

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՅՆՐԻՆ ՀՅՈՒԲՇԱՆ

**ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Գերմաներենից թարգմանեց Մ. Ն. Հարությունյանը

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2004

ՀՏԴ 809.198.1
ԳՄԴ 81.2Հ
Հ 655

FUNDAÇÃO

CALOUSTE GULBENKIAN

Տպագրվել է պետական
պատվերի օժանդակությամբ

Գիրքը հրատարակվել է
ԳԱԼՈՒՍԻ ԳՅՈՒԼԲԵՆԿՅԱՆ
հիմնարկության հովանավորությամբ

Հրատարակության պատրաստեց, մասնագիտական խմբագրությունը կատարեց և բառացանկը հայատառ ներկայացրեց բան. գիտ. դոկտոր, պրոֆ.

Ռ. Ս. ՂԱԶԱՐՅԱՆԸ

Հյուբըման, Հայնրիխ

Հ 655 Հայագիտական ուսումնասիրություններ (գերմաներենից թարգմ. Մ. Ն. Հարությունյանը): Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2004 թ., 520 էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է գերմանացի ականավոր լեզվաբան-հայագետ (նաև իրանագետ) Հ. Հյուբըմանի 1875-1906 թթ. գիտական տարբեր հանդեսներում տպագրված հոդվածները, որոնցում նրա առաջ քաշած հիմնական սկզբունքներն ու տեսական դրույթները, հատկապես հնդեվրոպական լեզվաբանության հայերենի որպես առանձին ճյուղի գրաված դիրքի մասին հայտնի տեսությունը, հեղաշրջող մշակութային ունեցան ոչ միայն հայագիտության, այլև հնդեվրոպաբանության մեջ ընդհանրապես:

Հ 4602020100 2004
704(02) 04

ԳՄԴ 81.2Հ

ISBN 5-8084-0545-9

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2004 թ.

© Թարգմանչի համար, 2004 թ.

Ն Ե Ր Ա Ճ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Յոհան Հայնրիխ Հյուբըմանը՝ արդի հայագիտության հայրը, ծնվել է 1848 թվականի հուլիսի 1-ին՝ Էրֆուրտում, ջրաղացատեր Էրնստ Ֆրիդրիխ Հյուբըմանի ընտանիքում: Բանասիրական կրթությունը սկսել է 1868 թվականին Ենայի համալսարանում, որտեղ նրան բախտ է վիճակվել ունկնդրելու Ա. Շլայխերին, սակայն հաջորդ իսկ տարին մեկնել է Թյուրինգեն, այնուհետև Լայպցիգ, ի վերջո՝ Մյունխեն, որտեղ 1872 թվականի փետրվարին Մարտին Հաուզի մոտ իրանագիտության գծով գրած իր աշխատությամբ «Ein Zoroastrisches Lied»¹ (Յասնայի գլուխ 30), ըստ ավանդույթի թարգմանելով և վերծանելով, գիտական աստիճան է ստացել որպես իրանագետ: Այնուհետև իրանագիտության և հայագիտության ասպարեզում՝ որպես այդպիսին առաջիններից մեկը, կատարած իր հետագա ուսումնասիրությունների շնորհիվ, որոնք մասամբ խրախուսվում էին Բոպպ-հիմնադրամի կողմից, 1875 թվականին իրանական լեզուների գծով պաշտպանեց իր հաբիլիտացիոն ատենախոսությունը: Գիտական աստիճաններ շնորհող հանձնաժողովի առաջ կարդացած «Über die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen»² խորագիրը կրող իր գեկուցումը շրջադարձային եղավ, որի շնորհիվ հաջորդ տարում նրան շնորհվեց Extraordinarius կոչումը:

Արդեն իսկ 1877 թվականին՝ հրավերով նա մեկնեց Ստրասբուրգ, որտեղ Վիլհելմ կայսեր անվան համալսարանում աշխատանք ստանձնեց որպես համեմատական լեզվաբանության պրոֆեսոր և աշխատեց մինչև իր չափազանց վաղաժամ մահը (ընդամենը 59 տարեկան էր), որը 1908 թվականի հունվարի 20-ին Ֆրայբուրգում նրան կյանքից կտրեց ստեղծագործական գործընթացի պահին:

Հյուբըմանի գիտահետազոտական ուսումնասիրությունները կենտրոնացնում էին, եթե մի չափազանց թուցիկ հայացք գցենք, երեք հիմնուքների վրա: Առաջին հերթին՝ իրանագիտություն, և այստեղից սկիզբ առնելով՝ հետագայում նաև հայագիտություն, ինչպես նաև՝ հնդեվրոպաբանություն: Այս ժողովածուում Հայնրիխ Հյուբըմանը մեծարվում է առաջին հերթին որպես հայագետ: Նրա վաստակը իրանագիտության, ինչպես նաև հնդեվրոպական լեզվաբանության ասպարեզում (այստեղ առաջին հերթին «Das Ablaut-Buch»³ նվիրված հնդեվրոպական ձայնավորների համակարգին, Ստրասբուրգ, 1885) կշռափվի միայն կարճամտով:

Հյուբըմանի ուսումնասիրությունները իրանագիտության ասպարեզում ընդգրկում են իրանագիտության պատմության բոլոր շրջանները՝ սկսած

¹ Մի գրադաշտական երգ:

² Հնդեվրոպական լեզուների շրջանում հայերենի գրաված դիրքի մասին:

³ Չայնոարձի գիրքը:

ավեստերենից (*հմմտ.* նրա «Zur Casuslehre»⁴ ատենախոսությունը, Մյունխեն, 1875, որտեղ առաջին անգամ է քննարկվում հոլովների կիրառումը ավեստերենում), հետագայում, երբ հայերենը նրա համար գնալով ավելի ու ավելի էր կարևորվում՝ դառնալով նրա ուսումնասիրությունների կորիզը, նա անցավ այնպիսի ուսումնասիրությունների, ինչպիսիք էին «Etymologie und Lautlehre der ossetischen Sprache»⁵ (Ստրասբուրգ, 1887), «Persische Studien»⁶ (Ստրասբուրգ, 1895) միջին և նոր պարսկերենի հնչյունաբանությունը ու ստուգաբանությունը:

Սակայն 1875 թվականից սկսած՝ նրա ուսումնասիրությունները կենտրոնանում են հայերենի վրա, որի լիակատար ըմբռնման համար նա, ավելի քան որևէ մեկը, կարողացավ արդյունավետ դարձնել իր բոլոր գիտելիքներն առհասարակ և առանձնապես իր գիտելիքներն իրանագիտության ասպարեզում: Սկզբում նա էլ իր ժամանակաշրջանում իշխող թեզի հետևորդներից էր հայերենի իրանական բնույթի հարցում, որն արտահայտվում էր տարբեր եղանակներով, և որի լավագույն հիմնավորողը ինքն անձամբ համարում էր վիեննական լեզվաբան Ֆրիդրիխ Մյուլլերին: Իր «Հոլովների տեսություն» աշխատության մեջ (Մյունխեն, 1875, առաջաբանը, սակայն, 1874 թվականի հոկտեմբեր), որտեղ նա հոլովների կիրառման համառոտ ուրվագծերն է տալիս նաև միջին և նոր պարսկերենում, իրեն հայտնաբերում է այն հարցի առաջ կանգնած, թե արդյոք այդ ինչպե՞ս է հայերենում, քանի որ ակնհայտորեն կասկած ուներ այն իշխող հեղինակավոր կարծիքների նկատմամբ, ըստ էության միայն այս լեզվի կապակցությամբ, և հայերենի բնույթի հետ կապված սկզբունքային հարցի առաջ կանգնեց: Նա անհրաժեշտ էր համարում «հիմնավոր կասկած» հայտնել, հատկապես երկու հարցի կապակցությամբ, որը, ինչպես հետագայում խոստովանեց, հենց ինքն էր փորձում ժխտել, այն է՝ իրաներենի համար միանգամայն խորթ «բ»-ով կազմվող եզակի թվի գործիական հոլովը, ինչպես նաև իրանական հնչյունական օրենքներին հակասող եզակի թվի 2-րդ «ս» բայական վերջավորությունը: Հյուբշմանն իր այս առաջին փաստարկումներով եզրակացրեց՝ «մի ավելի համոզեցուցիչ հիմք, իսկայն հայերենը իրաներենից անջատելու և որպես ինքնուրույն ճյուղ իրաներենի և հնդկերենի կողքին դնելու համար, ես առայժմ չեմ գտնում: Եվ եթե անգամ հայերենը հնչյունական առանձնահատկություններով ավելի է հակվում դեպի եվրոպական լեզուները, սպա նա ծագումով դեռ կշարունակի իրանական լինել: Ընդհանուր առմամբ պետք է խոստովանել, որ հայերենի ստուգաբանության լիարժեք լուսաբանումը և նրա դիրքի ճշգրիտ որոշումը որպես իրաներենի ազգակցի, մեկն է այն խնդիրներից, որը իրանական լեզվաբանությունը պետք է որոշի»:

Այս խնդրի լուծմանը 26-ամյա Հյուբշմանը, որը մինչ այդ գործնականորեն, ըստ էության, որպես «իրանագետ» էր հանդես գալիս, ըստ երևույթին հասավ վերջապես այն բանից հետո և այն էլ այնպես, որ նախ Մուրք Լազարուն Մխիթարյանների մոտ հիմնովին հայերեն ուսանեց: Իր ուսման

ընթացքում, որի լեզվաբանական պտուղը եղավ Մեթոսի թարգմանությունը, նա գնալով՝ ավելի ու ավելի պարզորոշ ընկալեց, որ հայերենը մի կողմից, շատ բառերի տեսանկյունից, լիովին համապատասխանում է պարսկերենին, մյուս կողմից, սակայն, բազմաթիվ առանձնահատկություններ է ցուցաբերում և հագիվ թե հնդեվրոպականի տպավորություն է թողնում: Այս հարցում 1875 թվականին իր կարդացած մի գեկուցումով նա պարզություն մտցրեց, ըստ որում նախ՝ սահմանազատեց փոխառյալ կամ որպես փոխառյալ ենթադրվող բառերը բնիկ հայերեն բառերից՝ ելնելով այն նախադրյալներից, որ հայերենի բնույթը, անշուշտ, միայն այն դեպքում կարելի էլիքի ճշտել, եթե ուսումնասիրությունը հենվի բացառապես ոչ փոխառյալ բառապաշարի վրա: Այսպիսով, խոսքը վերագրվում է առաջին հերթին բազմաթիվ իրանական փոխառություններին, որոնք ըստ էության չեն ճանաչվել օտար բառեր, և հենց այդ պատճառով էլ հայերենը որպես իրանական լեզու են ընկալել տվել, ճիշտ այնպես, ինչպես անգլերենը իր բառապաշարի պատճառով՝ ուսմանական: Ըստ այդմ՝ նրան առաջնորդող սկզբունքն է՝ «յուրաքանչյուր հայերեն բառ, որը լիովին համընկնում է իրանական համապատասխան բառի հետ, պետք է դիտել որպես փոխառություն»:

Այս ձևով ըմտրված որոշ առումով հաստատ հայերեն ընդունված բառապաշարը հանգամանորեն ուսումնասիրելով, Հյուբշմանը հաստատեց, որ հայերենի թեքումը ընդհանուր ոչինչ չունի իրանականի հետ, որ այն հնչյունական առումով, ի տարբերություն իրաներենի, բոլորովին այլ առանձնահատկություններ է ցուցաբերում և այլն: Իբրև այդ ուսումնասիրությունների հանրագումար՝ որում էլ կայանում է նրա ուսումնասիրությունների պատմական արժեքը (շնորհիվ դիպուկ և ընդունելի հնչյունական օրենքների, որոնք մենք, այսօր էլ հետ նայելով, կարող ենք հաստատել), նրան հաջողվեց վերջնականապես սպացուցել, որ հայերենը մի առանձնակի ինքնուրույն ճյուղ է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքում և չի պատկանում ոչ միայն իրանական, այլ նաև այս լեզվաընտանիքի շրջանակներում անգամ լեզուների հնդիրանական խմբին: Ընդհանրապես 1875 թվականին հայերենի շուրջը գումարված բանավեճում իր վճռական ելույթի, նա հայերենին շնորհեց հնդեվրոպական լեզուների շարքում որպես մի իրավահավասար անդամի իր արժանավոր դիրքը և, այսպիսով, նաև հիմք դրվեց հայագիտության մի նոր դարաշրջանի, որով այդ լեզուն արդեն լիովին իրավահավասար անդամ ներգրավվեց հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի մեջ:

Քանի որ սրանով մի «նոր սկիզբ» էր դրվել, առավելապես այն բանից հետո, երբ Հյուբշմանը «Armenische Studien»⁷ խորագիրը կրող իր միակ գրքույկում վճռական առարկություն հայտնեց իրենց թեզը դեռ համառորեն պաշտպանող Ֆրիդրիխ Մյուլլերի և Պոլ Լազարոյի դեմ, անհրաժեշտ եղավ հայերենի տեքստերը և առանձնապես հին տեքստերի ամբողջ բառապաշարը նորովի, այս նոր հեռանկարով վերստին հիմնովին վերամշակել: Այս առաջադրանքը Հյուբշմանը ձեռնարկեց բազմաքանակ մանր աշխատություններով, որոնք այս հատորում (թիվ 2, թիվ 11) մի թուցիկ հայացքով կարելի է աչքի անցկացնել: Նա այդ աշխատանքը ձեռնարկեց

⁴ Հոլովների տեսության շուրջ:

⁵ Օսեթերենի ստուգաբանություն և հնչյունաբանություն:

⁶ Պարսկական ուսումնասիրություններ:

⁷ Հայագիտական ուսումնասիրություններ:

հիմնովին՝ ելնելով արդի հայերենի արտասանությունից: Նա առաջին հերթին փորձեց հիմնովին բացահայտել, թե ինչ պարզաբանումներ կարելի է տալ հին հայերենի արտասանության վերաբերյալ (ելնելով Դիոնիսոս Թրակացու թարգմանության հետ կապված քերականների կողմից բերվող տեղեկություններից), հենց հայերենի այբուբենի, ինչպես նաև հայերեն փոխառյալ բառերի և օտար անունների հնչյունաբանության մասին, կամ ընդհակառակը՝ թե ինչպես կհնչի հայերենը այլ լեզուներում, և դրանով իսկ առաջին անգամ ամուր հիմք ստեղծեց ավելի հին լեզուների հնչյունական հարաբերությունների նկատմամբ:

Այնուհետև անհրաժեշտ էր փոխառյալ բառերը՝ առաջին հերթին իրանականը, սակայն նաև ասորականը, արաբականը, հունականը, թուրքականը և այլն սիստեմատիկորեն տարբերակել ժառանգված բառապաշարից:

Նա առանձնահատուկ ուշադրություն նվիրեց այն խնդիրներին, որոնց մեթոդական քննարկման համար հիմք ծառայեցին նրա ուսումնասիրությունները ոչ միայն որպես իրանագետի իրանական փոխառությունների նկատմամբ, այլ նաև սեմական լեզուների (ասորերենի և արաբերենի), (թիվ 13): Արդեն իսկ իր մանր հոդվածներում 70-ական թվականներին նա անվիճելի տարբերակում էր անցկացրել բնիկ և փոխառյալ բառերի միջև: Հայագիտական ուսումնասիրությունների շարքը, որոնցից միայն մի գրքույկ էր (այստեղ թիվ 7-12), նպատակ ուներ անցկացնել բառապաշարի հենց այս սահմանագատումը, ինչպես նաև տալ բնիկ հայկական բառերի պատմական վերլուծություն, որը հետագայում նրա մոտ մինչև վերջ պահպանվեց և նրա անավարտ *magna opus*-ի⁸, «Armenische Grammatik»-ի⁹ մի հատորը դրա ընդօրինակելի պարզությունն է տալիս: Այս հատորի 1895 թվականին լույս տեսած առաջին մասը, որը նվիրված էր միայն հայերենի ստուգաբանությանը, որպես միակ հնարավոր սիստեմատիկ հիմք պատմական հնչյունաբանության, միավորում է որպես հանրագիտարան 300 էջանոց անվանացանկում գրեթե միայն իրանական փոխառություններ, որոնց վերծանման համար Հյուբշմանը զինված էր դեռ առաջին հերթին իր կրթությամբ: Երկու տարի անց լույս տեսած հատորի մյուս մասերն ընդգրկում էին մնացած փոխառությունները՝ սիրիական, հունական, ինչպես նաև փոխառություններ, որոնց ծագումը հաստատված չէր և, վերջապես, որպես վերջին մաս՝ «բնիկ հայկական բառերը», թիվ 438 բառ, դրանով իսկ շատ ավելին, քան 1883 թվականի «Հայկական ուսումնասիրությունների» մեջ, որտեղ միայն 232 հաստատ բնիկ հայկական գլխաբառեր էին տրված, որոնց կապակցությամբ Հյուբշմանը առաջին անգամ էր փորձ ձեռնարկում հայերենի մի սիստեմատիկ պատմահամեմատական հնչյունաբանություն ստեղծել:

Հյուբշմանի հայերենի ստուգաբանական աշխատությունների աչքի զարնող առանձնահատկությունը հետևողական ուշադրությունն է անունների նկատմամբ: Իրանական ծագում ունեցող բազմաբանակ անունները, առաջին հերթին՝ անձնանունները, սակայն նաև աշխարհագրական

անվանումները, նրա ուշադրությունն հենց սկզբից էին գրավել: Եվ հենց դրանք էին խոստանում իրանական փոխառությունների խմբի հնչյունաբանական համապատասխանությունների մասին պարզաբանումներ տալ: Նույնն էր նաև այլ փոխառությունների կապակցությամբ, ինչպես ասորական և հունական անունների, գերազանցապես քրիստոնեական ասպարեզից: Այսպիսով, Հյուբշմանի համար ավելի մատչելի էր բոլոր օտար բառերի սահմանագատումից հետո ձեռնարկել մնացած անունների ճշգրիտ դիտարկումը: Անձնանունների մի ավելի փոքրածավալ դիտարկումը կկարողանար ապացուցել, որ բնիկ հայկական, ոչ փոխառյալ անունները, թե՛ լրիվ և թե՛ փաղաքշական, հիմնականում հնդեվրոպական անվանումների շարունակությունը չեն:

Հյուբշմանի վերջին ավարտված, համեմատաբար ծավալուն աշխատությունը նվիրված է, ընդհակառակը, հին հայկական անուններին, և հանդիսանում է առաջին սիստեմատիկ և այս ասպարեզում մինչև օրս անգերազանցելի մնացած շարադրանքը՝ «Die altarmenischen Ortsnamen»¹⁰: Աշխատությունը, սակայն, շատ ավելի բովանդակալից է, քան այդ խոստանում է նրա համեստ վերնագիրը, քանի որ այն հայկական երկրագիտության և պատմական աշխարհագրության համար լուրջ հիմք ծառայող մի շարադրանք է, որն այդ սահմաններից շատ է դուրս գալիս: Սկզբում տրվող մինչև բյուզանդական ժամանակաշրջանը, Հայաստանի պատմական աշխարհագրությանը և ազգաբնակչության հարաբերություններին նվիրված տեսությանը հետևում է առանձին նահանգների և գավառների անվանումների քննարկումը, ինչպես նաև մի անվանացանկ և տեղանունների ձևաբանական վերլուծություն: Այս աշխատությունը այսօր ևս կարող է օրինակ ծառայել մնաց տիպի հրապարակումների համար նաև ընդարձակ հնդեվրոպաբանության ասպարեզում:

Հյուբշմանի հիմնական գործը պետք է դառնար հայերենի ընդարձակ քերականությունը, որը պլանավորված էր որպես եռհատորյակ: Հեղինակը մտադրություն ուներ առաջին հատորում շարադրել ստուգաբանությունը, երկրորդ հատորում՝ հայերենի լեզվական նյութը՝ բառապաշարը, արմատական բառեր, վերջածանցներ և նախածանցներ, երրորդ հատորը՝ հնչյունաբանություն և ձևաբանություն, ինչպես նաև տալ շարահյուսության համառոտ ակնարկ: Ամբողջը, սակայն, մնաց որպես մի ևսկայական իրան, որովհետև 1895 թվականից մինչև 1897 թվականը լույս տեսավ միայն առաջին հատորը՝ Հյուբշմանի կողմից ճիշտ համարվող ստուգաբանությունների մի հավաքածուով: Հենց այս, իր կողմից ճիշտ համարվող բառերի ընտրության մեջ է, որը մի կողմ է նետում ոչ պիտանի պատմական բեռը, Հյուբշմանի արժեքը: Մինչև այսօր այս աշխատությունը մնում է մի անփոխարինելի օժանդակ միջոց հայերենի բառապաշարի և անունների շուրջ տեղի ունեցող բանավեճերի ժամանակ: Հյուբշմանի կողմից հայերենի նկատմամբ կիրառվող ստուգաբանական հետազոտությունները մինչև օրս մնում են հեղինակավոր: Հյուբշմանի այդ վարպետ գործի ճիշտ գնահատականը կարելի է տալ միայն այն դեպքում, եթե այժմեականացնենք նրա օրոք կիրառվող հետազոտությունների իրավիճակը: Մի շարք ազգակից

⁸ Ծավալուն աշխատություն:

⁹ Հայերենի քերականություն:

¹⁰ Հին հայկական տեղանունները:

լեզուների համար (նրանց թվում հնդարիականը և հին իրանականը) չկային ստուգաբանական բառարաններ, հայերենի հնչյունների պատմական ուսումնասիրությունը դեռ չէր ավարտված, և միշտ չէր, որ հնչյունական օրենքների հետազոտությունները ճիշտ արդյունքի էր հասցված, միջին իրանական լեզուները այսօրվա իմացական մակարդակի տեսանկյունից միայն նվազագույն չափով էին վկայակոչված, նաև հայերենի հնչյունական օրենքների հետազոտությունը դեռ իր ավարտին չէր հասցված, և ոչ բոլոր դեպքերում կային հաստատ արդյունքներ. միջին իրանական լեզուները այսօրվա ճանաչողական աստիճանի համեմատությամբ միայն շատ թերի են վկայակոչված և մնան բնույթի շատ ուրիշ դժվարություններ, առանձնապես անհրաժեշտ օժանդակ միջոցների տեսանկյունից, այստեղ դեռ մինչև օրս էլ նույն խղճուկ վիճակն է: Եթե Հյուբշմանին անգամ հաջողվել է ստուգաբանության հարցերում բերքը մինչև ամբար հասցնել, սակայն նրան բախտ չէր վիճակվել շարունակել այս հիմքերի վրա կառուցել և գործն ավարտել: Այնուամենայնիվ, նրան հաջողվեց Պատրուբանիի «Ab-handlung»¹¹-ների (թիվ 19) մեջ հրատարակված իր աշխատությունում (թիվ 5), որն իրենից ներկայացնում է հայերենի ձայնավորների համակարգի ուսումնասիրության սահմանաքարը, բազմաթիվ փոխառյալ բառերի օգնությամբ, բավականաչափ ճիշտ նշել առաջինն իր կողմից ճանաչված և ձևակերպված ձայնավորների ժամանակագրությունը (որ i-ն և u-ն ոչ վերջնավանկերում օ / Օ, իսկ é-ն և oy-ը i կամ u են տալիս), ինչպես նաև հայերենի տեղաշարժը: Սրանք նշված հաջողակագրությամբ պարթևական ժամանակաշրջանում են տեղի ունեցել: Այս՝ ըստ էության մի հեռավոր անկյունում հրատարակված հոդվածը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, թե ինչքան բան ուներ Հյուբշմանն ասելու իր՝ հայերենի քերականության այդպես էլ չհրատարակված հատորներում, էլ ավելի անհետաձգելի է թվում մի բան, որ այստեղ արդեն կարող էր տեղի ունենալ՝ նրա բոլոր հայագիտական աշխատությունները հավաքել որպես մի ամբողջություն:

Ներկայացվող հատորը նպատակ ունի, այն բանից հետո, երբ Հյուբշմանի հայագիտական խոշոր աշխատությունները նոր հրատարակությամբ նորագույն ժամանակներում վերստին մատչելի կդառնան, - «Հայերենի քերականություն» (մասն I): («Հայկական ստուգաբանություններ», Լայպցիգ, 1897, ի վերջո, երրորդ (անփոփոխ) հրատարակությամբ (Հիլ-դեսհայն, Նյու Յորք, 1972 և «Հին հայկական տեղանուններ», Ստրասբուրգ, 1904), սկզբում հնդեվրոպական հետազոտությունների մեջ (16, 1904, 197-490), նոր հրատարակությամբ Ամստերդամում, 1969 - որպես այս երկու խոշոր աշխատությունների լրացում, նրա հայագիտությանը նվիրված մանր հոդվածները միևնույն տեղում միավորվեն: Նրանց թվում մի առանձնահատուկ տեղ գրավեցին այն ուսումնասիրությունները (թիվ 15, 19, 20), որոնք լույս էին տեսել հեռավոր տեղերում և այսօր ոչ մատչելի տոնական հանդեսներում և ամսագրերում և այդ իսկ պատճառով այս ժամանակամիջոցում առավել կան պակաս մոռացվել էին: Նկատի են առնվել այդ

պարագայում հայագիտության՝ իր ժամանակի ոճին ոչ տիպական, համեմատաբար առավել անձնական բնույթի առարկությունների կողքին նաև կարևոր գրախոսականներ (թիվ 4, 6, 17, 18, 21, 22), սակայն նպատակ է եղել լիակատար ամբողջականությանը: Նաև մի կողմ են թողնվել բոլոր հայագիտական ոչ լեզվաբանական բնույթի հրապարակումները, առաջին հերթին իր հարիլիտացիոն ատենախոսությունը՝ «Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber»¹², aus dem Armenischen des Sebëos (Լայպցիգ, 1875), ինչպես նաև այս լեզվի մասին ավելի պատահական դիտողությունները, որոնք առաջին հերթին նվիրված են այլ հարցերի, օր. հայերենի հոլովների կիրառմանը նվիրված հակիրճ շարադրանքը (Zur Casuslehre):

Ուլտիգեր Ըմիդս

¹¹ Դողվածաշար:

¹² Հայերի պատմության և արաբների առաջին պատերազմի մասին՝ Մեքեսի հայերեն (բնագր) -ից:

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԴԻՐԸ ՀՆԻՎԻՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵՁՈՒՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Միայն խմբագրության որոշակի պահանջով է, որ ես այստեղ ճշգրտորեն եմ հետևել Յուստի կողմից գեոդերենի նկատմամբ կիրառվող տառադարձությանը, որից ես, հատկապես այստեղ, հաճույքով կշեղվեի: Այս տառադարձությունը, ինչպես Յուստին ինքն է նշում քրդերենի շփականների նվիրված իր հրաշալի աշխատության սկզբում, որոշ թերություն ունի, քանի որ այն իրանական շփականները ճիշտ նույն ձևով է տառադարձվում, ինչպես հնդկերենինը (օր.՝ սնս. dirgha «երկար»=գեոդ. daregha, այսինքն՝ dareya իրանական darga-ից, հ.ե. dargha), և, այսպիսով նույնության խաբուսիկ պատկեր է ստեղծում այնտեղ, որտեղ իրականում հնչյունական լուրջ տարբերություն կա: Հետևաբար ներկա հոդվածի ընթերցողները պետք է որ ուշադրություն դարձնեն այն բանի վրա, որ այստեղ բաղաձայն +հ կապակցությամբ տառադարձվող իրանական հնչյունները միշտ պայթաշփական են արտասանվում: Այդ շփականներից ձայնեղները միայն շատ ուշ առաջացել են ձայնեղ պայթականներից, այն բանից հետո, երբ նախնական շնչեղ ձայնեղ պայթականները համընկել են պարզ ձայնեղ պայթականների հետ: Ուրեմն, այն ժամանակ, երբ իրանական (ինչպես նաև սլավոնալիտական) լեզուները լիովին կորցրել են իրենց շնչեղ ձայնեղները, սանսկրիտերենում նրանք միայն որոշակի դեպքերում են պարզ ձայնեղներ դարձել, օր.՝ այն արմատների սկզբում, որոնք նույնպես շնչեղ ձայնեղներով են ավարտվում: Այսպիսով, հնդկերենում dhugh-ից պետք է որ առաջանար՝ dugh կամ dsh, մինչդեռ իրականում dug է հնչում, այն էլ հնչյունական տարբեր սկզբունքների համաձայն: Հետևաբար արիական հիմք լեզվի համար թերևս պետք է սահմանել dhugh ձևը և ո՛չ թե dsh, ինչպես Ֆիքն է արել, ուրեմն ո՛չ թե dughtar, այլ՝ dhughtar, ո՛չ թե druh, այլ՝ dhruugh, ո՛չ թե badh, այլ՝ bhadh և այլն: Քանի որ տեղաշարժի հետևանքով շնչեղների համընկումը պարզ ձայնեղների հետ ո՛չ թե նախնական է, այլ ավելի ուշ շրջանակներից է գալիս և պատահականության արդյունք է: Ըստ որում հարկ է միաժամանակ նշել, որ Ֆիքը սխալվում է նաև որոշ հիմք ձևեր առաջադրելիս, օր.՝ darcti-ն «տեսողություն» նա դիտում է որպես սնս. drshṭi=գեոդ. darsti: Յուստի s-ն միշտ sh-ի արժեքն ունի (տե՛ս նրա ձեռնարկը, էջ 362, § 59), այս իսկ պատճառով ճիշտ կլինի ոչ թե darsti, այլ darshṭi, հետևաբար որպես արիական

նախածն պետք է ենթադրել daushan փոխանակ dausan, drāghishta փոխ. drāghista, daksh փոխ. daks, dvisn փոխ. dvis, parshti փոխ. parcti, yashtar փոխ. yaçtar, rishta փոխ. riçta, ashtan փոխ. açtan և այլն: Հարկ է նաև Յուստիի Գ-ի փոխարեն գեոդերենում s և s-ի դիմաց sh կամ sh' (ինչպես ես պատրաստվում եմ անել այդ այստեղ, sh-ն գրությամբ տարբերակելու համար հնչյունապես նրանից հավանաբար շատ քիչ տարբերվող մեկ այլ sh'-ից:

Հայերենի տառադարձման մեջ ես մեծ մասամբ հետևում եմ Ֆր. Մյուլլերին, գրելով kh փոխարեն q¹, dz փոխ. ç, ts փոխ. ç, j փոխ. sh, l փոխ. ɛ, ç փոխ. kh, v փոխ. w և w¹) փոխ. ov: Մյուլլերի տառադարձություններից իմ շեղվելու պատճառները ես կհիմնավորեմ այստեղ կամ մեկ այլ տեղում, երբ կանոնադառնամ հին հայերենի արտասանության և տառադարձության հարցերին ամբողջությամբ վերցրած:

Իմ փորձը՝ ցույց տալու հայերենի դիրքը ցեղակից լեզուների շրջանում, առաջինը չէ: Հայերն իրենք այդ մասին կարծիքներ են հայտնել, որոնք շուրջ են ազգային փառասիրությունը, դրանք, սակայն, զուրկ են եղել որևէ գիտական հիմնավորումից: Նախորդ դարերի որոշ եվրոպական գիտնականներ ևս այդ լեզվից ամեն ինչ են արել, քանի որ չգիտեին նրա հետ ինչպես վարվել: Սակայն Բոպպի կողմից լեզվաբանության հիմնադրումից անմիջապես հետո Պետերմանը իր «Հայոց լեզվի քերականության»² (Բեռլին, 1837) սկզբում գտնվող ստուգաբանությունների միջոցով կարողացավ ապացուցել, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզու է: Ինը տարի անց, 1846 թ., Վինդիշմանը բավարական ակադեմիայի աշխատությունների մեջ (IV, 2), ըստ որում՝ Պետերմանից բոլորովին անկախ, հայերենի մասին հրատարակեց մի հրաշալի ուսումնասիրություն, որտեղ նա այն եզրակացությանն էր հանգել, որ հայերենը մի բավական հին բարբառից է սերվում, որը պետք է որ մեծ նմանություն ունեցած լինի գեոդերենի և պարսկերենի հետ, որին, սակայն, դեռ վաղ ժամանակներում օտար տարբեր են միացել: Մինչդեռ Պոտտը կասկած էր հայտնում, թե արդյոք հայերենը արիական լեզու է և փորձում էր ապացուցել արիերենի միայն մեծ ազդեցությունը հայերենի վրա, Դիֆենբախն՝ ընդհակառակը, նշում է, որ այդ ենթադրությունը բավարար չէ հայերենի կապը հնդկերենի հետ ապացուցելու համար, մի կարծիք, որին միացավ նաև Գոշեն իր «Հայոց լեզվի և ազգության արիական բնույթի մասին»³ (Բեռլին, 1847) ատենախոսությունով: Երեք տարի ավելի ուշ Լազարը, գերմանական արևելագիտական ընկերության

¹ ս-ին շատ մոտ կանգնած հնչյուն:

² Grammatica linguae Armeniacae:

³ «de Ariana linguae gentisque Armeniacae indole»:

(IV, էջ 347 և հաջ.) ամսագրում⁴ հրատարակած իր մի հոդվածում «Հայերենի և սանսկրիտի բաղաձայնների համեմատությունը» տվեց 183 հայերեն բառերի մի ցանկ, նրանց ստուգաբանության հետ միասին (սրանք նա Վինդիշմանից անկախ էր գտել), առանց քննարկելու այդ լեզվի բնույթը: 1875 թվականին Բոպպն իր համեմատական քերականության երկրորդ հրատարակության առաջաբանում հայերենը բնորոշեց որպես իրանական և փորձեց, սակայն անհաջող, վերլուծել նրա թեքական էլեմենտները: Այս լեզվի ավելի խորքերը գնաց Ֆր. Մյուլլերը, որը, 1861 թվականից սկսած, իր մի շարք հոդվածներում (վիեննական ակադեմիայի նիստերի արձանագրությունները)⁵ հաջողությամբ աշխատում էր հայերենի ստուգաբանության և քերականության երևույթների մեկնաբանության վրա, որը և նա անվերապահորեն որոշարկեց որպես իրանական, հիմնականում նրան է հետևում նաև Պատկանովը, «Հայերենի կազմավորման շուրջը»⁶ հանրագումարի բերող իր հոդվածում (ռուսերենից ֆրանսերեն թարգմանված «Journal asiatique-ում», հ. XVI, շարք 6, 1870, էջ 126 և հաջ.): Եթե այժմ նաև Լազարյան է պնդում իր հոդվածների ժողովածուում⁷ (1866, էջ 291), որ հայերենում պետք է տարբերակել երեք բաղկացուցիչ մաս՝ նախնական հիմքը, նրա վրա շերտավորված հին իրանական նստվածքը և ապա պարթևական թագավորության հիմնադրումից հետո եկող նոր իրանական շերտը, սակայն հարկ էր, որ նա մշեր այդ շերտերի մասին վկայող փաստերը, բնական է, թե ինչու նրա կարծիքը հետագայում ուշադրության չարժանացավ: Համեմայն դեպս Մյուլլերի կարծիքն այն մասին, որ հայերենը իրանական լեզու է և չի հերքված, և այժմ այն պետք է դիտվի որպես ամենահիմնավորը և իշխողը:

Թե որքանով է այդ հիմնավորված, կքննարկենք ստորև:

Մյուլլերի ուսումնասիրությունների հիմնական թերությունն այն է, որ նա չի նախաձեռնել ապացուցել, թե հայերեն այն բառերը, որոնք հնչյունապես համընկնում են իրանական համապատասխան բառերի հետ, արդյոք պարսկական փոխառություններ է կատարել արամեերենից և հունարենից, ապա մեզ իրավունք է վերապահվում ապացուցելու, որ հայերը, որոնք դճրեր շարունակ իրենցից ավելի հզոր ու ավելի կիրթ պարսիկների ազդեցության տակ էին գտնվում, այդ լեզվից քիչ բառեր են, որ պետք է փոխ առած լինեին: Եթե այդ ընդունելի համարենք, ապա մի ամբողջ շարք բառերի նկատմամբ կարելի է կասկած հայտնել, որ նրանք, իրոք, փոխառություններ են:

⁴ Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft:

⁵ Sitzungsberichte der Wiener Akademie:

⁶ Über die bildung der armenischen Sprache:

⁷ Gesammelten Abhandlungen:

Եթե նման կարծիքի տուրք տրվի, ապա կվերանա նաև այդ լեզվի իրանական բնույթի մասին գոյություն ունեցող հավատը⁸: Եվ չէ՞ որ այդ կասկածը հեշտությամբ կարող է հիմնավորվել: Հայերեն շատ բարդությունների մեջ, օրինակ, կարելի է գտնել - **dast** «ձեռք» բառը, մինչդեռ «ձեռք» բառի համար կիրառականը dzern բառն է: Հետևաբար **dast**= պրս. **dasta** (զենդ. **zasta**, սնս. **hasta**-ի՝ **z**-ի հնչյունափոխությամբ **d**-ի պարզվում է, որ այն սպեցիֆիկ պարսկական բառ է, ուրեմն, հայերենում այն փոխառություն պետք է լինի: Այսպիսով, օտար բառեր են նաև՝ **dastak** «դաստակ», **dastakert** «դաստակերտ» հայրս. **dastaka**, ***dastakarta**: Այնուհետև պարզվում է նաև, որ հայերենում նախկինում **r**-ով սկսվող բառերում միշտ **a** կամ **e** է նախադրվում, ուստի և **razm** «մարտ, կռիվ», **rah** «ճանապարհ», **rocik**⁹ «ռոճիկ», որոնց մենք հանդիպում ենք պարսկերենում, փոխառություն են պարսկերենից, ինչպես **r**-ով սկսվող բոլոր բառերը հայերենում օտար բառեր են. *հմմտ.* **r'abbi** «վարպետ», «ուսուցիչ»: Այնուհետև, քանի որ բառավերջի «**h**»-ն պարսկերեն= նախնական **s** կամ **tr**-ի (և նախն. **ç**=հայ. **s**, նախն. միջձայնավորային ատամնային=հայ. ատամնայինի կամ **g**, ապա բառավերջի **h**-ն պարսկերենում ստուգաբանորեն հայերենի **h**-ից տարբեր է¹⁰: Հետևաբար պարսկերենից են փոխառված: Նշանակում է՝ պարսկերենից փոխառություններ են հայ. **akah** «հմուտ, ունակ»=պրս. **âgâh**, **âkâça**-ից, **gah** «գահ»=պրս. **gâh**, զենդ. **gâtu**, **zrah** «զրահ»=զենդ. **zrâdha**, պրս. **zirih**: Հետագայում, եթե ստորև, որպես հնչյունական օրենք դիտելու լինենք այն, որ սնս. **j**=զենդ. **z**, **z**=հայ. **ts**, հետևաբար սնս.-յան «ծնվելը»= **z**, **zan**=հայ. **tsn** (**tsin**, **tsen** -ից), ապա **azat** «ազատ»=պրս. **âzâd**, զենդ. **âzâta** (**zan** արմատից) պետք է դիտվի որպես օտար բառ: Դիշտ նույնպես, եթե ստորև պարզվի, որ սնս. **kan**=զենդ. **jan**, ապա հայերենում պետք է ներկայացվեր **gan** ձևով, ապա կասկածի տեղիք է տալիս հայ. **zen**.-«զոհել», «մորթել» բառի փոխառյալ լինելը, քանի որ

⁸ Ընդհանրապես Ֆր. Մյուլլերն ինքն էր այդ խոստովանում, քանի որ իր՝ ինձ հասցեագրված մի բարեկամական նամակում (18 հուլիսի, 1874), որտեղ նա հայերենը եռանդազից որպես իրանական է ներկայացնում, և անգամ չի ուզում այն որպես անցման վիճակում գտնվող լեզու դիտել, գրում է, որ՝ «հայերենում նախապահավերենից շատ բառեր կան, ակներև փաստ է. ես վախենում եմ, սակայն, որ որևէ բառ, որ իսկապես հայերեն է, որպես օտար բառ դիտվի միայն այն պատճառով, որպեսզի կարողանան ժխտել հայերենի իրանական բնույթը: Սակայն բավական չէ այդ միայն ընդունել, ամերաժեշտ է, եթե ուզում ենք որևէ լեզվի բնույթի մասին դատել, յուրաքանչյուր առանձին դեպքում վստահ լինել, որ այն նյութը, որով աշխատում է, օտար ունեցվածք չէ: Բայց և այնպես, ստորև տրվող տեսության շահերից ելնելով, ինձ հաճելի կլինե, եթե Ֆր. Մյուլլերն ինձ ապացուցեր, որ փոխառյալ բառերի մասին իմ տեսության մեջ ես չափազանց հեռու եմ գնացել»:

⁹ Պրս. **rôzi**, որին հայերենում պետք է համապատասխանի ոչ թե **rocik**, այլ **lûsik**, քանի որ պրս. **rôz** «օր»= հայ. **luis**:

¹⁰ Նույնն է միայն այն դեպքում, երբ երկուսն էլ **s**-ից են առաջացել, հայ. **mah-ik**=պրս. **mâh** «լուսին», գալիս է **mâsa**-ից:

այն =զենդ. jan, պրս. zan-նույն հիմունքներով: Եթե սնս. aj-ը ըստ հնչունական օրենքների=զենդ. az, հայ. ats, ապա gavazan «զավազան»=զենդ. gavâz, չի կարող բնիկ բառ լինել, այլապես չէ՞ որ այն պետք է հնչի kovatsan: Նույնքան քիչ հավանական է xarazan-ը «խարազան, մորակ», որի փոխարեն պետք էր սպասել išatsan: Ի վերջո, սնս. yai= զենդ. yaz «հարգել, մեծարել», հնչունական օրենքների համաձայն հայերենում պետք է հնչեր lats կամ dzats (սնս. j=զենդ. z, z=հայ. ts, համապատասխանության մասին տես ստորև): Նախնական բառակազմական ց-ն հայերենում գրվել է l կամ dz, z: Այնտեղ, որտեղ ց-ն հայերենում բառակազմում է կանգնած, հետագայում սերտաճած նախդիր է, որը հեշտությամբ կարելի է ապացուցել, սակայն այն yaz է հնչում, հետևաբար փոխառություն է: Նույնը կարելի է ասել նաև yašt «զոհ»=զենդ. yêshiti բառի մասին: Որպես փոխառություններ պետք է դիտել, այսպիսով, նաև dev=զենդ. daêva «բառը», որի փոխարեն, համաձայն ներքո տրվող տեղաշարժի օրենքի, պետք է սպասել tiv, ինչպես նաև ըստ իմ համոզմունքի՝ bag-«աստված»=զենդ. bagha և den¹¹ կրոն=զենդ. dâêna «խոսքեր», որոնք Հայաստան են մտել զրադաշտական կրոնի հետ միասին: Նույն ձևով էլ ես կուզենայի առանց որևէ ապացույցի Պարսկաստանից Հայաստան ներթափանցած դիտել այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են՝ thošak= պրս. tôshah «ճանապարհաձախս, ambox=պրս. anboh, zêndan «բանտ, զնդան»=պրս. zindân, մինչդեռ այնպիսի բառերի նկատմամբ, ինչպիսիք են՝ dipak «դիպակ»=պրս. dibâh, արաբ. dibâj, crag=պրս. cirâgh, արաբ. sirâj, thuthak=պրս. tûtak, tûti, kerpas=պրս. kirpas, արաբ. kirbâs, սնս. karpâsa, $\kappa\acute{\alpha}\rho\pi\alpha\sigma\omicron\varsigma$ և այլն, ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ նրանք օտար ունեցվածք են: Եթե ինձ այսքան դյուրին եղավ Ֆր. Մյուլլերի կողմից քննարկված բառերից մի ոչ չնչին քանակ¹² որպես փոխառություն սահմանազատել, ապա որքան կաճի այդ թիվը, եթե Լագարդի հոտառությունն ունեցող մեկը ձեռնարկեր հայերենի ողջ բառապաշարից գատելու օտար տարրերը: Թերևս այս երկու խմբում էլ կարելի է տարբերակել մի ավելի նոր շերտ և, այսպիսով, կզտնվեր այն երկու շերտը, որոնք, ըստ Լագարդի, պետք է որ հայկական հիմնաշերտի վրա շերտավորվեին:

¹¹ Չախջախենանի հայ-խալեբե՛ն բառարանում նույնպես պարսկերեն է նշվում:

¹² Մրանց վրա են հավելվում նաև օտար անձնանունները, որոնք խստորեն տարբերվում են բնիկ հայկական անուններից, վերջիններս միանգամայն յուրօրինակ են հնչում և ստուգաբանորեն մթազնված են, առաջինները պարսկերենից եկող հին ծանոթ անուններ են, ինչպես՝ Artavan=զենդ. ashavan, ուստի և ashavazdân, ուրեմն հայրս. *artavan, Artavazd=զենդ. ashavazdân, ուրեմն՝ հայրս. *artavazdah (առաջինը =հուն. Ἀρτάβας, Artabanus, վերջինը՝ =Ἀρταβάδης կամ Ἀρτασάδοξ, Artavasdes և այլն: Այդ պատճառով էլ կասկածելի է, միայն անձնանուններից ելնելով՝ փորձել ապացուցել հարևան մի ժողովրդի իրանական ծագումը:

Եթե մենք, այսպիսով, բառապաշարի նկատմամբ թերահավատ գտնվեինք, ապա մենք մեզ իրավունք պետք է վերապահենք ավելի մեծ հավատով վերաբերվել քերականության նկատմամբ: Չէ՞ որ այն բոլոր կենդանի լեզուների համար այն պալլադիոնն է, որին օտար ազդեցությունը չի կարող դիպչել: Ինչքան խոսքն է աֆղաներենի և նոր պարսկերենի կամ անգլերենի բառապաշարը, և ինչքան պարզորոշ է ուսուցանվում քերականությունը, որ մեր առաջ մի դեպքում իրանական լեզու է, իսկ մյուս դեպքում՝ գերմանական: Եվ մենք պետք է հույս ունենայինք քերականությունից որոշակի լուսաբանում ստանալ, քանի որ այն համեմատաբար հարուստ թեքական համակարգ ունի: Չէ՞ որ հայերենը անվան կարգում չորս, իսկ դերանվան կարգում՝ հինգ թեքական վերջավորություններով տարբեր հոլովներ ունի, իսկ բայի կարգում, չհաշված աներևույթը և դերբայները, թեքման միջոցով տարբերակում է ներգործակերպ և կրավորակերպ խոնարհման տիպեր, սահմանական, ստորադասական և հրամայական եղանակներ, ներկա անկատար, պարզ և բաղադրյալ, կատարյալներ և նրանց համապատասխան կրկնակի ապառնիներ: Քանի որ ես այստեղ համառոտակի քերականությամբ եմ զբաղվելու, թող ինձ թույլ տրվի անունների և բայերի թեքման մի հարացույց ներկայացնել:

ա) Անուն

Հիմքեր՝ mardo (βροτο), anwan= (անուան) (=anman)

	եզակի		հոգնակի
Ուղղ.	mard	anun	mardkh
	մարդ	անուն	մարդք
Հայց.	z mard	z anum	z mards
	զմարդ	զանուն	զմարդս
Սեռ.-տր.	mardoy	anwan	mardoy
	մարդոյ	անուան	մարդոյ
Բաց.	i mardoy	yanwanē	i mardoz
	ի մարդոյ	յանուանե	ի մարդոց

տր.	mardum ¹³		
	մարդում		
գործ.	mardov	anwamb	mardovkh
	մարդով	անուամբ	մարդովք
p) բայ՝	ger-el	«գերի վերցնել»	
		ներգործակերպ	կրավորակերպ
1-ին դ. եզ. սահման. ներկա	gerem	gerim	
	գերեմ	գերիմ	
ստորադ. ներկա	gerizem	gerizim	
	գերիցեմ	գերիցիմ	
սահմ. անց. անկատար	gerêi	gerêi	
	գերեի	գերեի	
անցյալ կատարյալ	gerezi	gerezay	
	գերեցի	գերեցայ	
գտան-գլ բայից	gti	gtay	
	գտի	գտայ	
	gereziç	gerezaiç	
	գերեցից	գերեցայց	
ապառնիներ	gtiç	gtaiç	
	գտից	գտայց	

Որպես առաջնային բայական վերջավորություններ են m, s, y, mkh, ykh, n

¹³ Թիֆլիսի այսօրվա բարբառում ստ-ով, որը միայն դերանվանական ծագում կարող է ունենալ, միայն ներգոյական հոլովում է կիրառվում, մինչդեռ սեռական և տրական հոլովները նույնացել են: Նոր հայերենը հոլովման հարցում դասական հայերենի համեմատությամբ մի հոլովաձև ավել ունի, որն, անշուշտ, նորակազմ է:

և որպես երկրորդական՝ i, ir, r, akh, ikh, in վերջավորությունները:

Եթե, սակայն, հայերենը քննարկենք ըստ նրա ամբողջական կառուցվածքի, ապա այն մի այնպիսի լեզվի տպավորություն կթողնի, որը մեծ փոփոխություններ է կրել¹⁴: Այն շատ բան է կորցրել հիմքակազմական և բառակազմական հին նյութից և կորցրածը փոխարինել է թեքման նոր տարրերով: Այստեղից բխում է, որ ստորադասականը ներկայի հիմքից և էական բայի ստորադասականից բաղադրված նորակազմություն է՝ em (արտասահիր yem) = sum, izem = sim, այստեղից էլ՝ gerem-gerizem, ajam-ajazem, և որ ճիշտ նույն ձևով ապառնին կազմված է կատարյալի հիմքից և նույն ստորադասականից՝ կցվող բաղադրիչների չնչին ձևափոխությամբ՝ gereç+izem = gereziç փոխ. gereziçem, երբ անկատարը նույնպես կարող էր բաղադրյալ նորակազմություն լինել ներկայի հիմքից և էական բայի անցյալ անկատարից, 2-րդ դեմքը gereç+izes = gereszes փոխ. gereziçes և այլն, այն դեպքում, երբ անկատարը նույնպես կարող էր ներկայի հիմքից և էական բայի անկատարից բաղադրված նորակազմություն լինել՝ em = sum, êi = eram, gerem-gerêi, մինչդեռ Ֆր. Մյուլլերը նկատի ունենալով a-խոնարհման բայերը, որոնք անկատարը կազմում են ոչ թե êi, այլ ayi ձևությամբ՝ ajam-ajayi, չտնում է, որ անկատարը կազմվում է ya ածանցով, berêi = berey-i¹⁵:

Բայց և այնպես ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ լեզվական նորակազմությունների հիմնական գործոնը՝ համաբանությունն է այստեղ ուժեղ չորձել, որը և հիմնականում մեծ դեր է կատարել հին հայերենի թեքական ամակարգի նոր հայերենի թեքման նոր վիճակին անցնելու հարցում: Մի օրինակ, կրավորականի հիմնական ցուցիչը i-ն է, եթե այն հավելվում է ս-ով թեքվող բայերի ներկայի հիմքին, ապա ստացվում է wi-ի (zenu-l, կրավ. zenwi-l, l-nu-l, կրավ. Inwi-l) և այս wi-ն, որը նախապես շատ սահմանափակ քանակով բայերի կրավորականի ցուցիչն էր, արդի հայերենում դարձել է կրավորականի ընդհանուր ցուցիչ, *հմմտ.* ն. հայ. գործվիլ-ի. հայ. գործիլ, ներգ. գործել: Այս իրավիճակում պարզ է դառնում, թե ինչու հայերենի թեքման տարրերը մեզ համար դեռևս այդքան մութ են: Ես չգիտեմ, թե ինչպես պետք է բացատրել բաղադրյալ հիմքով կատարյալ կազմող g-ն¹⁶, ինչպես նաև -իցեմ-ի մեջ և այլուր հանդիպող g-ն, եթե դրանք դիտենք որպես h. ե.

¹⁴ Այս բանը կուսաբանի մի օր.՝ հոգնակի թվի 2-րդ դեմքի դերանունը՝ dukh, կազմված է եզակի թվի du-ից=du⁺ գոյականի հոգնակի թիվը կազմող kh վերջածանցից=նախն. as-ին: Հնդեվրոպական և ոչ մի լեզու թերևս այսքան հեռու չի գնացել:

¹⁵ Չբացատրված կմնային թերևս -էի, -էիր, -էր և այլն, մինչդեռ մենք կարող ենք ենթադրել, որ այս անկատարը անցել է ah-ից, որը մասամբ վերաբերում է նաև ներկային, որտեղ է-ն բացատրվում է ոչ թե որպես -asti-ից, այլ ավելի շուտ համաբանությամբ berê = bereti-ից:

¹⁶ g-ն շնչեղացած ծ-ն է, ինչպես նաև չ-ն շնչեղացած ճ-ն:

կատարյալի s-ն և sy-ն՝ syām-ից՝ as-ի ըղծական ձևից, ապա հայերենը բնավ չէր կարող իրանական լեզու լինել, քանի որ սրանց մեջ s -ն ներկայացված պետք է լիներ որպես h, իսկ y-ն՝ hy: Նույնքան մութ են բայական երկրորդային վերջավորությունները: Առաջնայինները, ընդհակառակը, ավելի պարզ են, որտեղ - m = mi, n = ni, y = ti, mkh = masi, որի համաձայն ykh (=tkh) կարող է ծագած լինել Շլայխերի կողմից ընդունված tasi նախաձևից, որի դիմաց սանկրիտերենը և զենդերենը հանդես են բերում tha: Սակայն ykh-ը հավանաբար առաջին դեմքի mkh-ի համաբանությամբ կազմված ձև է, և kh-ն պետք է դիտել որպես ավելի ուշ առաջացած հավելում, այնպես որ y-ն նույնպես tha-ից կամ նման մի ձևից պետք է ծագած լինի: Հայերենի իրանական բնույթին հակասում է նաև եզակի 2-րդ դեմքի s-ն, քանի որ իրանականը դրա փոխարեն հ ունի, այնուհանդերձ օտեթերենը, որը մի հաստատ իրանական լեզու է, նույն ձևում նույնպես -s ունի, որի բացատրությունը առանձին դեպքերում դեռ բաժ է մնացել:

Հոգնակի թվի հոլովակազմիչ վերջածանց g-ն նույնպես պարզ չէ, kh-ն հանգեցնում է as-ին (կամ ինչպես Ֆր. Մյուլլերն է գտնում՝ asas-ից իրանական āhah), s-ն՝ ans-ին: Գործիականում ունենք եզակի գործիականի ցուցիչը, որին հավելվում է հոգնակիի kh ցուցիչը: Եզակի թվի հոլովակազմիչների, տրական-ներգոյական m-ն ծագում է դերանվանական -hmāi,- hmi ձևերից, բացառականի ē-ն դժվարություն է հարուցում: Ֆր. Մյուլլերն այն փորձում է հանգեցնել ādha-ին, որը մի քանի անգամ հանդիպում է Ավեստայում, որպես բացառականի վերջավորություն: Ես հակված եմ ենթադրելու, որ (եթե ē-ն իսկապես at-ին է համապատասխանում, թերևս այն համապատասխանեցնել -tas-ին = զենդ. tō մակբայակերտ ածանցին: Մնում է քննարկել գործիականի b-վերջածանցը: Մինչդեռ այդ ցուցիչը նախապես նույնացվում է հնդեվրոպական գործիականի ցուցիչներից մեկի՝ bhi- հետ, Ֆր. Մյուլլերը և ես հակված էինք այն որպես նորակազմություն դիտել, թեև ոչ որևէ այլ պատճառով, քան այն, որ այս ածանցը հակասում էր հայերենի՝ մեր կողմից հաստատվող իրանական բնույթին, քանի որ ինչպես ընդհանրապես արիականում, այնպես էլ իրանականում գործիականում չկա bhi ցուցիչը: Մեր եզրակացությունը հետևաբար այս էր՝ եթե հայերենը իրանական լեզու է, ապա այն չի կարող գործիականում bhi ցուցիչ ունենալ: Ինչպես՞ս վարվել սակայն, եթե ավելի հավանական է եզրակացնել, քանի որ հայերենն այդ ածանցն ունի, ապա նա իրանական լեզու չէ: Այդ բ-ն, համաձայն հայերենի հնչյունական օրենքների, անշուշտ մատնանշում է bhi-ն, և նախնական anmambhi, martabhi պետք է հայերենում դառնային anmamb, martob, ավելի ուշ՝ anwamb, mardov, ինչպես և այսօր իրականում հնչում են anun, mard բառերի գործիականները: Եվ քանի որ իր գործառությամբ ևս b-ով

ավարտվող հոլովը զուտ գործիական է, հայ. b = h.ե. bhi համապատասխանության դեմ ոչնչով չի կարելի առարկել: Այս bhi ածանցը փորձել ենք գտնել հունարենում, գերմաներենում և սլավոնական լեզուներում: Սակայն հուն. φι-ն կարող էր ծագել նաև bhi-ի հետ բաղադրված այլ ձևայիններից (bhiam, bhiams, bhiams, bhis), գերմաներենում mi = bhi-ով ավարտվող գործիական իրականում չկա¹⁷, այնպես որ նա մնում է միայն սլավոնալիտականի համար տիպական, որտեղ bhi-ն պահպանվում է որպես huj. mī, լիտվ. mi, հետևապես bhi-ն որպես եզակի թվի գործիականի ձևային միայն հայերենի և սլավոնալիտական լեզուներին է տիպական հարմարվում:

Եզրակացություն. Հայերենի թեքման մեջ առանձնահատուկ իրանական ոչինչ հնարավոր չէ նշել, թերևս ընդհակառակը, մի կարևոր կետում այն տարբերվում է արիականից և համընկնում է սլավոնալիտական լեզուների հետ:

Քանի որ թեքումը հայերենի բնույթի մասին մեզ բավարար ապացույց չի տալիս, ուստի կդիմենք հնչյունաբանությանը:

¹⁷ Իրգ. u-ով ավարտվող գործիականի համար *hūmān*. Braune "Über die Quantität der ahd. endsilben", էջ 40:

Պարզելու համար, թե հայերենը իր հնչյունական կազմի տեսանկյունից իրանական է, թե ոչ, նախ պետք է պատասխանել այն հարցին, թե որոնք են իրանական հնչյունական համակարգի հիմնական գծերը, ի հակադրություն մյուս հնդեվրոպական լեզուների:

Դրանք են՝

Ա-1) ատամային s-ն, եթե նրան անմիջապես չի նախորդում կամ հաջորդում որևէ բաղաձայն, համատարած է տալիս,

2) համապատասխանաբար՝ sv-ն hv է տալիս,

3) այն դեպքերում, սակայն, որտեղ նրան i, u կամ ai, au են նախորդում, նա sh է դառնում, վերջին կետում իրանականը համապատասխանում է սանսկրիտերենին (բացի բառավերջային դիրքից, որտեղ սանսկրիտերենը s է պահպանում), մինչդեռ սլավոներենը ձայնավորների մեջ նրա փոխարեն հազագային ch է զարգացնում (sluchŭ = sraosha): Հունարենը, ընդհակառակը, s>h անցումով համապատասխանում է իրանականին, միայն թե հունարենում այս անցումը այնքան էլ հետևողական չի տեղի ունենում: Ի դեպ, կելտերենում ևս sv-ն hv, chw է տալիս, հմմտ. հկորն. huir, բրտ. choar «բույր» = նպրս. khváhar, կիմր. chwech (= sves) «վեց»,

4) իրանականը շնչեղների նկատմամբ հակակրանք ունի, սակայն հակում շփականների հանդեպ, որոնցից հատկապես kh, gh, f և ω հնչյունների նկատմամբ: Ըստ որում՝ իրանական ամենահին բարբառները, ինչպես, օրինակ՝ Գաթաները ու հին պարսկական բեռնագրերը դեռ ձայնեղ շփականները չունեն (gh, dh, w, որոնք, սակայն, առկա են զենդերենում), իսկ օտերերենում k, t խոլ պայթականները դարձել են շնչեղներ¹: Շնչեղներ ունի նաև բելուջերենը (տես հոդվածի վերջում), բայց հավանաբար այն հնդկերենի ազդեցության արդյունք է,

5) բաղաձայնական կապակցություններում շփականներն առաջանում են պայթականներից՝ հաջորդող t, sh, r, v հնչյունների ազդեցության տակ, այնպես որ նախնական kt, pt, tt տվել են kht, ft, st, ksh-ն՝ khsh, իսկ kra, pra, tra կապակցությունները՝ khra, fra, thra,

6) ուշադրության է արժանի 1 հնչյունի բացակայությունը հին իրանականում², ԲՎ-ի անցումը sp-ի և ի հակադրություն հնդկերենի՝ նախորդային pati (= սնս. prati), և մակբայական us, uz-ը (= սնս. ut, ud, սակայն նույնն է նաև հին

պարսկերենում) անցումը այնպիսի բառերի, ինչպիսին են՝ gaosha «ականջ» և այլն:

Բ-իրանականում չկան շնչեղ ձայնեղներ, որոնք, կորցնելով իրենց շնչեղությունը, համընկել են պարզ ձայնեղների հետ, իսկ հետագայում դրանց հետ միասին, ընդհակառակը՝ շփականների են վերածվել: Սլավոնալիտականում նույնպես ձայնեղ և շնչեղ ձայնեղները համընկել են:

Գ-հատկանշական է իրաներենի համար, որպես նրա գլխավոր առանձնահատկություններից մեկը, նախնական հետնալեզվային k, g, gh հնչյունների փոխակերպումը քմայնացած c, j և շչական s, z հնչյունների: Սանսկրիտում նույնպես տեղի է ունենում հետնալեզվայիններից անցում քմայինների, իսկ սլավոնալիտականում՝ հետնալեզվայիններից՝ շփականների:

Այսպիսով, այս բնորոշ գծերից յուրաքանչյուրը, առանձին վերցրած, հանդիպում է հնդեվրոպական լեզուներում, մինչդեռ իրաներենին բնորոշ են այդ բոլոր երևույթները միասին: Արդյոք այս երևույթների հանրագումարը հանդիպո՞ւմ է հայերենում:

Ա-1) Նախնական s-ն հայերենում սովորաբար որպես h է հանդես գալիս, հմմտ. hin = զենդ. hana “senex”; mahik = լուսին, mah բառի նվազականը, սնս. mâsa, զենդ. mâsonha, և այդ h-ն սղվում է, օր.՝ arb «խմել» արմատում = h. Ե. sarbh (sonbeo, լիտվ. srebiù), եւթն, ou. awd = h. Ե. saptam: Թեքման մեջ այս h-ն հանդիպում է որպես kh (այժմ շնչեղ արտահայտությամբ) ճիշտ այնպես, ինչպես պարսկերենում h-ն թանձրանալով՝ շփական kh-է տալիս: Որպես s այն պահպանվել է amis, mis, us բառերում, որտեղ s-ի պահպանումը պայմանավորվում է նրան նախորդող նախնական մի n-ի առկայությամբ, amis-ը ծագում է mens-ից, mis-ը memsa-ից, իսկ us-ը՝ amsa-ից: Թերևս նույն ձևով է բացատրվում հոգնակի հայցականի s-ն՝ mards (այժմ արտասանվում է mártus) ծագում է mardins = martans ձևից: Այսպիսով, s-ի պահպանումը այս դեպքում չի հակասում իրանականի վերը նշված հնչյունական օրենքներին, չնայած նրան, որ զենդերենում ևս n-ից հետո s-ն պետք է որ h տար, հմմտ. mañh = mans, man արմատի կատարյալի հիմքը = man + s: Մի դեպքում, անշուշտ (h. Ե. v-ից առաջ) s-ն կարծես պահպանվել է նաև հակառակ հնչյունական օրենքների. այն է՝ skesur, հմմտ. զենդ. qaçura «սկեսրայր», պրս.

¹ Ավելի հանգամանորեն տես Spiegel “Grammatik”, էջ 345:
² Որ հին իրաներենը 1 չունի, հետևում է այն բանից, որ ժամանակակից իրանական լեզուներում 1-ի գործածության հարցում ներդաշնակություն չկա: Օր.՝ հմմտ. հետևյալ դեպքերը՝ օս. stal «աստղ», khaln «սողուն կենդանի» (օձ), nal «մարր», malin «վախճանվել», մյուս կողմից՝ նոր

պարսկերեն sitārah, kirim, nar, murdan և ընդհակառակը՝ պրս. gulš (gula «կոկորդ»), օս. qur = gbur, աֆղ. ghārah իզ. «կոկորդի»-ի դիմաց; պրս. talkh «դառը», աֆղ. trix, իզ. tarxah, պրս. kulāgh = բելուջ. gurāgh «ագոավ» (աֆղ. kārghēh «ագոավ»): Ուստի, հակառակ Օպպերտի առարկությունների (Revue de linguistique IV, էջ 209), կարելի է պնդել, որ 1-ի գոյությունը հին պարսկերենում ժխտելի է:

khusur, այստեղ պետք է այն նախապես v-ն g¹ տված լինի, և ապա s-ից հետո փոխարկված լինի k-ի՝ skund «շնիկ»=փան-ի համաբանությամբ: Իմիջիայլոց, kesur ժողովրդական տարբերակը Վինդիշմանը² փորձում է դիտել որպես նախնական և k-ն համարում է kh=sv-ից առաջացած, այս դեպքում, սակայն, s-ն որպես օրգանական չէր դիտվի: Այս բացատրությունն ինձ հավանական չի թվում:

2) sv-ն հայերենում kh կամ v է տալիս, երկուսն էլ հավանաբար hv-ից են ծագել՝ k Choir (այժմ արտասանվում է khuir)=պրս. khvâhar, կարդա՝ khâhar, h. b. svasar և vez= հուն. αφεξ, կիմր. chwech:

3) Արիական sh=s i-ից և u-ից, ինչպես նաև նրանց բարձր աստիճաններից հետո հանդիպում է dž=զենդ. duzh<dush, hūmūt. dž-goh և zguiš-ի մեջ *-uzgaocha, այն է՝ «առաջ ցցված ականջներով», երկու խական իրանական կազմություն, որոնցից վերջինն արդեն պետք է որ հայերենի իրանական բնույթն ապացուցի: Եվ այդ zguiš-ը այնքան հարազատ է հայերենում, որ դժվար է այն փոխառություն համարել: Այս sh-ն հանդիպում է նաև սժ «հիշողություն, խելք» արմատի մեջ = զենդ. ushi «խելք, միտք»: Այլապես, անշուշտ, այս ձ-ն կարող էր դարձյալ s-ի փոխակերպվել, օր.՝ ls-el= զենդ. srush, sraosha-ի մեջ (լիտվ. klausā, հւլ. sluchū), nist=nsit=niseda=nishadah, ինչպես օտերենում, որտեղ sh-ի փոխարեն s է հանդես գալիս, ghos «ականջ», ars «արջ», aχsawa «զիշեր», ast «ուր» բառերում: Եվ, այսպիսով, թերևս իրավացի է Լագարդը, երբ gusan «երզիչ, երաժիշտ» բառը հանգեցնում է սնս. ghush «աղմկել, հնչել» բառին: Սակայն այս կետը քննարկելու համար եղած նյութը բավարար չէ:

4) Հայերենը սիրում է խուլ (համր) շնչեղներ, և դրանք լրիվ ունի՝ kh, th, ph, այն դեպքում, երբ խուլ շփականներից միայն χ ունի: Սակայն աֆղաներենը նույնպես խուլ շփականներից միայն χ (kh) ունի և ո՛չ f, սիրված է օտերենում և պարսկերենում:

5) χt = h. b. kt հանդիպում է սչt «խոստում», «դաշինք» = զենդ. ukhti, aχt «հիվանդություն, տառապանք»=զենդ. akhti բառերի մեջ, քանի որ հանդիպում ենք bast-ը baxt-ի կողքին, drast-ը draχt-ի կողքին (պրս. dirakht «ծառ»), ապա կարելի է նաև dustr-ը (duχt-ի կողքին= պրս. dukht) հանգեցնել

¹ Այս անցումը շատ է տարածված՝ gail = h. b. valka; get՝ vtak-ի կողքին, արմատը՝ vad; gin, լատ. venum; h. b. vana; gini «զինի» venum; gitel, արմատը՝ vid; gtanel, արմատը՝ vid, vind; gortsel, զենդ. verez, Fegγ-; tagr, δafeq -; gochel= vac; garun = զենդ. vaahra; gišer = vesper; garin = Fagγn, Fagγos: Նոր պարսկերենում v-ն g-ին է փոխարինել, հմտ. gurg «զայլ» = հայ. gail, սակայն այլ դեպքերում, քան հայերենում ցւլ «վարդ»= հայ. vard, gunāh «զանցանք»= հայ. vnas և այլն: Այս երևույթը երկու լեզուներում տեղի է ունեցել բոլորովին անկախ մեկը մյուսից:

² Grundlage des Arm., էջ 20.

duxtr-ին: Նախնական pt-ի դիմաց հայերենում չի կարող ft լինել, քանի որ f-ն բացակայում է, զենդերենը նույնպես ft-ի փոխարեն՝ դեռ pt ունի՝ gerepta, haptan, պրս. giriftah, haft: tt > st անցման համար ևս փաստեր չունեն, սակայն այն հիմնավորված է թվում հայ. azd = հայրս. azdā, սնս. addhā «հայտնի» համադրությունից: Արիական ksh=իրան. khsh հայերենում գրափոխված՝ որպես ճχ է հանդես գալիս, išxel=զենդ. khshi, bašxel=զենդ. bakhsh, ašxarh=զենդ. khshathra: Իրանական khra-ն հայերենում որպես չրա, չրատ բառի մեջ (հիմքը չրату), զենդ. khratu, պրս. khirad: Իրանական fr-ն որպես հայ. hr՝ hra=սնս. pra, զենդ. fra, իրան. thr-ն որպես rh՝ ašxarh=զենդ. khshathra:

6) L-ն առկա է հայերենում, սակայն այն հանդիպում է նաև իրանական ժամանակակից բոլոր լեզուներում, այնպես որ l-ի առկայությունը հայերենում որպես այդպիսին ոչինչ չի ապացուցում: Սակայն հետագայում մենք կտեսնենք, որ l-ի հանդես գալու ձևով հայերենը սահմանազատվում է իրանական լեզուներից:

Սնս. փv>sp անցումը հանդիպում է spitak=զենդ. spaēta, սնս. փveta և asp «ձի»=զենդ. aspa բառերում: Սակայն վերջինս, որը միայն որպես բարդության բաղադրիչ է հանդիպում, իրենց՝ հայերի կողմից դիտվում է որպես պարսկական փոխառություն: Հայերենի համար նույնքան բարդ են asp, aspet, (< aspapati), asparéz և այլն, ինչպես pferd, cavalerigeneral, hippodrom բառերը գերմաներենում:

«Չի» հասկացության համար կիրառվող բնիկ հայկական բառերն են՝ dzi=սնս. haya և erivar=սնս. arvan, arvant «վազող, սլացող»: Skund «շնիկ» բառի մեջ ևս հանդիպում ենք sk> փv, մինչդեռ փvan-ը «շուն» հայերենում տալիս է šun, սեռականը՝ šan (զենդ. spā, աֆղ. spai), նախնականը՝ փvanya-ն «դատարկ» (սնս. փvnya, հուն. κενεός, հւլ. suj) տալիս է sin (sen, sven-ից): Իրան. pati-ն հաճախ հանդիպում է որպես pat, հմտ. patmel, սակայն pat-ով կազմվող մի քանի բարդություն փոխառություն են (ինչպես՝ patgam, patgamavor, պրս. paighambar «մարգարտ»): uz-ը հանդիպում է zguiš-ի մեջ = uzgaosha, և եթե անգամ փոքր-ինչ մթազնված իմաստով՝ z բայաժանցի մեջ, ապա դժվար թե կարողանա ծառայել որպես կշիռ ունեցող ապացույց հայերենի պարսկական լեզուների հետ ցեղակցության մասին: Բառապաշարում նկատվող ընդհանրություններից, այստեղ հարկ է նշել միայն մի դեպք՝ nax բառը, որին հանգում է նպրս. nukhust-ը «նախ և առաջ, սկզբից»:

Բ) Ինչ վերաբերում է շնչեղ ձայնեղներին, ապա կարելի է ընդունել, որ դեռ իրանական հիմք լեզուն կորցրել էր իր շնչեղությունը, և շնչեղ ձայնեղները նույնացել էին պարզ ձայնեղների հետ: Նախքան այդ տեղի կունենար, պետք է որ (եթե մենք ծննդաբանական ծառ կազմենք) հայերենը իրանականից

արդեն բաժանված լինել, քանի որ այստեղ շնչել և պարզ ձայնեղները չեն համընկել, այլ ընդհակառակը, միշտ իրարից անջատ են մնացել:

Որովհետև, մինչդեռ շնչել ձայնեղները տեղաշարժվել են դեպի ձայնեղները, ապա վերջիններս խուլել են տվել, իսկ խուլերը կամ պահպանվել են որպես այդպիսին, կամ փոխակերպվել են շնչել խուլերի, կամ շփականներ են տվել: Այսպիսով նախնական

gh	g	k
dh	d	t
bh		p

շարքերը, հայերենում ստացել են հետևյալ տեսքը՝

g	k	k, kh
d	t	t, th, y
b		p, ph, h

Ապացույցները ստորև՝

ա) Ատամնայինների շարքը՝

Հայ. d=նախն. dh՝ հայ. d-ne-l= նախն. dhâ «դնել, տանել», dirq գալիս է e-di é-ժε-կատարյալից (հմմտ. tur, կատարյալը՝ e-tu), dustr=dhughtar, durn=dhvara, dhurâ, diel «ծծել», dayeak, dail, dal «թարմ կաթ» (ծնելուց հետո)=dhâ «ծծել», dêmkh, dêt, ditel, արմատը՝ dhi; dêz, dizel, dizanel, արմատը՝ dhigh, džrel և dr že l=dhrugh, han-derdz, արմատը՝ dhargh «ամրացնել», ըստ այդմ՝ dav, եթե այն պարսկերենից փոխառություն չէ, սնու. dabh-ի հետ պետք է հանգի նախն. dhabh-ին: Կրկնակի տեղաբաշխված է թվում tun=dhâman¹:

Հայ. t=նախն. d՝ atamn (a-ta-mn)=dant, tä-l=dâ, tagr=daivar, tasn=dak՝an, tesanel=dark՝, tiv «օր» =diva, at-el= լատ. odi, get, vtak, արմատը՝ vad, huլ. voda, gitel=vid, gt-anel=vind, n-st-il=sad, otn=pâda, ut-el=ad, sirt=k՝erd, khirtn=svidra, dzet «պղչ» =զենդ. zadhañh, արմատը՝ ghad, χεδ; հայ. trt-um = պազենդ. պրս. dard «ցավ, տառապանք», dush մասնիկը հանդես է գալիս որպես tž, նաև՝ thš (thšnami=պրս. dushman, հակահիշ՝ homani), բայց սովորաբար՝ որպես dž: Համաձայն վերը շարադրվածի՝ զենդ. daêva-ն պետք է որ= հայ. .têv, բայց հայերեն բառը հնչում է dev և դրանով իսկ փոխառություն է:

Նախնական t-ն պահպանվել է հարևան բաղաձայնների «պաշտպանության» ներքո՝ astl, dustr: Կամ տալիս է d՝ du (túam-ից), leard=yakart, mard=βροτός, ôd «քամի»=vâta, կամ տեղաշարժվել է շնչել խուլի՝ tharm «թարմ, ջահել»=սնու. taruṇa, tharšam «թառամած» (an-tharšam, tharšamezuzanel «թառամեցնել») բառերի մեջ), արմատը՝ tars, լատ. torreo

¹ Թե՛ դա-ը (= dama-n, հմմտ. durn=dhvara-n) հանգում են սնու. dama, հուն. δόμο -ին:

ταρδός; evthn=«յոթ»=saptan, uth = ashtan, thandzr «թանձր», արմատը՝ tæric, artsath=սնու. rajata, կամ միջձայնավորային դիրքում տվել է y՝ hair, գրվում է häyr, mair, beré=bereti և այլն:

բ) Շրթնայինների շարքը՝

Հայ. b=նախն. bh՝ band, bant, արմատը՝ bhandh, bazuk=bhâghu, bazum=bhaghhu, bazanel, արմատը՝ bhag; bardz=սնու. barhis, զենդ. berezish՝ արմատը՝ bhargh, elbair=bhrâtar, elbiur = «աղբյուր»=φρέατο, bužel «քուժել, ազատել, փրկել» = զենդ. buj «փրկել», պազենդ. bôkhtan «փրկել, ազատել», նախն. bhug; buits «կերակուր»=սնու. bhuj¹, orb=ὄροφος «որբանոց», berem φερω, ban «խոսք» = φωνή, surb «մարտ, փայլուն», «սուրբ»=սնու. çubhra:

Անկանոն տեղաշարժված է թվում amp բառը=սնու. ambhas «ջուր», հմմտ. սակայն amb զուգահեռ ձևը, ինչպես նաև հուն. ὄμβρος, լատ. imber:

Խուլ պայթական p-ն պահպանվել է՝ kapel= capere, partkh (հիմքը՝ partu-), զենդ. par (pesha, peretha բառերում) «մեղք ունենալ, մեղանչել», pšnul «զննել»=սնու. paç, patmel=pati+mâ, այլ դեպքերում, շնչելացել է² phoš=i=զենդ. pšnu, phetur=feder, phut=սնու. pûti «փտած, նեխած», պիլ. pütak բառերում և բառասկզբում փոխվել է h-ի՝ hair=patar, hing=pankan, հարցանել= պրս. purs=iđan, heru=ou. fâre «անցյալ տարի» falwäre (= farfâre) «նախանցյալ տարի», պրս. pâr «անցած տարի»:

գ) Հեռնայնկալիների շարքը՝

Հայերեն q=նախն. gh՝ gari=hordeum, նախն. ghardha, պիլ. jurdâk «հացահատիկ», բելուզ. zurth -âni «հացահատիկի մի տեսակ», mēg «մեզ, մառախուղ»=սնու. mēgha, vagr=սնու. vyâghra:

Հայ. k= նախն. g, kov=gâu, klanel, kerl «կերպ», արմատը՝ gar, keal «ապրել», արմատը՝ giv, kin=ganâ, krunk «կռունկ»= γερρανος, eki «եկա», արմատը՝ ga, որտեղից, անշուշտ, ներկայի գա-մ ձևն է ծագել: Gravel-ը ևս չի համապատասխանում սանսկրիտի grabh-ին, զենդ. garb, սակայն նույն ոչ

¹ bh-ն ձայնավորներից հետո միշտ v է տալիս՝ dav «խաբություն», սնու. dabh, gravel=սնու. grabh, -avor վերջածանցը= a-bhara, mardov=*martabhi: P-ն և m-ն նույնպես v- են տալիս՝ evthn=saptan, անուն, անունան=anman:

² Հանդիպում է նաև փոխառությունների մեջ՝ phartham, պիլ. fratum, phuršiš «դատական քննություն»= պրս. porsish, phil=պրս. pil: Փոխառությունների մեջ, սակայն, p-ի փոխարեն f պետք է լինի, քանի որ հայերենը f չունի, օգտագործում է հնչյունապես նոս h-ն՝ hrasax=արաբ. farsax, պրս. farsang, hraman=պրս. farman, hreštak=պրս. firishtah: Քրդերը նույնպես f-ն h-ի են փոխակերպել, սակայն այն փոխառություններում պահպանվում է, օր. firman (Յուստի, «Քրդերենի շփականները», էջ 13): Օտերը, սակայն, բառասկզբի p-ն ընդհանրապես f-ի են փոխել՝ farsun «հարցմել», fondz «հինգ», fathan «զայն», այնպես որ p-ն միայն փոխառություններում է հանդիպում, մինչդեռ աֆղաներենը f-ի փոխարեն v է դնում, իսկ f-ն օգտագործվում է միայն պարսկական փոխառություններում:

օրինաչափ տեղաշարժին հանդիպում ենք գոթերենի greipan-ում: Մնացած դեպքերում հմմտ. էջ 21 և հաջ.: Խուլ պայթական k-ն պահպանվել է akn «աչք», kam-il «կամենալ», սնու. kâma, kerp=corpus, kapel=capere բառերում, իսկ բառավերջում դարձել է g' erg=սնու. arka, շատ քիչ դեպքերում այն շնչեղացել է՝ kharš el= զենդ. karesh, khêh «քեն, վրժ»= զենդ. kaêna, նարս. kin, khandel (khand-el), զենդ. kan, սնու. khan-ից:

Մեկ այլ շարքի տեղաշարժը (g' - gh') տե՛ս էջ 23 և հաջ.:

Այս, հայերենի հնչյունական առաջին տեղաշարժն էր: Ժամանակակից արևմտահայերենում տեղի է ունեցել ևս մեկ՝ երկրորդ տեղաշարժ: Չայնեղների և խուլերի հնչյունական հարաբերությունը, որը ձևավորվել էր առաջին տեղաշարժի ժամանակ, շրջվել է՝ նախնական շնչեղ ձայնեղները դարձել են խուլեր, իսկ նախնական պարզ ձայնեղները, ինչպես նաև նախնական պարզ խուլերի մի մասը, այժմ հանդես են գալիս որպես պարզ ձայնեղներ, մինչդեռ շփականներն ու հազագային բաղաձայնները մեղացել են նույնը:

Ուրեմն հայերենում պարզ և շնչեղ ձայնեղները չեն հանդնկել, ինչպես այդ տեղի է ունեցել իրանականում:

Գ.- Մնում է քննարկել ևս մի վերջին կետ՝ շչական հնչյունների ծագումը նախնական հետնալեզվայիններից, որում իրանականն ու լիտվալավոնականը շատ ընդհանրություններ ունեն, այնպես որ Յոհ. Ծմիդոը դրա վրա հենվելով՝ դեմ դուրս եկավ այն դրույթին, համաձայն որի իրանականն ու սլավոնականը արիականից ու եվրոպականից վաղ ժամանակներում էին անջատվել և շուտ տվեց այդ ժամանակներից հաստատված հ. ե. լեզուների ծննդաբանական ծառը: Քանի որ լիտվալավոնական և արիական լեզուները միմյանց հետ լիովին համընկնում են ոչ միայն նախնական k-ի, k և k' = ց, s-ի ճեղքման հարցում¹, այլ նաև ըստ Ասկոլիի պնդման, g - ի՝ g և g' = իրան. լիտվալավ. ž, z-ի, ինչպես նաև gh-ի՝ gh և gh' = իրան. լիտվալավ. ž, z-ի:

Սակայն այս եզրակացությունը մեր մտտակա նպատակներին չի

¹ Այդ շարքերն են՝ նախն. k = սնու. k, իրան. k, հայ. k(k/h), սլ-լիտվ. k և k' = սնու. ց, իրան. s, սլավ. s, լիտվ. sz, հայերենը համապատասխանում է իրանականին և սլավոնականին, հմմտ. tasn: Բայց երբեմն s-ի փոխարեն ճ է հանդիպում, ինչպես՝ šun=սնու. čvan, pš -nul «ղիտեր», սնու. pač, ինչպես և նոր պարսկերենում՝ shāk h «մուղ», փոխանակ. sāk h=սնու. čākčā, shustan «մաքրել» = ցadh, որպես մի նշան այն քանի, որ իրանական սուլական s-ն շատ մոտ է sh-ին = սնու. ց: Եվ եթե այդ պատճառով սլավ. s-ի դիմաց = k', լիտվերենում՝ sz: Եվ իրանականում s=k', հնդկերենում ց (այժմ հնչում է sh) ունեւ, ապա այդ տարբերությունը մենք Յոհ. Ծմիդոյի հետ միայն, հակառակ Ֆիքի, կարևոր չենք համարում: Արիալավոնական մի čvan, ցուո՝ ձևից միայն հետազայում են առաջացել սնու. čvan, սեռ. čunas և ցուո, զենդ. sūnō, sūni, հայ. sūn, սեռ. š an, հարս. sunis, լիտվ. szū, սեռ. szūns: Սակայն ինչ վերաբերում է սլավ. s = լիտվ. sz համապատասխանությանը, պետք է որ ճիշտ լինի նաև սլավ. z = լիտվ. ž, նախն. g' և gh':

բավարարում, և մենք, որպեսզի կարողանանք միմյանց հետ համեմատել հետնալեզվայինների ճեղքումը հայերենում և արիական ու լիտվալավոնական լեզուներում, պետք է ճեղքման այս շարքը լիակատար կերպով ներկայացնենք, ինչը և ես կանեն ստորև:

1 g-ի ճեղքումը g և g'-ի:

ա) g-ն սանսկրիտում հանդիպում է որպես g, զենդ. g, հայ. k- լիտ. սլ. g, հմմտ. 1) սնու. gâ, gam, «գնալ», զենդ. gâ (gâma, gâya) ձևերում և ga' gata, apa-gaiti, gam' ja-gham-at, aibi-gemen ձևերում, հայ. eki, ek «օտարական» (βαίνω, venio), 2) սնու. gar «կլանել», զենդ. aspô-gara «ձի կլանող», garan h «կոկորդ», օսեթ. qur=ghur «կոկորդ», հայ. կերի «կերա», -ker-ից բարդությունների մեջ՝ հուն. βόρο-, լիտվ. geriu, սլավ. š'irg; 3) սնու. gaya, «կյանքի ուղիներ», զենդ. gaya » կյանք», հայ. keankh, keal, լիտվ. gývas, սլ. živū (βίος, vivus):

4) սնու. gâu «կով» = զենդ. gâu, նարս. gâv, հայ. kov (bos), հուլ. gov-ędo; 5) սնու. gûtha «կղկղանք», զենդ. gûtha «կեղտ», պրս. gûh, քրդ. gû «կղկղանք», հայ. kú, հուլ. govino; 6) սնու. gnâ «աստվածուհի», զենդ. ghenâ, genâ (= *gnâ) «կին», հայ. kin, պրս. genna; 7) սնու. raŋga «զույն», պրս. rang, հայ. erang; 8) սնու. grivâ «ձոռակ» = զենդ. griva, հուլ. griva «բաշ»; 9) սնու. aŋgâra «ածուխ», լիտվ. anglis, հուլ. aǵl'i; 10) սնու. yuga «զուծ, զույգ», զենդ. yao-geť (yuj-ի անկատարը), yukhta, հայ. zuig «հավասար, նույն», zuig-kh «զույգ», հուլ. igo, լիտվ. jūnga-s, j'ugum ζ'γόν; 11) սնու. giri «սար», զենդ. gairi, լիտվ. gire' (ամտան), հուլ. gora: 12) սնու. gar = զենդ. gar «մեծարանքով անվանել», օս. ghar «կանչ, ձայն, հնչյուն», հուլ. glagolati, լիտվ. giriù; 13) զենդ. mazga=հուլ. mozgù «medulla»; 14) հայ. krunk = հուն. γέρονος, լիտվ. gėrvė:

Վերոհիշյալ g-ն մենք տեսնում ենք որոշ դեպքերում j-ի փոխակերպված: Այսպես՝ սնու. gam, զենդ. gâ և նույն զենդերենում անգամ հանդես են գալիս արմատը և ներկայի հիմքը j-ով՝ jam, jim, jas, որոնց նախնական g-ն ածանցվում էր այնտեղ, որտեղ այն պաշտպանված էր բաղաձայնով՝ jaghmat, զենդ. ghenâ-ի «կին» կողքին կանգնած է զենդ. jéni', gi- ի «կյանք»-ի կողքին (gaya jigha ešha «կյանքը ապրիր» ձևում) առկա է ji-ն jiti ձևում, jiv-ը՝ jivya-ում, սնու. jiv, զենդ. ju=jiv, սնու. yuga-ի կողքին yui = զենդ. yuj: Այսպիսով, կարող ենք սահմանել հետևյալ համապատասխանությունը՝ նախն. g = սնու. j = զենդ. j = հայ. k, սլ. լիտվ. g. հմմտ. ; 15) սնու. rajas «մթնոլորտ, ամպ, մութ» = հայ. erek «երեկո», հուն. ἔρεβος, գոթ. rigis; 16) սնու. bhañj «զարդել», bhanak-ti, bhañga «կոտրեց» = հայ. բեկ «կոտրված, ջարդված», լիտվ. bangâ: Նույն ձևով էլ j-ն միայն հետագայում է g-ից առաջացել՝ սնու. jyâ = զենդ. jya «աղեղի լար» = լիտվ. gijė, հուն. βίος, սնու. jinâti = զենդ. jinâti «թռչնած», լատ.

¹ Սակայն ghenâ = gnâ, իսկ jini = gani կամ gâni:

vietus! Իսկ այս j-ն իրանականում կարող էր չհ տալ, հմմտ. սնս. tij «արվել», զենդ. taēgha «սրություն», tighra «սուր», նպրս. tēgh «սուր գործիք», հայ. tēg, դրանց կողքին՝ զենդ. taēzha «կացին», tizhi «սուր», նպրս. tiz «սուր»: Այժմ հարց է ծագում, թե այն դեպքում, երբ իրանականում և սանսկրիտերենում j-ն հավասարապես g-ից է առաջացել, արդյո՞ք հայերենը ևս կոկորդայինների քմայնացման հակում ունի: Եվ , իսկապես, երեք դեպք է հանդիպում, որտեղ արիական քմային j-ն հայերենի չ-ին է համապատասխանում, այն է՝ սնս. ojas= զենդ. aojanh (սնս. ugra, զենդ. ughra ձևերի կողքին), հայ. uiz «ուժ», սնս. bhaj, զենդ. bāzh (սնս. bhāga «բաժին», զենդ. bagha «բաժին»), հայ. baž, bažanel և զենդ. buj, պիլ. bōkhtan «փրկել, ազատել», հայ. buž-el «բուժել, ազատել, փրկել»: Այսպիսով կազմվում է g-ի լրիվ շարքը:

սնս. g	զենդ. g	հայ. k	սլ. լիտ. g
l	l	l	
j	j, zh	k, ž	

(արդյոք նաև žt-el «թախանձագին խնդրել»= զենդ. jad «խնդրել» նաև՝ žr-uthi-un=սնս. jira «արագ, ժիր»):

p) g¹-ն սանսկրիտում հանդես է գալիս որպես j, զենդ. z, հայ. ts, սլավ. z, լիտվ. ž, հմմտ. 1) սնս. aja, ajā «այծ», զենդ. azi, հայ. aits, լիտվ. o žys «այծ», aiž; 2) սնս. ajina «մորթի», զենդ. izaēna, հուլ. jazino; 3) սնս. bhūrja «կեչու մի տեսակ», ou. barse (= barze) «կեչի», հուլ. brēza, լիտվ. beržas; 4) սնս. jar «ծերանալ», զենդ. zaurva «ծեր», օւտթ. zarond «ծեր» (սնս. jarant-, γέροντ-), հայ. tser, հուլ. zīrēja, zīrēti «հասունանալ»; 5) սնս. jñā «գիտենալ», զենդ. zan (zhnatar), օւտթ. zond «գիտելիք», հայ. tsaneay (կատարյալը), tsanōth, հուլ. znati, լիտվ. zinoti; 6) սնս. jan «ծնվել», զենդ. zan, օւտթ. zanāg «երեխա», հայ. tsnanil, an-tsin, հուլ. zēt, լիտվ. zēn-ta-s «փեսա»; 7) սնս. marj «սահել, շոշափել», զենդ. marez, հուլ. mlūza, լիտվ. mėlzu; 8) սնս. jambha, jambhā «ծնոտ», զենդ. zafan «երախ» (աֆղաներեն zhāmah իզ. ծնոտ, բելուզ, daf=պրս. dih-ān «բերան»), հայ. tsov «ծով»= «խորք», հուլ. zābū «ատամ» (γόμφος, γαμφή); 9) աֆղ. zaḡai, zaḡai «սերմ, կորիզ, հատիկ», հուլ. zrno=հացահատիկ: Նաև՝ 10) սնս. aj, ἄγειν, զենդ. az, հայ. ats-el; 11) սնս.

rajata «արծաթասպիտակ, արծաթ» = զենդ. erezata, հայ. artsath; 12) սնս. rjipyā «վերասլաց», զենդ. erezifya «բազե», հայ. artsiv; 13) սնս. jānu «ծունկ», պրս. zānu, զենդ. zhnu, հայ. tsunr (tse-nu-r-ից); 14) սնս. bukka «այծ», զենդ. būza, հայ. բուծ «գառ»; 15) զենդ. varez «անել, վարվել»= հայ. gortsel «աշխատել», Fεργ-; 16) օւտթ. zūn «ծանր», zūn-argh «բանտ» = հայ. tsanr, հիմքը tsanu:

II gh-ի ճնդումը gh-ի և gh¹-ի:

ա) gh-ն սանսկրիտում հանդես է գալիս որպես gh, զենդ. g, gh, հայ. g, սլ. լիտ. g: Հմմտ. 1) սնս. megha=զենդ. maēgha «ամպ», օւտթ. miegha «մառախուղ, ամպ», հայ. mēg «մեզ, մառախուղ», լիտվ. miglā, հուլ. migla «մշուշ, ամպամածություն»; 2) սնս. gharna «տաք», զենդ. garema, օւտթ. ghar, gharm-«տաք», հայ. jer-in, jerm-«ջերմ», jer'num = սնս. ghrōmi (j-ն երկրորդաբար՝ g-ից), հուլ. gorēti «այրվել», grēti «տաքացնել», 3) սնս. dīrgha «երկար», զենդ. daregha, հուլ. dlūgū, լիտվ. ilgās; 4) զենդ. gram «զայրանալ», հուլ. grūm-ēti, gromū, լիտվ. grumėti, գոթ. gramjan; 5) հուլ. jañghā «ոտք», զենդ. zañga, zañ-gra «ոտք», լիտվ. žengū, ženg-ti «քայլել»:

Ինչպես g-ն է երբեմն սանսկրիտում j, իսկ զենդերենում j, zh տալիս, նույն ձևով էլ gh-ն երբեմն սանսկրիտում h, զենդ. j, zh, իսկ հայերենում ž է տալիս:

6) Սնս. druḥ «վշտացնել», drogha «վերաբերմունք», զենդ. druj, druzh «ստել, խաբել», draogha-ի կողքին «սուտ, խաբեական», հայ. dūr-el, drž-el; 7) սնս. ahi «օձ», զենդ. azhi, հայ. iz «թունավոր օձ», լիտվ. angis «իծ» (լատ. anguis, էչիզ, ծփիզ), 8) սնս. muh «սխալվել», moha և mogha, զենդ. maogha ashe-maogha բառերում; 9) սնս. duhitar, զենդ. dughdhare, նպրս. dukhtar, հայ. dustr = duxt, լիտվ. duktė; 10) սնս. raghu «վազելով, վազող», զենդ. reñj «կայտառ, արագաշարժ լինել»; 11) սնս. han «խփել», ghna-ի կողքին, նաև ghana «մածուկ» ghanāghana «կռվասեր», ghātaka «սպանիչ», զենդ. jan, հոգն. 3-րդ դեմք՝ jaghneñti, հայ. gan-el, լիտվ. ginklas, genū, սլ. gūnati, եզ. 1-ին դ. žen-ą; 12) սնս. arh «վաստակել, արծանի լինել», argha «զին, արծեք», զենդ. arej «արծանի լինել», arejanh «զին», հայ. argin, anargel, yarg, yargel, բայց նաև՝ aržani¹; 13) զենդ. snizh «ձյունել», լիտվ. snig-ti (νιφει, լատ. nix, nivis); 14) պիլ. jurdāk (<garda+վերջածանց), հայ. gari, լատ. hordeum, նախն. ghardha; 15) սնս. dah, զենդ. dazh, լիտվ. degū «այրել»:

Այսպիսով, gh-ն ներկայանում է հետևյալ շարքով՝

սնս. gh =	զենդ. g, gh	հայ. g	սլ. լիտ. g
-----------	-------------	--------	------------

¹ Դրանցից հարկ է անջատել սնս. ajināt= զենդ. zināt= հայրս. adinā «խելց, ետ վերցրեց»: Ուրեմն հայրս. di-ն չի համապատասխանում սնս. ji-ին «հարբել» jaya-ի ներկայի հիմքում, ինչպես Ֆրքն է կարծում (էջ 323); jaya «երգել»: Արիականի g, j= սլ. լիտ. g վերաբերյալ այլ օրինակներ կարելի է գտնել Ասկոլիի մոտ (Vorlesungen, էջ 93-94):

¹ Այդպես նաև tuiž-ը՝ tug-an-ի կողքին և հավանաբար նաև՝ ḡg--n, ḡg-n-akan, ḡg-ut, ḡž-andak, ḡž-it բառերի կողքին:

h

j, zh

g, ž

p) gh¹ = սնու. h, զենդ. z, հայ. z, dz, սլ. z, լիտվ. ž; 1) սնու. aham «ես», զենդ. azem, հայ. es (ez-ից), հւլ. azū, լիտվ. az (asz); 2) սնու. aňhas «վախ, նեղություն», զենդ. āzanh, հայ. niaz, andzuk (ódz), հւլ. azükü; 3) mih «միզել», meha «մեզ», զենդ. gaomaêza, maêsmān, outəp. mēzun «միզել», հայ. mēz «մեզ», mizel «միզել», լիտվ. mėžū; 4) սնու. darh «ամրացնել», զենդ. darez «ամրացնել, պահել» հայ. handerdz (outəp. dares «հազուստ», պրու. darzi «դերձակ»= բրդ. terzi, հայ. derdzak), հւլ. drīzū «չարիք», լիտվ. diržas «փոկ» (զենդ. dareza «կապանք, շղթա»), 5) սնու. vah «vehere», զենդ. vaz, հայ. vaz-el, հւլ. veza, լիտվ. vezū; 6) սնու. plthan, զենդ. spereza, հւլ. slezena «փայծաղ»; 7) սնու. hari, harita «դեղին», զենդ. zairi «դեղին, ոսկեգույն», zairita, հայ. zarik «դեղին, ոսկեփայլ», հւլ. zlato «ոսկի», zelenū «կանաչ»; 8) սնու. hu «կանչել»= զենդ. zu, հայ. n-zov-kh, հւլ. zovā «կանչել»; 9) սնու. hotra «զոհ», հայ. dzōni (= zavan-ya) (եկեղեցական) նվիրատվություն; 10) սնու. bahu «շատ», հայ. bāzum; 11) սնու. lih «լիզել», հայ. lizel, հւլ. lizati, լիտվ. lė'z-ti; 12) սնու. hima «ծմեռ, ձյուն», heman «ծմեռ», զենդ. žima, հայ. dzmern (zimara+n-ից, հմմտ. durn=dhura+n, ամառն= զենդ. hama), dziun (ghaimak-ից) ձիւն, հւլ. zima, լիտվ. žėma: Հայերենի համար հմմտ. մակ' 13) as-el (= az-el), սնու. ah, հուն. ἄη i; 14) դեզ, դիզել, սնու. dehi, զենդ. uzdaêza; 15) ordz «ամորձի»¹ = զենդ. erezi, հուն. ὄρχις; 16) bardz=սնու. barhis, զենդ. barezish; 17) bardzr=սնու. brhat, զենդ. berezat; 18) dzet=զենդ. zadhañh, արմատը սնու. had=հուն. χεδ; 19) dzi= սնու. haya; 20) dzern= χ ειQ; 21) dzukn=հայր. zukans (հոգն. հայր.), լիտվ. žuvis; 22) azni (= agh'anya), հւլ. ježi, լիտվ. ežys (agh'ya), հուն. ἐξίνοϛ; 23) indz (ints)= սնու. simha; 24) lezu=լիտվ. lėžūvis:

Այստեղ հարկ է ուշադրություն դարձնել մի քանի թվացող շեղումների² վրա, որոնցից ելնելով՝ պարզ կդառնա g և g¹, gh և gh¹ փոխհարաբերությունները:

Մենք տեսանք, որ սնու. yuj=զենդ. yuj մի ձևի պետք է հանգի, որի g-ն պետք է որ ներկայացված լիներ, ինչպես և եղել է իրականում՝ zuig=*yōga (որը, սակայն, սանսկրիտում և զենդերենում չի պահպանվել), այդ իսկ պատճառով հայերենի համար պետք է կանխադրել yug և yug¹, որոնք,

¹ Պահպանվել է ordz «արու»=qui testiculos habet, մակ Ավգերեանի հայ-անգլերեն բառարանում՝ ordzat-capon, am-ordz-at-costrated, amordziq-testicles:

² Օրինակաբար խախտում է թվում մակ սնու. mah=զենդ. maz= հայ. mets «մեծ», սնու. hanu=պր. zanakh, հայ. tsnot, սակայն հայերեն բառերը հանգում են h. b. meg և genu նախածներին:

անշուշտ, նախապես նույնն են եղել: Այնուհետև այդ երկու g-երը նախապես տարբեր չեն եղել, այլ նույն g-ն է ճեղքվել, այն մեծ մասամբ մնացել է որպես g և միայն մասամբ է տվել g¹: Նույնը վերաբերում է արիական g-ին gabh արմատի մեջ, երբ մենք այն հանդիպում ենք՝ 1) սնու. gabhira «խոր», զենդ. jafra «խոր», jāfnu «խորություն» բառաձևերում; 2) սնու. jabh «երախը բացել», զենդ. zafan, zafra բառաձևերում, այնուհետև sarg և yag արմատների g-ին, երբ մի կողմից կա սնու. sarga և yāga՝ sarj և yaj-ի կողքին, մյուս կողմից՝ sanj=զենդ. harez, նախն. sarg¹, yaj=զենդ. yaz, նախն. yag¹, ինչպես մակ gar «մաշվել, զառամել, հեռանալ» արմատի g-ն, երբ այն հայտնվում է g¹ar ձևով «ծերանալ» և grānum-ի մեջ «հատիկ»= հւլ. zrīno, և մյուս կողմից՝ gar ձևով լիտվ. girna=հւլ. žriny=գոթ. quairmus «երկունք» բառի մեջ: Նույնն է մակ gh-ի կապակցությամբ, որը մենք տեսնում ենք հնդեվրոպական migh¹ արմատում ճեղքված երկու ձևի՝ maigha «ամպ» և migh¹: maigh'a «մեզ», միջդեռ angh արմատը սնու. զենդ. լիտվ. և այլն հանդես է գալիս «օձ» իմաստի համար angh ձևով, հայերենում, ընդհակառակը, angh¹-օձ, սակայն այստեղ ևս iz-ի կողքին (angh¹ eghi-ի կողքին), ինչպես ltsel zuig-ի կողքին, իսկ սանսկրիտերենում aňghas-ը՝ arñhas-ի, anghri՝ «իծի» arñhri-ի կողքին: Սակայն ինչպես հայերենի g¹, gh¹ հակադրվում են h. b. մյուս լեզուների g, gh-ին (լծել և օձ բառերում), նույն հաջողությամբ կարող են մակ արիա-սլավոնալիտական լեզուներից մեկի g, gh-ն հակադրվել մնացած լեզուների g¹, gh¹-ին, ինչպես և այդ տեղի է ունեցել, օր. լիտվ. gėsti, հւլ. gasnati = սնու. jas, զենդ. zah «ամհետանալ» անցողական՝ «թոշնել» բառերում, որտեղ սլավոնալիտական g-ն համապատասխանում է արիական g¹-ին և հւլ. gasi «սագ», outəp. ghāz, նպր. ghāz, հայ. sag (գրափոխված՝ gas=gans-ից)= սնու. hañsa, հուն. χίψ, լատ. anser, լիտվ. žąsis, որտեղ իրանասլավոնական gh-ն հանդես է գալիս մյուս լեզուների² gh¹-ի փոխարեն: Դիշտ նույն ձևով էլ k -ի շարքում միմյանց հակադրվում են հւլ. kamen-, լիտվ. akmen-ը և արիական açman-ը, լիտվ. klausā, klausyti և սլ. sluti, slova, sluchū (= զենդ. sraosha), պրու. pecku և արիական paçu, հւլ. svekrū և լիտվ. szeszura=զենդ. qasura: Նման-

¹ Սնու. mih-ը բայական ձև է, բայց migh-ը կա մակ ni-meghamāna դերբայում (Fick, Wörterbuch, էջ 178):

² Ի դեպ, սնու. hañsa-ն կարող է փոխարինել ghansa-ին, ինչպես և han-ը՝ ghan-ին, ուստի մեր դեպքում լիտվ. gh¹-ին արիասլավոնական gh-ն կհակադրվի: Մեկ այլ դեպքում թվում է եվր. g-ի փոխարեն իրանական g¹ պետք է լինի. այսինքն՝ այն դեպքում, երբ եվրոպական yaga-ն «սառույց» (հին իրան. aig, լիտվ. iza-s հիմնյուս. jaki)= մագանդարանի yagh «սառույց» համապատասխանությունն է: Այնուհանդերձ, ժնկ. մյուս իրանական լեզուներում yakh -ձևն է համապատասխանում (outəp. ix, yex), պագենդ. yah, որը հավանաբար yasa-ից է առաջացել: Պագ. yah-ն, yaça-ից = զենդ. isi (ici) հանգեցնել, թերևս outəp-երենը թույլ չի տալիս, ուստի և զենդ. isi-ն հավանաբար պետք է ishi-ից (?) ծագած լինի:

օրինակ կազմություններ տես Fick, Wörterbuch, III, էջ 516՝ kak=k'ak, էջ 522՝ karva=k'arva, էջ 526՝ kardha=k'ardha, էջ 539՝ kram=k'ram, էջ 540՝ kruk=kruk'։

Սրան պետք է նաև ավելացնել, որ, ըստ Յոհ. Ըմիդտի, սնս. փրաս-ը (արմատը՝ k'ar) համապատասխանում է գոթ. hvairmei-ին (արմատը՝ kar) և ըստ Վիմհիշմանի (Ztsch. XXI, էջ 390) սնս. kar-դա «ականգ» փրս (=փարս) արմատի հետ է կապվում և այլն, ըստ որում նույն գիտնականը նույն տեղում ենթադրում է, որ էլ ավելի հաճախ սանսկրիտում k-ն կարող է հանդիպել ֆ=k'-ի կողքին¹, նորից անդրադառնալով այդ հարցին՝ կարող ենք ասել, որ նույն հարաբերության մեջ է գտնվում հայ. ծտ-անել (ang') սանսկրիտի aṅj, anakti-ի նկատմամբ, և հայ. buits՝ սնս. bhuj, bhunakti-ի նկատմամբ։ Իսկ այս՝ այլ բան չի նշանակում, եթե ոչ այն, որ նախապես եղել է միայն մեկ k, մեկ g և մեկ gh, որոնք միայն ավելի ուշ են ձևափոխվել k, k'-ի, g, g'-ի, gh, gh'-ի։ Այդ նույնը պետք է ընդունի նաև նա, ով սնս. j aṅghā-ն = զենդ. zaṅga, լիտվ. žengiu (գոթ. gaggan) հանգեցնում է նախկինում կրկնությամբ կազմված ghangh արմատին։ Ճիշտ այնպես, ինչպես արիերենի նախն. ghaghan պետք է որ jaghan դառնար։ Վերջին դեպքում արիերենը կրկնում է ճիշտ այն գործընթացը, որը դեռ հնդեվրոպական նախալեզվում է տեղի ունեցել։

Եթե g և gh շարքի հետ համեմատելու լինենք k շարքը, ապա ինչպես արդեն պարզվել է մինչ այս կատարված քննություններից, ակնհայտ կլինի, որ այդ շարքերը լիովին հասնակնում են։

k	{	k=սնս. k	զենդ. k	հայ. k	սլ. լիտվ. k
		c	c	č	
		k' = ֆ	s	s (š, 3)	սլ. s, լիտվ. sz
g	{	g= g	g	k	g
		j	j, zh	k, ž	
		g' = j	z	ts	սլ. z, լիտվ. ž

¹ Հմմտ. նաև Ascoli, Vorlesungen, էջ 34-35։

gh	{	gh=gh	g(gh)	g	g
		h	j, zh	g, ž	
		gh' = h	z	z, dz	սլ. z, լիտվ. ž

Այստեղից էլ անհրաժեշտաբար հետևում է, որ նախնական ժամանակաշրջանում արիացիները, հայերը և սլավոնալիտվացիները միմյանց հետ սերտ հարաբերությունների մեջ են եղել։ Քանի որ k, g, gh հետնալեզվայինների այս ընդհանուր զարգացող երկու ուղղությամբ՝ k, g, gh և k', g', gh', զուտ պատահական չէր կարող լինել, և եթե անգամ այդ այդպես է, ապա զուտ պատահական կարող են համարվել նաև մեր լեզուների բոլոր այն հատկանիշները, որոնց համաձայն մենք դատում ենք նրանց ազգակցական կապերի մասին։

Եթե մենք մասնավորապես քննարկելու լինենք հայերենի կապը արիական և սլավոնալիտվական լեզուների հետ, ապա առաջին հերթին կպարզվի, որ հայերենը, շնորհիվ նշված երկու շարքերի՝ g(=k և ts) և gh (= g և z, dz) խիստ տարբերակումով ավելի հին աստիճանի է կանգնած, քան իրանական և սլավոնալիտվական լեզուները, որոնք, ինչպես այդ հետևում է վերը բերված աղյուսակից, կարելի է միավորել միևնույն խմբում։

Այս երևույթը լիովին ներդաշնակում է նշված լեզուների հնչյունական այլ երևույթների հետ։ Քանի որ, եթե սանսկրիտը և հայերենը ընդհանրապես ճշտությամբ պահպանել են շնչեղ ձայնեղների և պարզ ձայնեղների տարբերակումը (gh-g, dh-d), իսկ իրանական և սլավոնալիտվական լեզուները կորցրել են այն, ապա պետք է նաև սպասել, որ առաջին երկու լեզուները նախն. gh' և g'-ի տարբերակումը պետք է պահպանեին, իսկ վերջին երկու լեզվական ճյուղերը կորցնեին դրանք, այսինքն՝ նույնացնեին gh' և g'-ի հետ և վերջինս փոխակերպեին շչականի (զենդ. z= սլավ. z=լիտվ. ž)։

Իրենց հերթին սանսկրիտերենն ու հայերենը միմյանցից տարբերվում են նրանով, որ առաջինը (մի բան, որը զենդերենում և սլավոնալիտվական լեզուներում տեղի չի ունեցել) նախն. g, gh-ի և g', gh' նույնացում է (այնպես, որ այժմ սնս. j=g և g'-ի, սնս. h=gh և gh'-ի), մինչդեռ հայերենը շարունակում է միմյանցից տարբերակել ոչ միայն պարզ ձայնեղներն ու շնչեղ ձայնեղները, այլ նաև g, gh-ն և g', gh'-ն, և այս առումով նա նախնական հնչյունական հարաբերություններն ավելի հարազատորեն է պահպանում, քան արիական և սլավոնալիտվական լեզուները։

Մենք պետք է, սակայն, հայերենի կապը արիական և սլավոնալիտվական լեզուների հետ ևս մեկ այլ, մի ավելի կարևոր տեսանկյունից դիտարկենք։ Նշված լեզվաընտանիքների միջև գոյություն ունեցող հիմնական տար-
3-111

և ց-ի և ցհ-ի շարքերի հետ զուգահեռությունը վերականգնվում է լիակատար կերպով:

Վերը կատարված ամբողջ քննությունից այժմ ընդհանուր արդյունք ստանում ենք հետևյալը:

Հայերենը, ըստ նախնական հետնալեզվայիններից շչական հնչյունների առաջացման՝ պատկանում է արիական-սլավոնալիտական լեզուների շրջանին: Արիական լեզուների հետ այն մասամբ համընկնում է հետնալեզվայինների քմայնացումով, մյուս կողմից՝ սակայն սլավոնալիտական լեզուների նման նա անփոփոխ է պահում իր հետնալեզվայինները և այդ իսկ պատճառով չի կարող ստորակարգվել ոչ արիական լեզուներին (մինչ այժմյան իմաստով), ո՛չ էլ նրանցից անջատվել: Դրա համար նա չի կարող բնորոշվել որպես իրանական, թեև նա իրանականի նման s-ն h-ի է վերածում և որոշ բաղաձայններ և բաղաձայնների խումբ (ինչպես՝ հայ. ՏՃ-իրան. չՏ = արիական kՏ) նույն կամ նման ձևով է ներկայացնում: Ուստի և այն պետք է որպես ինքնուրույն լեզվաճյուղ դրվի իրանականի և սլավոնալիտականի միջև:

Եթե այսպիսով հայերենը գտնվում է իրանական և սլավոնական, այսինքն՝ արիական և եվրոպական ճյուղերի միջև, ապա մնում է դեռ քննարկել, թե նա ինչ դիրք է զբաղում եվրոպական լեզուներին հատուկ այն առանձնահատկությունների նկատմամբ, որոնցով նրանք խստորեն սահմանազատվում են արիականներից, այսինքն՝ անհրաժեշտ է քննարկել, թե արդյոք հայերենին հայտնի է եվրոպական լեզուներին հատուկ a-ի տրոհումը a-ի և e-ի, r-ի տրոհումը՝ r-ի և l-ի, և կամ արդյո՞ք նա ցուցաբերում է շփման կետեր բառապաշարի հարցում, թե՞ ոչ: Անմիջապես անցնենք այդ հարցերին պատասխանելուն՝

1) a-ի տրոհումը a և e-ի:

Միանգամայն հավաստի է Ֆիքի տեսակետը այն մասին, որ ձայնավորների համակարգում եվրոպական և արիական լեզուների միջև ամենակարևոր տարբերությունը a-ի տրոհվելու կամ չտրոհվելու մեջ է: Միանգամայն հավաստի է, որ այդ ճեղքումը ոչ մի հնդկական կամ իրանական լեզվում տեղի չի ունեցել: Ե՛իշտ է՝ նոր պարսկերենի բազմաթիվ բառերում մենք e ենք գրում, դա կարճ ä-ն է (հնդկերենում այն որպես մաքուր a է արտասանվում¹) և ճեղքման մասին այստեղ խոսք անգամ չի կարող լինել:

Օտեթերենը Կովկասում a-ի փոխարեն և նրա կողքին o և e ունի, բայց այդ e-ն հազվադեպ էր և ակնհայտորեն ուշ է առաջացել, այն հանդիպում է ä-ի կողքին և երկուսը միասին a-ի կողքին, որը պահպանում է մի ավելի ուժեղ և ավելի հին արտասանական ձևը: Նաև o=a համապատասխանությունը հավանաբար a-ի ավելի ուշ շրջանի մթագմման արդյունք է, որը տեղի է ունեցել n-ի և r-ի առկայության պայմաններում² և այստեղ այդ ընդհանրապես չի քննարկվում: Հետևապես այդ ճեղքումը արիականին հայտնի չէ:

Հայերենը, ընդհակառակը, այդ a-ն լրիվ եվրոպական ձևով է ճեղքում a, e, o-ի և դրանով իսկ խստորեն տարբերվում է իր արիական ազգակիցներից, եթե անգամ, երբ այն առանձին դեպքերում եվրոպականի հետ չի համաձայնվում: Որպեսզի կարողանանք առանձին դեպքերի համեմատությունը ձեռնարկել, անհրաժեշտ է նախօրոք մի հայացք գցել հայերենի ձայնավորների համակարգի վրա ընդհանուր առմամբ: Հայերենի ձայնավորների համակարգը հետևյալ սխեման ունի՝

¹ Ուստի և ես իմ այս հոդվածում ä-ի փոխարեն, ինչպես այն արտասանվում է բնիկ պարսկերենում, գրել եմ հին a-ն, որից և այն ծագել է:

² Հմտ. barzond «բարձր», zarond «ծեր» = γερων, zond, zund «զիտելիք», zōnum «զիտեմալ», fondz «հինգ», dzorun «խոսել», xor «արև» (=svar), xorun «ուտել» (=svar-), թե որքան քիչ բան էր այստեղ o-ն նշանակում, ցույց է տալիս kharōn=զենը. karana օրինակը, որը տազաուարիի բարբառում հոգնակիում դառնում է kharathā, դիզորիի բարբառում՝ kharanthā:

Հիմնական ձայնավորներ աստիճանավորում¹

a	{	a	
		e, i, սղում	â
		o, u, սղում	
		i, սղում	ê, î
		u, սղում	ui, û

Իսկ շեշտադրման օրենքը, որն իշխում է ձայնավորների ասպարեզում, հետևյալն է՝ բառաշեշտը շարժվում է դեպի բառի նախավերջին վանկը և պատճառ է դառնում վերջին վանկերի կամ նրա ձայնավորների սղման, այնպես որ այժմ շեշտն ընկնում է սիայն վերջին վանկի վրա: Կարճ i-ն և u-ն, ինչպես նաև նրանց աստիճանավորված ձևերը՝ ê և ui կարող են պահպանվել միայն շեշտի շնորհիվ, այսինքն՝ երբ նրանք վերջին վանկում են, այսպիսով ê-ն î է տալիս, ui-ն û, i-ն և u-ն, ընդհակառակը՝ սղվում են: Օր.՝ i- արմատը vid= հայ. git, բայց անորոշում՝ gt-anél, նախն. vinâça=նպրս. gunâh, հայ. vnâs, լիաձայն (երկար) mêg, արմատը migh, mêz «urin» արմատը migh¹, սնս. mih, սակայն սեռականում՝ mîgi, mîzi²: u- արմատը՝ yuj, հայ. luts, անորոշը՝ ltsel, լիաձայնություն՝ luis<raucah-ից, արմատը՝ ruc, իսկ սեռականը՝ lûsôy: Այստեղից անմիջապես հետևում է, որ gitém, lizem գալիս են gêt-em, lêz-em ձևերից, այսինքն՝ այս բայերի հիմքում ընկած աստիճանավորված ներկայի հիմքը (gêt-em=vêda+ հետազայում հավելված em=âmi, lêzem=leigh¹- âmi), քանի դեռ գործ չունենք այնպիսի բառերի հետ, ինչպիսիք են mizel, mêz բառի կողքին, այսինքն՝ գոյական հիմքից կազմված բայերի: a, â հնչյուններն, ընդհակառակը, անփոփոխ են մնում՝ bazúm=սնս. bahu, bazúk=սնս. bâhu, ասել, սնս. ah: Նույնը վերաբերում է նաև o-ին³, հմմտ. gochél, արմատը՝ vac, gortsél gorts-ի կողքին= Féγγον: e-ն նույնպես մեծ մասամբ մնում է, հմմտ. mets, հուն. μέγας, սեռականը՝ metsi, սակայն որոշ դեպքերում այն սղվել է,

¹ Նշենք, որ ձայնավորների երկարությունը հայերենում չի նշվում, որի պատճառով ես ևս երկարացման նշաններ չեմ դրել: Սակայն միայն գրության պակասությունն էր, որը հաղթահարելու համար պետք է շեշտել, որ a, i, u-ն հիմնական a, i, u ձայնավորների աստիճանավորված ձևերն են, ապա նրանք երկար ձայնավորի արժեք ունեն, կամ նախապես են այդպիսի արժեք ունեցել: Միայն e-ն և o-ն են միշտ կարճ:

² Ես այստեղ i են գրում, ինչպես ստորև՝ ô, քանի որ կարճ i-ի դեպքում mîgi, mîzi-ն պետք է mgi mzi-տալիս: Նույն ձևով էլ lûsôy-ը կտար lsoy:

³ Petermann, Grammatik, էջ 37: Բոլոր ձայնավորներից ամենակայունը, որը գրեթե երբեք չի սղվում կամ փոփոխվում:

որ. vtaq, get բառի կողքին, ast|= α'σ'τ'ε'ρ, tagr=δ'α'F'ε'ρ, սեռականը = astél, tagér. Իսկ եթե այս e-ն կանգնած է ոնգայիններից կամ կրկնակ բաղաձայնից առաջ, ապա այն օրինաչափորեն փոփոխվում է i-ի¹. hing=quinque, hin=senex, sirt=herz, և այս i-ն նախնական i-ի մնան շեշտը կորցնելիս սղվում է. hin/hn-anal, sirt սեռականը՝ srti: Ուստի և հայերենում պետք է e դնել, երբ ստուգաբանորեն սպասվելիք a-ի փոխարեն e կամ i է հանդես գալիս, կամ ձայնավորը լիովին սղվում է: Հետևաբար, եթե հայերենը մասնակից պետք է լինի եվրոպական լեզուներին հատուկ բոլոր հիմնական առանձնահատկություններին, ապա պետք է ապացուցենք, որ

ա) հայ. a(o)=եվրոպ. a(o) և p) e, i, = եվր. e:
 ա) հայ. a(o)= եվր. a(o): Այս համապատասխանությունը ապացուցելու համար բավական է բերել մի քանի օրինակներ՝ akn, լիտվ. akis «oculus», atsem=άγω, tal = dare, ail = ἄλλος, aits = αἶξ, hair = πατήρ, gochel=vocare, chork=quatuor, gorts = Féγγον, kov= βοF-ός, ords=(տե՛ս էջ 25 ծանոթությունը)= ὄρχις, orb=ὄρθρονός: Բացի այս, հարկ է ուշադրություն դարձնել թերման վրա, այն առումով, որ a-հիմքի բոլոր բառերը, բացի հատուկ անուններից, լիովին անցել են o հիմքի տակ, որի պատճառով էլ նախնական marta-ն, հուն. βροτο- հայերենում հանդես է գալիս որպես mardo-, հմմտ. սեռ. տր. mardoy, գործ. mardov, հոգն. սեռ. mardo3, գործ. mardovkh լատիներենի և հունարենի հետ:

բ) հայ. e = եվր. e: Ֆիքն իր «Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas»² գրքի 425 էջում տալիս է եվրոպական նախաձևերի ցուցակը, որոնց e պետք է վերագրել: Դրանցից ես հայերենում վերագտնում եմ հետևյալները՝ հայ. sirt = եվր. k'erd «սիրտ», tsnôt (=tsen-ôt)=genu «ծնոտ», inn (=inum=invan<envan=nevan) = nevan «ինն», hing=penkan «հինգ», mets=mega «մեծ», měj (<medyo) = medhia «միջին» mejr, meju (μέλισσα)=melita «մեղր», nist (=nsit=ni-sedas)=եվր. sedas «նիստ», hin=sena «հին», evthn=septan «յոթ», astj = ster, skesur=svek'ura, svek'rû, vez=sveks «վեց»: Միայն մի թվացյալ բացառություն կա, որը հաստատում է օրենքը, այն է՝ khuir=khoyer, այստեղ o-ն ծագել է միայն նախապես e-ին նախորդող v-ով svesar հիմնաձևի e-ից, հմմտ. լատ. soror, այսպիսով khuir-ը հանգում է

¹ e-ի անցումը i-ի ընդհանուր տարածում է գտել Թիֆլիսի բարբառում: o-ն նույնպես համատարած u էր տվել: Հին հայերենում վիելի սակավ է պատահում o=a-ից առաջացած u: Հավաստի օրինակ է թերևս տասնավորներ կազմող -sun-ը, սեռականը՝ -sni, օր. innsun, սեռ. innsûni, 90=ε'ν'ε'ν'ή'κοντα:

² Եվրոպայի հնդեվրոպացիների նախնական լեզվամիասնությունը:

ե-ով այս հիմնաձևին, մինչդեռ մյուս մերձավոր ազգակցություն ցույց տվող բառերը՝ hair, mair, elbair, a-ի պահպանմամբ համապատասխանում են եվրոպական լեզուներին: Ֆիքի կողմից նշված ներկայի հիմքերից և բայերից մինչև օրս միայն քչերն են հայտնաբերվել հայերենում՝ ed- «տուել», հայ. ut, որի u-ն ինձ համար պարզ չէ, ger- «կլանել», հայ. ker բարդությունների վերջում, հուն. βολο և e-ի անկումով klanel, ber «բերել, կրել», հայ. berel, դրա հետ նաև ber «պտուղ», ber' n «բռն»: ei-ը, որպես i-ի աստիճանավորում¹, հանդիպում է déz=նախն. dheigh=fingere, mizê «միզում է» < meizê-ից, նախն. meigh'ati, lizê < leizê-ից = նախն. leigh' և հակառակը՝ lkh-anê² առանց աստիճանավորման, եվր. leikati «թողնում է»: Այս դեպքերին հավելվում են նաև mis= եվր. memsa, amis=եվր. mens, mitkh=եվր. menti, kin=գոթ. qino, gin=լատ. venum, drern=չեզ, հիմքը՝ χεզ, sin=չενεός, tser=γεροντ, heru=περονδι, hetkh, լատ. peda (սակայն otn= pāda, es=ε'γω, ego, սակայն հւլ. azū, mnal «մնալ, բնակվել» = μένω, μίμνω, լատ. maneo, tsn-anil «ծնել», antsin, արմատը՝ gigno, genui, γίγνομαι, սակայն tsanōth, արմատը՝ tsan «գիտենալ», լիտվ. žinoti «գիտենալ»:

Թեքման համար e-ն կարևոր դեր է խաղում այնպիսի անվանակերտ ածանցների համար, ինչպիսիք են՝ ter=նախն. tar, այստեղից dústr, սեռ. dstér, բայերի մոտ որպես հիմքակազմ ձայնավոր անենատարածված բայախմբերում՝ berem, beres, berê և այլն, որպես աճական՝ այն դեպքերում, քանի դեռ նա հանդիպում է՝ eki «եկա», edi «դրեցի»³ etu «տվեցի» etes «տեսավ», egit «գտավ»: Դրան հակառակ՝ հայ. a-ն եվր. e-ի դիմաց հանդիպում ենք՝ dašn=զենդ. dashina, եվր. deksina, սակայն հայերեն բառը (t-ի փոխարեն d-ի պատճառով) փոխառություն է պարսկերենից: Սակայն հավաստի է tasn=եվր. dek'an: Արդյո՞ք նաև vazel «currere» բառի մեջ =եվր. ներկայի հիմք vegha-ին, vazel-ը նույնպես կարող է vaz-ից առաջացած լինել:

2) r-ի ճեղքումը r-ի և l-ի:

¹ Որ այդ աստիճանավորված ձայնավորը հենց նույն e+i-ն է, ապացույց են այնպիսի դեպքերը, ինչպես՝ berê=ներկայի հիմք bere+y=ti, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ a+l, y, հենց ai է տալիս, բայց երբեք՝ é: Յուրահատուկ է u-ի աստիճանավորումը կամ նրա գրության ձևը՝ oy, այժմ՝ ai, Նախկինում այն թերևս oi է արտասանվել: Կարելի էր կարծել, որ oy-ը միայն երկարացման նշան է եղել, և oy=đ, ինչպես cy=é: Եթե սակայն oy-ը պետք է ծնանակաձև լինի, ապա ինչո՞ր նախկինում այն հենց նորաստեղծ նշանով չի տառադարձվել հուն. ω, որի համար ov են օգտագործում:

² l Khané=λιμνάει:

³ Ներկան է dnel=d-ne-l, որը, համաձայն հնչյունական օրենքների, պետք է որ հանգի de-ne-l ձևին: Եթե այն համենատեղի լինենք tal բայի ներկայի հետ, ապա կտառացվի հետևյալ համապատասխանությունը՝ հայ. de «դնել»: ta «տալ» = հուն. θε: թ:

l-ն հայերենում հանդիպում է երկու r հնչյունների (r' և r) և մեկ l-ի կողքին, որն այժմ արևմտահայերի կողմից որպես γ է արտասանվում, նախկինում սակայն ներկայացնում էր հունարեն λ-ն: Այդ սկզբնական l-ին եվրոպականում նույնպես l է համապատասխանում, մինչդեռ r', r-ի և l-ի դիմաց եվրոպականում r է հակադրվում:

ա) l=եվր. l' la! «զանգատվել, լար», արմատը՝ lâ (Fick, Wörterbuch, 747), lain (platan-ից)= πλάτυς, հիդլ. lethan, laphel=λάπιω, lamba, lizel=λειχώ (հմնտ. նաև հայ. lezu), li (=plana «լի»)՝ եվր. palna, l-nu-l «լցնել», եվր. plâ, lwanal=πλώνω, loganal=λοφ-, lavo, luis²=lux (lusa-ber=lucifer, lusin=luna, lu³=pulex, ls-el=եվր. k'lus, նախն. արմատը lu=k'lu հանդիպում է կատարյալում՝ lway «զեցի», lur, lkhanel «լքել» = եվր. lik, λειπω, lrik (զոտեիկ) «foot-pavement» = եվր. plâra «հատակ, զետիմ», lutsanel=եվր. lug (?), klanel=deglutire, ail=alius, gail⁴=եվր. valka, ինչպես ածանցական l-ն՝ magil, nagel=եվր. naghla, mar արմատը, ինչպես եվրոպականը ճեղքվել է mar և mal⁵ ձևերի՝ mer'anil և malel «տորոել, մանրել»:

բ) հայ. r, r', l=եվր. r:

sirt=cor, khirtn=idրօզ, kerp=corpus, tagr=δαήզ, astl=a'ot'իզ, dustr=θυσάτηզ, gortsel=wirken, Fέγγον, leard=jecur, mard=βροτόζ, vard=Φρόδον, βροδον, berel = φέρειν, tser = γέρον, chorkh = quatuor, arj=ursus, jerm=warm, harzand=եվր. park', hair=:ատիզ, նույնը՝ mair, elbair, khuir, elbiur=φοεάզ, du rn=θυρά, dzer n=չեզ, arb = եվր. sarbh (sorbere), erd-nul «երդվել», օտեթ. ard, art, պլավ. rotū, rota «երդում»: Միայն մի դեպք է հանդիպում, որտեղ հայ. r-ն եվրոպական l-ին է համապատասխանում՝ srōnkh, tibia, crus=եվր. k'launi, լատ. clunes:

3) Կան մի շարք բառեր, որոնք եվրոպական լեզուներում բոլորովին այլ հնչյունական պատկեր են ունեցել, քան արիականում: Ֆիքը դրանք խմբագրել է (Spracheit., 424), սակայն նրանց մի մասը, որը նախկինում համարվել է միայն զուտ հնդկական, դիտել է որպես արիական: Այդ բառերից 12-ը ևս վերստին հանդիպում են հայերենում: Դրանցից ձևով արիականին համապատասխանում են՝ un-ain=մոա, seav «սև» = սնս. çyâva «սևագորշ», es < az = զենդ. azem (լիտվ. asz, հւլ. azū), հավանաբար նաև՝ zamakh «ցամաք»,

¹ Սակայն պրս. pur:

² Սակայն պրս. rōz, այժմ՝ rōz է արտասանվում:

³ lu=plu, հւլ. blōcha, լիտվ. blusà (աֆղ. vragah=vrazh'ah) prucha-ից, ինչպես հայ. nu=հւլ. snūcha=աֆղ. nzh'or < snushā:

⁴ Սակայն պրս. gurg:

⁵ Նոր պրսկ. murdan «մոռնել» ձևի կողքին հանդիպում է máldan, fricare, terere, սակայն վերջինս որպես մի ավելի հին ձև, ենթադրում է ոչ թե mal, այլ mard=սնս. mard, հմնտ. dil «սիրտ» = zarda, gul «վարդ» = varda, sál «տարի» = sarda:

եթե այն գալիս է tsamakh-ից = սնւ. jam¹: link-ի «ճախ» համար որպէս արիական ձև savya (սնւ. savya, զենդ. havya) առաջադրելուն խանգարում է նոր պարսկերեն cap «ճախ» բառը, որը գալիս է skavya-ից, ուստի և հայ. aheak բառի համընկնումը զենդ. havya-ի հետ միայն պատահականության արդյունք է: Այդ արիական ձև ունեցող հայերեն երեք բառին հակադրվում են՝ akt=եվր. aki², mis=եվր. memsa, tsndt=եվր. genu, dur'n=եվր. dhvara (բաղաձայնների տեղաշարժի համաձայն), magil= եվր. nagma, naghla «երանգ» (սնւ. nakha, նպրս. nâkhum, օտեթ. ուն-ի դիմաց), enth-, ênth- եվր. andhara (հնչյունապես ավելի ճիշտ կհամապատասխանի -ênd, գործիականի հետ «տակ», մնացած դեպքերում սակայն տարբեր իմաստներով): Հայ. amis=եվր. mens, որն իր կողքին ունի mah-ը mahik բառի մեջ = սնւ. mâs: Հայ. sirt բառը իր i=e համապատասխանությամբ վերաբերում էր եվր. k'erd-ին, այլապես նրա s-ն կարող էր նաև z-ից ծագած լինել = զենդ. z, սնւ. h (հրձ «սիրտ»): Հայ. ôdz=եվր. anghi իր կողքին ունի iz բառը = սնւ. ahi, էջից: mets-ը որոշակիորեն եվր. meg և ոչ արիական megh-ն է: Այսպիսով, արիականը եվրոպականի համեմատությամբ մոտավորապես 3: 9 = 1 : 3 հարաբերությունն ունեն:

Որ արիականի և եվրոպականի միջև եղած տարբերությունները, ի դեպ, զուտ պատահական կարող են լինել, ցույց է տալիս վերը նշված այն դեպքը, համաձայն որի սանսկրիտերեն savga = զենդ. havya = հայ. aheak համապատասխանությունը հակադրվում է պրս. cap = skavya: Մնացած տարբերությունները, սակայն, կարող են հիմնավորվել նրանով, որ որոշ լեզուներ կորցրել են իրենց զուգահեռ ձևերը, իսկ մյուսները դրանք հայերենի առումով պահպանել են, ինչպես այդ կարող էր տեղի ունենել հետևյալ դեպքերում՝ եվր. aki = ար. akshi, եվր. mensa = ար. masa³, եվր. angh'i = ար. aghi: Վերստին ուրիշները հենվում են Ֆիքի սխալ ենթադրությունների վրա, օր.՝ եվր. dhvara = ար. dvara, որտեղ արիական dvara-ն ընդունված է միայն ի սեր սանսկրիտի, քանի որ զենդ. dvara-ն նույն հաջողությամբ կարող էր հանգեցվել ինչպես dvara-ի, այնպես էլ dhvara-ին: Կասկած է հարուցում նաև եվր. gham «երկիր, ցամաք» և արիական gam, jam ձևերի հակադրությունը, զենդ. zem-ը կարող էր առաջացած լինել ինչպես g'am-ից, այնպես էլ gh'am-ից և առաջին հերթին հարաբերվում են սլ. zem-l-ja ձևին: Սանսկրիտը

պետք է որ միայն շնչեղությունը կորցրած լինի: Նույն հաջողությամբ կարող է սլավ. azû-ն «ես» agh'am-ից ծագած լինել և վերաբերել զենդ. azem-ին, դրա համար կարիք չկա սլավոնալիտական առաջին դեմքի դերանունը արիականից անջատել և եվրոպականի կողքին դնել: Ամփոփենք: Հնչյունական այս տարբերությունները պետք է որ առանձին լեզուների միմյանցից անջատումից հետո ծագած լինեն և չեն ապացուցում այն, ինչ Ֆիքն է ուզում ապացուցել:

4) Վերջին կետը, որն այստեղ արժանի է քննարկման, այդ հայերենի բառապաշարի եվրոպականի նկատմամբ փոխառնչման հարցն է, որ ես չեմ ուզում շոշափած լինել, քանի որ հայերենի բառերի մեծ մասը ստուգաբանորեն պարզաբանված չէ: Ըստ վերը նշվածի, ես սպասելի եմ համարում, որ բազմաթիվ եվրոպական բառեր կարելի է հանդիպել հայերենում և եթե Ֆիքի կողմից որպես եվրոպական բերված բառերից, թուցիկ հայացք գցելով, միայն մոտ քսանն են գտնում հայերենում, դա հավանաբար նրանով է բացատրվում, որ բառապաշարի առավել եվրոպական մասը մինչ այսօր գործող հայագետների կողմից ավելի քիչ է ուշադրության արժանացել, քանի որ նրանք արևելագետներ են եղել, համեմայն դեպս չեն եղել եվրոպական լեզուների հատուկ գիտակներ՝ Պետերման, Վինդիշման, դը Լագարդ, Ֆր. Մյուլլեր: Որ եվրոպական բառապաշարի մի գիտակն համար հայերենում գտնելու որոշ բաներ կան, ես կապացուցեմ մի օրինակով:

Հայերենում կա ցուցական դերանուն մի s ածանցով, որը մի a կցորդով հանդես է գալիս որպես ինքնուրույն ցուցական դերանուն՝ sa = այս: Հնարավոր է, որ այդ sa-ի և սանսկ. sa-ի միջև հավասարման նշան դնել. սակայն այդ բանին արգելք են հանդիսանում հայերենի հնչյունական օրենքները, համաձայն որոնց սանսկր. sa-ն պետք է ha, a դառնար: Ուստի և այդ s-ի ստուգաբանությունը ինձ համար մութ էր մնացել, մինչև որ ես Ֆիքի մոտ (Spracheinheit, 263) կարդացի, որ k'i ցուցակում դերանունը սահմանափակվում է միայն եվրոպական լեզուների շրջանակներում՝ χείνος, ἐκεῖ, լատ. ce, լիտվ. szis, հսլ. si, գերմ. hi = «այս»: Այսպիսով, հայերենի այդ s-ն, ըստ հնչյունական օրենքների, կարելի է առանց այլևայլի = նախն. k'i-ին զուգադրել, և եթե այդ k'i-ն հնչյունապես և ըստ իմաստի զուգադրվում է եվր. k'i-ի հետ, ապա մենք դրանք առանց այլևայլի կարող ենք նույնացնել: Եվ, այսպիսով, ապագա ուսումնասիրությունները թույլ կտան հայերենում, անշուշտ, բազմաթիվ այլ «եվրոպական» բառերի առկայությունն ապացուցել:

Մեր ուսումնասիրության վերջին մասով եվրոպականի և հայերենի շուրջը, անկասկած, մի այնպիսի նեղ օղակ սեղմվեց, որ թերևս ավելի դյուրին կլիներ

¹ Սակայն ես կասկածում եմ, թե zamakh -ի նախնական իմաստը «ցամաք, հող, երկիր» իմաստն է, այլ թերևս «ցամաք, շոր», ուստի և կասկածելի է z-ի ծագումը ts-ից: Այլապես չէ՞ որ zam-akh = սնւ. ksham կարելի էր համեմատել vez = sveks, սակայն իմաստների նախնական տարբերությունը թույլ չի տալիս այդ բառերը նույնացնել:

² Սակայն հանդիպում է նաև achkh < արիակ. akshi:

³ Հմմտ. Joh. Schmidt, Vocalismus I, էջ 34:

հայերենը արիականից, քան եվրոպականից սահմանազատել: Եվրոպական լեզուների մեջ առկա շչական հնչյունների պատճառով այն ամենից ավելի մոտ է պավոնալիտական լեզուներին, որոնց հետ նա կապված է նաև միայն այդ երկուսին հատուկ գործիական հոլովի -bhi վերջավորությամբ: Այսպիսի իրադրության պայմաններում, տոհմածառի կողմնակիցները, ինչպես Ֆիքը, անշուշտ, հակված կլինեն հայերենը արիականից առհասարակ անջատել և այն բնորոշել որպես զուտ եվրոպական: Այս կարծիքի դեմ են կվկայակոչել այն, որ հայերենը լիովին չի մասնակցում a-ի և r-ի ճեղքմանը, ինչպես այդ ապացուցում են *tasn=dek'an* և *srunkh=k'launi*-ը: Սակայն ես ինքս այս առարկությունը խախտում եմ համարում, քանի դեռ այն հենարան չի գտնի: Այս բաներն, ի վերջո, վկայում են այն մասին, որ լեզվում որոշ պատահականություններ իշխող կարող են լինել: Չէ՞ որ պատահականություն պետք է համարել, որ հունարենի, լատիներենի, գոթերենի և հայերենի առաջին դեմքի դերանունները (*éγω, ego, ik, es*), ի հակադրություն սլավոներենի և լատիներենի, a-ի դիմաց (*azú, asz*) e ունեն: Ուստի և պատահականություն կարող է լինել նաև այնտեղ, որտեղ բոլոր լեզուները իրար համապատասխանում են, եթե անգամ այդ անհավանական է: Թերևս հնարավոր է, որ a-ից e-ի և r-ից l-ի առաջացումը սկզբում միայն մի քանի ընդհանուր դեպքերում տեղի ունենար և, տարբեր լեզուներում մեկ անգամ ծածկելով՝ ինքնուրույն կերպով տարածվեր և երբեմն մեկ, երբեմն մի քանի կամ միաժամանակ բոլոր լեզուներում նույն բաներում առաջ բերեր e-ի և l-ի նորակազմություն: Իմ կարծիքը հիմնավորելու համար ես ավելի շատ հակված եմ հայերենի և իրանականի վերը նշված հնչյունական ընդհանրությունների վրա, որոնց թիվը թերևս շատ ավելին է, քան ես տվել եմ: Քանի որ, չէ՞ որ շատ հավանական է, որ ես իմ առաջին ոգևորությամբ որոշ բաներ կասկածել եմ որպես փոխառություն, մինչդեռ նրանք մաքուր հայերեն են և կասկածից դուրս է, որ ես որոշ բաներ այս ուսումնասիրության համար բնավ չեմ օգտագործել, միայն այն պատճառով, որ ինձ թվացել է, թե դրանք իրանականի դրոշմ են կրում և այդ իսկ պատճառով ինձ կասկածելի են թվացել, ինչպես, օր.՝ *šēn* «բնակավայր, շեն», *šin-el*=*զենդ. shayana* «բնակարան», *զենդ. shi=kshsi* «բնակելի», մինչդեռ ես արիական այնպիսի բաներ, ինչպիսիք են՝ *kam* «կամ», *kamkh* «կամք», *kamil* «կամենալ»= *պրս. kām*, արիական *kāma*, *bari*=*սնս. bhadra (+ya)*, *indz (ints)*=*սնս. sirnha* «առյուծ», *part-kh*, արմատը *par*=*զենդ. par* «հանցանք գործել», *azd*=*հայրս. azdā, air-el*=*զենդ. ātare* և բազմաթիվ այլ բաներ հավաքելը ես ավելորդ համարեցի¹:

Սակայն չէ՞ որ առաջնահերթ խնդիրն էր, հայերենը իրանականից և

¹ Եվ իզուր, ինչպես ես այդ, ցավոք, չափազանց ուշ նկատեցի:

արիականից սահմանազատելը:

Հետևաբար, իմ հետազոտության արդյունքն եղավ այն, որ **հայերենը արիասլավոնալիտական լեզուների շրջանում կանգնած է իրանականի և սլավոնալիտականի միջև:**

Եթե հետագա ուսումնասիրությունները մեր այս՝ առայժմ միայն նախնական եզրակացությունը վերջնական դարձնելու լինեն, ապա միանգամայն համոզեցուցիչ կլիներ հնդեվրոպական լեզուների տոհմածառ կազմելու անհնարինությունը: Եթե միայն հայերենը արիասլավոնալիտական լեզուների շրջայում երկու ճյուղերը կապող օղակը լիներ, և ոչ թե, մի ճյուղ երկու ճյուղերի միջև, ապա այդ տոհմածառը, որը տապալվել էր Յոհաննես Ծմիդոսի ջանքերով, պետք է որ հավերժ ընկած մնար: Սակայն, եթե հայերենը կապող օղակ պետք է լինի իրանականի և սլավոնալիտականի, ինչպես նաև արիականի և եվրոպականի միջև, ապա այն, ըստ իս, նույն միջնորդ դերն է կատարել մի ժամանակ, երբ նրանք միմյանց շատ մտան են եղել, երբ պատմական ժամանակաշրջանը դեռ չէր գծել այսօր գոյություն ունեցող սահմանագիծը, երբ նրանք միմյանց նկատմամբ ավելի շուտ բարբառային հարաբերությունների մեջ էին գտնվում: Ինչպես վերջին իտալական ժողովրդական բարբառները իրենց ռեզային ձայնավորներով, u-ի փոխարեն ü-ով և իրենց այլ առանձնահատկություններով մոտենում են ֆրանսերենին, այնպես էլ կարելի է սպասել, որ իտալերենը Ֆրանսիայի սահմանի վրա թերևս միջին օղակ է եղել: Ֆրանսերենի և իտալերենի միջև նույն ձևով կարող էր նաև հայերենը ինչ-որ մի ժամանակ միջնորդի դերում կանգնած լինել արիական և եվրոպական բարբառների միջև, ուստի և այդ պատճառով մասն ունենալ երկուսի առանձնահատկություններից էլ: Քանի որ, եթե մենք ակնհայտ ենք, որ Ավեստայի և Վեդայի հնադարյան լեզուները դեռ միմյանց միանգամայն մոտ են կանգնած, և վերականգնված իրանական և հնդկական նախալեզուները, անշուշտ, միմյանց նկատմամբ բարբառների մասն կհարաբերեին, ինչու՞ չպետք է նաև եվրոպական լեզուները նախկինում միմյանց հետ այդ նույն հարաբերությունների մեջ գտնվեին և հայերենն էլ միջանկյալ բարբառ լիներ այդ երկուսի միջև: Այս դեպքում հեշտ է բացատրել հայերենի յուրահատուկ երկակի բնույթը: Արևմտյան բարբառներում a-ի և r-ի, իսկ արևելյան բարբառներում կոկորդային հնչյունների ճեղքման ալիքի բարձրանալուց հետո, առաջին ալիքը սլավոնալիտական լեզուների շրջանակներից դուրս թափանցելուց հետո տարածվեց նաև հայերենի վրա, մինչդեռ վերջինը, հայերենի վրայով անցնելով, տարածվեց նաև սլավոնալիտականի վրա: Առաջինը, լինի դա ուղղակի, թե հետագա ազդեցության ներքո, հ. ե. *dekan* թվականի a-ն սլավոնալիտականում դարձրեց «e», երկրորդը՝ նույն այդ բառի k-ն

դարձրեց k¹, այնպես, որ այժմ հ. ե. dakan-ի դիմաց սլավոնալիտական լեզուներում հիմքի ձևը դարձավ dek¹an:

Սակայն, երբ ավելի ուշ արևելակամում սկիզբ առավ հետնալեզվայինների ճեղքման մի նոր ալիք (հետնալեզվայինների և քմայինների), այն կարող էր տարածված լինել սուկ այն պատճառով, որ այն ինքնին չափազանց թույլ էր, կամ՝ որ բարբառներն արդեն սկսել էին միմյանցից ավելի ուժեղ սահմանազատվել, այն թերևս ամբողջովին իրանականի վրա տարածվեց, սակայն հայերենում միայն մի քանի ճյուղերի վրա, այնպես որ մենք, ճիշտ է՝ հանդիպում ենք մի այնպիսի ձևի, ինչպիսին է chorkh=catver, սակայն նաև hing=pañcan:

Ինչևէ, եթե մենք սնս. c, j, h և զենդ. c, j, հնչյունների առաջացումը k, g, gh-ից համարենք, նույն դեպքերում պետք է դիտենք որպես արիական լեզուների ազգակցության ապացույց, հնդեվրոպական հնչյունների զարգացումը նույնպես ծառայեցնենք որպես ապացույց արիականի, հայերենի և սլավոնալիտական լեզուների փոխադարձ կապեր՝

h. ե.	k	g	gh
ար., հայ. սլ-լ.	k ¹	g ¹	gh ¹
այդ է սնս.	ç	j	h
զենդ.	s	z	z
հայ.	s(š, ž)	ts	dz, z
սլ.	s	z	z
լիտվ.	sz	ž	ž

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ նման մի եզրակացության դեմ տարբեր լեզուներում այդ հնչյունների մեջ գոյություն ունեցող չնչին տարբերությունները ոչինչ չեն հաստատում, քանի որ դրանք վերաբերում են առանձին լեզուների ավելի ուշ շրջանի առանձնակի հնչյունափոխություններին¹:

Այսպես, օրինակ՝ եվր. e-ին, գոթ. i- է հակադրում և որ եվրոպական l-ից առաջացած առանձին լեզուների l-ն, անշուշտ, նույնը չէ, ինչպես,

¹ Կարելի է մտածել, թե ինչպես է սնս. s-ն, որը պետք է ձայնեղանար, ամեն ինչ տար, բացի z-ից, և ինչպես նույն ձևով jh-ն, որի դիմաց հ է հանդես գալիս. կարծես արգելված լինի: Ուստի և զարմանալի չէ, երբ մենք սնս. նախնական g¹-ի դիմաց z չենք հանդիպում, դեպի որը նա կենդանալիտական էր հակված հայերենում: Ուշագրավ է իրանականի, հայերենի, պարսկերենի (իր հնագույն ձևում) նախափոխությունը ատամնային սուլակամների նկատմամբ, ի հակադրություն սանսկրիտի քմայինների. ինչպես նաև լիտվերենի լեզվաատամնայինների, դրանով որևէ քան չապացուցելով այդ լեզուների՝ միմյանց նկատմամբ ավելի սերտ առնչության օգտին:

օր.՝ հուն. λ -ն հայերենի տառադարձությամբ միշտ l-ով (ստուգաբ. = r, այժմ = γ), և երբեք l-ով չի արտահայտվում: Եվ եթե, չնայած դրան՝ նույն այդ e-ի և l-ի օգնությամբ մենք եվրոպական լեզուների նախնական փոխադարձ կապն ենք ապացուցում, ապա սուլակամները պետք է որ ապացույց լինեն հայերենի և սլավոնալիտականի երբեմնի փոխառնչության համար: Այն, ինչ արդարացի է մեկի համար, ճիշտ է նաև մյուսի համար: Եվ, վերջապես, ինչքան էլ մենք ստիպված լինենք արիական քմային հնչյունները նախաիրանական հետնալեզվայիններից ծագած համարել, նույնքան իրավացի կլինենք մենք արիա-հայ-սլավոնալիտական k¹, g¹, gh¹ հնչյունների շարքը, որին հանգեցնում են մեզ հայտնի շակական հնչյունները, հնդեվրոպական հետնալեզվայինների շարքից ծագած համարել: Հարցը հենց նրանում է, որ նույն ձևով, թեկուզ տարբեր ծավալով երկու անգամ հետնալեզվայինների ճեղքում է տեղի ունեցել:

Սակայն, եթե մեզ իրավունք վերապահվեր այնպես, ինչպես Ֆիքսն է k և k¹ հնչյունների հետ վարվել, այդ երկու շարքը հնդեվրոպական նախալեզվի համար տիպական համարել, մեր փաստարկումը խախտու կլիներ և չէր ծառայի որպես ապացույց արիերենի, հայերենի և սլավոնալիտերենի փոխադարձ կապի համար, այդ դեպքում նաև արիականում քմայինների միասնական կազմությունը, որին նաև հայերենն է, եթե անգամ մասնակի է մասնակցում՝

k=	սնս. c, զենդ. c,	հայ. ch, ž, s
g=	j, j, zh,	(k) ž
gh=	h, j, žh,	(g) ž

ոչինչ չի ապացուցում հնդկերենի, իրանականի և հայերենի փոխադարձ սերտ առնչության օգտին: Այդ դեպքում նաև պետք է արդարացի և հետևողական դատողությամբ անհիմն համարենք այն մի քանի փաստերը, որոնցով, ինչպես այն ժամանակ կարծում էին, պետք է միմյանց հետ կապել սլավոնալիտական և գերմանական լեզուները, ինչպես նաև հունարենն ու լատիներենը, կամ հունափոխական ու կելտական խմբերը, քանի որ դրանք իսկապես ավելի մեծ արժեք չունեն, քան նրանք, որոնց օգնությամբ կարելի է արիականը սլավոնականի, կամ՝ հայերենը այդ երկուսի հետ կապել: Այսպիսով, մենք թերևս կհանգենք մի այնպիսի երկմտելի տեսակետին, որից ելնելով՝ նաև նշված եվր. e-ն և l-ն կարելի կլինի համարել ոչինչ չապացուցող, այն է՝ եթե մի լեզվախմբում առանց որոշակի պատճառաբանության շակականները ստացվում են հետնալեզվայիններից կամ հաջողությամբ կարող է նաև մյուսներում որոշ դեպքերում առանց պատճառաբանման a-ն դառնալ e, իսկ r-ն՝ l, կամ եթե

կարելի է հ. ե. նախալեզվի համար երկու: տարբեր *k* ընտրել, ինչո՞ւ չէր կարելի նաև երկու հիմնային տարբեր *a* և *r* հնչյունների գոյությունն ընտրել, որոնք նույնքան պատահականորեն համընկել են արիականում, ինչպես այդ բազմիցս տեղի է ունեցել Ֆիքի *k*-ի և *k'*-ի հետ: Այն, որ այս տեսակետը անիմաստ է, ոչ որ չի ուզենա հաստատել, միայն Ֆիքը հակված չի լինի այն ընդունել:

Այս տեսակետը ելակետ ընդունելով, թերևս հայերենի մասին այլևս որևէ այլ բան չէր մնում ավելացնել, բացի այն, որ նա հնդեվրոպական մի յուրահատուկ ճյուղ է: Եվ որպես այդպիսին հարկ է դիտարկել այն, նաև այլ տեսանկյունից, թե ինչպե՞ս պետք է ընկալել նրա հարաբերությունը եվրոպական և իրանական լեզուների նկատմամբ: Ես կուզենայի այս կապակցությամբ ի վերջո մշել նաև, որ հայերենի ստուգաբանական հետազոտությունը, ցավոք, դեռ իր նախնական էտապում է գտնվում, և մենք հայերենի բառապաշարի մի այնպիսի չնչին քանակի վրա ենք աշխատում, որ բոլորովին անհնար է գուշակել, թե այդ հետազոտությունները ինչ կլուսաբանեն, և թերևս անհիմն է եղել արդեն այսօր այդքան խիզախ կառույցներ կազմեցնել մի այդպիսի անկատար հիմքի վրա, ինչպես այդ արվեց: Ամենից առաջ անհրաժեշտ է հայերենից անջատել իրանական օտարաբանությունները և ձեռք բերել զուտ հայկական նյութը: Այս անելուց հետո կարելի կլինի սահմանել հայերենի հնչյունական օրինաչափությունները և, ըստ այդմ, թուլացնել այն կապը, որը հայերենը կապում է իրանականի հետ, կամ ընդհակառակը՝ ավելի ամուր կապել նրանց միմյանց հետ: Այդ կապը կարող է ավելի թույլ և ավելի ամուր լինել, սակայն անժխտելի է մնում հայերենի սերտ կապը եվրոպականի հետ, ինչպես այդ հետևում է եզակի գործիականը նախնական *bhi*-ի օգնությամբ կազմելուց, արիական քմայինների դիմաց հետնալեզվային հնչյունները մասնակի պահպանումից, ինչպես նաև *a*-ի ճեղքումից *a*-ի և *e*-ի, ինչպես նաև *r*-ի ճեղքումից *r*-ի և *l*-ի: Բառապաշարի համապատասխանությունների և տարբերության հարցում դեռևս նյութ չկա, քանի որ ո՛չ հայերենը, ո՛չ իրանականը մինչ այս բավարար չափով չեն ուսումնասիրված: Ուստի և այն հարցը, թե հայերենը բառապաշարի տեսանկյունից ինչպես է հարաբերվում իրանականին և սլավոներենին, պետք է միանգամայն բաց համարել, ինչպես մենք դեռ վերջնականապես լուծված չենք համարում հայերենի դիրքը հնդեվրոպական լեզուների շրջանում:

Էքսկուրս I (Աֆղաներենի մասին)

Վերը նշվածից ինքնըստինքյան հետևում է, որ ես Ֆր. Մյուլլերի կողմից կառուցած իրանական լեզուների տոհմաձառը, ինչպես այդ մասին իմ «Zur casuslehre»¹ հոդվածում տեղեկացրել եմ, այլևս չեմ ընդունում: Հայերենը պետք է դրվի իրանականի կողքին: Սակայն օւտթերենը, ընդհակառակը, չպետք է իրանականից այդքան հեռու դրվի. քանի որ այն իրանական լեզու է այս բառի ամենալայն իմաստով: Սակայն ես այն հատուկ «պարսկերեն» անվան տակ չեմ նշում, սուկ այն պատճառով, որ նա իր անորոշ դերբայն այլ կերպ է կազմում, քան պարսկական բարբառները: Այն կազմվում է ոչ թե *tan*-ով, այլ անորոշի սո, նո ածանցներով, ակներևաբար = նախն. *an*-< *anē*, *hāmān*. *battun* «կապել» < *bant-un* (պրս. *bastan* = *bad-tan*-), *winum* «տեսնել» = նախն. *vēn-anē*, *sōdzun* «վառվել» = նախն. *sōcanē*, որին վերաբերում են *ta*-ով կազմված դերբայները՝ *soghd*, *soqt*, *sūghd* = նախն. *sukhta*: Եթե *tan*-ը նախնական վերջածանցն է, ապա անորոշը պետք է հնչեր *bastun* (*hāmān*. *bast* դերբայը):

Եվ ընդհակառակը, ես Ֆր. Մյուլլերի հետ միասին կուզենայի պնդել, որ աֆղաներենն իրանական լեզու է և ոչ թե, ինչպես այդ արդի հնդկերենի և իրանականի քաջ գիտակ պրոֆ. Տրումպն է պնդում իր աֆղաներենի քերականության մեջ, իբր աֆղաներենը իրանականի և հնդկերենի միջև մի ինչ-որ միջանկյալ բան է: Քանի որ աֆղաներենն, իր բոլոր առանձնահատկություններով հանդերձ, ունի նաև իրանականին հատուկ բոլոր բնորոշ գծերը և հնդկերենի հետ շփվում է թերևս միայն արտաքնապես, մի բան, որն այստեղ ես կփորձեմ ապացուցել:

Աֆղաներենում *s*-ն տվել է *h*, և նա այդ *h*-ն դեն է նետել, *hāmān*. *nzh*-*or* «հարս» = սնս. *snushā*, *ōvāh* = «յոթ» = *saptan*; *sv*-ն տվել է *khv*, *khp* կամ *v*՝ *khvāshah* «սկեսուր», *hāmān*. սնս. *čvačrū* = *svačrū*, *skhar* «սկեսրայր» *khsar*-ի համար, պրս. *khusur*, սնս. *čvačura* = *svačura*, *khor* «քույր» = պրս. *khvāhar*, նախն. *svasar*; *khpal* «անձամբ» = պրս. *khod* < *svatas*, *qēnā*. *qatō* «անձամբ», *ūdēh*, *vūdēh* «քնած» = **svapta*: Նախնական քմային *c*-ն հավանաբար *ts*, *dz* է տվել, ինչպես օւտթերենը հետևյալ բառերում՝ *tsarman* «մաշկ», *tsalōr* «չորս», *pindzah* «հիկզ», *rvadz* «օր», ինչպես նաև նախկին *j*-ն այժմ հանդիպում է որպես *dz* > *dzvān* «պատանի» = պրս. *juvān*: Նախնական *k'*-ն

¹ Հոլովների տեսություն:

տվել է s, իսկ g¹, gh¹-ն տվել է z, zh¹ sil «հարյուր» = սնս. çatam; sūr «կարմիր» = պրս. surkh, նախն. çukra-ից; soe «նպատակ», սնս. çaça=çasa; zor «ծեր», իզականը՝ zařah, սնս. jar, իրան. zar; zdēh «ծանոթ», զենդ. zařta; zōe «որդի» = զենդ. zāta; zūm «փեսա» = զենդ. zāmātar, պրս. dāmād; zēr «հազար» = զենդ. hazañra, պրս. hazār; zah «ես» = զենդ. azem; zřeh «սիրտ» = զենդ. zaredhaya, պրս. dil; zhāmah «ծնոտ» = սնս. jambhā; zhi-mai «ձմեռ» = զենդ. zima: Նախնական r-ն աֆղաներենում կամ պահպանվում է, կամ լեզվաբանային է դարձել, l-ն, ճիշտ է՝ բավական հաճախ է հանդիպում, սակայն մեծ մասամբ փոխարինում է d-ին կամ t-ին: Ընչեղները լիովին են բացակայում, մինչդեռ gh, kh, v շփականները առկա են և այն էլ շատ գործածական: f-ն առհասարակ բացակայում է, այն փոխարինվել է v-ով՝ vāvrah «ձյուն» = զենդ. vafra; vr-ն օգտագործվում է pr-ի, bhr-ի, fr-ի փոխարեն: Նախնական çv-ն հանդես է գալիս որպես sp, op.՝ spai «շուն», spīn «գիտելիք»: Ուշադրության են արժանի նաև այլ:պիսի բառեր, ինչպիսիք են՝ ghvazh¹ «ականջ» = զենդ. gaosha (i-ից, u-ից հետո և այլն, s-ն աֆղաներենում պետք է որ սովորաբար zh¹ տված լինի, որտեղ արիականը sh, իսկ սլավոնականը՝ ch ունի): Shpazh¹ «վեց» թվականը = զենդ. khshvash¹, այնուհետև ներկայի և անորոշ դերբայի կազմությունը, անորոշը՝ skust-ēl, ներկայի հիմքը՝ skul (= skud), ā -vushtēl, պրս. ā -vur- և այլն, այսպիսով կարելի է համոզվել, որ այդ լեզուն իրանական է: Մակայն Տրումպը կխոստովանի, միևնույն ժամանակ և կհաստատի, որ այն միաժամանակ հնդկական լեզուների տիպական գծերն է կրում: Դրանք, ի հակադրություն իրանականի, հետևյալներն են՝ ատամնային s-ի պահպանումը (բացառությամբ այն դեպքերի, երբ այն նաև հնդկերենում է հ տվել), ինչպես նաև՝ լեզվակայինների, շնչեղների և ռնգային ձայնավորների պահպանումը: Ատամնային s-ն որոշ դեպքերում իսկապես պետք է որ պահպանված լինի, օր.՝ sahēl= «կրել», արմատը՝ սնս. sah, որի դիմաց աֆղաներենում կարելի է az, azh սպասել, մինչդեռ այդ բառը, ինչպես և բոլոր մյուսները, որոնք s-ն պահպանել են, իմ կարծիքով, փոխառություն են հնդկերենից: Այս ենթադրությունը բոլորովին կասկած չի հարուցում, քանի որ աֆղաներենում գեռում են հնդկերենից, պարսկերենից և արաբերենից փոխառած բառերը: Ինչ վերաբերում է լեզվակային հնչյունների առկայությանը, ապա այստեղ, անշուշտ, զգացվում է հնդկերենի ազդեցությունը, որը սակայն չի շոշափում լեզվի՝ որպես այդպիսին լինելու էությունը, քանի որ այդ հնչյունները (d, t) միայն հնդկական փոխառություններում են հանդիպում, ինչպես այդ ինքը Տրումպն է նշում (Die Verwandtschaftsverhältnisse des Pash'to, Zeitschrift d.D.M.G.XXI, էջ 26). «Այս քիմբային հնչյունների միջոցով պաշտոն լեզուն սերտորեն կապվում է իր քույր լեզուների հետ՝ Սինդիի և տարբեր՝ Հնդկաստանով մեկ սփռված

Յաթ բարբառների հետ, որոնցից գրեթե յուրաքանչյուր պաշտոն-բառ, որը քիմբային հնչյունն ունի, հեշտությամբ կարելի է ապացուցել նրա պատկանելիությունն այդ լեզուներին»: Այս նույնն է ասված նաև քերականության գրքում (էջ 12): Քիմբային sh, r և f հնչյունները, անշուշտ, քաղաքացիական իրավունք են ստացել և հանդիպում են բնիկ աֆղանական ծագում ունեցող բառերում: Այստեղ, անշուշտ, առկա է հնդկերենի ազդեցությունը, սակայն լեզուն չէ՞ որ շարունակում է մնալ իրանական: Եվ սրանք ավելի հաճախ են լիովին կորչում, քան շնչեղներն ու ռնգայնացած ձայնավորները, որոնք այդպիսի մեծ դեր են խաղում արդի հնդկերենում, մինչդեռ բելուջերենը, որը ոչ այլ ինչ է, քան պարսկական մի բարբառ, հնդկերենի ազդեցության տակ ոչ միայն շնչեղ հնչյուններ է ձեռք բերել, այլ նաև մի քիմբային և մի ռնգային հնչյուն, առանց դրա՝ իր պարսկական բնույթը որևէ կերպ ժխտելու: Տարօրինակ է այն, որ այդ հնչյունները, ամբողջովին վերցրած, որոնց մենք առհասարակ սովոր ենք, բոլորովին էլ ոչ բոլոր հնդկական լեզուներին են հատուկ: Քանի որ կեֆրիների լեզուն մի իսկական հնդկական իոսվածք է, ըստ Տրումպի (Zeitschrift d. D.M.G. XX, էջ 393) շատ ավելի չափավոր է օգտագործում, քան մյուս նոր հնդկական լեզուները, քիմբային, ռնգային ձայնավորներ և շնչեղներ, վերջիններից Տրումպին հաջողվել է իր ձեռքի տակ ունեցած, ճիշտ է՝ շատ սահմանափակ քանակի նյութի պայմաններում, միայն ch և fh հնչյունները հայտնաբերել: Եթե այդ յուրօրինակ լեզուն դրանով իրանականից այնքան էլ հեռու չի կանգնած, քան մնացած հնդկական լեզուները, ապա նա դրանով ավելի է մոտենում նրան, այն բանով, որ նրան էլ, ինչպես աֆղաներենին և օսեթերենին հատուկ է c-ի անցումը ts-ի և հնդկական h-ի փոխարեն z և sh շչական հնչյունների առկայությունը, հմտ. shim (ըստ Բուրնեսի՝ zim) «ձյուն» = սնս. kima . zē (ըստ Բուրնեսի՝ zuin) «ձմեռ», սնս. hemanta, մինչդեռ մի այլ դեպքում նա հնդկական h-ի դիմաց պարսկերենի նման ð-ն ունի՝ սնս. hyas «երեկ» = կեֆ. dōs, զենդ. zyō, պրս. di: Մյուս կողմից՝ աֆղաներենը մոտենում է նոր հնդկական լեզուներին ուղղական-հայցական և թեքական (ֆորմատիվ կռչված) հոլովների տարբերակումով և անցյալի կազմությամբ (դերբայ + գործիական), ինչպես նաև որոշ այլ տեսանկյուններից: Այս երկու վայրի լեռնաշխարհների ժողովուրդների լեզուների մերձեցմամբ, որը լեզվաբանորեն շատ հետաքրքիր է, թերևս իրականում կարող էր ավելի սերտ լինել, եթե կեֆրին իր բարբառներով ավելի ծանոթ դառնա, սակայն ես չեմ կարծում, որ կեֆրիի և աֆղանների պատմական հնդկերենի և իրանականի միջև մի իսկական միջոցորդ օղակ կգտնվի, այլ ընդհակառակը՝ կեֆրիի բարբառներն իրենց ամբողջական բնույթով այնքան հնդկական կմնան, որքան իմ համոզմամբ աֆղաներենը իրանական է և բելուջերենը, չնայած մի քանի

հնդկական հնչյուններ պարսկերեն են: Մտաբերենը սանսկրիտի հնչյունական համակարգի կրած ազդեցությունը գրավիտական լեզուներից և ուշադրություն չդարձնենք այն բանի վրա, որ կովկասյան լեզուներից օտեթերենը, հայերենը և երկուսին լրիվ օտար վրացերենը միանգամայն միևնույն հնչյունական համակարգն ունեն:

Ի վերջո, ես կուզեմայի, որպեսզի ընթերցողներն ի վիճակի լինեն քննարկվող լեզուների՝ միմյանց նկատմամբ ունեցած փոխառնչության մասին անձամբ դատելու, համեմատել միմյանց հետ այդ լեզուներին բնորոշ մի քանի բառեր, դրանցից 1-10 թվականները ցույց տվող բառերը՝

զենդ.	aēva, dva, thri, cathware, pañcan, khshvash', haptan, ash' tan, navan, dasan
նալու.	yak, du, sih, cihâr, panj, shash, haft, hasht, nuh, dah
օտեթ.	yu, duâ, ärthâ, tsüppâr, fondz, akhsâz, awd(aft), ast,-dâs
աֆղ.	yau, dvah, dre, tsalôr, pindzah, shpash', ôvah, atah, noh, las
(կեֆրի :	âch, dû, trê, tsadâ, punts, shu, sût, usht, nü, dôs)
հայ.	: mi, erku-kh, ere-kh, chor-kh, hing, vez, evthn, uth, inn, tasn:

Երկուրս II

(Հին հայերենի, լիկիերենի և փոյուզիերենի մասին)

Եթե «Der Deutsch. Morgenl. Gesellschaft»¹ ամսագրի ընթերցողներն ինձ հարցնելու լինեն, թե ինչու՞ ես հայերենի մասին իմ ուսումնասիրությունների մեջ ուշադրության չեմ արժանացրել հին հայերենը, որը Մորդմանը իր «Entzifferung und Erklärung der armenischen Keilinschriften von Van und Umgegend»² (ZDMG. XXVI, էջ 465 և հաջ.) աշխատության մեջ իր հայտնագործությունն է համարում, ապա ես որպես պատճառաբանություն կուզեմայի մատնանշել, որ այդ լեզուն ես չեմ կարող հին հայերեն համարել: Ես կփորձեմ իմ այդ կարծիքը որոշ չափով հիմնավորել՝ վերծանելով Մորդմանի կողմից սկզբում որպես մնուշ բերված հատվածը: Ըստ 468-469 էջերում բերված բացատրության՝ ada, adae նշանակում է «նա խոսում է»: Այս adae-ն Մորդմանը հավասար է համարում հայ. asê-ի «խոսում է» ձևին և այն հանգեցնում է զենդ. sañh, հայրս. thah ձևերին: Այժմ Գ-ի անցումը th-ի և z-ի անցումը d-ի հայտնաբերված է միայն պարսկերենում, ո՛չ հայերենում, իսկ

asel-ը հանգում է ընդհանրապես az արմատին = սնս. ah: Ուստի և մի այնպիսի ձև, ինչպիսին է adae-ն «խոսում է» = հայ. asê, հավանաբար կարող է պարսկերեն լինել, սակայն ո՛չ հայերեն, առավել ևս՝ հին հայերեն: anaïd (էջ 470) բառի ընթերցվածքը չափազանց վիճելի է, ըստ Մորդմանի կարելի է կարդալ նաև khaldi կամ mazdi! Anaïd բառի սեռականը պետք է որ հնչելիս եղած լինի anaïdinini, այդ թերևս հնարավոր կարող էր լինել որևէ թուրքական լեզվում, միայն թե ոչ հայերենում: Եթե թուրքական այդ ձևի Մորդմանյան բացատրությունը ճիշտ լիներ, ապա, քանի որ թեքական տարրերը օտար ազդեցության ենթակա չեն, այդ լեզուն հենց թաթարաթուրքական լեզու պետք է լիներ, սակայն ոչ հայերեն: minuaganz (էջ 471) բառի gan վերջավորության մեջ պետք է մենք սնս. jan արմատը հայտնաբերեինք, բայց քանի որ հայերենում, համաձայն հնչյունական օրենքների, tsan կամ նման մի ձևով պետք է այն հնչեր, միայն թե ոչ gan (այն հնչում է tsen=ծնվել), և եթե բառի այն բացատրությունը ճիշտ լիներ, ապա այդ լեզուն հենց հայերեն չէ: inida-ն (էջ 472) նույնպես թուրանականով է բացատրվում, և դրանով իսկ այդ լեզուն դարձյալ թուրքական է դառնում: in=հայ. ain=պրս. և համադրությունը նույնպես ես սխալ եմ համարում: alu-zi (էջ 473) պետք է որ «ես» նշանակի և կանգնի agu-zi-ի դիմաց, այն դրվում է =ego համադրությամբ, մինչդեռ արիականը, հայերենն ու պարսկերենը շշական հնչյուններ ունեն, սակայն էջ 525-ում որպես հարակից ձև դրվում է iezi=նհայ. ies, ուստի ես կասկածի տակ եմ դնում էջ 472-ում տրված փորձական թարգմանությունների ճշտությունը և ավելի լավ հիմնավորված չեմ համարում նաև այն բոլորը, ինչը հաջորդում էր: Այսպես, օրինակ, 529 էջում մենք հանդիպում ենք agubi «ես արել եմ», արմատը ag=օջա (սնս. aj, զենդ. âz, հայ. ats), էջ 544-ում՝ vidimani, որպես havadubi-ի ձևափոխություն, ի համեմատություն հայ. bayman=հին ձևը՝ paiman, paiman-ը, սակայն, պարսկական փոխառություն է՝ կազմված pati+mâna կապակցությունից: Այնուհետև, 545 էջում հանդիպում ենք kammanada, kamnae, kamna ձևերը որպես amên, amenain բառերի հին ձևեր, որոնք, սակայն, գալիս են hama=զենդ. hama, նախն. sama ձևերից: Էջ 550՝ kidanu, որպես ked «զետ» (հին հայ. get=vadi!) բառի նախնական ձև՝ dakhai արդի dey-ի համար «տեղ» (ավելի հին ձևը՝ teli< tala, նախն. tara), նույն տեղում՝ aptini «հաղթահարել եմ» ap-ից = զենդ. apa «վերևում» (?) և tini=tnel (ավելի վաղ՝ d-ne-l, արմատը՝ de=hուն. Թε, նախն. dhâ)! Եվ այսպես, մոտիկից ուսումնասիրելու դեպքում կպարզվի, որ Մորդմանի մնացած բոլոր վերծանումները նույնպես խախտու են, և որքան էլ ընդունենք, որ Մորդմանն է այդ տեքստերը հրապարակել և նրանց վերծանման առաջին՝ այդքան դժվարին փորձն արել, սակայն մինչ այժմ ոչնչով չի հիմնավորված, որ այդ վերծանումներից ու թարգմանություններից մի բառի կարելի է հավատալ:

¹ Գերմանաարևելյան ընկերություն:

² Կանի և շրջակայքի բևեռագիր արձանագրությունների վերծանումն ու բացատրությունները:

Ճիշտ այնպես, ինչպես Մորդանսի՝ հին հայերենի նկատմամբ, նույնն է ին վերաբերմունքը նաև Մավելսերգի լիկիերենի նկատմամբ, որը ես չեմ կարող ընդունել որպես իրանական: Եթե լիկ. *samatiti* = *σάματις*, ապա միայն այդ լիկ. *s-*ի պատճառով՝ իրան. *h*, այդ լեզուն իրանական չէ և նրանից շատ ավելի հեռու է կանգնած, քան հայերենը: *kvisintota* (էջ 18) պետք է որ = *quingenti*, *kbi*=*qui* (հարաբերական դերանուն) !:

Այդ դեպքում լիկիերենը անգամ արիական չէ, և նվազագույն դեպքում այն կարելի կլինի իրանական համարել: Բավական է փորձ կատարել հայերենի հետ և, ելնելով իրանականից, նրա օգնությամբ բացատրել հետևյալ հայերեն նախադասությունը՝ *I skzbanê êr bann ev bann êr ar Astuats ev Astuats êr bann: Na êr i skzbanê ar Astuats. Amenain inch novav ejev ev aran3 nora ejev ev och inch or inch ejev.* Եվ բող ինձ ստուգարանորեն բացատրեն բոլոր բառերը, եթե ես ասեմ, որ սա Հովհաննու ավետարանի սկիզբն է՝ Սկզբում եղել է բանն և այլն:

Որպես վերջաբան մի խոսք փոյուգիերենի մասին, Փոքր Ասիայի այն կորսված լեզուներից մեկի, որի տեղը որոշելը ամենից շատ կարելի էր հուսալ: Ըստ հների տված տեղեկությունների՝ փոյուգիացիներին կարելի էր հարաբերակցել հայերի հետ և հավանաբար իրավացիորեն: Այդ մասին եմ վկայում փոյուգիական լուսանցքագրությունները՝ *ἀζήν*, *ἀζένα* «մորուք» = *a + zen* = հայ. *tsnôt* = *ts-en-ôt*, *ὄρον* «վերևում» = հայ. *i veroy*: «Շուն» ցույց տվող փոյուգիերեն բառը նմանվում է հունարենի *κύνον* բառին, ուստի և այն կարող էր *kun* հնչած լինել = հայ. *skund* «շնիկ» փոյուգիերենում *s-*ն սղվել է, ինչպես հայերենի *skesur-*ի կողքին օգտագործվող *kesur* բառում, եթե միայն այդ բառը *çvan-*ի հետ ազգակից չէր, ինչպես մենք այդ գտնում ենք *օսեթ*. *khusy* = շուն բառի կապակցությամբ, որը *çvan* բառի հետ ոչ մի ընդհանրություն չունի: «Կրակ»-ի համար տրվող փոյուգիական բառը նմանվում է հունարեն *πῦρ* բառին, կարող էր ուրեմն *pur* հնչել = հայ. *hur* < *pur*: Բացի այդ, փոյուգիերեն *a-*ն ճեղքվել է *a-*ի և *e-*ի, *r-*ն՝ *r-*ի և *l-*ի, սակայն նախնական հետնալեզվայիններից շշական հնչյունների զարգացման հարցում այն համընկնում է արիա-սլավոնա-լիտվական լեզուներին, իսկ *s>h* անցման հարցում՝ հայ-իրանական լեզուներին, եթե *ἄρμα*՝ *ν* «պատերազմ» = հայրս. *hamara*, իսկ *ἄδᾶμνος* «տնկի» բառերը դը Լազարոյը կամ Ֆր. Մյուլերի կողմից ճիշտ են մեկնաբանված (Fick, *Spracheinheit*, էջ 416):

Եթե փոյուգ. *κικλην*-ը պատկանում էր հուն. *κύκλος* -ին, արիերեն *cakra*, ապա այն կարելի էր համեմատել հայ. *hing* = *quinque*, արիերեն *pafrican*: Մինչ այս մեկնաբանված մնացած լուսանցքագրությունները (նաև՝ *γλοσδός* «տսկի») ոչինչ չեն ապացուցում: Փոյուգիական արձանագրությունների կապակցությամբ ահա թե բանն ինչունն էր: Եթե *Գոշեն* (*Verhandlungen der*

Meissner philologenversammlung, էջ 82 և հաջ.) իրավացի է, ապա նոր փոյուգիերենի արձանագրությունների լեզուն միայն հայկական մի բարբառ է, իսկ փոյուգացիներն ու հայերը, ըստ երևույթին, պետք է որ մեկ ազգ եղած լինեին: Այս երկուսի նման սերտ փոխառնչությունը չէր կարելի սպասել: Այս բանը մինչև օրս չեն հաստատել նաև հին փոյուգիական արձանագրությունները: Քանի որ, եթե «*Midai Gavartaei vanaktei edaes*» նշանակում է «նա այդ դրեց արքային՝ Միդաս Գավարդիականին», ապա այս, այնուամենայնիվ, ավելի շուտ հունարեն էր հնչում, քան հայերեն, և եթե *vanakt-*ը փոխառություն է, ապա այն, լեզվի բնույթի առումով, ոչինչ չի ապացուցում: Իրերի այս դրությամբ փոյուգիերենի բնույթի մասին որևէ որոշակի բան չի կարելի ասել: Սակայն կարելի է հնարավոր համարել, որ այն հայերենի հետ ավելի մոտ ազգակից էր: Գուցե այդ լեզուն Փոքր Ասիական լեզուների հետ մի սեփական լեզվաընտանիք էր կազմում, որը, համաձայն այն բանի, ինչը մենք պարզել ենք հայերենի կապակցությամբ, պետք է որ դրվի իրանական և սլավոնալիտվական լեզուների միջև:

Լայացիզ

Հ. Հյուշման

**ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՏԱՌԱԴԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՍՄԱԽԻՆ**

(Մեկնաբանություն)

Ժամանակակից հայերենի արտասանությունը

Եթե մենք ուզում ենք հետազոտել, թե ինչպես էր հին հայերենը դասական դարաշրջանում (V-VI դդ.) արտասանվում, մեր առաջնահերթ խնդիրը պետք է լինի պարզել ժամանակակից հայերենի արտասանությունը: Ըստ որում կուզենայինք մեր ուսումնասիրության առարկան դարձնել Կոստանդնուպոլսի բարբառը, քանի որ նրա մասին մենք մեր տրամադրության տակ ամենաշատ տեղեկություններն ունենք, սակայն քանի որ այդ տեղեկությունները միասին վերցրած ճշգրիտ չեն, մենք անմիջապես կդիմենք այն բարբառին, որի արտասանությունն մեզ հայտնի է գիտական մեկնաբանությամբ, այն է՝ Թիֆլիսի բարբառին: Լեպսիուսն իր «Standart Alphabet»-ում (2-րդ հրատ., 1863 թ., էջ 132) ըստ Թիֆլիսի արտասանության, հայերենի այբուբենին հետևյալ տառադարձությունն է տալիս:

ձայնավորներ	բաղաձայններ	Հ հ
ը օ	կ k գ g ք k'	խ x, ղ զ
ա a	ճ ճ, չ չ, ջ ջ	շ շ փ փ, յ յ
ե e, է է, ո o, օ օ	ծ ծ փ փ, գ գ	ն n, ս s, զ z, ր r, ռ r, լ l
յ, ի i, լ l, մ m	տ t, դ d, ք k'	մ m, լ v, վ w
	պ p, բ b, փ փ	

Այս տառադարձության դեպքում միայն մի բան է աչքի զարնում: Արևմտահայերենում (Կոստանդնուպոլսի և այլն) շշականների երկու շարքն իրար կողքի հետևյալ ձևով է ընթանում՝

ձայնեղներ	խուլեր	շնչեղներ
ջ ճ	ճ յ	չ ճ
ձ ծ	ծ փ	ց փ

Եվ քանի որ, ինչպես հայտնի է, արևելահայերենում խուլ և ձայնեղ պայթականների հարաբերությունը ճիշտ հակառակն է, այդ մեզ իրավունք է վերապահում սպասելու, որ շշական-սուլական շարքը այստեղ հետևյալ պատկերն է ունենալու՝

ձայնեղներ	խուլեր	շնչեղներ
ճ ճ	ջ յ	չ ճ
ծ ծ	ծ փ	ց փ

Եվ, իսկապես, Դուլաուրիերը, ինչպես նաև Պատկանեանը (Journal asiatique, Série VI, Tome 16, էջ 146), վկայում են, որ արևելահայերենի զ-ն ֆրանս. dj, d, i, dz (j): Պետերմանը ևս իր Brevis linquae Armeniacae grammatica և այլն արևելյան զ-ին վերագրում է d, i, dz-ի հնչյունական r, այնպես որ մեզ իրավունք կվերապահվի, որպեսզի Լեպսիուսի քմայինների շարքը հետևյալ կերպ ներկայացնենք՝

ճ ճ,	ջ յ	չ ճ
------	-----	-----

Լեպսիուսի սխալը նրանով է բացատրվում, որ զ-ն, արդարև, որոշ դեպքերում, այդ մասին մենք ներքևում կխոսենք, անշուշտ, որպես չ է արտասանվում: Իր տառադարձությանը Լեպսիուսը կցում է հետևյալ ծանոթությունները, որ և այստեղ մենք բերում ենք իր իսկ խոսքերով.

«We find the letters կ, տ, պ, կ, t, p distinctly pronounced without any aspiration as real dry tenues like those of the Hungarian, of several German dialects, of the Sanskrit and other languages; գ, դ, բ, g, d, b are our common mediae and ք, փ, կ, տ, p the true aspirates, pronounced as the so called tenues of northern Germany, France, England and others, with a sensible breathing from the lungs. The pronunciation of the two palatal classes is more difficult. There is no aspiration heard in ջ [soll heissen չ] and ց, although they correspond evidently to the aspirates of the other classes. Only the stronger closing of the organ is the same as in aspirates, whilst, in opening the organ, the aspiration turns into a slight breathing շ or z, as if one would pronounce ttz and ttz. The ճ and յ are pronounced nearly as in church and in join, but ձ փ and ծ փ are hardly discernible, the one being pronounced as dz, the other as tz. The langue takes in both palatal classe its full palatal position, in the first more behind, near the soft palate, in the second more forward above the teeth»:

դ-ի կապակցությամբ, որն այժմ արևելքում և արևմուտքում արաբերեն ց-ի, հուն. γ-ի նման է արտասանվում, Լեպսիուսը՝ համաձայն հայերենի քերականությունների ու տեքստերի, ուշադրություն է հրավիրում այն բանի վրա, որ այն նախկինում իր սովորական արժեքից բացի, որպես γ, այն է՝ «soft and more palatal (փափուկ և ավելի քմային), 1-ից բոլորովին տարբեր «trouger and more guttural (ավելի կոշտ և ավելի հետնալեզվային), այժմ մեր սովորական

«l»-ի նման է արտասանվում: Որպես քմային l, դ-ն ծառայում է որպես հույների և այլ ժողովուրդների l-ի տառադարձության միջոց և գրվում է դ՝ կամ i, մի նշան, որը դ՝իւն (γιւտ) են անվանում (ըստ դ= γat և l= liut); p-ն, ըստ Լեպսիուսի, մեր սովորական p-ն է, մինչդեռ n-ն մի ուժեղ կրկնակի r է, վ-ն շրթնատամային v-ն է, ոչ անգլերենի w, որին միջձայնավորային v-ն է մոտ կանգնած:

Ոչ թե Լեպսիուսի տվյալներին չվստահելով, այլ ուղղակի գործի շահերից ելնելով, ինձ ցանկալի թվաց, որպեսզի հայերենի արտասանության վերաբերյալ այս ուսումնասիրությունը մեկ անգամ ևս մեկ ուրիշի կողմից կատարվի, և ինձ հաջողվեց, հուրախություն ինձ, իմ բարեկամ՝ Եմայի պրոֆ. Միվերսին այս հարցով հետաքրքրել և նրան դրդել մի քանի հայերի օգնությամբ, որոնք այժմ Եմայում են ուսանում¹, հայերենի արտասանությունը ճշգրիտ ձևով ներկայացնելու: Նրա բարյացակամությանն են պարտական հետևյալ տեղեկությունների համար, Բ. Բ. Բիֆլիսի բարբառի կապակցությամբ:

1. Պարզ պայթական հնչյուններ

կ	k	գ	g	ք	kh
տ	t	դ	d	թ	th
պ	p	բ	b	փ	ph

g, d, b և kh, th, ph հնչյուններն իրենց արտասանությամբ չեն տարբերվում հյուսիսգերմանական ձայնեղ և շնչեղ խուլ պայթականներից, միայն շնչեղ հնչյունների շունչը հայերենում ավելի ուժեղ է, քան գերմաներենում:

Խուլ պայթականները եվրոպական սովորական համապատասխան հնչյուններից նրանով են տարբերվում, որ նրանք իսկապես շնչեղների սղմամբ են արտասանվում²: Ընչափողը բարձրանում է պայթման համար, յուրաքանչյուր անգամ բավական նկատելի չափով՝ 1/2-3/4 դյույմ:

Հնչողական էֆեկտն ըստ այդմ էականորեն այլ է, քան եվրոպական (սլավոնական, ռոմանական) ոչ շնչեղ խուլ պայթականների մոտ (որոնք ոչ մի դեպքում կոկորդի սեղմամբ չեն կազմվում, այսինքն՝ պայթյունը ինքը կարծես մի տեսակ քերոզ աղմուկի է նման, որը մեծ մասամբ ավելի որոշակիորեն է

¹ Գևորգ Աբուլյանը՝ Թիֆլիսից, Պավել Դելվիյանը՝ Կոստանդնուպոլսից, Հովսեփ Մադաթյանը Փոքր Ասիայից, Սարգիս Սոլիկյանը՝ Խարբերդից, Կանտուն Սոփեոսը՝ Ծոփքից:

² Հմմտ. Lepsius, Standart Alphabet, էջ 140 «The true tenuis is pronounced with its full explosion, but with closing the glottis and in consequence without any pectoral aspiration (h), after which follows the new opening of the glottis, in order to utter the appertaining vowel.

անջատվում հաջորդող ձայնավորից, քան եվրոպականում¹, այնպես որ հաճախ թվում է, թե բաղաձայնի և ձայնավորների միջև մի իսկական դադար է լսվում²): Սովորական խոսելիս ևս, երբ արտասանելիս քիչ ուժ գործածելու պատճառով այս տարբերանիչը բացակայում է, հնչողությունը մնում է սակայն առանձնահատուկ հնչողություն եվրոպական հնչյուններից տարբեր: Ինչ վերաբերում է արտաբերման տեղին, ապա այդ երեք հետևյալեզվայինները կազմվում են քիմքի առաջին աղեղում, ինչպես գերմաներենը k, g-ն a, o, u-ից առաջ, սակայն e, i-ից առաջ արտասանության տեղը դրվում է դեպի չոր քիմքը: Առանձնայինները Բրյուքի Է՝, Ժ՝-են, այսինքն՝ մաքուր միջնատամային, լեզվի ծայրերը գտնվում են երկու խիստ մոտեցած ատամնաշարերի ճեղքում, ինչպես անգլերենի th-ի ժամանակ: Երբնայինները արտաբերման տեղի տեսանկյունից չեն տարբերվում գերմաներենի հնչյուններից:

2. Եփականներ

Խուլ շփական խ-ն, որը մենք կնշենք x³ տառով, շվեյցարական կոկորդի հետին մասում կազմվող ch-ն է և միշտ ուժեղ է արտասանվում: Նրան լրիվ համապատասխանողը հնչեղ դ= γ-ն է, որը մենք լսում ենք Հյուսիսային Գերմանիայում, օր.՝ Tage-ում և հաճախակի նաև որպես փոխարինող թրթռուն քմալեզվակային r-ում: Կարևորն այն է, որ այս հնչյունի արտաբերման ժամանակ ձայնի ինտենսիվությունը շփականության աղմուկի համեմատությամբ, որն առաջանում է քիմքի հետին կամարի մոտ, նշանակալից է:

Խուլ բաղաձայններից առաջ դ-ն արտասանվում է խ-ի նման, միայն փոքր-ինչ ավելի թեթև ուժգնությամբ՝ յաղթեմ= haxthem, որը= voxph:

Առանձնային շփականներից, u=s, q=z և z=š, θ=ž, առաջինները, ըստ իրենց արտաբերման, սովորական միջնալեզվային հնչյուններն են: Երբնատամային են՝ վ, ւ, ու=v, որոնք, որպես կանոն, հնչեղ են:

3. Ռնգայիններ

Ն=n-ն ատամնահիմքային է, գ, կ, ք-ից առաջ արտասանվում է որպես հետնալեզվային ռնգային հնչյուն. մ= m-ն սովորական m-ն է:

4. Նայական հնչյուններ

լ= l-ն մեր l-ն է, սովորաբար փոքր-ինչ ավելի խուլ, սակայն ոչ այնքան, ինչպես ռուսերենի և լեհերենի լ-ն:

ր=r, իսկ ո=r միմյանցից տարբերվում են առաջին հերթին իբրև խուլ և

¹ Հմմտ. օտեթերենի մասին տրվող դիտողությունները:

² Այդ խուլ պայթականները կան, բացի ներքևում նշված կովկասյան լեզուներից, նաև հաբեշերենում (Geez), ամհարերենում և գալլա լեզվում: St u Lepsius, St. Alph. էջ 189, 191, 205:

³ Ըստ Գ. Ռասկի «Commentatio de pleno systemate decem sibilantium in linguis montanis et methode Ibericam et Armenicam linguam literis Europaeis exprimendi, Hafniae, 1832».

ձայնեղ հնչյուններ, ըստ որում առաջինը գրեթե բոլորովին, իսկ երկրորդը՝ ընդհակառակը՝ շատ ուժեղ թրթռում: Երկուսն էլ հավանաբար ատամնալեզվային են, ր-ն կազմվում է փոքր-ինչ առաջ շարժվելով, հատկապես e և i հնչյուններից հետո (առանձնապես իսկական արտաբերման մեջ շատ ցայտուն), նա, կարծես, մի տեսակ խառնուրդն է ատամնալեզվային շփականության, որը երբեմն գրեթե բարձրանում է մինչև փափուկ շ -ի կամ շ-ի լիարժեք աստիճանի: Ռ-ի դեպքում այդ աղմուկը չի լսվում:

5. Հ=հ

Հ-ն մեր սովորական գերմանական հ-ն է, այսինքն՝ շնչափողային շփական. այն լսվում է նաև բառավերջում բաղաձայններից հետո՝ աշխարհ=աճ-xarh, խոնարհ= xonarh¹: Նույն ձևով արտասանվում է նաև բառակզբի j-ն, հին y-ն:

6. Աֆրիկատներ

Նկարագրելու և արտասանելու տեսանկյունից ամենադժվարը աֆրիկատների երկու շարքն են: Առաջին հերթին պետք է վարժվել այն բանին, որ արտաբերելիս երկու տարրը միմյանց հետ հնարավորինս սերտ կապված են, առանձնապես չի կարելի դրանք, ինչպես այդ գերմաներենում հաճախ պատահում է, վանկերի բաժանել: Բոլոր վեց հնչյուններն արտաբերելիս լեզվի ծայրը ուժգնորեն սեղմվում է երկու ատամնաշարերին (միայն տ՛ շարքում նաև ավելուներին): Ընդհանուր առումով, սակայն ջ dʒ=d+ʒ, ձ dz=d+z, չ=tʃ և ց=ts հնչյունները միացումներ են ք-ի հետ, այսինքն՝ բաց կոկորդով արտասանվող th և ձայնեղ շ Ֆ և u s; պարզ tհ-ի հ հնչյունն այստեղ, բնականաբար, կորչում է², որովհետև լեզուն ատամներից չի բարձրանում, ինչպես այդ տեղի է ունենում հաջորդող ձայնավորների հետ միացման դեպքում, այլ միայն շ - կամ s- ճեղքը կազմելով, փոքր-ինչ հետ է քաշվում, որի պատճառով օդի հոսանքը պայթյունից անմիջապես հետո ուղղակի Ֆ կամ s պետք է փոխակերպվի: Դրա փոխարեն, սակայն s-ից հետո երբեմն դեռ հ է լսվում, այդ տեղի է ունենում այնպիսի դեպքերում, ինչպես՝ kametsav, որի ts-ն արտասանվում է tzh, մոտավորապես ինչպես Nutzholz-ում:

Ց-ն ընդհանրապես կարելի է նույնացնել գերմաներենի հյուսիսի մեր ուժեղ z-ի հետ: Ճ-ն տ՛ և ծ-ն ts նույնպես կազմվում են շնչափողի սեղմամբ:

¹ Բարբառներում այս ըհ=րհ արտասանվում է նաև չ սակայն ոչ ինչպես շ=չ, որը հետին շարքում է կազմվում, չ=րհ ավելի փափուկ է հնչում, այսպիսով՝ աշխարհ= աճxաճ, խոնարհ= xonaճ:

² հ-ն, սակայն, պահպանվում է քս-ի մեջ, օր.՝ արժաքսիթոսիս= artsathsiuthioun, t-ի և s-ի միջև մի հ-ով:

Երկրորդ էլեմենտը՝ շչականը, դրա հետևանքով շատ կարճ է արտասանվում, ավելի կարճ, քան որևէ խուլ արտասանվող ջ և ձ (որոնց արտաբերման ժամանակ կոկորդը փակ չէ¹):

Բոլոր հնչեղները, ց, ձ, dz, dʒ, b, ինչպես նաև j, z, ʒ, v կարող են նաև խուլ, որպես խուլ հնչյուններ (Lenes) արտասանվել, որը հիմնականում տեղի է ունենում բառավերջում:

Թիֆլիսի արտասանությունը. Կոստանդնուպոլսի արտասանությունը նրանից նախապես տարբերվում է միայն ձայնեղների և խուլերի միմյանց փոխարինմամբ, այնպես, որ կոստանդնուպոլսեցիները կ, տ, պ, ծ, ճ խուլերն արտասանում են ց, ձ, b, dz, j-ի փոխարեն, մինչդեռ գ, դ, բ, ձ, ջ ձայնեղները հնչում են նախ որպես խուլեր, որպեսզի հետո այսօրվա արտասանության մեջ, առանձնապես կրթվածների մոտ, շփականներ դառնան, որի հետևանքով բուն ձայնեղները այժմ միայն որպես բացառություն են հանդիպում²: Սակայն նաև Թիֆլիսի բարբառում ձայնեղները r-ից հետո, ինչպես նաև բառավերջում (հազվադեպ ո-ից հետո) որպես խուլեր են արտասանվում, մինչդեռ միջին հայերենը Թիֆլիսի ձայնեղների փոխարեն է օգտագործում, առանց կոկորդային հպման, որոնց հենց բաղաձայններից հետո փոքր-ինչ դժվար է տարբերակել համապատասխան շփականներից:

Այսպես, օր.՝

	Թիֆլիս	Հայաստան	Կոստանդնուպոլիս
աղազ	ayag	ayak	ayakh
աղանդ	ayanth	ay ant	ayanth
այդ	aith	ait	aith
այդմ	aidəm	aitem	aithəm
անարզ	anarkh	anarkh	anarkh
անարզեմ	anarkhem	anarkye m	anarkhem
անդունդը	andunthkh	antunthkh	anthunthkh
արդար	arthar	artar	arthar

¹ Մտորև մենք պարզության համար կկիրառենք պարզության նպատակով տրված dʒ, tʃ, ʒ նշանների փոխարեն j c ց տառանշանները, որովհետև այն լեզուներում, որոնց աշխարհագրական դիրքի բերումով պատկանում են նաև հայերենը, իրանական ու հնդկերենը, վերջին նշանները ամենուր ընդունված են: Հետագայում, թերևս երբևէ, հնդիրանական տառադարձության ռեֆորմի ժամանակ, հնարավոր կլինի dz, ts, ʒ նշանների փոխարեն օգտագործել j, c, ց (կամ ch) և dʒ, tʃ, ʒ-ի փոխարեն j, ց, ք (կամ ց):

² Համապատասխանաբար է վարվում նաև Riggs-ը իր «Grammar of the modern Armenian language as spoken in Constantinople und Asia Minor», էջ 6: Նա միմյանցից չի տարբերակում խուլ պայթյուններն ու շնչեղները:

արամբբ	aramphkh	aramphkh	aramphkh
գեդեցիկ	geyetsik	kyeyetsig	kheyetsig
գետ	get	kyet	khed
երբ	yerph	yerph	yerph
երարծ	yebarts	yeparts	yepharts
ժառանգ	žarang	žarankh	žarankh
կարգ	karkh	gark	garkh
հինգ	hing	hing	hing
առաջք	ařačkh	ařačkh	ařačkh
դարծ	dartš	tartš	thartš
ինձ	indz	indz	indz
կնոջ	knoç	geņoç	gnoç
ողբ	voxp	voxp	voxp
աստղ	astēł	astx	astx
	astēx		

Թե արդյոք արևելահայերենի¹, թե՞ արևմտահայերենի արտասանությունն է ավելի հին, այդ հարցի շուրջ հայերը վիճել են և դեռ շարունակում են վիճել: Ելնելով այն բանից, ինչ մենք ստորև կշարադրենք, հաստատ կարող ենք եզրակացնել, որ Թիֆլիսի արտասանությունն ավելի հին է. մեզ համար միայն հարցական է մնում, թե այն արդյոք 5-րդ դարի արտասանությունից էապես տարբերվում է, թե՞ ոչ: Մենք անցնում ենք քննարկման:

II Հին հայերենի արտասանությունը

Այս որոշելու համար մենք ունենք երեք օժանդակ միջոց. 1) Դիոնիսոս Թրակացու հայկական մշակումը, որը բոլոր դեպքերում հին է, եթե այն անգամ, ինչպես համարվում է, մինչև V դ. չի հասնում; 2) հայկական այբուբենը; 3) տառադարձությունները՝ հայերենից և հայերենի:

1) Դիոնիսոս Թրակացի¹

Դիոնիսոս Թրակացու հայերեն մշակողը ստրկորեն հարազատ է մնացել բնագրին և ձգտել է հայերենի քերականությունը հնարավորին չափ

հունականացնել, որի պատճառով մենք նրա տվյալները միայն զգուշորեն կօգտագործենք:

Այն տարրերակում է հայկական 6 ձայնավոր՝ ա, ե, է, ը, ի, ո, ւ, ով, որոնցից է-ն և ով-ը երկար են, ե, ո, ւ-ն՝ կարճ, իսկ ա, ը, ի-ն՝ երկար և կարճ: Նրանց նա հավելում է որպես իսկական երկբարբառներ՝ աւ, եւ, ու, աի, որ և որպես ոչ իսկական՝ էւ, ըւ, իւ: Ըստ այդմ՝ մենք ստանում ենք պարզ ձայնավորներ՝

ă, ě, é, ě, ĭ, ô, ū, ô հունարեն ā, ē, ĩ, -ī, ō, ū, ω ձայնավորներին համապատասխան, երկբարբառներ՝

au, eu, ou, ai, oi հուն. av, ev, ov, ai, oi և ēu, eu, iu (ղս, սի)

Բաղաձայնները նա բաժանում է խմբերի՝

10 *ψιλά* (լերկ, նուրբ) ա, կ, տ, գ, ն, ծ, շ, մ, ւ, ր = p k t հուն. κ, π, τ
9 *δασέα* (թավ, թանձր, ստվար)՝
փ, ք, խ, ք, ւ, ց, ջ, ջ, n = ph, kh, x, th հուն. θ, φ, χ

7 *μέσα* (միջակ) - բ, գ, դ, ձ, ղ, ճ, ժ = հուն. β, γ, δ:
b, g, d

Կամ մեկ այլ սկզբունքով՝

9 *ἄφωνα* (անձայններ) - բ, գ, դ, ա, կ, տ, ք, փ, ք =
b, g, d, p, k, t, th, ph, kh
հուն. β, γ, δ, π, κ, τ, θ, φ, χ

8 *ἡμίφωνα* (կիսաձայններ) - գ, ց, ն, ծ, շ, մ, ւ, ր =
z, ts, n, ts, ś, m, s, r
հուն. ζ, ς, ψ, λ, μ, ν, ρ, σ

9 *διπλα* (կրկնակներ) - գ, ւ, խ, շ, ջ, ջ, ւ, ց =
z, l, x, ś, c, j, r, ts
հուն. ζ, ξ, ψ,

4 *ύρα* (նայեր) - դ, մ, ն, ր = հուն. λ, μ, ν, ρ
γ, m, n, r

Մեր հեղինակի մնացած տվյալները, ըստ հունարեն շարունի, այնքան հարազատ են կատարված և միաժամանակ այնքան խեղաթյուրված, որ ես հրաժարվում եմ նրանք բերել: Նրանք միայն ապացուցում են, որ նա ոչ մի

¹ Հունարեն-հայերեն, հրատարակված է Mémoires de la société royale des antiquaires de France, T. VI, 1824.

պատկերացում չունի հայերենի հնչյունների նշանակության և նրանց միմյանց նկատմամբ ունեցած հարաբերությունների մասին: Անգամ առաջին հայացքից բերված նյութի մեջ կարելի է հայտնաբերել շատ անտուրյուններ: Սակայն եթե այն, ինչ նա տալիս է հայերենի հնչյունների մասին, որոնք կան նաև հունարենում, կիրառելի է, ապա մենք մեզ իրավունք ենք վերապահում հունարենի և հայերենի հնչյունների համեմատություններից գոնե հետևություններ կատարել:

Հուն. β, γ, δ, π, κ, τ, φ, χ, θ, ζ, λ, μ, ν, ρ
Հայ. բ, գ, դ, պ, կ, տ, փ, ք, թ, զ, ղ, մ, ն, ռ
 Բ, Գ, Ժ, Ք, Կ, Է, ՔԻ, ԿԻ, Թ, Զ, Գ, Ղ, Մ, Ն, Ր

Եվ գոնե հետևություն կատարել, որ ժամանակին պ, կ, տ խուլերը, բ, գ, դ ձայնեղները և համապատասխանաբար փ, ք, թ շնչեղներն են եղել: Քանի որ, եթե անգամ այն ժամանակ հուն. φ, χ, θ -ն արդեն վաղուց շփականներ էին դարձել, ապա նա կարող էր հայերենում նրանց, եթե նա այդ շփականները չուներ, հենց միայն համապատասխան շնչեղները հակադրել: Նաև պետք է, որ հուն. χ և հայ. խ=x, չնայած երկուսն էլ շփական են, անշուշտ, տարբեր եղած պիտի լինեն, քանի որ նրանք իրար կողքի չեն կարող դրվել: Հուն. ζ հնչյունը մեր հեղինակի ժամանակ, անշուշտ, z-ի արժեք է ունեցել և այդ իսկ պատճառով նա հայ. q-ի (փոխանակ $\delta = dz$) իսկական համարժեքն է: Գիշտ է նաև ձայնավորների նրա բնորոշումը՝ ա, ե, է, ի, ո, ւ, ով, որպես \tilde{a} , \tilde{e} , $\tilde{\epsilon}$, \tilde{i} , \tilde{o} , \tilde{u} , միայն ու-ն (= \tilde{u}), ելնելով միայն նրանց՝ հայերենի ու հունարենի (ou) գրելաձևից, չպետք է դրանք երկբարբառների շարքին դասել:

Եթե պայթական հնչյունները, որոնց արտասանության հարցում բարբառները միմյանցից հեռանում են, այն ժամանակ էլ այնպես էին արտասանվում, ինչպես այսօր Թիֆլիսում, ապա հավանական է, որ մնացած հնչյունները, որոնց արտասանության հարցում բարբառները համապատասխանում են միմյանց, այլ ձևով են արտասանվելիս եղել:

2. Հայերենի այբուբենը

Ըստ հայ մատենագիրների վկայությունների՝ հայերենի այբուբենը ստեղծվել է V դ. սկզբին՝ սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից: Նույն այդ մատենագիրները բավական պարզորոշ նշում են այնուհետև, որ այդ հայտնագործությունը միայն Մեսրոպի գործը չի եղել: Ըստ նրանց տված տեղեկությունների, որոնք կարելի է գտնել Ինճիբեանի «Hnaxosutium», III, էջ

70-77 և Լանգլոսի «Collection des historiens de l' Arménie», II, էջ 5 և հաջ. էջերում համեմատած և քննարկված, պետք է որ Մեսրոպը գտած լինի մի հին այբուբեն, որը եղել է ասորի Դանիելի տրամադրության տակ և նրա անունով էլ դանիելյան է կոչվում: Այդ այբուբենը նա բավական երկար ժամանակ օգտագործել էր անփոփոխ, սակայն այնուհետև համոզվել է նրա թերի լինելու մեջ և երկար ջանքերից և գիտնականների հետ խորհրդակցելուց հետո, ի վերջո, Հռոփանոս անունով մի ճգնափորի հետ, որին համարում էին հունական վայելչագրության քաջ գիտակ, կազմում է հայերենի լիարժեք այբուբենը: Այսպիսով, այժմ Մեսրոպի արժանիքն է եղել այն վաղեմի «դանիելյան» այբուբենի կատարելագործելը, ազգային գրի Հայաստան մտցնելը և վաղուցվանից մինչ այդ կիրառական պահպանված, ասորական և հունական գրի դուրս մղելը: Հայագետները, հատկապես Էմինը և Լանգլուան, փորձել են նաև պարզել, թե որոնք են դանիելյան այբուբենի տառանշանները և որոնք Մեսրոպի կողմից գտածները: Պատմագիր Վարդանի տվյալներն այն են, որ իբր դանիելյան տառերի թիվը 22 է, իսկ նրանց վրա հավելվածներինը՝ 14: Գիշտ է՝ այդ տվյալների դեմ բերվում են ուրիշները՝ Գրիգոր Մագիստրոսը (Journal asiatique, Série VI, T. 16, էջ 149) դանիելյան այբուբենի տառերի քանակը համարում է 24, իսկ Ստեփանոս Ասողիկը՝ 29 տառ: Այնուհետև այդ քանակը թերևս սխալմունքով դարձնում են 24 տառ: 22-ի դիմացը՝ **խ**-ի փոխարեն **խք**, իսկ թե ինչո՞ւ է Ասողիկը 29 տառ տարբերակում, պարզ չէ, երբ Մովսես Խորենացու մոտ (ըստ ընթերցման մի ձևի) վկայակոչվում է, որ Մեսրոպը, երբ այբուբենի ստեղծման համար գտավ անհրաժեշտ լուսաբանումը, այդ նա արեց 7 ձայնավոր տեսնելու ոգով: Հայերեն տառերի քանակը 36-ն է, 36-7= 29: Այս է Վարդանի ամենահավաստի տեղեկությունը: Որո՞նք են, սակայն, 22 հին և 14 նոր տառերը: Այն պատասխանը, որը տալիս է Էմինը, Պատկանյանը իրավացիորեն մերժում է (Journal asiatique, a. o. O.), անգամ այն, թե ինչպես է նա տալիս այդ տառերի բնորոշումը, թերի է: Այս երկուսից տարբերվում է Լանգլոսը, որը հետևում է «Վարդանագիրք»-ի տվյալներին, ըստ որի 17 տառեր վերցված են ասորական այբուբենից, իսկ 19-ը՝ աստվածային ներշնչմամբ պետք է որ գտնված եղած լինեն Մեսրոպի կողմից: Ըստ այդ աշխատության, այդ 19 տառերը հետևյալներն են՝ ա, ե, ո, ի, լ, ը, ւ, բ, գ, ժ, ծ, ձ, չ, ջ, վ, ց, շ, ճ, յ, փ, իսկ ասորական այբուբենից փոխառնվածները, ըստ այդմ, պետք է լինեն դ, զ, է, թ, Լ խ, կ, դ, հ, մ, ն, պ, ռ, ս, տ, ռ, ք տառերը: Սակայն այս շարադրանքը, ըստ իս, բոլորովին անհիմն է և հերքման կարիք չունի: Այդուհանդերձ, ես կարծում եմ, հարցը ուղղակի այն ձևով կկարողանամ լուծել, որ հայերեն այբուբենը այն հերթականությամբ, որ բերված է, համեմատենք հունարենի հետ:

3. Տառադարձություններ

Այս նույն կարծիքին է մեզ հանգեցնում նաև տառադարձությունը՝ հայերենից հունարեն և հունարենից՝ հայերեն: Հունական անունների հայերեն տառադարձությունը կատարում է Ֆր. Մյուլլերը, Wiener Sitzungsberichte, phil. hist. Cl. B. 38 (1861), էջ 572 և հաջ., համաձայն այս տառադարձման՝ մենք համարժեք պետք է համարենք հայերեն ու հունարեն հետևյալ հնչյունները՝

ա=α, ի=ι, ո=ο, ե=ε, ով (կամ օ) = ω,
 կ=κ, տ=τ, պ=π, զ=ζ, դ=δ, ք=ξ,
 ք=χ, ք=ϑ, փ=φ, մ=μ, ն=ν, գ=γ,
 ս=σ, հ=շնչել շփականի, ր=ρ, ղ=λ,

և, այսպիսով, հանգում են նույն արդյունքին, ինչին մենք հանգեցինք այբուբենի ուսումնասիրության ժամանակ:

Պարսկական անունների հայկական տառադարձությանը մենք հանդիպում ենք բոլոր հայ պատմիչների մոտ՝ Արամազդ, ավելի ուշ՝ Ռոմիզդ=հայրս. A(h)uramazdâ, պիլ. Ohrmazd, հուն. 'Ορμιζδᾶς, Անահիտ= զենդ. Anâhita, Վշտասպ=հայրս. Vištâspa, Խուժաստան= հայրս. (h)uvaža, Աժդահակ= զենդ. azidahâka, և այլն:

Եթե ավելացնենք նաև պարսկերենից հայերեն ներխուժած բազմաթիվ փոխառությունները, որոնք մենք հիշատակել ենք Kuhn's «Zeitschrift Bd. XXIII»-ում, ապա այս բոլորից կհետևի, որ մենք ոչ թե ստիպված ենք եղել, այլ ավելի շուտ բոլոր փաստերից ելնելով ենք իրավունք ստույգել ենթադրելու, որ հին հայերենը արտասանվել է նույն ձևով, ինչպես այսօրվա արևելահայերենը: Այս դրույթը ապացուցված չէ հնչյունների համար, որոնք, ի տարբերություն արաբերենի, պարսկերենի և հունարենի, հատուկ են հայերենին: Հայերենին հարևան լեզուներից այդ հնչյուններն ընդհանրապես հատուկ են միայն վրացերենին, քանի որ նա հայերենի հետ միևնույն հնչյունական համակարգն ունի, ինչպես այդ կարելի է սպասել Լեպսիուսի «Standart Alphabet»-ից (2-րդ հ., էջ 251), և ինչպես այդ հավաստիացնում է նաև Թիֆլիսից հայ Գևորգ Աբուլյանը, որը վրացերեն և հայերեն է խոսում, ինչպես իր մայրենի լեզվով (վրացերենը հայերենից տարբերվում է միայն կոկորդային մի հնչյունով՝ գ, որը հայերենի խ-ի նման կազմվում է խ-ի և դ-ի դիրքում, հենց կոկորդի սեղմումով, ինչպես հայերենի կ, տ, պ-ն): Այժմ մենք մեր տրամադրության տակ չունենք դրանք ստուգելու ոչ մի վրացական անձնանվան տառադարձություն, թերևս միայն հայերենից վրացերեն

փոխառնված բառեր, որոնք բերում է Բրուսեն Չուբինովի «Dictionnaire géorgien»-ում (1840): Այս բառերը մասամբ կարող են միայն վերջերս վրացերեն մտած լինեն, մասամբ, անշուշտ, հին են, քանի որ անգամ վրացիներն ու հայերը՝ սկսած ամենահին ժամանակներից մինչ օրս, հաղորդակցման մեջ են եղել միմյանց հետ:

Նման փոխառություններ են՝

alkhati=աղբատ, anazdi= անազդ, banaki=բանակ, boroti=բորոտ, gameši= գոմէշ (պարսկական փոխառություն), gandzi=գանձ, danaki= դանակ, despani=դեսպան, vešapi=վիշապ, kapoeti=կապոյտ, kolophi=կողոփ, pavasaki= պայտասակ, pativi= պատիւ, patizi=պատիժ, ptuli=պտուղ, žami= ժամ, roci, roci-ki=ռոճիկ (պարսկական փոխառություն), sparazeni=սպառազեն, spetaki, speti=սպիտակ (պարս. փոխառություն), tanjki= տանջք, tati=թաթ, trp-hali=տոփալի, khalakhi=քաղաք, kharaphi=քարափն, šambi=շամբ, (širaxi=ճրագ, սակայն հավանաբար ուղղակիորեն պարսկերենից է փոխառված), cešmaritebi= ճնարիտ, hani=Հանի (*հմմտ.* նաև այնպիսի անուններ, ինչպես Mtsxetha=Մծխիթայ կամ Մցխիթայ և այլն):

Այս փոխառությունները ապացուցում են, որ հայերենը այն ժամանակ, երբ նրանք փոխ են առնվել, ճիշտ այնպես է խոսվել, ինչպես այսօր Թիֆլիսում: Եվ որ մեր թվարկության սկզբում առանձնապես ուրիշ կերպ էլ չի եղել, այդ մասին է վկայում անունների ուղղագրությունը, որոնք հունական և հռոմեական պատմիչները, ինչպիսիք են՝ Ստրաբոնը և Տաղիտը, վկայակոչում են. օր. Tiridates = Տրդատ, Tigranocerta=Տիգրանակերտ, Meherdates=Միհրդատ, Artabanus, 'Αρτάβανος = Արտաւան, Artavasdes 'Αρταβάσδης և 'Αρταβάξης = Արտաւազդ, Vardanes = Վարդան, Artaxias=Արտաշէս, Pharasmanes= Փարսման, Deroxene = Դերջան, Araxes, 'Αράξης = Երասխ, Taraunitis = Տարուն, այսինքն՝ Տարուն, Caranitis, Καρηνίτης = Կարին, Capotes (մի լեռան անուն) = Կապոյտ (կապոյտ), 'Αρτάξατα = Արտաշատ, Κύρος = Կուր, 'Αλβανοί = Աղուանք, Γωγαρηνή = Գուգարք, Σωφηνή = Տոփք:

Այս փաստարկումներից հետո, նախքան հին հայերենի՝ մեր հնչյունական համակարգը ներկայացնելը, նախապես պետք է մի քանի դիտողություններ անել նաև օ, ոյ, ու և դ տառանշանների հնչյունական արժեքի մասին: օ-տառանշանը հայերենի այբուբեն ուշ է մտել: Հին ժամանակներում նրա փոխարեն հանդիպում է աւ, այսինքն՝ au, օր.՝ հայերենի երկար օ-ն գրելու համար կիրառվում էր ով= օւ, որը ծ-ի կողքին նույն հնչյունական արժեքն ուներ: Ուստի և հին հայերենի տառադարձության մեջ կօգտագործենք օ, որտեղ այն ըստ ժամանակակից ձևի գրվում է աւ-ի փոխարեն, ինչպես այդ աւ-ը au-ի միջոցով: ոյ-ը այժմ արտասանվում է ինչպես սի, ըստ գրության նա օի է, ինչպես և մենք կգրենք: Հույների յոյնք անունը = Ίωνες, անշուշտ,

հայերը չեն արտասանում որպես *Jōnkh* որովհետև այդ դեպքում այն **յովնք** պետք է գրվեր: **Յոյնքը** գալիս է ավելի վաղ *Jauna*-ից, քանի որ ոչ-ը որպես ուժեղացված ձև գալիս է *u*-ից, նախն. *au*. *Ἰωνες*-ի հին պարսկական ձևը նույնպես *Yauna* է:

ա տառանշանը, բաղադրված $n=0+i=u$, որը սխալ ձևով *ov* են կարդացել: Նա ոչ այլ ինչ է, բայց եթե հունական *ov*-ի ընդօրինակումը և նախկինում (ինչպես այն) = *u* ձայնավորին: Այդ արժեքն ունի այն՝ 1) բաղաձայններից առաջ, 2) բառավերջում: Քանի որ մինչդեռ բառավերջում *av*-ի փոխարեն առ են գրում, իսկ *iv*-ի փոխարեն իւ, սակայն *ov*-ի համար ով են գրում, բնականաբար, միայն այն պատճառով, որ հենց *ou*-ն = *u*-ի: Պատկանյանը մեզ տեղեկացնում է (*Journal asiatique*, S. VI, T. 16, էջ 157), որ այս ով-ը ընդ-հանրապես միայն մեր ժամանակներում է լեզու մտել, որպես ավելի հին *ou=ov*-ի դիմաց, որը դիակրիտիկ (տարբերիչ) նշանով է գրվում, որպեսզի տարբերվի *ou=u*-ից: Եթե, այսպիսով, ամենուրեք «ով» գրվում է և *ov*-արտասանվում (*hmdm*. հովի=*hoviv*, գովեստ=*govest*, սովորութիւն=*sovoruthi-un*), ապա, բնականաբար, այնտեղ, որտեղ «ու» է գրվել, ոչ թե *ov*, այլ հենց *u* պետք է արտասանել: Իսկ ինչո՞ւ են գրում նաև *au=av*, *bu=ev*, *hu=iv*, ոչ սակայն *ou=ov*, այլ միշտ ով, եթե այս գրությամբ ով= *ov* չեն ուզեցել ու= *u*-ից տարբերակել: Ուստի վ-ն, ըստ էության, վերաբերում է միայն բառասկզբին, բառամիջում և բառավերջում այն դրվել է միայն *v*-ի փոխարեն: Լրացուցիչ մենք ունենք ևս երկու ապացույց, այն է, որ *ou*-ն *ov*-ի արժեքը չուներ:

1) տաղաչափություններ՝

ի ձեռն օձին - զկինըն խարեալ
աստուածական - փառօք պատուեալ
զբանալ աչաց-ըն խտտացեալ

Ներսես Շնորհալի, Բանաստեղծութիւն, տող 60-62:

Ինչպես երևում է բերված տողերից, **աստուածական**, ինչպես նաև **փառօք պատուեալ**, պետք է քառավանկ լինեն, ուրեմն պետք է կարդացվեն *astvat-sakan* և *pharōkh patveāl*, բայց ոչ *astovatsakan* և *patoveāl*, այսպես նաև՝ տուեալ դերբայը *e-tu*-ի «տվեցի» համար, բանաստեղծության մեջ միավանկ է՝ *tveāl*, պետք է որ, սակայն, չափի համար երկվանկ կարդացվեր, այսպիսով, արտասանում են *te-veāl*, սակայն ոչ *toveāl*: 2) Հնչյունական օրենքները: Եթե որևէ բառի, ինչպես *thiv*-ին հավելվում է սեռական հոլովի ոչ վեր-ջավորությունը, ապա, ըստ հնչյունական օրենքների, *i*-ն անպայման պետք է սղվի և *thvov* դառնա: Ճիշտ է, այն թույլ է գրվում, սակայն երբեք *thovoy* չի արտասանվել:

Նույնն է նաև *tiv* «օր» -ի կապակցությամբ սեռականում *tivn* (*j-ean* վեր-ջավորությամբ)՝ *tevnejan*, կամ գործիականում *v* ձայնավորի վերածմամբ՝ *tun-jeamb*, մասամբ *tou-n-j-ean*, սակայն հակառակը բոլորովին անբացատրելի կլիներ: ու-ն, այդ ապացուցված է, ձայնավորի և բաղաձայնի որակ ունեցող *u*-է հին հայերենում, ինչպես ժամանակակից արևելահայերենում, որովհետև, ինչպես Պետերմանն է գրել՝ «Ու ձայնավորը մեկ այլ ձայնավորից առաջ Թիֆլիսում վ *w* կամ ըվ *ew* է արտասանվում» (*Abhandl. der Berl. Akademie*, 1866, էջ 64): Ըստ այդմ՝ մենք ու-ն կգրենք *u*-ով (բաղաձայններից առաջ), կամ *v*-ով (ձայնավորներից առաջ, տե՛ս, սակայն, ծնթ.), ով-ը սակայն՝ *ov*-ով (բացի օտար բառերից առաջ, որտեղ այն կանգնում է *ω* ծ-ի փոխարեն):

Մնում է միայն պատասխանել ևս մեկ հարցի, թե արդյո՞ք բառասկզբում կանգնած վ-ն այլ կերպ պետք էր գրեինք, քան՝ ու, $i=v$: Այստեղ պետք է ուշադրություն դարձնել այն բանի վրա, որ *i*-ն հանդիպում է միայն ձայնավորներից հետո (*a, e, i*), այնտեղ, որտեղ նա բաղաձայններից հետո պետք է կանգնի, գրվում է ու, այսպիսով նա երբեք ինքնուրույն չէ, այլ միշտ ինչ-որ չափով հենարանով է, և հնարավոր է, որ նաև բառասկզբում, որտեղ նա հենց իրեն համար է որպես հենարան ծառայում, նրանով որ՝ այդ դեպքում կրկնակ է գրվում՝ $i+i=v$: Արտասանության մեջ ևս վ և *i*, ու-ի միջև ոչ մի տարբերություն չի նկատվել, ուստի և մենք մեզ իրավունք ենք վերապահում երկուսն էլ՝ վ և *i* (ու) *v*-ով գրել (վ-ն, այսպիսով, *v*-ի պարզ արժեքն ունի, մինչդեռ ու-ն և *i*-ն կրկնակի արժեք ունեն՝ *u*-ի և *v*-ի):

Վերջապես, ինչ դ-ին է վերաբերում, ապա պարզ երևում է, որ նա բոլոր տառադարձություններում համարժեք է մյուս լեզուների *l*-ին, ուստի և նա այն կուզենայի գրել հունարեն *λ*-ով (ի տարբերություն *l*-ի=1), մինչդեռ ժամանակակից հայերենում այն *γ*-ով պետք է գրվի:

Ըստ այդմ՝ մենք հին հայերենը հետևյալ ձևով կտառադարձենք²:

Չայնավորներ	
Հինական ձայնավորներ	ուժեղացված ձևերը
$a=ա$, ե (<i>h, n</i>)	$\hat{a} = ա$
$i=ի$ (շեշտված)	ai (<i>ei</i> -ով) է (շեշտված)

¹ ու-ի արտասանության մասին արևմտահայերենում հատուկ տվյալներ տե՛ս Վենետիկի նոր այբբենարանում (1850, էջ 48): Ըստ որում՝ այն ու են արտասանում՝ 1) =*v* աստուած=*asdvadz*, 2) =*ev*, օր.՝ լուայ=*le-vay*, լուանալ=*le-vanal* կամ՝ *lvanal*; 3) =*u*, սլ-ով ավարտվող բառերում, երբ *u*-ն *a*-ից կամ *u*-ից առաջ է կանգնում՝ *zenui*, *zenuakh*:

² Նրանց համար, ովքեր ցանկանում են հայերենի մախնական ժամանակների հնչյունական համակարգի վերաբերյալ ուսումնասիրություններ կատարել, մենք կներկայացնենք հետևյալ աղյուսակը, որտեղ հակադրվում են հնդեվրոպական հինք լեզվի հնչյունները և լատինական տառերով հայկական այն հնչյունները, որոնք նրանցից են առաջացել:

կիտաքրքրի օտեթերենը, քանի որ, ինչպես հայտնի է, նույնպես իրանական լեզու է:

Ռոզենը իր «Ossetische Sprachlehre» էջ 3-ում նկատում է, որ վրացերենը օտեթերենի հետ 34 հնչյունով լիովին համընկնում է և լիակատար իրավունքով վրացերենի այբուբենն է օգտագործում օտեթերենի գրության համար: Օտեթերենի խոլ պայթականների և շնչեղների գրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք ճիշտ նույն հնչյուններն են, ինչ հայերենի համապատասխան հնչյունները: Զանի որ, ինչպես նա ասում է «շփական th, ph, kh-ի մոտ, ինչպես սանսկրիտում ॠ, ॡ, ॢ-ի պայթյունից հետո լսելի է շունչը: Սակայն օտեթերենում նրանց ուղեկցող շունչն այնքան չնչին է, որ դրանք կարելի է լիովին մեր լեզուների խոլ պայթականների հետ նույնացնել: Համապատասխան k, p, t-ն չափազանց կոշտ են և շնչից զուրկ, այնպես որ զգույշ արտասանության դեպքում նրանց հաջորդող ձայնավորը անջատ է լավում: Օտեթերենի և վրացերենի համար ընդհանուր է գ հնչյունը, մինչդեռ իսկական իրանական f-ն հատուկ է միայն օտեթերենին, ի տարբերություն վրացերենի և հայերենի:

Ցավոք, Շյոգրենը իր «Ossetische Sprachlehre» աշխատության մեջ, այն զլխավոր աշխատությունն է, որ մենք ունենք օտեթերենի մասին, փոխանակ Ռոզենի մամն օգտվելու միանգամայն հարմար վրացական գրությունից, ստեղծել է իր սեփական այբուբենը ռուսերենի հիմքի վրա, որի պատճառով չափազանց դժվար է այդ հրաշալի աշխատությունից օգտվել: Մենք կարծում ենք, որ շատերին հաճույք կպատճառի, եթե մեր տառադարձության հետ միաժամանակ տանք նաև Շյոգրենի այբուբենը, մանավանդ որ նրա տվյալները օտեթերենի արտասանության մասին մեծ մասամբ պարզ չեն և քիչ ակնառու:

Չայնավորներ

a=a, æ=ǣ (բաց), e=e (բաց), é=ê (փակ երկար e)
 i=i, o=o (բաց), ô=ö, ω=φ (փակ), y=y
 v=ü (կամ ֆ, հայ. ղ):

Մրանցից e, ô, w հնչյունները միշտ կարճ են, իսկ ê -ն՝ միշտ երկար: Մնացած ձայնավորների մոտ Շյոգրենը երկարությունը նշում է շեշտի միջոցով՝ á = â, æ = ā, ó = ô, y' = ü, v=ü: ij (iy) նշանագրելով՝ Շյոգրենը գրում է երկար i=i, vj-ով՝ üi երկարբառը:

Քաղաձայններ

	Q q		h h	
Г g	К k	Ҕ kh	Н ñ	Х x
Ҕ j	Ҩ c	Ҩ c		Ҩ γ
Ҕ dz	Ҩ ts	Ҩ ts		Ш š
Д d	Т t	Ҩ th	Н n	С s
В (6) b	П p	Ҩ ph	М m	Ф f

Dazu kommen: Ҩ = gy, Ҕ = dy, Н = ny,
 К = ky Ҕ = khy Ҩ = ty.

Այս բոլորից հետևում է, որ լեզուները կարող են միևնույն հնչյունական համակարգն ունենալ, առանց միմյանց հետ ցեղակից լինելու, որ մի լեզվի հնչյունական համակարգը արտաքին, այսինքն՝ տեղային ազդեցությամբ կարող է պայմանավորված լինել, և որ երկու լեզուների հնչյունական համակարգի նույնությունից ավելի քիչ կարելի է այդ լեզուների ցեղակից լինելու մասին եզրակացություններ կատարել, քան նրանց տարածքային ընդհանրությունների մասին: Այս դրույթը, ըստ իս, պետք է որ կարևոր լինի լեզուների ցեղակցության մասին դատելիս, և այն լեզվաբանության մեջ շատ ավելի պետք է ուշադրության արժանի լինի: Այսպիսով, մեր դրույթը կիրառենք մեր դեպքի նկատմամբ՝ երբ իրանական լեզուները Հնդկաստանի սահմանի վրա հնդկերենին հատուկ հնչյունական առանձնահատկություններ են ցուցաբերում (լեզվային և շնչեղ հնչյունների օգտագործումով), արդյո՞ք պետք է այդ պատճառով եզրակացնել, որ նրանք հնդկերենին ավելի մոտ են կանգնած, քան մյուս իրանական լեզուներին:

karta, kert, gird-ով կազմվող իրանա-հայկական անուններ

Չախաուն «Zeitschrift» XXVIII, էջ 448-ում այն կարծիքն է հայտնում, որ արդի Baikand անունը գալիս է զենդերենի vaēkereta-ից և նշանակում է «թռչնաքաղաք»: Այժմ, սակայն, ավեստերենում «թռչուն»-ը արտահայտվում է vaya բառով, ոչ vaē-ով և, ինչիցայլոց, նաև ոչ՝ vi-ով, ինչպես Չախաուն է այդ կարծում, քանի որ viškaršipta, Vd. 2, 139, ըստ Հաուզի, անշուշտ ավելի շուտ տղամարդու անուն է, սակայն ոչ՝ «թռչուն-karšipta»: Vaya-ն kereta-ի հետ բաղաբնակվելով՝ պետք է որ vayōkereta տար, ինչպես vaya+bereta-ն vayōbereta=թռչունների կողմից տարված լինել: Այնուհետև kereta-ն ավեստերենում միայն «արված» է նշանակում, ինչպես այդ յուրաքանչյուր ոք Յուստիի «Lexikon»-ից կարող է տեղեկանալ, որտեղ նա էջ 84-ում կարող է գտնել նաև kereta-ով որպես երկրորդ բաղադրիչ բարդ բառեր: Երրորդ՝ իրանական karta-ն kant չի տալիս, քանի որ իրանականում r-ն երբեք ո չի տալիս: Պահլավերենում r-ով ձևերի դիմաց n-ով ձևեր յուրաքանչյուր ողջամիտ մարդ երևակայության աշխարհին կվերագրի: Բարդ բառերի karta-ն, ինչպես մենք այդ ստորև ցույց կտանք, ժամանակակից իրանականում ավելի շուտ gird է տալիս, արաբականացված՝ jird: Չորրորդ՝ kand-ով կազմված անունները բոլորովին էլ իրանական չեն: Մենք դրանք հանդիպում ենք Օբսուսից այն կողմ՝ բուրբերի երկրում, և այնպիսի անուններ, ինչպիսիք են՝ Taškand, Chokand, Uzskand, Yarkand, Samarkand և այլն, նույնքան հեռու են իրական լինելուց, ինչքան Baikand անունը: Ուստի և Baikand-ը ոչ՝ զենդ. vaēkereta-ին, ոչ էլ այն «թռչնաքաղաք»՝ իմաստն ունի:

Մեզ համար համոզեցուցիչ չէ նաև Չախաունի Xneřita և Χαρινοδασ անունների նույնացումը (Zeitschrift XXVII, էջ 147), որ r-ն իրաներենում կարող է ո տալ, մենք բոլորովին ընդունելի չենք համարում:

Մենք կապացուցենք, որ ոչ թե վերը նշված kand-ին, այլ թերևս ժամանակակից gird, jird-ին են հանգում հայ-իրանական նախնական՝ karta-ով կազմված անունները և ըստ որում հենց նույն karta-ով, որը զենդերենում հնչում է kereta և ունի «կատարված» և ոչ թե «քաղաք» իմաստը: Adamakert, Bakurakert, Gagkakert, Manazkert կամ Manavazakert, Šamiramakert, Valaršakert, Tigranakert, Ervandakert: Կարելի է հակված լինել այս անունների kert-ը վերծանելու որպես «քաղաք», այսպես՝ Gagkakert=Գագիկի քաղաք (Gagikstadt), Šamiramakert=Շամիրամի քաղաք (Semiramisstadt), Tigranakert=Տիգրանի քաղաք (Tigranesstadt) և այլն: Այսպիսով kert-ը, ինչպես այդ վկայում է Ինդիժեանը (Storagruthium hin Hay. էջ 74), որ դեռ Ստեփանոս

¹ Թերևս հանդիպում է vaēkereta, սակայն միայն vikereta-ի փոխարեն, մասնիկի ծայնավորի ուժեղացմամբ, ինչպես haosravaña, déušravañh-ում, այն kand-ը, ի դեպ, հին է, եթե Samarkand-ը, հավանաբար, Μαροξαναδασ -ի հետ իդենտիկ է:

Բյուզանդացու և Հեսիխի՝ կողմից են վերծանված, միայն թե առաջինն այդ բառը համարում է պարթևական, իսկ վերջինը՝ հայերեն: Ինդիժեանը (նույն տեղում) նրան նաև վերագրում է հայերենի kerteal, šineal=կառուցված, շինված իմաստը: Այսպես է այս բառը բացատրում նաև Չախաունը իր հայ-իտալերեն բառարանում՝ kert-«fabbricato» և որպես օրինակ բերում է՝ phaitakert=fatto di legno և Tigranakert=fabbricato da Tigrane: Արդ՝ phaitakert-ը, անշուշտ, նշանակում է միայն «փայտից պատրաստված», և kert-ն այս բառում այլ բան չի նշանակում, քան «պատրաստված»: Նույնն է նաև Xosrovakert-ում= Խոսրովի կողմից շինված: Քանի որ այն հայկական Խոսրով արքայի կողմից տնկված անտառն է (Phaustos Buzandatsi, Վենետիկ, էջ 18), հմմտ. նաև dzerakert=dastakert «ամրոց, քաղաք», ըստ էության «ձեռքերով կառուցված»: Այսպիսով Gagkakert=Գագիկի կողմից կառուցված, Šamiramakert=Շամիրամի կողմից կառուցված, Tigranakert=Տիգրանի կողմից կառուցված:

Եթե մենք անդրադառնանք kert-ի ազգակից բառերին, ապա բառարանները մեզ կտրամադրեն հենց նույն այդ kert-ի ածանցյալները, ինչպես՝ kert-el- «կերտել, կառուցել», kertoλ «կերտող, կառուցող» և այլն: Սակայն ոչ մի կասկած չի կարող հարուցել, որ kert-ը որպես «կերտված» հանգում է արիական kar, kart արմատներին: Քանի որ հենց վերջիններս են ընկած այնպիսի բառերի հիմքում, ինչպիսին են ktr-el, ktr-otš «դանակ» և այլն (հայերենի համար շատ սիրված է r-ի տեղափոխումով), այսպիսով մենք պետք է kert-ը kar-ի կողքին դնենք: Kert-ը պետք է որ kart-ի հարակատար դերբայը եղած լինի և որպես այդպիսին = հայրս. karta, զենդ. kereta: Սակայն հենց այս kar-ն է, որ հայերենում բոլորովին կիրառելի չէ, քանի որ նրա փոխարեն օգտագործվում է ar (ar-nel ar-ar-i), իսկ դերբայական ta վերջածանցից բոլորովին ոչ մի հետք չի մնացել: Ուստի kert-ը կարող է միայն իրանականից փոխ առնված լինել: Չէ՞ որ dastakert բարդությունը, ամբողջովին վերցված, պարսկերենից է փոխ առնված, ինչպես այդ հետևում է dasta հին պարսկերենում= ձեռք (հայ. dzer-, dzer): Պարսկերեն dasta-ն հայ. dzer-ով փոխարինելով՝ ստեղծվել է հայերենի dzerakert-ը, սակայն dzeragorts-ը մաքուր հայկական բարդություն է:

kart-ով կազմվող պարսկական անուններից ամենահինը սասանյան Jezdegerd-ն է: Անվան նախնական ձևը պետք է որ եղած լինի՝ yazatakarta= Յազատաշի² կողմից շինված: Սասանյանների ժամանակաշրջանում այդ

¹ κίερα, πόλις, ὑπὸ Ἀρμενίων.

² yazata-ն ըստ էության պարսկերեն չի, այլ սուրբ գրոց լեզուն է՝ վնջված ավեստերենից, որովհետև զենդ. yaz-ի դիմաց հին պարսկերենում yad է կանգնած, ինչպես այդ այդպես է հայրս. āyadana=ասոր. bitī sa ilī «աստվածների տաճար», yadā=«մեծարան» (աստծո և արքայի), ātīyādiya կրակապաշտին վերաբերող, bāgayādi աստվածապաշտության վերաբերող

անունը հնչելիս է եղել yazdakerti, հայ. ԿՅԿԵՐԷ: Minokhired-ում (West, the book of the Mainyo-i-khard, էջ 111), որպես տեղանուն այն հանդիպում էր jamkard=Յիմայի կողմից կերտված: Սակայն ինչպես karta-ն Jazdagird-ում դարձել է gird, այնպես էլ շատ քաղաքների անուններում այն որպես gird է հանդիպում: Օր. Յուստին, այդ անունների՝ իր «Beiträge zur alten Geographie Persiens» I, էջ 14-ում, gird-ը հանգեցնում է հայրս. vardanam «քաղաք»¹ բառին: Սակայն չէ՞ որ v-ն միայն բառասկզբում է g տալիս, իսկ բառամիջում միայն v, ինչպես և այդ տեղի է ունենում Յուստինի կողմից բերվող քաղաքների անուններում:

Բայց չէ՞ որ Յուստին պետք է հնարավոր համարեր, որ vardana-ից է առաջացել gird «քաղաք» բառը և այդ պատրաստի gird-ը բաղադրվել է անձնանունների հետ: Այնուհետև, պետք է որ բոլոր անունները ավելի ուշ շրջանի Մասանյանների ժամանակաշրջանում ծագած լինեն, որովհետև նախկինները դեռ չուներին v-ի անցումը g-ի: Սակայն Մասանյանների դրամների վրա դեռ գրվում էր Dârâbgird g-ով և ո՛չ թե k-ով (*hmdm. Zeitschrift VIII, Tafel, աղյուսակ IV, N. 6*). ճշգրիտ ապացույցը վկայում է, որ gird-ը ոչ թե vardana-ից, այլ karta-ից է գալիս: Dârâbgird նշանակում է Դարաբի կողմից արված:

Balâšgird-ի համար, ինչպես այդ վկայում է Նյոլդեբեն *Zeitschrift XXVIII, էջ 95-ի*, որպես ավելի վաղեմի ձև պետք է Valâšgird-ը սահմանել, բայց այդ անվան ամենահին ձևը հիշատակում է Պլինիոսը՝ *Vologesocerta*, մի բավարար ապացույց, որ gird-ը ընդհանրապես kert=karta-ից է գալիս: Հայերենը հնչում է Valâš: Ինչպես հայտնի է՝ Valarš և *Vologesocerta*-ն պետք է որ հայերեն թարգմանվելով՝ դառնար Valaršakert: Եվ սա իսկապես մի հայկական քաղաքի անուն է, որը հիշատակում են հայ պատմիչները, *hmdm.* Ինժինեանի նշված աշխատությունը, էջ 405: *Vologesocerta*, այսպիսով նշանակում է Վոլոգեսեսի կողմից կերտված (*Werk des Vologeses*)²:

Սակայն, ինչպես Valaršakert-ն է ծագումով պարսկերեն, նույնը պետք է լինի նաև Valaršapat-ը, քանի որ հայ. apat-ը նպրս. abad -ի նախնական ձևն է և նույն իմաստով, հետևաբար նույնպես փոխառություն է պարսկերենից:

Իրանական անունների մի մասը կարող էր հայերեն մտած լինել Արշակունիների թագավորության ժամանակ, որոնք պարսկական անուններ

(ամիսների 2 անուն): (*Հմմտ. նաև Auramazdām yadāta, Spiegel, Keilinschr., էջ 40*): Հետևապես հայ. yaz-el նույնպես փոխառություն չէ հին պարսկերենից, այլ ավեստերենից քրմական ազդեցությամբ է մտել հայերեն:

¹ Vardana-ի համադրումը հայերենի berd «ամրոց» բառի հետ միանգամայն սխալ է:

² Նոր ձևով պետք է որ այդ բառը հնչելիս լիներ fârhad-khârd, եթե այն դասական գրողների մոտ հանդիպի Phrahatočerta=Phrahatas-ի կողմից կերտված:

էին կրում¹, անշուշտ, նաև պարսկերեն էին խոսում, հայերեն ներկայացված լինեն, սակայն դեռ հին պարսկական սեպագրերում հանդիպում ենք պարսկական անուն կրող մի հայ՝ Dâdarš iš:

Այն, որ Դարեհի ժամանակաշրջանում իրանական անուններն ընդհանրապես Իրանից դուրս էին տարածվել, մեզ ապացուցում են Մասանյանների անունները՝ Atrina և Upadarma (սագարտացիների անուններ), Citrataxma (մեդացիներինը), Taxmaspâda, Fravartiš, Vindafrâ (կարդա՝ Vindafranâ, թարգմանվում էր՝ Vintaparna (B. III, էջ 87):

¹ Այս որոշակիորեն G. Rawlinson-ի դեմ է «The sixth great oriental monarchy» էջ 21 և հաջ.: Որ պարթևները բուրանցիներ են եղել՝ մինչև օրս դեռ ոչ մի դեպքում չի ապացուցված: Անշուշտ, այդ չեն ապացուցում նաև Արշակունյան իշխող դասերի անունները, որ իբր պարթևները իրանցիներ են եղել:

ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ I Հին հայերենի Ք-ն

Վիեննական Մխթարյանների միաբանության անդամ (դր. Սերափիմ Տերվիշյանի) «Հին հայկական ստուգաբանությունների» նվիրված մի հավելված (Վիեննայի Մխթարյան միաբանության երառ., 1877, էջ 117)¹:

Երբ մի հայ է փորձում իր մայրենի լեզուն գիտականորեն ուսումնասիրել և իր ուսումնասիրությունները գերմաներեն է շարադրում, մենք չպետք է այդ աշխատանքը դժկամությամբ ընդունենք և աշխատանքի որոշ թերություններ պետք է հաճույքով և ներողամտությամբ քննարկենք: Եվ, բացի այդ, քանի որ հայագետները այնքան էլ շատ չեն, մինչդեռ հայ բանասիրության և լեզվաբանության խնդիրները շատ մեծ են, ուստի անարդար կլիներ, եթե մենք բարեկամաբար չընդառաջեինք այս ասպարեզի մի նոր անխոնջ գործընկերոջը: Ուստի և, եթե գրախոսը տվյալ դեպքում այլ կերպ է վարվում, եթե հեղինակին դրվատանքի փոխարեն պարսավանքի է արժանացնում, ապա այդ կապակցությամբ նա ինքն է ցավում, որ այդ բանին նրան մղում է սուր անհրաժեշտությունը: Հեղինակն ինքն է գրում (V. II), որ իր աշխատությունը «իր կարևորության և նյութի հարստության, ինչպես նաև բազմաթիվ այլ պատճառներով, գրեթե անխուսափելի թերությունների գիտակցությամբ համեստորեն մտավ գիտականորեն չափազանց խստապահանջ հասարակություն»:

Իրականում, ինչ համեստությանն է վերաբերում, կարող էր ճիշտ հակառակը լինել: Հեղինակի՝ իր սեփական ուժերի նկատմամբ ունեցած բարձր կարծիքը գրքում բավական հաճախ է աչքի զարնում, իր ստացած արդյունքները նա անվանում է «հազիվ թե արհամարհելի», իր շարադրանքին նա վերագրում է «անբասիր ապացույց», իր կողմից «հայտնաբերված» մինչ այդ «միանգամայն անծանոթ հնչյունական օրենքների» ճշտությունը նրա համար կասկածից դուրս է, իսկ օտար կարծիքը պետք է առանց այլևայլի տեղի տա իր կարծիքին: Զննադատվում են առանձնապես Ֆր. Մյուլլերի կարծիքները և ավելի շուտ կոպիտ, քան համեստորեն: Ֆր. Մյուլլերը սխալ ճանապարհով գնալով՝ հայ. զ-ին ճ-ի հնչյունական արժեքն է վերագրում, փոխանակ նրան ժձ-ի ճիշտ արժեքը տալու, այդ բանը նկատի ունենալով՝ հեղինակը էջ 23-ում խոսում է Ֆր. Մյուլլերի այդ միանգամայն անապացույց

¹ Das altarmenische \mathfrak{L} . Ein Beitrag zur indo-europäischen Lautlehre. Anhang: Altarmenisch-baktrische Etymologien, von P. Seraphin Dr. Dervischjan, Mitglied der Wiener Mechitaristen-Congregation. Wien, Verlag der Mechitharisten-Congregation, 1877. 8. 117 SS.:

թողած պնդման անսովոր խիզախության և միաժամանակ անընդունելության մասին» և զ-ով մի քանի բառերի ստուգաբանությունը քննարկելուց հետո էջ 23-ում շարունակում է՝ «Այս թվարկած հաստատ և, հետևապես, զ-ի իսկական արտասանությունը ստիպողաբար ապացուցող ստուգաբանությունները, թվում է, թե պետք է որ պ. Ֆր. Մյուլլերին միանգամայն անծանոթ եղած լինեն», այնուհետև մի քանի դիտողություններ անելուց հետո՝ «Այս մանրամասն քննարկումը պետք է, որ բավական լինի, որպեսզի հակառակ կարծիքը լիովին անհիմն և երերուն համարվի»: Ընդ որում, այն ստուգաբանությունները, որոնք բերում է հեղինակը, մասամբ ծայր աստիճան կասկածելի են, մասամբ էլ՝ ուղղակի սխալ: Բացի այդ, միանգամայն անօգուտ է այդ ստուգաբանությունները Ֆր. Մյուլլերի դեմ ասպարեզ հանելը, քանի որ ստուգաբանությամբ որևէ հնչյունի արժեքը առհասարակ հնարավոր չէ պարզել: Մանավանդ վատ է, երբ հեղինակը իր եռանդի մեջ միաժամանակ պաթոսի է հասնում, այդ դեպքում ի հայտ են գալիս այնպիսի նախադասություններ, ինչպիսիք են էջ 100-ում, «ինչքան էլ որ բավարար չափով ապացուցվեց, որ Ֆր. Մյուլլերի ջանքերն ապարդյուն են, որն այստեղ հայերենի՝ իր կողմից հաստատված ստրկական կախվածությունը փրկելու նպատակով անհեթեթ մտքերի է հանգել, իր բարձրավանդակում ազատ ծնված ս-ն՝ բերես-ում (berēs) φέρεις fers մի երանական-թաքնված տեղեկատվությամբ հին բուլղարական baraēša-ի ենթարկելով: Sic!- հայերենի հնչյունաբանությանը նվիրված մի հոդվածում հեղինակը, բնականաբար, պետք է շարադրեր իր կարծիքը հայերենի տառանշանների հնչյունական արժեքի մասին կամ փորձեր արդարացնել իր տառադարձությունը: Բաղաձայնների նրա տառադարձությանը մենք հավանականություն ենք տալիս, սակայն, ոչ ձայնավորների: Ու-ն նա ճիշտ է տառադարձում ս-ով, սակայն միաժամանակ օգտագործում է ov սխալ տառադարձությունը, ե-ն նա չի արժեքավորում որպես կարճ e, այլ որպես ե-ի տարբերակ = e (նախն. ai): Նույն ձևով էլ նա n-ն չի դիտում որպես կարճ o: Ավելի շուտ ե-ն և n-ն հաճախ նա փորձում է որպես այ = ai և ալ = au հանրագումարի բերել: Այդ դժբախտ նորամուծության համար հեղինակը թերևս այլ հիմքեր պետք է բերեր որպես ապացույց, քան նա բերում է ներկա հոդվածում, մանավանդ, ե-ի արժեքը որպես ē և n-ի արժեքը՝ որպես ð, հայերենի բնույթը որոշելու հարցում մեծ նշանակություն ունեն: Եվ մի այդպիսի կարևոր կետ, թվում է, որ հեղինակի աչքից վրիպել է: Սակայն նրա կարծիքը հերքելու կարիք չկա, քանի որ վախ չկա, որ գիտնականները այն կկիսեն: Բայց և այնպես համեմատենք այդ Ztsch. XXX, էջ 53-ը և հաջ.:

Զննարկվող գրքի հիմնական մասը զբաղվում է այնպիսի բառերի ստուգաբանական հետազոտությամբ, որոնք \mathfrak{L} ունեն: Մինչ այս՝ մենք \mathfrak{L} -ն

ճանաչում էինք որպես նախնական k, sv, tv և dv-ի հայկական փոխարինողներ: Հեղինակը չի գտնում, որ Զ-ն ամենից հաճախ= նախն. k (հետին կամ հետնալեզվային k-ին, որը որպես x կամ π է հանդես գալիս, լատիներենում՝ որպես c կամ qu), հաճախ նաև որպես g, k-ի հնչեղ պայթականը, այնուհետև նաև՝ = ցv, sv, tv, dv: Մենք չենք կարծում, որ հեղինակը ապացուցել է, որ Զ= նախն. ցv-ին և, բացի այդ, նույն= նախն. g-ին: Հնդեվր. g-ն հայ. կ= k է արտահայտվել, և եթե այս k-ի փոխարեն կամ h. ե. gh-ից g է առաջացել, հայերենում երբեմն Զ պետք է հանդես գար, ապա մեզ թվում է, որ Զ-ն միայն ավելի ուշ հայերենում k-ի կամ g-ի դիմաց է ստեղծվել, սակայն ոչ անմիջապես gh-ից կամ g-ից: Ինչպես էլ, սակայն, այդ լինի, հեղինակը իր հետազոտություններից հետևություն է անում, որ Զ-ն hv-ի հնչյունական արժեքն է ունեցել: Սակայն այն հանգամանքը, որ հայ. Զ-ն մի քանի եվրոպական լեզուներում հակադրվում է kv-ին, և համաձայն հեղինակի կարծիքի, նաև gv-ին, և որ մի քանի դեպքերում այն փոխարինում է նախնական sv, tv, dv-ին, ինձ թվում է, որ, այնուամենայնիվ, հեղինակի եզրակացությունը ոչ մի դեպքում չի հաստատվում: Զ-ն նախկինում ունեցել է kh (չնչեղ) հնչյունական արժեքը, որը նա դեռ այսօր էլ ունի, և կարող է անմիջականորեն k-ից առաջացած լինել, սակայն թե ի՞նչ ճանապարհներով են sv, tv, dv-ն kh տվել, արդյոք hv-ով, թե ոչ, պարզ չէ: Այսպիսով, հեղինակի կարծիքը վարկած է մնում: Եվ վարկածը պետք է հենարան ծառայի Ֆիքի կարծիքի համար, որ հնդեվրոպական նախալեզուն ունեցել է երկու k-հնչյուն, ինչպես նաև, որպես ապացույց այն բանի, որ նախկինում երկու g է եղել: Հեղինակը կարիք չունի այդպես անտեղի և իզուր իրեն տանջելու: Վերջնական ապացույցը բերվել էր ուրիշների կողմից և բոլորովին այլ ձևով, որ հնդեվրոպական լեզուները կրկնակի k- շարք են ունեցել (k, g, gh և k', g', gh'), և որ այդ երկու շարքը հայերենում անջատ են պահպանվել:

Քանի որ հայերենը ընդհանուր առմամբ, ինչքանով որ մինչ այս մեզ հայտնի էր եղել, k-ի երկու շարքի զարգացմամբ վճռականորեն կանգնած է արիական և սլավոնական լեզուների կողքին, քանի որ k', g', gh շղականներ են տալիս, g, gh հաստատ օրինակներով՝ k, g (ոչ kv, gv) են տալիս, ուրեմն ապրիորի կարող ենք անհավանական համարել, որ k-ն և շատ անգամ նաև g-ն հայերենում Զ= hv են տալիս, ուրեմն անհավանական է, որ Զ-ն երկի= hv-ի:

Այսպիսով, եթե մենք հեղինակի հետ համակարծիք չենք ընդհանուր հարցերում, ապա նրա հետ չենք կարող համաձայնության գալ առանձին-առանձին վերցրած ստուգաբանական հետազոտություններում: Հեղինակը բոլորովին զուրկ է գիտական մեթոդից, իսկ ստուգաբանական հետազոտությունները, առանց մեթոդ կիրառելու, չեն կարող հանգեցնել

հաստատ, հիմնավորված եզրակացությունների: Հեղինակը բացարձակապես զուրկ է նաև այն հնդեվրոպական լեզուների խոր տիրապետումից, որոնք նա իր հետազոտությունների ժամանակ փաստարկում է: Համենայն դեպս սանսկրիտի նրա գիտելիքները շատ կասկածելի են թվում, երբ նա (22 և 48 էջերում) երկու անգամ է գրում (բազէ) և էջ 22-ում այդ ֆայենա-ով է տառադարձվում, էջ 64...., հետագայում ուղղվել է, սակայն ...

Էջ 1 - Նախնական katvur= լատ. quatuor ձևերից հեղինակը դուրս է բերում հայերենի երկու ձևը՝ chorckh և khağ, սակայն անհավանական է, որ նույն բառի նույն հնչյունը՝ k մերթ ch, մերթ kh տված լինի: Նույն այդ chor-kh-ը համադրվել է սնու. catvar, khağ-ի հետ, սակայն, քանի որ kh-ն շատ դեպքերում առաջացել է tv-ից, նախն. tvar= սնու. turya, զենդ. tûrya=նախն. tvarya «չորորդը»: Ի՞նչ իրավունքով է հեղինակը այս բոլորը կամայական համարել:

Էջ 4 - Հայ. phaitsaln= փայծաղն նույնացվում է սնու. plîhan, զենդ. spereza-ի հետ: Այսպիսով, բառի (նախկինում արդեն Լագարդի կողմից է գրված) բացատրությունը մենք չենք կարող մերժել, սակայն հեղինակը պետք է բերեր բոլոր կասկածները, որոնք կարող էին նրան պիտանի լինել:

Բառի հնդեվր. ձևը sparghian է, եվր. splaghan, որից, եթե մենք հեղինակի հետ ընդունելու լինենք, որ sp-ն հայերենում ph է տալիս, ըստ հնչյունական օրենքների, պետք է որ հայերենում ստացվեր՝ phalz և phaldzn: Ռ-ի փոխարեն հանդիպում է phaitsaln: Այս բառի ai-ն ենթադրում է նախկինում at-ի կամ as-ի նախորդում (հմմտ. hair=pater, khoir=svasar), իսկ ts-ն մատնացույց է անում նախնական g'-ն, ոչ gh'-ն: Այս բանը հեղինակը չի նկատել, նա միայն նկատում է, որ ai-ը կամ աղավաղվում է, կամ՝ հակառակ դեպքում մի տեսակ անհասկանալի ձևով, նախնական a-ի թուլացմամբ ստացվում է i ձայնավոր և վկայակոչում է սնու. plihan (plîhan)!

Նման դիտողությունը, պետք է, որ ընթերցողին հեղինակի լեզվական կարողությունների մասին ամենավատ կարծիքը ներշնչի: Սակայն հանդիպում են ավելի անհաջող դեպքեր, քան սրանք:

Էջ 10 - բողոքել բառը = bolokhel բացատրվում է որպես բարդություն, բաղկացած երկու արմատից՝ bo=հուն. φα φημι-ում և lokh= լատ. loqu-i, և նման արմատներից բարդություններ պետք է որ հայերենում «հավաքելից չհանդիպեին»: Այս՝ նախորդ դարերի լեզվաբանությունն է:

Թե հեղինակն ընդհանրապես ինչքան քիչ գիտակ է լեզվաբանական մեթոդին, այդ ցույց է տալիս, ինչպես ամենուր, բավական ցայտուն կերպով նաև էջ 58-60-ում: Սնու. marj, զենդ. marez արմատը պետք է հայերենում ներկայացվեր սուլական ts հնչյուն ունեցող արմատով, ուրեմն մոտավորապես marts կամ merts կամ melts և այլն: Հեղինակը, սակայն, այս

արմատի կողքին հետևյալ բառերն է դնում՝ makh-ar «մաքուր» a-mokh-el «ամոքել», mirg «միրգ», merk «մերկ», mardzel «շփել», merdzenal «մերձենալ», hamozel «համոզել», marzel «մարզել, վարժեցնել», merzel «մերժել, հեռացնել», mz-el «մզել, քանել», amic «համեղ պատառ»: Ըստ որում՝ չի կարելի նաև կարծել, որ հեղինակն առանց հնչյունական օրենքների է գործում, նա միայն անտեսում է մինչ այս մյուսների կողմից ճանաչված հնչյունական օրենքները, և նա այդ բազմաթիվ նորերն է հայտնաբերում և հների կարիքը չունի: Հեղինակը մեզ այստեղ ուսուցանում է, սակայն, նաև Ավեստայի մի հատված (It. 8, 44) yim nōiđ mereyēnti aūrō mainyuš nōiđ yātavō, որում նա զենդ. merey-ը բացատրում է հայ. merdzenal-ով (մերձենալ, մոտենալ): ar or och merdzenan Arhmn ev och jatukkh: Բայց զենդ. merēg-ը ոչ «մաքանել» է նշանակում, ոչ «թափանել», նա ազգակից է mereñc-ին: Երկրորդն էլ հետագայում են կազմվել՝ mar «մեռնել» արմատից merey «վնասել, ոչնչացնել»: Այսպիսով, այդ հատվածը պետք է բարձրանվի հետևյալ կերպ՝ «den weder Ahriman noch die Jatus verletzen können» («որին ոչ Ահրիմանը, ոչ էլ Յատուսը չեն կարող վնասել»):

Էջ 68 - Հայերենի «երկու» ցույց տվող թվականը erku, իհարկե, Բոպայի ուսումնասիրություններից հետո դարձյալ բացատրվում է որպես dvāu-ից առաջացած՝ e= նախադրություն, r=d, k=v, u=āu:

Դժբախտաբար հեղինակը հայերենի հետ էլ այնքան ճիշտ չի վարվել: Էջ 35՝ nerkhini բառի հետ ևս նա այնքան ճիշտ չի վարվում՝ վերծանելով այն որպես բարդ բառ, որի բաղադրիչներն են՝ ենթադրյալ ner=«տղամարդ, մարդ» և առկա՝ kin = «կին» (Եւնուխ= տղամարդ կին) և i վերջածանց:

Մեր կարծիքով, այդ դեպքում բառը պետք է հնչեր nerakni և ոչ թե nerkhino: Համաձայն հնչյունական օրենքների՝ nerkhino-ն պետք է բխեր մի **ներքենի** nerkhēni բառից, և հեղինակն իր ուսումնասիրությունների ժամանակ պետք է նշված ձևն ընդուներ որպես ելակետային:

Էջ 56 Հեղինակը հայ. ordz բառը համադրում է հուն. ὄρχις «որձ» բառի հետ որպես «վատ», քանի որ yordz ուղղագրությունը հնարավոր չի համարում: Իսկ ո՞ր է մնում amordzikh բառում այդ y-ն: Հեղինակը պետք է որ հաճույքով իրեն իրավունք վերապահեր ուսուցանելու, որ բառասկզբի y-ն միշտ երկրորդային է և նախնադարյան ժամանակներից չի գալիս, քանի որ բառասկզբի y-ն տվել է dz կամ 1: Նրան պետք էր միայն համադրել հայ. yarg «զին, արծեք»= սնս. argha բառերը: Ուստի և էջ 52-ում նա միանգամայն սխալ է ընկալում yavelul-ի հարաբերակցությունը aveli-ի նկատմամբ և yavelul -ը խեղաթյուրված բխեցնում է yu-ի արմատից:

yavelul-ը բարդություն էր՝ y+avelul, իսկ aveli-ն նախնական ձևն է: Ուստի և այն, ինչ էջ 52-54-ում նախնական yu, yug=արմատի հայերեն

ներկայացուցիչների մասին խոսելիս նկատվում է, մեծ մասամբ սխալ է. yug արմատը հայերենում հանդիպում է միայն որպես luts, ոչ այլ կերպ:

Սակայն բաժնական է նախատել: Չպետք է անտեսել, որ հեղինակը բավարար չափով երևակայության և զուգակցության ձիրք ունի, որպեսզի հաջողությամբ ստուգաբանական հետազոտություններ վարի, եթե նա ձեռք բերի գիտական մեթոդ և ուսումնասիրվող լեզուների ասպարեզում ավելի լավ գիտելիքներ: Հեղինակի գիտությունն առայժմ միայն նախորդ դարի գիտություն է, միայն նրա ձեռքի տակ եղած օժանդակ միջոցները՝ Կուրցիոսի և Ֆիքի ժամանակակից աշխատություններն են: Բացի այդ, մենք չենք պնդում, որ նրա բոլոր ստուգաբանություններն են սխալ, սակայն մեզ դժվար կլինի ճիշտը գտնել, որը միաժամանակ կլինի նորը: Նրա կարծիքներից շատերը հոգատար ստուգման կարիք ունեն, ինչպես օրինակ այն, որ իբր th-ն նախնական st-ից է առաջացել, ph<sp և, մենք ավելացնենք՝ kh, ch<sk-ից: Ուշադրության է արժանի հեղինակի էջ 96-ում բերված նկատողությունը mahik «նորալուսին» և amis բառերի նկատմամբ:

Ջանի որ mahik -ը հազվադեպ է հանդիպում, ուստի և հեղինակը կասկածում է, որ բառը բուն հայերեն է և իրավացիորեն: mah-ը փոխառություն է պարսկերենից (mah) և ընդունել է հայ. -ik վերջածանցը: Բուն հայերեն է, սակայն, amis-ը, a-mens-ը = լատ. mensis: Եթե նախն. s-ն, որպես կանոն, h-է տվել, ապա պարզ է այստեղ, ինչպես է mis=mems, us=oms ռնգայինի ազդեցությամբ պահպանվել: Ինչպես հեղինակը միանգամայն արդարացիորեն նշում է, իրանականում s-ն n-ից և m-ից հետո չպետք է պահպանվեր, այլ h պետք է տար, հմմտ. զենդ. jēñghaiti, գաթայի բարբառում սովորական jañhaiti-ի փոխարեն=նախն. jam-s-a-ti, mēñghē (<mañhi)= սնս. marñsi, mañhāna=նախն. man-s-āna:

Այսպիսով, հետևում է, որ s-ի անցումը h-ի հայերենում այնքան հետևողական չի տեղի ունենում, ինչպես այն իրաներենում է տեղի ունեցել, և հայերենը այստեղ իրաներենի նկատմամբ ինքնուրույնություն է ցուցաբերում:

Գրքում շատ ճիշտ բառեր էլ կարելի է գտնել, սակայն մեր գրախոսականի խնդիրը չէ այն սխալների և կասկածների այս քառսից դուրս բերել: Ցանկալի է, որ հեղինակը իր հետազոտությունները կատարելիս կվարժվի ավելի խիստ մեթոդների, և ավելին, որ նա իր ուսումնասիրությունները կսահմանափակի միայն հայերենի շրջանակներով:

Հայ լեզվաբանության ամենաթույլ տեղը արմատական բառարանն է: Միայն այն բանից հետո, երբ մի այդպիսին կստեղծվի, երբ հայերենի արմատներն ու ածանցները կընդունվեն և կուսումնասիրվեն, կարելի կլինի այս լեզուն հաջողությամբ ստուգաբանորեն ուսումնասիրել: Հեղինակը

միանգամայն ի վիճակի է հայերենի արմատների և ածանցների մի բառարան կազմել, դրանով նա գիտությանը ավելի մեծ ծառայություն մատուցած կլինի, քան բոլոր հայկականքներով, որոնք նա առաջաբանում խստորեն է իրականացրել: Գրքի ձևավորումը գերազանց է: Բուն նրանց կիրառության մեջ բացարձակ շքեղություն է օգտագործվել:

Հ. Հյուբշման

Հ ա յ կ ա կ ա ն ք

Ա) Քանի որ հայերենում *e-ն* *ea-ի* հետ ճիշտ այնպես է հերթագայվում, ինչպես *i-ն* *é-ի*, իսկ *u-ն* *oi-ի* հետ, ապա ելնելով ֆրանսերենից, հանգել են այն մտքին, որ *ea-ն* որպես *e-ի* աստիճանավորում պետք է ընկալել, ինչպես *é-ն* և *oi (ai)-ն*, իսկապես, *i-ի* և *u-ի* աստիճանավորումներն են: Սակայն *e-ն* հայերենում ճիշտ այնպես, ինչպես հունարենում *a-ի* ճեղքումով է առաջացել, և նույնը ոչ այնքան կարևոր է հայերենի, ինչպես նաև հունարենի համար, թե ինչպես կարող էր աստիճանավորվել *ea-ի*: Բանը բոլորովին այլ է: *ea-ն* *e-ի* աստիճանավորումը չէ, այլ *e-ն* *ea-ի* թուլացման արդյունքն էր:

ea-ն հաճախ հանդիպում է *i-ով* ավարտվող գոյականների և ածականների թեքման մեջ, օր.՝ *bareav-ը*՝ *bari* բառի գործիականը, *teleav-ը* որպես *teji* բառի գործիականը: Այստեղ *ea-ն* հավանաբար կանգնած է *ya-ի* դիմաց, որն ուղղական հոլովում սեղմվում է *i-ի*, այնպես որ *bari-ի* հիմքը *barya-ն* է, *teji -ի* հիմքը՝ *tejya-ն*: Այս *ea-ն* պահպանվում է, քանի դեռ այն բառի վերջածանցում է կանգնած և դրանով իսկ շեշտակիր է, երբ սակայն նոր վանկեր են հավելվում, *ea-ն* դրանով կորցնում է իր շեշտը և տալիս է *e*, ինչպես հունարենում *é-ն* *i* է տալիս, իսկ *oi-ն*՝ *u*: Այսպիսով, *bari-ից* ստեղծվում է *baxt*, ոչ թե այնպիսի բարդություններում, ինչպիսիք են *bari-a-baxt* կամ *bareabaxt*, այլ *barebáxt*, *agi* բառից *+a-vor (=a + bhara)* ոչ թե *agiavor=ageavor*, այլ՝ *agevór* «պոչավոր», *ordi* «որդի» բառից *+ak* վերջածանցը՝ *ordeák* «որդեակ», սեռ. *ordeki*: Այսպես՝ *tér¹* «տէր», սեռ. *teárn*, սակայն գործ. *terámb*; *keákh* «կեանք», սեռ. *kenáz*, *leárn* «լեանք», սեռ. *lerin*, գործ. *leramb*: Այս *ea-ն* որոշ դեպքերում նաև որպես *é* է տալիս, սակայն այդ *é-ն*, երբ անշեշտ է մնում, *i-ից* աստիճանավորված *é-ի* նման *i* չի տալիս, այլ թուլանում է *e-ի*, օր.՝ *amêñ=amean*, սեռ.՝ *ameni*: Մեր *ea-ն* բերված դեպքերում առաջացել է կամ առաջնային *ya-ից*, կամ երկրորդային *ia-ից*: Կարող է, սակայն, այլ ծագում ունենալ: Այսպես, օր. *keankh-ը* կարող է *kevan-ի* միջոցով *kivan-ից* ծագած լինել = սնս. *jivana*; *dziun* «ձյուն», սեռ. *dzean* < *dzivan* (< *dziman*, նախն. *gh'iman* կամ՝ *ghéman*, սնս. *heman*) առաջացած լինել. *dzivan* ուղղ. դառնում է *dzivn-dziun*, սեռ. *dziván(-ah)* տալիս է *dziván= dzian=dzean*; *nearđ*, սեռ. *nerdi* գալիս է *snevart=սնս. snâvan*, զենդ. *snâvare*; *aheak*, սեռ. *aheki* «ծախս» գալիս է նախն. *savya-ka*, հակառակը՝ *leard*, սեռ. *lerdi* < *yekart*, սնս. *yakrt*, զենդ. *yâkare*:

¹ *tér-ը* պետք է առաջացած լինի *té+air=մարդ*, ինչպես *tikin-ը* < *té + kin*, բայց ոչ < *ti-kin*, որովհետև նրանք այդպես չեն, ապա այն պետք է *tkin* տար:

Վերջին դեպքում k-ն սղվել է, առաջին դեպքում՝ v-ն: v-ի նույնպիսի սղում մենք գտնում ենք՝ alber «աղբյուր», սեռ. albeur -ից = նախն. albever <bhrever=φρῆαζ, ուղղականը ծագել է albever-ից. albévr= albeúr կամ albiúr, սեռ. albevér (=ah)-ից. albevér = albé: Նույն ձևով կարող է նաև thiun վերացական ածանցը, սեռ. thean, բաց. thené, նախն. tivan-ից բխեցնել, iun վերջածանցը, սեռ. ean, բխեցնել -ivan-ից: Եզրակացությունը, որին մենք հանգեցինք՝ այնտեղ, որտեղ ea-ն և e-ն իրար կողքի են հանդիպում, ea-ն նախնական ձևն է, այն կարևոր է բարդ կատարյալի բացատրության համար: Եթե մենք sired (<sér-el) բայի կատարյալում գտնում ենք՝ 1-ին դ. sirezi, 2-րդ դ. sirezer, սակայն 3-րդ դ. sireaz, ապա մենք պետք է 3-րդ դեմքի ea-ի բացատրության համար ենթադրենք, որ sirezi-ն ծագել է sireazi -ից, իսկ sirezér-ը < sireazér -ից: Քանի որ այն, որ sireaz-ին շեշտի ազդեցությամբ sirez-ից չի առաջացել, ապացուցում են աորիստի ձևերը՝ 3-րդ դ. ebék, ekér, egit: Շեշտը հայերենում առհասարակ ոչ մի ձայնավոր չի աստիճանավորում, այն միայն պահպանում է աստիճանավորվածները, հմմտ. élúits < lútsanél < *luitsanel, e3úiz < zútsané! < *zúizanel, anéts anítsanél-ից < *anétsanel: Եթե սակայն sirezi -ին sireazi -ից է ծագում, ապա պետք է որ նաև կրավորական sirezay-ը sireazá y-ից ծագած լինի, և մենք պետք է ենթադրենք այն բայերը, որոնք ներկայի հիմքում e ունեն, որ կատարյալի հիմքը ea3 վերջածանցի միջոցով է կազմվում (ներկա՝ sir-e-m, կատարյալ՝ sir-eaz-i):

Բ) Այն կարծիքը, որ հայերենը իբր իրանական լեզու է, առաջին հերթին այնտեղից է գալիս, որ պարսկերենից փոխառնված բազմաթիվ բառեր ընկալվել են որպես բնիկ բառեր: Ես իմ «Հայերենի դիրքը հնդեվրոպական լեզուների շրջանում» հոդվածի մեջ (Zeitschr. XXIII, 1 heft) նշել եմ նման փոխառյալ բառերի առկայությունը և, որպես այդպիսին, շեշտել եմ առաջին հերթին հետևյալ բառերը՝ akah, ambox, azat, asp- (asparéz-ի համար «ձիարշավարան», հմմտ. հետին թվով նպր. asp-réz), crag, cank-cang, cašel, cašakel, capuk, carp, dast- (dastak, dastakert), dev, den, dipak, dašn, gah, gavazan, hrasax, hraman, hreštak, kerpas, patgam, patmucan, phartham, phuršiš, phil, razm, rah, rocik, thošak, thuthak, vcar-, xarazan, yazel, yašt, zrah, zen-ul, zéndan:

Հոդվածում բերված մնացած հայերեն բառերի թվում Նյուդեքեն (նամակներում ուղարկված տեղեկություններում) հակված է որպես փոխառություն դիտելու, անշուշտ իրավացիորեն, նաև այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են՝ band, bant «բանտ», aržani «արժանի», vnas «վնաս», որոնք անցնում են որպես պարսկական փոխառություններ և zuig որպես հունական փոխառություն = ζεύγος, որը մտել է գրեթե բոլոր արամեական բարբառները: Թե արդյո՞ք Նյուդեքեն իրավացի է նաև bazuk «բազուկ» և seav «սև» բառերը

նույնպես որպես փոխառյալ կասկածելու, ես չեմ համարձակվում վճռականորեն որոշել: Ընդհակառակը, ես այլևս չեմ տատանվում որպես փոխառություններ դիտելու և դրանց թվին դասելու նաև հետևյալ բառերը¹:

axt «ախտ, հիվանդություն», զենդ. axti, aspar «ասպար, վահան», նպր. ispar, altharkh կամ axtarkh «հորոսկոպ, բարի կանխագուշակություն», apax-tarkh «վատ կանխագուշակություն», պր. axtar, զենդ. apâxtara. ašakert, պր. šâgird (նաև՝ մանդայերենում). bžišk, պր. bijišk կամ bizišk, bambišn «բամբիշ, թագուհի», պիլ. banbišn, bambak, պր. panbah, brindz, պր. birinj (որպես հունական փոխառություն = oriz); biur «բյուր, տասը հազար», զենդ. baêvare . baxt, պր. baxt . bagin «կուրքերի զոհասեղան», թերևս bag «աստված» հատուկ ամունների մեջ, զենդ. baya, հմմտ. իմ աշխատությունը «Zur Geschichte Armeniens und der ersten kriege der Araber» էջ 28, ծմթ. 5 և տե՛ս, որ նախն. bhaga հայերենում, համաձայն հնչյունական օրենքների, bak-պետք է տար. bazê, պր. bâz . dirt (արդի) «մրուր», պր. durd . dm-ak («ոչխարի պոչ»), պիլ. dumbak . dpir, պիլ. dapir, պր. dabir . dsrov կամ drsov «կշռամբանք, պարսավանք» (իրաներենում պետք է որ հնչի dušsravah, հմմտ. Xosrov «հատուկ անուն» = իրան. husravah, sravah-ի համար, սակայն ունի հայ. lu-ն husravah-ի դիմաց, hlu «հլու, հնազանդ», իմաստով . dat, «դատարան», պր. dâd, ավելի վաղ ձևը՝ dât . dašt «դաշտ», նպր. dašt (նաև ասորերեն և մանդայերեն) . darman «դեղ, դարման» պր. darmân (նաև՝ ասորերեն) . dehkan «մի գավառի գավառապետ», պր. dihqân, dahadram «10 դրամ», պր. dah diram, հայ. tasndramean . drôš, պր. dirafš կամ diraus (նաև մանդայերենում «խաչ» իմաստով) . draxt (drast) «պարտեզ», պր. diraxt «ծառ» . džvar, պր. dušvâr, հմմտ. հայ. thšvar՝ «դժբախտ» . gohar, պր. gohar . gomêš, պր. gâvmêš . gandz, նպր. ganj (հմմտ. Nöldeke, Mand. gramm. էջ 51, 3-րդ պարբերություն և ծմթ. 1) . hazar, նպր. hazâr . khên «աստվություն, վրեժ», պր. kin. kheš «կեղծ հավատք», պր. kêš . únú, նպր. môm . marz «երկիր, մարզ», պր. marz, այստեղից՝ marzpan=նպր. marzbân, պիլ. marzpan . nizak . պիլ. nizak (նաև՝ ասորերեն) . nkar, պր. nigâr . nkun, պիլ. nikún . nšan, պր. nišân (նաև՝ ասորերեն և մանդայերեն). noxaz, պր. nuhâz . navasard «il primo mese del calendario Armeno, նոր տարի» (հմմտ. νέος σα΄ρδης Joh. Lydus-ի մոտ, de Mensibus III, ed. Bekker, էջ 39, հայերենում նշանակում է «նոր» nor) . nâmak, պր. nâmah . patker, հպր. patikara (հայերեն շատ բարբառներում) . paštpan, պր. puštân . paiman, պր. paimân . paikhar, պր. paikâr, պիլ. patkâr . paterazm = pati+ սր. razm. partak «պարտակ, շղարշ», պր. pardah . smbak «սմբակ», պր. sum, sunb . spitak,

¹ Այստեղ արամեերենից բերվող նշումները վերցված են Նյուդեքից:

պրս. sipéd (նաև՝ վրացերեն) . štap, պրս. štap . tacar «տուն, տաճար», պրս. tacar. taxtak, պրս. taxtah (նաև՝ քամ.) . tohm «տոհմ, ընտանիք, սերունդ», պրս. tuxm (նաև՝ արամեերեն) . uxt, զենդ. uxti (vac-ից «խոսել», vac-ը, սակայն, հայերենում goch) . vstah «վստահ, խիզախ», պրս. gustâx, պազ. vastâx . xam «անփորձ, խամ», պրս. xâm «հում, ամուշակ» . xarbutz, հայ. êšaitseamn «փշայծրամ» . xrat, պրս. xirad . zoh, զենդ. zaoθra. zean «զիան, վնաս» = պրս. ziyân (նաև՝ մանդայերենում և քալմուդերենում) . zên «զենք», զենդ. zaêna (նաև՝ ասորերեն) . zôr «զորք, ուժ», պրս. zôr «ուժ»:

Հավանաբար փոխառություններ են նաև՝ andam, պրս. andâm . angam, պրս. angâm . barak, պրս. bârik . erak, պրս. rag . eramak, պիլ. ramak (նաև՝ ասորերեն և եբրայերեն) . erang, պրս. rang . naz-il «պարծենալ», պրս. nâz-idan . neng, պրս. nang «անոթ» (?) . uš «հուշ, դատողություն», զենդ. uši (?): Կարելի էր երևի, եթե ոչ օրենք, գոնե կանոն սահմանել, որ հայերեն այն բառերը, որոնք համապատասխան պարսկերեն բառի հետ համընկնում են, դիտվեն որպես փոխառություն, ըստ այդմ կարելի է իմ վերը նշված բոլոր աշխատությունները ճշտել, հայերենը իրաներենից սահմանազատելու համար, քան ես այդ արել եմ:

Բացի այս փոխառություններից, կան նաև այլ հանգամանքներ, որոնք պատճառ են դառնում պնդելու, որ հայերենը իրանական լեզու է: Այսպես, օրինակ, հայերի կողմից որդեգրված պարսկական անձնանունները, ինչպես՝ Varaz, Zarasp, Artavan, Artavazd, Xosrov և Xosroviduxt (նաև՝ Ormazduxt, Որմիզդի դուստր), Aršak=հայր. Aršaka, Artašēs, Varazdat, Mihrdat, Trdat, Manacirh= պրս. Minôcirh (*հմմտ.* պարթևական արքայանունը՝ Mnaskiras, ըստ հունական ավանդության), Šavarš= զենդ. Syâvaršâna, պիլ. Syâvaxš, Valarš=Vologeses, ասոր. Valgeš (ZDMG. 28, էջ 95), հավանաբար նաև՝ Valaxš? Այդպիսին է նաև հայ հին պատմիչների կողմից բերվող նյութը, որի ընթերցմամբ մենք սովորաբար սկսում ենք հայերենի ուսումնասիրությունները, քանի որ նրանք պատմում են պարսկական առասպելներ (R'ostom-ի և Hruden-ի, Biurasp և Azdahak-ի մասին ևն)՝ վկայակոչելով պարսկական արքաների, նախարարների և զորավարների, Պարսկաստանի գավառների և քաղաքների անուններ, որոնք նրանք անվանում են յուրաքանչյուր էջի վրա, և եթե մենք նրանց հարցնում ենք հին հայկական աստվածությունների մասին, նրանք մեզ անվանում են այստեղ ամենատարածված աստվածներ Արամազդի և Անահիտի անունները, պարսկական աստվածությունների, ինչպես այդ նաև Ստրաբոնն է հաստատում, որ նրանք ունեն պարսիկների բոլոր պաշտամունքները: Այս բոլորը հայերենին տալիս էր պարսկական կոլորիտ, որոնցով մենք մեզ իրավունք էինք վերապահում սխալ ճանապարհով առաջնորդվել, լեզվի բնույթի մասին սխալ դատել: Եթե

հայերը չլինեին պարսիկների հարևանները և չլրեին պարսկական ազդեցությունը, ապա հազիվ թե որևէ մեկի մտքով անցներ նրանց մեջ իրանցիներ փնտրել:

Գ) Այն բանից հետո, երբ մենք նախապես ապացուցեցինք հայերենի և եվրոպականի համապատասխանությունները ամենակարևոր կետերում, այժմ մենք այստեղ լրացուցիչ տվյալներ կբերենք այս երկու լեզուների համեմատաբար ավելի քիչ կարևոր կետերում ունեցած համապատասխանությունների մասին:

ա) **Չայնավորներ մեջ:** a-ից առաջացած e-ն, եթե այն կորցնում է իր շեշտը, կարող է սղվել, ինչպես, օր.՝ vták «գետակ», get-ի կողքին, ástl, սեռ. ástél: Նույնն է տեղի ունենում նաև հունարենի e-ի հետ՝ γίγνομαι, πίπτω (արմատը՝ γεν, πετ), մինչդեռ a և q հնչյունները երկու լեզվում էլ պահպանվում են: Նույն e-ն հայերենում ռնգայիններից և կրկնակ բաղաձայններից առաջ, հունարենը՝ կրկնակ բաղաձայններից առաջ, տալիս է i, *հմմտ.* հայ. hing¹, sirt, հուն. κίρ-νι-μῖ, πικνω, ἴσθι (արմատը՝ εσ) (Curtius, Grundzüge, էջ 701): Համապատասխանորեն հայերենում և հունարենում առանձին դեպքերում a-ն o-ի միջոցով u է տալիս, *հմմտ.* հայ. sun=հուն. κοιντα տասնավոր թվականների մեջ, us «ուս» oms-ից² m-ի կորստով, ինչպես mis=memsa բառի մեջ, հուն. ὠμοσ, սնս. āhsa և Curtius, Grundzüge, էջ 704: o-ի առկայությունը հայերենում, ինչպես նաև եվրոպական լեզուներում թերևս պայմանավորվում է շրջապատող բաղաձայններով: Այդ o-ի համար մենք արդեն մինչև այս ենք օրինակներ բերել, այժմ շարունակում ենք՝ nor=novus, a-vor (բառաբարդման մեջ որպես հողակալ՝ a+vor=bhara)=φορος³ (մինչդեռ φέρω=ber-e-m) . hot «հոտ, բուրմունք»=odor, հուն. ὀδω-δα (hot-ի h-ն պետք է որ օրգանական չլինի ոչ մի դեպքում, hot-ը= զենդ. baoda, քանի որ այն հայերենում պետք է boid (buid)-ով ներկայացված լիներ):

Հունարենի սնան հայերենն էլ է հայտնի ձայնավորների նախահավելմամբ՝ astl = ἄστῆρ, a-ta-mn = ὀδοός, a-rag, e-rag «արագ» = սնս. rag-hu ἐλαχός, erang, սնս. rañga . ortsal (o-ruts-al-ից) = ἐρεύγ-εσθαι: Հայերենը, ընդհանրապես, յուրաքանչյուր բառասկզբնային r, r, ! -ի նախահավելել է a, e, o; Միայն l -ն է կանգնում (այն էլ հաճախ) բառասկզբում:

¹ Հմմտ. quinque.

² Հիմքը՝ omso, ինչպես gr̥ko-ital. -ու:

³ Օր.՝ lus-a-vor, հուն. λευκοφορος և նախնական raucabhara -ից: Ավելի ուշ շրջանի բարդությունները կազմված են luis և berel բաղադրիչներից, lus-a-ber «դուստիրի», որի b-ն պահպանվում է, որովհետև ber-ը ընկալվում է որպես berel-ից եկող ձև: Այդ a-vor-ին է ber-ին է վերաբերում նաև մակբայակերտ bar=նախն. bhára վերջածանցը: bar-ը ցույց է տալիս «ձև, եղանակ» azat-a-bar, bn-a-bar, ar-iuts-a -bar. *հմմտ.* գերմ. bar (*barya), օր.՝ wunder-bar, schein-bar:

բ) **Քաղաձայնների համակարգում:** Այստեղ հայերենը համընկնում է հունարենի հետ *v, y* և *s* հնչյունների նկատմամբ իր ունեցած հակակրանքով: Այս հնչյունների հայերենում ունեցած ճակատագիրը հայտնի է: Հայերենում *v*-ն բառասկզբում պահպանվում է կամ *g* է տալիս (պարսկերենում այն *b* կամ *g* է տալիս), բառամիջում միաժամանակ կարող է պահպանվել կամ *g* տալ, երբ այն ձայնավորի չի վերածվում կամ լիովին անհայտանում է, մի բան, որ ավելի հաճախ է տեղի ունենում: *s*-ն այնտեղ, որտեղ պաշտպանված չէ բաղաձայններով, *h* է տվել կամ լիովին սղվել է, մինչդեռ *y*-ն *dz* կամ *l* է տվել, *ya*-ն *i* կամ *ea*:

գ) **Հիմքերի կազմության ասպարեզում:** Հիմքի կազմության ասպարեզում հայերենը մի կարևոր կետում, որը ես նշել եմ դեռ նախկինում, համընկնում է եվրոպական լեզուների հետ (հունա-լատիներեն- սլավոներեն): Նախնական *a* հիմքերն այստեղ, ինչպես և այնտեղ, առանց բացառության *o* հիմքեր են դարձել: Հմմտ. *mardo* = *βροτο-*, նախն. *marta*: Ազգակցական անունների *-tar* վերջածանցը ևս հայերենում, ինչպես և հունարենում *ter* է տվել:

դ) **Հոլովման մեջ:** Եթե հունարենի *phi* հոլովական ածանցը գործիական հոլովի ածանցն է, նախն. *bhi* ածանցից, որն իմ կարծիքով հնարավոր չէ հաստատել, ապա հայերենը գործիական հոլովի կազմության հարցում (*b*=նախն. *bhi*) համընկնում է սլավոնալիտական լեզուների և հունարենի հետ, մինչդեռ մնացած հնդեվրոպական լեզուներին գործիական հոլովի կազմության այս ձևը հայտնի չէ:

ե) **Խոնարհման մեջ:** Հայերենն ու եվրոպական լեզուները կիսում են ներկայի հիմքը կազմելիս *-a* վերջածանցի *e*-ի անցման ունակությունը՝ *ber-e*=*φερε-ε*, սնս. *bhara*: Ընդհանուր է նաև հայերենում և հունարենում ներկայի հիմք կազմող *ane* վերջածանցը¹, *hմմտ.* *δα ρθ*=*ανε-*, *ανδ-ανε-*, *λα μβ-ανε-* ձևերը հայերենի ներկայի հետ՝ *ōts-aniem*=սնս. *anajmi*, *gt-aniem* (= *git-ane-m*) = սնս. *vindāmi* (սակայն՝ *git-em*-ը գալիս է *get-em*=սնս. *veda*), *lkh-ane-m* (< *likh-ane-m*-ից)= *λιμπάνω*, սնս. *riṇacmi*, *bek-ane-m* = սնս. *bhanajmi*, *ἄγνυμι*, նաև՝ *mer-anim* «մեռնում եմ», *morior*, *hatanem*, *harz-aniem*, *hets-aniem*, *stelts-aniem*, և շատ ուրիշներ:

Եվ հակառակը՝ *bek-t-el* «լիովին փշրել» (*bek-ane-l* ձևի կողքին), *khak-t-el* (ավերել, ամայացնել) (*khak-el*-ի կողքին) ձևերը հակված չենք դիտելու որպես հունալատինական *t*-ով կազմվող (տսւթ-տ-ւթ) ներկայի համանմանություն, որովհետև *bek-t-el*-ը ածանցված է *bek-ut* ածականից, իսկ *khak-t-el*-ը՝ *khak-ut* ածականից:

Ի վերջո, հարկ է ուշադրություն դարձնել այն բանի վրա, որ հայ. *hair* բառը

hayer-ից, որպես նախնական ձև ենթադրել է տալիս *pater*-ը: *Pater*-ը, սակայն, եվրոպական այն նախնական ձևն է, որի արիական ձևը, ինչպես այդ Ֆիքի բառարանում է վկայակոչվում (*Fick, Wörterbuch II, էջ 799*), եղել է *pitā* և, այսպիսով, այս ձևում ևս հայերենը վճռականորեն կանգնում է եվրոպական լեզուների կողքին:

Եթե անգամ այս առանձին կետերը ոչինչ չեն ապացուցում հայերենի եվրոպական լեզուների հետ մոտ ազգակցության մասին, ապա չէ՞ որ համաձայն այն բոլորի, ինչ ես հայերենի մասին մինչ այդ վկայակոչել եմ որպես ապացույց, բավական են, որպեսզի այն կարծիքը, որը ես նախկինում կրում էի Ֆր. Մյուլլերի հետ, որ այս լեզուն պետք է իրանական լեզուների թվին դասել, դիտվի որպես սխալ և վճռականորեն հրաժարվել նրանից:

Հայերենը, անկասկած, հնդեվրոպական լեզվական մասի մի ինքնուրույն ճյուղ է և ապագայում չի կարելի, ինչպես այդ մինչ այժմ է արվել, հնդեվրոպական լեզուների դասակարգման և նրանց ազգակցական հարաբերությունների ուսումնասիրման ժամանակ այդ փաստը շրջանցել:

Լայպցիգ

Հ. Հյուբշման

¹ Հմմտ. *Gustav Meyer «Die mit nasalen gebildeten praesensstämme des griechischen»*, էջ 102:

Պոլ դը Լազարդ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
(1877)

Քանի որ Լազարդի հայերենին նվիրված նախկին մի քանի աշխատությունները արժանի ուշադրության և ճանաչման չարժանացան, որին նրանք միանգամայն արժանի էին, Լազարդը, որպեսզի այդ ճանաչումը ձեռք բերի, գրեց իր «Armenische Studien» ուսումնասիրությունը, որտեղ նա հավաքեց հայերեն այն բոլոր բառերը, որոնք մինչ այդ փորձել էին ստուգաբանորեն վերծանել (մոտավորապես 2000 բառ)՝ նրանց կողքին տրվող բացատրություններով և հաշվարկներով, որ 1726 «հավանաբար ճիշտ» ստուգաբանություններից 1224-ը իրենն են: Ինչպես էլ վերաբերվելու լինեն այդ հաշվարկի նկատմամբ, համեմայն դեպս հաստատ է մի բան, որ Լազարդը հայկական ստուգաբանությունների ասպարեզում մեծ վաստակ ունի: Հաստատ է նաև, որ նրա անունը Ֆր. Մյուլլերի աշխատություններում արժանի ճանաչում չի գտել, ինչպես նաև հողվածագիրս ավելի ուշ գրված հողվածներում, քանի որ նա միայն Էվալդի մահից հետո նրա գրադարանից ձեռք բերեց և ծանոթացավ «P. Boetticher's Arica (1851)» աշխատությանը և անանուն մի հողվածին (Zur Urgeschichte der Armenier, 1854- հայերի նախապատմության մասին), երկուսն էլ Լազարդի գրչին պատկանող: Երկու աշխատությունների արժեքն էլ հողվածագիրս, բնականաբար հետին թվով, բայց հաճույքով է ընդունում, սակայն այդ, իհարկե, նրանից անկախ է եղել: Եթե անգամ «Armenische Studien»-ը վերստին ապացուցում է Լազարդի գործիմացությունն ու աշխատունակությունը, սակայն նրանք միաժամանակ ցույց են տալիս նաև նրա վաղ շրջանի ուսումնասիրությունների սովորոտ կողմերը, նրա՝ բանավեճի մեծամիտ և մերժող տոնը իր ընկերակից գիտնականների նկատմամբ, սեփական նվաճումների փառաբանմամբ, որոնց համար նա ակնկալում է հասարակական շնորհակալություն (792), առաջնության ծարավի անհագություն, որով անհատի հետաքրքրությունը միշտ գործից վեր է դասում, այն հաստատ հավատը, որ ուրիշներին ոչ այլ ինչ է հետաքրքրում, քան եթե հեղինակին հալածելն ու մեռելային լուծյան մատնելը կամ նրա ունեցվածքը թալանելը: Թվում է, թե նա պահանջում է, որ յուրաքանչյուր քայլափոխում իրեն վկայակոչեն, նրա յուրաքանչյուր խոսքը, որը նա երբևէ ինչ-որ մի տեղ արտասանել է, անգամ այն դեպքում, երբ տվյալ միտքը վաղուց արդեն գիտության սեփականությունն է դարձել կամ ինքնըստինքյան հասկանալի է: Եթե այդ չեն անում, ապա նրանք գրագողեր են, գլուխները ուր ուզում են՝ թող տան: Երբ, սակայն, Լազարդը էջ 91-ում

տրվող ծանոթագրություններում զենդ. xāšar և xāša բառերն այնպես է վերծանում, ինչպես այդտեղ չիշատակված հողվածագիրն իր հողվածում՝ «Ein Zor. Lied», էջ 76 (1872), ապա պատահականությունն է ցանկացել մի տարօրինակ խաղ խաղալ, նրանով, որ հողվածագիրն այդ բացատրությունն ավելի շուտ է տվել, քան Լազարդը, հակառակ պարագայում ոչ մի կասկած չկա, որ հողվածագիրը Լազարդին թալանած և նրա անունը չարամտորեն մոռացած կլիներ: Լազարդը նաև կողմնակալ է իր և ուրիշների սխալները քննարկելիս: Ընկերակից հետազոտողը մի հասարակ կամ լուրջ սխալի դեպքում անողորմ խստությամբ (սակայն ոչ առանց Լազարդի չարախնդրության) անարգանքի սյանն է զամվում: Եվ այդ սխալից կատարվում են չափազանց հեռու գնացող հետևություններ: Մեփական սխալները Լազարդը ներողամտորեն ներում է՝ համարելով դրանք անուշադրություն կամ տպագրական սխալներ: Բայց ի՞նչ կարգի սխալներ չի թույլ տվել նա ինքը: Այսօր ո՞վ, եթե ոչ Լազարդը (N 1050) լատիներեն hirundo-ն և hirudo-ն «ծիծեռնակ», շփոթության պատճառով, կզուգադրեր պարսկերեն «տզրուկի» հետ, և այնուհետև իրավունք կունենար պահանջելու, որ որևէ մեկին իրավունք չի վերապահվում Լազարդի հետ վիճելու: Տրամաբանորեն նաև անուշադրության են մատնվել Լազարդի ավելի վաղ շրջանի աշխատությունները, որոնք չէ՞ որ անմասն չեն մնացել երիտասարդ համեմատական լեզվաբանությանը հատուկ բոլոր թերություններից, սակայն որոնք հաճույքով, մասամբ իրավացիորեն, խարազանում է Լազարդը: Մեր հեղինակը, սակայն, չի ցանկանում հետևություններ անել: Մենք նրա հետ համամիտ ենք, սակայն նա պետք է արդարամիտ լինի նաև ուրիշների նկատմամբ: Անշուշտ, այդ կարգի թերություններից և սխալներից հեռու է մնացել «Armenische Studien» աշխատությունը, սակայն նրա հեղինակը համեմայն դեպս անսխալական չէ: Դիշտ է՝ հայերենի և նոր պարսկերենի ասպարեզում նա հազվադեպ կսխալվի, սակայն երբ խոսքը վերաբերում է արիական կամ ընդհանուր հնդեվրոպական լեզուներին, նա այնպիսի թերի դատողություններ է կատարում, որոնք չի կարելի արդարացնել ոչ նրա վերաբերմունքով դեպի «համեմատական» լեզվաբանությունը, ո՛չ էլ նրա՝ նոր լեզվաբանությանը քաջատեղյակությամբ: «Ասիական միություն» հասկացողությունը, որը մյուսների մոտ նա անհետ կորած է համարում, նրան ևս բոլորովին օտար է (հին պարսկական ձեռագրերից և հայկական ավետարանից չէր կարելի այդ ձեռք բերել): Հայերենի բնույթի մասին նա մինչև օրս միանգամայն սխալ է դատում, իսկ արիական և եվրոպական լեզուների հարաբերությունների մասին բոլորովին գաղափար չունի: Չարմանալի չէ, որ հայերենի հարաբերությունների մասին արիերենի և եվրոպական լեզուների նկատմամբ հետազոտությունները նրան մատչելի չեն, հետևաբար նա այդ

մասին չի կարող դատել: Առանձին բացատրությունների քննարկմանը մենք կանդրադառնանք մեկ այլ տեղում: Այստեղ մենք կքննարկենք միայն հետևյալը՝ *gavazan* (462) բառը ի սկզբանե նշանակում է ճիպոտ, որը ծառայում է խոշոր եղջերավոր անասուններին քշելու և դեկավարելու համար և ոչ թե կովեր ծեծելու մտրակ, ուստի և այն պետք է սահմանազատվի սնս. *gōhan-ից* (կով սպանող) և կապվի սնս. *gō-ajana, gavajana* բառերի հետ (սնս. *danda* «զավազան»): Բնիկ հայերենը պետք է լիներ *kovatsan*, իսկ «կովի զավազան»-ի համար *kovagan*:

Արդյո՞ք այժմ հեղինակը հասկանում է հողվածագրի տրամաբանությունը: *darap̄p̄el-ի* (588) փոխարեն պետք է գրել *darip̄p̄el* (*hūmūn. Lexikon*): *dsrov* ածականը (663) հողվածագրի կողմից իրավացիորեն ճանաչվել է որպես պարսկական փոխառություն, *Mainyo-i-khard*-ում հանդիպում է *dusrūb*, հնչում է *dusrov*: *Thšuaq* (դժբախտ) պետք է *džuar-ից* (դժվար) սահմանազատել թե՛ ըստ իմաստի և թե՛ ըստ արտասանության: *Dašti* «*campestre*» (570) հանդիպում է Մխիթարյանների մեծ բառարանում: Ջախջախեսանը *dašt-ի* տակ տալիս է *dašti* կամ *daštaz*: Մեծ բառարանը հիշատակում է Փիլոնի այն հատվածը, որտեղ այն հանդիպում է, և հայցական «z»-ն Ջախջախեսանը բացատրում է «*zelealsn i dašti*», հետևաբար՝ *dašti*-ն ածական չէ, այլ *dašt-ի* սեռական-տրականն է: «Արիական» *pitara*-ը «հայր» (1231), հակառակ *Լազարդի*, պահպանվում է:

Ավելի լավ խորհուրդ, քան Բուռնոֆից և Վուլերից, *Լազարդը* կարող էր ստանալ հողվածագրիցս, տե՛ս *Fick*, «*Wörterbuch*» II, էջ 799 (միայն թե նշվածը՝ 13, 83 ըստ չափի ոչ թե *pitaca*, այլ *ptaca* պետք է կարդալ): Բայց և այնպես հիմքերը, *Լազարդի* հակաճանաչություններով, տիրակալ խոսքով չեն հերքվում: *Getak* (2162), թերևս կա, Փաւստոս Բուզանդ (1832), էջ 19, տող 8 և հաջ.: *Šavarš-ը* (1688) պետք է որ *v-ի* պատճառով = զենդ. *syāvaršāna*: Ով *v-ն* և *y-ն* չի տարբերակում, կարող է այն համենայն դեպս համադրել հայրս. *xšayārša* -ին: Այն հանգամանքը, որ եբրայական ՄՊՊՄՆ = հայրս. *xšayārša*, *Լազարդին* ոչինչ չի ապացուցում, այդ մասին է բավական համոզիչ երաշխավորում Օյտինգի կողմից հայտնաբերված եգիպտական = արամեական *Xerxes* անունը: Տես «շուն» բառը (1710) *Լազարդը* անջատում է հուն. *κύνων* -ից և դնում է զենդ. *χšapāyaona* (= գիշերաշրջիկ) բառի կողքին, այդպես են կոչվում «շունը և գողը»: Հնչյունական ի՞նչ օրենքների համաձայն կամ ո՞ր ժողովուրդների համար: Ո՞վ չգիտի, որ *tékin-ը* հայերենում պետք է *tikin* տար (2217), նա չի յուրացրել հայերենի ծայնավորների հնչյունական օրենքները: Կամ ո՞վ է դնում հայ. *gal* բառը սնս. *gâ* բառի կողքին (438), կամ *uth-ը* տրոհում է *u-t-h-*-ի և այն բացատրում որպես *okt-ից* եկող (1757), միայն նա, ով չգիտե հայերենի և արիերենի բաղաձայնների ամենապարզ

հնչյունական օրենքները: *Լազարդի* հոչակավոր օրենքը՝ հայ. *h = զենդ. Ծra* (792), ավելի պարզեցված հետևյալ իմաստն ունի՝ պրս. *hr* (= զենդ. *Ծra*), հայերենում կորցնում են որպես բացառություն բառավերջի *r-ն*, *hūmūn. zōhr* (= զենդ. *zaoԾra*) = հայ. *zoh* (փոխառություն): Հայկական ուսումնասիրությունների նրա վաստակը հիմնականում նրանում է կայանում, որ այն մինչ օրս ցրված նյութերը ի մի է բերել, հայտնաբերել է տեղ գտած սխալները և ուղղել դրանք, բառերը մասամբ գրողների միջոցով ապացուցել, փորձել է նրանց իսկական իմաստը հաստատել և շատ հայերեն բառերի միմյանց նկատմամբ ունեցած փոխադարձ կապը պարզել: Հուսով ենք, որ շուտով մենք հնարավորություն կունենաք հեղինակի այս արժեքավոր աշխատությանը մեկ այլ տեղում ավելի հանգամանորեն անդրադառնալ:

Հ. Հ.

Առարկություն

Այն, ինչ ղը *Լազարդն* իր *Symmicta*-ում (Գյոթինգեն, 1880) իմ դեմ գրել է, հիմնականում հերքման և առարկության անհրաժեշտություն չունի և արժանի էլ չի դրան: Միայն, քանի որ մի քանի կետում ընթերցողը կարող է մոլորության մեջ ընկնել, այդ կանխելու համար բերում են հետևյալ բացատրությունները:

«Հայերենի դիրքը հնդեվրոպական լեզուների շրջանում» իմ աշխատության մեջ նշել են այն աղբյուրները, որոնցից ես օգտվել եմ: Նրանց թվում է նաև ղը *Լազարդի* մի աշխատություն՝ «*Deutschen Morgenl. Gesellschaft*» IV, ինչպես նաև նրա հողվածների ժողովածուն, մինչդեռ այնտեղ չեն նշվել և չեն օգտագործվել նրա աշխատություններից երկուսը, որոնք ինձ հայտնի էին միայն իրենց վերնագրերով և այն ժամանակ *Լայպցիգում* իմ ձեռքի տակ չկային: Իմ աշխատության լույս ընծայումից հետո ես պրոֆ. *Լոթից* տեղեկացա, որ Քիլում պրոֆ. Հոֆմանը ասել է, որ *Լազարդն* ինձ սպառնում է, որ ես նրա աշխատությունները պատշաճ չափով ուշադրության չեն արժանացրել: Ես չէի կարող հասկանալ նրա դժգոհության հիմքերը, մինչև որ Էվալդի մահից հետո նրա թողած ժառանգությունը ես չգնեցի և չկարդացի «*Arica*»-ն, 1851 և անանուն հեղինակի «*Zur Ungeschichte der Armenier*» աշխատությունները: Եվ քանի որ վերջինիս մեջ ես որոշ վրիպակների կողքին բազմաթիվ՝ հայկական ճիշտ ստուգաբանություններ գտա, ցավում էի այդ աշխատությունը ճանաչած չլինելուս և

¹ Այժմ ես հաշվարկում եմ մոտավորապես 400 բառ:

այն ըստ արժանվույն չհիշատակելուս համար: Ես այդ անում եմ առավել ևս այն պատճառով, որ Ֆր. Մյուլլերը, ինչքան հիշում եմ, իր անմիջական և վաստակաշատ նախորդին, որին նա, ինչպես ես կարծում էի, ճանաչելիս է եղել, ոչ մի տեղ չի վկայակոչել, և այսպես կարող էր տպավորություն ստեղծվել, որ իբր ես Ֆր. Մյուլլերի հետ համաձայնության գալով՝ միտումնավոր եմ Լագարդի աշխատությունն անտեսել: Նման համաձայնություն, իհարկե, չի եղել: Երբ դրանից անմիջապես հետո լույս տեսավ իմ աշխատությունը՝ «*Ueber Aussprache und Umschreibung des Altarmenischen*»¹, ես մի օրինակ ուղարկեցի Լագարդին, որն ինձ թղթակցությամբ շնորհակալություն հայտնեց և հաղորդեց, որ ուսումնասիրությունը ճիշտ ժամանակին է հրատարակվել, որովհետև նա արդեն սկսել էր տպագրել հայերենի մասին իր բավական ծավալուն աշխատությունը²: Այս առիթը ես օգտագործեցի, որպեսզի Լագարդին տեղեկացնեմ, շատ անհաջող ձևով, այն, ինչ ինձ թելադրում է իմ խիղճը: Ուստի և ես գրեցի, առանց նրա բնավորությունն իմանալու «*Symmicta*» II. 126-127 (առանց իմ թույլտվությանը) տպված նամակը: Այնտեղ ասվում է՝ «Քանի որ ես, պետք է խոստովանեմ, Ձեր մինչ այս հայերենի մասին գրած աշխատություններն ըստ արժանվույն չեմ գնահատել, պատճառը որևէ այլ բան չէ, քան այն, որ ես իմ աշխատությունը (*Ueber die Stellung des Arm. im Kreise der indogerm. Sprachen*) շարադրելիս Ձեր այս աշխատությունը ձեռք բերել չկարողացա: Ձեր հողվածները բուլղարերենի բառապաշարի մասին, որոնք ես մինչ այդ մի անգամ կարդացել էի, չկարողացա ոչ Տոյբների և ոչ էլ իմ գրավաճառի մոտ ձեռք բերել, իսկ Ձեր «*Zur Urgeschichte der Armenier*» և «*Arica*» աշխատությունները ես միայն մի քանի օր առաջ Էվալդի գրադարանից ստացա: Ինձ գրեթե ճակատագրական է թվում, որ «ստուգաբանությունների» մեծ մասը, որոնց հետ Ֆր. Մյուլլերը վարվում էր ինչպես իր սեփականների հետ, արդեն Ձեր «*Urgeschichte*»-ում կային, որ Դուք այնտեղ արդեն նշել եք շատ փոխառություններ, որոնք ես կարծում էի, որ առաջինն եմ նկատել, և որ Դուք այն կարևոր տեղաշարժի օրենքը, որի հայտնաբերողը լինելու զգացումն էր ինձ շոյում, հայտնաբերել էիք արդեն 20³ տարի առաջ: Այս

սխալմունքի պատճառը, սակայն, միայն Ֆր. Մյուլլերն է, որն իր աշխատությունների մեջ, որոնք ես ընթերցել եմ որպես ամենամեծ նորություն, ոչ մի տեղ, ինչպես որ պատշաճ է, իր նախորդի մասին չի վկայում, և նույնիսկ ես չգիտեի, թե արդյո՞ք միտումնավոր այն տպավորությունն է ստեղծում, որ իբր այն, ինչի հետ նա աշխատում է, իր սեփականն է, չնայած նրան, որ ես այժմ արդեն Վինդիշմանի և Չեր աշխատությունները կարդալուց հետո այդ բանը միայն նվազագույն չափով եմ հնարավոր համարում: Այս նկատողություններից հետո ես հուսով եմ, որ եթե Չեր աշխատությունները ո՛չ հիմնովին եմ օգտագործել և ո՛չ էլ վկայակոչել, այդ պատահել է ոչ թե ինչ-որ վատ միտումնավորությամբ, այլ միայն այն պատճառով, որ նրանց մեծ մասը իմ ձեռքի տակ չեմ ունեցել և չեմ կոսահել, որ նրանք իրենցից այդքան մեծ արժեք են ներկայացնում, որպեսզի ես դրանք մեկ այլ գրադարանից բերել տայի: Հուսով եմ, որ իմ թույլ տված սխալը շուտով Չեր աշխատության հայտարարությամբ կքավեմ: Այս նամակի վերջում Լագարդը ինձ խնդրում էր, որ եթե ես իր մասին խոսելու լինեմ, չանդրադառնամ նրա ընտանեկան հարաբերություններին: Այս նամակից չափազանց վրդովված, ես նրան պատասխանեցի բավական խիստ տոնով, որ նա վատագույն դեպքում նշված գրականության իմ անգիտությունը, որպես գիտակցաբար կատարված անարդարության համար, իրավունք չունի ամենաչնչին չափով անգամ ինձ հանդիմանելու և նկասեցի, որ նրա ընտանեկան հարաբերությունների՝ նկատմամբ ես բուլղարվին անտարբեր եմ և, բնականաբար, նրանք գիտական աշխատություններիս մեջ իմ կողմից միանգամայն անձեռնմխելի կմնան: Լագարդն ինձ պատասխանեց հանդիմանություններով՝ նամակիս մեջ օգտագործված իմ լեզվի համար, և հիշատակեց առաջին նամակս, բողոքելով, որ նա ինձ բուլղարվին էլ չի հանդիմանել իրեն հետ գիտակցաբար անարդարացի վարվելու համար: Քանի որ ես այդ, համաձայն նամակի բովանդակության, որպես ճիշտ ընկալեցի և ենթադրեցի, որ իմ առաջին նամակի և Լագարդի նկատմամբ նախկին լռության² սխալ վերծանումը այլևս բացառվում է, ապա երրորդ և վերջին նամակում խոստովանեցի սխալմունքս, արտահայտեցի իմ ավստասանքը տաքարյունությանս համար և ես վերցրեցի իմ սուր բառերը³:

տեղաշարժի օրենքը թերևս կարելի էր կոսահել, սակայն ոչ ապացուցել: Թե ինչ աստիճանի տարբեր է այդ օրենքի իմ սահմանումն ու հիմնավորումը, յուրաքանչյուր ոք հեշտությամբ կարող էր եզրակացնել իմ աշխատությունից:

¹ Թե Լագարդն արդյոք «ընտանեկան հարաբերություններ», թե անձնական գործեր, թե որևէ մեծ մի այլ բան էր օգտագործել, ես այլևս չեմ հիշում:

² Վերը նշված աշխատության մեջ ես նաև հիշատակում եմ դեռ էջ 10-ում, և ապա՝ 37-ում:

³ Ես մեր թղթակցության բովանդակությունը միայն հիշողությամբ եմ նշում, որովհետև դե Լագարդի նամակներն այժմ իմ տրամադրության տակ չունեմ:

¹ Հին հայերենի արտասանությունն ու տառադարձությունը, ZDMG. XXX, էջ 53 և հաջ.:

² Տեքստը ես այլևս չեմ հիշում, որովհետև նմանակն այլևս ձեռքիս տակ չէ:

³ Ես պետք է ասեի գուշակել: *Urgeschichte*, էջ 33-ում նա գրում է «Այնուհանդերձ, պարզ է այնքանը, որ շնչեղ եհ, զհ, ճհ հնչյունները լիովին ձայնեղ պայթյակներ են տվել՝ *b, g, d, և* որ լեզուն սկսելով այն նախնական *b, g, d > p, k, t* տեղաշարժել, այս տեղաշարժը, սակայն, մեր թշվառ ստուգաբանողների կողմից չափազանց մեծ անհարմարությունների պատճառ չդարձավ»: Վերջինս սխալմունք է, որը թույլ է տվել հեղինակը, ինչպես այս 33-34 էջերից պարզ հետևում է, որ հայերենի բնիկ բառերը և պարսկական փոխառություններն ընդհանուր առմամբ նա չի կարողացել միմյանցից տարբերակել: Առանց այս տարբերակման կարողությամբ՝

Այսպես, ուրեմն, ես Լազարոյի «Zur Urgeschichte» աշխատութիւնը չեմ հիշատակել, քանի որ այն չեմ իմացել, և հենց որ ես նրան ծանոթացա, աճապարեցի նրա արժանիքներն առաջին հերթին հեղինակին խոստովանել, որ նա իրեն հատուկ համակումով այդ գործին տեղյակ չլինելը չարականութիւն չհամարի: Որ այս փաստ էր, և որ դրա պատճառով ոչ ոք ինձ չէր կարող նախատել, դը Լազարոյին իմ նամակը միանգամայն պարզորոշ խոստովանել է: Երբ նա ցանկանում էր ինձ իմ մեղքերի համար հանդիմանել, պետք է այդ այն ժամանակ իր նամակում պնդեր և ապացուցեր, որ իմ աշխատութիւնը շարադրելիս իր աշխատութիւններին ծանոթ եմ եղել և, որ այդպիսով, նրանց մասին միտումնավոր եմ լռել. նա նման ոչ մի բան չի ապացուցել, և նման մի ապացույցը սուտ կլինի, և չնայած դրան՝ Լազարոյը իր *Symmicta II, V* հետևյալ նախադասութիւնն է գրում. «Յուրաքանչյուր ազնիվ մարդ կզգա պարոն Հ. Հյուրշմանի նամակից նրա խղճի խայթի տհաճ զգացումը»- նման դիտողութիւններ ոչ ոք չի գրում. եթե ոչ նա, ով իրեն և իր բարեկամներին հանցանքի վրա բռնված է համարում: Ուրեմն, ես չեմ հասկանում, թե ինչպէս բաղդատել այս պնդման բացարձակ կեղծութիւնը և ինչպէս ներել այն: Միգուցե այդ նախադասութիւնը իր ծագմամբ պետք է պարտական լինի «calumniare audacter, semper aliquid haeret»?.

Լազարոյի ուշադրության ներկայացվող աշխատութիւնը լույս տեսավ 1877 թ. «Armenische Studien» խորագրով: Չնայած նա այնտեղ հանգամանորեն խոսում է Ֆր. Մյուլլերի և իմ մասին, սակայն իմ նամակը այնտեղ բոլորովին չի հիշատակում: Ամբողջ գրքում նա փորձում է Ֆր. Մյուլլերին ներկայացնել որպէս գրագող, իսկ ինձ՝ որպէս այդ գրագողի փոխանորդ, որտեղ նրան թվում է, որ որևէ սխալ է գտնում, նա ինձ դրա համար կոպիտ խոսքերով չի հանդիմանում, որը նա կիրառում է իմ որոշ սխալների համար, այլ՝ նուրբ հեզմանքով, որը տվյալ անձնավորութեան շատ ավելի է վիրավորում և ընթերցողի աչքերում ավելի է մտնեցնում: Աշխատության վերջում, էջ 206 ես վերստին մեկ անգամ ևս լիովին եմ ոչնչացվում¹: Սա էր շնորհակալութիւնը իմ նամակի դիմաց:

Գրքի հրապարակումից մի քանի ամիս անց «Literarisches Centralblatt»-ի խմբագրության կողմից ինձ առաջարկվեց գրախոսել այդ աշխատութիւնը, և ես համաձայնվեցի: Սակայն առժամանակ գիրքը մի կողմ դրեցի, քանի որ զբաղված էի այլ աշխատանքով և նաև ցանկանում էի հաղթահարել այն

¹ Այնտեղ իմ աշխատության էջ 37, 75 շոշափված նախադասությանը Լազարոյը, ինչպէս դրանում յուրաքանչյուր ոք կարող է համոզվել, մի այնպիսի միտք է վերագրում, որի հետ նա ոչ մի կապ չունի: Այդ աղավաղումը, սակայն, նրան իրավունք է վերապահում ծաղրելու իմ կողմից արված ճիշտ նկատողութիւնը:

քեզը, որը ես, բնականաբար, տածում էի հեղինակի նկատմամբ: Իր վիրավորական և անարդար վարմունքի պատճառով, գրքի լույս տեսնելուց մոտ մեկ ու կես տարի անց ես կարողացա ավելի հանգամանորեն կարդալ այդ գիրքը և գրեցի այն գրախոսականը, որը լույս տեսավ 1879 թ. հունիսի 28-ին «Centralblatt» համարում: Իհարկե, իմ առաջադրանքն էր գրախոսել «Armenische Studien»-ը և ոչ թե «Urgeschichte der Armenier»-ը: Սակայն այն, ինչ ես մինչ այս բաց էի թողել, այժմ կարող էի և պետք է օգտագործել առիթը, որ գոնե մի քանի խոսքով, գործի շահերից ելնելով, անեի այս, եթե դրանով անգամ դժեղու լինեի «Arm. Studien»-ի հետ կապված իմ խոստումը, ուստի և ես գրեցի՝

«Քանի որ դը Լազարոյի հայերենին նվիրված մի քանի նախկին աշխատութիւններ ուշադրության չարժանացան և արժանի ճանաչում չգտան, Լազարոյը, որպէսզի ստիպի իրեն ըստ արժանվոյն ընդունելու, գրեց իր «Armenische Studien»-ը, որտեղ նա հավաքեց հայերեն բոլոր այն բառերը, (մոտ 2400 բառ), որոնք մինչ այդ փորձել էին ստուգաբանել, նրանց կողքին տրվող պարզաբանումների հետ միասին, և հաշվեց, որ 1726 «հավաքանաբար ճիշտ» ստուգաբանվածներից 1224-ը իրենն են, ինչպէս էլ այս թվական տվյալների նկատմամբ վերաբերվելու լինեն¹, ամփճելի է, որ Լազարոյը հայերենի ստուգաբանութիւնների հարցում մեծ վաստակ ունի:

Հաստատ է նաև, որ նրա անունը Ֆր. Մյուլլերի աշխատութիւններում չի ստացել իր արժանի ճանաչումը, նույնը կարելի է ասել նաև հողավաճագրիս մասին՝ նրա համեմատաբար ուշ գրած աշխատութիւնների հետ կապված,

¹ Այս քայլի պատճառով Լազարոյն ինձ անհիմն է հանդիմանում: Քանի որ ես այդ երկու հաշվարկն էլ չեմ կարող ճիշտ համարել, որովհետև որոշ համադրութիւններ, որոնք ևս ճիշտ պետք է համարեն, ես սխալ եմ համարում և, հակառակը՝ որոշ համադրութիւններ, որոնք նա սխալ է համարում, ես գտնում եմ, որ ճիշտ են: Այն գրախոսականում ես այդ հարցին չէի կարող անդրադառնալ: Բացի այդ, ինձ թվում էր, որ որոշ համադրութիւնների դեպքում Լազարոյի անունը կարող էր ջնջվել: Այսպէս, օր. lazarth (Arm. Stud. 173) բառը մեծ Բառարանում տրվում է որպէս lazivord, Չախջախեսանի մոտ՝ որպէս «օտար բառ», թուրքերեն՝ lajivard, այնպէս որ մեծ բան չէր նրա կողքին նաև այս. «lazeward»-ը ղնել . lakan բառի դիմաց մեծ Բառարանում տրվում է λεκάων, ապա lagān, lāyān. Չախջախեսանի մոտ՝ թուրք. lāyān: lai-ի դիմաց Չախջախեսանը գրում է օտար բառ՝ թուրք. lyal. laškhar բառի դիմաց մեծ Բառարանը գրում է՝ պրկ. lāškar , վրաց. laškari , թուրք. āskar . lapter բառի դիմաց Չախջախեսանը գրում է՝ մեծ Բառարանում հուն. λαμπτήρ. yetkar բառի դիմաց Չախջախեսանը՝ պրկ. yadgyar (այսինքն՝ yādgār) . nacak՝ պրկ. pnak-ի համար մեծ Բառարանում «πινάξ», նաև հավանաբար Շրյոդերի «Thesaurus»: jnarak-ի համար նույնը՝ σαδραξή . sater նույնը՝ στατήρ և այլն, և այլն: Համաձայն իմ կողմից կատարված հաշվարկների՝ ըստ Լազարոյի «Arm. Stud.»-ում հավաքված բառերից ճիշտ ստուգաբանված բառերի քանակը մոտավորապէս 1200 է, դրանց թվում 150-200 բնիկ հայերեն բառեր, 600-700 պարսկական փոխառութիւններ, մոտ 300 բառ՝ էլ՝ փոխառութիւններ ասորերենից, հունարենից և այլն: Իմ հաշվարկների տարբերութիւնների մասին ես տեղեկութիւններ կտամ հետագայում:

քանի որ նա միայն Էվալդի մահից հետո նրա գրադարանից ստացավ և ծանոթացավ Բյուտիխտերի «Arica» (1851) և անստորագիր հեղինակի «Zur Urgeschichte der Armenier» աշխատություններին, երկուսն էլ Լազարոյի գրչին պատկանող: Երկու ուսումնասիրությունների արժեքն էլ հողվածագիրս հետին թվով հաճույքով է ընդունում, սակայն, անշուշտ, այդ նրանից անկախ է եղել:

Ինչ իմ պարտքն էի համարում, ես այն այսպիսով ասացի «Arm. Stud.»-ի հետ կապված, ավելին անելու առիթ չունեի: Սակայն Լազարոյը անպատկանություն է համարում, որ ես Ֆր. Մյուլլերին «գրագող կամ գող» չեմ համարել:

Երբ առաջին նամակը Լազարոյին գրեցի, ենթադրում էի, որ Ֆր. Մյուլլերը Լազարոյի աշխատություններին ծանոթ է և ոչ թե միայն դրանք թուցիկ ընթերցել է, այլ ուղղակիորեն օգտագործել է: Ինձ թվում է, որ նրա գրեթե բոլոր ստուգաբանությունները գալիս են Լազարոյի աշխատություններից, և քանի որ առավել ևս նրա այլ հետազոտությունների արդյունքները այլևս ճիշտ չէի համարում, ես պարսավում էի Մյուլլերի լռությունը և անբարենպաստ էի դատում նրա աշխատությունների մասին: Սակայն կշտամբանքը շտապողական էր, իմ կարծիքն անարդար էր: Քանի որ ես այն ժամանակ ոչ մի ապացույց չունեի այն մասին, որ Ֆր. Մյուլլերը Լազարոյի ուսումնասիրությունները օգտագործել է, և եթե Լազարոյը իր նախորդից՝ Վինդիշմանից անկախ է եղել, իսկ վերջինս իր նախորդ Պետերմանից, նաև Ֆր. Մյուլլերը կարող էր անկախ լինել իր նախորդ դը Լազարոյից: Այնուհետև, եթե ես Ֆր. Մյուլլերի ուսումնասիրությունների արդյունքը ճիշտ չէի համարում, ապա եթե անգամ կանխապես համարեի՞նք, որ իմ կարծիքը ճիշտ է եղել, դա բոլորովին էլ չի նշանակում, որ Ֆր. Մյուլլերի աշխատությունները ոչ մի դեպքում ոչ մի արժեք չեն ներկայացնում, և ես պետք է (այս ամենամեծ արժանիքը համարեմ, որ նա թերևս առաջինն էր, որ հայերենի քերականությունը, հնչյունաբանությունն ու ձևաբանությունը համեմատական տեսանկյունից սխտեմատիկորեն ուսումնասիրեց: Ֆր. Մյուլլերի հանդեպ այն հանդիմանությունն այսպիսով անհիմն է, և ես այսօր շատ եմ ավիստում ժամանակին այլ կարծիք հայտնաձևելու համար:

Միայն «Arm. Stud.»-ից (էջ 201) ես կոահեցի, որ Ֆր. Մյուլլերը մեջբերում է կատարում Բյուտիխտերից (1850-1852 թթ.), սակայն Urgeschichte -ից և ոչ մի տող, որտեղից և կարելի էր հնարավոր համարել, այդ գործը նրան ծանոթ չի եղել, և նա այն չի օգտագործել: Դը Լազարոյը վիճարկում է այդ հնարավորությունը, սակայն որևէ համոզեցուցիչ փաստարկ չի բերում, ինչպես ինձ թվում է, մասնավորապես, երբ ես մակերեսորեն կարդացի նրա չարամիտ, գիտական արժեք չներկայացնող փաստարկումները: Ֆր. Մյուլլերի դեմ

ուղղված նրա դիտողությունները (Armenische Studien, 201), ես վերստին կարդացի և ստուգեցի, և պետք է խոստովանեմ, որ երկուսի սխալն էլ, անշուշտ, պարսկերեն gāvazān բառի վերծանելն է, Ֆր. Մյուլլերի կախյալությունը «Urgeschichte» -ից, մինչև որ Ֆր. Մյուլլերը այս սխալի մեկ այլ աղբյուր¹ կնշեր, քան «Urgeschichte» -ն: Ցանկալի կլիներ, որ Ֆր. Մյուլլերը ինքը լուսաբաներ իր վերաբերմունքը հանդեպ Լազարոյի աշխատությունների, այսինքն՝ նրանցից իր կախյալության աստիճանը և ընդունելի դե Լազարոյի վաստակը: Մյուս կողմից՝ Լազարոյը պետք է «գրագող և գող» բառերն ավելի զգույշ օգտագործի, նա, ով պնդում է, որ ծանոթ չի եղել Վինդիշմանի աշխատություններին, չնայած այդ այդպես չէր: Իմ գրախոսականում այնուհետև ասվում էր՝

Եթե անգամ «Arm. Stud.» վերստին ապացուցում է Լազարոյի գործիմացությունն ու աշխատունակությունը, սակայն նրանք միաժամանակ ցույց են տալիս նաև նրա վաղ շրջանի ուսումնասիրությունների սովորոտ կողմերը, նրա՝ բանավեճի մեծամիտ և մերժողական տոնն իր ընկերակից գիտնականների նկատմամբ, սեփական նվաճումների փառաբանումը, որոնց համար նա հասարակական շնորհակալություն է ակնկալում (N. 792), առաջնության ծարավի անհագություն, որով անհատի հետաքրքրությունը միշտ գործից վեր է դասում, այն հաստատ հավատը, որ ուրիշին ոչ այլ ինչ է հետաքրքրում, քան երբ հեղինակին հալածելն ու նրան մեռելային լռության մատնելը կամ նրա ունեցվածքը թալանելը: Թվում է, թե նա պահանջում է, որ յուրաքանչյուր քայլափոխում վկայակոչեն նրա յուրաքանչյուր խոսքը, որը նա երբևէ ինչ-որ մի տեղ արտահայտել է, անգամ այն դեպքերում, երբ տվյալ միտքը վաղուց արդեն գիտության սեփականությունն է դարձել, կամ՝ ինքնըստինքյան հասկանալի է: Եթե այդ այդպես չէ, ապա նրանք գրագողեր են, զլովներն ուր ուզում են՝ թող տան: Երբ, սակայն, Լազարոյը էջ 91-ում տրվող ծանոթություններում զենդ. xāšar և xāša բառերն այնպես է վերծանում, ինչպես այդտեղ չի շատակված հողվածագիրը իր հողվածում («Ein Zor. Lied, էջ 76, 1872»), ապա պատահականությունն է ցանկացել մի տարօրինակ խաղ խաղալ, նրանով, որ հողվածագիրը այդ վերծանումն ավելի շուտ է գտել, քան Լազարոյը, հակառակ պարագայում ոչ մի կասկած, որ հողվածագիրը Լազարոյին թալանած և նրա անվան մասին չարամտորեն մոռացած կլինի: Լազարոյը նաև կողմնակալ է իր և ուրիշների սխալները քննարկելիս: Ընկերակից հետազոտողը մի հատուկ կամ լուրջ սխալի դեպքում, աշուշտ, խստությամբ (սակայն ոչ առանց Լազարոյի չարախնդրության) անարգանքի սյանն է գամվում: Եվ այդ սխալից կատարվում են չափազանց հեռու զննող հետևություններ: Սեփական

¹ Arica-ն, ինչպես դը Լազարոյը առաջնորդվում է նույն սխալով gāvazān:

սխալները Լազարոյը ներողամտաբար ներում է՝ համարելով դրանք անուշադրության կամ տպագրական սխալներ: Իսկ ի՞նչ կարգի սխալներ չի թույլ տվել ինքը: Այսօր ո՞վ, եթե ոչ Լազարոյը (N. 1050) լատիներեն *hirundo*-ն և *hirudo*-ն «ծիծեռնակ» շփոթության պատճառով կզուգադրեր պարսկերեն «տզրուկի» հետ և, այնուհետև, իրեն իրավունք կվերապահեր պահանջելու, որ որևէ մեկին իրավունք չի վերապահվի Լազարոյի հետ վիճելու: Տրամաբանորեն, նաև՝ անուշադրության է մատնվել Լազարոյի ավելի վաղ շրջանի աշխատությունները, որոնք չէ՞ որ անմասն չեն համեմատական լեզվաբանությանը հատուկ բոլոր թերություններից, սակայն որոնք հաճույքով, մասամբ իրավացիորեն խոստովանում է Լազարոյը: Մեր հեղինակը, սակայն, չի ցանկանում հետևություններ անել: Մենք նրա հետ համամիտ ենք, սակայն մա պետք է արդարամիտ լինի նաև ուրիշների նկատմամբ: Անշուշտ, այդ կարգի թերություններից և սխալներից զերծ է մնացել «*Arm. Stud.*» աշխատությունը, սակայն նրա հեղինակն համեմայն-դեպս անսխալական չէ: Եվ ի՞նչ է՝ հայերենի և նոր պարսկերենի ասպարեզում մա հազվադեպ կսխալվի, սակայն երբ խոսքը վերաբերում է արիական կամ ընդհանուր հնդեվրոպական լեզուներին, մա այնպիսի թերի դատողություններ է կատարում, որոնք չի կարելի արդարացնել ո՛չ նրա վերաբերմունքով դեպի «համեմատական» լեզվաբանությունը, ո՛չ էլ նոր լեզվաբանությանը նրա քաջատեղյակությամբ: «Ասիական Միություն» հասկացությունը, որը մյուսների մոտ մա անհեթեթ կորած է համարում, նրան ևս բոլորովին օգուտ է (հին պարսկական ձեռագրերից և հայկական ավետարանից չէր կարելի այդ ձեռք բերել): Հայերենի բնույթի մասին մա մինչ օրս միանգամայն սխալ է դատում, իսկ արիական և եվրոպական լեզուների հարաբերությունների մասին բոլորովին գաղափար չունի: Չարմանալի չէ, որ հայերենի հարաբերությունների մասին, արիականի և եվրոպական լեզուների նկատմամբ, հետազոտությունները նրան մատչելի չեն, հետևաբար մա այդ մասին չի կարող դատել: Առանձին բացատրությունների քննարկմանը մենք կանդրադառնանք մեկ այլ տեղում: Այստեղ մենք կքննարկենք միայն հետևյալը՝ *gavazan* (462) բառը, իսկ սա նշանակում է «ճիպտ, որը ծառայում է խոշոր եղջերավոր անասուններին քշելու և դեկավարելու համար և ո՛չ թե կովեր ծեծելու մտրակ», ուստի և այն պետք է սահմանազատվի սնս. *gōhan* բառից («կով սպանող») և կապվի սնս. *gō-ajana*, *gavajana* բառերի հետ (սնս. *ḡanda* «գավազան»): Բնիկ հայերենը պետք է լինի՝ *kovatsan*, իսկ «կովի գավազանի» համար՝ *kovagan*: Արդյո՞ք այժմ հեղինակը հասկանում է հողվածագրի տրամաբանությունը: *darapale*-ի (588) փոխարեն պետք է գրել՝ *daripale* (*hmdm*, *Lexikon*): *dsrov*- ածականը (663) հողվածագրի կողմից իրավացիորեն որպես պարսկական փոխառություն է ճանաչվել,

Mainyo-i-khard-ում հանդիպում է *dusrūb*, հնչում է՝ *dusrov*: *Thšuar*-ը (դժբախտ) պետք է *džuar*-ից սահմանազատել թե՛ ըստ իմաստի և թե՛ ըստ արտասանության: *Dašti* «*campestre*» (570) հանդիպում է Մխիթարյանների մեծ բառարանում: Չախջախեսանը *dašt*-ի տակ տալիս է *dašti* կամ *daštaz*: Մեծ բառարանը հիշատակում է Փիլոնի այն հատվածը, որտեղ այն հանդիպում է, և հայցական *z*-i* *daštisn* Չախջախեսանը բացատրում է «*ze lealsn i dašti*»-ով, հետևաբար՝ *dašti*-ն ածական չէ, այլ *dašt*-ի սեռական-տրականն է:

Արիական *pitar* -ը «հայր» (1231), հակառակ Լազարոյի, պահպանվում է: Ավելի լավ խորհուրդ, քան Բուոնոֆից և Վուլբերից, Լազարոյը կարող է ստանալ հողվածագրից, տե՛ս *Fick*, *Wörterbuch* II, էջ 799 (միայն թե նշվածը՝ 13.83 ըստ չափի ոչ թե *pitaca*, այլ *ptaca* պետք է կարդալ): Բայց և այնպես հիմքերը, Լազարոյի հակաճանաչություններով, տիրակալ խոսքով չեն հերքվում: *getak* (2162), թերևս կա, *hmdm*. Փաստոս Բուզանդ (1832), էջ 19, տող 8 և հաջ.: *Šavarš* (1688) բառը պետք է, որ *v*-ի պատճառով = զենդ. *syāvaršāna*: Եթե *v*-ն և *y*-ն չի տարբերակում, կարող է այն համեմայնդեպս համադրել *հայր*. *xšayāršā*-ին: Այն հանգամանքը, որ եբրայական ՍԻԴԻՄԻՆ = *հայր*. *xšayārša*, Լազարոյին ոչինչ չի ապացուցում, այդ մասին է բավական համոզիչ երաշխավորում Օյտինգի կողմից հայտնաբերված եգիպտական = արամեական *Xerxes* անունը: *Šun* բառը (1710) Լազարոյը անջատում է *հուն*. *κύνω* -ից և դնում է զենդ *xšapāyaona* (= զիշերաշրջիկ) բառի կողքին, այդպես են կոչվում «շունը և գողը»: Հնչյունական ի՞նչ օրենքների համաձայն կամ ո՞ր ժողովուրդների համար: Ո՞վ չգիտե, որ *tékin*-ը հայերենում պետք է *tikin* տար (2217), մա չի յուրացրել հայերենի ձայնավորների հնչյունական օրենքները: Կամ՝ ո՞վ է դնում *հայ*. *gal* բառը սնս. *gā* բառի կողքին (438), կամ՝ *uth*-ը տրոհում *u-t-h*-ի և այն բացատրում որպես *okt*-ից եկող (1757), միայն մա, ով չգիտե հայերենի և արիերենի բաղաձայնների ամենապարզունակ հնչյունական օրենքները: Լազարոյի հռչակավոր օրենքը՝ *հայ*. *h* = զենդ. *ḡra* (792), ավելի պարզեցված հետևյալ իմաստն ունի՝ *պրս*. *hr* (= զենդ. *ḡra*), հայերենում կորցնում են որպես բացառություն բառավերջի *r*-ն, *hmdm*. *zōhr* (= զենդ. *zaoḡra*) = *հայ*. *qnh* (փոխառություն): Հայկական ուսումնասիրությունների նրա վաստակը հիմնական նրանում է կայանում, որ այն մինչ օրս ցրված նյութերը ի մի է բերել, հայտնաբերել է տեղ գտած սխալները և ուղղել դրանք, բառերը մասամբ գրողների միջոցով ապացուցել, փորձել է նրանց իսկական իմաստը հաստատել և շատ հայերեն բառերի փոխադարձ կապը միմյանց նկատմամբ պարզել: Հուսով ենք, որ շուտով մենք հնարավորություն կունենանք հեղինակի այս արժեքավոր աշխատությանը մեկ այլ տեղում ավելի հանգամանորեն անդրադառնալ:

Այս գրախոսականի պատճառով ես պ. դր Լազարոյի կողմից՝ նրա *Symm.*

II-ում, էջ 26 ծանոթագրության մեջ «փողոցային լակոտ» պիտակին արժանացա:

Եթե նա էջ 109-ում վիճարկում է իմ իրավունքը իրեն «հրապարակային» քննադատելու, այդ միայն ծիծաղաշարժ է: Երբ նա նույն տեղում, ինձ նկատի ունենալով, խոսում է այնպիսի անձանց մասին, որոնք տարվա ընթացքում հինգ, տասը, քսան անգամ ամսագրում խոսք են վերցնում, ապա ես կուզենայի հարցնել, ո՞ր ամսագրում եմ մի տարվա ընթացքում հինգ, տասը, քսան անգամ հրապարակվել: Երբ, սակայն, պ. դը Լագարդը էջ 124-ում գրում է՝ «Հյուբշմանը կիմանա, թե ով և ինչը նրան առիթ տվեց իմ ուսումնասիրությունների հրապարակվելուց 25 ամիս անց գրելու այն, ինչը նա նրանց գրախոսականը կանվաներ: Նա կիմանա նաև, թե ի՞նչ իրավունք ունի հասարակությանը առաջարկելու, և ի՞նչ են հաճույքով լսում նրա հովանավորները: Վերջապես, նա կիմանա նաև, որ նրա նմաններն են այժմ գրական շուկայում իշխում, և բավականաչափ անազնիվ են՝ իրենց ամեն ինչ թույլ տալու», և երբ նա էջ 125-ում, միևնույն նկատառումով, մարդկանց մասին է խոսում, որոնք պատվերով պետք է քննադատեն, ապա այդ մասամբ այն է, ինչ նա ասում է, մասամբ էլ այն է, ինչը նա մյուս կողմից ակնարկներով է ուզում ասել, մի սուտ, որի համար ընթերցողն ինքը հեշտությամբ անուն կգտնի:

Որպեսզի ավելի լավ կարողանա ինձ գրագող դարձնել, Լագարդը վկայակոչում է Ասկոլիի՝ իմ հասցեին մի մեղադրանք, որը նա խտալերեն և գերմաներեն լեզուներում¹ է, Symm. 116-117 էջերում, այդ գործին ուժ տալիս - Ասկոլին չի կարողանում հասկանալ, որ ես նրան իմ աշխատության մեջ՝ «g¹, gh¹-ն սանսկրիտում և իրանականում» չեմ վկայակոչել, սակայն որպեսզի ինձ բոլորովին հանդիմանած չլինի, իմ լռությունը բացատրում է ենթադրությամբ, որում նա համոզված էր, որ այդ ենթադրությունը ոչ մի ընթերցողի մոտ հավատ չի գտնի: Որ այդ սխալ է, ես հավաստիացնելու ոչ մի կարիք չունեմ: Ըստ էության բանը հետևյալում էր:

Ասկոլին իր «Corsi di glottologia»-ում այն հավաստի կարծիքն է հայտնել, որ հնդեվրոպական լեզուները հետնալեզվայինների կրկնակի (կամ եռակի) շարք են ունեցել: Նրա գիրքը՝ «Dass italienisch», 1870, գերմաներեն թարգմանությամբ լույս տեսավ 1872-ին: Այն եղավ հնդեվրոպական հնչյունաբանության համար դարաշրջանային և, որպես այդպիսին, հատկապես Գերմանիայում շուտով հանրահայտ և ճանաչված դարձավ: Ասկոլիի վարկածն օգտագործեց Յոհ. Շմիդտը իր «Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen»¹ (Weimar, 1872) հոգուտ տոհմածառի դեմ ուղղված իր բանավեճի: Նրա դեմ ուղղված իր «Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas»² (Göttingen, 1873) աշխատության մեջ Ֆիքը մանրամասնորեն

քննարկեց հնդեվրոպական հետնալեզվայինների տեսությունը և ապացուցեց, որ հնդեվրոպական հիմք լեզուն «երկու բոլորովին առանձին k-հնչյուններ է ունեցել՝ k և k'», իսկ որ նա կրկնակի g և gh էր ունեցել, Ֆիքը ժխտում է էջ 36-ում հետևյալ բառերով՝ «Այստեղից հետևում է, որ Ասկոլիի ամբողջ տեսությունը, երկու տարբեր j և h հնչյունների մասին, շատ բաներում դեռ կասկածելի է»: Այդ կարծիքը սկզբում իշխող էր: Ես այն լսել եմ դեռ 1874-75 թթ.-ի ձմեռվա կիսամյակում Լեսկինից, նրա սլավոնական, լիտվական և գերմանական լեզուների համեմատական քերականությանը նվիրված դասախոսություններում: 1875 թ. գրված իմ «Über die Stellung» աշխատությամբ, Ասկոլիի և Շմիդտի տեսանկյանը որդեգրվելով, ես դուրս եկա այդ կարծիքի դեմ: Այնտեղ ասվում էր (էջ 21)՝ «Քանի որ ոչ միայն մախնական k և k' հնչյունների ճեղքման հարցում են սլավոնալիտվականն ու արիականը լիովին համընկնում, այլ, ըստ Ասկոլիի, նաև g-ի, և g, g¹-ի համընկմամբ, ինչպես նաև՝ gh-ի և gh, gh¹-ի»: Այդ էջ 21-25 -ում 71 օրինակով ցույց է տրված: 22 էջում բերվող ծանոթության մեջ՝ «արիերեն g, j=սլավոլիտվ. gապացուցող այլ օրինակներ կարելի է գտնել Ասկոլիի «դասախոսություններում» (էջ 93-94): Էջ 29-ի ծանոթագրության մեջ ևս հիշատակվում են Ասկոլիի դասախոսությունները (Vorlesungen, 1872): Էջ 30-ում իմ դիտողությունները ես ավարտում եմ հետևյալ մախնադասությամբ՝ «Այստեղից հետևում է, որ հենց այն դեպքերում, որոնց, ըստ Ասկոլիի արիական քմային հնչյուններին նվիրված փայլուն ուսումնասիրությանը, հարկ է առանձնահատուկ արժեք վերագրել» և այլն: Նույն ամսագրի նույն համարում, էջ 385-400, տեղադրված է իմ մի փոքրիկ հոդվածը՝ «g¹, gh¹ im Sanskrit und Iranischen»: Այստեղ ես Ասկոլիի անունն այլևս չեմ հիշատակում՝ 1) որովհետև ամբողջ աշխարհն էր ճանաչում և գիտեր նրա գիրքը, որ նա է հնդեվրոպական հետնալեզվայինների կրկնակի շարքը հայտնաբերողը, 2) որովհետև նույն ամսագրի նույն հոդվածում 3 անգամ նրանից մեջբերումներ են կատարել և մի անգամ դրվատել, անձի համար այսպիսով արված է այն բոլորը, ինչ կարևոր է, իսկ գործի համար վկայակոչումն ավելորդ է: Ասկոլիի սեփականությունը փորձել գողանալ, ավելորդ են համարում՝ 1. քանի որ ամբողջ աշխարհը գիտե, թե որն է նրա սեփականությունը, 2. որովհետև մեջբերումով ապացուցել էի, որ ես քաջատեղյակ էի ուսումնասիրություններին և հատկապես՝ g, gh և այլնի մասին: Որ պ. Ասկոլիին հաճելի կլինեք մեկ անգամ ևս վկայակոչվել և դրվատվել, ես կռահում եմ նրա գանգատից, սակայն այդ մեջբերումը ոչ նրա անձին էր պետք, ոչ էլ գործին: Եթե սակայն ամսագրի ընթերցողներին այդ անհրաժեշտ լինեք, ապա նրա հրատարակիչները՝ Է. Կուինը և Յոհ. Շմիդտը, անշուշտ, Ասկոլիի անվան համար հոգացած կլինեին: Եվ քանի որ դեռ Ասկոլին ինքն էլ

¹ Հնդեվրոպական լեզուների ազգակցական հարաբերություններից:

² Եվրոպայի հնդգերմանացիների երբեմնի լեզվական միասնության մասին:

միանգամայն համոզված էր, որ նրա սեփականությունը իրեն համար ապահովված է և չի կարող նրանից խլվել, ապա ստացվում է, որ նրա բողոքը միայն մեծամտության արդյունք է: Սակայն, թերևս Ասկոլին կասի, որ ես նրան եմ պարտական «ամեն բանի» համար: Եթե նա «ամեն բանի» տակ հասկանում է քմայինների կրկնակ շարքի տեսությունը, ապա նա իրավացի է, ինչպես այդ ամբողջ աշխարհին է հայտնի: Սակայն իմ դեմ որևէ հանդիմանություն չի կարող առաջանալ, այն առումով, որ ես որևէ տեսություն, որն ինձ պարզ դարձավ, ընդունեցի և փորձեցի նոր փաստերով կայունացնել: Իսկ եթե նա «ամեն բանի» տակ ընկալում է այն, ինչ սովորաբար հասկանում են «ամեն ինչի» տակ, ապա նրա այդ պնդումը ճիշտ չէ: Այնուհետև, բացի նրանից, որ ես հնդկական j-ի և h-ի մասին ամբողջ ուսմունքը, որը Ասկոլիի մոտ մյուս դժվար հարցերի հետ խառը վիճակում քննարկվում է 79-159 էջերում, պարզ և մատչելի ձևով 10 էջի վրա շարադրել եմ՝ 1) խոսել եմ սխալներից, որոնք թույլ էր տվել Ասկոլին, 2) ավելի մեծ քանակության փաստական տվյալներով եմ հիմնավորել, այն է՝ փորձել եմ հավաքել նոր նյութեր, որոնք կային գիտության այս վիճակում, 3) հնդկական բառերի հետ չեմ համադրել ավելի հեռու կանգնած եվրոպական լեզուների համեմատական բառերը, որոնք հաճախ ոչինչ չեն ապացուցում, այլ իսկապես, բուն ապացուցող հնդկական ձևերի հետ, կամ՝ իրանական և հայերեն համապատասխան բառերի հետ (հազվադեպ նաև՝ սլավոնալիտականի հետ), այսինքն՝ այնպիսի լեզուների հետ, որոնք հնդեվրոպական հետնալեզվայինների երկու շարքերը պահպանել են լիակատար պարզությամբ:

Այսպիսով, Ասկոլին «ամեն ինչ» չեմ պարտական, սակայն ես նրա վարկածի համար բերել եմ նոր և ավելի հարուստ ապացույցներ և ամենալավ ճանաչման համար, ինչ նա իր կյանքում կատարել է, այսպիսով օժանդակել եմ: Նա այժմ կարող էր վիրավորվել, որ երկրորդ հողվածում չի հիշատակվի, այն բանից հետո, երբ նա առաջինում հիշատակվել է չորս անգամ:

Հետնալեզվայինների երկու շարքի ուսումնասիրության պատմության մասին Հ. Կոլլիցը գրել է՝ «Bezzenger's Beiträgen» III, էջ 177 և հաջ.: Հեղինակը նկատում է, այն բանից հետո, երբ նա Ասկոլիի և Ֆիքի վաստակը ըստ արժանվույն մեծարանքի է արժանացրել (էջ 188). «Եթե մենք ցանկանում ենք բոլոր հնդեվրոպական լեզուների համար հետնալեզվային ձայնեղ պայթականների և շնչեղների մասին մի ճիշտ գնահատական տալ, ապա այս (ինչպես այդ հնդիրանական և սլավոնալիտական լեզուների կապակցությամբ արել է Հյուբշմանը, մնացած հնդեվրոպական լեզուների համար առաջինը Մյուլլերը) Ասկոլիի համակարգն է և այլն: Եվ 195 էջում «Հյուբշմանը փորձ կատարեց մի շարք դեպքերում իրականացնել երկու

տիպերի մեջ գոյություն ունեցող սահմանազատումը»: Կուրցիոսն իր «Grundzüge der griechischen Etymologie»¹ գրքի էջ 87-ում պարզ ասում է՝ «ըստ այդմ մենք» իրավունք ունենք հիմք լեզվի կրկնակ g-ն և կրկնակի gh-ն տիպական համարելու: Հյուբշմանը (Ztschr. XXIII, էջ 40, 384) իրաներենից և հայերենից բերված ապացույցներով հաստատեց այս միտքը: Յոհ. Շմիդտը (Kuhn's Ztsch. XXV, 64) գրում էր՝ «Ասկոլին հաստատեց, որ եվրոպական լեզուների հետնալեզվայինները համապատասխանում են արիական հնչյունների երեք շարքերին, որոնք Հյուբշմանը (Ztsch. XXIII, 384) շարունակեց»:

Այս բավական է ցույց տալու համար, թե ինչ իրավունքով կարող էր դը Լագարդը ինձ մեղադրել Ասկոլիից գրագողության մեջ:

Ըստ այդմ՝ ես մերժում եմ դը Լագարդի իմ հասցեին արված բոլոր մեղադրանքները որպես ոչ ճիշտ:

Աստվածաբան դը Լագարդն իրեն իրավունք է վերապահում ինձ և այլ գիտնականներին ամենավատթար ձևով պարսավելու և սուր վիրավորելու: Ըստ որում՝ նա (Ztschr. d.D.M.G. XXXIV, 409-414) բռնվել է այն հանցանքում, որ նա արել է այն, ինչում նա անտեղի մեղադրում է ուրիշներին:

Հ. Հյուբշման

¹ Հունական ստուգաբանության հիմնական գծերը (V. Aufl. 1879).

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Ք

1. araur (արոր)

Հայերենի araur-ը հանդիպում է, օրինակ, Դատաւորք-ում (Buch der Richter 3, 31), որտեղ mac arauroy-ը հունարեն է քարզմանվում *ἀροτρούς* բառով: Ուստի և Lexicon-ը (ՆՀԲ, ծնթ. խմբ.-ի) հայերեն arōr-ը (նոր արտասանությամբ) բացատրում է հունարեն *ἀροτρον* = լատ. aratrum բառերով: Լազարդն իր «Arm. Studien» աշխատության մեջ հայերեն և հունարեն բառերը միևնույն արմատից է բխեցնում: Ավելի մոտ և ճիշտ կլիներ այդ երկու բառը ուղղակի նույնացնել: Քանզի ինքնըստիսրջան պարզ է, որ «զուբան» ցույց տվող բառերը՝ հուն. *ἀροτρον*, լատ. aratrum, ինչ հյուս. ardr, լիտվ. árklas, հայ. ralo (լեռ. radlo), հիռլ. arathar և հայ. araur (արոր) նույնն են ըստ էության նրանով, որ բոլորը կազմված են *ar* «վարել» արմատից և գործիականի tra (սլավ. լիտվ. tla) վերջածանցով: Հունարենի բառամիջնային օ-ի դիմաց հայերենում a է կանգնում, *հմմտ.* ait «այտ», ait-նու-լ «այտուցվել» = հուն. οἶδος «ուռուցք, այտուցվածք», οἶδάω «այտնում» (de Lagarde, Arm. Stud. N. 97), ինչ հյուս. eit-ր «թարախ», հրգ. eiz «ուռուցք»; հինքակազմիչ օ-ի դիմաց, սակայն, օ, օր. mardo «մարդ» = βροτό-, այսպիսով, հուն. *ἀροτρο*-յի դիմաց կարելի է սպասել հայ. *aratro-. Առկա arauro-ն պետք է որ այս *aratro-ից առաջացած լինի:

Ուրեմն՝ հուն. τρ, հ.ե. tr ձայնավորների միջև = հայ. ար:

2. Ազգակցական անունների հորվման մասին:

Հայերենում «հայր» հասկացությունն արտահայտվում է hair (հայր) բառով, «մայրը»՝ mair (մայր), «եղբայրը»՝ e lbair (եղբայր): Այս բառերի հորվումը հետևյալն է՝

Ուրղ., հայց.	սեռ., տր.	բաց.	գործ.
hair	haur	haure	harb
mair	maur	maure	marb
e lbair	e lbaur	e lbauré	e lbarb

Հոգն.	Ուրղ.	հայց.	սեռ., տր., բաց.	գործ.
	harkh	hars	hartş	harbkh
	markh	mars	martş	marbkh
	e lbarkh	e lbars	e lbartş	e lbarbkh

ar-ով կազմվող հիմքի անենակարճ ձևը (գործիականը՝ har-b և այլն), որն,

ինչպես պարզվում է, հանդիպում է բաղաձայններով արտահայտվող հորվական վերջավորություններից առաջ, իր i-ն (t-ից առաջացած) կամ u-ն ավելի ուշ է կորցրել:

Եզակի բացառականը գալիս է եզակի սեռականից: Վաղեմի են, այսինքն՝ անմիջականորեն հիմք լեզվից են գալիս միայն եզակի ուղղականը և սեռականը: Այդ ձևերի ai-ն և au-ն Ֆր. Մյուլլերի կողմից նրա աշխատություններում մի քանի տեղ բացատրվել են: Ես նրա բացատրությունը սխալ են համարում և հուսով եմ, որ կկարողանամ հետագայում ճիշտը տալ:

Հայր, մայր, եղբայր բառերի ուղղականի հիմք ձևերն են՝ pātē(r), mātē(r), bhrātē(r) = հուն. πατήρ, μητήρ, լատ. frāter: Բառասկզբնային p-ն հայերենում հ է տվել, *հմմտ.* hing = սնն. pañca, հուն. πέντε: a-ն և ā-ն հայերենում միշտ հանդիպում են որպես a : Հ.ե. bhr-ն հայերենում լե է տալիս՝ a-lbeur «աղբյուր» = հուն. φρέατο, a-ն a-lbeur բառում առաջադիր հնչյուն է, քանի որ λ-ն բառասկզբում չի կարող կանգնել, e-lbair = frāter (φράτηρ) բառում e-ն առաջադիր է: Միայն հարց է ծագում, թե -tēr-ը հայերենում ի՞նչ պետք է տար:

ա) Հ.ե. t-ն - հայերենում s-ից հետո պահպանվում է, *հմմտ.* dust = Գրգ. z-gest = vestis.

“-----” n-ից և r-ից հետո d է տալիս, *հմմտ.* ֆրանս. փրոնտիք = ֆրանս. ard «արդ, այժմ» = ֆր. (նաև՝ du դերանվան մեջ սնն. tvam)

“-----” th է տալիս՝ uth «ուր» = օտա, evthn «յոթ» = օտա, ar-tsath = argentum.

“-----” Չայնավորների միջև i(y) է տալիս, ինչպես այդ տեղի է ունենում հետևյալ դեպքերում՝ air-el, զենդ. ātare «կրակ». lain¹ = հիռլ. lethan, հուն. πλατύς, լիտվ. platūs . bere «կրում է» *berēy-ի դիմաց < *bereti = սնն. bharati: Այնուհետև կարելի է համադրել նաև ներկայի ձևերը՝

ber-e-m	ber-e-s	berē = *berēy
al - a-m	al - a-s	al - a-y
thol - u-m	thol - u-s	thol - u,

այստեղից հետևում է, որ thol-u-ն ծագել է tholuy-ից², ուրեմն՝ u+y-ն

¹ Լազարդը (Arm. Stud.) այդ բառը տրոհում է l+ ain-ի, որի կարիքը բորոքովին չկա: πλάτυς-ի կողքին նա դնում է հայ. harth-ը, որը, սակայն, ոչ թե «լայն», այլ «հարթ» է նշանակում և -r-ի պատճառով պետք է πλάτυς - ից սահմանազատվի:

² Ստորադասականը beritsem < berētsem < *ber-e-ytsem և aitsem, կողքին՝ tholutsum < *thol u - yš-um.

հայերենում ս են տալիս: Հետևապես heru<*heruy, իսկ այդ heruti-ից = դր. πέρουτι, հրգ. vērt, հիռլ. (inn) uraid: Նույն ձևով էլ ku-ն «քակոր» առաջացել է *kuy-ից, y-ով t (th)-ի փոխարեն, որովհետև այն = սնս. gūtha, զենդ. gūṭha, պրս. gūh:

բ) Հնդեվրոպական ē-ն հայերենում i է տվել mi=մի, արիերեն՝ mā; a-mis=սնս. māsa, հուն. μήν, լատ. mensis, հիռլ. mi; di-em «մոր կաթը ծծել», Θήσατο, լատ. felare, հւլ. déle, հիռլ. di-th «suxit»; li «լի» (plē.-yo-ից, πλεῖος), հուն. πλή-ρη-ς, լատ. plē-nu-s, այնուհետև նաև Inum «լցնել» (*li-nu-m), հիռլ. līnaim «լցնել», հլատ. ex-plē-nu-nt.

գ) Նախնական r(λ) և n հնչյունները բառավերջում պահպանվում են: Ըստ այդմ՝ h. Ե. pātēr-ը հայերենում պետք է *hayir տար, h. Ե. mātēr-ը > հայ. *māyir, h. Ե. bhrāter > հայ. blāyir (հմմտ. i-ի պատճառով հիռլ. athir, máthir, bráthir):

Սակայն, հայերենի բառավերջային հնչյունական օրենքների համաձայն, նախնական վերջին վանկի ձայնավորը տղվում է, այսպիսով ստացվեց hair<*hayir, այնուհետև, երբ ā-ն ամենուրեք a տվեց, mair<*māyir, elbair<*blāyir:

Մեր բառերի սեռականի հնդեվր. հիմք ձևը եղել է *patros, *mātros, *bhrātros: araur-ը = ἄροτρον համադրությունից մենք գիտենք, որ նախնական բառավերջային os-ը հայերենում միշտ տղվում է, ուրեմն՝ h. Ե. *patros-ը հայերենում haur է տվել, *mātros-ը maur, *bhrātros-ը՝ elbaur:

«Դուստր» բառը հայերենում հնչում է dustr, ծագել է *dusti-r-ից, *dust-ē-r-ի դիմաց, լիտ. dukté, հւլ. dūšti: Որպես հիմք ձև թերևս ենթադրելի է dhugh'ter (Joh. Schmidt, Kuhn's Ztschr. 25, 116):

Այստեղ t-ն պետք է պահպանվի, քանի որ այն ձայնավորների միջև չէր կանգնած: Հունարենում հին սեռականի դիմաց՝ հայցականի ազդեցության տակ θυσιατέρος-ից նոր սեռական է կազմվել θυσιατέρα: Նույնն է կատարվել նաև հայերենում և օրինաչափորեն կազմվել է dster-ից (մի սեռական *duster(os)): «Անուսնու եղբայրը» կոչվում է taigr, գալիս է *taivr-ի միջոցով *taivir-ից *taivēr-ի դիմաց = ծաղը, սնս. devā, լիտ. dēveris, հրգ. zeihhur, հիմք ձևը *daivēr: Մնացած հոլովները կազմվում են հայցականի ընդհանրացված taiger- ձևից:

«Քույր»-ը լատ. soror, լիտ. sesū և այլն, h. Ե. svesār, s-ն երբեմն ձայնավորների միջև կանգնած է եղել ու «հարս» բառի մեջ = սնս. snušā, հւլ. snūcha; և «լու միջատը» = հւլ. blūcha, լիտ. blusā (նաև mukn «մուկն») բառի մեջ; հուն. = μύς, լատ. mūs, սնս. mūšīka): s-ն այստեղ տղվել է հավանաբար այն բանից հետո, երբ այն «y» է տվել, քանի որ u+y հայերենում ս է տալիս: Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ s-ն ձայնավորների միջև t-ին հատուկ փո-

փոխություններ ունի, այսինքն՝ տալիս է y: Եթե նաև հաշվի առնենք, որ sv-ն բառասկզբում հայերենում որպես kh է հանդիպում, հմմտ. khun «քուն» = սնս. svapnas, khirtn¹ «քրտինք» = հուն. ιδροός, ιδρωός, արմատը՝ svid «քրտնել», որ e-ն նախկինում նախորդող v-ի շնորհիվ o-ի երանգը կարող է ստանալ: Հմմտ. gorts = Φέρογο «գործ», որ վերջին վանկի ձայնավորը տղվում էր, այստեղից էլ ստացվում է. k Choir = h. Ե. svesār:

Այս բառի սեռականը h. Ե. հնչել է svesros, որտեղ s-ն նախկինում կանգնած է եղել բաղաձայններից առաջ, հայերենում այն տղվել է՝ z-ge-nu-m «հազմվել» = ἔννομαι Φέσ-νυ-μαι-ի դիմաց. gin = սնս. vasnas, լատ. venum. em «եմ» = սնս. asmi. gar-un = զենդ. vañhra: Ըստ այդմ՝ svesros-ը հայերենում պետք է *kher տար. իրականում այն հնչում է kher: Աչքի է զարնում, որ e-ն հայերենի ուղղականում o է տվել, սեռականում մնացել է e:

Բառի հոլովման պատկերը հետևյալն է:

Ուղղ., հայց. k Choir, սեռ., տր. kher, բաց. kherē, գործ. kherb, հոգն. ուղղ. khorkh, հայց. khors, սեռ., տր., բաց. kherts, գործ. kherbkh:

Սկնհայտորեն khor-kh-ը գալիս է k Choir-kh-ից, khor-s-ը՝ *k Choir-s-ից, ինչպես համապատասխանաբար harkh «հայրեր»-ը *hairkh-ից:

Այսպիսով, մասամբ լույս է սփռվում նաև հայերենի «չորք» թվականի վրա՝ vier: Եթե սնս. p-ita-r-as-ի դիմաց հայերենում h-a-r-kh է կանգնած, սնս. sv-as ā-r-as-ի դիմաց՝ հայ. kh-o-r-kh, նաև՝ սնս. c-atvā-r-as (հայց. c-atu-r-as (իգ. ուղղ. c-atas-r-as), ապա չպետք է նաև անսպասելի լինի հայ. ց-o-r-kh-ը: Այստեղ ևս t-ն պետք է y տված լինի, իսկ ayv-ից (ավելի ճիշտ eyv կամ eyu): Ի՞նչ ճանապարհով է o ստացվել:

Յոհ. Ծմիդոյը Kuhn-ի Ztschr.-ում (XXV, էջ 43 և հաջ.) ապացուցում է, որ h. Ե. ketvāres -ի «չորս» թույլ հիմքը երբեմն ktvar- (հին հունարենում τετ Fορ-, թույլը՝ πτ Far-) է հնչել: Այստեղից է թերևս գալիս հայերեն թվականի երկրորդ ձևը՝ khar, հոգնակին՝ kharkh: Մենք իրավունք ենք մեզ վերապահում ենթադրելու, որ այդ ktvar-ը նախ՝ հաջորդող երկու բաղաձայնից առաջ կորցնում է իր k-ն, tvar-ը տալիս է հայ. khar, ինչպես սնս. tvad-ի (բացառական) դիմաց հայ. kho-ն «քո» (սեռ.) է հանդես գալիս:

3. Չայնավորների հնչյունական օրենքները

Հայերենի ձայնավորների համակարգում իշխող օրենքները, որ ես Kuhn-ի Ztschr. XXIII, էջ 32 և 400 զարգացրել եմ, ըստ որում՝ սխալ է եղել միայն էջ

¹ Դր. Լազարոն այդ բառը դնում է զենդ. areθna-ի կողքին, որը նա ուղղում է որպես hvareθna, չունենալով որա համար որևէ հիմք: Այդ բառը միայն մի անգամ է հանդիպում և նրա իմաստը միջև օրս ոչ որի հայտնի չէ: Չենդ.-պիլ. բառարանում՝ areθnā=elbows:

32-ում տրված պնդումը, որ իբր e-ն միայն կարող էր սղվել, քանի որ հայերենում e-ն ինքը երբեք չի սղվում: Օրենքները, որոնք գրեթե առանց բացատրությունների են գործում և անսահման են կիրառվում, ուղղված և ճիշտ շարադրանքով հետևյալ կերպ են հնչում՝

Ա. հին օրենքը՝ նախնական վերջին վանկի ձայնավորները սղվում են,

Բ. ավելի նորերը (նրանցից հետո գործել սկսած);

1. **ê-ն** և **oi-ը** (i և u-ի աստիճանավորում) պահպանվում են միայն վերջնավանկում, մյուս դեպքերում նրանք տալիս են i և u:

2. **i**(=նախն. i, n-ից առաջ նաև= նախն. e) և **u** (= նախն. n, m-ից առաջ = նախն. o?), պահպանվում են միայն վերջնավանկում, մնացած դեպքերում սղվում են:

3. Սղվող **i-ի** և **u-ի** դիմաց հանդես է գալիս **ê**, երբ նշված հնչյունների սղման հետևանքով բառը դառնում է անարտասանելի կամ դժվար արտասանելի:

4. **ea-ն** պահպանվում է վերջնավանկում, մնացած դեպքերում e է տալիս:

5. Հայերենում **a, e, o** հնչյունները, որպես այդպիսիք (այսինքն՝ եթե նրանք հաջորդ բաղաձայնի ազդեցության տակ նախօրոք i և u չեն սղվել), երբեք չեն սղվում:

Օրինակներ Ա-ի համար՝ astl = $\acute{\alpha}\zeta\tau\eta\epsilon$, hair = $\pi\alpha\tau\eta\epsilon$, šun = $\kappa\acute{\upsilon}\omega\nu$, mard = $\beta\rho\omicron\tau\acute{\omicron}\zeta$, ard = $\acute{\alpha}\rho\tau\iota$, ban = $\varphi\omega\nu\eta$,

Բ-1. handés, սեռ. handisi; anêts-kh, սեռ. anitsits; êj, սեռ. iji; hamboir, սեռ. hamburi; anoiš, սեռ. anušî; koiš, սեռ. kusi, (այսպիսով՝ i-ն և u-ն, բացի վերջնավանկից, միշտ ծագում են ավելի վաղ ê-ից և oi-ից),

2. **cšmarit**, սեռ. cšmarti; sirt, սեռ. srti; artsiv, սեռ. artsvi; augut, սեռ. augti; brut, սեռ. brti; dustr, սեռ. dster;

3. **iłdz**, սեռ. êłdzi; indz, սեռ. êndzu; ump, այստեղից՝ êmpel; tsund, սեռ. tsnêndean (սովորաբար գրվում է՝ tsnndean),

4. **leard**, սեռ. lerdi; matean, սեռ. mateni; hreay, սեռ. hrêi (< *hreyi), կատարյալը 3 -րդ դ. koçeats, սակայն 1-ին դ. koçetsi,

5. **beran**, սեռ. beranoy; get, սեռ. getoy; hol, սեռ. holoy և այլն:

Այս օրենքները նույն հաջողությամբ գործում են հոլովման և խոնարհման համակարգում, նույնիսկ հաջողությամբ նրանք գործում են նաև բառաբարդման մեջ, այսինքն՝ նրանք գործում են ամենուր:

Հայերենի ձայնավորների համակարգի՝ հնդեվրոպականի հետ ունեցած հարաբերությունների կապակցությամբ, ընդհանուր առմամբ, առաջժմ կարելի է ասել հետևյալը՝

հ.հ.	a	ε	o	ä	η	ω	i	υ	ai	ei	oi
հայ.	a	e(i)	α, o(u?)	a	i	α	i	u	ai	ê	ai

հ.հ.	av	εv	ov	η	ζ	!
հայ.	au	oi	?	an	ar	al

4. corkh «չորս» և jerm «ջերմ»

Այն դժվարությունները, որոնք հանդիպում են çor-kh բառի վերծանման ժամանակ, Լազարդին ի վերջո բերեցին այն եզրակացության, որ այդ բառը «ուղղակիորեն» փոխառություն է: Այս կարծիքը քննադատության չի դիմանում: Այս բառը, այդուհանդերձ, բնիկ հայկական բառ է, ինչպես ցույց են տալիս վերը նշված դիտողությունները, այն պետք է վերծանել որպես հ.ե. *ketvâres-ից եկող: Որպես ուղղականի հիմք ձև՝ այդ բառի համար ընդունվում էր *katvâras -ը: Վերը ես նրա համար օգտագործեցի *ketvâres, ավելի ճիշտ կլիներ *ketvôres: Ընդհանուր ձևը, սակայն, ըստ լեզվաբանության արդի վիճակի՝ ketvôres է, k-ով, այսինքն՝ քնայնացված k-ով ձևը: Յոհ. Ծմիդուր երկար հետազոտություններից հետո, Kuhn-ի Ztschr. XXV 179, ի վերջո եկավ այն եզրակացության, որ հետնալեզվային k, g, gh հնչյունները ոչ միայն արիական լեզուներում են քնայնանում հաջորդող e, i, y-ից առաջ: Քանի որ նա, անշուշտ, իրավացի է, ապա հնդեվր. հիմք ձևը պետք է ընդունվի k'etvôres-ը, և այդ արդարացվում է սնս. çatvâras-ով, զենդ. çathârd, հուն. τέσσαρες (ուգր. τετφορες), հւլ. cetyrije. Սրան է վերաբերում նաև çor-kh-ը, որի ç-ն կանգնած է նախն. k-ի դիմաց = հայր. c, հուն. τ, հւլ. ċ, իսկ o-ն ոչ թե նախնական o-ն է, այլ փոխարինում է etvo կամ etu հնչյունական խմբին (*hmdn*. khor-kh «բույրեր»):

Հնդեվր. gh-ն հայերենում պետք է g տար: Քմային gh-ի դիմաց հայերենում պետք էր j սպասել: Այդ հանդիպում է օր. jer-nu-m θερομαίνωμα, jer θερομότης, jerm θερομός, jermn «ջերմություն» (πυρετός), որոնք կարելի է դնել հետևյալ բառերի կողքին՝ հուն. θέρος= սնս. háras «տոթ, բոց, ջերմություն», հւլ. žerav «բոցավառ» (Kuhns Ztschr. XXV, 168): Այստեղից հետևում է՝ հայերեն քմային հնչյուններ ունեցող բառերը կամ փոխառություններ են պարսկերենից (*hmdn*. Kuhns Ztschr. XXIII, 28-29, արձանագրված ուրիշ շատ բառերի հետ միասին), կամ եթե այդպես չէ և քմայինը, ինչպես ապացուցված է, ավելի նոր ծագում չունի, ապա նրանք գալիս են հնդեվր. նախալեզվից:

Այնպիսի ձևեր, ինչպիսիք են՝ corkh և jer (որ բացի այդ բերվում են Kuhns Ztschr. XXIII, 29, սխալ են կամ կասկածելի) այլև չեն վկայում հայերենի արիական ծագման մասին, ճիշտ այնպես, ինչպես հայերենի եվրոպական

բնույթի մասին չեն վկայում այնպիսի ձևեր, ինչպիսիք են օր. hing-ը=սնս. pañca, հ.ե. penke: Քմայինների պահպանման և չպահպանման հարցում հայերենը, ինչպես երևում է, կանգնած է հունարենի աստիճանի վրա, իսկ միակ փաստը, որը վկայում է հոգուտ հայերենի արիական բնույթի մասին, այսպիսով հերքվում է:

5. զենդ. caretar=h.ե. Kertar «կերտող»

Դը Լագարդը միմյանց կողքի է դնում հայերենի hraš «հրաշք, հրաշալի» և զենդ. fraša բառերը, ինչպես նաև՝ hrašakert=զենդ. frašōkareta (n. pr.) և hrašacartar = զենդ. frašōcaretar: Այս համադրությունները հնչյունապես շատ համապատասխան են, սակայն իմաստով՝ միանգամայն տարբեր: Ուրեմն այս համադրությունը միանգամայն սխալ է, քանի որ զենդ. fraša նշանակում է միայն «առաջ», իսկ frašōkar-ը՝ «ձգտել, մոտենալ՝ անել դատաստանի օրը» և այլն: Քանի որ kert-ը փոխառություն է, պարտադիր չէ, որ նաև hrašakert-ը փոխառություն լինի, ինչպես phaitakert և նման այլ բարդությունները կարող են կազմված լինել հայերեն և մի պարսկերեն բառից: Նույնքան քիչ հնարավոր է, որ hrašacartar-ը փոխառություն լինի, քանի որ cartar-ը՝ որպես ինքնուրույն բառ, ինչպես նաև բնիկ հայկական բառերի հետ բարդությունների մեջ է բավական հաճախ հանդիպում: Իմիջիայոց, ինչպես hraš-ը ինքը բնիկ հայկական է, cartar-ը նշանակում է «perito, esperto, maestro» և, հավանաբար՝ պետք է բաժանել cart-ar բաղադրիչների, քանի որ cartar-asan-ի կողքին կանգնած է նույն իմաստն ունեցող cartasan-ը «ճարտասան» eloquente, rettorico, oratore (asan՝ as-el բառից), հմմտ. de Lagarde, Arm. Stud. s.v. - զենդ. caretar «անող», այն հանդիպում է հիշատակված frašōcaretar բառում, որը հանդիպում է հոգնակի սեռականի ձևով՝ frašōcareθrām. Վերը նշված frašōkar-ի համար գործող անձի անուն է, որտեղից էլ գալիս են՝ frašōkara, frašōkareta, frašōkrti: frašōcaretar-ը այն անձն է, ով օգնում է քերել, մոտեցնել անել դատաստանի և հարության օրը: Քանի որ նշված երկու բառերը բոլորովին և երբեք չպետք է միմյանցից անջատվեն, ապա caretar-ը պետք է kar արմատից դուրս բերել, այսպիսով = սնս. kartar: Չենդ. caretar-ը վերաբերում է զենդ. krta և krti ձևերին, ինչպես հայրս. անորոշ դերբայ cartanaiy-ը ptc. karta-ին: c-ն մտել է այնտեղ, որտեղ հ.ե. հիմք լեզվում e կամ i(y) ձայնավորներից բացի որևէ այլ ձայնավոր է եղել: Հ.ե. գործող անձի հիմք ձևը գալիս է kar-ից՝ Kertar-, որտեղից և օրինաչափորեն՝ զենդ. ptc. pass.-ի հիմք ձևը հնչում էր krto-, որտեղից և օրինաչափորեն սնս. krta, զենդ. krta, հայրս. karta: K-ով ձևերը ամենուրեք հարթեցին c-ով ձևերին, սնս. լիովին, այստեղից էլ պահպանվում է միայն մեր caretar-ը: Կատարյալ 3-րդ դ. coreθ

(միավանկ) և քերևս նաև՝ carana. sraošōcarana-ում, հայրս. միայն cartanaiy, որը, սակայն, նոր պարսկերենում փոխարինվել է kardan-ով (հմմտ. Joh. Schmidt, Kuhns Ztschr. XXV, 88; Bartholomae, die Gāθā's, էջ 78):

Նոր պարսկերեն e

Ֆր. Մյուլլերը իր «Ueber die Stellung des Armenischen» աշխատության մեջ նկատում է՝ «Եթե նոր պարսկերենը հայերենի նման իր հնչյունական համակարգին համապատասխան այբուբեն ունենար, ապա նա, անշուշտ, իր հնչյունական հարաբերություններով հայերենին շատ մոտ կկանգներ»: Ֆր. Մյուլլերն իր այդ դժբախտ նախադասությամբ ուզում է ասել, որ նոր պարսկերենն էլ նույն հաջողությամբ, ինչպես հայերենը, e ուներ, սակայն այն միայն գրության մեջ չի սահմանազատվում a-ից: Իրականում բանն այն է, որ ըստ նոր պարսկերենի այժմյան արտասանության յուրաքանչյուր կարճ a տալիս է ä: Սակայն նոր պարսկերենում ä-ի կողքին և նրանից միանգամայն տարբեր ä գոյություն ունի, ինչպես հայերենում a-ի կողքին e գոյություն ունի. հենց ամեն ինչ այստեղից էլ սկսվեց, այդ մասին մինչ այս ոչ ոք ոչինչ չի ասել, Ֆր. Մյուլլերն էլ ոչինչ չի ասել: Սակայն այստեղ ես հայացքս շրջում եմ և սկսում եմ Մյուլլերի վերը նշված պնդումից:

Գոյություն ունեն մի շարք պարսկական բառեր՝ մոտ 500-600, որոնք առկա են իրենց հնչողության համապատասխան այբուբենով, դրանք պարսկերենից փոխառված բառեր են և պարսկական անուններ, որոնք հանդիպում են հին և նոր գրողների մոտ: Ես կարող եմ հավաստիացնել, որ չնայած այստեղ այդ նյութը չեմ կարող և չեմ ուզում ցուցադրել, որ ամենուր այնտեղ, հարյուրավոր դեպքերում, որտեղ այսօրվա պարսիկները ä են արտասանում, համաձայն չափազանց ճշգրիտ հայկական տառադարձության, նախկինում a է արտասանվել, այդ բանը հայտնի է յուրաքանչյուրին, ով պարսկերեն գիտե: a-ն ä է տվել միայն վերջերս, միջին պարսկերենն այդ ä -ից ոչինչ չգիտի, նա դրա փոխարեն մաքուր a ունի, այնպես, որ այնտեղ ոչ թե bārām է, այլ baram (հայ. ber-e-m)=«բերել» պետք է հնչի և այդպես էլ հնչում է: Սակայն այստեղ է հենց այն, ինչը Ֆր. Մյուլլերը չի նկատել՝ մաքուր a-ի կողքին, մի քանի դեպքերում, մաքուր e է կանգնած, և այստեղ հարց է ծագում, թե արդյոք պարսկերեն a-ի կողքին, եթե անգամ հազվագյուտ դեպքերում, e չի՞ ունեցել. փոխառյալ բառերի մեջ ես e-ով գրվող հետևյալ բառերն եմ գտել՝

1) Միշտ pet «պետ» բառը ինքը և մի շարք բարդություններում՝ aspet (զենդ. *aspōpaiti), aspahapet «գորավար», պազ. spâhvað, պրս. sipâhebâd . dehpēt = զենդ. danhupaiti, պազ. dahivâd:

2) **kert** - միշտ որպես բարոյության երկրորդ բաղադրիչ՝
 ա) քաղաքների անուններում՝ *Va lar šakert*=*Vologesocerta*, պրու. *Balā šgird*,
 այս բոլոր բառերում - **kert** = հուն. *κερτα*, լատ. *-certa*, պրու. *gird*,
 բ) **ašakert** = պազ. *ašāgard*, պրու. *šagird*, և **dastakert** «*bordo, compagna*», պրու.
daskara,

3) **deh** = պազ. *deh*, պրու. *dih*, **dehkan** = պրու. *dihgān*,

4) **ker** «անոդ»՝ *xoh-a-ker* «խոհարար» և այլն; պազ. *gar*՝ *awasōsgar* բառում,
 քերձչար և այլն,

5) **patker**= պրու. *paikar*, հայրու. *patikara*,

6) **kerp**, զենդ. *kehrp*, պազ. *karaf*,

7) **kerpas** «*drappo di seta*» = պրու. *kirpās* (*Vullers*), արաբ. *kirbās*, հուն.
κάρπασος, սնու. *karpāsa*,

8) **veh** «*superiore*», պազ. *veh*, պրու. *bih*,

9) **gmbeth** = պրու. *gunbað*,

10) **an-vaver** (*non accreditato*), պրու. *bāvar*,

11) **cem** «*passaggio*», պրու. *cam*,

12) **anderdzapet** «հանդերձապետ»,

13) **yetkar**= պրու. *yâdēgār*.

Պազենդերենում¹, որը դժբախտաբար վստահելի չէ, բացի այստեղ
 նշվածից, նաև *e*-ով հետևյալ բառերը՝ **meh** «մեծ» = պրու. *mih*, զենդ. *mas*;

keh «փոքր» = պրու. *kih*, զենդ. *kasu*;

Նաև **ešn**, **išn** վերջավորություններով այնպիսի բառերում, ինչպես՝ *bunda-*
hešn, *dahešn*, *dānešn*, *dārešn* և այլն, որոնց համար օրինակաբար են *iš* (*dihiš*
 և այլն) է կանգնում, սակայն արդեն Եղիշեն ունի *phursišn*=պրու. *pursiš*,
 այնպես որ, հավանաբար, պազ. և պիլ. պետք է *-išn* կարդալ:

Տարբեր նկատառումներով ուշադրության արժանի չեն այնպիսի դեպ-
 քեր, ինչպես՝ *e(i)-breh-ից* «*fate*», *cihār* «չորս» = պրու. *cahār*, *ež-freh-ից* «ա-
 վելի շատ», *frehest* «ամենաշատ», *ke* հարաբերական և հարցական
 դերանունը՝ պրու. *ki*; *kerba* «զովելի արարք» = պրու. *kirfa*. *kešvar* = պրու. *kiš-*
var, *se* «երեք» = պրու. *si* և այլն:

Մի քանի դեպքերում, այսպիսով, հայ. **e**-ին մի քանի աղբյուրներում՝
 պազենդերենը և նոր պարսկերենը **a** են հակադրում - այստեղ այդ **e**-ն լիովին
 կարող է հայերենին պատկանել, այլ դեպքերում հայերենի աղբյուրներից
 եկող **e**-ին պազենդ.-ում **e** է համապատասխանում, պարսկերենում **i** և այս
 դեպքերում *i*-ն, ըստ իս, միջին պարսկերենում պետք է **e** եղած լինի (որպես
 հին պարսկերենի *a*-ից նոր պարսկերեն *i*-ի անցման աստիճան), օր.

kert «արված, կերտված»-քաղաքների անունների երկրորդ բաղադրիչ,

ašakert «աշակերտ»,

deh «մարզ, երկիր»,

kerpas «կերպաս» *κάρπασος*,

veh «զերազանց, վեհ», նաև՝ *meh* «մեծ» և *keh* «փոքր», հավանաբար նաև
 այլ դեպքերում, որոնք ես առայժմ չեմ թվարկում՝ ուրիշ պատեհ առիթով
 նշելու համար: Որ սակայն այս *e*-ն հ.ե. և եվրոպական *e*-ի հետ ծագումով
 ոչ մի ընդհանրություն չունի, ակնհայտ է:

7. հայ. **taigr** «տեղր»

Դը Լազարդը դեռ իր «*Arm. Stud.*»-ում (2173) հիշատակում է հայ. *tagr* (*il*
fratello di marito) բառը: Այս է ըստ բոլոր բառարանների, նաև՝
 (նորագույնների) բառի ձևը: Այս բառը, սակայն, հին հայերեն չի, այլ նոր է:
 Բազրատունին իր գրաբարի մեծ քերականության մեջ (Վեներտիկ, 1852, էջ
 20) տալիս է որպես բառի միշտ ձև՝ *taigr* և նոր հայերենի թարգմանմամբ՝ *tagr*
 ձևով: Այս բառը հանդիպում է Մովս. Խորենացու մոտ, նրա գործերի
 վեներտիկյան հրատարակության մեջ (1865, էջ 220, տող 1):

ein nora taigerkh dstern

taigr բառի *ai*-ն գալիս է հնդեվր. նախաժամանակներից, որովհետև *taigr*=
 սնու. *devā*, *δᾶήρ*, լատ. *levir*, լիտվ. *dėveri-s* (բոլորը = *frater mariti*), հուլ. *dėveri*,
 անգլսաբու. *tācor*, հրգ. *zeihhur* (*Curtius. Grdz.d. Etym*⁵, 231):

8. հայ. **srunkh** խոհուս

Դը Լազարդը հայերեն *srunkh*-ը *χνῆμα*, *σφουρά* իր «*Arm. Stud.*» 2074
 կրկին համադրում է սնու. *φρονι*, զենդ. *sraoni*, հուն. *κρόνις* (լատ. *clunis*, հիսլ.
hlaun, լիտվ. *szlaunis*, կիմր. *clun* (*Curtius, Grdz. 150*): Քանի որ
 անհավանական է, որ հայերենը հնդեվր. «*Hinterbacken*» «ետին ոտք» բառը
 օգտագործված լինի «արունքուկը» իմաստով, և եվրոպական 1-ին
 սովորաբար 1 է հակադրվում և ոչ թե *r*, ապա այս համադրությունը ճիշտ չէ:

Եթե *srunkh* բառից անջատելու լինեն հոգնակիակերտ *kh* մասնիկը և *-n*
 վերջածանցը (հնմտ. *dur* բառից), ապա կմնա միայն *sru* հիմքը, որը
 կարող է ծագած լինել *sruy*=*h*. ե. *k'rus* բառից, *հմմտ.* հայ. *nu*=լատ. *nurus*; հայ.
mu-k-n=լատ. *mūs*: Պարզ է, որ ինչպես հայ. *mu-k-n*-ը հարաբերվում է լատ.
mus (*muris*)-ին, նույն ձևով էլ հայ. *sru-n-kh*-ը կհարաբերվի լատ. *crūres*<*crūs-*
es-ին:

¹ *Cum West*-ի *Glossar M. i. Kh.*

9. hnots «հնոց»

ոց -ը հայերենում գործածական վերջածանց է:

Եթե ենթադրվում է նրա առկայությունը հոտց բառում, ապա մնում է միայն հո-, որը պետք է որ ծագած լինի հin- կամ hun- ձևերից: Վերջինս՝ hun-ը, կարող է կանգնել hur (սեռ. hr-oy) բառի կողքին այնպես, ինչպես գոթ. fōn-ը (fumins), հրգ. fuir, fiur-ի կողքին (Joh. Schmidt, Vocal. II, 276), այսինքն՝ ինչպես արևելագերմանական fūni-ին՝ արևմտագերմանական՝ fūri-ի կողքին (Kluge in Paul und Braune, Beiträge VI, 379):

10. šarkay composto.

Իր «Arm. Stud.», N. 1687 դը Լազարդը գրում է՝ «šarkay composto. սառ. šarkā «λείπεται (Hoffmann hermeneut 50, 19) իր իմաստով չի համապատասխանում, արաբ. šarīk širkaṭ Lagarde materialien I, 113, 7 (Lev. 5, 21) ձևը չի տալիս: Բառը, այնուհանդերձ, սեմական է»: Ամեն ինչ ճիշտ է, վերջին հատվածին պետք է հավելել «ոչ» բառը: Այն բարդ բառ է, բաղկացած է հայերեն 2 բնիկ բառերից՝ šar=միասին և kay=կանգնած (<ka-l), և, ակներևաբար, պետք է քարզմանել հուն. σὺγκειμενός բառով:

11. aits (այծ)

Ուրիշների մեծն ես ևս հայ. «այծ» բառի կողքին դնուս եմ հուն. αἶξ (հիմքը՝ αἶγ): «Arm. Stud.»-ում Լազարդը նկատում է՝ «ἡγος-ը դեռ Հյուբշմանին հայտնի չէ»: Այս բառը ես իսկապես չգիտեի և չէի էլ գիտակցում, թե նա ինչ առավելություն կարող էր ունենալ αἶξ -ի համեմատությամբ, քանի որ նա ա-ի դիմաց իր դ-ի պատճառով շատ ավելի քիչ է կիրառվում:

Այնուհանդերձ, ես այս բառը այժմ էլ դեռ չեմ ճանաչում: Lexikon-ը գրում է՝ սեռ. αἶγός bōot = αἶξ: Այն պետք է որ հանդիպի C. I, I 742 (Cauer, Delectus, 130), որտեղ տրվում է՝ πρῶβᾶτυς σοῦν ἡγυς: Հոգնակի այս տրականը ἡγυς (<αἶγῶις)-ը նույնքան քիչ կարող է որպես եզակի ուղղական ἡγος ձևը ենթադրել, ինչպես և γεθοντοῖς-ը (տրականը) (Ahrens, de graecae linguae dialectis I, 236) մի այնպիսի ուղղական, ինչպես՝ γέθοντος:

12. apuxt (ապուխտ)

Հայերենի apuxt բառը «presciutto, carne salate e secca»; ψ υγμό ζ-ը Լազարդը նախկինում համարում է գենդ. մի բառի հետ, որը նշանակում էր «սառը», այժմ նա այդ չի կարողանում բացատրել:

xt-ի պատճառով ես այդ բառը երկար ժամանակ դիտում էի որպես

պարսկական փոխառություն և ըստ այդմ այն տրոհում էի a+puxt «չեփած»: Lexikon-ը այն հետևյալ կերպ է լուսարանում «միս, համեմված աղով և չամանով և չորացրած, առանց այն եփելու»: Բագրատունին իր հայերենի քերականության մեջ (էջ 672, § 1470) այն բացատրում է որպես aneph «չեփած», որովհետև պրսկ. puxt-ը eph-ն է:

13. Tamxosrov

Դը Լազարդն իր «Arm. Stud.» 1898 նկատում է՝ «jambxosrov Tamxosrođos Նյուդեբեն այն ԴԻՄԻՍ-ի համար մոռացել է»: Tabari, Geschichte der Perser und Araber 443, ծնթ. I Նյուդեբեն Tam-ը դիտում է որպես tahm-ից եկող և վկայակոչում է անուններ՝ Tahm-Jazdegerd, Tamšābūr, Ammian-ի մոտ՝ Tamsapor, Tam-Chesrōn, Tamxosrođ, Ταρχοσδρω, Ταρχοσδρός»: Նրա կարծիքի ճշտությունը վիճարկում է Հոֆմանը Auszüge aus syrischen Acten persischer Märtyrer էջ 268, ծնթ., սակայն Նյուդեբեն Հոֆմանի գրքի գրախոսականում Gött. gel. Anz. 1880, Stück 28, էջ 877, այն իրավացիորեն պաշտպանում է հետևյալ դիտողությամբ՝ «Ես շատ ավելի քիչ հավանություն կտայի նրա արտասանությանը՝ Tohmyazdgerd-ը (o-ով) և հավանություն կտայի նրա իմաստին»: Այդ անունը անիմաստ է բաժանել Tamxosrau, Tamšābōr բառերից, հարցը դրան չի վերաբերում: Սակայն այստեղ a-ի առկայությունը հաստատվում է հունարենի և լատիներենի գրության ձևով, մինչդեռ o-ի և u-ի դեմ կասկած է առաջացնում արդեն իսկ ասորական ωau-ի մշտական բացակայությունը: Ասորացիների մոտ h-ի անկումը բոլորովին էլ չի վկայում նրանց անուշադրության մասին. tam-ը կարող էր tahm-ից առաջ եկած լինել, ինչպես s(i)tam-ը stahm-ից, diram-ը՝ drahm-ից, sitamba-ն՝ stahmbak-ից, հմմտ. նաև pul-ը՝ puh-ից: «Stark-Chosrau» և այլնի իմաստի կապակցությամբ հմմտ. Sebēos III, 18-ում հանդիպող անունները՝ «javitean Xosrov» կամ «հավերժ Խոսրով»: Միայն մեկ անգամ հանդիպող jambxosrov-ը (de Lagarde, Ges. Abhh. 139), անշուշտ, արդյունք է մեծանունների բազմաթիվ աղավաղումների և այլն:

Այն, որ Նյուդեբեն դը Լազարդի և Հոֆմանի համեմատությամբ իրավացի է, ապացուցում է Տամխոսրով անունը = tam Xosrov Սեբեոսի մոտ (Պատկանեան, 1879, էջ 34):

Հոֆմանի գրքի էջ 251-ի կապակցությամբ ես կուզեմայի նաև ավելացնել, որ Gušnasp-Feuers Brosset-ի կողմից կատարված Թովմա Արծրունու

քարգմանության մեջ տրված է որպես «Vchamp», այսինքն՝ Všamp, որը, սակայն, իմ ձեռքի տակ գտնված հրատարակության մեջ (Th. Artsruni, Konstantinopel, 1852, էջ 102) Všnap է գրված:

Ալեհայտոբեն պետք է բոլոր տեղերում վերականգնել Všnap: Որպես անձնանուն՝ Gušnap-ը և Višnap-ը հաճախ են հանդիպում Ղազար Փարպեցու մոտ: Gušnap և Višnap ձևերը վկայակոչում է Վեստը պահլավերենում (Pahlavitexts I, էջ 173, ծնթ. 5):

14. Մի պարսկերեն-հայերեն բառարան

Վենետիկի Սուրբ Ղազարի գրադարանում գտնվում է հայերենով գրված պարսկերեն բառարան (Բառարան պարսկերեն), կազմված գրիչ Georg Der Hohannes von Balad-ի կողմից, և Հակոբ Տյուզյանի ('ի Յակոբայ Տիզեան) կողմից կազմված համառոտ քերականական հավելվածով, Կոստանդնուպոլիս, 1826: Բառարանը բաղկացած է 710 էջից, 711-715 էջերի վրա տրվում է հրատարակչի կողմից օգտագործված հայերեն բառերի մի ցանկ, որտեղ դրանք համեմատվում են իրենց համապատասխանող պարսկերենների հետ: Նախաբանում հրատարակիչը նշում է, որ չնայած պարսիկների և հայերի հարևանության շնորհիվ գոյություն ունեն հայերեն և պարսկերեն բառերի միջև շատ նմանություններ, սակայն հայկական ցեղն ու հայերեն լեզուն նույնը չեն, ինչ պարսկականը. «Մակայն այդ լեզուներից յուրաքանչյուրի կառուցվածքն ու կազմությունը պարզորոշ ցույց են տալիս, որ հիմնականում այս երկուսը միմյանցից տարբեր են»:

Բառերի ցանկը տառադարձված է, նույն իմաստով նման հնչող բառերը, որոնք պարսիկների և հայերի համար ընդհանուր են, որոնցից աստղիկներով նշված բառերը, ըստ էության, պարսկական են, մյուսները, սակայն, վերցված են առանց իրարից տարբերակման, առանց այն բանի, որ հեշտ լինի որոշելու, թե ո՞ր բառը ո՞ր ժողովրդինն է:

Ցանկն ունի մոտ 430 համեմատություն, որոնց մեծ մասը ճիշտ է: Եթե նրանք մինչ այդ ուրիշների կողմից էլ էին գտնվել և ուրիշների կողմից էլ էին մեզ ծանոթացվել, դարձյալ բառարանի կազմողին և հրատարակչին՝ փառք ու պատիվ, քանի որ նրանք առաջինն են եղել, որ մի քանի հարյուր պարսկական համապատասխանություններ են գտել: Այսպիսով, բավական մեծ հավելում տրվեց դր Լազարի «Armenischen Studien» աշխատությանը:

15. Ջրադաշտական կրոնի մասին

Եզնիկը (Վենետիկ, 1826), էջ 142-143, գրում է՝ «Դարձյալ ինչ-որ բան էլ են ասում նրանք (պարսիկները), որը բոլորովին հավատալի չէ՝ երբ Ռոմիզող մեռնում էր, իր սերնը զցեց աղբյուրը և (աշխարհի) վախճանին մոտ այն սերմից պետք է որ մի կույս ծնվի, և որդին, ծնված նրանից, կջախջախի Արիմանի (Armen-i) շատ զորաբանակներ, և նրա նման երկուսն էլ, նույն ձևով աշխարհ եկածները, կջախջախեն նրանց զորաբանակները և կոչնչացնեն նրանց:

Այնուհետև, եթե նրանց աստվածները մահկանացուներ են, ինչպե՞ս կարող են նրանք հուսալ մեկ այլ հարության մասին, և անգամ նույնիսկ եռակի հարություն, որը չի կարելի ընկալել որպես հարություն, այլ միայն որպես ոչ-հարություն: Եթե, այնուամենայնիվ, ինչպես նրանք են ասում, որդին մեռավ, ապա անընդունելի էր Ռոմիզոյի ու իր մյուս որդու՝ Xorašet-ի նկատմամբ հնարավոր համարել, որ նրանք երևի չեն մեռնի. որովհետև նրանց աստվածների ամբողջ տոհմը ամուսնացածների և մահկանացուների սերունդ է»:

Պարսիկների ուսմունքի՝ այն աշխարհի և ահեղ դատաստանի մասին ես նյութեր են քաղել ըստ պարսկական աղբյուրների՝ Jahrb. für prot. Theol. էջ 203-245: Այնտեղ ասվում է (էջ 234)՝ «Փրկիչը՝ Astvattra-ն պետք է ծնվի Kāsava-ի ջրից և արևելյան երկրից»: Նրա մայրը լինելու է Rdatfdhri անունով մի աղջիկ, որը, սակայն, կրում է նաև զուգահեռ մեկ այլ անուն՝ Vispataurvairi= «Ամեն ինչ հաղթահարող»-որովհետև նա ծնելու է նրան, որը հաղթահարելու է բոլոր դևերին և մարդկանց թշնամիներին»:

Ըստ այդմ՝ պարսիկների փրկիչը պետք է լինի մի կույսի որդի: Մակայն հետագա աղբյուրները նրա հորը համարում են Zoroaster-ին: Zoroaster-ի սերնը մի օր պետք է կաշի և Jazata Neriosengh-ի կողմից այն ի պահ պետք է տրվի Անահիտին, նրան դևերից հսկում են արդարների 9999 հոգիները: Այս սերմից միաժամանակ կծնվեն Ukhshyattra, Ukhshyatnemaoh մարգարեներն ու փրկիչները:

Վերջում անվանված երկու մարգարեների անունները պարսիկների մոտ ավելի ուշ փոխվել են Husēdar և Husēdarmâh անունների: Husēdar-ի համար պահլավերենում հանդիպում է Xoršetar անունը (West, Pahlavi Texts I, էջ 121, ծնթ. 2 և էջ 233, ծնթ. 2), թերևս հենվելով Xoršet «արև» և պահլավերեն այդ ձևից էլ պետք էր առաջացած համարել Եզնիկի Xorašet (կամ՝ Xorašet)-ը:

Երեք մարգարեների անուններն էլ, ինչքան ինձ հայտնի է, կարիք ունեն ճիշտ վերծանման: Ենթադրում են, որ առաջին երկուսը, որոնք դեռ 7-րդ և 8-րդ հազարամյակներից են գալիս, պատգամ ունեին ոչնչացնելու

կռապաշտութիւնը (կուրքերի պաշտամունքը) և աշխարհը վերաստեղծելու
այնպէս, որ փրկիչը (Saošyās) գալ կարողանա: Համաձայն իրենց պատգամի
էլ կոչվում են այս 3 փրկիչները՝ Ukhshyatrtta «աճող արդարութիւն», Ukhshyat-
nemañh «աճող մեծարանք» և Astvatrtta «մարմնավորված արդարութիւն»:

Ստրասբուրգ, 10 հոկտեմբերի, 1880

Հ ա յ կ ա կ ա ն ք I I

Բնիկ բառեր

բոկ «բոկոտն», հարաբերվում է գերմ. bar բառի հետ barfuß - ում և հւլ.
bosū (լիտ. bāsas), որոնք գալիս են հ. ե. bhasa (կամ bhosō)-ից:

Հայերեն բառը որպէս հավելում ունի -կ վերջածանց, որից առաջ հ. ե. s-ն
անհետացել է, *հմմտ.* no-ր «նոր», սնւ. nava, kher (սեռ./ուղղ. 'khour «քոյր»):

եւ ev սխալ է համադրել գեղ. aiβi- ի հետ, մինչդեռ պետք է համադրել
գեղ. aipi-ի հետ: Կրկնված չլինելու համար հիշատակում են Curtius,
Grundzüge, էջ 264, 293, նաև իմ «Casuslehre»-ն, էջ 305-308: Հայ. ev-ն պետք
է նույնացվի սնւ. api, գեղ. aipi, հուն. έπι բառերի հետ, հ.ե. հիմք ձևը՝ epi:
Հայերենում բառավերջնային ձայնավորը պետք է սղվեր, p-ն տալիս է v,
ինչպէս՝ evthn «յոթ» = έπτά septem, artsiv=սնւ. rjipyā, գեղ. rzifyā, իսկ e-ն,
ինչպէս այլ դեպքերում, սովորականի նման համապատասխանում է հնդեվր.
e-ին:

աղուէ aлуес «աղվես», վաղուց ի վեր իրավացիորեն համադրվում է հուն.
άλώπηξ -ի հետ: Մակայն.աղուէ-ը դժվար է սահմանազատել իր արիական
ազգակիցներից, սնւ. lōpāca և իրան. *raupāsa (նարսկ. rōbāh, պիլ. rōbās և
rōpāh (?)) Bundehishn, էջ 30, 15, 18, օւեթ. rubas, ընդհակառակը՝ ավելի շուտ
այն հեշտությամբ կարելի է դուրս բերել արիական *raupāca հիմք ձևից:
Քանի որ արիական r = եվր. l, հայերենում անդրադարձվում է l-ով կամ η-ով:
au-ն ոչ վերջնականկում u-է տալիս, p-ն՝ ձայնավորներից հետո v, ց-ով = k՝ s
-ով բառասկզբնային λ-ին (ինչպէս նաև՝ r և r-ին) միշտ ձայնավոր (a, e, o) է
առաջադրվում այնպէս, որ (հայ. ք = արիական ā վերադիրն է տալիս) հայ.
աлуес (<a-луес) լիովին համապատասխանում է *raupāca-ին: Ուստի և նաև
հուն. άλώπηξ-ը չպետք է սահմանազատվի սնւ. lōpāca, ինչպէս այդ ուղում
է անել Curtius-ը, այլ պետք է նրանց միջև հավասարության նշան դնել՝ սնւ.
lōpāca = իրան. *raupāsa = հայ. алуес = հուն. άλώπηξ «աղվես»: Մնում է
բացատրել, թե ինչո՞ւ հունարենում ω է կանգնած և ոչ թե av կամ ov, կամ
ev, և թե ինչո՞ւ հայերենում ք է կանգնած և ոչ թե i (*հմմտ.* Armeniaca I, N.
2): Աչքի է զարնում նաև հունարենին և հայերենին ընդհանուր հիմքի

աստիճանավորումը՝ *άλωπηξ*, սեռ. *άλωπεκ-ος* = *αλυες*, սեռ. *αλυεσ*: Ինձ հայտնի ևս մի համապատասխանություն դեպի հայերենում *զ-ի* և *ե-ի* հերթագայության (*ελεegn*), որտեղ այդ արդյունք է *ea-ի* սեղմման, որը, սակայն, *αλυες* բառում չէր կարող տեղի ունեցած լինել: Այս բառը հնդեվրոպականում բաղաձայն հիմքով չէ՞ր թեքվում և հիմքի երկու ձև չունե՞ր՝ ուժեղ *laupek'* և թույլ *laupek*:

հայ. *լոյս* *lois* (սեռ. *lusoy*), լուսին *lusin* (սեռ. *lusni*) բառերը, ինչպես հայտնի է, ազգակից են լատ. *lūc-s*, *lūna*, հուն. *λευκος*, գոթ. *liuhath* «լույս», սնն. *rūszant* «լուսափայլ, պայծառ» բառերի հետ: Սակայն հայերենում ևս նրանք ուրիշ ազգակից բառեր ունեն, քանի որ նրանց են պատկանում նաև՝ լուսն *lusn* և նրա հոգնակի՝ լուսուք *lusun-kh'* = *λευκώματα*. (Buch Tobias 3, 25; 6, 9; 11, 8 և 14), այնուհետև՝ լսնագոյն *lsn-a-goin* *ὕπόλευκος* և լսնանամ *lsn-anam* = *λευκαίνωμα*, *albescō*. *lusn* և *lsn*-ը համապատասխանում են իրար, ինչ վերաբերում է ձայնավորի աստիճանին, հուն. *λυκ* (*ἀμφι* - *λύκ-η* և *λύχ-νο-ς*) բառերում, *lois* և *lusin* բառերը, սակայն, հուն. *λευκ* (*λευκος* -ի մեջ):

Քիչ դեպքեր կան միայն հայերենում, որտեղ, ինչպես այստեղ, դեռ միևնույն արմատում ձայնավորների երկու աստիճան են պատկանում:

կաղին *kalin* (սեռ. *kalnoy*) իդենտիկ է հուն. *βάλανος* -ի հետ: Քանի որ հուն. *β*-ն այստեղ ևս, ինչպես սովորաբար գալիս է նախն. *-g-hg*, հմմտ. լատ. *glans*, իսկ հայ. *k*-ն, ըստ բաղաձայնների տեղաշարժի, գալիս է նախն. *g-hg*: Հայ. *λ*-ն համապատասխանում է նաև *me λ-r* բառում = *μέλι*, *aλ-am* «աղալ» = *ἀλεω*, *aλ* «աղ» = *ἄλς*, *tsaλ-r*-ը «ծաղր» = *γέλως*; *αλυες* «աղվես» = *ἀλώπηξ*: Ուրեմն՝ հայ. **kal-in-o* (հիմքը) լիովին համապատասխանում է հուն. *βαλ-av-o* -ին:

հուն. *βρογμός* «գալիս է» *βροκ* արմատից (Curtius, Griech. Verb I, 316), որն իրեն կանխադրում է *gruk*: Այս *gruk*-ը հայերենում հաջողությամբ կարող էր *kruc* տալ, իսկ այդ *kruc*-ից ածանցված բայը անորոշ դերբայի ձևով պետք

¹ Հոգնակիում սպասելի է՝ *լուսնք*:

է հնչեր *krc-el*: Քանի որ «Նոր կտակարանում» *βρογμός* -ը միշտ կրճել՝ *krc-el* է թարգմանվում, ապա երկու բառն էլ իրենց արմատներով իդենտիկ են:

մօրթի *mauru* նշանակում է «խորթ մայր» և թեքվում է ըստ խառը հոլովման *i-ի* խմբի՝ սեռ. *maurui*, հոգն. սեռ. *mauruats*: Նույն բառը հունարենում հնչում է *μητρύια*, որը կանխադրում է որպես հիմք ձև *mātruyā* կամ *mātruyā* (կազմված ինչպես սնն. *bhrātṛvya-ն* «հորեղբորդի» և այլն, զենդ. *brātūiryō* «հորեղբայր», «մորեղբայր», *brātūire* «հորաքույր», «մորաքույր», սնն. *pitṛvya* «հորեղբայր»): Նախն. *ātr*-ը հայերենում *aur* է տալիս (*հմմտ.* Armeniaca I, N. 1). *u+y>u*, բառավերջնային ձայնավորները սղվում են, այսպիսով նախն. *mātruyā* -ն հայերենում պետք է *mauru* տար, իսկ հայ. *mauru*-ն դրանով իսկ հավասար է հուն. *μητρύια*-ին: Հավանաբար, այս *mauru*-ին համանման է կազմվել Միսիսարեանների «Juristischen Schriften» (XII դ.)-ում հանդիպող *hauru* «խորթ հայր» բառը, որը չէ՞ որ եթե վաղեմի լիներ, պետք է որ համադրվեր սնն. *pitṛvya*-ի հետ: Սակայն «խորթ հայր» հասկացության համար Մովս. Խորենացու մոտ (Վեցնտիկ, 1865, էջ 272) հանդիպում է *yauray* ձևը: Յ-ն կարող էր *h-ի* դիմաց հանդես գալ *հմմտ.* *yisun*, *hing*-ի հետ: **haur-ay*-ը, սակայն, վերաբերում է *hair* բառին (սեռ. *haur*), ինչպես *mauru*-ն *mair*-ին (սեռ. *maur*): Այսպիսով, *yauray*-ի հիմք ձևը պետք է ենթադրել, որ **patrāy*-ը կամ *patrōy*-ն է: Համադրելի՞ է հուն. *πατρω-ς*-ի հետ:

Ի դեպ, եթե «մորաքույր» հասկացությունը արտահայտելու համար կարող է ծառայել «եղբայր» բառի մի ածանցյալը (զենդ. *brātūire*), ապա հնարավոր է համարել, որ «քույր»-ի մի ածանցյալը ծառայեր որպես «հորեղբայր» հասկացության արտահայտման միջոց: «Մորեղբայր» հասկացությունը հայերենում արտահայտվում է *քեռի* բառով, *kheri*, որը կարող է ածանցված լինել -ի վերջածանցի օգնությամբ *kher* հիմքից (*հմմտ.* *քեռ*-այր «քրոջ ամուսինը», *քեռ*-որդի «քրոջ որդի»): Եթե *kheri* հասկացության կապակցությամբ տրված բացատրությունը ճիշտ լինի, ապա զուգահեռաբար միմյանց կողքի կկանգնեին՝

hair «հայր»	սեռ. <i>haur</i>	այնուհետև՝ <i>hauru</i> և <i>yauray</i> «խորթ հայր»
mair «մայր»	<i>maur</i>	<i>mauru</i> «խորթ մայր»
khoir «քույր»	<i>kher</i>	<i>kheri</i> «մորեղբայր»

Օտար բառեր

անապակ *anarak* = *ἀναρατος*, *merus*, ինչպես պրս. *nab*, *badä* և *nab* «անջուր, մաքուր գինի» (W¹), Վուլլերսի կողմից բազմաթիվ անգամ Աստվածաշնչում հանդիպած, օր. Երեմ. 25, 15, *ginvoys anarakis*=մաքուր գինու: Այս բառը նախ.-ում պետք է որ հնչեր **nāba*: Այն ածանցված է պիլ. -*ak* վերջածանցով **anāp*-ից = զենդ. *anāpa* «անջուր», նախ. *nāb*, *purus*, *merus*, *non mistus* (V):

ապարանջան *aparanjan* = *ψέλλιον, χλιδών*, պրս. *ābrāncān*, *bārānjān*, *dāstäbrāncān* W: W-ի կողմից բազմիցս Հին կտակարանում հանդիպած, օր. Ծն. 24, 22 **երկուս ապարանջանս** = *δύο ψέλλια*, նախ. *abranjan circulus ex auro, argento, simil, quo feminae manus et pedes ornare solent* V, արդեն D-ի բառարանում:

բիժ *biž* = *λίμη, λημία; gramiae, lippitudo*. W-ի կողմից բազմիցս, նաև Եզնիկի մոտ հանդիպող, նախ. *bij sordes oculorum, lippitudo* (V), արդեն D-ի մոտ:

գառազ *gavaz* «մի տեսակ փոքրիկ բազե», ըստ W-ի= պրս. *gūvāz* Երզն. XIII-XIV դդ.), Վուլլերսի մոտ ես հանդիպել եմ միայն *guvāš accipiter minoris generis*.

գզիր *gzir*, հանդիպում է C-ի մոտ, ոչ W-ի մոտ. *capo del villaggio*= պրս. *gizir*, *hūmūn*. Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Acten pers. Märtyrer*, էջ 62 N. 542.

¹ W-ով ես նշում եմ Մխիթարեանների մեծ բառարանը (1836-37), C-ով՝ Չախջախեանի հայ-իտալերեն բառարանը (1837), D-ով՝ պարսկերեն-հայերեն բառարանը (1826), V-ով՝ Vullers-ի նոր պարսկերեն բառարանը:

գրտակ *grtak*: Եթե այն գրիչների կողմից չի շփոթվել *germak*-ի հետ, ապա պետք է որ նշանակի «հաց» W (3 տեղ «Վարք հարանց», ինչպես նաև՝ *ausgewählten Homilien*), *panetto, pagnotto, pan bianco, pane fatto di fior di farina* C. պրս. *girda* «*res quaevis rotunda, genus panis non tenue et rotundum*» V. արաբ. *jardaqa* (Nöldeke), արդեն D-ի մոտ:

դաստառակ *dastarak* = *χειρόμακτρον, ἐκμαγειον*, *mantile, mappa* (Եղիշե և ուրիշ.), պրս. *dastār* = *mantile, sudarium; hūmūn*. պրս. *dastārca* «ջնջոց, սրբիչ»:

դաստիարակ *dastiarak* = *παιδαγωγός* (Ա կորնթ. 4, 15; Գաղ. 3, 24, 25): Այս բառը W-ն համադրում է պրս. *dastgir*-ի հետ: Բառը ակնհայտորեն պարսկերեն է և վերաբերում է պրս. *dastyār*-ին 1) «*qui potentiam tribuit, adiutor*; 2) *discipulus*; 3) *subditus* (V)»: Այստեղից էլ *dastiarak-em παιδαγωγέω*

դարիճակ *daricak* (ըստ W-ի հանդիպում է Անանիա Մանահնեցու մոտ, XI դ.) «*le pretelle, modello degli orefici, fopma*» C= պրս. *darīca* «1) *portula*; 2) *fenestra*; 3) *forma fundendi aurifabri*» (V):

դափ *daph* C-ի կողմից բերվում է որպես «modern» և բարձրանվում է որպես *cembalo*: Այստեղից էլ գալիս է *daph-el suonare il tamburo* (Թովմա Արծրունի, 10-րդ դ.), *daphium* (Ռսկ. յհ.) և *daphum* (Գրիգոր Մագիստրոս, 11-րդ դ.) = *strepito, romore*: Պրս. *dap* «*ex quo արաբ. daf ortum est, i. q. 2) tympanum manuale*» V.

դուռայ *dura* «sorta di veste» **C** (Ներսես Լամբրոնացու մոտ, Թուրք առ Լեոն (XII դ.), Երզնկացիին այն դիտում է որպես պարսկերեն բառ՝ «դուռայ և ռիտդ» *dura und ritdā*: Առաջինը = արաբ. *durrā'a* «vestimentum quod non nisi e lana conficitur», *ritdā*, նշանակում է ըստ **W**-ի պրս. «*rida*», ուրեմն՝ = *durrā'ja*, *vestis exterior* (**V**), արաբ. *durrā'a* = *pallium*:

զամնատիստ *zarṇavuxt* Եզեկ. 16, 13, հուն. *τριχαπτα*: **C**-ն նկատում է, որ ըստ որոշ բարգմանությունների այն նշանակում է. «*veste sottile tessuta de' peli di camello*», ուրիշներն այն բարգմանում են «*drappo di seta, broccato*»: **W**-ն հիշատակում է պրս. *zārbāft-ը*, այսինքն՝ *zārbāft*= ոսկեգործ, ոսկով գործած: Քանի որ *zārb-ը* գալիս է *zārb-ից*, *bāft-ը* **vāft-ից*, որն իր հերթին մի ավելի վաղեմի **ufta* հանել է գործածությունից, և քանի որ հայերենը *f* չունի և *ft-ի* փոխարեն *vt* կամ *xt* պետք է արտասանելին, ապա *zarṇavuxt-ը* և *zārbāft-ը* նույն աղբյուրից են գալիս և նույն իմաստն են ունենալու՝ «ոսկեգործ»:

զառքաշ *zarkhaš* «ոսկեթել զգեստ» հանդիպում է հետևյալ նախադասության մեջ՝ «Ազանին քազուհիք զառքաշ առ ստորտուկք»-Վարդանի մոտ (13-րդ դ.), Ps. 44, **W**: Այն պրս. = *zarkaš* «*ex aureis filis elaborata res; pannus filis aureis textus*» **V**:

զարտագոյն *zartagoin* կամ *zartagun* «օտարազգի բառ՝ *zārdägün*», այսինքն՝ «դեղնագույն»: Բժշկրն.-ում: **W**. - պարսկերեն՝ *zārdägün* «*sorta di fiore*», **C**. - պրս. *zard+gün*:

զնճիլ *zncil* «զնջիլ» (Վարդ հարանց), **W**. պրս. *zinjīr* «*catena*»:

զոհալ *zohal* «օտար բառ»: Շիրակացու մոտ: **W**. - արաբ. *zuḥal* «Սասունրն»:

զոհրա *zohra* «օտար բառ»: Շիրակացու մոտ: **W**. - արաբ. պրս. *zuhra* «Վեներա»:

զունար *zunar* հուն. *ζωνάριον*: Ոսկ. գծ.: **W**. - արաբ., պրս. *zunnār* (փոխառություն հունարենից):

զանապ *zanap* (այն է՝ *zanab*), արաբ. *zānāb*, այն է՝ «պոչ», այստեղից էլ *zānāb i tinnin* «վիշապի պոչ»: Մի համաստեղության անուն, Վարդան (13-րդ դ.) = արաբ. *ḍanab* «պոչ» (*tinnin* = արաբ. *tinnīn* «վիշապ»):

թարշիշ *tharšiš* կամ **թարսիս** *tharsis*. **W**. - եբրայերեն «մի տեսակ քանկարծեք քար» Եզեկ. 1, 16 ականց Թարսսի և Երգ երգոց 5, 14 ակամբք Թարսսայ (տարբերակը՝ ի թարշշայ), հուն. *Θαρσις*, այսինքն՝ եբր. *taršiš*:

թրմուս *thrmus* «եգիպտական բակլա» (Բժշկրն.) = պրս. *turmus faba aegyptiaca et syriaca* (հուն. *Θέρμος* թգի հատիկ, արաբ. *turmus* Նյուդեբե): Հայերեն է եկել արաբերենից:

լայքա *laikha* կամ **լաքա** *lakha*¹ = *lacca* (**C**), ուրեմն՝ = պրս. *lāk* «լաք» (սնս. *lākšā*):

¹ Մովս. Խորենացու մոտ II, 50 (Վենետիկ, 1865. էջ 128, լայքա շատ, տարբերակը՝ լաքաշատ և դաքաշտ:

լիդակ *lelak* «ινδικόν», indicum «ինդիգո» (Բժշկրն.) = արս. արաբ. nīla, nīlaj, սնս. nīlā «կապույտ», nīlā, nīlī «ինդիգո բույսը»:

լիամ *lkam* (այն է՝ lgam), արս. ligeam (vermischte Schriften; 12-րդ դ. հետո) W. արս. līgām «սանձ»:

լոբիաս *lovias*, նաև՝ lubia, lupia = *λοβός*, phaselus (Մխիթար Գոշ, 12-րդ դ.) = արս. lubiyâ կամ luviyâ = հուն. *λοβός*, phaseolus (V), *հմնտ*. քրդերեն lupék, արաբ. lūbiya, գալիս են հուն. *λοβοι*-ից, Justi, Kurd. Gram. էջ 49:

խալատ *xalat* «արաբ. = sbaglio» C. Նաև՝ խալտիմ չալտ-իմ կամ դալտ-իմ sbagliare (Ներս. Լամբրոնացու մոտ, 12-րդ դ.) = արաբ. Կալափ:

խարակ *charak* արս. xara, sāng i xarā «Վեցոր. (5-րդ դ.). ամենայն քար կամ խարակ, յուրաքանչյուր քար կամ ժայռ, բարդությունների մեջ՝ խարակաձև «ժայռի նման» = արս. Կհարա «ժայռ» և Կհարա:

խումար *humar* «տխուր» (vermischte Schriften) «lauguido e melancolico dopo l'ubbriachezza, ubbriaco» C. արաբ. *xumār* «զարթխում, խումար»:

կաթ *kath* «կաթիլ» = արս. kât «gutta»:

կնճիթ *kncith* (khjith) «քնճութ» Փիլոն, Եփրեմ, Եսեբիոս (5-րդ դ.) = արս. kunjid «քնճութ»: Այսպես արդեն D-ում:

կուռայք *kurai-kh* «Դուրան կարդացող(ներ)» (kuran-i) Ղեւոնդ, Պատմութիւն (8-րդ դ.) = արաբ. qurrā:

կրպակ *krpak* «կրպակ» (Գործք առաքելոց, 28, 15) **երիցն կրպակաց** = *Τριτων Ταβέθρων*) = արս. kurba, այսինքն՝ officina, taberna; արաբ. qurbaj և qurbaq: D-ի մոտ արս. kûrbâ:

հեկեկամ *hekek-am* և *hekek-em* singultio, այստեղից է *hekek-an-kh* singultus (մեկ անգամ «Վարք հարանց»), արս. hukak = hukka «singultus», *հմնտ*. hukhuk «singultus», արս. hûkhûk D.

հեջուպ կամ **հեճուպ** (այսինքն՝ *hejub*), արաբ. hajib, Վարդան, Պատմ. (13-րդ դ.) W, «maestro di camera» C = արաբ. hajib «սենեկապետ»:

հրուշակ *hrušak* (կամ Կրուշակ «pasta dolce» C-ի, ոչ՝ W-ի մոտ) = արս. frōšak կամ farūša «dulciarii genus e farina, butyro et melle confectum» V, արս. «fūrūšâ» D:

դամար *lamar* «ղուսին», Շիրակացու մոտ նշվում է որպես արս. բառ, արաբ. qamar:

մայտան *maitan* (այսինքն՝ maidan) piazza (Վարք հարանց) = արաբ. maydān:

մարդասանկ *mardasank* կամ *martasank* և *murtasang*=բար մարցանկ (հմմտ. Լսագարդ, Arm. Stud. N. 2347): Հուն. λιθάργυρος (Գիրք վաստակոց, 13-րդ դ.) = պրս. *murdâsang* կամ *murda sang*:

մաշարայ *mašara* «պարտեզի ածու» (Գիրք վաստակոց, 13-րդ դ.), պրս. *māšarā*» W. արաբ. *mašāra*:

մթխալ *mtxal* (Վարք հարանց, Գիրք վաստակոց) «օտար բառ» *una oncia e mezza C.* արաբ. *miθqāl*:

յունալ *yunap* (այն է՝ *yunab*), «թուրք. *unnab*» (Մխիթար Գոշ, 12-րդ դ.) = արաբ. *unnāb*:

նասազ *navaz* = νάυτζ (Յայտ. Յովհ. 18, 17) = սնս. *nānâjá* «նավորդ» (Çat. Br.) = հուն. ναυγός, լատ. *navīgus*) (Bezzenb, Btr. VI, 131): Այսպիսով կարելի է եզրակացնել՝ պիլ. *nāvâz* (հմմտ. զենդ. *gav-âz*):

նուսխայ *nusxa* (Նարեկացու և Շնորհալու մոտ, 10 և 12-րդ դդ.) ըստ C-ի «*esemplare, regola, modello*= արաբ. *nusxa*»:

պէշասպիկ *pêšaspik* (Փաստ. Բուզանդ, III, 21; Վենետիկ, էջ 56), պարսկական բառ է՝ «սուրհանդակ», որը մտել է նաև ասորերեն, *հմմտ.* Hoffmann Auszüge, էջ 14, N. 97, որի «*pêšaspâig-ը* Նյուդեբերգ իրավագիտորեն ուղղել է *pêšaspîg*»-ի: Հմմտ. նաև Սեբեոս (հրատ. Պատկ. էջ 56՝ *պէշասպի-ք) pêšaspi-kh*, ուստի և այն պետք է կարդալ՝ *pêšaspik-kh*:

պրքէ *prkhê* (այսինքն՝ *brkhä*), ինչպես արաբ. *bürkhä* (Գիրք վաստակոց) W. «*vasca, piscina, fossa*» և այլն C, արաբ. *birka* «*piscina*»:

ջուալ *juap*, այն է՝ *juab* (Երզն. *aibub*) «*risposta*»= արաբ. *javâb*:

ռահան *rahan* (բեհան, բիհան, բահան) Տօնաց. -ում՝ «*basilico, ozzimo*»= արաբ. *raihân* «ռեհան»:

վարշամակ *varšamak* *σουδάριον* (Յովհ. 20, 7, Ղուկ. 19, 20)= պրս. *vâšâma* կամ *bâšâma*= *velum*: Արդեն D-ում:

փաղանգամուշկ *phalangamušk* «բուրմուր» Մ. Խոր. Աշխարհացոյց (հատվածներ, Վենետիկ, 1865, էջ 615) = պրս. *palangmušk*¹, բույսի անուն և այլն (*հմմտ.* նաև՝ *palangmuš* «*planta quaedam suaveolens*» V), Պատկանեան, Հայ. աշխ. էջ 81:

փարգաստ *phargast* (Սեբեոսի մոտ, 5-րդ դ.) «պրս. *pärkhästh*» «*Dio no'1 permetta, Dio guardi !*»= պրս. *pargast* կամ *bargast* «*absit, prohibeat Deus*»:

փոք *phukh* *πνεῦμα*, *spiritus, flatus, follis* (Աստվածաշնչում), «պրս. *phukh*» W; «*fiato, soffio, gonfiamento, coreggia, folle*» C; պրս. *pûk*, «*flatus ignis excitandi caussa ex ore emissus*»? Արդեն D-ի մոտ:

¹ Նաև՝ *färnâjâmušk*, որը հավանաբար վերը բերված բառերի աղավաղված ձևն է: Պահլավական բառ է (Bundehišn 66, 13), կարող է երկու ձևով էլ կարդացվել:

քափուր *khaphur* (Մ. Խ. Աշխ., էջ 615) = պրս. *kâfûr* «camphora» (Պատկանեան, Հայ. աշխ., էջ 81):

քիչ *khic* «պրս. *khic* = քիչ» **W** (Լամբրոնացի, 12-րդ դ.) = պրս. *kic* «paucus, parvus» (**V**):

քմին *khmin* «պրս. *khâmin, khâmingeah, khâmänd*», «դարան, որոգայթ» (Մատթ. Ուտհայեցի, 12-րդ դ.) = արաբ. *kamin* «դարան»:

օտարիս *otarit* կամ *otarit* «պրս. *utarid*» (Շիրակ.) **W**, «il pianeta Mercurio» **C**, արաբ. *utarid*:

— . . . —
Հ ա վ ե լ վ ա ծ

գոս *gos* «թմրուկ», հանդիպում է միայն մեկ անգամ Շնորհալու մոտ (12-րդ դ.) Ողբ Եղեսիոյ (*gos-er-s*, «թմրուկները»), **D**-ն դնում է արաբ., պրս. *kôs*:

գորշապահանգ *goršapahang* (Եզեկ. 16, 12) = *τροχισκος, ένώτιον* (տարբերակները՝ *gošapahang, gošaparhang*), հաստատ պարսկերեն է *gôš* (*gorš*), պրս. *goš* -ն է «ականջ», *apahang* կամ *pahang* պետք է նշանակի «ականջօղ, ծովերիզ, շղթա», սակայն այն պարսկերենից մինչ այս ինձ հայտնի չի եղել: Պրս. *pâhang* -ի մասին չպետք է մտածել, քանի որ այն մտել է քարոզության մեջ *pâ* «տք» բառի հետ:

Պարսկերեն պետք է լինի նաև **ճառակատիք**-ը *navakati-kh* = *έγκαινία* (Յովհ. 10, 22 և ավելի հաճախ), որը **W**-ը բացատրում է որպես հայ. պրս. *nor-a-kerti-kh* (նոր կերտվածք) և պրս. «*näv kârdän*» (նոր կերտել), իսկ **C**-ն քարզմանում է՝ *dedicazione, festa della dedicazione, la festa della Sagra*, Յովհ. 10, 22-ի նոր պարսկերեն քարզմանության մեջ այն տրվում է *naugan* ձևով (**Vullers**): *nav*-ը պրս. *nau*=զենդ. *nava*= նոր, սակայն *kati*?

Հաստատ չէ **kat** -ի իմաստը նաև **կատապան** բառի մեջ (Վարդան, Պատմ. 13-րդ դ., Մամուլ Երեց, 12-րդ դ.), որը մոտավորապես նշանակում է «քաղաքազուխ»: *pan*-ը հայտնի է շատ բարդությունների մեջ որպես երկրորդ բաղադրիչ, *pan*=պրս. *bân* «պաշտպան», նախն. **pâna*, սակայն *kat*-ը մնում է չվերծանված, այն կարելի է կապել պրս. *kada*-ի հետ? (*kat-ak-hg*) **W**-ը բերում է մի պրս. *kat, kât*=կողմ, վայր համադրությունը և համեմատում է պրս. *kedxuda* «տանուտեր»-ի հետ:

դոճ *doc* կամ **դոճ** *ի խեժ* *docixêž* (Բժշկրն.-ում): **W**-ն այն բացատրում է «լաքք, տուժ» բառերով: **C**-ն քարզմանում է *lacca, cęra lacca*:
Մա պրս. *dôž* (= *dôža*) «i. q. lakh i. e. res quaedum gummi similis »:
V. *χêž* = *χîž*, պետք է որ «տետին» նշանակի, պարսկերեն՞ն է:

ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ III

ԲՆԻԿ ԲԱՆԵՐ

1) ԲԱՌՆԱՄ

Այն կարծիքներին, որոնք մինչ այս արտահայտվել են **բառնամ** *barnam* «բարձրացնում են» ներկայի և **բարձի** *bardzi* «բարձրացրի» կատարյալի փոխառնչման մասին, ես կուզենայի ավելացնել ևս մեկը, քանի որ եղածները ես չեմ կիսում: **Բարձի** կատարյալը չի կարող հայ. **բար** արմատից կազմված բաղարկություն լինել, քանի որ այլապես այն անհրաժեշտորեն ոչ թե **բարեցի** *barets-i* պետք է հնչեր, այլ գոնե՝ **բարցի** *barts-i*, ինչպես այդ հետևում է **ընթեռնում** *ēnthēnum* «ընթերցում են», կատարյալը՝ *ēntherts-ay* ձևերից: Բայց եթե կատարյալի «ց»-ի [ts] «ձայնեղացումը» «ձ»-ի [dz] անընդունելի համարենք, ապա **բարձի** *bardz-i*-ն կարող է լինել բարձ = հ.ե. *bhrgh¹* արմատի պարզ կատարյալը, որն արդեն հենց այդպես էլ ընդունվել է: Հարց է ծագում միայն, թե **բառնամ** ներկան հենց նույն արմատից է, թե՞, ինչպես մինչ այս էին համարում, մի ինչ-որ *bar* արմատից պետք է ածանցված լինի = սնու. *bhar*, հուն. *φερε*: Անշուշտ, հրապուրիչ է հայ. **բառ-նա-մ** *bar-na-m*-ը նախնական *bhr-nā -mi*-ից դուրս բերել (սնու. **bhr-nā-mi*), հնչյունական տեսանկյունից ևս այդ բանի դեմ ոչ մի առարկություն չի կարող լինել: Սակայն այդ անհամատեղելի է բառի արտահայտած իմաստի հետ: Մասնկրիտի *bhar-ը* = հուն. *φερε* հայերենում արտահայտվում է **բեր** ձևով (ներկա՝ բեր-են *ber-em*, կատարյալը՝ բեր-ի *ber-i*) և ունի «կրել» իմաստը, ինչպես **բառնամ**, **բարձի** ձևերի իսկական իմաստը «վեր բարձրացնել»-ն է: Հմնտ. Ջախջախեսանի հայ-իտալերեն բառարանում՝ **բառնամ** *barnam* *alzare dalla terra, levare, sollevare*; **բառնալիք** *barnali-kh, lieva* «ձծակ»; **բարձումն** *bardzumn il levare, il tor via*; **ամբառնամ** *am-barnam* *alzare, levar* in alto, *sollevare*; **ամբարձումն** *ambardzumn alzamento, leva, levamento*; **համբառնամ** *ham-barnam* *alzare, innalzare*; med. *ascendere, levarsi in alto*»; **համբարձումն** *hambardzumn alzamento, leva, levamento, hmnun*. **համբարձ** *դժե* Յայտ. 10, 5, ինչպես **բարձ** (բարձրացրեց) Յովի. 6, 5 և **ամբարձ** (բարձրացրեց) Դուկ. 6, 20: Հայերենի մեծ Բառարանը ճիշտ է թարգմանում *berem-ը* = *φερω*, իսկ *barnam-ը* = *αἴρω*, պարզ է, որ **բերեմ** *berem-ը* հարկ է լինվի սահմանազատել **բառնամ** *barnam*-ից, որը նշանակում է «բարձրացնում են»: Ընդհակառակը՝ ինձ քվում է **բարձի** «վեր բարձրացրի» կատարյալի ձևը գալիս է **բարձր** *bardzr* ածականից (սեռ. *bardzu*), որը միանգամայն իրավա-

ցիորեն կարելի է համադրել սնու. *brhat*, զենդ. *brzat*, օսեթ. *barzond* բառերի հետ:

Այսպիսով, **բառնամ-բարձի** *barnam-bardzi*-ն ըստ իմաստի (*αἴρειν*) հարկ է սահմանազատել իրարից; *bardz-i*-ն ոչ թե բաղադրյալ, այլ պարզ Aorist է, գալիս է *bardz=h.ե. bhrgh¹* արմատից, որից նաև ներկան *barnam-ը* պետք է դուրս բերել: Այսպիսով, ես համադրում եմ՝

ներկա, 3-րդ դ. *bar-na-y aἴρει = հ.ե. bhrgh¹ -nā -ti*
կատար., 3-րդ դ. *e-bardz դժե = հ.ե. e-bhrgh¹ -et*

Ներկայում «ձ»-ն = *gh¹*, *r*-ի և *n*-ի միջև տղվում է, ինչպես օր. *s=k¹* *uth, acht, óκτώ* բառերում, կամ *r*-ն *etes* «ետես» (*e-ters*-ի դիմաց) *έδρακε* բառում է տղվել:

Բառնամ, **բարձի** բառերի նման հարկ է, իհարկե, դատել նաև **դառնամ**, **դարձայ** բառերի նկատմամբ:

2) մեղանչեմ

Հայ. մեղ *mel* բառը Յովի. ի Աետարանում 15, 22 և 24 տրվում է որպես հուն. *άμαρτια* բառի թարգմանություն, իսկ **մեղանչեմ** *mel-anč-em* բայը Աստվածաշնչում միշտ ծիսայում է որպես միջոց հուն. *άμαρτάνω* բառի թարգմանության (*hmnun*. ներկա՝ մեղ-անչ-է = *άμαρτάνει*) Ա կորնթ. 7, 36, կատարյալը՝ մեղ-ար = *ήμαρτες*, մեղ-ալ = *ήμαρτε* Pl. Kr. I, 7, 28):

Հունական *άμαρτια, άμαρτάνω, ήμαρτον, νημερτής, ήμεροτον, άβροτάζειν* բառերի հիմքում, եթե մենք մի կողմ թողնենք *den* *histerogenen Spiritus asper* (Curtius, Griech. Verb. II, էջ 11), որպես արմատ ընկած է *amrt*-ն, որն անցնում է *amrt, amert, amort* աստիճաններով: Կորնթոսից սահմանազատվելով (տե՛ս նշված տեղը), ես ենթադրում եմ, որ *amrt*-ի այդ *a*-ն, ինչպես և *ά-μέλγ-ω*-ում, նախադրություն է, և միանում են Կորնթոսի կարծիքին (Griech. Verb. I, էջ 238; II, 10-11), այն հարցում, որ *amrt* բառի *t*-ն «accessorisches» է, այնպես, որ որպես *άμαρτάνω*-ի և այլնի արմատի էլենենտ, *ar*-ի կորուստ է տալիս, որը ձայնավորի միջին աստիճանում որպես *mer*- համապատասխանում է հայերեն մեղ *mel*-ին:

3) փոյթ

Հուն. *σπουδή*-ն հայերենում միշտ **փոյթ** *phoith* բառով է թարգմանվում, նրանցից ածանցված *σπουδάζω*-ն՝ ածանցված **փութամ** *phutham*-ով (կատարյալը՝ փութացայ = *έσπούδασα* Թուրք առ գաղ. 2, 10):

Իմաստների բացարձակ նույնության դեպքում ևս նրանք նաև

¹ Փաստոս Բազանդ, 15, բարձիւն և բերիւն «բարձրացրին և բերին»:

հնչյունապես են միմյանց բավական մոտ կանգնած՝ հուն. *σπουδή* և հայ. **փոյթ** *phoith* բառերը, որպեսզի իրավունք վերապահվի ենթադրելու, որ ստուգաբանորեն նրանք նույնն են:

Բառասկզբնային *sp-*ի համար հայերենում այժմ, անշուշտ, «փ» պետք է սպասել, որպես «ա»-ի աստիճանավորում, հայերենը օրինաչափորեն *oi* է առաջադրում, մինչդեռ ոչ վերջնավանկում՝ «ա», իսկ նախնական «ժ»-ի դիմաց, ըստ բաղաձայնների տեղաշարժի, հայերենը «տ» է առաջադրում, այնպես որ **σπευδο-*, *σπουδή-* ձևերի դիմաց հայերենում սպասելի էր **փոյտ**: Իրականում առկա **փոյթ**-ի և այս **phoit-*ի միջև զոյություն ունեցող տարբերությունը բավարար չէ, որպեսզի **փոյթ** *phoith* = *σπουδή* հավասարումը անհավանական համարենք:

4) անուրջ

անուրջ *anurj* (սեռ. անրջոյ anrjoy) նշանակում է «երազ, անուրջ» (*δναρ*, Մատթ. 27, 19) և առնչվում է հուն. *ὁ δνειρος*-ի հետ: Ինչպես հուն. *στειρα* = **στερια* բառը հայերենում **ստերջ** *sterj* բառով է արտահայտվում, համապատասխանորեն *δνειρος* = **νεριο-*ց ներկայացվում է **անուրջ** *anurj* բառով: **Անուրջ**-ում աչքի է զարնում «ա»-ն, քանի որ այն այստեղ սովորականի նման հնդեվրոպական «ս» -ի դիմաց չի կանգնած: Իմիջիայլոց, մի քանի այլ դեպքերում ևս հայերենի «ու»-ն ազգակից լեզուների «ե»-ին կամ «օ»-ին է համապատասխանում, *հմմտ.* **ուք** *uth* = octo, **ուս** *us* = ὄμος, սնս. *arpsas*, **ծունր** *tsunr* = γόνυ, *genu* և այլն:

5) չու

Հուն. *σεύω*, *σεύομαι*-ն, ինչպես հայտնի է (Kuhn's Ztschr. 25, էջ 276), առնչվում է սնս. *cyavatē* (հեռանալ), զենդ. *šavaite* < **šyavaite* (զնալ), հայրս. *ašiyavam*, *ašyavam* -ի դիմաց (զնացի, քայլեցի), որոնք բոլորը գալիս են **չու** արմատից: Ժամանակակից իրանական լեզուներում ևս այդ արմատն իր ներկայացուցիչն ունի, այսպես՝ նայրս. անորոշը՝ *šu-dan*, ներկան՝ *šavam* «զրնում են», աֆղ. *šv-əl* «to becom» և «to go» (Trumpp, Grammar of the Paštō, էջ 236), ներկան՝ *zah šam*, բելուզ. հարակատ. դերբայ՝ *šuta* կամ *šutag* «gone» (Mockler, Grammar of the Baloochee Language, էջ 67), քրդ. *cüm* «զնում են» (բարբառային զուգահեռ ձևերը տե՛ս Justi, Kurd. Grammatik, էջ 213-214), օսեթ. *tsaun* «զնալ» (Sjögren, Osset. Sprachlehre, էջ 470), *waxi`cauam* «զնում են» (Shaw, On the Ghalchah Languages, էջ 220, Tomaschek, Die Pamir-Dialecte, էջ 118):

Ուշադրության են արժանի վերջին երեք ձևերը՝ քրդ. *cüm*, *waxi`cauam*, օսեթ. *tsaun*, որոնք ցույց են տալիս, թե դր Լազարոյի «Arm. Stud.» N. 1786 բերվող *Dictum*-ից: Ոչ մի արիացի **չու** բառի համար բառասկզբնային որևէ այլ հնչյուն չգիտի, քան եթե «š»-ն, ինչ եզրակացության կարելի է հանգել: Յուստիի տեղեկատուում (Handbuch, էջ 309), (*shu*-ի տակ) բերված ձևերի թվում է նաև հայ. **չուել** *cucl*-ը: Այն ունի «մեկնել, դուրս գալ», իմաստը (**չուեաց** = *ἀπῆρε* Ծն. 12, 9; 13, 11) և ածանցված է **չու** զոյականից **չու ռու** «չու, մեկնում» (**չու արարեալ** Ծն. 13, 18 = *ἀποσκηνώσαζ*), որն, անկասկած, մեր **չու** արմատից է սերվում: Հայ. **չու ռու** = նախն. և սնս. **չուտի**- (մի բանից հեռանալ), որը հայերենում առաջին հերթին **չուս** և ապա **չու** պետք է տար, *հմմտ.* *Armeniaca I*, 2 և 4:

6) չոգայ

Հավանաբար մեծ խիզախություն չի լինի, եթե այս **չու** -ի կողքին դնենք հայ. կատարյալի **չոգայ շոգ-այ** «զնացի» Գործ. 25, 15, **չոգալ** «զնաց» Մատթ. 18, 30, **չոգաք** *ἡλθομεν* Ծն. 32, 6, **չոգան** «զնացին» Ծն. 4, 8, **չոգան զհետ** (*ἀκολουθει*) Յայտ. 14, 13 ձևերը:

Մի հնդիրանական ներգործական սեռի ներկայի՝ *cyavāmi* «զնում են» ձևին համապատասխանող ձևը հայերենում հավանաբար **coyim* կարող էր հնչել, *հմմտ.* **լոգ-անամ** *log-anam* «լողանում են» = *lavo*, *λόφω* և **տայգր տայր** «տեքր» = սնս. *dēvā*, հուն. *δαήρ*; նրան համապատասխանող aorist II-ը պետք է հնչեր *coy-ay*, ինչպես այդ առկա է **բերիմ** *berim*; **բեր-այ** *ber-ay* համադրության դեպքում:

Այս բայի ներկան և անկատարը գործածությունից դուրս են եկել **երթալ** *erth-al* բայի համապատասխան ձևերով, սակայն հետագայի հեղինակները (*հմմտ.* *Arm. Lex. II*, 577, **չոգամ** բառի տակ) կատարյալի համար կազմել են նոր ներկա՝ **չոգամ** *coyam*, որտեղից էլ գալիս են **չոգամ** *coyam*, **չոգայ** *coyay*, այստեղից էլ նաև անորոշը՝ **չոգալ** *coyal*, իր գործիականի հետ՝ **չոգալով** *coyalov*, բերվում են նշված տեղում:

7) կոգի

Ինչպես *coy-ay*-ն է կանգնած *cu*, *cuem* ձևերի կողքին, նույն ձևով էլ *kogi*-ն է կանգնած *kov*-ի կողքին: Դեռ հայ. *Lexikon*-ն է *kogi* «կարագ» (կոզի կովուց, *kogi kovuts* Օր. 32, 14 = *βούτυρον βοῶν*) բառը դուրս է բերում **կով** *kov* բառից, և իրավացիորեն: **Կով** *kov*-ը, ինչպես հայտնի է, սնս. *gāus*, հուն. *βοῦς*, մինչդեռ կոզի *kogi*-ն = սնս. *gāvya* «կովից եկող», զենդ. *gāvya*:

8) հնդեվրոպական s-ի հայերեն փոխարինողները

«s» հնչյունը հայերենում նույն ճակատագրին է արժանացել, ինչ հունարենում: Հունարենում «s»-ն պահպանվում է խուլ պայթականների և շնչեղների պաշտպանության ներքո, ինչպես նաև զ, լ, ժ հնչյուններից հետո և բառավերջում, մյուս դեպքերում՝ նա կամ շնչեղ հնչյուն է տալիս, կամ սղվում է:

Հայերենում «s»-ն պահպանվում է մի քանի բաղաձայնների պաշտպանության ներքո, բառավերջում այն սղվում է (թեև որոշ դեպքերում այն kh-ով էր փոխարինվում, որի ծագումն ինձ կասկածելի է թվում), բառասկզբում և բառավերջում այն «h» է տվել կամ «y», կամ՝ երկու դեպքում էլ սղվել է: Համեմատելք (Man vergleiche):

s-ը պահպանվել է t-ից առաջ *astl* «աստղ, համաստեղություն» = *ἀστὴρ, z-gest*, լատ. *vestis, ost* «ոստ, ճյուղ» = գոթ. *ast-s, sterj* «չբեր, ստերջ» = *στειρα (nist* «նստելը», «դիրք, տեղադրություն» < h.ե. *nizdo-s*);

“-----” p-ից առաջ՝ *spas-el* «aspettare» (սպասել), *osservare* (նկատել, ուսումնասիրել), *insidiare* (լրտեսել, դարանել), զենդ. *spas*, սնու. *spas* «լրտես?»;

“-----” x-ից առաջ՝ *sxal* = *σφάλμα, sxalim* «սխալվել, վրիպել» = *σφάλλομαι*, սնու. *skhalati* «սխալվում է», *skhalitam* «սխալմունք, վրիպում, սխալ» (sk-ն տվել է *ts'* aits «քննություն, հետազոտություն» = հրգ. *eisca, hartš* «հարց» = հրգ. *forsca, ks* > *ts* վեց *vetš* բառում = *էջ*);

“-----” «n-ից և m-ից հետո, որոնք սղվում են՝ *amis* = լատ. *mēnsis; mis* = գոթ. *mims; us* = սնու. *amša-s*, հուն. *ώμος*, հոգն. հայց. *mardēs* = h.ե. *morto-ns*;

s-ն տալիս է h՝ *hin*, սնու. *sana-s*, հուն. *ἔνο-ς*;

“-----” y՝ *goy* «existens, substantia»; *hūmūn*. սնու. *vasati*, գոթ. *visan* (կամ *goy*-ը ներկայի 3-րդ դ. գոյականացված ձևն է, ինչպես *ծ?*); *khair* = սնու. *svasā* (հոգն. ուղղ. *kh-o-r-kh* = սնու. *sv-asā-r-as, y=s-ի* սղմամբ);

sy “-----” y՝ *mardoy* «մարդուն» = սնու. *martasya*;

s-ն սղվել է՝ բառասկզբում ձայնավորներից առաջ՝ *al* = հուն. *ἄλς*, լատ. *sal; am* «տարի», սնու. *samā*, զենդ. *hama* «ամառ», *amaṛn* «ամառ», հրգ. *sumar; arbenam*, լատ.

sorbeo, evthn = *ἐπτά, septem; indz* (ints) «ինձ», սնու. *sipha*;

Քառասկզբում m-ից առաջ՝ *mi* «մեկ» = հուն. *εἷς, μία, ἕν* < *sem-s-ից, sm-ia, sem* (G. Meyer, Griech. Gram. § 395);

“-----” n-ից առաջ՝ *nu*, «հարս» = սնու. *snušō*, հուն. *νυός; neard* «նյարդ, ջիղ», սնու. *snāvan*, զենդ. *snāvare* «ջիղ»;

“-----” v՝ *vetš* (6) = հուն. *ἕξ (=Feξ), sex*, նախն. *sveks*; ընդհակառակը՝ sv-ն տվել է kh, *khirt-n* «քրտինք» = *idḡ óς*, սնու. *svid* «քրտնել»; *khair* «քույր» = սնու. *svasā, khun* «քուն» = սնու. *svapna-s*;

Քառամիջում m-ից առաջ՝ գոմ «ես եմ» *existire, hūmūn*. սնու. *vas* «լինել, գտնվել, մնալ», *em* «ես եմ» = սնու. *asmi*, լեւ. *՛էմու*;

“-----” n՝ *gin* «արժեք», սնու. *vasna-s*, լատ. *vēnum; zgenum* «հազնվել» = *ἔννυμαι, Feσ-νυ-μαι*-ի դիմաց; որպես դերանվան տրականի վերջավորություն՝ *um* (օր.՝ *im-um* «իմում», *mer-um* «մերում») = սնու. *-asmāi* (օր.՝ *tasmāi, kasmāi*);

“-----” r-ից առաջ՝ *garun*, զենդ. *vañhra; kher* «քրոջ» = h.ե. *svesr-os*;

“-----” k-ից առաջ՝ *bok* «բոկոտն», հայ. *bosū; mukn* «մուկ», *մոշ*, լատ. *mūs, musculus*, սնու. *mūšikā*;

“-----” u-ից հետո՝ *lu* հայ. *blūcha*, լիտվ. *blusā; nu* «հարս» = սնու. *snušā*, լատ. *nurus; srunkh* = լատ. *crures*: Այստեղ «s»-ն «y» է տալիս, իսկ «ay»-ը սեղմվում է «au»-ի, *hūmūn*. *Armeniaca I, N. 2*:

9) «u» նախածանցը

Այս դիտողություններից հետո հեշտ է որոշել, թե ո՞րը պետք է լինի բարդ բառերի մեջ որպես առաջին բաղադրիչ օգտագործվող մակբայի հայկական ձևը՝ h.ե. *dus, duz* «վատ» (*hūmūn*. հուն. *δυσ-μενής*, սնու. *dur-manās, qենդ. duš-manā*, գոթ. *tuz-vērjan*): *us*-ի դիմաց հայերենում, անշուշտ, «u» պետք է հանդես գա, ժ-ի դիմաց՝ բաղաձայնների տեղաշարժի համաձայն «t», այնպես որ հայ. **tu*-ն h.ե. *dus (duz)*-ին է համապատասխանում: Քանի որ, սակայն, «**tu*»-ն մասամբ բաղաձայններից առաջ է կանգնում, այնքան, որքան բաղաձայնով սկսվող բառերը ձայնավորով սկսվողներից ավելի բազմաբանակ են, ապա «u»-ն պետք է ենթարկվեր այն օրենքին, որը պահանջում է ոչ վերջին վանկերի յուրաքանչյուր «b»-ի և «u»-ի սղումը՝

առանց բացառության (Armeniaca I, 3): Եվ, այսպիսով, «*ա»-ն = **aus** հայերենում իսկապես կիրառվում է որպես «տ» նախածանց (ժխտական իմաստով), օր.՝ հեռույալ բառերում՝

ազեղ t-geł = *δύσμορφος* **զեղ** *geł* «զեղեցկություն» բառից;

ազեւ t-gēt «ազեւ» **զեւ** *gēt* «զիտակ» բառից = սնւ. *durveda* «ազեւ»;

(**ազոյն t-goin** = ան-զոյն *an-goin* «scolorito» («զունագուրկ, զունատ»), **զոյն** «զոյն» բառից;

(**ազօր t-zōr** = ան-զօր *an-zōr* «impotente, debole» (թույլ) **զօր** *zōr* «զորություն» բառից;

ակար t-kar *ἀσθενής* **կար** «կարողություն, ընդունակություն, ուժ», բառից;

ահալ t-hal *indigesto, indigestibile* **հալ-իմ** *hal-im* բառից «liquefarsi, con-sumarsi»; «ի հալ անկանիլ» «i hal ankanil» «fondersi»;

ահաճ t-hac *δυσάρεστος* «հաճ»-ից *compiacente*; **հաճ-իմ** *hac-im* «հաճել, հավանել»;

ահաս t-has *ἄωρος* **հաս**-ից «հասնելը», տե՛ս նոր-ա-հաս *nor-a-has* և այլն;

աճեւ t-dzev *ἀσχήμων* **ճեւ**-ից «ձև, կերպարանք»;

ամարդի t-mard-i *inhumanus* **մարդ** բառից;

տքնիմ t-khn-im «տքնել» (Փաստոս, էջ 40) **քնիմ** բառից:

«Վ» = հ.ե. **aus** նախածանցի հականիշն է «հ»-ն = հ.ե. **su**, որը պահպանվել է **հզօր** *hzōr*, **հքո** *hlu* (*hūn*). լու եղել ևս *elev* «զվեց»), **հնուտ** *hmut* «հմուտ, փորձված» («մեկը, որ ինչ-որ մի բանի մեջ միջամուխ է եղել», *hūn*). *has-u* և այլն: Սակայն եթե «Վ»-ն զենք. **աճ**, **աճ**-ի հայկական ձևն է, ապա ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ հայ **աճ**-ն պարսկերենից պետք է փոխառնված լինի: Այն հայերեն է ներթափանցել այնպիսի բառերի հետ, ինչպիսիք են՝ **դժ-խեմ** *dž-xem* (Փաստոս, 236) = պրս. *duž-xim* (տե՛ս **W**-ում՝ պրս. *diž-xim*), **դժ-կամակ** *dž-kamak* (Փաստոս, 94) = պրս. *dižkâma* և այլն: Հայերենը պետք է որ **աճ**-ի համեմատությամբ նախապատվությունը **աճ** ձևին տար, քանի որ այն չէր կարող հանդարձել ձայնեղ **ա**-ին խուլ **ս**-ի անմիջական հաջորդումը:

10) ի վեր

Ըստ իս, «s»-ն կորցրած բառերի թվին պետք է պատկանի նաև մակրայ և մախդիր՝ **ի վեր** *i ver*-ը, **ի վերոյ** *i veroy* **ի վերայ** *i veray* = *ἄνω, ἐπάνω, ὑπέρο*, նաև «վեր»-ը **ver** բաղադրությունների մեջ = *ἀνα-*: Ուստի և այդ «վեր»-ը պարսկական կամ «արշակունյան» փոխառություն համարելը սխալ է, քանի որ պարսկերենի ազդեցությունը հայերենի վրա այնքան ուժեղ չի եղել, որպեսզի հայերեն ներթափանցեին նաև նրա նախդիրները. բոլոր մնացած նախդիրները նախնական են, ուրեմն ինչն¹ նաև «վեր»-ը չպետք է այդպիսին լինի: Այնուհետև, եթե պահպանվեին, պազենդերեն, պարսկերեն **apar, awar, bar** ձևերը հայերեն մտած լինեին, ապա նրանք հենց այդպես էլ **avar, arar, bar**¹ կհնչեին, լավագույն դեպքում նրանք պետք է *var* տային, սակայն դժվար թե՛ *ver*, որովհետև պրսկ. *a*-ն հայերենում «ա» -ով է արտահայտվում: Այն փաստը, որ «վեր»-ը բնիկ հայկական բառ է և ոչ թե փոխառություն, ըստ էության ապացույցի կարիք չունի, սակայն հարց է ծագում միայն, թե ինչպե՞ս պետք է այն ստուգաբանորեն վերծանվի: Ինձ թվում է, որ այդ հարցի ճիշտ պատասխանը Ֆիքր գտել է (Kuhn's, Beiträge, VII, էջ 365), մեր «վեր»-ը համադրելով սնւ. **varšmán** «բարձունք», «գլխավորը, գերագույնը», **varšman** «բարձունք», «գերագույնը», **varštyas** «ավելի բարձր», **varšištha** «ամենաբարձր, գերագույն», հալ. *vrū chū* *κορυφή, cacumen, vrūchu* *ἑπάνω*², լիտվ. *virszūs* «գերագույնը», *virszūi* «վերևում» բառերի հետ: Բացի այդ, հայերենի «վեր»-ն ի սկզբանե գոյական է և ունի «բարձունք» իմաստը, **ի վեր**-ը նրա հայցական հոլովն է, **ի վերոյ, ի վերայ** ձևերը՝ բացառականը՝ «ի» նախդրով, որը, հակառակ գոյություն ունեցող ենթադրության, չի առնչվում սնւ. *api*-ի հետ: Որ «վեր»-ը նախն. վերս *vers*-ից է գալիս, վերը «ս»-ի մասին արված դատողություններից հետո առանձնապես խիզախ ենթադրություն չպետք է համարել:

Այսպիսով, ճիշտ հակառակն է այն բանի, որ պնդում է դր Լագարդը իր *Arm. Stud.* (էջ 144)-ում:

11) առն

Հուն. *ἄρρην* = *ἄρσην*-ը զենդերենում ներկայացվում է *arša* (տղամարդ, արու) ձևով, որը սեռականում *aršōd* է տալիս: Այս *aršōd*-ի նախնական ձևը պետք է որ **ars-n-os** եղած լինի, որից, սակայն, հայերենում միայն **առն** առ

¹ Հմմտ. ներքևում՝ 18) ապարքանեմ-ը:

² Ռուս. *verchū* «վերինը», *vū verchū* «դեպի վեր», *verchu* «վեր, վերևում»:

կարող էր առաջանալ, քանի որ «rs»-ն «r», իսկ n-ից առաջ r է տվել: Ինչ os-ին է վերաբերում, ապա այն, բառավերջում գործող հնչյունական օրենքների համաձայն, պետք է սղվեր: Այսպես է հնչում այր air «այր, տղամարդ» բառի սեռականը: Ինչքան էլ որ դյուրին լինի առն-ի և մնացած քերական հոլովները մի նախնական arsan ձևից դուրս բերումը, դրանով չի կարելի բացատրել այդ բառի ուղղականը՝ այր air, հոգնակին՝ արք arkh (*հմմտ.* հայր hair, հոգնակին՝ հարք harkh, քույր koir, հոգնակին՝ քորք khorkh): Ընդհակառակը՝ քերևս հնարավոր է, որ արու aru բառը, համաձայն իր արմատի, պատկաներ *arša* ձևերին:

12) «ոջ»-ով ավարտվող ներգոյական

Լատները իր «Gramm. der classischen arm. Sprache» աշխատության մեջ, էջ 16-ում «ոջ» օյ-ով կազմվող ձևերի կապակցությամբ նշում է՝ «ոջ»-ով սեռականը ձայնավոր n-հիմքի մոտ միաժամանակ տրականի արժեք է ստանում, քանի որ այնպիսի կապակցություններ են հանդիպում, ինչպես, օր.՝ **ի միում տեղուջ** «մի տեղում», որոնք միևնույն ձևով արտասանվող տրականի որոշակի -ում վերջավորության պատճառով պետք է ընկալվեին որպես տրական:

Պետերմանը ևս իր «Brevis linguae Armeniacae grammatica» աշխատության մեջ միայն նշում է՝ «Nonnulla nomina litteram «ջ» in Dat. et Abl. Sing. adsumunt», համապատասխան ձևով նաև էջ 34-ում «տեղի» -ի համար որպես տրական նշում է **տեղոյ** կամ **տեղուջ** ձևերը: Բազրատունին ևս իր ծավալուն քերականության § 93-ում այլ բան չի ասում և բավարարվում է միայն խայտաբղետ նյութի թվարկմամբ:

Հնարավոր է, որ ուշ շրջանի հայերենում ոջ= օյ-ը միանգամայն համարժեք է ոյ= օյ-ին (այդ կապակցությամբ ես դեռևս հավաքած նյութ չունեմ), սակայն հին հայերենում, այն է՝ Նոր կտակարանում, դա այլ կերպ է: Այնտեղ հանդիպում են «ոջ»-ով հետևյալ ձևերը՝

յեկեղեցուցն «եկեղեցում» Մատթ. 18, 17; Գործ. 7, 38, Ա կորնթ. 14, 28; Կողոս. 4, 16; Եփես. 3, 21; սակայն սեռ. **եկեղեցոյ**. Եփես. 3, 10; տր. Մատթ. 18, 17; Ա թեսաղ. 1, 1; Փիլիմ. 2;

յայգուջ իրում «իր այգում» Մատթ. 21, 28, Ղուկ. 13, 6;

ի ձիթենուցն «ձիթենու մեջ» (*εἰς*) Հռովմ. 11, 24 (որի կողքին՝ **ի ձիթենոյ անտի**, բացառական);

ի մորենուցն *ἐν* տի βάρω Գործ. 7, 36 (նաև՝ **մորենոյն** βάρου Գործ. 7, 30);

ի թզենուցն «թզենու վրա» Ղուկ. 13, 7;

ի տեղուցն յայնիկ «այս տեղում» Գործ. 7, 7; **ի տեղուցն յայնիկ** Ղուկ. 2, 8; (այստեղից՝ բացառականը՝ **ի տեղուջէ իրմէ** «իր տեղից» Յայտ. 2, 5; սակայն՝ **ի տեղոյ իրեանց** Յայտ. 6, 14);

ի կղզուցն «կղզու վրա» Գործ. 28, 9; Յայտ. 1, 9 (**կղզոյն** Գործ. 28, 7, սեռականի կողքին);

ի հայելուց «հայելում», Յկ. 1, 23;

ի տարուցն «տարում» Եբր. 9, 7;

(*հմմտ.* Pentateuch-ում **ի սրբում տեղուց** *ἐν τόπῳ ἁγίῳ* Ելք 29, 31, **տեղոյն** սեռականի կողքին, Ծնունդ. 21, 31), **ի միսում տարուց** «մյուս տարում», Ծնունդ. 17, 21; **առ կաղնուցն** *παρὰ τῆν δρῦν*, Ծնունդ. 13, 18:

Այս ձևերը ցույց են տալիս, որ «ոջ»-ը ի սկզբանե ներգոյականի վերջավորություն է, այն է՝ «յօ»-հիմքերի (ուղղականը՝ -«ի») ներգոյականի վերջավորությունը հնագույն հայերենում: Իսկ թե ինչպես են վերաբերում այս ներգոյականներին դեռ Նոր կտակարանում հանդիպող այնպիսի ձևեր, ինչպիսիք են՝ սեռ. **միոջ** (սեռ. **միոյ**, տր. **միում** ձևերի կողքին), սեռ. տր. (ներգ.) **կնոջ**, **զհառոջ** (Գործ. 1, 19) մնում է մութ. համենայն դեպս նրանք կարող են հին ներգոյականներ լինել, քանի որ, բացի վերը նշված ձևերից, հայերենում սեռական, տրական և ներգոյական հոլովները ընդհանուր առմամբ համընկել են: Ըստ այդմ՝ **տեղի** *teyi* «տեղ» բառը հին հայերենում հետևյալ ձևով է թեքվում. ուղղ. տեղի *teyi*, հայց. **զ տեղի** *teyi*, սեռ., տր. **տեղոյ** *teyvoy*, ներգ. **ի տեղուց**, բաց. **ի տեղուջէ** i t eyvojē գործ. **տեղեսու** *teyeav*:

13) «ում»-ով կազմվող տրական-ներգոյական

«ոջ»-ով ավարտվող ներգոյականներն արդի հայերենում կորսվել են, չնայած նրան, որ հոլովն ինքը որպես այդպիսին գոյություն ունի:

Արդի արևմտահայերենը այդ հոլովը ձևավորում է գոյականին հաջորդող «մէջ» **մէյ** (հին հայ. մէջ **մէյ** = մեջտեղ) բառով՝ **քաղաքի մէջ**, մինչդեռ արևելահայերենն ունի ներգոյականի -ում (-ամ, -ըմ) վերջավորություններով կազմվող իր սեփական հոլովաձևը՝ **քաղաքում** (**քաղաքամ**, **քաղաքըմ**) (Sitz. d. Akademie d. W. zu Berlin, 26, Nov. 1866, էջ 728; Abh. d. Akad. d. W. zu Berlin, phil. hist. Cl. 1866, էջ 67):

Այդ ներգոյականի ծագումը դժվար չէ ապացուցել:

Սամսկրիտում սեռ տարբերակող դերանունների տրական-ներգոյականի դիմաց՝ սնս. *tā-smāi*, *tā-smin*, զենդ. *ahmāi*, *ahmi*, հայ. *to-mu*, *tom*, *hi* իսով. *tā-mui*, *ta-mi*, գոթ. *pa-mma* հայերենում կանգնում է, վերջավորության տես-

անկյունից, տրական-ներգոյականը՝ որում or-um: Այն հանգամանքը, որ ազգակից լեզուների օ-ի դիմաց հայերենում ս կարող է կանգնել (հմմտ. us = *oms-o-s), և որ բառամիջում sm-ի փոխարեն հայերենում m պետք է կանգնի, մենք այդ արդեն վերևում տեսանք, այնպես որ հայ -um-ը պետք է դիտել որպես h. և. -osm+ձայնավորի օրինաչափ անդրադարձում: sm-ով կազմվող տրական-ներգոյականը նախկինում հատուկ է եղել միայն դերանուններին, սակայն, քանի որ որոշ դերանուններ դերանվան և ածականի միջև մի տեսակ միջանկյալ դիրք էին գրավում (jeder, anderer, einer և այլն), ապա նրանք դեռ h.և. նախալեզվում դերանվանական վերջավորություններ կարող էին ընդունել, իսկ նրանց օրինակին գերմանական լեզուներում նաև ուրիշ ածականներ կարող էին հետևել (հմմտ. Sievers. in Paul und Braune's, Beiträgen, II, էջ 108): Դերանվանական այդ տրական/ներգոյական վերջավորության հարցում հայերենն ավելի հեռու գնաց, քան սանսկրիտն ու գերմանական լեզուները: Հնագույն հայերենում -ւմ վերջավորությունը (որը միայն օ-հիմքերի՞մ էր հատուկ) հանդիպում է միայն դերանունների և դերանվանական ածականների մոտ, ինչպես օր.՝ «Նոր կտակարանում»:

ա) դերան. im-um «իմում», kh-um «քում» mer-um «մերում», dzer-um «ձերում», iur-um «իւրում», or-um «որում», u-m «ում» (միայն m-ի կողքին՝ իմիք i-m-ikh, նմա n-m-a (d-m-a, s-m-a = գոթ. himma(?), նմին n-m-in (d-m-in, s-m-in), նմայն n-m-ain, այնմ ain-m (aid-m, ais-m), այնմիկ ain-m-ik և այլն:

բ) դերանվանական ածակ. միում mi-um, այլում, ailum ձևաբ. (Մարկ. 10, 12) = հնդեվր. alyosm-; այնուհետև՝ յառաջում առաջին (օրը), յերկրորդում (Ղուկ. 6, 1); յայսմ աշխարհի և 'ի հանդերձելումն «այս աշխարհում և հանդերձայ» (Մատթ. 12, 32), յետումն «ամենավերջին (օրը)» (Յովհ. 6, 44); 'ի վերջում «վերջին» (օրը) (Յովհ. 7, 37); ընդ այնպիսումն «մի նմանի հետ» (Ա կորնթ. 5, 11)- հմմտ. սրանց հետ սանսկրիտի դերանվանաբար թեքվող ածականները (Sievers, նույն տեղում, Whitney, Indische Grammatik, § 522-526):

Pentateuch-ը ընդհակառակը՝ արդեն այլում-ի ailum (Գևտ. 27, 20) և միսում-ի miusum (Ծն. 7, 21) կողքին տալիս է նաև սրբում srbum ներգոյականը (ի սրբում տեղոյ i srbum teγvoij εν τὸπφ ἀγίω Ելք 29, 31) կազմված սուրբ surb ածականից:

Բացի այդ, հետագայում հանդիպում է 'ի սրբումն և 'ի սրբումն, 'ի հնումն և 'ի նորումն, ի վերջո նաև՝ մարդում mard-um մարդ բառից, որի կապակցությամբ էս դեռ չեն պարզել, թե գրականության մեջ որտեղ է նա առաջին անգամ հանդիպում:

um-ով կազմվող տրական-ներգոյականի այլ օրինակներ, բացի անվանի

հեղինակներից և Դավիթ Անհաղթից, բերում է նաև Բագրատունին իր Քերականության մեջ (էջ 43-44): Հետաքրքիր է այստեղ նաև անդրադառնալ այն բանին, թե այս ձևերից առաջ ինչքան հաճախ է հանդիպում «ի» նախդիրը, ի նշան այն բանի, որ նրանք ներգոյականի իմաստ ունեն: Ժամանակակից արևելահայերենում, այն բանից հետո, երբ տրականը անջատվել է ներգոյականից և համընկել է սեռականի հետ, այնպես, որ ստեղծվել է ինքնուրույն, մյուս հղովներից անջատ, ներգոյական, նախանական դերանվանական «um» (ում) վերջավորությունը տարածվել է նաև անվանական հիմքերի վրա:

Հին հայերեն այլ ail = alius բառի հղովումը, այսպիսով, հետևյալ տեսքն է ունեցել՝

Ուրդ.	հայց.	սեռ.-տր.	տր.-ներգ.	բաց.	գործ.
ail	z-ail	ailoy	ailum	yailmē	ailov
հիմք ձև		alyosyo	alyosmai		alyo-bhi
alyo-s	alyo-m		և alyosmi		

այլմէ ail-m-ē բացառականը նորակազմություն է տրական-ներգոյական ailum ձևից՝ բացառականի «ē» վերջավորության օգնությամբ, ճիշտ այնպես, ինչպես դերանունն է իր բացառականը օրինաչափորեն տրական-ներգոյականից կազմում, հմմտ. տր.-ներգ. իմ-ում, բյսց. իմն-է, մերում-մերմէ, որում-որմէ (հմմտ. հնդ.-իրան. tasmād փոխառությունում tasmāi, tasmī-n' կազմված նախն. *tād-ից), ըստ այդմ, այնուհետև՝ yailmē (Եբր. 7, 13) ailum-ից, յառաջումն յորմէ y-arajnmē yormē (առաջին օրվանից), երբ (Գործ. 20, 18), arajn-um--or-um-ից (հմմտ. սնս. viçvasmāt և նրա կողքին՝ viçvasmāi, viçvasmin), ըստ այդմ, այնուհետև՝ ընդ աջմէ «ղեպի աջ», 'ի ձախմէ «ղեպի ձախ» (Մատթ. 25, 33):

14) լիեալ, լեալ «եղած»

Ներկայի լիմիմ (< *lê-ni-m) ձևին համապատասխան է հնչում հարակատար դերբայը՝ leal, ինչպես այդ մասին վկայում են Քերականությունները: Մնում էր միայն ավելացնել, որ lieal-ը հին ձևն է, որից ավելի ուշ է միայն ստեղծվել leal-ը: Նոր կտակարանը միայն մեկ բացառությամբ լիեալ է տալիս՝ Ղուկ. 8, 43; 23, 8; Յովհ. 11, 21; 14, 18; Ա կորնթ. 15, 32 (տարբերակը՝ leal), Փիլիպ. 2, 8; 3, 6, Ա Տիմ. 3, 4; 5, 9; Բ Պետ. 2, 13; Եբր. 4,

3; Գործ. 28, 25 (տարբերակը՝ leal), սակայն Գործ. 25, 6 միայն՝ leal: Ընդհակառակը՝ leal է հանդիպում Pentateuch -ում (Ծն. 2, 5; Օր. 17, 4; 20, 6 և այլն), ինչպես նաև սովորաբար մյուս դեպքերում: Այն կիրառվում է միայն եզակի և հոգնակի թվերի ուղղական և հայցական հոլովներում և չի ընդունում -եալ վերջավորությամբ ավարտվող դերբայների նման սովորական հոլովական վերջավորություններ (Բազրատունի, Քերականութիւն, էջ 203, § 475):

15) Die Apocalipse (Յայտնութիւն)

«Յայտնութիւն Յովհաննոս» հայերեն թարգմանությունն ունի մի քանի ստանձնահատկություններ, որոնք հանդիպում են մի ենթադրության, որ նրանք ավելի ուշ¹, քան Նոր կտակարանի» մասերն են հունարենից հայերենի թարգմանվել, ըստ որի այդ առանձնահատկությունները պետք է վերագրել ավանդությանը: Դրանք հետևյալներն են՝

1) Այն բայերը, որոնց ներկայի բնորոշ գիծն է «ի»-ն (ինչպես՝ **ունիմ** unim), իրենց անորոշ դերբայը կազմում են Նոր կտակարանում միայն -el-ով, ո՛չ -il-ով, օր.՝ un-el «ունենալ», linel «լինել», փախչել *փսցէն*, անկանել *ankanel* «ընկնել» (Մատթ. 18, 8) **ապրել-ժօթիլ** Մարկ. 10, 26 և այլն: (Այս կապակցությամբ ընդհանուր առմամբ հարկ է համեմատել Բազրատունի, Քերականութիւն, էջ 157, § 352):

Անշուշտ, հանդիպում է Ա կորնթ. 7, 12 **բնակիլ** bnakil *οικεῖν*, սակայն շատ ձեռագրերում կարելի է այն **բնակել** կարդալ: Այսպիսով, մնում են «il»-ով ավարտվող միայն երկու ինֆինիտիվ Նոր կտակարանում, երկուսն էլ՝ «Յայտնութիւն»-ում՝ 3, 16 (հանդերձեալ ես) փսխիլ, 6, 11 (հանդերձեալ են) կատարիլ «սպանվել»:

2) Չայնավորով սկսվող բայերի կատարյալը (եգ. 3-րդ դեմք) Նոր կտակարանում մախածանց չունի՝ առ *ar* **էլաβε** Ա կորնթ. 11, 23; **արար** arar «արեց» (հաճախ), **արկ** ark «նետեց» Ղուկ. 21, 2; **աժ** ats «առաջնորդեց» Մարկ. 12, 1; **արբ** arb «խմեց» Ղուկ. 4, 2; **աժ** auts «օծեց», Ղուկ. 4, 18; **անց** ants *παρηλθε* Բ կորնթ. 5, 17: Եվ, ընդհակառակը, «Յայտնութիւն»-ում 3 տեղ անց-ը հանդիպում է մախածանցով (և այն էլ «է»-ով, հին «e»-ի փոխարեն)՝ **եանց** eants 9, 12; 11, 14; 21, 4:

3) Հոգնակի ուղղականի փոխարեն հարցականի օգտագործման հայերենի ազատությունը խորք է Նոր կտակարանին: Միայն «Յայտնու-

¹ Ես միայն այժմ՝ տպագրելիս են նկատում, որ համաձայն հայերեն Աստվածաշնչի հրատարակչի կարծիքի (Վենետիկ, 1805, 4-ում), այդ թարգմանությունը 8-րդ դարից առաջ չի կատարվել (մախարան, էջ 8):

թիւն» է իրեն ազատություն վերապահում շատ դեպքերում հայցականի փոխարեն ուղղական հոլով օգտագործելով՝

5, 2 - բանալ զգիրքս

5, 3-5 - բանալ զգիրքն

6, 5 - ունէր կշիռք

9, 10 - ունէին զլուխք *ἔχουσαι κεφαλὰς*

10, 2 - ունէր զրկոյք մի (βιβλαριδιον)

հմմտ. 10, 8 - զրկոյսն:

4) Աչքի է զարնում տրական հոլովի կիրառումը՝ **այսմիկ**, սեռականի փոխարեն՝ **այսորիկ** կամ **այսոցիկ**, զլուխ 22, 10 և 18՝ **զոոցս այսմիկ տօ βιβλιον τούτου** և 19՝ **զոոյս այսմիկ** (տարբերակը՝ **զոոցս այսմիկ**): Թերևս արժանի է հիշատակության նաև հոգնակիացումը՝ **զոեանք** (*βιβλία* 20, 12):

5) Այնուհետև աչքի է զարնում նաև 4, 4 *καὶ ἴρις κυκλόθεν τοῦ θρόνου ὁμοία θρόσει σμαραγδίνω* հատվածի հետևյալ թարգմանությունը՝ **և քահանայք շուրջ զաթոռովն նմանք տեսեան զմիտի**, կարծես թե *ἴρις*-ի փոխարեն, այնտեղ *ἰερεῖς* է կանգնած:

6) Ի վերջո, աչքի է զարնում *ἵππος χλωρός*-ի 6, 8 հետևյալ թարգմանությունը՝ **ձի շրոռս**, *dzi šloros*, քանի որ շրոռս-ը հայերենում այլևս ուրիշ ոչ մի տեղ չի հանդիպում: Լավագույն դեպքում այստեղ սպասելի էր գտնել **քլոռս** *khloros*, քանի որ հին հայերենում՝ չէ՞ որ հունարեն *χ*-ի դիմաց միշտ **ք**=*kh* է կանգնում: Լուսանցքագրությունը՝ **որ է պալզախ** *or ē bōzlaχ*, որով պարզաբանվում է **ձի շրոռս**-ը, անշուշտ, կապ չունի տեքստի հետ: *bōz-ը bōzlaχ*-ի մեջ պարսկերեն է, *bōz*, *equus coloris caerulei in albedinem vergentis* (V): Իսկ թե **լաχ**-ն այստեղ ինչ է նշանակում, չգիտեմ:

Օ տ ա ր ք ա ն ե ր ²

16) ապաստան

ապաստան *apastan* «ապաստան, ապավեն, ապաստարան» (*πεποιθησις* Բ կորն. 1, 15: *καταφυγή* Օր. 19, 3), նաև՝ «վստահելով», «ապավինելով» (ինչպես *W*-ն է մեկնաբանում Բ կորն. 1, 15 համաձայն), «իր ապաստանը գտնելով» (Մեթեոս, էջ 27): Այս բառը դր Լազարոսը մախկինում համադրել է պիլ. *apastān* բառի հետ, այժմ, ինչպես երևում է, ինքն այլևս դրան հավանություն չի տալիս, սակայն իզուր, քանի որ պիլ. *apastān* բառը (փորագրված է վիմաքարի վրա), ըստ իր հնչյունական կազմի և

¹ *molos* (Վարք հարանց) = *μολόχη*, *μαλάχη*, նույնպես նոր էր:

² Կիրառվող հապավումների պատճառով *հմմտ.* Հայկականք II: Համադրությունները 17, 21-38 գալիս են Նյուդեբեից:

նշանակության, լիովին համընկնում է հայ. ապաստան բառի հետ, ինչպես այդ կիրառվում է նաև պազենդերենում՝ awastām = confidence, reliance, trust (West, M. i. Kh. Glossary, էջ 24):

17) ապարանք

ապարանք *aparan-kh* նշանակում է «ապարանք, պալատ» (W= βάρεις; βασιλειον բազմաթիվ անգամ Հին կտակարանում հիշատակված, Նոր կտակարանում = το πραιτώριον Մատթ. 27, 27 և Յովհ. 18, 28 և վերաբերում է հին պրս. apadāna-ին, ավելի ուշ՝ պարսկերենից փոխառյալ եբրայերեն *afeden* Դան. 11, 45, պալմիր. 𐤀𐤓𐤁𐤏𐤁 (ZDMG. XXIV, 108) = ասոր. āfaḏnā (ընդունված արտասանությունը), արաբ. fadan, *hūmūn*. նաև Ἀπαδάνα Apadna քաղաքի անունը:

18) ապարթանեմ

ապարթանեմ *aparthanem* C-ն այդ դիտում է որպես կասկածելի, սակայն բարզմանում է *insolentire, imbaldanzire* և այլն: Հանդիպում է միայն մեկ անգամ Եղիշե (Վենետիկ, 1859), էջ 12, տող 4-5; **ապարթանեթ** «նա ինքնահավան է», C-ն տարբերակում է նաև մեկ այլ (վիճելի) *aparthan-akan=arrogante, orgoglioso*», որը W-ում չկա: Երկուսն էլ պասանում են պրս. *bar-tan* «*superbus, arrogans*», պազ. *awar-tan-i* «*haughtiness, arrogance*» (West, Gl. zum M. i. Kh.):

19) ապսպարեմ

ապսպարեմ *apspar-em* կամ *apasparem* «հանձնել», «հանձնարարել» (W. *ἐπιτρέπω, commendo* Կորին, Վենետիկ, 1833, էջ 25 և այլն), նրա կողքին՝ ապսպարեմ -եց ի *apspar-ets i* (Ստեփ. Օրբ. I, 254) բառը դը Լագարդը նախկինում համադրում էր պրս. *sipurdan*-ի հետ, սակայն հետագայում այլևս դրան հավանություն չի տալիս: Սակայն այն, այնուամենայնիվ, ճիշտ է, միայն թե ավելի ճիշտ կլիներ այդ ապսպարեմ-ը համադրել պիլ. *apaspār-am*, պազ. *awaspār-am* (to deliver up, to consign, to commit. West, Gl. M. i. Kh. էջ 23) բառերի հետ:

20) բար.

բարապան *bar-a-pan*, այն է՝ «դռնապան, բարապան» (W-ի կողմից բազմաթիվ անգամ Հին կտակարանում հայտնաբերված), **բարապետ** *bar-a-pet* (Մծբ. 5-րդ դ.), նույն իմաստով, **բարատր** *bar-a-vor* «դռան վերին սենյակ» (*la soglia di sopra della porta*, C, *φλιά* Ելք, 12, 7, *ὑπέρθυρον*, W.):

Բոլոր երեքում էլ օգտագործված է **բար** *bar* «դռու» բառը, որը բնիկ հայերեն **դռան** *durn* բառի դիմաց պետք է դիտել որպես պարսկական փոխառություն, *hūmūn*. պրս. *bar* *ianua, porta* (*dār sāra vā xane*) V. և ZDMG. 35, էջ 354, ծնթ., *bār*, որը նշանակում է Thüre-ում «դռներ», ինչպես սենյան բարբառում *bari*, Wachan-ում *bār* (Tomaschek, Sitz. d. Wiener Akad. XCVI, 79) և նույնն է պրս. *bēr-* (< *bar-y-*) բառի հետ *birun*-ում, քանի որ այս բառերը *dār*-ի զուգահեռ ձևերն են, հինը՝ *dvara, dvāra*, ապա պրս. *birun*-ի «դուրս, արտաքս» բացատրությունը, ինչպես այդ Նյուդեբեն է տալիս (Gött. Gel. Anz. 1879, 432), «անկասկած՝ ճիշտ է» Justi:

21) դարգիճ

դարգիճ «*dargic*» (կամ *darguc*) = «դեսպակ, պատգարակ», հանդիպում է մյուս բարդություններում՝ **դարգճակալ** *dargc-a-kal* «պատգարակով տարված» (Կիրեղ Երուսաղեմացի, Katech., 5-րդ դ.) և **դարգճաճե** *dargc-a-dzev* «*che a la forma di lettiga*» (Յովհ. ք. 13-րդ դ.): Այն = արամ. ܘܕܘܕ (արտասանվում է մոտավորապես՝ *dargaš*) «մահիճ», «մահճակալ», ասոր. *dargūštā* «պատգարակ, օրորոց», որը սակայն, անշուշտ, ծագումով սեմական չէ, *hūmūn*. *dārguš* *dergouch, enfant trouvé, nouveau-né*, Justi-Jaba (?):

22) զիլ

զիլ *zil* «soprano», այս բառը W-ի կողմից դիտվում է որպես օտար բառ, հանդիպում է Երզնկացու մոտ (13-14-րդ դդ.), որը **զիլ եւ բամբ** *zil ev bamb* արտահայտությունը բարզմանում է որպես «սուր և ծանր»: «Բամբ»-ը *bamb* «ամենացածր ձայնով լարը», «բաս» = պրս. *bamm* (de Lagarde, Arm. Stud. 342), **զիլ** *zil* «որևէ գործիքի ամենաբարձր ձայնով լարը», *der sopran* = պրս. *zīr* (ըստ էության պրս. *zēr*-ի արաբականացումն է «ներքևում») «*nomen chor-dae instrumenti musici tenuissimae*» V:

23) քաս

քաս *thas* «tazza, bicchiere, coppa, nappa» (Մովս. Կաղանկ. I, 185 «16 thas քաղցու») = (պրս.) արաբ. *tas* «vas potorium, scyphus» (V.), տաշտ *tašt* = քաս (Վարդան, 13-րդ դ.), իրավացիորեն, որովհետև *tas* (որտեղից «tazza, tasse, քաս») ծագել է պրս. *tašt* բառից:

24) խղունջն

խղունջն *χλυνιον* կամ *χληιον* (W-ի կողմից հայտնաբերված հոգն. սեռ. խղունջաց և հոգն. ուղղ. խղրնջոյնք՝ (Բարսեղ Կեսարացի, 5-րդ դ.), այն պետք է հանդիպեր նաև «Բժշկարան»-ում որպես խնջախի շոյալ, խղրնջող շոյալ «խխունջ», «խեցի», «որդան կարմիր» (W. *κόχλος, κοχλιας, κόχλη, κοχχύλη*): Նա հավասար է արամ. *xalazōn* (պետք է արտասանել մոտավորապես *hēzōnâ*), արաբ. *halazūn* (նրա սեմական ծագումը անհավանական է):

25) խորզ

Հայ. **խորզ** *χορζ* «պարկ» (W-ում՝ հայտնաբերված Մծբնացու և Փատտոս Բուզանդի մոտ, 5-րդ դ., ավելի հաճախ՝ խորզ և մոխիր «պարկ և մոխիր» կապակցության մեջ, ինչպես արդեն Ղուկ. 10, 13) վերաբերում է արաբ. *xurj* «ուսապարկ» «խուրջին», ասոր. *churgā*, պրս. *xurjīn* «խուրջին» բառերին: Իսկ ինչպե՞ս են հարաբերվում այս բառերը միմյանց և հայ. քուրձ *khurdz* *σάκκος* (Հին կտակարան) = ասոր. *kūrzdā* և այլն բառերի նկատմամբ: Վերջին բառերի հետ հնչյունապես միայն պատահական է համընկնում դը Լազարդի կողմից իր *Ges. Abh.* աշխատության 58-րդ էջում բերված *χορζίν* օրինակի հետ նույնացված *χορζι, χορζine*, որ հայտնաբերված պրս. Նոր կտակարանից *Lexicis*-ում, «*chorreum*» իմաստով, համապատասխանաբար՝ *Gazophyl.* պրս. 141, «*granarō*»: Քանի որ դա *χορδχιν* «ճաշատեսակների հավաքածու» բառի մի սովորական նոր փոխառությունն է, որը «Ծնունդ»-ի հրեական քարգմանությունն է մեզ ներկայացնում, անշուշտ, երբայական *תרתוכא* «պարկ» բառի դիմաց:

26) կաղապար

կաղապար *kalapar* (W նշված օր. Ագաթանգեղոսի՝ 5-րդ դ. և Ասողիկի՝ 11-րդ դ. մոտ), ըստ C-ի նշանակում է «*modello, esemplare, esempio*» և մեկնարանվում է թուրք. **զալիպ**, այսինքն՝ *kalüb* = արաբ. *qālib* («*calibre*») բառով: Այն = պազ. *kālibud* (West. Gl. M. i. Kh.), պրս. *kālibud* «*forma*» = հուն. *καλοπόδιον*:

Ինչպե՞ս է **կաղապար**-ին հարաբերվում ավելի հաճախ գործածական **զաղապար** *galaphar* «*ձև*», «օրինակ» բառը:

27) կամաս

կամաս *kamas* «զգեստ», հայտնաբերված W-ի կողմից «Վարք հարանց»-ում, ինչպես նաև՝ **մազեկամաս** *mazekamas* «զգեստ՝ պատրաստված այծի մազից», W-ն այն համեմատում է արաբ. **զամբու** բառի հետ: Այն = արաբ. *qamiš* «առարկա, իրեր»:

28) կապեճք

կապեճք *karên-kh mišṭōma* (Օր. 23, 18՝ զկապեճս պոռնկի *z-karēn-s pornki* = *μισθωμα πόρνης*) = պրս. *kābīn* «օժիտ»:

29) կարկուրայ

կարկուրայ *karkuray* «բեռնանավակ» (Իսիքիոս Երուսաղեմացի, 8-րդ դ. և Եփրեմ, 5-րդ դ.) = ասոր. *qarqūrā* (արաբ. *qurqūr*), այն է հուն. *κέρκουρος*:

30) կարուրայ

կարուրայ *karuray* «միզաման» (Մխիթար Հերացի, 12-րդ դ.) = արաբ. *qārūrā* «ապակե աման»:

31) կլայ

կլայ *klay* «ողյակ, ամրոց», ուշ շրջանի հեղինակների մոտ (ինչպես օր.՝ Մատթ. Ուռհայեցի, 12-րդ դ.) = արաբ. *qal'a*:

Այստեղից՝ **Հոռմկլայ** *Hromklay* = (Հոռմեացիների ամրոց); արաբ. *Qal'at arrūm*, St. Martin, Mémoires I, 196, թուրք. *Rūm Qal'esi*:

32) կուզ

կուզ *kuz* բառը **W**-ի կողմից մեկ անգամ քարգմանվում է *ix tīs*, martes-ով (Յովհ. Մամիկոնեան և Վարդան, 13-րդ դ.) մատյանում վկայակոչված, այնուհետև նաև *αἰλουρος* (կզից և շանց՝ կատուների և շների, Կիրեո, Katech. 5-րդ դ.):

Այն = քրդ. *kuže* «կզաքիս» (Justi), ասոր գնչա՝ «աքիս», Nöldeke ZDMG. XXXV, 235 (հազիվ թե սեմական ծագում ունենա):

33) հեզ

հեզ *heg*, **C**-ն այն քարգմանում է «compitazione» (հեզել, տառ-տառ կարդալ) և «sillaba», **W**-ն այն քարգմանում է *συλλαβή* (Ոսկ. ես. 5-րդ դ.), ինչպես **հեզեմ**-ը *heg-em* *συλλαβίζω* -ով: Այն հավանաբար վերաբերում է ասոր. *heghjānā* «կարդալը, հեզելը», ասոր. *hēghā* «կարդաց» և այլն:

34) շապ

շապել *šblel* կամ **շապլել** *šablel* (Բժշկրն. 12-րդ դ. հետո) «շիբ»: **W**-ն այս բառը մեկնաբանում է «պաղլել. *šab*», ինչպես պաղլել (*alumen*) բառի տակ այն հանդես է գալիս **շիպ** *šib* բառի մեկնաբանման համար: Այն *šb-*, *šab-*ը = պրս. արաբ. *šabb*, *šāb* Alaun:

35) պարկեն

պարկեն (փոսի) *parkén* (phosi) նշանակում է քաղաքի պարսպի շուրջ փորված փոս (Ազաթանգեղոս և Ղևոնդ):

Այն = պրս. *pārgī n*, արաբ. *fāriqīn* «պարսպափոս»:

36) ռումբ

ռումբ *rumb* (համեմատաբար ուշ շրջանի հեղինակների մոտ, օր.՝ Մատթ. Ուոհ. 12-րդ դ.) «*dardo, asta, lancia*» իմաստով: Հավանաբար = արաբ. *rumh*, արամ. *rumha* (?):

Մեկ այլ՝ *rumb* պետք է թերևս համարվի այն բառը, որը **սմբաքար** «քար նետող սարք» (Հին կտակարան) բառի մեջ է հանդիպում:

37) սախտ

սախտեալ *saxt - eal* «կազմված, դասավորված», ան-սախտ *an-saxt* «չդասավորված» (միայն Ներսես Լամբրոնացու մոտ, 12-րդ դ.), պրս. *sāxt* «քանքասարք»¹ բառի կապակցությամբ:

38) տուրայ

տուրայ *tuḥray* (կարդա՝ *tuγra*) Վարդանի մոտ՝ նրա «Պատմութիւն»-ում (13-րդ դ.), **C**-ն այն քարգմանում է «*sugello, carattere regio*» բառերով և դիտում է որպես բուրբերեն:

Եվ, իսկապես, այս բուրբերեն է՝ *tuγra*:

39) հայ. ք (r) = պրս. ծ

Որոշ դեպքերում հայ **ք**-ն տարօրինակ ձևով այլ լեզուների **ժ**-ի դիմաց է կանգնում: Մենք վերը հանդիպեցինք այնպիսի զուգադրումների, ինչպիսիք են, օր. հայ. **ապարան-ք** = հայրս. *apadāna*, հայ՝ **կաղասալար** = պազ. *kālbuḍ*, հուն. *καλοπόδιον*, և առանց այլևայլի նրանց կողքին՝ հայ. **մար-ք** «մեղացիներ» = հայրսկ. *māḍā* և **լամբար-ք** = *λαμπάδες*, Յայտ. 4, 5:

Այստեղից էլ այնուհետև հնարավոր է դառնում միմյանց համադրել՝ հայ. **բուրաստան**, «բուրաստան, պարտեզ» (*παράδεισος* Թիք 24, 6) և պրս. *bōstan*, հայ. բուր-են «բուրել» և պրս. *bōyam*, հայ. **բուրվառ** *θυσιασθήριον*, (Թուրք առ երբ. 9, 4) և զենդ. **baodōbara* (*hմմտ.* *barōbaoda*), որտեղից էլ հնարավոր է դառնում եզրակացնել **boir* = հայրս. **bauda* = զենդ. *baoda*; *χοιρ* *διάδημα*, *κιδαρεις*, *μιτρα* (**W**-ի կողմից բազմաթիվ անգամ Աստվածաշնչից վկայակոչված), *hմմտ.* զենդ. *χαοδα* «սաղավարտ», հայրս. *χαυδα* «զլխարկ», պիլ. *χόδ*, պրս. *χόδ*², օւտթ. *xode*; արոյր *aroir* «արոյր» (միայն Ա մնաց. 28,2, սակայն՝ *hմմտ.* արուրի *aruri*, Եփրեմ), *hմմտ.* բելյուջ. *rōd* «պղինձ», պիլ. *rōd*, պրս. *rōi* (որոնք կանխադրում են մի հայրս. **rauda*), սնս. *lōha* «կարմրավուն մետաղ», «պղինձ», հւլ. *ruda* «մետաղ», լատ. *raudus*; մարախ *marax* «մորեխ» (Մատթ. 3, 4), *hմմտ.* զենդ. *maḍaxā*, եթե վերջինս Դարմեստետների կողմից (*Mémoires de la société de ling.* IV, 211 և

¹ Դեռ դը Լագարդի մոտ, *Arm. Stud. s. v. sandz* - տպագրական սխալ:

² Նպրս. *χόδ*-ը հավանաբար փոխ է առնված արաբերենից:

հաջ.) ճիշտ է մեկնաբանված, որի դեմ է խոսում պրս. malāx-ը «մորեխ», այն հավանաբար maδaxā-ից չի գալիս, քանի որ պրս. l-ն ձայնավորների միջև նախկին r-ից և rd-ից է գալիս, սակայն ոչ d-ից (δ)¹:

Այսպիսով, ամենայն հավանականությամբ հին պարսկերենին ձայնավորներից հետո ձայնեղ պայթական g, d, b-ի փոխարեն γ, δ, β շփականներն են տիպական (հմմտ. ին Iran. Stud. Kuhn's-ի Ztschr. 24, էջ 413), հետևաբար՝ վկայակոչված հայերեն հետևյալ բառերին հին պարսկերեն և հունարեն ձևերն են համապատասխանում.

հայ.	aparan-	=	հայրս.	apaδāna
“	mar-	=	“	māda
“	*boir	=	“	*bauδa
“	χoir	=	“	χαυδα
“	aroir	=	“	rauδa
“	marax	=	“	maδaxā(?)
“	kaλapar	=	հուն.	καλοποδιον
			պազ.	kālbud
“	lambar-kh	=	հուն.	λαμπάδ-εζ

Այս բոլոր հայերեն բառերը փոխառություններ են, որոնք հայ գրականության սկզբնավորման շրջանում արդեն լրիվ քաղաքացիական իրավունք էին ստացել, հետևաբար՝ ուրեմն շատ հին ժամանակներում էին փոխառնվել պարսկերենից (կամ՝ հունարենից): Նրանք ցույց են տալիս, որ հայերը պարսկական δ շփականը օրինաչափորեն փոխարինում են «ր»-ով: Բառասկզբում և բաղաձայններից հետո հին պարսկերենը (ինչպես և զենդերենը) շփականի փոխարեն d հնչյունն են ունեցել:

¹ Նպրս. mal-ը «զինի» ես չեմ դիտում որպես mai-ի զուգահեռ ձև = զենդ. maδu (կամ maδa), այլ, ընդհակառակը՝ այն համոզեցնում է հայրս. *mrdu-ին, որը ես համադրում եմ սնս. mrdvikā-ի հետ «խաղող»: - Վերը բերված բառերին է վերաբերում հավանաբար նաև սպարապետ-ը sparapet *ἀσπίο τράπητος*, որը մինչ այս համադրվում էր հայրս. asbāra (*aspabāra-ի «հեծյալ» դիմաց) բառի հետ: Այն կարող էր հավասար լինել հայրս. *spāδapati, զենդ. *spāδōpaiti բառին, որը ավելի ուշ (պիլ.) հնչել է spāhpet և հայերենին է անցել որպես ասպահապետ aspahapet: Մինչդեռ սպարապետ-ը sparapet հայերենում լրիվ բնիկ է դարձել (հմմտ. W-ի վկայակոչումները), ասպահապետ-ը նրան միանգամայն խորթ է մնացել: Այն հանդիպում է (ըստ W-ի) միայն Մոսկ. Խորենացու, II, 28 և 68 էջերում: Նույն ձևով հնչող հատվածներում «Կարենի Պահլաւ, Սուրենի Պահլաւ և Ասպահապետի Պահլաւ» «Karenī Pahlav, Sureni Pahlav և Aspahapeti Pahlav»:

Այստեղից էլ մենք առնչվում ենք այնպիսի զուգահրությունների հետ, ինչպիսիք են՝ հայ. դատ dat = հայրս. dāta, հայ. քանդ band = պրս. band, հայրս. *banda (հմմտ. bandaka), հայ. անդամ andam = պրս. andām, հայ. Արամազդ aramazd = հայրս. a(h)uramazdā և այլն:

Քանի որ δ շփականը պարսկերենում շուտով սղվում է (h կամ y է տալիս), ապա այն ավելի ուշ շրջանի փոխառություններում, բնականաբար, այլևս չի կարող r-ով փոխարինվել: Ավելի ուշ շրջանի պարսկերենում հանդիպող δ -ն գալիս է վաղեմի t-ից (ձայնավորներից հետո):

40) Ժամուար

Ժամուար žanuar բառը հանդիպում է Փաւստոս Բուզանդի մոտ, էջ 189, 194, 236 (նաև՝ էջ 118, žanuar -ը պետք է žanu-ի դիմաց կարդացվի, այդպես է ենթադրում նաև W-ն) և նշանակում է «պատգարակ» (պարսկական արքայի կանանց փոխադրելու համար): Այն հավասար է պրս. zanbar «genus ferculi vel feretri, quod a duobus hominibus portatur» և այլն (V):

žan -ը պետք է «կին» նշանակի, զենդ jēni, պրս. zan; var-ը նշանակում է «տանել» = զենդ. bara:

41) կնգմենի

կնգմենի kngm-eni: Փաւստոս Բուզանդի մոտ (էջ 263) սամուրենի samur-eni «սամուրյենի», գայլենի gail-eni «գայլի մորթի», աղուսենի ayes-eni «աղվեսի մորթի» բառերի կողքին նշվում է բառարանի կողմից ենթադրաբար, սակայն հավանաբար տեղին, որպես կնգումի, սպիտակ կզաքիսի մորթի:

Այստեղից կարելի է դուրս բերել մի հին հայերեն կնգում knqum «կզաքիս», որը հազիվ թե կարելի է գատել ժամանակակից արաբերեն, պարսկերեն, բուրբերեն qāqum բառից:

Ստորագրուրդ, 2 նոյեմբերի, 1881 թ.

II ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՏԱՌԱՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թե ինչպես է հայերենը արտասանվում, ես այդ մասին գրել եմ մի հոդվածում «Über Aussprache und Umschreibung des Altarmenischen» (ZDMG XXX, էջ 53 և հաջ.):

Նախքան իմ այդ հոդվածի լույս տեսնելը, Ֆր. Մյուլլերն իր «Beiträgen zur Lautlehre der armenischen Sprache. Fortsetzung» աշխատության մեջ (1863) տվել է հայերենի հնչյունների մի համակարգ, որը լի է սխալներով: Ավելի ուշ՝ 1877 թ. իր «Über die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen» ուսումնասիրության մեջ նա ուղղեց իր սխալների մեծ մասը, սակայն շարունակեց **խ**, **ք**, **ջ** հնչյունների հնչյունական արժեքը սխալ բնորոշել: Որ **խ**-ն հետնալեզվային շփական է [**x**] կամ [**χ**], և ոչ թե, ինչպես Մյուլլերն էր կարծում՝ շնչեղ, պարզորոշ վկայում են պարսկերենից և ասորերենից փոխառված բառերը, որոնց մեջ **խ**-ն փոխարինում է պարսկերենի **x**-ին, ասորերենի **h'**-ին, մինչդեռ պարսկական, հունական և ասորական **k**-ն հայերենում փոխարինվում էր **ք**-ով, որը վկայում է այն մասին, որ այն հետնալեզվային շնչեղի արժեք ունի (*հմմտ.* **քանդակ**, *giarra* = պրս. *kandū*, **քոմ** = *κίτρος* (Գուլ. 16, 7), **քահանայ** (Մատթ. 2, 4) = ասոր. *kāhna*, **քարոզել** *κηρῶσσειν* (Մատթ. 4, 17) **քարոզ** բառից = ասոր. *kārōzā*։

Շփոթության մեջ է Մյուլլերը նաև **ջ**(= **յ**)-ի հնչյունական արժեքը որոշելիս: Նա միանգամայն սխալ է վկայակոչում ստուգաբանությունը (որն առանց այն էլ հնչյունական որակի համար ոչինչ չի ապացուցում), քանի որ **ջ**-ն հանդիպում է այնպիսի բառերում, ինչպես՝ **արջ** = սնս. *rkša-s*, զենդ. *areša*, հուն. *ἄρκτος*, լատ. *ursus*; **մէջ** = սնս. *madhya*, զենդ. *maidya*, լատ. *medius*, գոթ. *midjis*, հուլ. *mežda*; **ստերջ** (ստերդ) = սնս. *starē*, հուն. *στεῖρα*, լատ. *sterilis*; **անուրջ** = հուն. *ὄνειρος*; **ջերմ** = հուն. *θερμός*, սնս. *gharma-s*, զենդ. *garema*, լատ. *formus*, հուլ. *žeravŋ* «շիկացած»։

Այսպիսով, **ջ**-ն ստուգաբանորեն

1) = սնս. **kš** = հուն. **κτ**,

2) = հ. ե. **y** կամ **dhy**,

3) = հ. ե. **gh**։

Եվ ո՞վ կցանկանա այստեղից հետևություն կատարել, որ նրա հնչյունական արժեքը **ջ** է: Նաև այն հանգամանքը, որ **ջ**-ն հերթազայվում է **ճ**-ի և **ջ**-ի հետ, չի խոսում հոգուտ Մյուլլերի կարծիքի, այլ ընդհակառակը՝ իմ:

Հայերեն տպագրված տեքստերում և ձեռագրերում, հատկապես, **ռ**-ից և **մ**-ից հետո յուրաքանչյուր ձայնեղ պայթական կարող է հերթազայվել խուլ պայթականների հետ՝ **ց**-ն **կ**-ի, **ճ**-ն **տ**-ի, **բ**-ն **ք**-ի, **ճ**-ն **տ**-ի և նույն ձևով **ջ**-ն

ճ-ի հետ: Օրինակները բերում է Բագրատունին իր Քերականության մեջ՝ էջ 651, §1430, այստեղից հետևում է, որ եթե **ճ=ճ**, **ջ**-ն պետք է լինի նրան համապատասխանող ձայնեղ պայթականը՝ = **յ**: Այն, որ ի վերջո **ջ**-ի գրաված դիրքը այբուբենում ոչինչ չի ապացուցում հոգուտ Մյուլլերի պնդման, առանց այլևայլ կարելի է համոզվել, ելնելով իմ դիտողություններից, արված ZDMG 30, էջ 64: **ջ**-ի հնչյունական արժեքը, ընդհակառակը՝ կարելի է պարզել պարսկերենից փոխառված բառերի օգնությամբ, այն է՝ որպես **j**. *հմմտ.* հայ. *aspanjākan* ξένος (Թուրք առ հռովմ. 16, 23), պիլ. *aspanj*, a resting placc, պրս. *sipanj*, հայ. *jatuk* «կախարդ»=պրս. *jādu*, պիլ. *jātūk* և այլն:

Ընդհանուր առմամբ **ջ**-ի հնչյունական արժեքի տեսանկյունից կարելի է դիմել ZDMG 30, էջ 54 և հաջ. **ջ**= արևելյան հայ. **j**, արևմտյան հայ. = **ճ**, այսպիսով՝ հին հայերենում = **յ**։

Լագարդը ևս, եթե դատելու լինենք նրա տառադարձությունից, դեռ իր «Gesammelten Abhandlungen»-ում, 1866 (*հմմտ.* p. IX) մի շարք հայկական տառանշանների հնչյունական արժեքը սխալ է որոշել կամ չի կարողացել որոշել: Այսպես, օր.՝ նրա մոտ շնչեղ **ք**= **է**, այն գնահատվել է որպես շփական, նույն ձևով **խ**= **x**, **ճ**= **ճ**, գնահատվում է որպես **յ**, **ջ**= **ճ**, ինչպես երևում է որպես **ճ** և **ջ**= **j**, որպես շչախոսական **ճ**: Այնպիսի հնչյուններ, ինչպիսիք են՝ **ծ**= **ts**, **ճ**= **dz**, **ց**= **ths**, մեկը մյուսի հետևից դիտվում են որպես շչախոսական **z**, շնչեղ **z** և շնչեղ **s**, ինչպես նաև շնչեղները՝ **փ** = **p'** և **ք** = **k'** դիտվում են ինչպես շնչեղ **p** և **h**, և այսպիսով, տարբերակել **ք**= **է**, որը շփական է:

Իր «Armenischen Studien» (1877) աշխատության մեջ, ընդհակառակը, նա **թ**-ն միանգամայն իրավացիորեն դնում է **փ**-ի և **ք**-ի հետ միևնույն հարթության վրա՝ տառադարձելով դրանք որպես հուն. **ϑ**, **ϕ**, **χ**: Նա՝ ճիշտ է գնահատում նաև **ջ**-ն որպես **j**, մինչդեռ՝ նրա **տ** և **էճ** նշանների համար ընտրած տառադարձման ձևը բուրբուլին չի վկայում նրանց իսկական հնչյունական արժեքի մասին:

Հայերենի **յ**-ի համար նրա բերած տառադարձությունը սենական այբուբենի միջոցով ես չեմ կարող ընդօրինակել, քանի որ փոխառյալ **յանդր**, **յազել**, **յաշտ**, **յազկերտ**, **յետկար**, **յոյնք** և այլն բառերի միջոցով պարզ է, ուստի այն պետք է այս տառադարձությամբ կիրառվի նաև բառավերջմային հնչյունի համար արդեն իսկ հին հայերենում որպես թույլ **h**:

Ինչ վերաբերում է հին հայերենի արտասանությանը, ապա ուժի մեջ է մնում այն սահմանումը, որը ես տվել եմ Միվերսի օգնությամբ, միայն հարց է ծագում, թե ինչպե՞ս պետք է հայերենի նշանների ճիշտ համապատասխանությամբ տառադարձվեն, քանի որ Լագարդի համակարգը, որը կազմված է լատինական, հունական, զերմանական և մի եբրայական

նշանից, հանձնարարելի չէ, և նույնիսկ էսթետիկական տեսանկյունից, ըստ Պիշելի և Բեցցենբերգերի, առնվազն պետք է դիտվի որպես նողկալի, որի համար, սակայն, նա, անշուշտ, չպետք է դատապարտվի:

Չայնեզ պայթականները՝ **գ, դ, ք**-ն, անշուշտ, պետք է **գ, ճ, ք**-ով տառադարձվեն, խույ **կ, տ, պ**-ն՝ **կ, տ, ք**-ով: Եթե գրությանը պետք է նշվի, որ այդ խույերը կոկորդային պայթականով պետք է արտասանվեն, և դրանով իսկ տարբերվում են սլավոնական, ռոմանական, իրանական և այլ լեզուների խույ պայթականներից, ապա նրանք կարող են անհրաժեշտության դեպքում գրվել, ինչպես օտեթերեմում՝ **к', т', р'** (տե՛ս էջ 25): Հնդեվրոպական լեզուներից այս խույ պայթականներն ունեն միայն հայերենն ու օտեթերեմը: Ընչեղ **ք, ք, փ**-ն լեզվաբանական գրականության մեջ ավելի շուտ տառադարձվում են որպես **к', т', р'**-ով, քան **kh, th, ph**-ով:

1) Զանի որ հայերենում հանդիպում են նաև **կհ, տհ, պհ** = **к+х, т+х, р+х** կապակցությունները, *հմմտ. sephuh*, սեռ. սեպիի=*sephi*, այստեղից՝ *seph-akan*, այնուհետև՝ տհաս < **т+has**:

2) Զանի որ հայերենում արդեն իսկ այնքան շատ բաղաձայններ են կուտակվում, որ առաջարկվում է գրության մեջ այն բաղաձայններով ավելի շնորհել, մի այնպիսի տառադարձությունից, ինչպես, օր.՝ **thkhtkhchemkh** միայն դժվար կլինի ճանաչել հայերենի ձևը: **к-**ն, հետնալեզվային խույ շփական է, որը ես տառադարձում եմ **к**-ով, կամ՝ երբ խոսքը վերաբերում է հնչյունի ավելի ճշգրիտ նշմանը՝ **к**-ով, քանի որ այս հնչյունը կազմվում է քիմքի հետին աղեղում: Նրան համապատասխան ձայնեղը՝ ժամանակակից հայերենի **դ**-ն = **т**: Հին հայերենում այդ նշանն ուներ **1**-ի հնչյունական ար- ժեքը: Ատամնային շփականներ **ս, գ, շ, ժ**, ևս տառադարձում եմ՝ **с, з, ш, ж** նշաններով: Ռեզային **ն** և **մ** հնչյունները **н, м**-ով: Դժվար է նշան ընտրել **п, 1** հնչյունների համար՝ **п, п, 1, п**, քանի որ նրանց արտասանությունը դժվար է որոշել: Հայերենի այբուբենում կանգնած **դ**-ն (ո՛չ յ) հունական **λ**-ի դիմաց, նույնը և **п** (ո՛չ **п**) հունարեն **Ϸ**-ի դիմաց (*հմմտ. ZDMG 30*, էջ 63 և de Lagarde, Ges, Abh. էջ X): Փոխառյալ բառերում հունարենի, պարսկերենի, ասորերենի **1**-ն, որպես կանոն, տրվում է **դ**-ով (ո՛չ յ-ով), այդ նույն լեզուների **ր**-ն, սակայն, մեծ մասամբ **р**-ով, մինչդեռ **п**-ի տեղն ընդհանուր առմամբ **п**-ից առաջ է, և, հավանաբար, կրկնակի **rr**-ի համար է կիրառվում: Այդ չորս հնչյուններից բը- նիկ հայերեն բառերում միայն **լ**-ն է կանգնում բառասկզբում, մնացածները՝ **դ, ք, ք**-ն, իրենցից առաջ պահանջում են ձայնավորի առաջադրություն (**а, о, е**):

Ժամանակակից հայերենում **դ**-ն ստացել է **т**-ի արտասանությունը, լ-ն արտասանվում է ինչպես մեր **1**-ն, **р**-ն՝ գրեթե առանց բրթալու, իսկ **п**-ն՝ ուժեղ բրթոցով:

Այսպիսով՝ **դ** ըստ այբուբենի = հուն. **λ** -ին փոխառություններում = հուն.

λ, պրս., ասոր. **1**:

Եթե բառասկզբում չի կանգնած,

այժմ արտասանվում է ինչպես **չ**, ստուգաբանորեն = **1** և **р**-ի: **լ**-ն կանգնում է բառասկզբում, այժմ արտասանվում է ինչպես մեր **1**-ն, ստուգաբանորեն = **1**:

п-ն ըստ այբուբենի = հուն. **Ϸ**, սովորաբար կանգնում է **п**-ից առաջ, նաև = **rr**, եթե չի կանգնում բառասկզբում, այժմ արտասանվում է ուժեղ բրթոցով, ստուգաբանորեն = **р**:

р-ն փոխառություններում մեծ մասամբ = հուն. **Ϸ**, պրս. ասոր. **ر**, եթե բառասկզբում չի կանգնում, այժմյան արտասանությամբ՝ գրեթե առանց բրթոցի: Երբեմն՝ արտասանվում է ինչպես **рз**¹, ստուգաբանորեն = **р**:

Իսկ ինչպիսին է եղել ըստ այդմ այդ հնչյունների հին արտասանությունը²: Նախքան այդ քննարկելը, ես դ-ն կնշեմ հունարեն **λ**-ով, **լ**-ն՝ **1**-ով, **р**-ն՝ **р**-ով, **п**-ն՝ **т**-ով³, **п**-ն ես կտառադարձեմ **п**-ով: Ժամանակակից հայերենում բառասկզբի **յ**-ն, նախկին **յ**-ն արտասանվում է ինչպես **h**, այն է, եթե ես ճիշտ եմ լսել, արդեն շատ թույլ **h**, ի տարբերություն **h**-ի, որն ինձ թվաց, թե ուժեղ աղմուկով է արտասանվում:

Աֆրիկատները ևս տառադարձվում են հետևյալ կերպ՝

д	з	з	л	д	д	г
с	ж	ж		с	ж	г

այն է կրկնակի հնչյունների **ts, dz, ths, ts, dz, ths** սերտ կապը պետք է նաև գրության մեջ արտահայտել, որպեսզի հնչյունները գրությանը տարբերվեն հայերենում միաժամանակ գոյություն ունեցող հնչյունական խմբերից՝ **տշ = ts, դժ = dz, թշ = thš, տս = ts, դզ = dz, քս = ths**:

¹ Հմմտ. ZDMG 30, էջ 57, ընդհակառակը՝ ըստ Չիվերսի Phonetik դիտվում է որպես բրթոցով արտասանվող:

² Sievers (Phonetik, էջ 84 և հաջ.) տարբերակում է քիմքային-**р**, ատամնաքիմքային-**т**, որն արտասանելիս բրթոցում է կամ ոչ, քմալեզվակային-**з**, կոկորդային-**з**, շրթնային-**з**, այնուհետև նաև՝ քիմքային-**1**, քմային-**1**, ատամնաքիմքային-**1** և այլն: Նրանք կարող են լինել մաքուր, ձայնորդական կամ շնչեղ, ինչպես նաև ձայնեղ կամ խույ, ռեզային կամ ոչ, **1**-հնչյունները, բացի այդ, **hell** կամ **dankel**: Ըստ այդմ՝ հայերեն հնչյունների բնույթի որոշումը դյուրին չի լինելու:

³ Ես խուսափում եմ **! և ҂** նշանագրերից, քանի որ այդ տառադարձությամբ անմիջապես սխալ տպավորություն կառաջանա, որ իբր այդ հնչյունները քիմքային են:

Երբնային	Բարձրագույններ		Չայնոզներ	Անձայն շփակումներ	Չայնոզ շփակումներ	Ռեզու- յիմներ	Նայնո
	Խուլներ	Ընչել խուլներ					
Ընչափողային				h h			
Հետին շարքի կլորտային		p k'	q g	խ ք (x)			
Առջնային կլորտային	կ k	չ չ'	ջ j				
Աֆրիկատներ	ճ ճ	ց ց'	ձ ձ	2 s' us	ժ ժ	ն n	լ/ղ/լ
Միջնատունային	տ t	թ թ'	դ d		զ z	մ m	ր r r'
Երբնային	պ p	փ փ'	բ b			մ m	

Համընթացայա կամ ոչ լեզվաբանական գրավանդային մեջ են ընդհանրապես: Բարձրագույնները հետևյալ այբուբենով կապի

k	kh	g	hx
t s'	th s' ths	d z dz	
t	th	d	s' s z z
p	ph	b	m

Այստեղ ևս պետք է խուսափել գրության մեջ բաղաձայնների չափից դուրս մեծ կուտակումից, այնպիսի տառադարձությունից, ինչպես **tdzev, šrdžšrdžem, t'snt'slkat'seal** (կամ նույնիսկ *thsnthsl -kathseal*), իսկապես համադրելի չեն և գրեթե հնարավորություն չեն տալիս կռահելու, թե դրանք ինչ բաներ են: Եթե երբևէ պետք է պնդել այն դրույթը, որ հայերենի տառադարձության ժամանակ բնիկ լեզվի յուրաքանչյուր տառ տառադարձության ժամանակ պետք է փոխարինվի տառադարձության միայն մեկ նշանով¹, այնուհանդերձ դժվարություն կհարուցի կիսաձայնների տառադարձությունը: յ-ի համար ես կիրառում եմ բառասկզբում, ձայնավորների միջև և բառավերջում y, առանց դրանով որևէ որոշակի բան նրա արտասանության մասին պնդելու: Այն կանգնում է **a, e, i, o, u, au, oi** ձայնավորներից և, բացի այդ, **λ**-ից առաջ՝ *ylanam, ylem, ylkem, ylpnam*:

Մի քանի պարսկերեն փոխառություններում այն կանգնում է y-ի փոխարեն, բառավերջում ձայնավորներից հետո հնարավոր է, որ շատ վաղ ժամանակներում պետք է որ տված լինի թույլ, ինչպես ժամանակակից հայերենում բառասկզբում է տվել, **h**: Շատ հավանական է, որ երկբարբառներում այն ձայնավորի որակ է ստանում՝ **այ** և **ոյ**, որոնք ևս ես նշում եմ **ai**-ով և **oi**-ով:

v-ի համար (կամ՝ v և w-ի) մենք 3 նշան ունենք, որոնց արտասանության մասին հնարավոր չէ որևէ որոշակի բան ասել: Համաձայն այբուբենի՝ i-ն համապատասխանում է հունարեն **ο**-ին, ուրեմն այն պետք է լինի ձայնավորի և կիսաձայնի արժեքով **u**: Որպես այդպիսին՝ այն կանգնում է երկբարբառների մեջ² **au** = *au* և **iu** = *iu*, թերևս նաև ձայնավորների միջև:

¹ Ճ, ց, չ, ց աֆրիկատների արտասանության մասին եղած տվյալները տարբեր են: Ճ = ts, c = ts աֆրիկատների մեջ Չիվերսը լսում է կոկորդային հայունով կազմվող t(t), որին հաջորդում է մի կարճ դուրս մղված s կամ s (քանի որ միայն թերանի խոռոչում փակված օդի քանակն է կիրառվում որպես այդ շփակման կազմության միջոց), որն ավելի կարճ է, քան սովորաբար որևէ խուլ s կամ s, սակայն, այնուհանդերձ, հենվելով նախորդող ուժեղ պայթյակների վրա, համեմատաբար ավելի ուժեղ է հնչում: (Phonetik, էջ 136-ում) Ռոզենը նկարագրում է օտերենի չ-ն որպես = ձայնել «d+», խուլ s': Լեպսիուսը հայերեն c-ն նկարագրում է որպես = **tz** չ և ց հնչյուններն ըստ Չիվերսի ZDMG 30, 58 միացություններ են բաց կոկորդում արտասանված t, th-ի, ուժեղ s և s-ի հետ:

Այսպիսով, այդ հնչյունները շնչելներ չեն: Լեպսիուսը նշում է «Only the stronger closing of the organ is the same as in the aspirates, whilst, in opening the organ, the aspiration turns into a slight breathing z or z, as if one would pronounce ttz and ttz (Stand. Alph. 134)»: Ռոզենը նկատում է, որ օտերենի ց-ն, երբ = t+hնչել z, պետք է ուշադիր լինել, որ օտեթ. շնչելները միայն թույլ շունչ ունեն: j և j ամենուրեք նկարագրվում են որպես սերտ կապված dz, dz:

² au-ն հին հայերենում հավանաբար ունեցել է երկու արժեք, քանի որ այն արդի հայերենում մասամբ և մեծ մասամբ ծ-ով է արտահայտվում, մերթ սակայն aw-ով (*հմտ*. աղանի = **alawni**): ի-ը այժմ երբեմն հնչում էր որպես iu, օր.՝ թին = **eiun** վերջածանցում, երբեմն՝ -iw, օր.՝ թիւ **eiw**, թիւ **eiw**:

Լիարժեք **ս** ձայնավորը տրվում է հունադեմի օրինակով **ս = օս**, սակայն այն բաղաձայններից հետո ձայնավորներից առաջ կանգնում է որպես կիսաձայն, օր.՝ տուեալ = tueal, կարդալ միավանկ՝ tveal: Բառասկզբում կանգնում է վ տառանշանը, որը գրության մեջ թերևս կրկնակի գրված է = ս է (բառամիջում նա հանդիպում է միայն **ս**-ից հետո, արտահայտելու համար օս-ը, օտարագրի բառերում = **ծ**), քանի որ **ս**-ն (< **ս** = **օ+ս** = **ս**) **ս** -ի համար էր տրվում:

Ըստ գրության պետք է, որ **ս**-ի **ւ** և **վ**-ի մեջ միայն ձայնավորը և կիսաձայնը (ոչ շփականը) ենթադրել, սակայն գրությունն ու արտասանությունը պարտադիր չեն իրար ծածկելու: Արդի հայերենում **ս**-ն (ձայնավորներից առաջ), **ւ**-ն և **վ**-ն շրթնատամնային շփականի արժեքն ունեն, ուրեմն՝ այստեղ նրանք ամենուրեք կարող են **բ**-ով տառադարձվել: Հին հայերենում ևս ու-ն տառադարձում են **ս**-ով կամ (ձայնավորներից առաջ) **վ**-ով, **ւ**-ն **ս**-ով կամ **վ**-ով (համաձայն արդի արտասանության), իսկ **վ**-ն՝ միշտ **վ**-ով: Ով ձգտում է հարազատ մնալ բնագրի գրությանը, այլ կերպ կտառադարձի, սակայն նրանք բոլորովին սխալ արտասանություն կստանան, նաև հին հայերենի առումով, առանց շատ շահելու:

Հին հայերենի իմ կողմից տրված տառադարձությունը, այսպիսով, կունենա հետևյալ պատկերը՝

Չայնավորներ

Կարճ ձայնավորներ՝ ու ս ո ւ ա ե ի ղ թ
(անորոշ հնչյուն)

Երկար ձայնավորներ՝ ո(վ) ծ է ը
(օտար բառերում)

Կիսաձայններ՝ ու, ւ, վ Վ յ ջ

Երկարբառներ՝ աւ աւ եա ea այ ai
իւ iu ոյ oi

Ավելի ուշ, հայերենում **աւ**-ը տալիս է **օ**, որը **ծ**-ով է տառադարձվում. **ղ**-ն ստանում է **յ**-ի արտասանությունը (կամ **յ**) և նրանով էլ տառադարձվում է, վ, ւ և ձայնավորներից առաջ ու-ն արտասանվում է որպես շրթնատամնային շփական և, այսպիսով, տառադարձվում է **բ**-ով, ինչպես բառասկզբի **յ**-ն **ի**-ով: Նոր հայերենի բարբառները պետք է տառադարձվեն այսօրվա արտասանությանը: Այդ մասին *հմմտ.* Petermann, «Über den Dialekt der Armenier van Tiflis»¹ Berlin 1867 (Abhandl. der königl. Akad.), Riggs, «Grammar of the modern Armenian language»², Sievers ZDMG 30, p. 58-59 և այլն: Այդ բարբառը տառադարձվելու համար նոր նշանների կարիք չի զգում:

¹ Թիֆլիսի հայերի բարբառի մասին:

² Ժամանակակից հայերեն լեզվի քերականություն:

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Հայերենի ստուգաբանության հիմնական գծերը

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ՆԱԽԱՐԱՆ

Հին հայերենը մեր թվականության V դարից հետո իր սկիզբն առնող մատենագրության լեզուն է, և որպես գիտական լեզու, այսօր էլ շարունակում է կիրառական լինել: Նա հանդես եկավ ոչ թե բարբառների տրոհված, այլ այն բարբառով, որով Աստվածաշունչն էր թարգմանվել, անմիջապես հեղինակավոր էր և, որպես միակ պիտանի և անփոփոխ գրական լեզու, առկա բոլոր բարբառների նկատմամբ գերիշխող դարձավ միջնադարի ողջ տևողության ընթացքում: Հետևաբար մենք տեղյակ չենք այդ լեզվի ո՛չ պատմությանը, ո՛չ էլ նրա բարբառներից, ուրեմն, այսպիսով, հայերենի շրջանակներում մենք առաջին չենք ունենա ո՛չ պատմական, ո՛չ էլ համեմատական քերականություն: Ես շեշտում եմ առաջին, քանի որ հետագայում չէ՞ որ համեմայն դեպս հայերենի բարբառների համեմատական քերականություն պետք է գրվի, սակայն ոչ այժմ, որովհետև ողջ լույսը հին լեզվից պետք է բարբառների վրա սփռվի և ո՛չ թե ընդհակառակը:

Ուստի և հայագիտության ամենաառաջնահերթ խնդիրն է վաղեմի միասնական լեզվի այդ ամբողջությունը տրոհել իր բաղադրամասերին և դրանք պարզաբանել ըստ նրանց ծագման և զարգացման: Վերջինս, նկատի ունենալով այդ լեզվի հողմահարված կերպարանքը, շատ դժվար կլինի, մասամբ՝ անհնար: Մինչդեռ առաջինը, ընդհակառակը՝ համեմատաբար հեշտ, քանի որ հայերենը իր կառուցվածքով մշակված է պարզության աստիճանի (որում նա դժվար թե որևէ այլ հնդեվրոպական լեզվի կողմից գերազանցվի) և որը այն լեզվական անատոմիայի համար մի շնորհակալ օբյեկտ է դարձնում: Այսպիսով, խոսքը վերաբերում է այն բանին, որ լեզուն տրոհվի բնիկ և փոխառյալ բառերի, բնիկ բառերը հետ տարվեն դեպի իրենց արմատները, հիմքերի և բառակազմության բոլոր տարրերը բացատրվեն, և այդ ճանապարհով ստացված ամբողջ նյութը ստուգաբանորեն և պատմականորեն պարզաբանվի:

Այդ առաջադրանքի լուծման ձեռնարկումն էլ հենց այս «Հայկական ուսումնասիրությունների» նպատակն է:

Ստրասբուրգ (Ելզաս)

Հ. Հյուբշման

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախնական դիտողություններ

Առաջին մաս. Ստուգաբանություն
Երկրորդ մաս. Հնչյունաբանություն

§ 1 Ընդհանուր հնչյունական օրենքները

§ 2 a -

§ 3 ai -

§ 4 au -

§ 5 e -

§ 6 ē -

§ 7 i -

§ 8 o -

§ 9 oi -

§ 10 u -

§ 11 ę -

§ 12 ea -

§ 13 iu -

§ 14 Չայնավորների փոփոխություններ

§ 15 k -

§ 16 g -

§ 17 k' -

§ 18 è -

§ 19 j -

§ 20 ç -

§ 21 c -

§ 22 j -

§ 23 ç -

§ 24 t -

§ 25 d -

§ 26 i' -

§ 27 p -

§ 28 b -

- § 29 p' -
 - § 30 h -
 - § 31 x -
 - § 32 s -
 - § 33 z -
 - § 34 š -
 - § 35 ž -
 - § 36 n -
 - § 37 m -
 - § 38 l -
 - § 39 λ -
 - § 40 r -
 - § 41 r' -
 - § 42 y -
 - § 43 v -
 - § 44 Կորուստ
 - § 45 Տեղափոխություն
 - § 46 Հնդեվրոպական և հայկական հնչյունների համապատասխանությունը
- Վ երջ ա բ ա ն .** Հայերենի դիրքը
Հ ա վ ե լ վ ա ծ . Հայերենի թեքումը
Ա ն վ ա ն ա ց ա ն կ

Պետերմանի, Վինդիշմանի, դը Լագարդի և Ֆր. Մյուլլերի աշխատություններում հայերենը ապացուցվել է որպես հնդեվրոպական լեզու և ներկայացվել է որպես իրանական: Այն, ինչը նրան իրանականի տեսք է տալիս, այդ իրաներենից վերցված բազմաթիվ փոխառություններն էին, որոնք առաջին հայացքից չէր կարելի ընկալել որպես օտար բառեր: Այսպիսով, հայերենը նույն իրավունքով էր ընդունվում որպես իրանական, ինչով անգլերենը ռումանական կարելի է համարել:

Որ հայերենը, ինչպես աշխարհի բոլոր լեզուները, բնիկ բառերի կողքին նաև փոխառյալ բառեր ունի, անշուշտ, կարելի էր ենթադրել նաև ապրիորի: Հայերենի իրանական փոխառությունները առաջինը¹ նկատեց դը Լագարդը իր «Gesammelten Abhandlungen» աշխատության մեջ (1866), 291-292 էջերում նա գրում էր. «Այսպիսով ապացուցվեց, որ հայկական կյանքի ակունքները դրվել են դեռ վաղ ժամանակներում. նրա վրա շերտավորվում է իրանական ներգաղթը, որը հեռավոր, զարտուրի ճանապարհներով և շատ մարտեր վարելուց հետո հասել էր Արարատյան գավառ, ուստի և իրանական լեզուների նախատիպը հաճախ ինքնուրույն զարգացում է ունեցել և նույնիսկ շեղվել է իր հիմնական բնույթից, սակայն վաղեմի այդ ապառների վրա դեռ պարզորոշ զգացվում է էլ.աներենի առատ հռչը: Պարբերները հեղեղում են Հայաստանը, այնտեղ հաստատում են Արշակունյաց մի թագավորություն, իրենց տիրապետության տակ են վերցնում լավագույն գավառը և հայկական լեզու են մտցնում տեղական լեզվից ծայրահեղորեն սահմանազատվող մի շարք էրանիական բառեր: Ես կարծում եմ՝ սխալված չեմ լինի հայտնելով այն վստահությունը, որ ով իսկական լեզվական մտածողություն ունի (իսկ այդ, անշուշտ, շատ հազվադեպ է պատահում), կգտներ հայերենի երեք տարբեր բաղկացուցիչ մասերը»: Այդ երեք բաղկացուցիչ մասերի հատկանշական գծերն այստեղ չեն տրվի, սակայն էջ 298-299 բերվող հավելվածում դը Լագարդը փորձում է «օրինակներով ցույց տալ, թե ինչպես կարող էին հայերենի տարբեր բաղկացուցիչ մասերը սահմանազատվել»:

Այսպես, նա ցույց է տալիս, որ սնս. **khan**-ի (փորել) արմատը, որը հայերենում ներկայացված է **կան** (kan), **խան** (xan) և **քան** (k'han) ձևերով, որ «կով»-ի համար տրվող բնիկ հայերեն **kov** բառը, որպես փոխառություն, հնչում է **gav**, և որ **գառազանը** (gavazan), ինչպես նաև **խարազան**-ը (xarazan) հայերենում օտար բառեր են: Սակայն արմատի այդ **խան** (xan) ձևը ներկայացված է միայն **խանդակ**-ի (xandak) մեջ (ամրոցի խրամատ), որը

¹ Հմմտ. սակայն ZDMG 35, 179.

հնչյունապես լիովին համընկնում է արաբերեն (պարսկերենից փոխառյալ) xandaq-ի հետ և Բառարանի կողմից վկայակոչվում է միայն Ասողիկի և ավելի ուշ շրջանի հեղինակների մոտ, ուրեմն՝ հավանաբար փոխ է առնված արաբերենից: Այստեղից հետևում է, որ սնս. **khan**-ը հին հայերենում (Մուհամեդից առաջ ընկած ժամանակաշրջանում) ներկայացված է **կան**-ով (kan) (բնիկ բառ) և **քան**-ով (kan) (փոխառություն), ինչպես սնս. gāus-ը **կով** (kov) (բնիկ բառ) և **գաւ** gav (փոխառություն) բառերով. «ավանակ» հասկացությունը արտահայտող բառերը ներկայացված են էջ ԵՃ (բնիկ բառ) և **խար** - xar- (փոխառություն) ձևերով, սակայն նշված երեք բաղկացուցիչ մասերի ճանաչման հատկանշական գծերը դրանով ոչ մի կերպ չեն տրվում: Մրանով ավելի շուտ բառերի երկու շերտերը տարբերակվում են բնիկ բառերի և այդ նույն կարգի պարսկական փոխառությունների, մինչդեռ վերևում այդ երեք շերտը պարզորոշ ձևով տարբերակվում է «Հայկական կյանքի հիմքերը նախապատմական ժամանակաշրջանում», նրա վրա շերտավորվող էրանական ներգաղթը, «որը հեռավոր զարտուղի ճանապարհներով և բազմաթիվ մարտեր վարելուց հետո էր հասել Արարատյան գավառ և այս երկու վաղեմի ապառների վրա ևս մեկ էրանական առատ հող», պարթևական կամ արշակունյան: - Իսկ ինչպե՞ս է հանգավորվում այս վաղեմի ուսմունքի վրա նորը, որը նույն հեղինակը իր «Հայագիտական ուսումնասիրություններում» (1877, էջ 208) ընդհանուր հայտարարի է բերում հետևյալ նախադասության մեջ «հայերեն լեզուն կազմված է երեք բաղկացուցիչ մասերից՝ հայկյան է¹, արշակունյան (պահլավական), սասանյան»:

Որպես ապացույց այդ երեք շերտերի առկայության՝ դը Լազարդն իր Ges. Abh., էջ 299-ում բերում է այն փաստարկը, որ միևնույն բաները կրկնակի և եռակի կազմով բոլորովին այլ բառերով են անվանվում: Եթե այս դրույթը չի ապացուցվում, դրանից համեմայն դեպս հարկ էլ չկա լուրջ ապացույցներ սպասել: Քանի որ, եթե էջ-ն (ԵՃ) է «ավանակ» հասկացությունն արտահայտող առօրյա բառը, իսկ նրա կողքին **խար**-ը (= պրս. xar) ներկայացված է միայն մի քանի բարդություններում, ինչպես **խարազան** (xarazan), (որը, նույնիսկ Joh. der Mönch-ի կողմից դիտվել է որպես պարսկական, *հմմտ.* Բառարան **խարազան** xarazan և **իշավար** išavar), ուստի և չի կարող կասկածելի լինել, որ էջ-ը ԵՃ բնիկ հայերեն է, իսկ **խար**-ը xar- պարսկական փոխառություն: Սակայն եթե հայերենը երկու հավասարապես կիրառական բառեր ունի «ծախ» հասկացության համար, ինչպես՝ **սեհակ** sheak և **ծախ** jax, ապա դրանից բոլորովին էլ չի հետևում, որ նրանցից մեկը բնիկ բառ է, իսկ մյուսը՝ փոխառություն: Քանի որ մի լեզու

միանգամայն հանգիստ կարող է երկու բնիկ բառեր ունենալ միևնույն առարկայի կամ հասկացության արտահայտման համար, *հմմտ.* հուն. ἀριστερος և σκαίος, գեղդ. vairyastāra և havya, լատ. sinister և scaevus = «ծախ»:

Հայերենի ուսումնասիրությանը ես դիմեցի միայն Ֆր. Մյուլլերի աշխատությունների հետ ծանոթանալուց հետո և, սկզբում նրան հետևելով, այն ընդունում էի որպես մի իրանական լեզու՝ փորձելով անձամբ հաղթահարել այդ լեզվի իրանական բնույթի մասին իմ մեջ առաջացած կասկածը¹: Այն, ինչը առանձնապես աչքի զարնեց հայերենի արմատական բառարան կազմելու նպատակով հայ գրիչներին ընթերցելիս, այդ մի կողմից հայերենի մեծ տարբերությունն էր իրանականից, ինչպես նաև հնդեվրոպական որևէ այլ լեզվից ընդհանրապես, և մյուս կողմից՝ հայերենի շատ բառերի լիակատար համընկնումը պարսկերենի հետ: Մի կողմից այդ լեզուն հազիվ էր հնդեվրոպական թվում², մյուս կողմից՝ վճռականորեն ոչ պարսկերեն (ոչ ուղղակի իրանական), և ապա դիմել եմ այն բառերի և ձևերի հետազոտությանը, որոնք ինձ թվացել են բնիկ հայերեն, և արդյունքը եղավ այն, որ հայերենը իրանական լեզուներին չի պատկանում, որ այն թերևս պետք է դրվի իրանականի և սլավոնիկների միջև (էջ 39), համեմայն դեպս այն հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի ինքնուրույն անդամ է (էջ 42): Հետազոտության ընթացքում պարզվեց, որ փոխառյալ են ևս մի շարք այլ բառեր, ուրիշները ևս հետագայում պարզվեցին որպես օտար բառեր, և ես կազմեցի նրանց ցանկը (a. a. O. էջ 402-404): Դրանով վերջնականապես հերքվեց այն կարծիքը, թե հայերենը իրանական կամ արիական լեզու է, և պարզորոշ նշվեց նրա իսկական դիրքը:

Չնայած դրան՝ Ֆր. Մյուլլերն ու դը Լազարդը շարունակում են պնդել իրենց սխալ կարծիքը:

Ֆր. Մյուլլերն իմ դեմ ելույթ ունեցավ իր «Über die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen», Վիեննա, 1877: Միայն կոկորդային հնչյուններից ստացված շչականների պատճառով նա հակված է հայերենը պատկերել իրանական լեզուների թվին: Փաստը կայանում է նրանում, որ k¹-ն իրանականում, ինչպես սլավոններնում է տվել, s, g¹, g^h և երկուսում էլ՝ z, հայերենում k¹-ն զարգանում է s-ի, g¹-ն c-ի = ts, g^h-ն j-ի = dz (կամ z), այսպիսով նա սլավոններնին նույնքան մոտ է, ինչքան և իրանականին, բայց և տարբերվում է երկուսից էլ:

¹ Հմմտ. Հոլովների իմ տեսությունը՝ Kasuslehre (1875), էջ 333-334, ծմբ.:

² Դը Լազարդը դեռ 1877 (Arm. Stud., 207, ծմբ.) հայերենի ներկայի հետ (օր. գրեն «գրում են» և այլն) համադրում է հունգարերենի ներկայի հետ (օր. irok, irom «գրում են» և այլն): Սակայն երկուսի մասին էլ միայն Բյուտլինգը կարող է դատել. «քանի որ նա թե՛ սանսկրիտերեն է հասկանում, թե՛ յակուտերեն»:

¹ Այսինքն՝ բնիկ հայերեն:

Նույնը, ինչպես ես արդեն շարադրե՛մ եմ ZDMG 35, էջ 172-173-ում, տեղի է ունենում քմայինների առումով, հայ. չոր-ք չօր-կ՝-ը սլավոններենով չ et-yrije-ից ավելի հեռու չի կանգնած, քան զենդ. Ճաժաժո-ից:

Երբ բառակազմային sv-ն իրաներենում **xw** է տալիս, հայերենում **k'**, ապա Մյուլլերը (հիշատակված տեղում, էջ 7) դրանում արտասովոր ընդհանրություն է տեսնում, մինչդեռ ես միայն միևնույն հնչյունախմբերի տարբեր մեկնաբանությունը կարող եմ տեսնել: Հիշատակված տեղի էջ 8-ում հայերենի խ-ով = պրս. x բառերը ես դիտում եմ որպես փոխառություն, ցեղակցություն արտահայտող անունները այնտեղ սխալ են մեկնաբանված (*հմմտ.* ZDMG 35, էջ 169), **բուր-ել** bur-el և այլնի մասին հուսով եմ (ZDMG, 36, էջ 133), ես ճիշտ մեկնաբանություն եմ տվել: Բառակազմային վ v-ի զարգացումը **q-ի g** (էջ 9) իրանականի համար առհասարակ տարբերակիչ գիծ չէ: Ինչ վերաբերում է ձայնավորների համակարգին (էջ 11-12), ապա ես երբևէ չեմ պնդել, որ հայերենը իբր մոտավորապես հին հունարենի մակարդակի վրա է կանգնած: Այսպիսի շարքեր, ինչպիսիք են՝ $\tau\acute{\epsilon}\tau\rho\alpha\mu\mu\alpha\iota - \tau\acute{\epsilon}\pi\epsilon\omega - \tau\acute{\epsilon}\tau\rho\circ\phi\alpha$ և այլն այստեղ չի կարելի փնտրել: Մակայն այդ դեպքում ի՞նչ են տվել լատիներենում հուն. $\phi\acute{\epsilon}\rho\omega - \phi\acute{o}\rho\circ\varsigma$, հայ. vezq-vozú շարքերը:

Առկա են միայն խղճուկ մնացորդներ, որոնց Լեո Մայերը արձանագրել է Vergl. Gramm. I², էջ 243-244 և 247-ում: Որքան քիչ արմատներ և բառեր են թույլ տալիս առհասարակ լիովին կազմավորված հայերենում ձայնավորների երկու աստիճան վկայակոչել (*հմմտ.* ստորև ձայնավորների համակարգը): Երկբարբառների ներկայացման հարցում ևս հայերենը լատիներենի հետ միայն միևնույն աստիճանի վրա է գտնվում, այստեղ մենք որպես փոխարինողներ ունենք **ē, ai, oi**, այնտեղ՝ հիմնականում **ī** և **o**: Հայերեն «ե»-ն e հայ. ա-ի a նկատմամբ գտնվում է նույն հարաբերակցության մեջ, ինչպես եվրոպական լեզուների e-ն իրան. a-ի նկատմամբ (օրինակները տե՛ս ստորև): Իսկ այդ արդեն բավական է հայերենը արիականից սահմանազատելու համար: Այն, որ նոր պարսկերենը (կամ որևէ իրանական լեզու) իբր մի համապատասխան e ունի, ինչպես դա Ֆր. Մյուլլերն է ենթադրում, այդ կոպիտ սխալ էր, որը ես ZDMG 35, էջ 174-ում շարադրել եմ որպես այդպիսին: Անշուշտ, մի քանի իրանական լեզուներ ինչ-որ մի o ունեն, սակայն ոչ մի կասկած չի հարուցում այն, որ այդ o-ն նախահնդեվրոպական o-ի հետ ոչ մի ընդհանրություն չունի¹: Ֆր. Մյուլլերի մնացած հատուկ դիտողություններին ես այստեղ չեմ անդրադառնա, այս աշխատանքի

¹ Նույն այդ ձևով հայերենի բաղաբնությունների հողակապ ա-ն (նշված տեղում, էջ 13) ոչ մի կապ չունի հունարենի o-ի և հայերենի o-ի հիմքերի հետ: Չենդերենի բաղաբնություններում հանդես եկող o-ն (a-ի դիմաց), լավ կլիներ, որ Ֆր. Մյուլլերը բոլորովին մոռացության մատներ:

շարադրման ընթացքում համապատասխան տեղերում նրանք իրենց անհրաժեշտ պատասխանը կատանան: Ֆր. Մյուլլերի փաստարկումներից և ոչ մեկը ես ճիշտ չեմ համարում, հետևաբար չեմ կարող հայերենի բնույթի մասին իմ որոշումը կայացնելիս նրանցով առաջնորդվել:

Դը Լագարդը իր «Armenischen Studien» (Գյոթինգեն, 1877) աշխատության մեջ հայերենը վերստին իրաներեն է հայտարարել: Այդ ուսումնասիրությունների երրորդ մասում (էջ 191 և հաջ.), ելնելով իր տեսանկյունից, շարադրում է հայագիտական ուսումնասիրությունների մի պատմություն և ապա էջ 208-ում այդ լեզվի մասին իր կարծիքը եզրափակում է հետևյալ դրույթներով՝

ա) հայերեն լեզուն բաղկացած է երեք բաղկացուցիչ մասերից՝ հայկյան, արշակունյան (պահլավական) և սասանյան;

բ) հայերենի արշակունյան և սասանյան բաղկացուցիչ մասերն, անշուշտ, էրանական բնույթի են, սակայն հայկյանը ևս վերաբերում է մի այնպիսի լեզվաընտանիքի, որի հնագույն ներկայացուցիչը զենդերենն է, որովհետև նրանցում համապատասխանում են՝

h-ն հնդկերեն s-ին

s-ն հնդկերեն ʃ-ին

χ²-ն հնդկերեն sv-ին

հնդկական h-ին փոխարինող մի h;

գ) հայկյանը բակտրիականից և հարավարևմտյան պարսկերենից և այլն տարբերվում է **p-ի** տակ տրվող հատկանիշներով, սակայն իրանականը բավարար չափով չի բնորոշվում և հայերենը չի ապացուցվում որպես իրանական: Եթե հնդկական բառակազմային sv-ի դիմաց իրանականում zō է հանդիպում, իսկ հայերենում՝ **p k'** (որը բառակազմում նաև **rv-ից** է ծագում, և ո՛չ մի դեպքում չպետք է հենց **xw** -ից ծագած լինի), այնպես որ, ինչպես արդեն վերը հիշատակվեց, իրանականը և հայկականը բառակազմային sv-ի մեկնաբանման տեսանկյունից ոչ թե համապատասխանում են, այլ սահմանազատվում են:

Նրանց համապատասխանությունը միայն նրանում է կայանում, որ նրանք նշված sv-ն չեն պահպանում որպես sv, որով սակայն ոչինչ չի ասվում: Ընդհանրապես հնդկերեն ʃ -ի դիմաց սլավոններենում նույն հաջողությամբ, ինչպես իրանականում միշտ s է հանդես գալիս, հնդկերեն **h-ի** դիմաց (եթե = հնդեվր. g^h) երկու լեզուներում էլ որպես z է հանդես գալիս, s-ն ևս սլավոններենում որոշ դեպքերում վեր է ածվում h-ին բավական մոտ

¹ Դը Լագարդի χ² = kh-ի դիմաց ես դնում եմ k':

կանգնած *ch*-ի, ինչպես՝ *snücha* «հարս» = սնս. *snušā*, *choditi* «քայլել, գնալ», սնս. արմատը *sad*, հուն. *ծծός*, «ցույց տալ» այնպես, որ մի լեզու, որը իրականացնում է *Բ*-ի տակ տրվող *N. 1, 2, 4* պայմանները, ինչպես իրանական, նույն հաջողությամբ էլ սլավոնական լեզու կարող է լինել:

Բացի այդ, *s* = հնդեվ. *s*-ի մեկնաբանմամբ, հայերենն իր զարգացման ուրույն ճանապարհն ունի, ինչպես այդ կտրվի ստորև: Թե ինչ կարելի է հասկանալ մի իրանական լեզվի տակ, ես շարադրել եմ *K.Z. 24*, էջ 372-411-ում, այս աշխատության վերջում նույնպես անդրադառնում եմ այդ հարցին և այնտեղ ցույց եմ տալիս, որ հայերենը իրանականի իսկական հատկանիշներ չի կրում, ուստի և դը *Լազարդը* մնում է շփոթմունքի մեջ:

Իր «*Arm. Stud.*» (էջ 4-165) աշխատության առաջին մասում դը *Լազարդը* այն ամենը, ինչ մինչև 1877 թ. հայերենի ստուգաբանության մասին գրվել է, մեծ հոգատարությամբ ի մի է բերել: Նա անտեղյակ էր միայն պարսկերեն-հայերեն մի բառարանի տվյալներին (*Persisch-armenischen Wörterbuches von Der Hohannēs und Hagop Düz*, Կոստանդնուպոլիս, 1826), որի վրա ես նրա ուշադրությունը հրավիրեցի *ZDMG 35*, 178-179: Այս բառարանը տալիս է մոտավորապես 430 գերազանցապես ճիշտ ստուգաբանություններ, որոնք հետազոտությունների պատմության համար, ինչով դե *Լազարդը* է եռանդով զբաղվում, կարևոր կլինեն: Դը *Լազարդի* ուշադրությունից վրիպել եմ նաև հայկազյան *Բառարանում*¹ բերվող ստուգաբանական շատ տվյալներ, որոնք թերևս արժանի էին հիշատակման: Ես այստեղ կնշեմ միայն հատվածներ՝ *անսպ-արար* *ajb-arar* (= «անայիպ իրաց արարող»), *աստղ* *ast* (լատ. *stella*, հուն. *astir*, պրս. *sitare*), *աքսոր* *ak-sor* (հուն. *ek'soria*), *բուն* *bun* (պրս. *bün*), *գոմեզ* *gomēz* (տե՛ս *գոմեզ*-ի տակ, պրսկ. *Kümiz*, այսինքն՝ *մեզ*), *դժխեմ* (պրս. *diž xim*), *դիտակ* *ditak* (պրս. *di dar, di de*), *դրան* *durān* (հուն. *tira*, պրս. *der*, սնս. *dvāra*), *դուստր* *dustr* (պրս. *düxter*, հուն. *t'gätir*), *եփն* *ev'n* (պրս. *heft'*, հուն. *ep't'a*, լատ. *sep'tem*, սնս. *sap't'am*), *քազել* *taz-el* (պրս. *t'aziden*), *ծոմ* *com* (եբր. *tsom*, ասոր. *saum*, արաբ. *sevm*), *կամայ* *kamay* (սնս. *k'amam*, ինչպես նաև սնս. *akama* = հայ. *ակամայ* *akamay*), *կոզի* *kogi* (արմատը՝ *կով* *kov*), *կու* *ku* (պրս. *küh*), *կռունկ*

¹ Neues Wörterbuch der armenischen Sprache, Venedig, 1836-37. Երկու մեծադիր հատորներով, հայերեն լեզվով, այբբենական կարգով, Չախջախեանի հայ-իտալերեն բառարանը. Վենետիկ, 1837:

krunk (լատ. *grus*, հուն. *γέρανος*, դաղմ. *žurav*), *մառեխ* *mařex* (արաբ. բառ. *merrih*), *մեզ* *mēg* (պրս. *mīg*, սնս. *megha*, դաղմ. *myla*), *մի* *mi* (սնս. *ma*, հուն. *μή*), *միտ* *mit* (լատ. *mens*, իտալ. *mente*, սնս. *mati, manas*), *մկրատ* *mkrat* (թուրք. *mē kras*), *յաւանակ* *yavanak* (պրս. *jivan*, սնս. *yuvana*, լատ. *yuvenis*), *նաւ* *nav* (հուն. *nāus*, լատ. *navis*, վրաց. *nāvi*, սնս. *nav*, պրս. *nav*), *նու* *nu* (հուն. *nios*, լատ. *nurus*), *որբ* *orb* (հուն. *orfanós*, լատ. *orbis*), *ուշ* *uš* (պրսկ. *huš*), *ուտեմ* *utem* (հուն., լատ. *edo, édomē*), *պնակ* *pnak* (հուն. *pínak's*), *ջնարակ* *jnarak* (հուն. *sandarak'*), *սատեր* *sater* (հուն.-լատ. *Բառարան, statir*), *սիրտ* *sirt* (հուն. *k'ardia*, լատ. *k'or*, սնս. *hrid*, դաղմ. *sérdçe*), *ստին* *stin* (սնս. *stana*), *տասն* *tasn* (հուն. *dé'ka*, լատ. *deč em*, սնս. *dasan*, պրս. *deh, dah*), *ցցուն-ք* *ççun-k'* (հուն. *sisóyi*), *փոս* *pos* (լատ. *fossa*)¹, *քարտե* *k'artēs* (հուն. *xártis*), *քարում* *k'ak'um* (*Չախջախ. քուրք. k'ak'um*), *քուրայ* *k'uray* (եբր. *kur*, պրս. *k'üre*) և այլն: Անշուշտ, բառարանի նման տվյալների դեպքում միշտ չէ, որ կարելի է կռահել, թե արդյոք համապատասխան բառերը միմյանց հետ համադրվում են իրենց իմաստային կամ հնչյունական ընդհանրության պատճառով: Ընդհանուր առմամբ բառարանը հեռավոր պատկերացում անգամ չունի հայերենի իսկական ազգակցական կապերի մասին, և նրա ստուգաբանական տվյալները գրեթե միայն պատմական արժեք ունեն:

«*Arm. Stud.*»-ի I մասում հավաքված նյութերից դը *Լազարդը* աշխատության II մասում (էջ 166-168) համադրում է այն դեպքերը, որոնք նա ճիշտ կամ լավագույն դեպքում հավանական է համարում, նրանց է կցում այն գիտնականի անունը, որը այդ համադրումը առաջինն է կատարել: Այս ցանկում հայերենի բառերը շարվում են հայկական այբուբենի հերթականությամբ, բնիկ հայերեն բառերի և պարսկական փոխառությունների սահմանազատման փորձեր միայն հազվադուր դեպքերում են արվում, ըստ էության միայն այն դեպքերում, երբ հայերեն բառն իր հնդկերեն ներկայացուցիչն ունի, և հեղինակը «որևէ պատճառով այդ շահագրգռված էր համարում անել» (էջ 165): Թե ինչու է որևէ բառ որպես փոխառություն դիտվում, այստեղից չի կարելի եզրակացնել, սակայն I մասում որոշ դեպքերում տրվում են փոխառությունների մի քանի բնորոշ գծեր (*հմմտ. էջ 6 ակամայ* *akamay* բառի տակ), իսկ III մասում՝ էջ 208, որպես «արշակունյան փոխառությունների» բնորոշ գծեր նշվում են՝ 1) նրանք հայերեն *ts* = սնս. *j*-ի դիմաց *z* ունեն, իսկ հայ. *dz* = սնս. *h*; 2) որ նրանք հայ. *k'* = սնս. *sv*-ի դիմաց *x* են ցուցաբերում: «Հետագա հատկանշական գծերը դեռ պետք է գտնվեն»:

¹ «*Լատ. fossa-ից par l'intermédiaire du grec*» St. Martin, Mémoires (1819), II, 395.

Այս համադրություններից մեծ մասի կապակցությամբ ես այլ կերպ եմ դատում, քան դը Լագարդը, մասամբ ես ճիշտ եմ համարում այն, ինչը նա սխալ էր համարում և ընդհակառակը՝ ես հայերեն կամ իրանական լինելու մասին այլ հատկանիշներով եմ դատում, քան նա, թե ինչպես՝ ես այդ կշարադրեմ աշխատության վերջում, հետևաբար՝ ես հաճախ փոխառություն եմ համարում այն, ինչը նա որպես բնիկ բառ է դիտում և (եթե անգամ ավելի հազվադեպ) ընդհակառակը:

Ընդհանուր առմամբ կարելի է ենթադրել, որ յուրաքանչյուր բառ, որը հնչյունապես լիովին համընկնում է պարսկերենի հետ, փոխառություն է¹, բայց, անշուշտ, յուրաքանչյուր դեպքում այդ ենթադրությունը պետք է հնչյունական օրենքների վրա հենվի, քանի որ հայերենի հնչյունական հակումները, բոլորը միասին վերցրած, պարսկականից այնքան հեռու են, որ միևնույն բառը երկու լեզուներում հիմնովին տարբեր տեսք է ընդունում և պետք է ընդունեն:

Բավական է միայն համեմատել՝

հայ.	<i>aluēs</i>	-	պրս.	<i>rōbāh,</i>	պիլ.	<i>*rōpās</i>
“	<i>amis</i>	-	“	<i>māh,</i>	հայրս.	<i>māha</i>
“	<i>anun</i>	-	“	<i>nām,</i>	<i>nāma</i>	
“	<i>ašīl</i>	-	“	<i>sitāra</i>		
“	<i>arj</i>	-	“	<i>xirs</i>		
“	<i>hair</i>	-	“	<i>pidar,</i>	հայրս.	<i>pitar-</i>
“	<i>veç</i>	-	“	<i>šaš</i>		
“	<i>e-re- k'</i>	-	“	<i>si</i>		
“	<i>het</i>	-	“	<i>pai,</i>	զինդ.	<i>paδ a</i>
“	<i>otn</i>	-	“	<i>pāi,</i>	<i>pāδ a</i>	և այլն:

Այսպիսով, ուրեմն մի այնպիսի բառ, ինչպիսին է **հազար**-ը *hazar*, որը պարսկերեն *hazār*-ի հետ հնչյունապես լիովին համընկնում է, հենց այս իսկ համընկնման պատճառով սկզբից ևեթ կասկածի տակ է դրվում: Եթե դիմենք հայերենի հնչյունական օրենքների օգնությանը, ապա պարզվում է, որ սնս. *sahasra*-ի (= հնդեվ. *sag' hesro-*) դիմաց հայերենում *ejef*, լավագույն դեպքում՝

hezer պետք է հանդես գար, ուստի և **հազար**-ը անպայման փոխառություն պետք է լինի¹:

Այսպիսով, եթե ցանկանում են հայերենի մասին դատելու հաստատ ուղի ընտրել, ապա ճիշտ արած կլինեն, եթե իրենց դատողություններն այնպիսի բառերի վերակառուցեն, որոնք պարսկերենի հետ հնչյունապես լիովին չեն համընկնում, իսկ մյուսները միայն այն դեպքում օգտագործել՝ եթե հաստատ հիմքեր կան ենթադրելու, որ նրանք, չնայած իրենց հնչյունական ընդհանրությանը, բնիկ հայերեն են:

Եթե սխալմամբ մի քանի բնիկ բառեր էլ ընկնեն փոխառությունների շարքը, ապա վնասը շատ մեծ չէ, եթե միայն բնիկ բառերը ճիշտ են մեկնաբանված, նրանցից ելնելով՝ համեմայն դեպս պետք է որ հնարավոր լինի հնչյունական օրենքները ճանաչել և, նրանցից ելնելով, ճանաչել լեզվի ցեղակցական հարաբերությունները: Կարծես թե 20 լիովակա բառերը չեն, որ լեզվի բնույթի մասին ավելի ճիշտ կարծիք տվեցին, քան 50 բառերը, որոնցից 25-ը բնիկ, իսկ 25-ը՝ սլավոնական փոխառություններ էին:

Ես իմ ձեռքի տակ մինչ այս եղած նյութից զուգադրում եմ հայկական այն ստուգաբանությունները, որոնք ճիշտ են համարում և այս աշխատության մեջ տալիս եմ բնիկ հայկականները, իսկ հաջորդում՝ փոխառյալ բառերը: Ներկա աշխատության առաջին գլխում ես ինքս եմ արձանագրում ստուգաբանությունները և դրանց հիման վրա երկրորդ գլխում մշակում եմ այն հնչյունական օրենքները, որոնց օգնությամբ այժմ ավելի լավ, քան նախկինում, հնարավոր կլինի որոշել, թե արդյոք որևէ համադրություն ճիշտ է, կասկածելի, թե՛ սխալ: Այն, ինչ համաձայն հնչյունական օրենքների պարզվում է, որ սխալ է կամ ծայր աստիճան կասկածելի, առանց այլևայլի ես մի կողմ եմ թողել, և ընդհակառակը, մի քանի կասկածելի, բայց ոչ անհնար թվացող համադրություններ ճիշտ է վերցրել եմ, սակայն դրել եմ հարցականի տակ: Որտեղ ես իմ կասկածները որոշակի չեմ արտահայտել, կարելի է կռահել հնչյունական օրենքներից:

Մի քանի համադրություններ, որոնք ես չեմ արձանագրել ուզում եմ այստեղ հիշատակել և հակիրճ քննարկման ենթարկել:

արբուն *arbun* հնչյունապես կարելի է համադրել սնս. *arbha, arbhaka* բառերի հետ, սակայն **արբուն**-ը պատահաբար արբունքի շրջանն է, *դիթ, օքսիդ*, մինչդեռ սնս. *arbha, arbhaka*-ն = **փոքրիկ մանուկ** հասկացություններին;

¹ Պարսկերենի «**հարյուր**» (*sad*) և «**հազար**» ցույց տվող բավականները, ինչպես հայտնի է, քափանցել են նաև Լրիմի գոթերեն (*sada* 100, *hazer* 1000), ինչպես նաև՝ հունգարերեն (*száz* 100, *ezer* 1000) և շատ այլ լեզուներ: Հմմտ. Vambery, *Ursprung der Magyaren*, էջ 336; *Zendsprache* s. v. *hazātra*, Tomaschek, *Centralasiatische Studien II, Pamir-Dialekte*, էջ 90:

¹ Ես արդեն այսպիսի դատողություն եմ արել KZ XXIII, 404.

արգանդ *argand* հնչյունական տեղաշարժի պատճառով չի համապատասխանում հուն. *όργή* «հակում, մղում, ձգտում», մանավանդ որ այն ըստ Curtius-ի «Grundzüge, 184» բխում է մի ինչ-որ *verg* արմատից:

Պարսկական *aryand* «գայրացկոտ» բառի հետ կապը հենց հնարավոր է, սակայն ոչ հավանական;

արդն *ardn* «տեգ, նիզակ» տեղաշարժի պատճառով չի համապատասխանում հուն. *ἀρδεις* «նետի սուր ծայրը, խթան»;

արի *ari* իմաստով համադրելի է սնս. *arya* «հավատարիմ, նվիրված» բառին (սնս. *ārya*, զենդ. *airya* «արիացի»);

արտ *art* (սեռ. *artoy*) արտորայ, *ἀγρός*, քվում է, թե համապատասխանում է գերմ. *Erde*, գոթ. *airpa* (արմատը՝ *ar* հերկել), մինչդեռ համաձայն հնչյունական օրենքների բխում է **ardo*-ից, որը չի տրոհվում *ar-do*-ի;

բար *-bar* (օր.՝ առիծ-ա-բար *a'riuc-a-bar*), ոչ համադրվում է գերմ. *bar*-ի հետ (օր.՝ *wunder-bar*, մրգ. *lobebaere*), ոչ էլ պրս. *vār*-ի (օր. *šahēvār* «թագավորական»), այլ **բար-բ** *bar-k'*-ի հետ (սեռ. բարու-*g baru-č*) «բարք, սովորույթ»;

բոյն *boin* (սեռ. բունոյ *bunoy*) «բույն», իր իմաստի պատճառով համադրելի չէ գենդ. *buna*-ի հետ «հիմք, հող», պրս. *bun* «հիմք, ավարտ»;

գոչեմ *goč -e-m* «գոչում են, մոնչում են», իր իմաստի պատճառով համադրելի է կոչ-ե-մ *koč -e-m*-ի հետ, սակայն իր կ-ի պատճառով (g-ի դիմաց) չի համադրվում սնս. *vač-*, լատ. *vocare* ձևերի հետ;

դագ *dag* մոտավորապես «շողորբորք» կամ «թախանձագին», հետևաբար՝ դժվար թե այն վերաբերի սնս. *dah* «վառել, այրել», բառին;

զ «z» և «u-s(?)» նախածանցները լավագույն դեպքում փոխառությունների մեջ կարող են հանդիպել = գենդ. *uz, us*, բնիկ բառերում հայ. *զ-ն* (*հմմտ. զ-այր-անա-լ z-air-ana-l* և *այր-ել air-el*) ոչ հնչյունապես, ոչ էլ իմաստով չի համադրվում գենդ. *uz*-ի հետ (*հմմտ. Kausallehre*, էջ 317);

զի *zi* «որովհետև» հավասար է սնս. *hi*, զենդ. *zi* «որովհետև», եթե այն ներկայացվում է նախնական իմաստով և բառը հարկ է սահմանազատել *zi=ōti, zi?=ti* ձևերից: Մի նման բառի դեպքում փոխառության մասին մտածելու հարկ անգամ չկա¹;

թրեմ *i'r-e-m* «հուճցում են, տրորում են», հնչյունական կազմի պատճառով ցեղակից չէ գենդ. *a-θreñta*-ի հետ: Բառասկզբնային *tr*-ի շնորհիվ հայ. *ե-րե-ք e-re-k'* = գենդ. *θrāyō*;

թափեմ *i'ap' -e-m* «թափում են, ազատում են, պոկում են», իմաստով հավասար չէ պրս. *tābam* ձևին;

թինդ *i'ind-k'* (կամ *i'und-k'*) համեմայն դեպս համապատասխանում է պրս. *tandidan, tundidan*: Սակայն հայերեն բառը կամ փոխառություն է պարսկերենից, կամ նրանք համանուններ են;

ժիր *žir* «ժիր, աշխույժ, դիմացկուն», որպես բնիկ բառ հնչյունական տեղաշարժի պատճառով սնս. *jira* «աշխույժ, գործունյա», իսկ որպես փոխառություն, հավանաբար այն համապատասխանում է պրս. *āžir* կամ *աֆդ. žir* բառերին;

կապ *kap* (սեռ. կապոյ *kapoy*), նախկինում զուգադրվում էր հուն. *κῶπη*, լատ. *capulum* «բռնակ, բռնելը», մրգ. *haft* «կապանք», սակայն այդ զուգադրությունը կասկածելի է ինչպես իմաստի առումով (De Lagarde, Arm. Stud. էջ 74, 1102), այնպես էլ հնչյունական կազմի (Paul-Braune, Beiträge 7, 483): Բեզենթերգերը Btr. 5, 175 այն զուգադրում է հաբս. *kosp* «կապանք» բառի հետ, որի *o-ն*, սակայն, *u-ից* է եկել:

կասիմ *kas-i-m* «դադարում են», *kas-u-m* «կախում են»: Երկուսն էլ իմաստով չեն համապատասխանում գենդ. *kasu*-ին «փոքր»;

հեծան *hecan* «հեծան, գերան» (վկայված է դեռ Հին կտակարանում): Բառարանում այն զուգադրվում է մի ինչ-որ ընդհանրապես անծանոթ պրս. և թուրք. *hizān, hīzan* (այսինքն՝ *hēzān* ?) բառի հետ: Որտե՞ղ է ներկայացված այդ **hēzān*-ը;

յայտ *yait*, հնչյունապես և իմաստով ակնհայտորեն չի համապատասխանում սնս. *satya* = գենդ. *haiθya* = հայրս. *hašiya* (սկզբնաձևը *sntyo*)¹ «ճշմարիտ, ճիշտ»;

ձիլ *jl-e-l* «*terram sulcare*» (միայն մեկ անգամ է վկայակոչված), զուգադրվում է սնս. *hala* «գութան» (?); հայ. **ձիլ** *jl* գալիս է **jil* թե՞ **jul* = **jel* ձևերից;

ոչ օժ «ոչ» = հուն. *οὐκ*, հնչյունական տեսանկյունից չափազանց կասկածելի է;

Ք - քանի որ բառասկզբնային **ք**-ի դիմաց հայերենում որպես կանոն **հ** է ներկայացված, ապա կասկած է հարուցում, որ **ք**-ով = հնդեվր. **ք**- բառերը փոխառություններ են հայերենում: Միայն շատ հազվադեպ, թերևս հազիվ թե մեկ անգամ է հնարավոր, որ հայերենի **ք**-ն հնդեվր. **ք**-ի տեղադարձի արդյունք լինի: Եվ, այնուամենայնիվ, հայերենում **պ**-ով սկսվող բառերի քանակը արտակարգ մեծ է, ուստի և անհնար է, որ այդ բոլոր փոխառություններ լինեն:

Ինչպես հայերենի **պ**-ի կապակցությամբ, նույն իրադրությունն է նաև գերմաներենի **ք**-ի հետ, նաև մեծ մասամբ փոխառություններում է ներկայացված;

¹ Մանավանդ որ պարսկերենում այն պետք է հնչեր *š-*:

¹ *Anders Ascoli*, Abh. d. 5. intern. Kongr. zu Berlin II, էջ 286.

սակ *sak* «չափ, մաս, գումար, քանակ» և այլն: Իր իմաստով չի համապատասխանում պրս. *sāxtan*-ին «անել, պատրաստել», *sāz* «պատրաստում»;

սթափիմ *stap'-i-m* «սթափվում եմ», *ἐκνήφω*, արդեն իսկ իր հնչյունական կազմով չի համապատասխանում սնս. *sthāpayaāmi*-ին, քանի որ պատճառական կառուցվածքները *paya*-ի հետ առանձնահատուկ ձևով հայկական են: Չի համապատասխանում նաև իմաստը;

սիսեռն *siseʔn'*, թվում է, թե = լատ. *cicer*: Այդ երկու բառերից որևէ մեկի փոխառյալ լինելու մասին խոսք լինել չի կարող, քանի որ հնչյունապես նրանք չափազանց տարբեր են: Սակայն ինձ դժվար է հավատալ, որ այն առնչվում է հնդեվր. *keiker*-ի կամ *kiKer* = *Kichererbse* հետ, մանավանդ որ մշակովի բույսերի անունները, որպես կանոն, ընդհանուր հնդեվրոպական ծագում չունեն: Հմմտ. Hehn, Kulturpfl. 187 և հաջ.;

ստեպ *stēp* *πυκνός*, **ստիպ-ով** «շտապով», **ստիպ-ե-մ** «ստիպում եմ»: Որևէ ընդհանրություն չունի ո՛չ զենդ. *stipti*, ո՛չ էլ զենդ. *stōi* ձևերի հետ;

սպրդիմ *sprd-e-m* «ներս եմ սողոսկում», ըստ իմաստի չի վերաբերում ո՛չ զենդ. *spered*, ո՛չ էլ սնս. *spardh* «մրցակցության մեջ մտնել» ձևերին;

վագր *vagr*-ը և սնս. *vyāghra* -ն ես իդենտիկ եմ համարում, սակայն ո՛չ ի սկզբանե ցեղակից: Ուստի և այդ բառը աշխատության երկրորդ մասում ես կրկին դատում եմ փոխառյալ բառերի շարքին: Սակայն ինչպե՞ս են հայերը հասել այդ հնդկական բառին: Հավանաբար պարսկերենի միջնորդությամբ հնդկերեն *vyāghra* -ն պետք է որ պարսիկների կողմից փոխառնված և ամենից առաջ *vagr*-ի այլափոխված լինի, որ ձևով էլ նա պարթևական ժամանակաշրջանում Հայաստան եկած լինի: Հետագա պարսկերենում այդ *vagr* -ը, համաձայն հնչյունական օրենքների, *bagr* տված պիտի լինի, գուցե սրանից էլ պրս. *babr* = վագր ձևն է ստացվել:

տելի *tehi* «տեղ» փստահորեն չի կարող զուգադրվել սնս. *tala* «մակերես», հայ. *ilo*, հուն. *ἔδαφος* բառերի հետ;

քած *k'ac* «շների և այլ կենդանիների էզր» (թարգմանում է նաև հոմերական *Σκύλλα* -ն), սխալմամբ զուգադրվում է սնս. *svāja*-ի («անձամբ ծնված») հետ, որը նշանակում է «սեփական, ցեղակից» և միայն ավելի ուշ է հանգել «որդի» իմաստին, իգ. «որուսոր» (այսպես միայն համաձայն *Lexikon*-ի *ç abdaratnāvali*): Աֆղաներեն *šajah, šajah a woman* «կին» նույնպես նրա հետ չի առնչվում;

քերեմ *k'er-e-m* *ξύω* «rado» իր իմաստի պատճառով չի համապատասխանում ո՛չ զենդ. *xwara*-ի «վերք», ո՛չ սնս. *svar*-ին, ո՛չ էլ պրս. *xali dan* «intrare, pentrare, pungere, vulnerare»;

ոդ *aud* չի կարող հավասար լինել զենդ. *vāta*-ին «քամի», քանի որ դրան հակասում են հնչյունական օրենքները: Նույնը վերաբերում է նաև **ոդ** *sud* «կոշիկ» բառին զենդ. *aodra*-ի նկատմամբ: Հմմտ. երկրորդ բաժինը:

Հայերենի ստուգաբանության վերաբերյալ մինչև 1877 թ. գոյություն ունեցող գրականությունը արձանագրել է դը Լագարդն իր «Armenischen Studien» աշխատության մեջ, էջ 2-4 և էջ 206-207: Այդ ժամանակամիջոցում դրան ավելացել են Fr. Müller, *Armeniaca* V, Վիեննա, (վիեննական ակադեմիայի աշխատությունները, իմ *Armeniaca*-ները I, II, III ZDMG XXXV, 168-180, 654-664, XXXVI, 115-134 և Պատկանեանի «Նյութեր հայերեն բառարանի համար», Պետերբուրգ, 1882 (ռուսերեն): Այս աշխատությունները, որոնք ես առանց առիթի հետագայում չեմ հիշատակի¹, աղբյուր ծառայեցին հայերենի ստուգաբանության հիմնական գծերի I և II մասերի համար: Տառադարձման կապակցությամբ ես միայն ուզում եմ նշել, որ *dz*-ի դիմաց ես տալիս եմ j տառանշանը, *ts*-ի դիմաց՝ *c* և *ths*-ի դիմաց՝ *ç* տառանշանները, մնացած դեպքերում ես վկայակոչում եմ իմ «Die Umschreibung der iranischen Sprachen und des Armenischen» աշխատությունը:

Լայպցիգ, 1882

¹ Նույնը վերաբերում է այն աշխատություններին, ինչպես Curtius-ի «Grundzüge der griech. Etymologie», 5 Aufl. Fick «Vergl. Wörterbuch der indogerm. Sprachen 3 Aufl.» և նմանօրինակ ծնք. այլ աշխատություններ:

1) (ազդ *azd* «ազդ, լուր» = հայրս. *azdā* «լուր, տեղեկություն»):

Ինձ թվում է, հայերեն բառը փոխ է առնված պարսկերենից, սակայն ի վիճակի չեմ ապացուցել: Բառարանները այդ *azd*-ը նույնադրել են մեկ այլ բնիկ հայկական բառի հետ, որը մոտավորապես «ազդեցություն» իմաստն ունի, *հմմտ. ազդեց* *azdicē isxúei* Մատթ. 5, 13, **ազդեցութիւն** *azdecutiun énérgεια* Թուղթ առ Եփես. 4, 16. Առնչությունը սնս. *addhā* «հաստատ, ակնհայտ, ճշմարիտ» մակբայի հետ հնարավոր է: Ոմանք պնդում են (Kuhn's Beiträge VII, 96), որ հայրս. *azdā*-ն որպես փոխառություն ներթափանցել է նաև արամեերեն, սակայն այլ իմաստով՝ «արդարություն» (Դան. 2, 5: Ին կողմից եկող բառը՝ *ázdā*-ն), որը ինձ հավանական չի թվում:

2) **աժեմ** *ac-em* «բերում են» (կատարյալ, 1-ին դ. ած-ի *ac-i*), սնս. *aj-āmi*, զենդ. *az-āmi*, հուն. *ἀζω*, լատ. *ago*, հմմտ. հինհյուս. անորոշ *ak-a*, հիռլ. *ato-m-aig* «adigit me»:

3) **ական** *akan* *διόρυγμα* (*akan hat-ane-m* *διορύσσω*), սնս. *khan* «փորել» (*հմմտ. ākhāna, ākhanika*), զենդ. *kan* «փորել», *hañkana* «փոս, քարանձավ, որջ», հայրս. *kantanaiy* «փորել», *ni-kan* «ավերել», պազ. *xandan* (պարթ. *خاند*) «փորել, ավերել», պրս. *kandan* «fodere»:

Հայ. **ապական-եմ** *apakan-em* «ապականում են, ոչնչացնում են», դժվար թե նրան պատկանելիս լինի:

4) **ակն** *akn* (սեռ. ական) «աչք», հւլ. *oko*, լատ. *oculus*, հուն. *ὄμμα-հմմտ. աչք* *ač-k'* (N. 26):

Մեկ այլ **ակն**-ը *akn* ունի «թանկարժեք քար» իմաստը, իսկ մի երրորդը՝ «ակունք, աղբյուր», վերջինս Բառարանում թարգմանվել է նաև *ὄπη* «foramen», և այդ **ակն**-ը *akn* *ὄπη* պետք է նույն հաջողությամբ վերաբերի ակն «աչք» բառին, ինչպես հուն. *ὄπη*-ն զուգադրվում է *ὄμμα*-ի հետ: Հմմտ. հւլ. *okno* «պատուհան»:

5) **ահեակ** *ahcak* (սեռ. ահեկի) «ձախ», սնս. *savya*, զենդ. *havya* - ?:

Զուգադրումը հաստատ չէ: Դը Լազարը **ահեակ** բառը համարում է պարսկական փոխառություն, սակայն նա զենդ. *havya*, պիլ. **հձի** ձևերից

¹ Բառերն այստեղ բերվում են հայերեն այբուբենի հերթականությամբ: Համեմատությունները ես միայն այն դեպքերում եմ փակագծերի մեջ նշել, երբ հնարավոր են համարել, որ համապատասխան հայերեն բառեր պարսկերենից են փոխառնված:

հնչյունապես չափազանց ուժեղ է տարբերվում, որպեսզի հնարավոր լինի այն դիտել որպես փոխառություն: Արդյոք **ահեակ**-ը, այսպիսով, չի՞ առաջացել հնդեվր. *sevyo*-ից՝ առաջադիր ա-ի և -ակ վերջածանցի հավելումով: **Ահեակ**-ի կողքին նաև **ձախ** *jax* բառի կապակցությամբ տեսնվերը, էջ 3: - Համեմայն դեպս դը Լազարդին հետևելով՝ **ահեակ**-ը հարկ է սահմանազատել նպրս. **Շաբ** «ձախ» բառից, սակայն միաժամանակ չի կարելի նրան հետևելով՝ արդեն լիովին երաշխավորված **Շաբ**-ը փչացնել, այն **Շաբ** դարձնելով և դնել *σκαίος* = *scaevus* հավասարման կողքին:

6) **աղ** *al* (սեռ. աղի), հուն. *ἄλ-ς*, լատ. *sal*, գոթ. *salt*, հւլ. *solī*, հիռլ. *salann*, կիմր. *halan*:

Ըստ Hehn-ի՝ այս բառերն իրենց սկիզբը հնդեվրոպական մախնադարյան ժամանակաշրջաններից չեն առնում:

7) **աղամ** *ala-m* «աղում են», հուն. *ἀλέω* (°), *հմմտ. ալեյր* *aleur* (*aliur*, սեռ. ալեր *aler* = *ἀλεῦρον* Մատթ. 13, 33) «ալյուր» = *ἄλευρον* (?):

Այս զուգադրությունները կասկածելի են: Կուրցիոսը, հավանաբար, *ἀλέω* բառը ճիշտ չի դուրս բերում *val* արմատից: Ֆիքը այն դուրս է բերում *mel* = *mahlen* «աղալ» արմատից (Bezzemb. Beitr. 5, 168): Հայերեն **աղա-մ**-ի արմատը կարող է կամ **աղ** լինել կամ **աղա** և պետք է բխեցնել հնդեվր. *ar* կամ *ra* (*rā*) արմատներից: Հայերեն **աղա-մ**-ը թերևս պատկանում է նպրս. *ārad* (*ārd*)-ին «ալյուր» = բելուջ. *ār* = քրդ. *ar, ār*; **ալեյր** «ալյուր» բառն իր լ-ի պատճառով հարկ է սահմանազատել **աղա-մ**-ից «աղում են»: Այն իր ձևով այնպես է համապատասխանում հուն. *ἄλευρον* -ին, որ այդ պատճառով համարվել է հունական փոխառություն: Սակայն հունական *λ*-ն հայերենում այնքան օրինաչափորեն է *ղ* = *լ* տվել (եթե ոչ առանց բացատրության), որ որպես փոխառություն պետք էր **աղեյր** *aleur* սպասել (որը, սակայն, պետք է, որ անմիջականորեն **աղա-մ** *ala-m*-ի վրա հենվեր): Հետևաբար, այսպիսով **աղեյր** *aleur*-ը և *ἄλευρον* -ը վաղեմի ցեղակիցներ պե՞տք է եղած լինեն: Այս ենթադրությունը ևս կասկածելի է. **աղա-մ**-ին *ala-m* պատկանում է **աղ-օր**-ի-ն «աղորիք»: Հմմտ. *ἀλέτριος*-ը իսկ շնորհիվ իր վերջածանցի՝ **ար-օր**-ը *ar-aur* «արոր»:

8) **աղբեր** *al beur* (*al biur*, սեռ. *al ber*) «աղբյուր», հուն. *φρέαρ*: *φρέαρ* *φρηFar*-ից, Բրուզման, M. U. II, 225:

9) **աղբու** *aluēs* (սեռ. *aluēsu*, Դուկ. 13, 32) «աղվես», հուն. *ἀλώπηξ* (սեռ. *ἀλῶπεκος*), սնս. *lōpāca*, նպրս. *rōbāh*, փարսի *rūwās*, բելուջ. *rōpask* (և *rōfrō* ?), քրդ. *rūwī*, օսեթ. *rubas, ruwas*, սարիղդի *rapc*:

Հմմտ. ZDMG 35, 654; KZ 26 «Iranica»;

10) **ամ** *am* (սեռ. *ami*, հոգն. սեռ. *ama* ς) «տարի», սնս. *samā* (տարի, տարվա եղանակ, ժամանակ), զենդ. *hama* «ամառ», կիմր. *ham*, գալլ. *haf* «ամառ»:

11) **աման** *aman* (սեռ. *amanoy*) «աման, անոթ», նարսկ. *mān* «*supellex*», սնս. *ama-ira* «կուժ, աման», հուն. *ἀμῖς* «զիշերանոթ», *ἀμνίον* «աճյունասափոր»:

12) **ամառն** *amar-n* «ամառ», հրգ. *sumar* «ամառ»:

ամառն «ամառ» պատկանում է **ամ** բառին, **ամ** «տարի» = զենդ. *hama* «ամառ»; *amar-n*-ը, սեռ. *amar-an*, զենդ. *hama* բառին, ինչպես *jme-r-n*-ը, սեռ. *jme-r-an*, զենդ. *zima* «ձմեռ» բառին; *amar-n*-ը ածանցված է **-an** վերջաձայնով *amar* բառից, որը դեռ պահպանվել է այնպիսի բառերում, ինչպես, օր. *amar-ayin* «aestivus», *amara-aini* «messis», *amar-a-sun* «cresciuto nell' estate» և այլն: Այս *ama-r*-ի հետ *հմմտ.* սնս. *vatsara vatsa*-ի հետ, *Ἔτος*:

13) **ամիս** *amis* (սեռ. *amsoy*), հուն. *μήν*, լատ. *mēnsis*, գոթ. *mēnōþs*, լիտվ. *mėnesis*, հւլ. *mēsēd*, հիբլ. *mi* (սեռ. *mis*), կիւր. *mis*, սնս. *mās*, զենդ. *mā*, հայր. *māha*:

Հիւրը՝ հնդեվր. *mēns*, ուրդ. *mēs* KZ 26, 340 և հաջ.:

14) **ամպ** *amp* կամ **ամբ** *amb* (սեռ. *amproy*) «ամպ», սնս. *abhra* «ամպրոպի ամպ, ամպ», զենդ. *awra* «ամպ», նարսկ. *abr* «ամպ», հուն. *ἀφρός* «փրփուր», սնս. *ambhas* «ջուր» (*հմմտ.* *ἄμβρος* «անձրև», լատ. *imber*): Հմմտ. նաև՝ հուն. *νέφος* = սնս. *nabhas* և այլն:

Արմատը՝ *ambh* = *nabh* KZ 23, 271: - Օսեթ. *arv* «երկինք», հավանաբար պատկանում է զենդ. *awra* «ամպ» բառին, ո՛չ հայ. **արփի**-ին *arp'i* «արփի», *ἀϊθիր*:

15) **այլ** *ail* (սեռ. *ailoy*) «այլ, ուրիշ», հուն. *ἄλλος*, լատ. *alius*, գոթ. *aljis*, հիբլ. *aile*: - Հայ. **այլ** *ail* = հուն. *ἄλλᾶ*:

16) **այծ** *aic* (սեռ. *aici*), հուն. *αἶξ*, սեռ. *ἀίγος*, *հմմտ.* սնս. *aja-s* «նոխազ, այծ», *ajā* «այծ», զենդ. *izaena* «կաշվե», լիտվ. *ožys* «արու այծ», *oška* «այծ», հիբլ. *ag allaid* «վայրի նոխազ»:

Հոգնակի թվում նաև՝ *aic-i-k'*, սեռ. այծեաց *aiceač*, հայց. **q-այծ** -ի-ս *z-aic-i-s tā ēpīφια* Մատթ. 25, 33:

17) **այտ** *ait* (սեռ. *aiti*), *ait-umn* «այտուց» («*οἶδημα, tumor*»), *ait-nu-m* «շենք» («*οἶδέω, tumeo*»), հուն. *οἶδος* «ուտուց», *οἶδάω* «շենք», հրգ. *eiz* «ուտուց», *eitar* «թույն», հիբնիյու. *eitr*:

18) **այրեմ** *air-e-m* «այրում եմ, վառում եմ», (կատարյալ, *air-ec-i*) < **air* = զենդ. *ātare* «կրակ»:

Այստեղից էլ՝ *z-air-ana-m* «զայրանում եմ»:

19) **այց** *aic* «հետազոտություն, քննություն», հրգ. *eisca* «պահանջ», անգլոսարս. *asce* «հետազոտություն», այստեղից էլ՝ հրգ. *eiscōn* «հայցել, պահանջել», լիտվ. *jėszkōti*, հւլ. *iskati* «փնտրել»:

Սնս. *ičchā* «ցանկություն» կարող է հարաբերվել հայ. *աից*-ի հետ, հրգ. *eisca*, ինչպես սնս. *ušas*-ը, լատ. *aurora*-ի հետ, սնս. *idhma*-ն զենդ. *aesma*-ի հետ:

20) **ան** *an* (ժխտական), սնս. զենդ. **ա, an**, հուն. **α, av**, լատ. **in**, զերմ. **an, hndm**. *an-anun* = սնս. *a-nāman-*, հայր. *a-nāma-ka*, հուն. *ἀν-ώνυμος*, հայ. **ան-բան** («*carens ratione et verbo*») = հուն. *ἄ-φωνος*:

21) **-անդ** *-and* հետևյալ բառերում՝ դրանդ *dr-and*, դրանդի *dr-andi* (*dr dur*-ից «դու») N. 86) *πρόθυρον, σταθμός* «շենք», սնս. *āṭā* «դրան շրջանակ», զենդ. *ḡiḡyā* «այում», լատ. *antae*, հիյու. *ōnd* «նախասենյակ» (KZ 23, 84, Zimmer, Altind. Leben, 154):

22) **անկյուն** *ankiun, angiun* (սեռ. անկեան *γωνίας* Մարկ. 12, 10) «անկյուն», լատ. *angulus*, հւլ. *aglū*, «անկյուն, խորշ»:

23) **անձուկ** *anjuk* կամ *ancuk* «անձուկ, նեղ», սնս. *āhus*, լատ. *angustus*, գոթ. *aggvus*, հւլ. *azūkū*, հիբլ. *cum-ang* «նեղ», հուն. *ἀγχω* «լար, պարան»:

24) **անուն** *anun* (սեռ. *anuan*) «անուն», հիբլ. *ainm* (հոգն. ուրդ. *anmann*), կիւր. *enw*, հւլ. *imeg*, հուն. *ὄνομα*, գոթ. *namō*, սնս. *nāman-*, լատ. *nōmen*:

25) **անորոջ** *anurj* (հոգն. սեռ. անորջից *anrjic*) «անորոջ», հուն. *ὄνειρος*:

26) **աջ** *ač-k'* (սեռ. աչաց *ačač*) «աչքեր» (միայն հոգնակի). հուն. *ὄσσε* (*oki-e*-ից) (երկակի), զենդ. *aši* (KZ 25, 138) (երկակի), հւլ. *oči* (երկակի), լիտվ. *ak-i-s*:

Հմմտ. **ակն** *akn* (N. 4):

27) (**ապ**-*ap*, ապա *ap-a*, որպես բարդության առաջին բաղադրիչ, սնս. զենդ. *apa-*, հուն. *ἀπο-*):

Այս մասնիկը ես բնիկ հայերեն չեմ համարում, ավելի շուտ այն կարծիքին եմ, որ այն բարդ բառերի միջոցով պարսկերենից է հայերեն եկել, *հմմտ.* **ապա-զեն** *apa-zēn* «inermis» (zēn «զենք»), **ապաշնորհ** *apašnorh* *ἀχάριστος* Ղուկ. 6, 35 (շնորհ *χάρις* «gratia»), **ապարասան** *aparasan* «անսանձ» Փաուստ. Բուգ. 12 (երասան «երասան, սանձ»), *apaxurem* *ἀποκιδαρὼ* Ղևտ. 10, 6 (*χοῖρ κιδαρῖς*): Այնուհետև նրանց օրինակով ավելի ուշ ժամանակներում **ապա**-ով ստեղծվել են նորակազմ բառեր և այն դարձել է բնիկ հայերեն, ինչպես, օրինակ՝ **ապարան** *apaban*, **ապագործ** *apagorc*, **ապաթյուն** *apa'oin*, **ապահատ** *apahavat*, **ապաձայն** *apajain*, **ապաձեռն** *apaje'n* և այլն (Գրիգոր Նարեկացի, 10-րդ դ.), մինչդեռ այնպիսի բառեր, ինչպիսին են՝ **ապարանութիւն**՝ *apabanu'ian* *ἀπολογία*, **ապարնակութիւն**՝ *apabnaku'ian* *ἀποικία*, **ապացոյց** *apacoic* *ἀπόδειξις* գիտական բառեր են՝ կազմված հունարենի ընդօրինակմամբ:

28) [**այր** *air* «այր, տղամարդ»] սեռ. առն *ar'n*, զենդ. սեռ. *aršnō*, ուրդ. *arša* «տղամարդ, արու» = հուն. *ἄρρην* *ἄρσην*:

Այստեղից էլ թերևս **արու** *aru* (օրրոյ): Հայերեն բառարանը սրան ավելացնում է նաև արի *ari* *ἀνδρετος* «*fortis*» «արի», որը ուրիշները զուգադրել են սնու. *arya*, *ārya*-ի հետ: Հմմտ. էջ 11:

29) **առնում** *ar-ne-m* «անում են», կատար. ար-ար-ի *arari*, հուն. *ἀρ-αρ-ι-οκ-ω*, կատար. *ἤραρον*:

30) **առնում** *ar-nu-m* «վերցնում են» կատար. *ar-i*, հուն. *ἄρ-νυ-μαι*, *ἦρό-μην*:

31) **ասեղն** *asełn* (սեռ. ասղան *aslan*) «ասեղ», հուն. *ἄκ-ρο-ς* «սուր», *ἀξις* «սուր ծայր», լատ. *acus* «ասեղ», սնու. *aç-ri-s* «որևէ առարկայի սուր ծայրը», լիտվ. *asz-t-rū-s*, հայ. *os-t-rū* «սուր», անգլիար. *egl* «խրտան»:

asełn-ը կորցնում է իր *e*-ն հոլովական և հիմք վերջածանցներից առաջ ճիշտ այնպես, ինչպես բարդ բառերի առաջին բաղադրիչը՝ *i'iełn* *πέταλον* (*i'iein* «*farfalla*» ըստ Չախալախեանի), *pčelna*, *ἄστράγαλος*, *κνήμη*, *pieln* «*presa con due dita, il pollice e l'indice*»:

32) **աստղ** *astł* (սեռ. *astel*) «աստղ, համաստեղություն», հուն. *ἀστρο*, սնու. *star-*, զենդ. *star-*, լատ. *stella*, գոթ. *stairnō*:

33) **ատամն** *atamn* (սեռ. *ataman*) «ատամ», հուն. *ὀδούς*, լատ. *dens*:

34) **ատեամ** *atea-m* «ատում են», լատ. *odi*, անգլիար. *atol* «ատելի»:

35) **արագ** *arag* = երագ *erag* «արագ, շտապ», սնու. *raghu* «շտապ», *rāhatē* «սլանալ, հոսել», *rāhas* «արագություն», զենդ. *reñj* «արագաշարժ, աշխույժ լինել», բաղադրականը՝ *reñjō*, գերադրականը՝ *reñjista*, սնու. *raghū-rnghū*-ից KZ 25, 65:

36) **արբ** *arb* «զինարբուք, խնջույք» (հիշատակված է Gregor v. Nazianz), **արբ-ենա-մ** *arb-ena-m* «հարբել», արբ-ի «խմեցի», հուն. *ρόφείω* *ρόφάνω* «լակում են», լատ. *sorbeo*, լիտվ. *sreb-i-ū*, նալ. *srebsti*:

37) **արբանեակ** *arb-an-eak* «օգնական» (*servo, domestico, ministro, esecutore, cooperatore*), հայ. *rabū* (*robū*) «սարուկ, ճորտ»:

38) **արգել** *argel* «արգելք», արգել-ու-մ «արգելում են», հուն. *ἀρκέω* «արգելել», լատ. *arceo*:

39) **արդ** *ard* «արդ, այժմ», հուն. *ἄρτι*:

40) **արդար** *ardar*, սնու. *rta*, զենդ. *aša*. արդար = արդ+ար, ինչպես զարդ-ից -ար վերջածանցով կազմված զարդ-ար-են ածանցյալը, *hմմտ.* նաև՝ *նոլ-ար* և *նոլ-որ-*, *նթ-ար* և *նութ*, *մեծար-են* (*hմմտ.* նաև՝ *տազ-ա-մեծար*) և *մեծ*:

41) **արև** *arev* (սեռ. արեու) սնու. *ravi* «արև» ?:

Ինչպես է **արև**-ը հարաբերվում **արեզ**-ին (*hմմտ.* արեզ-ակն «արև, արեզակ»), որոնք հայերեն Բառարանը նույնացնում է:

42) **արձ**-*arž* - տե՛ս **յարգ**-ի տակ:

43) **արծաթ** *arcat'* (սեռ. արծաթոյ), սնու. *rajata*, զենդ. *erezata*, լատ. *argentum*, հուն. *ἄργυρος*:

44) **արծուի** *arcui* (նաև՝ **արծիս**) «արծիվ», սնու. *rijpya*, զենդ. *erezifya*, հայր. *ἄρξιφος* (Hesyeh) *ἄρξιφος*-ի դիմաց (De Lagard, Ges. Abh. 222):

45) **արմուկն** *armukn* (սեռ. արմկան) «արմուկ, հող», լատ. *armus*, գոթ. *arms*, սնու. *irma-s*:

46) **արջ** *arf* (սեռ. արջոյ կամ արջու) «արջ», սնու. *rkša-s*, հուն. *ἄρκτος*, լատ. *ursus*:

47) **արօր** *arōr*, այն է՝ *araur* (սեռ. *arouroy*) «արոր, զուրան», հուն. *ἄροτρον*, լատ. *arātrum*, հիյու. *arōr*, լիտվ. *ārklas*, հայ. *ralo* (լեհ. *radło*), հիբլ. *arathar*:

araur «զուրան, արոր»; *ἄροτρον* = *al-aur-i* «աղորիք»; *ἄλέτρος*:

48) **բազուկ** *bazuk* (սեռ. բազկի) «բազուկ, թև», սնու. *bāhu*, զենդ. *bāzu*, նպր. *bāzū* (նախնական *bāzūk*-ից) հուն. *πῆχυς* (*pāchus*), հիյու. *bogr*:

Հայերեն բառը իրեն կանխադրվող միջին պարսկերեն բառի հետ այնպես է համընկնում, որ կասկած է առաջանում նրա փոխառյալ լինելու կապակցությամբ: -ուկ վերջածանցի շնորհիվ արդարև հնարավոր է դառնում հայ. **անձուկ** (անձուկ, նեղ) բառը զուգադրել սնու. *ghu*, հնդեվր. *anghu* բառերի հետ:

Արդի ժամանակներում նպր. *bāzū*-ն (թուրքերենի միջոցով) ներթափանցել է մինչև սերբերենը, Abh. d. 5, Orient. Kongr. 1881, II, 306:

49) **բազում** *bazum* (սեռ. *bazmi*) «բազում, բազմաթիվ», լիտվ. *bāzmas* «մեծ բազմություն», սնու. *bahula* «խիտ», գերադրականը՝ *bahištha*, *bahu* «շատ» = հուն. *παχύς* (հնդեվր. *bhng'hū*), զենդ. *bāzō* «ընդարձակություն», բելուջ. *bāz* «շատ» (DAMES 47), **baz** ածական «թանձր, խիտ» (DAMES 49):

50) **բահ** *bah* (սեռ. *bahi*) «բահ, բրիչ, բլունգ», *br-ič*, *br-e-m* «փորում են, ավերում են» (<^{*}*bir-em*-ից, *hմմտ.* *getn-a-bir* «հողը քանդելով, տակն ու վրա անելով *erkr-a-bir*, *hol-a-bir*»), սնու. *bhrīnanti* «վիրավորել, վնասել», զենդ. *brīneñti* «կտրել», *brōidra* «կացին», նպր. *bur-īdan*, *burr-am* (^{*}*brnāmi*-ից) «կտրում են, բնաջնջում են» (Firdusi, Vullers, I, 437, տող 2; 443, տող 5), հայ. *briti* «խուզել», *briči* «խուզելու դանակ»:

Այս զուգադրմանը հակադրվում են զանազան մտորումներ: Արդյոք հա՞րկ է հայ. *bah*-ը զուգադրել հուն. *φάρος*-ի հետ և այլն (Curtius, Grundzüge 298):

51) **բան** *ban* (սեռ. *bani*) *λόγος* հուն. *φωνή*:

52) **բառնամ** *baī-na-m* «բարձրացնում են», *αἶρω* կատ. բարձի *barj-i* «բարձրացրեցի», բարձր *barjr* (սեռ. *barju*), սնու. *brhat*, զենդ. *berezat*, «բարձր», *barezō* «բարձունք», օսեթ. *barzond*, նպր. *buland* «բարձր», *bālā* «բարձունք», *burz* «բարձր»:

բառ-նա-մ *bar-na-m* ներկան բովում է իր **ծ-յ**-ն կորցրել է; *-barj-r-ը* սերվում է **bhrghu-ից*, մինչդեռ *bhergh* արմատն ընկած է բերձ *berz* («բարձունք» = զենդ. *barezō*) բառի հիմքում, որը պահպանվել է այնպիսի բառերում, ինչպիսիք են՝ լեռն-ա-բերձ *leim-a-berj*, ուղղ-ա-բերձ *al-l-a-berj*, երկն-ա-բերձ *erkn-a-berj*, բարձր-ա-բերձ *barjr-a-berj*:

Մինչդեռ **բարձ**-ը *barj* որպես բարդության երկրորդ եզր նշանակում է «բարձրացնելով, կրելով» (*հմմտ. երկն-ա-բարձ erkn-a-barj* «երկնքում բազմած») և պատկանում է այնպիսի բառաձևերի, ինչպես **բառ-նա-մ** *bar-na-m*, բարձ-ի *barj-i*, ինչպես լատ. **-fer**-ը (*caelifer* և այլն ձևերում) **fero**-ին, հայ. **-բեր**-ը *ber* (լուս-ա-բեր-ում = *lucifer*) **բեր-եմ**-ին *ber-em*:

53) **բարձ** *barj* (սեռ. բարձի) *προσκεφάλαιον*, սնս. *barhis*, զենդ. *barezis*:

54) **բեկ** *bek* «փշրված», **բեկ-անե-մ** *bek-ane-m* «փշրում են» (կատարյալը՝ *բեկ-ի bek-i*), սնս. *bhañj* (*bhanakti*), լիտվ. *bangà* «ալիք», հիռլ. *com-boing* «confringit», *com-baig* «կոտրել, խորտակել»:

55) **բերեմ** *berem* (կատարյալը՝ *բեր-ի*) «բերում են, կրում են», սնս. *bharāmi*, զենդ. *barāmi*, հուն. *φέρω*, լատ. *fero*, գոթ. *baíra*, հւլ. *berā* «colligo», հիռլ. *berim* «fero», *as-biur* «effero, dico»:

Այնուհետև նաև **բեր** *ber* 1) բեր (սեռ. բերի) *φορά* «latio, impetus»; 2) (սեռ. բերոյ կամ բերի), *γέννημα, φορά, καρπός* «բերք»: Հմմտ. հուն. *φέρμα*, պրս. *bar* «պտուղ»; 3) որպես բարդ բառերի երկրորդ եզր = «կրելով», *հմմտ. լուս-ա-բեր* = *lucifer*; 4) **բեր** *ber* «age, agedum» (կազմված հունարեն *φέρει* բառի օրինակով), **բեռն** *bein* (սեռ. բեռնի, գործ. բեռամբ) «բեռ», *հմմտ. հուն. φόρτος*, պրս. *bār* «բեռ», *հմմտ. նաև ա-տր* *a-vor* «traged», վերջածանցը *լուս-ա-տր* *lus-a-vor* «լուսավոր», հուն. *λευκοφόρος*,

56) **բոկ** *bok* «բոկոտն», հւլ. *bosū*, գերմ. *bar-fuss* «բոկոտն»:

57) **բոյժ** *boiz* «բուծում» (Մովս. Կղնկտ. I, 169), բուժեն *buzem* «բուծում են, փրկում են, ազատում են», զենդ. *buj* «ազատել, փրկել», *buxtiš* «փրկություն», պազ. *bōxtan* «փրկել», *bōžišn* «փրկություն», բելուզ. *bōžay* (ան. դերբայ *bōxta*) «to open», «untie» (DAMES 50), *հմմտ. գոթ. biuga* և այլն (Curtius, Grundz.⁵ 189): Պարսկական փոխառություն է:

58) **բոյժ** *boic* «սնունդ» (միայն Seberianos-ի մոտ), բուժ-անե-մ *buc-ane-m* (կատարյալ, *buc-i*) «սնում են, սնուցում են», սնս. *bhuj* «ճաշակել, ուտել», *bhōga* «հաճույք»:

Հայերենի հիմքում ընկած է *bhug*՝ արմատը, իսկ սամսկրիտերենի՝ *bhug* (*հմմտ. bhunakti, bhukta* և այլն):

59) **բու** *bu* (նաև՝ *bu-ēč*) «բու, բվեճ», պրս. *būm*, հուն. *βύας, βύζα*, լատ. *būbō*:

Մի բնաձայնական բառ:

60) **բուժ** *buc* (հոգն. սեռ. *bcaç* «գառ», զենդ. *būza* «ուլ») «այժ», նպրս. *buz, buj* «caper, hircus» (բելուզ. *buz* «այժ»), աֆղ. *wuz* «արու այժ», քրդ. *bizin*, լորիստ. *biz* «այժ» (JABA-JUSTI, Dictionnaire kurde-français, էջ 50), (*waxā buč, sariqoli waz* «այժ»?), գերմ. Bock:

61) **բուն** *bun* (սեռ. *bni* կամ *bnoy*) «բուն» (ծառի), «ցողուն, բուն, բնույթ», *φύσις*, ածակ. «naturalis, genuinus» «բնական, ժառանգական», նպրս. *bun* «հիմք, վերջ», «*radix arboris*», զենդ. *buna* «հիմք, հող»?:

Իմաստային տարբերության պատճառով ես կասկածի տակ եմ վերցնում նրանց զուգադրման ճշտությունը:

62) **գայլ** *gail* (սեռ. գայլոյ *gailoy*) «գայլ», սնս. *vrka*, զենդ. *vehrka*, նպրս. *gurg*, գոթ. *vulf-s*, հւլ. *vlūkū*, լիտվ. *vilka-s* «գայլ»:

Հնդեվր. **vlko*-ի դիմաց ես հայերենում բերևս **galg* կսպասեի, գայլ-ը գալիս է **galy*-ից, ինչպես *ալլ* = *alius*-ը **aly*-ից: Իսկ ինչպես է **galy*-ն **galg*-ից առաջացել:

63) **գան** *gan* (սեռ. գանի) «ծեծ», հարվածներ, դաստիարակություն, այստեղից էլ **գան-ե-մ** *gan-e-m* «հարվածում են, ծեծում են», սնս. *ghana* «խարազան, ճիպոտ», *han-ti* «ծեծում է, սպառնում է» = զենդ. *jaiñti* = նպրս. *zanad*, հուն. *φόνος, ἔ-πε-φν-ο-ν* և *θεινω*, հւլ. *iz-gonū* «expulsio» և 1-ին դեմք՝ *ženā* (KZ 25, 80):

64) **գառն** *garn* (սեռ. գառին) «գառ», հուն. *Γαρεν-* (սեռ. *ἀρνός*, հոգն. ուղղ. *ἀρνες*), սնս. *urana* «փայ, գառ», *հմմտ. նպրս. barra* «գառ»:

Հմմտ. Osthoff, M.U. IV, p. X ծնթ.:

65) **գարի** *gari* (սեռ. *garvoy*) «գարի», հուն. *κριθή, κρι* լատ. *hordeum*, գերմ. Gerste (պիլ. *jurtāk* «հատիկ, հացահատիկ», West Glossary and Index, էջ 275, բելուզ. *zur*՝ «jowar»)?:

Լատիներեն և գերմաներեն բառերը բխում են մի նախնական **gh-rzd**-ից, որին հունարեն, հայերեն և իրաներեն բառերը լիովին չեն համապատասխանում:

66) **գարուն** *garun* (սեռ. *gar-n-an*), զենդ. (Z. P. Glossar) *vañri*, նպրս. *vāhara*, պիլ. *vāhar*, նպրս. *bahār*, հուն. *ἔαρ*, լատ. *vēr*, հիյոս. *vār* «գարուն», լիտվ. *vasarā* «ամառ», հւլ. *vesna*, սնս. *vasanta* «գարուն»:

գար-ուն (սեռ. գար-ն-ան) վերջածանցով համապատասխանում է **աշ-ուն** (սեռ. աշ-ն-ան) «աշուն» բառին, նույն ձևով *հմմտ. նաև՝ ամ-առ-ն* (սեռ. *ամ-ար-ան*) «ամառ» և *ձմ-եռ-ն* (սեռ. *ձմ-եր-ան*) «ձմեռ»:

67) **գեղմն** *gel-mn* (սեռ. գեղման) «գեղմ», *πόκος*, սնս. *varman* «զրահ, պատվար» (ըստ էության «ծածկոց», *var* «ծածկել» արմատից), հուն. *ἔριον* «բուրդ» (եթե այն գալիս է *fer-io-v*-ից): Կամ զուգադրելի է սնս. *ūrnā*, լատ. *vellus, villus*, գոթ. *vulla*, հւլ. *vlūna*, լիտվ. *vilna*, հնդեվր. **vlñā* «բուրդ» և այլ

ձևերի հետ -?

68) **գետ** *get* (սեռ. *getoy*), հուլ. *voda*, գոթ. *vato*, հուն. *ὑδωρ* «ջուր»:

Արմատը՝ *ved*, սղման աստիճանում *ud*, բարձրագույն աստիճանում՝ *vod*;

69) **գին** *gin* (սեռ. *gnoy*), սնու. *vasna* «գին, արժեք», լատ. *vĕnum* «վաճառք», հուլ. *vĕno* «dos», հուն. *ῶνος* «արժեք, գին», այստեղից՝ գն-ե-մ «գնում են», հուն. *ἀνώματι*, սնու. *vasnayāmi* «սակարկում են»:

Հմմտ. Osthoff, M.U. II, 12; Havet, Memoires de la société de linguistique IV, 311, V, 43 - այլ կերպ՝ Joh. Schmidt, KZ 25, 46:

70) **գինի** *gini* (սեռ. *ginvoy*), հուն. *οἶνος*, լատ. *vĭnum*; -i վերջածանցի պատճառով դը Լագարդը հայերենի գինի-ի բառը սահմանազատում է հունարեն և լատիներեն համապատասխան բառերից: Իմ կարծիքով՝ ոչ իրավացիորեն:

71) **գիշեր** *gišer* (սեռ. *gišeroy, gišeri*), հուն. *ἑσπέρα* (լատ. *vesper*), լիտվ. *vākara-s*, հուլ. *večerā*, հիբլ. *fescor* «երեկ»:

Հայերեն բառում աչքի է զարնում i-ն, որը (ուչ վերջին վանկում) ըստ օրենքի պետք է առաջացած լիներ ē-ից = նախն. *ei, oi*:

72) **գիտեմ** *git-e-m* (կատ. *git-aç-i*) «գիտեմ», այնուհետև նաև՝ *gēt, git-ak, git-un*, սնու. *vĕdmi*, perf. *vĕda*, զենդ. (gd) *vaçda*, հուն. *οἶδα*, գոթ. *vait*, հուլ. *vĕmĭ*:

git-em-ը բխում է **gēt-em*-ից, ē = նախն. *ei, oi*:

73) **գոմ** *gom* «են, գոյություն ունեն», 3-րդ դեմք, go-y, որպես «գոյության անուն» (ներկայի գոյականացված 3-րդ դեմք, ինչպես «է» ε ?), սնու. *vas-a-ti* «մնում է», զենդ. *vanhaiti* «մնում է», գոթ. *vis-an* «մնալ, լինել», հիբլ. *foss* «մնալը, դադարը»:

Հմմտ. քերես նաև՝ **գոմ** (սեռ. *gomoy*) «գոմ», *μάνδρα*, *հմմտ.* սնու. *vāstu* «վայր, տուն», *vasati* «գիշերելը, մնալը, բույն, բնակարան», *vāsa* նույնը, հրգ., *wist* «բնակավայր, իջևան», *gom* «գոմ», կարող է ծագած լինել **vosmo*-ից, **գո-մ** *gom* «ես են», *vés-mi*-ից (ինչպես **եմ**-ը «ես են») **es-mi*-ից կամ *vés-ō*-ից (ինչպես նաև՝ *ber-em*-ը «բերում են» *bhér-ō*-ից):

74) **գոյն** *goin* «գույն», զենդ. *gaona*, նաբու. *gūn*:

Պարսկական հին փոխառություն:

75) **գործ** *gorc* (սեռ. գործոյ *gorcoy*) «գործ» (*gorc-e-m* «գործում են»), հուն. *ἔργον*, զերմ. *werk*, զենդ. *vareza* «գործելը»:

76) **գորտ** *gort* (սեռ. *gortoy*) «գորտ», լիտվ. *varlė*, լատիշ. *varde* (*varle*-ից?), հուն. *βάτραχος* = *βόρτ-αχο-s* և այլն ?:

Հունական տարբեր ձևերը տես Կուրցիոսի նոտ Studien IV, 189 և հաջ.:

77) **գտանեմ** *gt-ane-m* «գտնում են», սնու. *viñdāmi*, զենդ. *viñdāmi*, կատ. 3-րդ դ. եզրիս *e-git* = սնու. *a-vid-ar*:

Նաև՝ **գիտ** *giut* (սեռ. *giuti*) «նվաճում, ավար», **գտակ** *gt-ak* «գյուտարար, հեղինակ, սկզբնապատճառ»:

գիտ-ը *giut* ծագել է *vind*-ից, այն հանդիպում է նաև որպես բարդ բառերի երկրորդ եզր, այն համապատասխանում է սնու. *vinda*-ին, օր.՝ *gō-vinda* և այլ բառերում: Հմմտ. *amen-a-giut* «che trova tutto» (սակայն *amen-a-gēt* «che sa tutto») *gr-a-giut* «invenzione dei caratteri» (սակայն *gr-a-gēt* «letterato» «գրագետ»), *hnar-a-giut* «ով միջոցներ և ուղիներ է գտնում» (սակայն հնար-ա-գտ «ով միջոցներ և ուղիներ գիտի» և այլն):

vid «գիտենալ» և **vid** «գտնել» արմատները, այսպիսով, հայերենում խստորեն սահմանազատվում են: **Vid**-ը որպես «գիտենալ» հանդիպում է միայն բարձրագույն աստիճանով **gēt** (= **void**), ոչ վերջին վանկում, **գիտ**-, **vid** «գտնել», ամենաթույլ ձևով՝ **git** (= **vid**), ոչ վերջին վանկում, **gt**-, և ռնգայնացած՝ որպես **giut** (= **vind**), ոչ վերջին վանկում՝ նույնպես **giut**:

78) **դալ** *dal* **դայլ**-ից *dail* «դալ», **դայեակ** *dayeak* (սեռ. *dayeki*) «դայակ, ծծմայր», **դիեմ** *di-e-m* (կատարյալ, դի-եց-ի) «ծծում են», **դի-անա-մ** «անուցվում են», **սոն-դի** *stn-di* (կուրծք ծծող), «ծծկեր», սնու. *dhayāmi* «ծծում են», *dhā-tri* «դայակ», *dhāyas* «ծծելը», *dhāru* «ծծելով», զենդ. *daçnu* «էզ» (կենդանիների), նաբու. *dāya* (**dāyak*-ից) «դայակ», քրդ. *dēl* «էզ», հուն. *θή-σατο* «ծծեցի», *θηλή* «սնայրական կուրծք», *θηλος* «իզական», լատ. *fē-lā-re* «ծծել», գոթ. *daddju* «դիում են», հրգ. *tāu* «դիում են», *tila* «կանացի կուրծք», հուլ. *dojā* *θηλάζω*, *doilica* «nutrix», *detç* «infans», հիբլ. *di-th* «suxit», *del* «պտուկ (ստիճի)»:

79) **դալար** *dalar* «դալար, կանաչ, խոտ, կանաչը», հուն. *θάλλω*, *θαλλός*, *θαλερός* ?:

80) **դաւ** *dav* (սեռ. *davoy*) «դավ, դավաճանություն, խարդախություն», այստեղից՝ *dav-e-m* «դավում են», *dav-açan*, սնու. *dabh-a-ti* (perf. *dadābha*, *dadambha*) «վնասել, խաբել», *na dabhāya* «չխաբել», *dambha* «խաբեություն», զենդ. *dab* (gd.) «խաբել», *daiwi-š* «խաբեություն», օտեթ. *davun* «զոդանալ»:

Արմատը **dhmbh**-ն է՝: Հայերեն **դաւ**-ը հին փոխառություն է՝ պարսկերենից: Անշուշտ, **dav**-ը նոր պարսկերենում չի հանդիպում, այդ նույնը, սակայն, միջին և հին պարսկերենում հավանաբար եղել է:

81) **դերձակ** *derjak* «դերձակ» («կոշկակար») **դերձան** *derjan* «թել, դերձան» (վկայված չէ, Բառարանում չի հիշատակվում, սակայն օգտագործվում է դերձակ *derjak* բառի վերծանման ժամանակ, I, 611, 3, Ջախջախեան = *accia, filo*), **հանդերձ** *handerj* (սեռ. *հանդերձի*) «հանդերձ», «զգեստ», որպես բառ-մասնիկ = «հետ», այստեղից՝ **հանդերձ-ե-մ**, սնու. *drh* «ամրացնել», զենդ. *-darezayēiti* «շրթայում է, կապում է», *dereza* «կապանք», *hañdareza* «կապանք», նաբու. *darz, darza* «կար», *darzmān* «թել

դերձան», darzan «ասեղ», darzi (darzi k¹-ից) «դերձակ», outəp. dares «զգեստ», լիսով. dirža-s «փոկ», հւլ. dřižati «պահել» (? KZ 25, 115):

Ենթադրությունը, որին հակվում են, որ հայերեն բառերը պարսկական փոխառություններ են, հատկապես **հանդերձ** բառի կապակցությամբ, իր դժվարություններն ունի: Հնչյունական տարբերությունը, սակայն, շատ բան չի ասում: Պետք է հիշել, որ հայ. **անդերձապետ** *anderjapet* = պրս. *andarzbad* (Hoffmann, Auszüge aus syr. Akten pers. Märtyrer 50-51): Թեև հայ. **դերձ**-ը լիովին համապատասխանում է նաև հնդեվր. *dhergh*-ին:

82) **դեզ** *dēz* «դեզ, կույտ», **դիզ-ն-մ**, **դիզ-ու-մ** «կիտում են, դիզում են», **դիզան-ի-մ**, կատ. դիզ-ի «կիտեց, դիզեց», (3-րդ դ. *e-dēz*), սնու. dih (3-րդ դ. *dēgdhi*, հար. դերբ. *digdha*) «քսել, ներկել», *dēhi* «կույտ, թումբ», զենդ. *uzdaeza* «կույտ», *pairidaeza* «խաղաղացում», հարս. *didā* «ամրոց», նպրս. *diz*, *diž* «ամրոց, բերդ», հուն. *τείχος*, *τοίχος*, «պարիսպ, պատ», անգլ. *dike* «թումբ, ամբարտակ», գերմ. *Deich*:

Արմատը՝ *dhig'h*; **z**-ի (j-ի փոխարեն) պատճառով դր Լագարդը այն փոխառություն է համարում:

83) **դեմ** *dēm* (սեռ. *dimi*) «դեմք», **dim**-ը որպես բարդության առաջին եզր = դեմ դիմաց, ընդառաջ, **դիմակ** «դիմակ, դեմք, ձև», *dim-e-m* «դեմ են դուրս գալիս», *ənd-dēm* «ընդդեմ», **յ-ան-դիմ-ան** *y-an-dim-an* «հանդիման», **դետ** *dēt* «ըրտես, հսկիչ, լրաբեր, դիտակետ», այստեղից՝ *ditak* *σκοπός*, *dit-anoc* «դիտակետ», *dit-em* «դիտում են, լրտեսում են», սնու. *dhi* (հրամայականը՝ *a-di-dhē-t*) «նշմարել, ընկալել, մտածել, խորհել», զենդ. *didāiti* «դիտում է», *ādiθra* «աչք», *daēma* «դեմք», հարս. *didiy* «տես», նպրս. *dīm*, *dī ma* «*facies, genae*», *did* «*conspectus, spectatio*» (**diti*-ից), որպես բարդ բառերի երկրորդ եզր = հարս. դերբ. «որը տեսել է» (*dita*-ից), *di da* «ով տեսել է, աչք, լրատու, դիտակետ» (*ditak*-ից), *hūmūn*. նաև՝ դի-դար *dī-dār* և *dī-dan*, բելուջ. *dīd*, *dīdār* «հայացք» (պարսկական փոխառություն), *did-ōx* «աչքի խնձորիկ», *dēm* «դեմք» *dēmā* «առաջ», աֆղ. *lēmāh* «բիր, աչք» *lidāl* «տեսնել, լրտեսել»:

Հայ. *dēm*, *dēt* ձևերը (*didaki*-ի կողքին) ինձ պարսկական փոխառություններ են թվում: Հայ. **յ-անդիման** *y-andiman* բառը կարելի է զուգահորել պրս. *andimāni* (պիլ. **andēmāni k*-ից) «հանդիման», պիլ. *andēmān-kar* «ով ընդունում է, տանում, որը Գայգերը Aogemadaēcā էջ 65 (*hūmūn*. էջ 23, 11), քննարկում, սակայն այլ կերպ է վերծանում:

84) **դեմ** *d-ne-m* «դեմում են», կատ. **ե-դ-ի**, *e-d-i* սնու. *da-dhā-mi*, հուն. *τέθημι*, գոթ. *ga-dēd-s*, հրգ. *tō-m* «անում են», հւլ. *dē-j-ā*, *deždā*, լիսով. *dē-mi*, *dedū*, կատ. 3-րդ դ. **ե-դ** = սնու. *á-dhā-t*, զենդ. *dā-t*, հուն. (*κατ*)-*ε-θη* (կիպր.):

Նաև՝ **դիր** *dir* (սեռ. դրի) *θέσις*, ածանցված -*τ* վերջածանցով, *hūmūn*. **հւր**, **տւր**:

85) **դու** *du*, սնու. *tv-am*, զենդ. (*gd.*) *tv-ēm*, նպրս. *tu*, *tū*, հուն. (դոր.) *τύ*, լատ. *tū*, գոթ. *þu*, հւլ. *ty*, լիսով. *tú*, հիլդ. *tú*:

Աչք է ծակում հայերենում հնիս. *t*-ի **դ**-ով փոխարինումը:

86) **դուռ** *duṛn* (սեռ. *dran*, հոգն.- ուղղ. *drun-k'* և *dur-k'*) «դուռ», հուն. *θύρα*, լատ. *forēs*, գոթ. *daúr*, *daúrōns* (հոգն.), հւլ. *dvi ri* *θύρα*, *dvorū*, «դահլիճ», լիսով. *dúr-ys* (հոգն. *թ.*) «*fores*», հիլդ. *dorus* «*porta*», զենդ. *dvar-em* (հայց. *h.*) «դարպաս», նպրս. *dar*, սնու. *dvar* (ուժեղ՝ *dvār*, թույլ՝ *dur* շնչեղության կոըստով):

Հայերենում հիմքը ընդարձակվել է **-ան** (-ան) վերջածանցով, նախնական հիմքը պահպանվել է հոգնակիում՝ դուր-ք և այլն, ինչպես նաև բաղարկություններում՝ *dr-a-kič* (դրացի) = հարևան:

87) **դուստր** *dustr* (սեռ. դստեր), սնու. *duhitar*, զենդ. *duyðar-*, նպրս. *duxtar¹*, *duxtr¹*, հուն. *δυγάτηρ*, գոթ. *daúhtar*, հւլ. *dúšti* (հիմքը՝ *dúšter*), լիսով. *dukté* (հիմքը՝ *duktēr*):

88) **դուրզ** *durn* (սեռ. *drgan*) «բրուտագործի անիվ», հուն. *τροχός*:

Հիմքը հայերենում ընդարձակված է **-ան** վերջածանցով, նախն. **դուրզ**-ը ես բխեցնում են ինչպես հուն. *τροχός*-ը, հնիս. *dhrogho*-ից:

89) **ե**, *e* պարզ կատարյալի եզակի 3-րդ դեմքի բայական նախածանց, սնու. *a*, հուն. *e*, *hūmūn*. *e-git* **ե-զիտ** = սնու. *a-vid-at*, *e-tes* **ե-տես** = հուն. *ἔδρακ-ε* և այլն:

90) **եկ** *ekn* (կատարյալ, 3-րդ դ.) «եկավ» = սնու. *a-gan* *gam*-ի (3-րդ դ. անկատ.):

Հնդեվր. **e-gen-t**-ը բխում է **e-gem-t**-ից: Կատարյալի բայական այդ նախածանցը բոլոր դեմքերում պահպանվել է և կատարյալից ապառնի է ներթափանցել:

Կատարյալից է գալիս նաև **եկ** *προσήλυτος* գոյականը, **եկ**, **եկ-ք** *ἄφιξις*:

91) **եղբայր** *elbair* (սեռ. *elbaur*, եղբոր), սնու. *bhrātar-*, զենդ. *brātar-*, լատ. *frāter*, հուն. *φράτηρ*, *φράτωρ*, *φράτρια* «ընկերակից, մասնակից», գոթ. *brōþar*, հւլ. *bratrū*, լիսով. *broter-é lis*, հիլդ. *brothir*:

92) **եղն** *eln* (սեռ. *elin*, եղին) «եղնիկ», հւլ. *jel-ent* «եղնիկ», լիսով. *élnis* «որսզդեղն», հարսու. *alne*, հուն. *ἔλαφος* «եղնիկ», *έλλός* «մատաղ եղնիկ», կիւր. *elain* «*cerva*», հիլդ. *elit* «*capreolus*»:

Հուն. *έλλος* բխում է **el-no-s*-ից, *έλαφος*-ը բխում է *eln-bho-s*-ից Brugman,

¹ Ներթափանցել է նաև ասորերեն՝ *darzi ka*:

¹ Օր. Firdusi, Vullers I, էջ 440, տող 1 և 3:

M. U. II, 173; հայ. jelene (սեռ.) = հայ. elin (սեռ.):

93) **եմ** em «ես եմ», սնու. asmi, զենդ. ahmi, հուն. *ἔμμι*, լատ. sum, գոթ. im, լիտվ. es-mi, հայ. jesmi, հիբլ. am:

94) **ես** es «ես», սնու. aham, զենդ. azem, հուն. *ἐγώ*, լատ. ego, գոթ. ik, հայ. azü, լիտվ. àsz, այն է՝ az = ez:

Աչքի է զարնում s-ն որպես հնդեվր. g¹-ի կամ g^h-ի փոխարինող, սպասելի էր c կամ j (z);

95) **երագ** erag *հմնտ*. arag: 96) **երակ** erak «երակ», նպր. rag, երամ *eram* (սեռ. երամոյ) «երամ, հոտ», նպր. ram, **երամակ** eramak «հոտ», պիլ. ramak, պազ. rama, երբ. (փոխառություն) rammāxim (Եսթ. 8, 10), ասոր. ramxā, **երանգ** «երանգ, գույն», նպր. rang, սնու. raŋga, **երան** eran «զիստ, ազդր», մեծ մասամբ հոգնակի թվով՝ **երանք** (սեռ. eran-ա) «ազդրեր, զիստեր», պիլ. նպր. rān, զենդ. rāna, «ազդր», **երասան** erasan, **երասանակ** «սանձ» (*հմնտ*. վերը՝ **ապա-րասան** «սանձ»), նպր. rasan «funis», սնու. račanā «պարան, թոկ, սանձ, փոկ, գոտի», *հմնտ*. արաբ. (պարսկերենից փոխառյալ) rasan, երբ. resen «սանձ»:

Չևով և իմաստով պարսկերենի հետ այնպես են համընկնում, որ կարող են փոխառություններ համարվել: Անկասկած, փոխառություն է *eramak* բառը, ուրեմն՝ նաև *eram*-ը: Մնացածները ևս են փոխառություններ են համարում:

97) **երգ** erg (սեռ. *ergoy*, երգոյ) «երգ», սնու. arka «երգ» (արմատը՝ arč «զովերգել, դրվատել»):

98) **երդնում** *erd-nu-m* (կատ. *erd-u-ay*, երդ-ու-այ) «երդվում են», **երդ-ու-մն** (սեռ. երդ-ման) «երդում», օսեթ. ard, art «երդում», հայ. rota «երդում»;

99) **երեկ** erek «երեկո», սնու. rajas, գոթ. rikvis, հուն. *ἔρεβος*:

Չուգահեռ ձևը՝ **երեակ** ereak հազվադեպ է հանդիպում (այն Բառարանի կողմից չորս անգամ հիշատակվում է Արիստակէս Լաստիվ.-ի մոտ, 11-րդ դ., ճառղնտ.-ում և «Վարք հարանց»-ում), ան-երեակ an-ereak-ը հիշատակվում է միայն երկու մատյանում և կանգնում է ան-երեկ an-erek-ի և g-երեակ ց-ereak-ի կողքին, սակայն հազվադեպ է հանդիպում ավելի հաճախ կիրառական g-երեկ ց-erek-ի կողքին:

երեկ *χθές*-ի կողքին (Թուրք առ երբ. 13, 8) կանգնած է **երեկ**-ը erek որպես գոյական, սեռական հոլովում երկկի *eriki* և երեկի *erēki*, գերադասելի է *erēki* ձևը, այստեղից էլ erek երեկից:

100) **երեք** ere - k' (սեռ. երից *erīc*), սնու. trayas, զենդ. *drāyō* նպր. si, հուն. *τρεις*, լատ. trēs, գոթ. þreis, հայ. trije, լիտվ. *trys*, հիբլ. tri:

ե-րե-ք *e-re-k'*-ը *trey-es*-ից (հուն. *τρεις*), հայց.՝ ե-րի-ս e-ri-s trins-ից (սնու. trin, գոթ. þrins), գործիականը՝ ե-րի-ք e-riv-k' = սնու. tribhis: Որպես բարդ բառերի առաջին եզր օգտագործվում է ուղղականը՝ **երեք** և **եռ**- ձևերը, այլ

դեպքերում՝ ածանցավոր ձևերում նաև՝ **եր-**, **eri-** = նախն. tri միայն երեսուն *eresun* բառում (*eri-a-sun-ից) *τριάκοντα*:

101) **և** ev «և, նաև», սնու. api, զենդ. aipi, հուն. *ἐπι*:
Հմնտ. ե-ս ev-s «նաև, բացի այդ, էլ», ոչ ես, օժ evs «դեռ չ», չ-եւ ց-ev, չ-եւ ես ց-ev evs «դեռևս չ» և այլն:

102) **եւթն** *ev'i'n* (սեռ. եւթանց *ev't anč*) «յոթ», սնու. sapta, զենդ. hapta, նպր. haft, հուն. *ἐπτά*, լատ. septem, գոթ. sibun, հայ. sedmi, լիտվ. septyni, հիբլ. secht; **եւթն**-ը հին, նախնական ձևն է, **եօթն** *eōt'n*-ը նոր ձևը:

103) **եփեմ** *ep'-e-m* «եփում են», հուն. *ἔψω, ὄψων, ὄπτός*:
Արմատը հավանաբար եփս-ն eps է եղել և ոչ թե pek-ը:

104) **զգեմում** *z-ge-nu-m* (կատ. q-գե-g-այ z-ge-ց-ay) «հագնվում են», հուն. *ἐννυμαι* (= *Ἔσο-νυ-μαι*), սնու. vas, զենդ. vanh «զգեստ», **զգեստ** z-gest (սեռ. զգեստի) «զգեստ», լատ. vesti-s, գոթ. vasti «զգեստ»:

q-ն q-գեմում, z-gest բառերում նախածանց է:
105) **զենում** *zen-u-m* (կատար. զեն-ի zen-i) «մորթում են, զոհում են», սնու. hanmi, զենդ. 3-րդ դ. jaiñ-ti, նպր. 1-ին դ. zan-am- ? Հմնտ. վերը **զան ցա՛ն**:

Չուգահեռությունը իսկապես մույնքան հավաստի, որքան և կասկածելի է: Մնու. **հան** = հնդեվր. ghan փոխարինվել է հայ. զան-ով, որը կարող էր դիտվել որպես զուգահեռ ձև հավանաբար jēn-ի, թերևս նաև žen, սակայն ոչ zen = (հնդեվր. g'han):

Սակայն նաև՝ ենթադրությունը, որ հայերեն բառը փոխառություն է պարսկերենից, կարող է կասկած հարուցել, որովհետև հայերենում պետք էր žan-am սպասել: Բացի այդ, բայերը հազվադեպ են փոխ առնվում:

106) **զերծանիմ** *zerc-ani-m* (կատ. *zerc-ay*, զերծ-այ), «ազատվում են, փրկվում են, փախչում են», *zerc-u-m*, զերծ-ու-մ (կատ. զերծ-ի) «դուրս են գալիս, խլում են» սնու. sarj «Քափել, ազատել, բաց թողնել», զենդ. harez, նպր. (ներկայի 1-ին դեմք) hil-am-?:

Չուգահեռությունը պայմանավորվում է այն ենթադրությամբ, որ q-ն զերծ-ան-իմ և այլ բառերում նախածանց է:

107) **ընծայ** *encay* կամ **ընծայ** *enjay* «ընծա, նվեր», սնու. *ḡhaḡi, ḡhiti* «ընծա, նվեր»-?:

108) **ընպեմ** *emp-e-m* (կամ **բոմ-ե-մ**, ըմբ-ե-մ, կատ. arb-i արբ-ի) «խմում են, ընպում են», սնու. արմատը pā, հուն. *πο* «խմել»-?:
Բառարանը այն թխեցնում է **սոք** բառից, որը Հոմերոսի տողերից մեկի (Իլիական, Զ1) թարգմանության մեջ է բերվում (n^oւմ կողմից):

Սակայն ես այդ **ումպ**-ը տեսնում եմ **քերումք**-ում է՝ er-umb բառում (Կանոն.);

109) **ընդեք** *ender-k'* կամ **ընտեք** *enter-k'* (սեռ. **-աց -աչ**) «ընդերք»,

հուճ. *έντερα*, սնւ. *antra-m* «աղիք, փոր:տիք», *antara* «ներքինը», հւլ. *jetro* «jecur»:

Հայերեն բառը հունարենից է՞ փոխ առնված:

110) **թանձր** *t'anjr* (հոգն. *թանձու-ն-ք t'anju-n-k'*), «թանձր, խիտ», զենդ. *tañčišta*, զերադրականը՝ *taxma-ից* «ուժեղ», լիտվ. *tánkus*, զերմ. *dicht* («tenk-to-ից»):

թանձր *t'anjr*-ի փոխարեն սպասելի է *թանձր t'angr* կամ *թանձր t'anjr*:

111) **թառամին** *t'atam-i-m* «թառամուն են», *an-t'atam*, **անթառամ**, **թարշամին** *t'aršam-i-m* «թորշունուն են», **ան-թարշամ** *an-t'aršam* «անթառամ, թարմ», հուճ. *τέρσομαι*, լատ. *torreo*, գոթ. *ga-þaursnan* «չորացած», հիռլ. *tirim* «չոր», սնւ. *trš*, *tršnā* «ծարավ», զենդ. *taršna* «ծարավ»:

112) **թրանն** *t'k'-ane-m* (կատ. 3-րդ դ. *ե-թուք e-t'uk'*) «թրել», *թուք*, հուճ. *πτύω*, լատ. *spuo*, գոթ. *speiva*, հւլ. *plju-jā*, լիտվ. *spiauju*, սնւ. *šthivāmi*:

Արմատը՝ *spyu*:

113) **իժ** *iž* «իժ, օձ» (*Viper*), սնւ. *ahi-s*, զենդ. *aži-š*, հուճ. *ἔχις*:

114) **ինձ** *inj* կամ **ինձ** *inc* (սեռ. *ընձ-ու* կամ *ընձ-ու*) «ինձ, ընձառյուծ», սնւ. *siha* «առյուծ»:

115) **ինն** *inn*, հոգն. *ինուն-ք inun-k'* կամ *իննուն-ք inun-k'* «ինն», սնւ. *nava*, զենդ. *nava*, հուճ. *έννέα*, լատ. *novem*, գոթ. *niun*, հւլ. *devęti*, լիտվ. *devyni*, հիռլ. *noí* (n):

116) **իւր** *iu-r* «յուր, իր», լատ. *suus*, հուճ. *έός*:

-*ր-ն* վերջածանց է, **իւ**=հնդեվր. *sevo*:

117) **լայն** *lain* «լայն», հուճ. *πλατύς*, սնւ. *prthus*, լիտվ. *platus*, հիռլ. *lethan*, հիլիմր. *litan* «լայն»:

118) **լաւ** *lav* «լավ», հուճ. *λωίωv*, *λψστος*, *λωίωv* = *λωF-ιωv*, *Curtius*, *Grundzuge*⁵ 363:

119) **լափեն** *lap'-e-m* «լափուն են» (կատ. *լափ-եց-ի*), հուճ. *λάπ-τ-ω*, *λαφύσσω*, լատ. *lambo*, հրգ. *laffan* «լիզել»:

120) **լարդ** *leard* (սեռ. լերդի *lerdi*) «լարդ», սնւ. *yakrt*, զենդ. *yākare* (Z. P. Gl.), նար. *jigar*, հուճ. *ήπαρ*, լատ. *jecur*, լատիշ. *ak-ne* կամ *ak-nis* (հոգն.) «լարդ»:

Աչքի է զարնում հայերենում **կ-ի** կորուստը: Հնչյունապես հայերենի **լարդ**-ը կարող է հավանաբար ծագած լինել հնդեվր. *lipart-ից* և այդ դեպքում պետք է իդենտիկ լիներ զերմ. *Leber*-ի հետ:

Հմնւ. Kluge, *Etym, Wörterbuch der deutschen Sprache* s. v.:

121) **լեզու** *lezu* (սեռ. *lezui*), լիտվ. *ležūvis*, հիռլ. *ligur*:

լիտվ. *ležūvis*-ին հայերենում թերևս կարող էր համապատասխանել միայն մի ինչ-որ **lizu*: Բոլոր երեք բառերն էլ բառակազմում ժողովրդական ստու-

գարանությամբ հենվում են *lig'h* «լիզել» (*հմնւ. ստորն՝ liz-em*) ձևի վրա, հնդեվր. նախնական ձևը՝ *dngh'lvā* (?):

122) **լի** *li* (սեռ. *lioy*) «լի» (**plē-yo-ից*), հուճ. *πλειος*, *հմնւ. πλή-ρη-ς*, սնւ. *prā* (հարակատարը՝ *prāta*), զենդ. *frēna* «լիութուն», լատ. *plē-nu-s*, հիռլ. *lin* «numerus, pars»:

Այնուհետև նաև՝ **լնում** *l-nu-m* «լիութուն, առատություն», հլատ. *ex-plē-nu-nt*, հիռլ. *linaim* «լիութուն», կատարյալը՝ 3-րդ դեմք՝ *e-li-ς*, *հմնւ. սնւ. a-prā-s* (3-րդ դեմք), **լիր** *lir* (սեռ. *lr-i*) «լիութուն», *հմնւ. հայ. di-r*:

123) **լիզում** *liz-u-m* լիզ-ն-մ (կատար. լիզ-եց-ի), լիզ-անե-մ, լեզ-ու-մ «լիզում են», սնւ. *rihāmi*, հուճ. *λειχω*, լատ. *lingo*, գոթ. *bilaigōn* «լլստել», հւլ. *liz-a-ti*, *liž-ā*, լիտվ. *lež-iu*, հիռլ. *ligim*:

lezum բառում աչքի է զարնում *i-ի* դիմաց **e-ի** առկայությունը:

124) **լոգանամ** *log-ana-m* (կատար. *log-aç-ay*) «լողանում են», լատ. *lavo*, հուճ. *λόF-ω*:

125) **լոյս** *lois* (սեռ. *lusoy*) «լոյս», *lusin* (սեռ. *lusni*), *lusn*, հոգնակին՝ *lusun-k'* *λευκώματα*, *lsn-a-goin* *ύπόλευκος*, *lsn-ana-m* *λευκαίνομαι*, հուճ. *λευκος* «սպիտակ», լատ. *lux* «luceo», գոթ. *liuhaf* «լոյս», հիռլ. *lōche* «fulmen», սնւ. *ruçant* «լուսավոր, պայծառ» (*ruč* «լուսավորություն, լոյս», *rōka* «լոյս», *rōčatē* «լուսավորում է», զենդ. *raočañh* «աստղ», նար. *rōz* «օր», հւլ. *luča* «ճառագայթ»):

Արմատի կապակցությամբ *հմնւ. KZ 25, 117-118*:

Հայ. **lusn**, **lsn**-ը ձայնավորների առումով հարաբերվում է *lois*, *lusin* բառերի հետ, ինչպես հուճ. *λύχος*, *άμφιλύχη* բառերը հարաբերվում են *λευκος*-ի հետ, կամ՝ սնւ. *ruč*-ը *rōka* -ի հետ:

Հմնւ. *luç-ane-m* N. 130:

126) **լու** *lu* (սեռ. *luoy*) «լու», հուճ. *ψύλλα*, լատ. *pūl-ex*, հւլ. *blücha*, լիտվ. *blusà*:

Հայ. **լու**-ն հավանաբար թխում է **plusa-ի*⁹ գերմ. *Floh*-ի կապակցությամբ տե՛ս Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* s. v.:

127) **լու** «լուելի», *lur* (սեռ. *lroy*) «լուր, տեղեկություն, լսելիք», *ls-e-m*, կատար. *lu-ay* «լում են», սնւ. *çru* «լսել», հուճ. *κλύω*, լատ. *cluo*, գոթ. *hliuma* «լսողություն, ակամջ», հւլ. *sluti*, *sloņę* «nominari», հիռլ. *clunim* «լում են»-?:

Հայերենում *lu* -ի դիմաց սպասելի էր *slu*, *l-ի* կապակցությամբ = *k'l* այլ վկայություն չի հանդիպում: Մակայն եթե, չնայած դրան, զուգահրոսումը ճիշտ է, ապա ես հայ. **լու**-ն համարում են = սնւ. *çruta-s*, զենդ. *srūtō*, հուճ. *κλυ-τό-s*, լատ. (in)-*clu-tu-s*, հիռլ. *cloth* «հանրահայտ» ձևերի հետ և **լու-այ** առիստը ես տանում են դեպի սնւ. **çruš** արմատը (*հմնւ. çrušti*): Ինչպես

նակ՝ զենդ. sruš, sraoša, hpq. hlosēm, hu. sluchū, slyšati, լիսվ. klausyti, հիռլ. cloor «պատկանել»:

lur-ը կազմված է **r-**ածանցով, ինչպես՝ **dir, lir** բառերը:

ls-e-m-ի **s-ն** արմատին չի պատկանում՝ k'lus = սնու. **քրս**, այլ ներկայի հիմքը կազմող տարր է (չնայած այնպիսի ձևերի առկայությանը, ինչպես՝ ls-akan, ls-aran), և **ls-em-ը** (*լու-եմ-ից) **lu-ի** նկատմամբ այնպիսի դիրք է բռնում, ինչպես հավանաբար զենդ. šus-ը, զենդ. šu-ի նկատմամբ:

128) **լուանամ** *lua-na-m* (կատար. lua-φ-i) «վանում են», **an-luay** «անլվա», հուն. *πλῦ-ν-ω* «վանում են», *πλν-τό-ς*, սնու. ā-plu «զվացվել, լողանալ»:

Ես ենթադրում եմ, որ լուա-ի (Iva) արմատը հայերենում lu-ն չէ:

129) **լուծ** *luc* (սեռ. լոյ, lcoy) «լուծ», սնու. yugam, հուն. *ζυγόν*, լատ. jugum, գոթ. juk, հւլ. igo, լիսվ. jünga-s «լուծ» - ?:

Ընդ որում նաև՝ **լծ-ե-մ** lc-e-m «լծում են»; հնդեվր. **γ-ի** անցումը հայերեն i-ի առկա է առայժմ միայն **leard** «լյարդ» բառում (N. 120), որը հավանաբար վերաբերում է զերմ. Leber-ին:

Հայերենը ենթադրում է yugl-ի կամ lugl-ի նման մի արմատ, մինչդեռ սնու. հւլ. լիսվ. yug:

130) **լուցանեմ** *luç-ane-m* (կատարյալը՝ luç-i) «վառում են», զուգադրվում է **լոյս** lois «լույս» բառի հետ (N. 125)? Հմնտ. **harç-ane-m-ը** harsn-ի կողքին (N. 161):

Իմաստով *հմնտ. զենդ. aiwiraočayēiti*, պազ. *awarōž ad*, պրու. *afrozad* «վառում է»:

Նման մի արմատ, ինչպես luks -ն է, սովորաբար չի հանդիպում: Սանսկրիտի *rukṣa-ն* «փայլուն» (*հմնտ. նաև՝ նպրու. ruxšidan* «փայլել», հպրու. *ruxšān, ruxšanda* «փայլուն, ճառագայթող») ածանցված է **sa** վերջածանցով, զենդ. *raoxšna* «փայլուն», պրու. *lauxnos* «ժամաստեղություն», լատ. *lūna* (KZ 26, 313) ածանցված է **-sna** վերջածանցով: *liós-ի* «լույս» կապակցությամբ տե՛ս Kluge, Etymol. Wörterb. s. v., համեմայն դեպս **լուցանեմ-ը** լոյս-ի ածանցյալը չէ, ինչպես այդ ենթադրում է Ֆր. Մյուլլերը իր «Über die Stellung des Arm., էջ 16, 20, 24» (Separatabd.):

131) **լրիկ** *lrik* «side-pavement, foot-way» (Bedrossian Arm.-engl. Wörterbuch), նախնական ձևը՝ *plāra*, զերմ. Flur (Fick, Wörterbuch III³, Osthoff-Brugman, M. U. I, 46): Արդյոք կա՞ն վկայություններ հայերեն բառի համար, քե՞ այն վերաբերում է **լր** «լիություն» բառին:

132) **լրանեմ** *lk'-ane-m* (կատար. լր-ի *lk'-i*) «լրում են», հուն. *λιμπάνω, λείπω*, սնու. *riṇač-mi* «մաքրում են, հավաքում են», լատ. *linquo*, գոթ. *leihva* «փոխ են վերցնում», լիսվ. *lëkū*, հիռլ. *lécim* «թողնում են»:

Կատարյալը՝ *ելիք e-lik'* = հուն. *ἔλιπ-ε*:

133) **ծաղր** *calr* (սեռ. ծաղու *calu*) «ծիծաղ, քրքիջ», հուն. *γέλως*:

134) **ծանեայ** *can-eay* (կատարյալի ձևն է, **ծանաչ-եմ** čanač-em «ճանաչում են» ներկայից), **ծան-օք** can-aut «ծանոթ», **ան-ծան** an-can «անծանոթ», սնու. *jānāmi*, նպրու. *dānam*, հուն. *γί-γνώ-σκω*, լատ. *gno-sc-o*, գոթ. *kann*, հւլ. *znaja*, լիսվ. *žinaú*, հիռլ. *ad-gén-sa - perf.*:

135) **ծեր** *cer* (սեռ. ծերոյ *ceroy*) «ծերունի», հուն. *γερω*, սնու. *jaran*, օսեթ. *zarond*, նպրու. *zar*:

136) **ծին** *cin* «ծին, ծնունդ» (ի-ծնէ *i-cnē* «ծնված օրվանից, ի ծնե»), ծն-անի-մ» *cn-ani-m* (կատար. *ծն-այ cn-ay*) «ծնեցի», հուն. *γί-γν-ο-μαι, γένος*, «ցեղ, սերունդ», լատ. *gi-gn-o* «սեռ», սնու. *jan-ā-mi*, զենդ. *zī-zan-ā-t* «կծնվի», հիռլ. *gein* «ծնունդ»:

137) **ծնաւտ** *cn-aut* (սեռ. ծնօտի *cnauti*) «այծանորու, այտ», հուն. *γένυς, γνάθος* լատ. *gena*, գոթ. *kinnus*, հիռլ. *giun, gin*, սնու. *hanu*, նպրու. *zanax*:

Հայ. *cnaut-ը* բխում է **cin-aut-ից*, **aut-ը** վերջածանց է;

138) **ծուր** *cunr*, հոգն. *ծուրկ cunk-k'* (կամ՝ *ծուրգ-ը*), հուն. *γόνυ*, լատ. *genu*, գոթ. *kniu*, սնու. *jānu*, զենդ. *žnu*, նպրու. *zānū* = պիլ. *zānūk*:

139) **կաղին** *kalin* (սեռ. կաղնոյ *kalnoy*), հուն. *βάλανος* լատ. *glans*, հւլ. *želadī*, լիսվ. *gilē*:

140) **կամք** *kam-k'* (սեռ. կամաց) «կամք, ցանկություն», **կամ-ի-մ** «ցանկանում եմ, կամեմ ու եմ», սնու. *kāma*, զենդ. *kāma*, նպրու. *kām, kāma* = պիլ. *kāmak* «կամք, ցանկություն»:

Նաև՝ **կամ-ակ** «հաճելի», **կամ-ա-կար** *έκούσιος* (Երբ 36, 2), կամ-այ *εκούσιος կամ-այ-ակամ-ը* *τὰ εκούσια* (Ղեւտ. 23, 38), **ա-կամայ** «ակամա» (Թիբ 15, 25, Թուրք Պետրոսի Ա, 5, 2), **դժ-կամակ** «դժկամ, տհաճ, շար, զայրացկոտ» (Փաւստոս Բ., 94):

Սակայն **ակամայ-ը** պարսկական փոխառություն է, հոգուտ դրան է խոսում **ան-ի** դիմաց **ա-յի** առկայությունը (De Lagarde, Arm, Studien 6, 39):

Հմնտ. հայ. **ան-կամ** և սնու. *akā-ma* «ակամա», ինչպես նաև՝ **դժկամակ** (= նպրու. *dižkāma* «terribilis, iracundus») շնորհիվ **ա-ի** դիմաց կիրառվող **դժ-ի** (իմ *Armeniaca III*, N. 9) և քերևս **կամ-ա-կար** (*հմնտ. նպրու. kāmēgār*),- **կար-ի** պատճառով (զենդ. - *kara*, սնու. -*kara, -kāra* «կատարող, անող»), **արար-ի** դիմաց (*հմնտ. սակայն խորան-ա-կար-ը* *σκηνοποιοί* Գործ. 18,3 հայ. **խորան-ից** և պրու. *kār*): Սակայն եթե **ակամայ-ը** փոխառություն է, ապա այն կարող է նաև **կամայ** լինել, և հարց է ծագում, քե **կամակ-ը** և **կամ-ը-ը** արդյո՞ք փոխառություններ չեն:

141) **կարապ** *karap* (սեռ. **կարապի**), լիսվ. *qulbé*:-?

142) **կեան** *kea-m* (կատար. *ke-φ-i*) **կեանք** (սեռ. կեն-աց) «կյանք», **կեն-դանի**, սնու. *ḵvā-mi, ḵvā- tu, ḵvita* «կյանք», հուն. *βίος* «կյանք», *βίος* «կյանք»:

«կենսամթերք», լատ. viv-u-s, գոթ. kvius, հւլ. živū «vivus», živ-o-tū «vita», լիտվ. gyv-a-s «կենդանի», гув-а-та «կյանք, կենսամթերք» հիբլ. biu, beo «vivus», beothu, bethu, «vita»:

Հայերենի արմատն ակնհայտորեն կեա-ն է: Հավանական է, որ հենց նույն այս կեա-ն ենք վերստին հանդիպում զենդ. jyāiti, jyātu, «կյանք» բառերում, ինչպես նաև հուն. δία ιτα (KZ 25, 151) կամ ζώω (Brugman, M. U. I, 7), սակայն հավանաբար նախնական **gya**-ն հայերենում պետք է ավելի շուտ կեա-ի փոխարեն **նա** չա տված լիներ: Ընդհակառակը, շատ հավանական է, որ կեա-ն առաջացել է kiva = հնդեվր. givā-ից (սնս. jivi- ta և այլն) - սնս. gaya-ն = զենդ. gaya «տուն, կյանք»:

Ինչպես ինձ թվում է, պետք է որ հենու կանգնած լինի:

143) կեր *ker* (սեռ. կերոյ) «կեր, ուտելիք», կատարյալը՝ կեր-ի «կերա», -կեր-ը որպես բարդության երկրորդ եզր = «ուտող» (օր.՝ մս-ա-կեր), կեր-ա-կուր (սեռ. կերակր-ոյ) «ճաշ, կերակուր», կուր «կեր, ուտելիք», որպես բարդության երկրորդ եզր՝ «կերած, կերված» (օր.՝ գազան-ա-կուր «վայրի գազանների կողմից կերված»):

կոկորդ *ko-kord* (սեռ. կոկորդի), հուն. βι-βρώ-σκη-ω, βορά «կեր», βορός «ագահ, շատակեր», սնս. girāmi «կուլ եմ տալիս, կլանում եմ», gala «կոկորդ», զենդ. garañh «կոկորդ», սնս. զենդ. - gara, որպես բարդության երկրորդ եզր = «կուլ տվող, կլանող» (օր.՝ սնս. ajagara «այժ կուլ տվող», զենդ. aspōgara «ծի կուլ տվող»), լատ. -vorus (օր.՝ carni-voru-s), լիտվ. gér-ti «խմել», հւլ. žrē-ti = *žer-ti «կլանել, կուլ տալ»:

144) կին *kin* (սեռ. կն-ոջ, հոգն.-ուղղ. կան-այ-ք, գործ. կան-ամբ-ք) «կին», սնս. gnā, jani, զենդ. yena (γνα-ի դիմաց), jēni, բելուջ. jan, նպրս. zan, գոթ. kvēn-s, kvinō, հուն. γυνή, բեովտ. βανά, պրուս. genno, հւլ. žena, հիբլ. ben (սեռ. mnā):

145) կլանեմ *kl-ane-m* (կատարյալը՝ ե-կուլ) «կլանում եմ» -կուլ որպես բարդության երկրորդ եզր = կլանող (*հմմտ.* ամեն-ա-կուլ, աշխարհ-ա-կուլ «աշխարհ կլանող», լատ. gula, glu-ti-re, գերմ. Kehle, *հմմտ.* կեր (N. 143):

Հմմտ. Joh. Schmidt, Vokal, II, 290.

Հակառակը՝ KZ 25, 94:

Լատ. gula-ն թխում է guela-ից = հրգ. chela:

146) կոզի *kogi* (սեռ. կոզոյ kogvoy), «կարագ», սնս. gavya «կովից ծագող», զենդ. gāvya:

147) կոյր *koir* «կույր», նպրս. kōr):

Հայերեն բառը, շնայած նրա ոյ-ի, կարող է պարսկական փոխառություն լինել:

148) կով *kov* (սեռ. կովու), սնս. gāus, հուն. βοῦς (սեռ. βοF-ός), լատ. bos

(bov-is), հրգ. chuo, լատիշ. gūws, հւլ. gov-ędo, հիբլ. bó:

149) կու *ku* (սեռ. կու-ոյ) կամ կոյ *koy* (սեռ. կոյ-ոյ) «թրիք», սնս. gūtha «արտաթորություն» (Exkrement), զենդ. gūṭha «կեղտ», պրս. gūh, քրդ. gū «արտաթորություն»:

Հմմտ. հւլ. govīno «stercus»:

150) կռուկ *krunk*, հուն. γέρ-αβο-ς, լատ. grūs, հրգ. chr-an-uh, լիտվ. gér-vé, հւլ. žer-avi, կորն. garan:

151) կտուրք *ktur-k'* «խուզ», *κουρά*, կտր-ե-մ «կտրում եմ, խուզում եմ» (*κείρω* համապատասխանում է ներքո թվարկվող բառերին ոչ հնչյունական կազմով, այլ միայն իմաստով: Հմմտ. հուն. κείρω, սնս. զենդ. kart «կտրել», զենդ. kareta «դանակ» և այլն): ?

(Նախն. *korto-ի դիմաց հայերենում ես լավագույն դեպքում կսպասեի *kurd):

152) կրճել *krč-el* (անորոշ դերբայ) «ատամները կրճտացնել», հուն. βρουγ-μό-ς (արմատը՝ βρουκ):

153) հ *h-* (հու-ից) *h-zōr* «հզոր, ուժեղ» (*zōr* կարողություն), հ-լու, «հլու, հնազանդ» (տե՛ս վերը՝ լու), հ-մուտ «հմուտ, փորձված, գիտակ», զենդ. hu-, սնս. su-, հուն. εϋ-:

154) համ *ham* - մեծ մասամբ որպես բարդության առաջին եզր, հուն. ὄμο (համ-ա-հայր = ὄμο-πάτριος) բառի իմաստով: Այնուհետև՝ համ-ակ «համակ, ամբողջ», համ-այն «համայն, ողջ»: Միաժամանակ նաև այնպիսի բառերում, ինչպիսիք են՝ համ-բառ-նա-մ, համ-բեր-ե-մ: Նաև համ ձևով՝ հանգտ, հանգոյն «անմիջապես», հանդերձ «հանդերձ, զգեստ», հանդես *ἐνδεδίξισ* և այլն (գ-ից և դ-ից առաջ), սնս. sam «միասին», samam «միաժամանակ», sama «նույն», զենդ. ham «միասին», hama «նույնը», նպրս. ham- «նույնը», hama «յուրաքանչյուր, ամբողջ», հուն. ὄμο-ς, ἄμα և այլն: -?:

Հայերենում համ-ա-ն, որտեղ այն համապատասխանում է հուն. ὄμο-ին և, ինչպես այդ հաճախ է հանդիպում, ծառայում է որպես նրա թարգմանության միջոց, այն ամենայն հավանականությամբ գալիս է պարսկերենից. ինչպես և համակ-ը = պիլ. hamāk (?); համ-բառնամ (ամ-բառնամ-ին զուգահեռ) և համ-բերեմ բառերում համ-ը ավելի շուտ նշանակում է «ներքևից վերև»:

155) հայր *hair* (սեռ. հոր) «հայր», *πατήρ* (սեռ. πατρός), լատ. pater, գոթ. faðar, հիբլ. athir, սնս. pita, զենդ. pita և pta¹, հայրս. pitā, սեռ. piðra, պիլ. pitar, պազ. pið, նպրս. pidar (pid), բելուջ. p'io, քրդ. pie'r (zaza pī), աֆղ. plār, օսեթ. fide (tag. fijd), սարիդոյի pid:

¹ Ավետատ իմացողների համար զենդ. patar-ը այլևս գոյություն չունի: Fr. Müller, Über die Stellung des Armenischen, էջ 20 (առանձին հատորով) և De Lagard-ի Armenische Studien, էջ 83, N. 1231 «Կորսված սիրո տանջանքները» խոստում են հոգուտ հանդերձյալ *patar-ի:

Բառի արիական հիմք-ձևը pitar-ն է, հ. ե. päter:- **հորու** hauru «խորք հայր» բառի կապակցությամբ տես իմ Armeniaca II, էջ 656:

156) **հանապազ** han-a-paz «միշտ, շարունակ», սնու. sanā «վաղուց ի վեր», sanā-tana «հավերժ», լատ. semper, գոթ. sin-teinō «միշտ»:- ?

Չուգաղորությունը հավաստի չէ, որովհետև հայերեն **-պազ**-ի իմաստն անհայտ է:

157) **հանդարտ** han-dart «հանգիստ, խաղաղ» սնու. sañdhar (հայր. դերբայը՝ sañdhrta) «պահել, ետ տանել, տանել» -?

Նրան է՞ վերաբերում **դա-դար-եմ**-ը «դադարում եմ, հանգստանում եմ»;

158) **հանդէս** handēs (սեռ. հանդիսի) «ապացույց, քննություն, դիտարկում, դիտահրապարակ, մրցույթ», սնու. sañ-dēca «ցուցում, հրահանգ», զենդ. hañ-dis, հուն. δέικνυμι, լատ. dico, գոթ. ga-teiha «հայտարարում եմ», հիռլ. do-decha «dicat»:-?

Եթե զուգաղորությունը հավաստի է, ապա **հանդէս**-ը կամ պետք է կանգնեք han-tēs-ի դիմաց, կամ եթե այդ այդպես չէ, ապա այն պետք է պարսկական փոխառություն լինի (հայր. *handaisa), քանի որ հնդեվր. dik-ի դիմաց հայերենում պետք է տես կիրառվի:

159) **հաստ** hast «ամուր, պինդ», զերմ. fest (*fasta-ից):

160) **հատանեմ** hat-ane-m (կատարյալ՝ հատ-ի) «կտրում եմ, հատում եմ», օտեթ. fad-un «ճեղքել, փշրել»:-?

161) **հարսն** harsn (սեռ. հարսին) «հարսնացու» (արմատը՝ prk¹) և **հարց** hsrc (սեռ. հարցի) **հարց-անեմ** (կատարյալը՝ հարց-ի), «հարցնում եմ» (արմատը՝ prk¹-sk), սնու. praçna «հարց» և pr čchā «հարց», pr čchati «հարցնում է», զենդ. frašna և peresaiti (նպր. pursad), լատ. precor «խնդրանք», procius «փեսացու», procāre «պահանջել» և posco «պահանջում եմ», գոթ. frai-hna «հարցնում եմ» և hrq. forscā «հետազոտություն, հարց», forscōn «հետազոտել, հարցնել», հւլ. prositi «խնդրել», լիտվ. pirszti «zufreien», pirszlys «ամուսնության միջնորդ»:

162) **հաւ** hav (սեռ. հաու) 1) *ὄρνιθιον, ἀλέκτωρ*, լատ. pavus, pavo «սիրամարգ»:-?

Չուգաղորումը միայն այն դեպքում կլինեք հավանական, եթե կարելի լինեք ապացուցել, որ լատ. pavus-ը նախն. «թռչուն» ընդհանուր իմաստն է ունեցել: 2) «պապ», հուն. πάππος, լատ. papa, պր. bāb pāp-ից (հայ. պապ քրիստոնեություն):-?

Մի օրինաչափ հնչյունափոխության ենթարկված նախնական բառ-թոքովա՞նք է, թե՞ լատ. avus «պապ», գոթ. avō «տատ», լիտվ. av-ýnas «avunculus» ձևերին հարող մի բառ:

163) **հեռի** heři «հեռու», սնու. para «հեռացվում», հուն. *πέρα*, գոթ. fairra

«հեռու», հիռլ. ire «ulterior»;

164) **հետ** het (սեռ. հետոյ) «ոտնահետք», սնու. pada-m «ոտնահետք, հետք», զենդ. padem (Vd. 2, 60 Sp.), նպր. pai «ոտնահետք», օտեթ. fad «հետք», լատ. peda «ոտնահետք», լիտվ. pėdà «ոտնահետք»;

զհետ-ի հետ (հետ-ի հայցականը) «հետևից» *հմմտ.* բելուջ. pādā «afterwards», p'adi «hinder, coming after» (Dames 56):-

Այստեղից էլ հայ. **հետ-եւ-ակ** «հետևակ, հետիոտն», «zu Lande» «pro-saisch», *հմմտ.* հուն. *πεζός*, լատ. pedes (*pede-t-s), pedester, սնու. patti-s, padāti-s «ոտիոտն», հայ. հետի «ոտքով», հուն. *πεζή*, հայ. յետ «դեպի հետ»:

165) **հերիւն** heriun (սեռ. հեր-եան, նաև՝ հեր-ան, հեր-իւնի, հեր-նոյ) «հերյուն, մախաթ, բիզ», հուն. *πειρω*, «ծակում եմ», *περ-όνη* «բիզ, գնդատեղ», *πόρπη*:

166) **հերկ** herk (սեռ. հերկի) «հերկած հող» (*ἄρουρα, νέωμα*), հերկ-ել «agrum novare» (*ἀροτριᾶν νεοῦν*), զերմ. furche «ակոս», լատ. porca «հերկած հող» (արմատը՝ prk¹):-?

167) **հերու** heru մակր. «հերու, անցյալ տարի», սնու. parut, հուն. *πέρυσι* (դոր. *πέρυτι*), մրգ. vėrt, հիռլ. inn uraid «անցյալ տարի», նպր. pār «անցյալ տարի», օտեթ. fāre «անցյալ տարի» (fulvāre *far-fāre-ից «նախանցյալ տարի»), բելուջ pāri «անցյալ տարի» (Dames 55), վախի pard «last year» (Shaw 271):

168) **հին** hin (սեռ. hnoy) «հին», սնու. sana-s, զենդ. hanō «ծեր, հին», իզականը՝ hana «ծեր կին», աֆդ. anā «տատ», հուն. *ἔνο-ς, ἔνη*, լատ. sen-ec-s, գոթ. sin-eig-s, լիտվ. séna-s, հիռլ. sen «հին», հլիմր. hen «ծերունի»:

Այնուհետև նաև՝ **հան** han, սր. հանոյ, hanoy «տատ» (Բ Տիմոթ. 1, 5): -?

169) **հինգ** hing (սեռ. հնգից) «հինգ», սնու. զենդ. pañca, հուն. *πέντε*, *πέμπε*, լատ. quinque, գոթ. fimf, լիտվ. penki, հւլ. pęti, հիռլ. cōic, կիմր. pimp; հնդեվր. հիմք-ձևը՝ penke;

170) **հոտ** hot (սեռ. հոտոյ) «բուրմունք, հոտ», հուն. *ὀδμή*, լատ. odor, լիտվ. ūdzu «հոտ եմ առնում»:-?

Կասկածելի է բառակազմային **հ**-ի պատճառով, սպասելի էր **տո**:

171) **հում** hum «հում», սնու. āma-s, հուն. *ῥμό-ς*, իրան. ōm «հում»:-?

Կասկածելի է բառակազմային **հ**-ի պատճառով, սպասելի էր **ում**:

172) **հում** hun *διάβασις*, սնու. panthā-s, զենդ. pañta, օտեթ. fandag «ճանապարհ», հուն. *πάτος*, «արահետ, ոտնատեղ», լատ. pons, հւլ. pąti «ճանապարհ»:

Իմաստով *հմմտ.* զենդ. peretu «կամուրջ», pešu «կամուրջ», հուն. *πόρος* par «անցնել» արմատից, ըստ Օստոնի:

173) **հուր** *hur* (սեռ. հրոյ) «հուր, կրակ», հուն. *πῦρ*, հրգ. *fuir*, *fiur*:
Տեղակից է՞ **հն-ոց** (հուն-ոց-ի՞ց) «հնոց, վառարան», *հմմտ.* գոթ. *fōn*
(*funins*) «կրակ»:

174) **ձեռն** *jejn* (սեռ. ձեռ-ին, հոգն.-ուղղ. ձեռ-ք, սեռ. ձեռ-աց, եզակի թվի
գործ. նաև՝ ձեռ-ք, ինչպես բարդ բառերի մեջ: Օր.՝ ձեռք-ա-կալ «ձեռք», հուն.
χειρ (հիմքը՝ *χερ*):

175) **ձես** *jet* (սեռ. ձեսոյ) «պոչ», զենդ. *zadañh* «*podex*», հուն. *χόδανος*
«նստատեղ, հետույք» (*հմմտ.* *χέξω*, սնու. *had cacare*):

176) **ձեր** *je-r*, սնու. *yū-y-am*, *yu-šma-*, զենդ. *yūš*, *yū-ž-em*, *yū-šma*, հուն.
ὄμεγς, գոթ. *jus*, լիտվ. *jī-s*:

Հայերենի **յեր**-ում **ր**-ն ստացականության վերջածանց է, **ե**-ն հավանաբար
նախնական չէ, այլ ստացվել է *m-e-r-ի* վրա հենվելով: Մակայն **յ-ն** = նախն.
յ-ին:

177) **ձի** *ji* (սեռ. ձիոյ) «ձի», սնու. *haya*:

178) **ձիւն** *jiun* (սեռ. ձեան) «ձյուն», ձմեռն *jmeñ* (սեռ. ձմեր-ան) «ձմեռ»,
ձմեռ-են «ձմեռեն», սնու. *hēman* (գործ.) «ձմեռվա», *hēmana* «ձմեռ», *hima-s*
«ցուրտ», *hima-m* «ձյուն», *himā çatam himās* կապակցության մեջ «հարյուր
ձմեռ», զենդ. *zyā*, սեռ. *zimō* «ձմեռվա սառնամանիք», *zima* «ձմեռ», հուն.
χειμών «ձմեռ», *χιών* «ձյուն», լատ. *hiems*, հւլ. *zima*, լիտվ. *žėma* «ձը-
մեռ», հիռլ. *gam* «ձմեռ»:

Արմատը **g¹hyam**-ն է (զենդ. *zyā* = *χιών* = *hiems*), թույլ աստիճանը՝ **g¹him**
(սնու. *hima-*, զենդ. սեռ. *zimō*), բարձրացված աստիճանով՝ **g¹heim** (հուն.
χειμών, սնու. *hēman*), *հմմտ.* Brugman, Curtius Stud. 9, 308:

ձմեռն-ը համեմատի՞ր **ամառն**-ի հետ:

ձմեռ-ը թխում է **jim-er-ից* և վերաբերում է սնու. *hima-ին*, զենդ. *zima*, հայ.
ձիւն-ը ոչ թե պատկանում է *χιών* բառածևին (նախն.՝ *g¹hyōm*), այլ սնու.
hēman-ին, հուն. *χειμών*, որի դիմաց հայերեն մտավ *ձիւնան *jiman-*, իսկ **մ**-ի
փոխվելուց հետո վ-ի (*հմմտ.* *անուն*), *ձիւնան **jivan-*:

Այստեղից էլ **ձիւն** ուղղականը ***ձիւն**-ն *jiv-n* ձևից, սեռ.՝ **ձեան** *jean* ***ձիւն**
jian = ***ձիւն** - *jivan* - ձևից:

179) **ձու** *ju*, (սեռ. ձուոյ *juoy*) «ձու», հուն. *ψόν*, լատ. *ovum*, զերմ. *ei*, օտեթ.
aike, հւլ. *aje*, *j-aje*:-?

Չուգադրությունը հավաստի չէ, քանի որ հայերենի **ձ**-ն այս բառի մեջ
(սկզբնաձևը *g¹h* կամ *y*) մնում է անբացատրելի:

180) **ձուկն** *jukn* (սեռ. ձկան *jkan*) «ձուկ», հայրու. *zukans* (հոգն.
հայցական), լիտվ. *žuvis*, հուն. *ἰχθύς*:

181) **ձօնեմ** *jaun-e-m* «ձոնում եմ, օրհնում եմ, օծում եմ, զոհում եմ», *jauni*
τελεσφόρος (Օր. 16, 22), սնու. *havis* «զոհաբերություն», *havana* «զոհաբե-

րություն», *hōtar-*, «քահանա», *hōtra* «զոհ», *ā-hāva-s* «դույլ, տաշտ», զենդ. *zao-*
tar- «քահանա», *zaoθra* (իգ.) «զոհաբերություն, օրհնած ջուր», հուն. *χέω*
«ջրում եմ, թափում եմ» (*χόανος* «ձուլման փոս»), *հմմտ.* սնու. *havanī*
«զոհագալ» 1) զետնափոս զոհի (մատաղի) համար De Lagarde, Arm. Stud.
N. 1360, գոթ. *giuta*, լատ. *fundo*:

182) **մազիլ** *magil* «մազիլ, ճանկ», սնու. *nakha*, հուն. *δνυξ*, լատ. *unguis*,
զերմ. *Nagel* և այլն: - ?

Անհավանական է, քանի որ հայ. «**մ**»-ն չի ներկայացնում հնդեվր. «**m**»-ն;

183) **մալեմ** *mal-e-m* «մամլում եմ, ճգնում եմ», **մալեալ** «կրտած»
(*θλαδίας*), հուն. *μύλλω*, լատ. *molo*, գոթ. *malā*, հւլ. *melja*, լիտվ. *malū*, հիռլ.
melim «ուզում եմ»:

184) **մածանիմ** *mac-ani-m*, կատարյալը՝ մած-այ *mac-ay*, կան ներկան
մած-նու-ն *mac-nu-m*, կատարյալը՝ մած-եայ (անանցողական բայ) «կաչել,
կաչելով կախված մնալ, մակարդվել», **մած-ուն** «մածուն», նպր. *māst*
«մածուն» *mās-idan* «կտրվել»:-?

185) **մահ** *mah* (սեռ. մահու) «մահ», սնու. *mrtyu*, զենդ. *meredyu*, հայր. *-mrši*
yu:

Հմմտ. **մեռ-անի-մ** (N. 195), դը Լագարդը այն զուգադրում է զենդ.
վերականգնված ձևի հետ **mareθra* և այդ պատճառով հանգեցնում է
հնդեվրոպական *mrtra* ձևին = գոթ. *maúrþr* «սպանություն»: -Ես այդ **մար** *mar*
հին ձևը հանդիպել եմ Եփրեմի մոտ, Վենետիկ 1836, հ. III, էջ 20, վերջին
տողը, էջ 21, տող 14, 20, 32: Այնտեղ՝ այն **թե՛** տպված տեքստում և **թե՛**
ձեռագրում հերթագայվում է *mah* ձևի հետ ճիշտ այնպես, ինչպես էջ 17-ում
պահ-ել-ը (տող 18) պարհ-ել-ի հետ (տող 24);

186) **մաճ** *mač* (սեռ. մաճոյ) «զոթանի մաճ», նպր. *šmašj*, «*vomer*»,
փարսի՝ *mātk* «զոթանի մաճ» (ZDMG 36, 70):

(Արդյոք կարո՞ղ է հայերեն բառը փոխառություն լինել):

187) **մայր** *mair* (սեռ. մօր, գործ. մարր) «մայր», հուն. *μήτηρ* (դոր. *μάτηρ*),
լատ. *māter*, հրգ. *muoter*, հւլ. *māti*, լիտվ. *mótė*, հիռլ. *mathir*, սնու. *māta*, զենդ.
māta, պագ. *māð*, նպր. *mādar*: Դրա հետ կապված նաև՝ **մօրու** *mauru* (սեռ.
մօրուի) «խորթ մայր» = *μητρειά*;

188) **մարդ** *mard* (սեռ. մարդոյ) «մարդ», սնու. *marta*, զենդ. *mareta*, նպր.
mard, հուն. *βροτός* «մահկանացու, մարդ»:

Բառը պարսկական փոխառություն չէ, քանի որ այդ դեպքում այն պետք
է **մարտ** *mart* հնչյեր, ինչպես այդ հետևում է **կերտ**-ից «կերտված, արված,
ստեղծված»: Հնդեվրոպական հիմք ձևը **մօրտ**-ն է «մահկանացու», ոչ *mrto*
«վախճանված» (*հմմտ.* հուն. *φóρτο-ς* «զգեստ, բեռ» = հնդեվր. *bhórto*, սնու.
bhrta «կրված, տարված» ձևի կողքին = հնդեվր. *bhrto*) - *հմմտ.* մեռանիմ

meřanim (N. 195):

189) **մարմին** *marmın* (սեռ. մարմնոյ) «միս. մարմին», *հմմտ.* սնս. *marmān* «հող, մարմնի բաց մաս, որը ենթակա է մահացու հարվածի» P.W.:

190) **մարտ** *mart* (սեռ. մարտի) «մարտ, պայքար», **մարտ-նչ-ի-մ** (աորիստը՝ մարտ-եայ) «մարտնչում են», հուն. *μάρ-να-μαί* «կռվում են, մարտնչում են»:

Հայ **մարտ**-ը հավանաբար բխում է **mar-d** արմատից:

191) **մեծ** *mec* (սեռ. մեծի) «մեծ», հուն. *μέγας*, գոթ. *mikil-s* «մեծ»:

Հմմտ. **մեծ-ար-եմ**-ը («մեծարում են, բարձր են պահում») *μεγαίρω*-ի հետ «մեծարում են, նախանձել»:

192) **մեղ** *mel* «մեղք, անարդարություն», մեղ-անչ-ե-մ «մեղանչում են» (կատարյալը՝ մեղ-այ), հուն. *ἀμαρτία*, *ἀμαρτάνω*:

Հմմտ. հուն. *ἡμαρτον*, *νημερτής*, *ἡμβροτον*, արմատը՝ *amrt*, *amert*, *amort* տարբերակները *mrt*-ից (*հմմտ. օ-մէլγ-ω*): Այլ տեղերում հայերեն բառը օգտագործվում է լատ. *malus*, սնս. *malam* «կեղտ», հուն. *μέλας*, «սև» և այլնի դիմաց:

193) **մեղկ** *melk* «մեղկ, թույլ», հուն. *μαλ-ακό-ς*, լատ. *mollis*:-?

194) **մեղր** *melr* (սեռ. մեղս) «մեղր», **մեղու** *melu* (սեռ. մեղուի մեղս) «մեղու», հուն. *μέλι* (հիմքը՝ *μελιτ*) «մեղր» *μέλισσα* (*melitya*-ից) «մեղու», լատ. *mel* (*mellis*), գոթ. *milib*, հիռլ. *mil* «մեղր»:

195) **մեռանիմ** *meř-ani-m* (կատար. *meř-ay*) «մեռնում են», ան-մեռ, սնս. *marāna* «մահ», *mriyatē* = զենդ. *miryēitē* = նարս. *mīrad* «մեռնում են», լատ. *morior*, հւլ. *mř-ē-ti* = **meř-ti*, լիտվ. *mirti* «մեռնել»:

Հմմտ. **մահ** (N. 185) և **մարդ** (N. 188):

196) **մեք** *me-k* «մեք», մե-ք «մեք», ոչ թե վերաբերում է *ἡμεῖς* = *ἄμμες*, սնս. *a-sma-* (= նախն. *m-sma*) ձևերին, այլ եզակի թվի հիմքի թերակամ ձևերին սնս. զենդ. *ma-*, հուն.-լատ. *me* և այլն:

Հմմտ. **դու-ք** *du-k* «դուք» **դու** եզակի ուղղակամինց:

197) **մեգ** *mēg* (սեռ. *migi*, գործ. *migon*) «մեգ, մառախուղ», սնս. *mēgha*, «ամպ», զենդ. *maēga* «ամպ», նարս. *mēg*, օտեթ. *mīg* (*tag.*), *miega* (*dig.*), «մառախուղ, ամպ», հուն. *μίχλη* = հւլ. *mīgla* = լիտվ. *mīglà* «մառախուղ, մեգ»:

198) **մեչ** *mēz* (սեռ. միզի, միզոյ) «մեչ», **միզել** «միզում է», սնս. *mēha* «մեչ», *mēhati* «միզում է», զենդ. *maēza*, *maēzaiti*, նարս. *mēz*, *mēzud*, բելուջ. *mēz-ay*, *miž-ay* «միզել», աֆղ. *mīt-āl* (*ipt. miž-ah*) «միզել», օտեթ. *mīzūn* (*tag.*) *mēzun* (*dig.*) «միզել», հուն. *ό-μίχ-έ-ω*, լատ. *mingo*, *mējo*, անգլսարս. *mīge*, լիտվ. *mīžti*, ներկամ՝ *mēžū*:

199) **մեջ** *mēj* (սեռ. *mijoy*, ներգ. *i miji*) «մեջտեղ», սնս. *madhya*, զենդ. *maidya*, հուն. *μέσσος*, լատ. *medius*, գոթ. *midjis*, հւլ. *mēžda*, հիռլ. *medón* «*medium*»:

Հայ. **մեջ** բխում է **medy*-ից, ինչպես **այլ-ը** *aly*-ից-?

200) **մի** *mi* «մի, ոչ», սնս. զենդ. *huyru. mā*, հուն. *μή*:

201) **մի** *mi* (սեռ. միոյ) «մի, մեկ», հուն. *εἷς*, *μία*, *ἓν* (*sem-s*, *sm-ia*, *sem* ձևերից):

Հմմտ. G. Meyer, *Griech. Gramm.* § 395:

Այնուհետև նաև՝ **մե** *mē* (սեռ. *me-ni* մենի) «մեմակ»-?

202) **միս** *mis* (սեռ. մսոյ) «միս», սնս. *māš-* (բարդ բառերում), *mās*, *māša*, գոթ. *mimz*, պրուս. *mensā*, հւլ. *męso*, լիտվ. *mėsà*:

Հմմտ. Joh. Schmidt, *KZ* 26, 339:

203) **միտ** *mit* (սեռ. մտ-ի, մեծ մասամբ հոգնակի թվով՝ **միտ-ք**, սեռ. մտ-աց) «միտք, մտքեր», սովորաբար զուգադրվում է սնս. *mati* «միտք, մտածողություն», զենդ. *maiti*, լատ. *mens* (*men-ti-s*), գոթ. *ga-munds* «հիշատակ», լիտվ. *at-minti-s* «հիշողություն», հւլ. *pa-meř* «*մտնալ*»: Սակայն նրա հիմք ձևը **mn-ti-s*-ն է, որին հայերենի **միտ**-ը համադրելի չէ: Հնչյունապես այն ավելի շատ հարաբերվում է *μηδος* «խորհուրդ» *μήδομαι* «կշռադատում են, չափում են» բառերի հետ: Նրան է վերաբերում նաև հուն. *μέδομαι*, լատ. *modus*, գոթ. *mita* «չափում են», *mit* ծո «խորհրդածություն, մտածմունք», հիռլ. *midur*-ը «*puto*»:

204) **մնամ** *mna-m* (կատար. մնա-ց-ի) «մնում են, սպասում են», հուն. *μένω*, *μί-μν-ω* «մնում են», լատ. *maneo*, հարս. *a-mān-aya* «նա սպասում է», զենդ. *upa-mān-ayen* «պետք է սպասել», նարս. *mān-am* «մնում են»:

Որպես արմատ հավանաբար պետք է դիտել **մնա**-ն, *հմմտ.* սնս. *mā*, հուն. *μνā* *man*-ից «կարծել», Brugman, *M.U.* I, 47:

205) **մոզի** *mozi* «մոզի, ջահել ցուլ» (նհայ. վկայակոչվում է մեկ անգամ Երզնկացու մոտ, XIV դ.) = «երինջ, մոզի», հուն. *μοσχίον*:-?

Եթե *μόσχος* - ը հնդեվր. *mozg'hos*-ից է°:

206) **մուկն** *mukn* (սեռ. մկան) «մուկ, մկան», սնս. *mūš* «մուկ», *mūša*, *mūšaka*, *mūšikā* «առնետ, մուկ», նարս. *mūš*, փարսի *mūšk*, բելուջ. *mūšk* «առնետ, մուկ», աֆղ. *mažak* «մուկ», հուն. *μῦς* «մուկ, մկան», լատ. *mus*, *musculus*, հրգ. *mūs* «մուկ, մկան», հւլ. *myši* «մուկ», *myšica* *βραχίον*:

207) **մրջին** *mrjmn* (սեռ. մրջման) կամ **մրջիմ** *mrjmn* (սեռ. *mrjean*) «մրջում», հուն. *μύρμηξ* հիյուս. *maurr*, հւլ. *mravij*, կիւր. *morion*, զենդ. *maoiri*, նարս. բելուջ. *mōr*. փարսի՝ *morik* «սև մրջում» (*ZDMG* 36, 64), օտեթ. *muljug*:

Հայ. մրջ-ինն, մրջ-իմն ձևերը հավանաբար հետագայում բխել են՝ **murj-* *imn*, **murj-* *iun* ձևերից:

208) **մորուք** *mōru-k*՝ կամ **մորու-ք** (սեռ. մորուաց) «մորուք», սնս. *çmaçru* (**smaçru*-ից) «մորուք», լիտվ. *smakra* «դունչ»:

Հմմտ. Joh. Schmidt, KZ 25, 126, հայ. մորը-ը «Փ»-ի սղմամբ ծագել է smokr-ից:

209) **յառնեմ** *y-ar-ne-m* (աորիստը՝ յարեայ *y-ar-eay*, հրամայականը՝ արի) «վեր եմ կենում», հուն. *ὄρ-vu-mai*, «վեր եմ կենում», կատար. *ὄρτο* «վեր կացավ», սնու. *rođi* «վեր է կենում», կատար. *ud-ārta* «վեր կացավ», լատ. *orior*:

210) **յարգեմ** *y-arg-e-m* «հարգում եմ, զնահատում եմ», **յ-արգ-ում** «արժեքավոր, հարգի», այստեղից ան-արգ, «անարգ», *ἄτιμος* (Մատթ. 13, 57), **ան-արգ-ե-մ** «անարգում եմ, արհամարհում եմ», սնու. *argha* «արժեք, զին, պարզ», *arhati* «արժանի է, իրավունք ունի, պետք է, ի վիճակի է», զենդ. *are-jaiti*, *arejanh* «զին, արժեք», օսեթ. *ary* «զին, արժեք», պիլ. *aržānik* «արժանի», նպրս. *arj* «արժեք, զին», *arjmand* «արժեքավոր, ազնիվ», *arz-īdan* «արժանի լինել, արժեքավոր լինել», *arzān* «արժեքավոր, արժանի»:

Հմմտ. նաև՝ հայ. *arg-oy*, *arg-a-vor*, *y-arg-i* !այ. **արժ-ել** «արժենալ», **արժան** «արժանի» (արժան է «կարելի է, պետք է») փոխառությունն է պարսկերենից: **Արժան** ձևից են կազմվել նաև **արժան-ա-տը** և **արժան-ի** բառերը:

211) **յեսան** *y-esan* (սեռ. յեսան-ի) «հեսան, սրաքար»: Հավանաբար ոչ մի առնչություն չունի ո՛չ սնու. *čāna* «սրաքար» բառի (հուն. *κῶνος* «խր-ցան», լատ. *cuneus*, հիյուս. *hein* «հեսան») և ո՛չ էլ հուն. *ἀκόνη* «հեսան, սրաքար», սնու. *ačan* «պարսատիկ» և ինչպես նաև այլ բառերի հետ: (Curtius, Grundz.⁵ 131):

212) **յես** *yet* «հետո», **հես** բառի «ոտնահետք» կողքին:

213) **յիսուն** *yisun* «հիսուն», հուն. *πεντήκοντα* և այլն; յի-ն յիսուն բառում պետք է հինգ-ից առաջացած լինի:

214) **յոյզ-ք** *yoiz-k'* (սեռ. յույզից) 1) «փնտրելը», 2) «հուզմունք, ալեկոծում», այստեղից էլ՝ *yuz-e-m* (*yuz-eč-ի*); 1) «փնտրում եմ, հետազոտում եմ», 2) «հուզվում եմ», զենդ. *yaozaiti* «շարժվում է, հուզվում է, ալեկոծվում է»:

Այստեղ դժվար է մտածել փոխառության մասին, այսպիսով, երկուսն էլ հնդեվր. մի ինչ-որ *yug'h-ից* են սերվում: -?

215) **յորայ** *yauray* (սեռ. յորայի) «խորթ հայր», հուն. *πάτριωσ* «քեռի, հորեղբայր, մորեղբայր»:

Հմմտ. հայր, հորու (N. 155):

216) **նաւ** *nav* (սեռ. նաու) «նավ», **նաւ-ե-մ** «նավարկում եմ», սնու. *nāu-s* «նավ, մակույկ», նպրս. *nāvi* (*nāviyā-ում*) «նավակազմ», նպրս. *nāv* «navicula», հուն. *ναῦσ*, լատ. *nāvis*, հիլդ. *nau*, հրգ. *nacho* «մակույկ»:

Հայ. **նաւագ-ը** *vaúτης* փոխառություն է պարսկերենից (**nāvāz*) ZDMG

35, 662, սրգ. *nā we-ն* «նավ» լատիներենից, KZ 25, 20 ծնթ.: Հայերեն նաւ-ը նույնպէ՛ս փոխառություն է:

217) **նեարդ** *neard* (սեռ. ներդի) «նյարդ, ջիղ», սնու. *shāvan* «ժապավեն, ջիղ», զենդ. *snāvare* «ջիղ», օսեթ. *navr* «երակ»:

Հմմտ. հայ. **լեարդ** «լյարդ» (N. 120): Նրա՞ն է վերաբերում հուն. *νεῦρον-ը*:

218) **նեղ** *nel* «նեղ», անգլ. *narrow*:

Հմմտ. աֆղ. *narai* «բարակ» «thin, slender, narrow»:

219) **նետ** *net* (սեռ. *neti*) «նետ», նպրս. *nai*, *nāi* (**nada*, **nāda* ձևերից «խողովակ, եղեգնուտ», սնու. *nađa*, *nada* «խողովակ» (ZDMG 35, 717):

220) **նիստ** *nist* «նիստ, դրություն, տիրապետություն»: նստ-ի-ն (կատար. նստ-այ, հրամ. նիստ) «նստած եմ», սնու. *nīḡa* «մահիճ, բըռչ-նարուն», լատ. *nidus*, զերմ. *Nest*, լիտվ. *lįzda-s*:

Հնդեվր. *nizdo-ն* բխում է *ni-sed-o-ից*:

221) **նիրհ** *nirh* «նիրհ», սնու. *nidrā* «քուն», *ni-drā* «նիրհել, քուն մտնել»?

Սանսկրիտի *nidrā-ի* կապակցությամբ հայերենում պետք է սպասել մոտավորապես *nitr* կամ *nirt*, բայց ոչ **նիրհ**: Հին պարսկերեն **nidrā-ն* որպես փոխառություն հայերենում կարող էր **նիրհ** տալ, սակայն իրաներենում **nidrā չի հանդիպում*:

222) **նոր** *nor* (սեռ. նորոյ), «նոր», սնու. *nava-s*, *nav-ya-s*, զենդ. *na-va-*, հուն. *νέος*, *νεαρός*, լատ. *novus*, գոթ. *niú-ji-s*, լիտվ. *naú-ja-s*, հւլ. *novū*, հիլդ. *múe*:

Հայերեն **նորո-ն** բխում է *թե = հուն. νεαρο - ?* Fick B.B. III, 1605

223) **նու** *nu* (սեռ. *nuoy*) «հարս», սնու. *snušā*, հուն. *νύος*, լատ. *nurus*, հրգ. *snur*, հւլ. *snūcha*:

224) **շուն** *šun* (սեռ. *šan*) «շուն», սնու. *čvā* (սեռ. *čunas*), զենդ. *spā* (սեռ. *sūnō*), հուն. *κύων*, լատ. *canis*, գոթ. *hun-d-s*, լիտվ. *szū* (սեռ. *szūn-s*), հիլդ. *cū* (սեռ. *con*):

225) **ո** «ո՞վ», սնու. *ka*, հուն. *πο*, *quo* և այլն: -?

226) **ոզնի** *ozni* (սեռ. *ozi*) «ոզնի», հուն. *έχῖνος*, հրգ. *ig-il*, հւլ. *ježi*, լիտվ. *cžys*:

Արդի հայերեն՝ **kozni**: -?

227) **ողբ** *olb* (սեռ. *olboy*) «ողբ», **ողբ-ա-մ** *óloφύζω*, հուն. *όλοφύρομαι* «ողբ», *όλοφύδνός* «ողբալով»: -?

228) **ոյժ** *oiž*, սեռ. ուժոյ կամ ուժի «ուժ», սնու. *ōjas* «ուժ», զենդ. *aojanh*, պալ. *ōž-i* «ուժ» և այլն: Հմմտ. Curtius, Grundz.⁵ 187):

Ես դժվարանում եմ այս փոխառություն համարել, սակայն, համաձայն

բաղաձայնների տեղաշարժի, սնւ. *ōjas*-ի դիմաց հայերեւոյնում պետք էր թերևս *oik* կամ **oič* սպասել:

229) **ոստ** *ost* (սեռ. ոստոյ) «ոստ, ճյուղ», գոթ. *ast-s*, հուն. *ὄζος*:
Հնդեվր. հինք ձևը՝ *ozdo-s*:
230) **ոսն** *otn* (սեռ. ոսին, հոգն.՝ ոս-ք, սեռ. ոս-ի-ց) «ոսք», սնւ. *pād* (սեռ. *padas*), *pāda-s*, զենդ. *pāda*, բելուջ. *p'ād*, նաբւ. *pāi*, հուն. *πός*, լատ. *pes*, գոթ. *fōtu-s* «ոսք»:

Հայերեւոյնում **hot*-ի դիմաց սպասելի է ոս-, *հմմտ.* հետ *het*:
231) **որբ** *orb* (սեռ. որբոյ) «որբ», լատ. *orbis*, հուն. *ὄρφοός* (*ὄρφοβότης*-ում), *ὄρφανός*:

232) **որթ** *ort* (սեռ. որթոյ) «խաղողի որթ», որթ *ort* (սեռ. որթու) «հորթ», երկուսն էլ (*հմմտ.* ըստ իմաստի *μόσχος*-ը) կան միայն վերջինը հարաբերվում են հուն. *πόρτις*, *πόρ-τα-ξ*, *πόρ-ι-ς*, սնւ. *prthuka-s* «կենդանու ձագ» ձևերի հետ (*De Lagarde. Armen. Stud. 174, C. i. ius, Grundz. 282*):-?

Հայերեւոյնում պետք էր սպասել *hord*, *հմմտ.* *hori* «հորթ»:
233) **ործ** *orc* «ործ, ործկածը», ործ-ա-մ (կատարյալը՝ ործ-աց-այ «ործկում են», զկոտում են), հուն. *ἐρεύγομαι*, լատ. *ruc-ta-re* «erugere», հւլ. *rygajā*, «ructo», լիտվ. *raugmi*:-?

Հայերեն **ործ-ա-մ**-ը կարող էր թերևս կանգնել **o-ruc-a-m*-ի կողքին, սակայն **ործ**-ի համար (= հուն. *έ-ρ-υ-γ-ή*) պետք էր սպասել **o-ruc* (որպես սեռ. վկայվում է ործ-ոյ): Հայ. *ծ-ն* (= նախն. *g*¹) զուգահեռներ ունի սլավոլիտվ. *g* (= նախն. *g*) հետ:

234) **որձ** *orj* «որձ» **միորձի** *mi-orj-i* բառում = *μόνορχις* (Գևտ. 21, 20), **ամորձի-ք** «testicles», **ամորձ-ատ** «castrated», **որձ-ատ** «capon», **որձ-ի** «not castrated» (Բեդրոսեան, «Հայ-անգլերեն բառարան», Վենետիկ 1875-79), զենդ. *erezi*, հուն. *ὄρχις*:

Նաև՝ **որձ** «արու» (կենդանի):
235) **ոք** *ut* (սեռ. ուքից) «ուք», սնւ. *aštāu*, զենդ. *ašta*, հուն. *ὄτκω*, լատ. *octo*, գոթ. *ahtau*, լիտվ. *asztūni*, հւլ. *osmi*, հինդ. *oet*, կիմր. *wyth*:

236) **ունայն** *unain* «ունայն, դատարկ», սնւ. զենդ. *ūna*, հուն. *εὖ-νι-ς* «թալանված», գոթ. *van-s* «պակասող, բացակայող»:
Հայ. **ունայն** **oin-ain*-ից, *հմմտ.* *εὖ-νι-ς*:

237) **ուշ** *uš* (սեռ. ուշի) «հուշ, հիշողություն, հասկացողություն, ուշադրություն», զենդ. *uši* «հասկացողություն», նաբւ. *hōš* (*huš*):
Որքան էլ որ հին և գործածական լինի այս բառը, այնուամենայնիվ, այն իր հնչյունական կազմի պատճառով փոխառություն է համարվել:

Հմմտ. նաև՝ **ապ-ուշ**:
238) **ուս** *us* (սեռ. ուսոյ) «ուս», սնւ. *āsa-s*, հուն. *ωμός*, լատ. *um-e-ru-s*, գոթ. *ams*:-

Հայ. *us*-ը բխում է **omso*-ից:
239) **ուստր** *ustr* «որդի» «կազմվել է որպես **դուստր** բառի հակադրություն» դը Լազարդ: Բայց ի՞նչ օրինակով:

Իրականում **ուստր** «որդի, արու զավակ» և **դուստր** բառերը մեծ մասամբ միասին են կիրառվում:
Հմմտ. Մատթ. 10, 37, Բ կորնթ. 6, 18; Ծնունդը 5, 4 և այլն:

240) **ուսեմ** *ut-e-m* (աորիստը՝ կեր-այ) «ուտում են», սնւ. *admi*, հուն. *ἔδω*, լատ. *edo*, գոթ. *ita*, հւլ. *jami*, լիտվ. *ėdmi*:
Անհասկանալի է *ut-e-m*-ի *u*-ն, որը հնչյունական օրենքների համաձայն պետք է *oi*-ի դիմաց կանգներ:

241) **չորք** *čor-k'* (սեռ. չոր-ի-ց) «չորս», սնւ. *čatvāras*, զենդ. *čadwārō*, հուն. *τέσσαρες*, լատ. *quattuor*, գոթ. *fidvōr*, հւլ. *četyre*, լիտվ. *keturi*, հինդ. *cethir*:
Նախնական ձևը *ketvōres*, *հմմտ.* ZDMG 35, 161-173:

242) **չու** *ču* «չու», այստեղից՝ **չու-ե-մ** *ču-e-m* (կատար. *չու-եց-ի*), «չվում են», *ἀπαίρω*, սնւ. *čyuti* «մի բանից անջատվել», *čyavaté* «հեռանում է», զենդ. *šavaite* «զնում է», հւլ. *ašiyavam* «ճանապարհվեցի», նաբւ. *šavam* «զնում են», աֆր. *šv-əl* «դառնալ», բելուջ. *դերք. šuša* «զնացած», քրդ. *čüm* «զնում են», *outp. caun* «զնալ», վախի *čauam* «զնում են», հուն. *σεύομαι*:

Նաև կատարյալը՝ *čog-ay* «զնացի», *հմմտ.* ZDMG 36, 118:

243) **ջեռնում** *jei-nu-m* (կատարյալը՝ ջեռայ *jei-ay*) «տաքանում են, շիկնում են, ջերմանում են», **ջեր** *jer* «ջերմ, ջերմություն, լավ եղանակ» (*εὐδία*), **ջերանիմ** «ջերմում են, այրվում են, հիվանդ են», **ջերմ** (սեռ. ջերմոյ) «տաք», **ջերմն** *jermn* (սեռ. ջերման) «ջերմություն», սնւ. *ghrōmi* «զուսավորում են», *ghrōa-s* «տապ, շոգ», *haras* «տաք», զենդ. *garema*, նաբւ. *garm* «տաք», հուն. *θερομαι* «տաքանում են», *θέρω* «ամառ», *θερμός* «տաք, շոգ», *θερμαίνω* «տաքանում են», լատ. *formus*, զերմ. *warm*, հւլ. *grēti* «տաքացնել», *gorēti* «այրվել» (ամանցողական), *po-žarū* = **gērū* «հրդեհ», հայրուս. *gorme* «տապ», հինդ. *gor* «ջերմություն, կրակ»:

Հմմտ. KZ 25, 168, հայ. ջեր = *θέρω*, հայ. ջերմ = *θερμός*:

244) **ս** *s* «այս» (դերանվանական վերջածանց), լիտվ. *szì-s*, հւլ. *sì* (*իզ. sì, չեզ. se*), գոթ. *hi* (տե՛ս *himma, hina, hita*):

245) **սառն** *sain* (սեռ. սառին) «սառույց», **սառ-նու-մ**, **սառ-չի-մ** (կատար. *սառ-եայ*) «սառչում են», սնւ. *ciçira* «զովություն, ցուրտ, սառնամանիք, զով, ցուրտ», զենդ. *sareta* «սառը», նաբւ. *sard* «սառը», *sarmā* «ցուրտ» (հակահիշը՝ *garmā* «ջերմություն»), օսեթ. *sald* «ցուրտ», լիտվ. *szálta-s* «սառը», *szalnā* «եղյամ», հւլ. *slana* = **solna* «եղյամ»:

Աչքի է զարնում հայ. **ս**-ն սլ. լիտվ. **ի**-ի դիմաց:
Այնուհետև՝ **ցուրտ** *çurt*:-?

246) **սաստ** *sast* (սեռ. սաստի) «հանդիմանություն, սպառնալիք, դժկամություն», **սաստ-ե-մ** «սաստում եմ» «սպառնում եմ, սրում եմ», **սաստ-իկ** «սաստիկ, ուժեղ», սնու. *çāsti*, «պատիժ, տուգանք», *çāstar* «պատժող, հրամայող» *çās* արմատից «պատժել, սանձել, տիրապետել, հրամայել, ուսուցանել», զենդ. *sāstar* «իշխող, տիրապետող, տիրան»:

247) **սար** *sar* (սեռ. սարոյ) «սար, բարձունք, կատար, գագաթ, լանջ» (*ἀνάβασις*, Թիք 34, 4, *πρίων* Յուդիք 3, 14), սնու. *çiras* «զուլխ, ծայր», զենդ. *sarañh* «զուլխ», նպր. *sar* «զուլխ, գագաթ», օսեթ. *sar* «զուլխ» հուն. *κάρρα*, *sarañh* «զուլխ», նպր. *sar* «զուլխ, գագաթ», օսեթ. *sar* «զուլխ» հուն. *κάρρα*, *κόροση*, լատ. *cerebrum*; **սալանդ-ա-սար** «*capo della setta*» և նման այլ բառերում **սար**-ը հավանաբար պարսկական ծագում ունի:

248) **սեսա** *seav* «սև», սնու. *çyāva*, զենդ. *syāva*, պիլ. *siyāk*, նպր. *siyāh*, օսեթ. *sau*, վախի ծու:

249) **սին** *sin* (սեռ. սնոյ) «սին, դատարկ, փուլ», հուն. *κενεός*, *κενός*;

250) **սիրտ** *sirt* (սեռ. սրտի) «սիրտ», հուն. *καρδία*, լատ. *cor* (*cordis*), գոթ. *hairtō*, լիտվ. *szirdis*, հւլ. *srīdīce*, հիբլ. *crīde*, սնու. *hrd*, *hrdaya*, զենդ. *zaredaya*, նպր. *dil*:

Սնու. *hrd* = զենդ. *zaređ* - այն եվրոպական բառերից շեղվում է այնպես, ինչպես սնու. *aham*-ը = զենդ. *azem*, հուն. *έγω*, լատ. *ego* և այլ ձևերից:

251) **սին** *siun* (սեռ. սեան) «այուն», հուն. *κίων*:

Հմմտ. A. Müller B. B. I, 290, Anders Fick a.a.O. 333:

Ես հայերեն սին բառը բխեցնում եմ հայ. **sivan* կամ **sēvan* ձևերից, հուն. *κίων*-ը, ուրեմն՝ պետք է դրվի *κίων*-ի դիմաց:

252) **սխալ** *sxal* «սխալ, թերություն, պակաս, պակասություն, թերի», **սխալ-ակ** «սխալմունք, տատանվող, խախուտ, անհաստատ, հարբած», **սխալ-ան-ք**, «սխալ քայլ», **սխալ-ե-մ**, **սխալ-ի-մ** «սխալվում եմ, մեղավոր եմ», «մոլորվում եմ», սնու. *skhal-ā-mi* «սայթաքում եմ, տատանվում եմ, սխալ քայլ եմ անում»; դերբայը՝ *skhalita* «սայթաքելով, մոլորվելով, թերի, չափազանց քիչ, վրիպելը, սայթաքելը, սխալմունք, վրիպում», *skhalana* «սայթաքելը», հուն. *σφάλλω* «զգում եմ, ձեռքիցս բաց եմ թողնում», *σφάλλομαι* «սայթաքում եմ, ճոճվում եմ, տատանվում եմ, ընկնում եմ, մոլորվում եմ, սխալվում եմ», *σφάλμα* «սխալմունք, ձախողություն, սայթաքում», *σφαλερός* «խաբուսիկ, անհաստատ, ճոճուն»:

253) **սկետուր** *skesur* (սեռ. սկետրի) սնու. *çvaçrū* «սկետուր» - *çvaçura* «սկետուրայր», զենդ. *xwasura* «սկետուրայր», հուն. *έκυσρά-έκυσρός*, լատ. *socrus-socer*, գոթ. *svaihrō-svaihra*, զեթ. *Schwieger-Schwäher*, հւլ. *svekry-svěkrū*, լիտվ. *szészura-s* «սկետուրայր», կորն. *hvirgeren-hveger*:

«Սկետուրայր» հասկացությունը հայերենում արտահայտվում է սկետուր-այր *skesr-air* բառով, այսինքն՝ «սկետուրի այր» (ամուսին), կամ՝ **սկետուրայր**

skesreay, այսինքն՝ «խորթ մայրական», սկետուրի ժամանակակից ձևն է՝ կետուր, որը Եզնիկի մոտ սխալմամբ կանգնած է սկետուրի փոխարեն (զկետուր՝ զսկետուրի դիմաց): Իրանական լեզուներից նրա հետ են զուգադրվում նպր. *xusur*, *xusar* (**xwasur*-ից), բելուջ. *vasarik*, քրդ. *xaur*, աֆղ. *sxar*, վախի *šars*, սարիղոլի *xasur* (փոխառություն) «սկետուրայր», նպր. *xasū*, *xusū*, *xwaš* և այլն, բելուջ. *vasi* (**vasū*-ից), քրդ. *xoasia*, աֆղ. *xwašāh*, վախի *šāš*, սարիղոլի *xex* «սկետուր»:

254) **սուգ** *sug* (սեռ. սոդոյ) «սուգ», սնու. *çōka*; 1) «շոգ»; 2) «վիշտ, ցավ, սուգ», նպր. *sōg* «սուգ»:

255) **սուն** *sun*, որպես տասնավորների կազմության միջոց՝ երե-սուն, քառ-ա-սուն, յի-սուն, վաթ-սուն, եփան-ա-սուն, ութ-սուն, ինն-սուն, հուն. *-κοντα*, *τριᾶκοντα*-ում և այլն, լատ. *-ginta* *triginta*-ում և այլն, սնու. *çat* *triçat*-ում և այլն:

256) **սուրբ** *surb* (սեռ. սրբոյ) «մաքուր», սրբ-ե-մ «սրբում եմ», սնու. *çubhra* «պարզ, մաքուր, փայլուն»:

257) **սպասեմ** *spas-e-m* (աղբիստը՝ սպաս-եց-ի) «ինչ-որ բանի եմ սպասում», (2) «սպասարկել, ծառայել», սպաս «ծառայություն»¹, զենդ. *spas* «լրտես», *spasyēiti* «նկատում է», սնու. *spaç* «լրտես», *paçyati* «տեսնում է», հուն. *σκοπός* «լրտես», *σκέπτομαι*, լատ. *con-spicio*, հրգ. *spēhōn* «լրտեսել», հւլ. *pasti* «հսկել, արածեցնել»:-?

258) **ստերջ** *sterj* (*sterd*) «չբեր, ստերջ» (կենդանիների համար), հուն. *στεῖρα*, սնու. *starī*, լատ. *sterilis*, գոթ. *stairō*;

259) **ստին** *stin* (սեռ. ստեան, բաց. ի ստենէ) «կանացի կուրծք, ստինք», սնու. *stana*, զենդ. *fštāna*, նպր. *pistān*:

Նաև՝ **ստն-դի**, **ստն-դիաց** «ծծկեր», **ստն-տու** «ծծմայր»:

260) **սրունք** *srun-k* (սեռ. սրուն-ի-ց կամ՝ սրու-ան-ց կամ՝ սր-ան-ց) «սրունք, սրնքամիս», *κνήμαι*, լատ. *crus*, հոգն.-ուղղ. *crūres* (**cruses*-ից):

Աճական ձևը՝ **սր-ն-կուն-ք**, այստեղից էլ՝ **սոնապան** *sīn-a-pan* *κνημῖς* (-պան-ը պարսկերեն է = պաշտպան):

261) **վանեմ** *van-e-m* (կատարյալը՝ վան-եց-ի) «վանում եմ», զենդ. *van* «խիսել, հաղթել»:-?

262) **վառ** *var* «վառ», **վառ-ե-մ** «վառում եմ», հւլ. *vrēti* «*fervere*», ներկան՝ *vrjā*, *varū*, *καῦμα*, *variti* «եփել», լիտվ. *virti* «եփել» և այլն:

Fick, Wörterbuch II, 661, Curtius, Grundz, 587:

263) **վասն** *vasn* «պատճառով», նպր. *vašnā* «ողորմածությամբ, միջոցով», զենդ. *vasna*, *vasañh* «կամք, ցանկություն», *vasmi* «ուզում եմ» = սնու. *vaçmi*, հուն. *έκών*, «կամովին, կամք», *έκρητι*, «հանուն, կամք»:

¹ Սակայն. դժվար թե *սպաս*-ը պատկանելիս լինի նպր. *սրբ*-ին:

264) վարձ *varj* (սեռ. վարձու) «վարձ, ոռճիկ», նպրս. *varz-a* «վաստակ, շահ, շահույթ»:-?

265) ի վեր *i-ver* «ի վեր, վերևում», ի վերայ «վրա, վերևում», ի վերոյ «վերևում», (ի վերոյ քան «վերևում, ավելի բարձր քան»), ի վերուստ «վերևից», սնս. *varšman* «բարձունք, բարձրություն», *varšiyas*, «ավելի բարձր», *varšištha* «ամենաբարձր, բարձրագույն», հւլ. *vričhū koruφή* «cacumen», *vriču épánw*, լիտվ. *virszùs* «ավելի», *virszùì* «վերևում, վրա»:

ZDMG 36, 121:

266) վեց *veç* (սեռ. վեցից), սնս. *šaš*, զենդ. *xšvaš*, նպրս. *šaš*, հուն. *ἕξ = Féξ*, լատ. *sex*, գոթ. *saihs*, հւլ. *šesti*, լիտվ. *szeszi*, հիբլ. *sé*, կիմր. *chwech*:

Այնուհետև նաև՝ հայ. վեշտասան «տասնվեց», զենդ. *xšvašdasa*, սնս. *šōdāça*, հայ. վաքսուն (սեռ. վաքսն-ի-ց) «վաքսուն», հուն. *Φεξήκοντα* :- Հայ. վեց-ը *veç* գալիս է *svek's-ից*, իսկ արիական ձևերը՝ *ksve k's-ից*:

KZ 27, 106-107:

267) տ- *t* ժխտական նախածանց = սնս. *dus-*, *dur-*, զենդ. *duš-*, *duž-*, հուն. *δυσ-* (*húsmn. δυσ- μενές-* = սնս. *durmanas* = զենդ. *dušmanāh-*), գոթ. *tuz-* (*tuz-vērjan* «կասկածել» բառում), հիբլ. *du-*, *do-miss-*:

Այնուհետև՝ հայ. տ-գետ «տգետ» = սնս. *durvēda* «տգետ», *húsmn. ZDMG* 36, 120:

268) տալոյր *taigr* (սեռ. տալոյր) «տեր» (ամուսնու եղբայրը), սնս. *dēvā*, հուն. *δαίρ* (*δᾶΨήρ*), լատ. *lēvir*, լիտվ. *dēveri-s* (*frater mariti*), հւլ. *dēvert*, անգլսաբ. *tācor*, հրգ. *zeihhur*:

Ժամանակակից հայ. տալոյր:

269) տամ *ta-m* «տալիս են», արիստը՝ *t-*տու (2. *t-*տու-ր, 3. *t-*տ, հոգն. 1. *t-*տու-ա-ք, 2. *t-*տու-ք, 3. *t-*տու-ն; կրավոր. 1. *t-*տու-այ, դերբ. *t-*տու-ալ), սնս. *da-dā-mi*, զենդ. *dadāmi*, հուն. *δῖ-δω-μι*, լատ. *do-* հւլ. անորոշ՝ *da-ti*, ներկա՝ *damī* = **dad-mi*, լիտվ. անորոշ՝ *dū-ti*, ներկա՝ *dūmi* = **dōd-mi*:

Կատարյալը՝ 3-րդ դեմք *t-*տ = սնս. *á-dā-t*; զենդ. *dā-t*; հոգն. 3-րդ դեմք՝ *t-*տու-ն = հուն. *ἔ-δo-v*:

Այնուհետև նաև՝ տոբ *tur* «պարզե», *húsmn. hուն. δῶ-ρο-v*, հւլ. *darū* և հայ. դիր, լիր, լուր (վերը); տա-յի և տու-յի հերթազայության կապակցությամբ *húsmn. δό-σι-ς* և *δῶ-ρο-v*, լատ. *dā-tu-s* և *dō-nu-m*, սնս. *da-d-masi*, *a-di-ta* և *da-dā-mi*, *dā-na-m*:

270) տասն *tasn* (սեռ. տասանց) «տասը», սնս. *dāça*, զենդ. *dasa*, նպրս. *dah*, հուն. *δέκα*, լատ. *decem*, գոթ. *taihun*, հւլ. *desēti*, լիտվ. *dészimtis*, հիբլ. *deich(n-)*, կիմր. *dec*:

271) տար *tar* (աշխարհ) «տար (երկիր)», որպես բարդության երկրորդ եզր տար-ա- *trans* իմաստով, սնս. *tiras* «վրայով այն կողմ, ճանապարհից

դուրս, մի կողմ», զենդ. *tarō* «մի բանի վրայով դուրս», լատ. *trans*, գոթ. *þair-h* «միջով», հիբլ. *tar* «trans»:-?

Հմնւտ. Curtius, Grundz⁵ 222, - հուն. *τῆλε-ն* ոչ մի առնչություն չունի հայ. *tar*-ի հետ: *τῆλε-ի* կապակցությամբ *húsmn. Curtius, Grundz.⁵ 490, Joh. Schmidt, KZ 25, 139*:

272) տեսանեմ *tes-ane-m* (կատարյալը՝ տես-ի) «տեսնում են», տես *δρασις*, տես-սակ *εἶδος*, հուն. *δέρκομαι* «տեսնում են», սնս. *perf. da-darç-a* = զենդ. *dādaresa*, հւաբս. *torh-t* «փայլուն», հիբլ. *con-dercar conspicitur, derc* «աչք»:

273) տեւեմ *tev-e-m*, կատարյալը՝ տեւ-եց-ի «տեւում են, մնում են, դիմանում են, կայուն են», սնս. *tu* «իշխանություն, հզորություն ունենալ», *tavas* «ուժեղ, ուժ», զենդ. *tavā* «կարող են, ի վիճակի են», նպրս. *tuvān* «ի վիճակի լինելով, կարողանալով»:-?

Կասկածելի է իմաստային տարբերության պատճառով:

274) տիզ *tiz* (սեռ. հոգն. *þ. tzoç*) «տիզ», զերմ. *Zecke*:-?

Կասկածելի է, քանի որ զերմ. *zecke*-ն պետք է համապատասխաներ հայ. **tic*-ին: Հայ. *tiz*-ը հանդիպում է 13-րդ դարի գրողների մոտ:

275) տիւ *tiv* (բաց. *i tvē* կամ *tevē*, գոթ. *tevon*) «ցերեկ», սնս. *divā* «ցերեկը», *divasa* «օր», լատ. *dies*, կիմր. *diw*, *dyw* «օր»:

276) տոյժ *toiž* (սեռ. *tuži*) «տույժ, տուզանք», *multa* = տուզան *tug-an*; *tuž-e-m* «տուզանում են, պատժում են», *tuž-i-m* «վճարում են, տուժում են» = *tugan-e-m*, *tugan-i-m*, նպրս. *tōxtan* (ներկան՝ *tōz-am*) *praestare, solvere, pendere*, պիլ. *tōjīšn* «տուզանք», *tōjam* «տուժում են» (*Z. P. Gl. 3, 3-4*):

Փոխառությունն է: Արմատի հիմնական ձևը՝

277) տուն *tun* (սեռ. *tan*) «տուն», սնս. *dam* (սեռ. *dan*) «տուն», *dama-s* «տուն», փիլ. *dmāna* «քնակարան» (փիլ. *dēng-patiš* = սնս. *pátir-dán*), հուն. *δόμο-ς*, *δῶ*, *δῶμα*, լատ. *domus*, հւլ. *domū*, հիբլ. *aur-dam prodomus*, գոթ. *timrjan* «ստեղծագործել, կառուցել»:

Հայ. *m>v* և այդ *v-ն* թերական հոլովներում սղվել է, *húsmn. šun* «շուն», սեռ. *šan*, *tun*, *tan*, այսպիսով, հետ պիտի գնա դեպի **tm-an*, փիլ. *dm-āna*:

278) տրտում *trtum* «տրտում, տխուր» նպրս. *dard* «ցավ»-ի համա՞ր:

Մակայն այրս. *dard-ը* *dart-ից* է սերվում, հայ. *trt-* հավանաբար առաջացել է *drd-ից*:

279) ցախ *çax* (սեռ. *çaxoy*) «ճյուղ, ցախ», սնս. *çākhā* «ճյուղ, ոստ», նպրս. *šāx*, լիտվ. *szakà*:-?

De Lagarde-ը համեմատում է նպրս. *istāx-ը* «ծիլ, բողբոջ, շառավիղ»:

280) ցին *çin* «milvus», հուն. *ἰκτινος* (*ἰκτινος*), սնս. *çyēna* «արծիվ, բազե, ցին», զենդ. *saena*:

281) **փետուր** *p'etur* (սեռ. *p'etroy*) «փետուր», սնու. *patatra, patra* «բլ», հուռ. *πετρόν* «բլ», հրգ. *fedara*, հւլ. *pero* «փետուր»:-?

Համեմատությունը կասկածելի է, քանի որ այն հակասում է մինչ այդ հայտնի հնչյունական օրենքներին:

282) **փիճի** *p'iči* (սոճի), հուռ. *πίσσα*-ի համար, լատ. *pix*, հւլ. *pik-lü* «փեժ» (*Pech*):-?

283) **փոշի** *p'oši* (սեռ. *p'ošvoy*) «փոշի», զենդ. *pašnu*, սնու. *pāsu*:-?

Գնչուերենից փոխառություն որպես *poši*:

284) **փոյթ** *p'oit'* (սեռ. *p'ut'oy*) *σπουδή* = հուռ. *σπουδή* -?

Գոյականից կազմված բայեր՝ *p'ut'-a-m σπουδάζω*, կատարյալը՝ *p'ut'-ac-ay εσπούδασα*:

285) **փուք** *p'uk'* «շունչ», *flatus, p'uk'-k'* «փքոց, փուքս», *denom* (գոյականից ածանցված բայ՝ *p'k'-a-m* «փքվել», այստեղից՝ **փչեմ** *p'č-e-m* «փչում եմ», հուռ. *φύσα* «փչելը, փքոց, փուք, փուքս», *φυσάω* «փչում եմ» (*blase*), *φύσκα* «փուք, շունչ») և այլն, *hūmūn*. Curtius, Grundz.⁵ 509; *p'uk'* հավանաբար պարսկական փոխառություն չէ (պրս. *pūk* «փուք») (*flatus ignis excitandi caussa ex ore emissus*):

286) **փոնգալ** *p'īn-g-al*, *p'īn-k'al*, **փոնչել** *p'īn-č-el*, «փոշտալ», հուռ. *πταίρω, πτάρνυμαι*, լատ. *sternuo*:-?

287) **քաղցր** *k'alcr* (սեռ. *k'alču*), «քաղցր», զենդ. *xwarez-išta* (գերադարձական աստիճան):-?

xwarezišta-ն պիլ.-ի թարգմանության մեջ բացատրված է «*xwārāst*» (?), ինչպես «արմավ», Darmesteter-ը թարգմանում է «*fullest of food*» (*Vd. 2, 28*), Geldner; «ամենահամեղները» (*die schmackhaftesten*):

Սակայն միայն հայերենի *k'aljr*-ը կամ *k'alcr*-ը ճշորեն կհամապատասխաներ զենդ. **xwarezu*; *k'alcr* (*γλυκύς*)-ը վերաբերում է (*gehört*) *k'alču* «*Most*» (*γλεῦκος*) «քաղցու, մրգից պատրաստված խմիչք»:

288) **քան** *k'an* (համեմատությունների ժամանակ), *k'anak* «քանակ, չափ», լատ. *quam, quantum*:-?

Հմմտ. Curtius, Grundz.⁵ 466 և Ascoli «*Vorlesungen*» 54:

289) **քառ** *k'ar* - «չորս» (քառ-ա-սուն 40 բառում որպես բաղադրության առաջին եզր, ավելի ուշ նաև՝ ինքնուրույն), այս ձևը հարաբերվում է չոր- «չորս» բառի հետ (*N. 241*), ինչպես սնու. *turiya*-ն «չորրորդ» *čatvāras*-ի «չորս»-ի հետ, զենդ. *tūrya*-ն «չորրորդ» (*hūmūn. ā-xtūirīm*) *čadwārō*-ի հետ, հուռ. *τρα*-ն (*τράπεζα*) *τέσσαρες, τέτορες* ձևերի հետ, լատ. *quar-tu-s*-ը օսլ. *petor-a*:

Հմմտ. Joh. Schmidt, KZ 25, 43 և հաջ.:

290) **քեմի** *k'eni* «կնոջ քույրը», լիտվ. *svainė* «կնոջ քույրը»-? լիտվ. *svainė*

«կնոջ քույրը» և *svainius* «կնոջ եղբայրը» պատկանում են *pr. swais-ին* = հւլ. *svoji* (*Fick, Wörterbuch 2, 691*) և նշանակում են «պատկանող»:

Հմմտ. ռուս. *svožākū* «ամերձագ, կնոջ եղբայր», *svožáčina* «քեմի, կնոջ քույր», մրգ. *ge-swie* «քեմի»:

291) **քիթն** *k'irtn* (սեռ. *քրտան*) «քրտինք», հուռ. *ίδρός, ιδρώς* «քրտինք», սնու. *svēda*, բելուզ. *hēd*, օւեթ. *xid*, նպրս. *xwai*, լատ. *sūdor*, հրգ. *sweiz*, կիմր. *chwys*:

292) **քծինք** *k'cin-k'* «գրկախառնություն, փաղաքշանք», սնու. *svaj* «գրկել, փաթաթվել», *parišvaŋga* «գրկախառնություն», զենդ. *pairišxwaxta* «շրջապատել»:-?

Արմատը **քծ** *k'c* քիմծ-ից *k'inc* = նախն. *sveng*?: Նաև՝ *pōn*-ի-ն *k'cn-i-m* «*blandior*»;

293) **քո** *k'o*, սնու. *tvad* (*բաց.*), զենդ. *θwat*, *hūmūn*. տր. *քեզ* «քեզ»:

294) **քոյր** *k'oir* «քույր», սնու. *svasā*, զենդ. *xwānha*, նպրս. *xwāhar*, լատ. *soror*, գոթ. *svistar*, լիտվ. *sesū*, հւլ. *sestra*:

քոյր բեքված՝ սեռ. *քեր* *k'er* (= *h. t. *svesos*), գործ. *քերք* *k'erb*, *բաց. ի քեր* *nt i k'ere*, հոգն. ուղղ. *քորք* *k'or-k'* (**k'oir-k'-ից?*), հայց. *գ-քոր-ու* *z-k'or-s*, սեռ. *քեր-ց* *k'er-č*, գործ. *քեր-քք* *k'er-bk'*:

Տես այնուհետև **քեռի** *k'eri* «քեռի» (մորեղբայր):

Հմմտ. ZDMG 35, 656: Կամ՝ հւլ. *swiri* «քեռորդի» (մայրական կողմից):

295) **քուն** *k'un* (սեռ. *pūnj k'noy*) «քուն», սնու. *svapna*, զենդ. *xwafna*, նպրս. *xwāb*, լատ. *somnus*, հինհյուս. *svēfn*, հւլ. *súnū*, լիտվ. *sāpna-s* «երագ», կիմր. *hun*:

Այստեղից՝ **քուն-ե-մ** *k'un-e-m* («ու»-ն^վ) «քնում եմ»:

296) **քսան** *k'san*, սնու. *vīçati*, զենդ. *visaiti*, նպրս. *bist*, բեռվտ. *Fixati*, լատ. *viginti*, հիռլ. *fiche*: Հայ. **քսան** *k'san* հավանաբար զալիս է **gsan*, **gisán*-ից:

297) **օծանեմ** *auc-ane-m* (կատարյալը՝ *օծ-ի auc-i*) «քուտք», սնու. *añj* (մերկայի 3-րդ դեմք *anakti*) «քուտք, օծանել», լատ. *unguo*:-?

Սպասելի է *ank*-ի դիմաց *auc*?

298) **օձ** *auj* (սեռ. *ođi auji*) «օձ», լատ. *anguis*, հրգ. *unc* «իծ», լիտվ. *angis*, «օձ», *ungurys* «օձաձուկ», հւլ. *ag-or-ištī* «օձաձուկ»-?

Սպասելի է *անգ-ի ang-ի* դիմաց *օձ auj*?

299) **օր** *aur* (սեռ. *աուր avur*) «օր», հուռ. *ἡμαρ, ἡμέρα*, (լիտ. *žmąra*, G. Meyer, Gr. Grammatik, t. 2 52):-?

Հիմքը՝ **աուր**-ն է *avur*; «Վ»-ի «Վ» տալու կապակցությանը *hūmūn. 2-րդ* բաժինը, § 43:

Հուն. *ap*, *ep*-ին զուգահեռ ուր-ի կապակցությամբ *հմմտ.* անուրջ օսալ,
հուն. *δναρ*, *δνειρος*-ին զուգահեռ:

Նշված համադրություններն ընդգրկում են շուրջ 299 բառ, որոնցից 58-ը
կասկածելի են և տրվում են հարցական նշանով, 9-ը՝ որպես հնարավոր
փոխառություն տրված են փակագծերի մեջ: Ըստ այդմ՝ առ այսօր 232 բնիկ
հայկական բառ ճշտիվ մեկնաբանված են¹:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՍԱՍ

Հենվելով մինչ այս հայտնաբերված ստուգաբանություններին, կարելի է
առաջադրել հայերենի հետևյալ հնչյունաբանությունը:

§1. Հնչյունական ընդհանուր օրենքներ

Ա. Բառավերջնային նախնական օրենք.

Նախնական վերջին վանկի ձայնավորները սղվում են, հմմտ. *դուստր*,
ծնդատր; *աստղ* *աստի*; *շուն* *խն*; *մարդ* *բրոտո*; *բան* *լոգո*; հուն.
φωνή; *սիրտ* լիտվ. *szirdis*; *մահ* սնս. *mrtyu*; *հար* *haur* «հոր» *πατρός*;
դատեր, *հմմտ.* *ծնγατέρος*; *մարդոյ* *mardoy* «մարդու», սնս. *martasya*; *զ-մարդ*
z-mard «մարդուն», *բրոտոն*:

Բացառություն են կազմում միավանկ բառերը՝ *մի* *mi* = *μή*:

Բ. Նոր (վերը նշվածից հետո գործել սկսած) օրենքներ.

1) *է-ն* *ē* և *ոյ* *oi*-ն պահպանվում են միայն վերջին վանկում, մյուս
դեպքերում նրանք տալիս են *ի* *i* և *ու* *u*:

Հմմտ. *մեզ* *mēg* «մեզ, մառախուղ», սեռ. *միգի*, *migi*; *լոյս* *lois* «լույս», սեռ.
լուսոյ *lusoy*;

2) *ի-ն* *i* և *ու-ն* *u* պահպանվում են միայն վերջին վանկում, մնացած
դեպքերում նրանք սղվում են կամ տալիս են *ը* *e*:

Հմմտ. *սիրտ* *sirt*, սեռ. *սրտի* *srti*; *քուն* *k'un*, սեռ. *քնոյ* *k'noy*; *դուստր* *dustr*,
սեռ. *դատեր* *dster*; *ինձ* *inj*, սեռ. *ընձու* *enju*; *ըմպեմ* «ըմպում եմ»
ումպ-ից *ump*:

Բացառություններ՝ *ուք*, սե՛, սեռ. *ուքից* *ufic*, *ուս* *us*, սեռ. *ուսոյ* *usoy* և
այլն;

3) *եա-ն* *ea* պահպանվում է միայն վերջին վանկում, մնացած դեպքերում
տալիս է *ե* *e*:

Հմմտ. *ահեակ* *ahcak* «ձախ», սեռ. *ահեկի* *ahcki*; *լեարդ* «լյարդ», սեռ.
լերդի *lerdi*; կատարյալի 3-րդ դեմք *կոչեաց* *kočecac*, 1-ին դեմք՝ *կոչեցի* *kočeci*;

4) *ա* *a*, *ե* *e*, *ո* *o* ձայնավորները ոչ մի վանկում չեն սղվում:

Հմմտ. *աղ* *al*, սեռ. *աղի* *ali*; *եղն* *eln* «եղնիկ», սեռ. *եղին* *elin*; *որք*, սեռ.

որոյ *orboy*:

Բացառություն՝ *աստուած* *astuac* («աստված» իմաստով), սեռ. *աս-*

¹ Ըստ *Կորցիտաի* «Grundzüge der griech. Etym.» առ այսօր մեկնաբանված են մոտա-
վորապես 700 բառ:

տուծ-ոյ *astuc-oy* (սակայն՝ աստուած-ոյ *astuac-oy* «աստվածի, կուրբի», *հմմտ.* Գործք առաքելոց 19, 27; 7, 43; **այծմ** *aižm*, **ժամ**-ից *žam* «ժամ, ժամանակ», *հմմտ.* **յայնժամ** *yainžam* «այն ժամանակ»; **ասեղն** *asełn* «ասեղ», *տեղ.* **ասղան** *aslan*, «ասեղի», նաև՝ էջ 20, **ասեղն**-ի *asełn* տակ (N. 31) բերված բառերը; **չ** օժ, **չ-եմ** *č-em* «չեմ, ես չեմ»;

5) **ա + j a + y = այ ay**; **ե + j e + y = է ē**; **ի + j i + y = ի i**; **ու + j u + y = ու u**;

Հմմտ. ներկայի եզակի 3-րդ դեմք՝ **աղ-ա-յ** *al-a-y* (1-ին դեմք՝ աղ-ա-մ *al-a-m*), **բերե** (1-ին դեմք՝ բեր-ե-մ *ber-e-m*), **բերի** *beri* (1-ին դեմք՝ բեր-ի-մ *ber-i-m*); **բող-ու** *i ol-u* (1-ին դեմք՝ բող-ու-մ *i ol-u-m*);

6) Բառասկզբնային նախնական **ղ լ, ր ռ, ռ ի** հնչյուններին նախադրվում է **ա a, ե e, ո o** ձայնավորներից մեկը:

Հմմտ. §§ 2, 5, 8:

§2. Նախադրվում է **ա a = հուռն. a, ā, o, ω**, հազվադեպ = հնդեվր. **e, n**

ածեմ *acem* «առաջնորդում են», *այգ*; **ասեղն** *asełn* «ասեղ», լատ. *acus*, *ἀκρος*; **լափեմ** *lap'em* «լափում են», *λάπτω*;

բազուկ *bazuk*, *πῆχυς* (*πᾶχυς*); (փոխառություն); **հաստ** *hast* «ամուր», գերմ. *fest* «ամուր»; **ակն** *akn* «աչք», լատ. *oculus*, **աչ-ք** *ač-k'* «աչքեր», *օսսե*; **ատամն** *atamn* «ատամ», *ὀδόν*; **ատեամ** *ateam* «ատում են», լատ. *ōdi*; **յ-եսան** *y-esan* «հեսան, սրաքար», *ἀκόνη*; **տամ** *tam* «տամ, տալիս են», *διδῶμι*; **վասն** *vasn* «վասն, պատճառով», հայր. *vašnā* «ողորմա՛ծություն»;

սպասեմ *spasem* «սպասում են», սնու. *spac* «լրտես»;

տասն *tasn*, *δέκα*, **վաքսուն** *vai'sun* (վեց քառի կողքին) - **բազում** *bazum* «բազում, շատ», սնու. *bahu* (հնդեվր. *bhng'hu*); **արագ** *arag*, սնու. *raghu* (հնդեվր. *rnghu*); *հմմտ.* դալ *dav* «դավ, դավադրություն»;

ան-ան (ծխտակալան), *a- an-*; **անդ** *and* «այում», լատ. *antae*, **անկիւն** *ankiun* «անկյուն», լատ. *angulus*; **անձուկ** *anjuk* «անձուկ, ներ», լատ. *angustus*; **թանձր** *i'anjr* «թանձր, խիտ», իսրվ. *tánkus*, գեղ. *tañčišta*; **անուն** *anun*, *ὄνομα*; **անուրջ** *anurj*, «անուրջ, երագ», *ὄνειρος*; **գան** *gan* «ծեծ», սնու. *ghana*, *φόνος*; **բան** *ban*, *λόγος*; հուռն. *φωνή*; **բասն** *k'san*, *Fixati*;

արծաթ *arcai'*, լատ. *argentum*; **արդ** *ard* «արդ, այծմ», *ἄρτι*; **արմուկն** *armukn* «արմուկ», լատ. *armus*, սնու. *irma*; **արար** *araur* «արար», *ἄροτρον*; **սար** *sar* «բարձունք», սնու. *čiras*; **արգել** *argel* «արգելք», *ἀρκέω* լատ. *arceo*; **տար** *tar* «օտար», սնու. *tiras*, գեղ. *tarō* (?); **բարշամիմ** *i'aršamim* «բորշոնում են», *τέρσομαι*;

մարդ *mard* *βροτός*; **արբ-ենա-մ** *arb-ena-m* «արբենում են», *ρόφᾶνω* լատ. *sorbeo*;

յ-արգ-ե-մ *y-arg-e-m* «հարգում են, գնահատում են», սնու. *argha*; **արբ-ան-եակ** *arb-an-eak* «օգնակալան», հւլ. *rabū*; **բարձ** *barj* *προσκεφά-λαιον*, սնու. *barhis*, **բարձր** *barjr*, սնու. *brhat*; **մահ** (մարդ) *mah* (*marh*), սնու. *mrtyu*; **արդար** *ardar*, սնու. *rta*; **արջ** *arj*, սնու. *rkša*; **արծուի** *arcui* «արծիվ», սնու. *rjīrya*; **հարց** *harč* «quaestio», սնու. *prččā*;

առ-նե-մ «անում են», *ἀρ-αρ-ί-σκ-ω*; *առ-նու-մ* *ai-nu-m* «առնում են, լցնում են», *ἄρ-νυ-μαι*; **գամն** *gaim* «գամ», հուռն. *Φαρεν-*, սնու. *uraha*; **սառն** *sain* «սառնոց», սնու. *čičira*, գեղ. *sareta*; **սառն** *ain* «սղաճարար», *ἄρσην*; **յ-առ-նե-մ** *y-ai-ne-m* «քարձրանում են», *ὄρνυμαι*; **վառեմ** *vaiem* «վառում են», հւլ. *vrēti*, *varū*;

աղ *al*, *ἄλς*; **աղամ** *alam* «աղում են», *ἀλέω* (աղբի *aleur* «այրուր», *ἄλευρον*)?; **կաղին** *kalin*, *βάλανος*; **դալար** *dalar* «դալար, կանաչ», *θαλερός*; **սխալ** *sxal*, սնու. *skhalāmi*, *σφάλλω*; **մաղեմ** *malem* «մաղեմ», *μύλλω*; լատ. *molo*, հւլ. *melja*;

Նախադրված **ա a**; **ա-րեւ** *a-rev* «արև», սնու. *ravi*; **ա-րագ** *a-rag* «արագ», սնու. *raghu*; **ա-ղբեր** *a-lbeur*, *φρέαρ*; **ա-դուես** *a-luēs* «աղվես», սնու. *lōpāca*, *ἄ-λώπηξ*; **ա-ստղ** *a-stl* «աստղ», սնու. *star*, *ἀστῆρ*; **ա-միս** *a-mis*, *mensis*; **աեակ** *aheak* «ձախ», գեղ. *havya* (°):

§3. **այ ai, ay = հ. ն. ai, oi** և = **հայ. ա + j a+y** («յ») ից կամ «ո» ից

տայգր *taigr* «տեքր», *δαήρ*; **այտ** *ait* «այտ», *οἶδος*; **այց** *aic* «հետազոտություն, քննություն», հրգ. *eisca* «պահանջ»; **դայլ** (դալ) *dail* (*dal*) «դալ», *հմմտ.* **դայեակ** *dayeak* «դայակ», **դիեմ** *diem* «ծծում են», սնու. *dhayāmi* «ծծում են», հուռն. *θῆ-σατο*, հւլ. *doilica*; **այծ** *aic* «այծ», *αἶξ*; **այլ** *ail* «այլ, ուրիշ», *ἄλλος*, լատ. *alius*; **գայլ** *gail* «գայլ», հւլ. *vlükū*; **լայն** *lain* «լայն», *πλατύς*, սնու. *prthu*; **հայր** *hair* (տեղ. *haur*) *haur*, հոգն. ուղղ. **հարք** *hark'* «հայր», *πατήρ*; **մայր** *mair* «մայր», *μᾶτηρ*; **եղբայր** *elbair* «եղբայր», լատ. *frāter*; **այրեմ** *airem* «այրում են», գեղ. *ātare*;

§4. **աւ au, av = հնդեվր. ā** կամ **ō + v** (v, t, m-ից)

ձառնեմ *jaunem* «ձոնում են, օրհնում են, զոհում են», սնու. *havana* «զոհաբերություն», *նաւ* *nav* «նավ», սնու. *nāus*, *vaūs*; *lav* «ավելի լավ», *λωΐω*; **հաւ** *hav*, տե՛ս էջ 38, N. 162; **արար** *araur* «արար, գութան», *ἄροτρον*; **հար**

haur «հոր», *πατρός*; **հարու** hauru, yauray «խորթ հայր», *πάτωρ*; «հոր-
տիրայր, մորտիրայր»; **մար** maur «մոր» *μητρό*; **մարու** mauru «խորթ
մայր», *μητρύα*; **տրար** elbaur «տրոր», լատ. *fratris*; **ար** aur «օր», *ήμαρ*:

§ 5. **ե** = հնդեվր. **ե** կամ նախադրություն

tu es «ես», *έγώ*; **tu** ev «և», *έπί*; **տքն** ev'n «յոթ», *έπτά*; **երկ** erek
«երկեկ», *έρεβος*; **ընդեր-ք** nder-k' «ընդերք», *έντερα*; **ծեր** cer «ծերունի»,
γέρον; **սկեսուր** skesur «սկեսուր», *έκυρά*; **հեռի** he'i «հեռու», *πέρα*; **հերու**
heru «անցյալ տարի, հերու», *πέρυσσι*; **հետ** het «հետք», լատ. *peda*, **հերիւն**
heriun «մախար»; *περόνη*; **ձեռն** je'n «ձեռք», *χείρ*; **ձեռ** jet «այր», զեն.
zadañh; **մեծ** mec «մեծ», *μέγας*; **մեղր** melr, «մեղր», *μέλι*; **ջեր** jer «ջեր-
մություն, լավ եղանակ», *θέρος*; **ստերջ** sterj «ստերջ, չբեր», *στεΐρα*; **վեց** vec
«վեց», *έξ*; - **բերձ** -berj «բարձունք» (բառարարման մեջ), զեն. *barezañh*; **տղ**
eln «տղիկ», *έλαφος*; **ի վեր** i ver «ի վեր, դեպի վեր, վերևում», սն. *varšman*;
գիշեր gišer, *έσπέρα*; **քեռ** ke'r «քրոջ», հնդեվր. **svesros*;

նեղ nel «նեղ», հուար. *naru*; **նետ** net «նետ», սն. *nada*; **գետ** get «գետ»,
ύδωρ; **գեղմ** gel'mn «գեղմ» «բուրդ», սն. *varman*; երգ *erg* «երգ», սն. *arka*;
կեր ker «կեր, սնունդ», *βορά*; **արեւ** arev «արև», սն. *ravi*; **երե-ք** ere-k' «երեք»
τρείς; **յ-եսան** y-esan «հեսան, սրաքար», *άκόννη*;

եմ em «եմ», եւլ. *έμμι*; **եի-ե-մ** ep-e-m «եիում եմ», *έψω*; **բեր-ե-մ** ber-
e-m «բերում եմ», *φέρω*; **զգե-նու-մ** zge-nu-m «զգեստալորվում եմ, հագնում
եմ», *έν-νυ-μαί*; **տես-անե-մ** tes-ane-m «տեսնում եմ», *δέρκομαι*;

բեկ-անե bek-anē «փչրում է, ջարդում է», սն. *bhanakti*; **մեռ-անի-մ** mei-
ani-m «մեռնում եմ», լատ. *morior*, սն. *mriyē*;

ե-ի e նախադրությամբ՝

ե-րեկ e-rek «երեկ» *έ-ρεβος*; **տրար** elbair «տրար», լատ. *frater*; **երե-ք**
e-re-k' «երեք» *τρείς*; **ե-րագ** = ա-րագ a-rag «արագ», սն. *raghu*; *հմմտ.* վերը՝
երակ erak և այլն:

Թերման համակարգում «ե»-ն e հանդիպում է՝ 1. որպես կատարյալի
3-րդ դեմքի նախածանց՝ **ե-լիք** e-lik' = *έ-λιπ-ε*; 2. որպես ներկայի հիմքի
կազմության միջոց՝ բեր-ե ber-e = *φερ-ε-*; 3. բ-հոլովման մեջ՝ **ըստեր-ք**
dster-k' «դատեր», *ύσγατέρες*:

§ 6. **է** = հնդեվր. **է** *ei, oi* (°) և հայ. **ե-յ** *e-y* (y-ից կամ t-ից)

1) **է**-ն վերջին վանկում = **ե**, ոչ վերջին վանկում = հնդեվր. **է**. **արեւու** aluēs,
սն. *արեւստ* aluesu «աղվես», *άλώπηξ*, սն. *άλώπεκος*; սն. *յրᾶ ֆա, հմմտ.*

տղեզն elēgn, սն. *տղեզան* elegan «տղեզն»;

2) **է**-ն **է** վերջին վանկում = i, ոչ վերջին վանկում = հնդեվր. *ei, oi* (°), **գետ**
gēt - **գիտ-ակ** git-ak, **գիտ-ուն** git-un «գիտուն», **գիտն** gitem «գիտն», *oid a,*
մեզ mēz (սն. միգի migi), «մեզ, մառախուղ», սն. *mēgha*; **մեզ** mēz (սն. միգի
mizi) «Urin», սն. *mēha*; **դեզ** dēz, **դիզում** dizum «դիզում եմ», սն. *dēhī,*
τείχος, τοίχος; **դեմ** dēm (սն. դիմի dimi) «դեմք», զեն. *daema*; **լիզում** lizum
«լիզում եմ», *λείχω*; **գինի** gini, «գինի», *οἶνος*; **ձիւն** jiun «ձյուն», սն. *hēman,*
հուն. *χειμών*;

3) **է** = e+y՝ **մեջ** mēj (սն. միջոյ mijoy) «մեջտեղ», սն. *madhya*, լատ.
medius, **բերե** berē «բերում է, կրում է», սն. *bharati*:

§ 7. **ի** = հնդեվր. **ի**, **է** և (մեծ մասամբ նախնական n-ից առաջ), **յ** որպես գոյականակերտ ածանց = հնդեվր. *yo*՝

ի-ն i վերջին վանկում = - (կամ ը ք), ոչ վերջնականում՝ **արծի** arciv
(սովորաբար արծվի arcvi նախնական *arcivi-ից), «արծիվ», սն. *tjipyā*; **ինձ**
inj (սն. ընձու քոյս) «ինձ», սն. *sjha*; **ե-գիտ** e-git «գտալ» = սն. *a-vid-at,*
ներկան՝ **գտ-անե-մ** gt-ane-m «գտնում եմ», **գիտ** giut «շահ», սն. *-vinda*; **ե-լիք**
e-lik' «լքեցի», *έ-λιπ-ε*, ներկան՝ **լք-անե-մ** lk-ane-m «լքում եմ»; **նիստ** nist
«դիրք, տեղ, բնակավայր», սն. *niṣa*, ներկան՝ **նստ-իւն** nst-im «նստում եմ»;
տիւ tiv «ցերեկ», սն. *divā* «ցերեկը»; **քիրտն** k'irtn «քրտնիք»; **իծրօց**; **սիւն**
siun «այուն» հուն. *κίτων*; **ցին** cin «milvus», «ցին», *ιχτίνο*, սն. *cyēna*; **երի-ս**
eri-s «երեք» (հոգն. հայց.), գոթ. *þrins*, **երիք** erivk' (գործ. հոգն.), սն. *tribhis*;

սին sin (սն. սնոյ snoy) «սին, դատարկ, փուչ», *κενεός*; **հին** hin (սն. հնոյ
hnoy), *ένος*; **ծին** cin (բաց. ի ծնէ i-cne) «ծին, ծնունդ», *γένος*; **հինգ** hing πέν
τε; **ցին** gin (սն. գնոյ gnoy) «ցին, արծեք, վաճառագին», սն. *vasna*; **ինն** inn,
έννέα; **կին** kin (սն. կնոյ knoj) «կին», հւլ. *žena*; **միս** mis «միս», հւլ. *mēso*;
ամիս amis «ամիս», լատ. *mēnsis*; **կալին** kalin «կալին», *βάλανος*; **գիշեր**
gišer «գիշեր», *έσπέρα*; **իծ** iž «իծ», *έχις*; **սիրտ** sirt (սն. սրտի srti)
«սիրտ», գոթ. *hairtō*; **ալբիւր** albiur = **ալբեր** albeur «ալբուր», *φρέαρ*;
միտ mit (սն. մտի mti) «միտք», *μήδος*; **մի** mi «մի», *μη*; **դիւն** diem «ծովում
եմ», *θή-σατο*; **լի** li «լի», *πλή-ρη-ς* (լ-նու-մ l-nu-m «լցնում եմ», լատ. *ex-
plē-nu-nt*);

ձի ji (սն. ձիոյ jioy) «ձի», սն. *haya*; **կոցի** kogi (սն. կոցոյ), «կարագ»,
սն. *gavya*; **մի** mi (սն. միոյ mioy) «մի, մեկ», *εἷς* և այլն (սն.ս վերը):

§ 8. **n o** = հնդեվր. **e, o** կամ նախադրություն

գործ *gorc, έργον; (Fέργον); կով* kov, սնւ. gāus; **կողի** kogi «կարագ», սնւ. gavya; **լոգանամ** loganam «լողանում են», լատ. lavo, *λόβω*; **գոմ** gom «եմ», սնւ. արմատը՝ vas; **նոր** nor, *νεαρός*, լատ. novus; **գորտ** gort, լիտվ. varlė (*), որպէս վերջածանց՝ **ա-տը** a-vor, օր. **լու-ա-տը** lus-a-vor, *λευκοφόρος*, **քո** ko «քո» (*հմնտ.* տր. քեզ k'ez), սնւ. tvad; **քոյր** Koir «քույր» (հոգն.-ուղղ. **քոր-ք** k'or-k', եզակի սեռ. քեհ k'er), սնւ. svasar:

Նման դեպքերում **n-ն** **o** կանգնում է վ-ից **v** առաջ կամ հետո;
չոր-ք *čork'* «չորս», սնւ. èatvāras; **որք** orb «որք», լատ. orbis; **որձ** orj «որձ, արու», *ὄρχις*, զենդ. *erezi*; **ոստ** ost «ոստ, ճյուղ», գոթ. ast-s, *ծջոց*; **բոկ** bok «բորիկ, բոկոսն», հւլ. bosŭ; **ոսն** otn «ոսն», *ποδ-* (*); **որք** or' «հորք», *πόρτις* (*); **հոտ** hot «հոտ» odor (*); **ոզնի** ozni «ոզնի», *ἐχίνος*; **փոշի** pōši «փոշի», զենդ. pašna (*); **n o** «ով», **որ** or «որ», սնւ. ka-, հուհ. *πο-*, (*); որպէս վերջածանց՝ **n o**, օր. **մարդ-ն** mard-o «մարդ», հուհ. *βροτό* -;

n o որպէս նախադրություն՝ **n-ը-ա-մ** o-rc-a-m «ործկում են», *έ-ρεύ-ο-μαι*; **որք** *ολβ* «որք», **որք-ամ** olb-am «որքում են», *ό-λοφ-ύρ-ομαι* .?

§ 9. **nj oi** = հնդեվր. **eu, ou** կամ =
հայ. n + j o+y (s-ից)

1) **nj oi** վերջին վանկում = **m** u ոչ վերջնավանկում՝ **լոյս** lois (սեռ. լուսյ lusoy) «լոյս», *λευκός*; **փոյթ** p'oit' (սեռ. փութոյ p'ut'oy), *σπουδή*; **լոյք-ք** yoiz-k' (սեռ. յուզից yuzic) «հույզ, հուզումը», զենդ. yaozaiti (?); **բոյժ** boic «սնունդ, ուտեստ», **բուծ-անն-մ** buc-ane-m «սնուն են», սնւ. bhōga «վայելք, հաճույք»; (**գոյն** goin «գույն»), զենդ. gaona փոխառությունն է; **արդու** aluēs «աղվես», սնւ. Խրճա; **ունայն** unain «ունայն, սին», սնւ. ūna, *εὐνις*;

2) **nj oi** «ո»-ի և «ե»-ի հետ հերթազարթումը՝ **քոյր** Koir «քույր», սեռ. քեռ. k'er, հոգն. ուղղ. **քորք** k'ork', սնւ. svasar, լատ. soror:

§ 10. **m u** = հնդեվր. **u, o, m**

m-ն u վերջին վանկում = -(կամ «ը»-ի ք) ոչ վերջնավանկում՝ **հուր** hur (սեռ. հրոյ hroy) «հուր», *πῦρ*; **սուրք** surb (սեռ. սրք-nj srb-oy) «սուրք, մարտը, ամարատ», սնւ. çubhra; **նու** nu «հարս», սնւ. snušā; **ձուկն** jukn (սեռ. ձկան jkan) «ձուկ», հայր. zukans (հոգն. հայց.); **սուգ** sug (սեռ. սոյն sgoj) «սուգ», սնւ. çōka; **հերու** heru «հերու, անցյալ տարի», հուհ. *πέρυσι*; **սկեսուր** skesur (սեռ. սկեսրի skesri), սնւ. çvaçrū, *έκυσρά*; **լու** lu «լու», լիտվ. blusā; չս «չու»;

սնւ. čyuti; **լու** lu «լու», *κλυτός*; **դու** du «դու», սնւ. tvam, դոք. *τύ*; **կու** «գունադր», սնւ. gūtha; **սրունք** srunk' (սեռ. սրունից srunic կամ սրանց sranč) «սրունք», լատ. crūres; **մուկն** mukn (սեռ. մկան mkan) «մուկ», սնւ. mūš, mūšikā, լատ. mus, musculus; **դուստը** dustr (սեռ. դստը dster) «դուստը», *θυγάτηρ*; **դուն** duŋn (սեռ. դրան dran) «դուն», *θύρα*; **բուծ** buc (հոգն.-սեռ. բծ-աց bc-աց), «գառ», զենդ. būza; **փութ** p'uk' «չուն, փութ», *φύσα*; **քութ** t'uk' «քութ, լորձ», *πτύω*; **անձուկ** anjuk «նեղ, անձուկ», սնւ. žhus, հւլ. žzūkū; **բազուկ** bazuk «բա, բազուկ» (փոխառությունն), սնւ. bāhu; **բազում** bazum «չառ, բազում», սնւ. bahu; **մաւրու** mauru «խորք մայր», *μητρικά*; **չուն** šun (սեռ. շան šan), «չուն», *κύων*; **լուանամ** luanam «լվանում են», *πλύνω*

տուտ etu հարակատար դերբայ **տուտալ** tueal **տամ** tam ներկայի համար, *δίδωμι*; **ութ** ut' (սեռ. ութից ut'ic), «ութ», *όκτω*; **ուս** us (սեռ. ուսյ usoy) «ուս», *ἄμος*; գոթ. ams; **ծուր** cunr «ծունկ», *γόνυ*, լատ. genu; - **սուն-** sun (տասնավոր, հմնտ. երե-սուն ere-sun «երեսուն»), հուհ. -*κοντα*; (*τριάκοντα*); **բուն** k'un (սեռ. բնոյ k'noy), «բուն», սնւ. svapna, լատ. somnus; **հուն** hun *διάβασις*, լատ. pons; **դարգն** durgn (սեռ. դրգան drgan) «քրոտագործական անիվ», *τροχός*; **անուրջ** anurj «երագ, անուրջ», *ὄνειρος*; **սուր** aur (հիւրը՝ աւուր avur-) «օր», *ήμαρ*; **սմ** sm «սմ», n-ի «ով» տրականը, **որ-սմ** or-sm «սմ», **որ-ի** տրականը, սնւ. tasmāi, հւլ. tomu; **սու-սմ** ut-em »ուտում են», *έδω*, լիտվ. ēdmi (*); **ե-կուլ** e-kul «կլանել», լատ. gula, հրգ. chēla, *հմնտ.* **կուր** kur «կեր, լափ», **կեր** ker «կեր, սնունդ», *βορά*;

m u ձ-ից ու - անուն anun (սեռ. անուան anuan) «անուն», *ὄνομα*; **տուն** tun «տուն» և այլն:
Հմնտ. վ v:

§ 11. **ք ք** կանգնում է **ի** **ի** և **ու** **ի** դիմաց ոչ վերջնավանկում
(*հմնտ.* §§ 7 և 10)

§ 12. **ես** **ես** **ես** **ես** և **իս** **իս** **իս** **իս** (*)

ես-ն ea վերջին վանկում = ոչ վերջնավանկային ե-ին e. **կեանք** kean-k' «կյանք», սեռ. կեն-աց ken-աց, սնւ. jivita; **նեարդ** neard «նյարդ, ջիղ», զենդ. snāvare; **լեարդ** leard «լյարդ», սեռ. **լերդի** lardi, սնւ. yakrt (կամ զերմ. Leber?); **աեակ** aheak «ձախ», սեռ. **աեկի** aheki, զենդ. havya?

Հմնտ. **ի** i (= յո yo?) հիւրերի հորվումը՝ **տեղի** teli, սեռ. **տեղ-տ-յ** te-l-vo-y, գործ. **տեղ-ես-ի** te-l-ea-v և այլն:

§ 13. *ju* *iu* գալիս է
ju im, ju in, ju iv, tu ev հնչյունակապակցություններից՝

ձիւն *jiun* «ձյուն», սեռ. ձեան *jean*, *χειμών*;
սիւն *siun* «սյուն», սեռ. **սեան** *sean*, *κίτων*, և նույնը բոլոր իւն-ով և ութ-իւն-ով վարտվող անուններում՝ **արիւն** *ariun* «արյուն», սեռ. **արեան** *arean*, բաց. **արեւնէ** *arenē*;

իւ-ն *iu* հաստատ է հետևյալ բառերում՝ **գիւտ** *giut* «շահ, շահույթ», սեռ. **գիւտի** *giuti*, սնւ. -vinda; **իւ-ր** *iu-r* «յուր», լատ. *suus* (հնդեվր. *sevo-):

§ 14.

Չայնավորների հնչյունափոխությունը նույն արմատի կամ բառի սահմաններում (բացի է= ի, ոյ= ու) պահպանվել է հետևյալ բառերում՝
բառնամ *bařnam* «բարձրացնում են», **բարձր** *barjr-* **-բերձ** *-berj* «բարձունք»; **բերեմ** *berem* «բերում են», **ֆերա** *-լուս-ա-տր* *lus-a-vor* «լուսավոր», **լեւկոֆորոս**; **հետ** *het* «տեսնահետք» -**ոտն** *otn* «ոտք»; **կին** *kin* «կին», հոգն. **կան-այ-ք** *kan--ai-k'*; **հին** *hin* - հուս. *han* «տատ»^o, **վեց** *vec* - **վարսուն** *vařsun*; **կեր** *ker* «կեր» - **կուր** *kur* «կեր, լափ»; **ք-սան** *k'-san* «քսան» - **երե-սուն**, *ere-sun* «երեսուն»; **սան** *san* «սան» - **կաթն-ա-սուն** *kařn-a-sun* «կաթնասուն» (*հմմտ.* Բառարանը «սուն»-ի տակ); **խսան** *xařn* «խառք»-**խսուն** *xařn* «բազմություն, հրհրոց», **լոյս** *lois* (սեռ. *loisoy* «լույս») - **լուսն** *lusn* *λεύκωμα*; **լսն-ա-գոյն** *lsn-a-goin* *ύπόλευκος*; **արուես** *aluēs* «աղվես», սեռ. **արուեստ** *aluēs*; **եղեգն** *elegn* «եղեգն», սեռ. **եղեգան** *elegan*; **տա-մ** *ta-m* «տալիս են», կատար. **տաու** *etu*, հարակ. **տաուալ** *tueal*; **բահ** *bah* «բիր, բրիչ»-**բր-եմ** *br-em* «ջարդում են» (°); **մահ** (մարհ) *mah* (marh) «մահ» - **մեռ-անի-մ** *meř-ani-m* «մեռնում են» - **մարդ** *mard* «մարդ»:

Համեմատիչ՝ նաև հորվան կարգում՝

	սեռ.	գործ.	հոգն. ուղղ.
hair	հայր	haur	harb
mair	մայր	maur	marb
elbair	եղբայր	ełbaur	ełbarb
k'oir	քոյր	k'et	k'erb
albeur	աղբեր	alber, և այլն	
ariun	արիւն	arean, բաց. arenē և այլն	

§ 15. *ly k* = հնդեվր. *g* և *k*, բառասկզբում՝ *uly sk*, միայն մեկ անգամ = *sv*

1) *հնդեվր. g*
կով *kov*, սնւ. *gāus*, *βοός*, նաև՝ **կոզի** *kogi* «կարագ», սնւ. *gavya*; **կաղին** *kařin* «կաղին», *βάλανος*, լատ. *glans*; **կեա-մ** *keam* «կամ, ապրում են», սնւ. *řivāmi*, *βίος* «կյանք»;

կեր *ker* «կեր, սնունդ»; **կուր** *kur* «լափ, կեր», սնւ. *girařmi*, *βορά*; **եկուլ** *ekul* «կլանեց», լատ. *gula*;
կին *kin* «կին», սնւ. *gnā*, *jani*, *γυνή*; **կու** *ku* «քակոր, աղք», սնւ. *gūtha*;
կռունկ *křunk* «կռունկ», *γέρανος*;

կրճ-ել *krč -el* «աւտամների կրճտոց», *βρυγμός*; **կարապ** *karap* «կարապ», լիտվ. *gulbė* (°); **եկն** *ekn* «եկավ», սնւ. *a-gan*, *βαίνω*; **բեկ** *bek* «կշրված», սնւ. *bhañj*, լիտվ. *bangā*; **երեկ** *erek* «երեկո», սնւ. *rajas*, *έρεβος*;
անկիւն *ankiun* «անկյուն», լատ. *angulus*;

2) *հնդեվր. k*

ակն *akn* «ակն, աչք», հւլ. *oko*; **ական** *akan* *διόρυγμα*, սնւ. *khan* «հորել»; **կամ-ք** *kam-k'* «կամք», սնւ. *kāma* (°); **անձուկ** *anjuk* «նեղ, անձուկ», սնւ. *řhus*, հւլ. *řzükü*; **ձուկն** *jukn* «ձուկ», հարս. *řukans* (հոգն. *hայց.*), լիտվ. *řunis*; **մուկն** *mukn* «մուկ», սնւ. *mūřikā*; **բազուկ** *bazuk* «բազուկ, թև», սնւ. *bāhu* «°); **արմուկն** *armukn* «արմուկն», լատ. *armus*; **բոկ** *bok* «բոկոսն», հւլ. *bosü* (°);

3) *հնդեվր. sv*

սկեսուր¹ *skesur* «սկեսուր», սնւ. *řvařřü*, հւլ. *svekry*:

§ 16. *q g* = հնդեվր. *gh*, *k* (n-ից և r-ից հետո) և *v*

1) *հնդեվր. gh*
յ-արգ-եմ *y-arg-em* «հարգում են, գնահատում են», սնւ. *argha* «արժեք, գին»; **գան** *gan* «ծեծ, խարազանում», սնւ. *ghana* «խարազան»; **գարի** *gari*, լատ. *hordeum*?;

արագ *arag*, սնւ. *raghu*; **մեգ** *mēg* «մեգ, մատախուր», սնւ. *mēgha*; **դարգն** *durgn* «բրուտագործական անիվ», *τροχός*; **գոյն** *goin* «գույն», զենդ. *gaona*, փոխառություն է:

2) *հնդեվր. k*

հինգ *hing*, սնւ. *pañča*; **երգ** *erg*, սնւ. *arka*;

¹ **Սկեսուր** = *svesur, սնւ. *řvařřü*-ի նման այն առաջացել է *svařřü-ից. լիտվ. *szesuras*, որն իր հերթին գալիս է *sesuras-ից:

արգել *argel* «արգելք», *ἀρκέω*; **սուգ** *sug*, սնւ. փճոկ:

3) *հնդեվր. v*

գայլ *gail*, սնւ. *vrka*; **գառն** *gaṛn* «գառ», հուհւ. *Fapren*;

գարուն *garun*, զենդ. *vañtri*; **գեղմն** *geḷmn* «գեղմ», սնւ. *varman*; **գետ** *get*, հւլ. *voda*; **գին** *gin* «գին, արժեք», սնւ. *vasna*; **գինի** *gini*, լատ. *vinum*; **գիշեր** *gišer*, հւլ. *večerū*; **գիտեմ** *gitem* «գիտեմ», սնւ. *vēdmi*; **գոմ** *gom* «եմ», սնւ. *vas* «լինել»; **գործ** *gorc* «գործ», *ἔργον*, զերմ. *werk*; **գորտ** *gort*, լիսւ. *varlēʿ*?; **գտանեմ** *gtanem* «գտնում եմ», սնւ. *vindāmi*; **զգեմում** *zgenum* «զգեստաւորվում եմ, հազնվում եմ», *ἔννομαι*; **զ-զեստ** *z-gest* «զգեստ», լատ. *vestis*; **տայգր** *taigr* «տեքր», սնւ. *dēvar*; **լոգանամ** *loganam* «լողանում եմ», լատ. *lavo*; **կոգի** *kogi* «կարագ», սնւ. *gavya*; **չոգ-այ** *čog-ay* «զնացի», սնւ. *čyavē* «զնում եմ» (*):

§ 17. *p k* = հնդեվր. *sv, tv, v l k*

1) *հնդեվր. sv-ն բառասկզբում*

քուն *kun* «քուն», սնւ. *svapna*, լատ. *somnus*; **քոյր** *k'oir* «քույր», սնւ. *svasar*;

քիրուն *Kirtn* «քրտինք», սնւ. *svēda*;

Հմնւ. նաև՝ **քենի** *Keni* (N. 290) և **քծ-ին-ք** *kc-in-k* (N. 292);

2) *հնդեվր. tv-ն բառասկզբում*

քո *k'o* «քո», սնւ. *tvad*; **քառ** - *Kar* - «չորս, քառ», սնւ. *turiya*;

3) *հնդեվր. v-ն բառասկզբում*

քսան¹ *k'san* «քսան», սնւ. *vīcati*, լատ. *viginti*;

4) *հնդեվր. k-ն և sk-ն*

ք-անեմ *lk'-ane-m* «քում եմ», *λιμπάνω*, սնւ. *ri-na-č-mi*; **փուր** *pu k* «փուր» (*հմնւ. փչեմ* «փչում եմ»), *φύσα*, *φύσκα*: Ինչպես **քուր** *tu k* բառում. *πτύω* և *այլն*: (?)

Ք-ն գոյական անունների և դերանունների հոգնակի ուղղականի, ինչպես նաև բայի 1-ին և 2-րդ դեմքերի հոգնակի թվի նշանն է:

§ 18. *σ ε* = հնդեվր. *k*?

կրճ-ել *krč-el* «կրճտացնել», *βρυγμός* (արմատը՝ *βρυκ*); **փիճի** *piči* «սոճի», լատ. *pix* (?); **մաճ** *mač* «զութան», **մաճ**, նպր. *āmāč* (*):

§ 19. *ջ j* = հնդեվր. *gh* (e-ից առաջ), *ks* (r-ից հետո) *dhy, y*

1) **ջեր** *jer* «ջերմություն», **ջերմ** *jer m* «ջերմ, տաք», *θερος*, *θερμός*,

¹ Քսան-ը պետք է որ *g-san, *gisan ձևերից առաջացած լինի, *հմնւ.* § 16, 3:

սնւ. *haras, gharna*;

2) **արջ** *arj* «արջ», սնւ. *rkša, ἄρκτος*;

3) **մեջ** *měj* «մեջտեղ», սնւ. *madhya*, լատ. *medius*;

4) **ստերջ** *sterj* (ստերդ *sterd*) «ստերջ, ամուր», *στειρα*; **անուրջ** *anurj* «անուրջ, երագ», *δνειρος*; **մրջ-ին** *mrj-imm*; **մրջ-ին** *mrj-iun* «մրջյուն», օսեթ. *muljug*;

Թերման ժամանակ ջ j է հայտնվում՝

1) *ի i* = (yo) հիմքերի եզակի ներգոյականի վերջավորության մեջ;

2) բաղադրյալ ապառնու հոգնակի թվի 2-րդ դեմքի վերջավորության մեջ:

§ 20. *չ ճ* = հնդեվր. *k* (նախնական *e, i, y-ից առաջ*)

աչ-ք *ač-k'* «աչքեր», հուհւ. *δσσε*, հւլ. *oči*; **չոր-ք** *čor-k'* «չորս», սնւ. *čatvāras, τέσσαρες*, **չու** *ču* «չու», սնւ. *čyuti*;

Հմնւ. **փչեմ** *p'čem* «փչում եմ» և **փուր** *pu k* «չունչ, փուր», *flatus*;

չ-ն ճ հայտնվում է ներկայի հիմք կազմող վերջածանցներում՝ *-չի ճի, -նչի ճի, -անչի* *anče* (սնւ. *u* հավելվածը՝ էջ 94):

§ 21. *ծ c* = հնդեվր. *g'*; որոշ դեպքերում = հնդեվր. *g* (*)

1) **այծ** *aic* «այծ», *αιξ*, սնւ. *aiγ-ός*; **ածեմ** *acem* «բերում եմ», զենդ. *azāmi, āγω*; արծաթ *arcat'*, զենդ. *erezata*, լատ. *argentum*; **արծուի** *arcui* «արծիվ», սնւ. *tjipyā*, զենդ. *erezifyā*; **բուծ** *buc* «գառ», զենդ. *būza*; **գործ** *gorc, ἔργον*, զերմ. *werk*; **ծաղր** *caḷr* «ծաղր, ծիծաղ», *γέλως*; **ծան-տայ** *can-eay* «ճանաչեցի», *ἔγνων*; **ծեր** *cer* «ծերուկ», *γέρων*; **ծին** *cin* «ծին, ծնունդ», *γένος*; **ծնուտ** *cnaut* «ծնուտ», *γένυς*; **ծուր** *cunr* «ծուրկ», *γόνυ*; **մեծ** *mec* «մեծ», *μέγας*;

2) **լուծ** *luc*, սնւ. *yuga* (*); **լուծ** *boic* «սնունդ», սնւ. *bhōga* «վայելք»; **ործ-ա-մ** *orc-a-m* «ործվում եմ», *ερεύγομαι*; հւլ. *rygajā*; **օծ-անեմ** *auc-ane-m* «օծում եմ», սնւ. *añj* (3-րդ դեմք՝ *anakti*)? **մածուն** *macun* «մածուն», նպր. *māst*?

§ 22. *ճ j* = հնդեվր. *g'h*; մեկական անգամ = հնդեվր. *gh, k* (n-ից հետո) և *y* (բառասկզբում)

1) **ճեմ** *jeṛn* «ճեղք», *χειρ*; **ճետ** *jet* «պոչ», զենդ. *zadāh*; **ճի** *ji* «ճի», սնւ. *haya*; **ճին** *jiun* «ճյուն»; **ճմեմ** *jmeṛn* «ճմեռ», սնւ. *hēman, hima*; **ճուկն** *jukn* «ճուկ», նպր. *zukans* (հոգն. *hայջ.*); **ճոնեմ** *jaunem* «ճոնում եմ»,

զոհաբերում են», սնւ. havis «զոհաբերություն»; **որձ** orj «որձ, արու», *ὄρχις*, զենդ. erezi; **ինձ** (ինձ) inj (inc) «ընձառյուծ, ինձ», սնւ. siha; **անձուկ** anjuk (ancuk) «նեղ, անձուկ», սնւ. žhus; **բարձր** barjr, սնւ. brhat; **բարձ** barj, *προσκεφάλαιον*, սնւ. barhis;

- 2) **օձ** auj «օձ», լատ. anguis, լիտվ. angis?
- 3) **քանձր** t'anjr «քանձր, խիտ», զենդ. tañ čišta, լիտվ. tánkus;
- 4) **ձ-ն-ը** j-e-r «ձեր», սնւ. yū-y-am, գոթ. jus:

§ 23. g ç = հնդեվր. ks և sk

1) **վեց** veç «վեց», *Ἑξ*, լատ. sex; **ցին** çin «milvus», *ἰκτίνοσ*, սնւ. cyēna, զենդ. saēna; լուց-անե-մ luc-ane-m, «վառում են» արմատը luks?

2) **հարց** harç *quaestio*, սնւ. prččhā «հարց», հրգ. forscā «հետազոտություն» (արմատը prk'-sk); **այց** aiç «քննություն, հետազոտություն», հրգ. eisca «պահանջումք», հւլ. iskati «փնտրել», սնւ. iččhā «ցանկություն»;

g-ով ç են կազմվում հոգն. սեռականը, բաղադրյալ կատարյալը և պայմանականը:

§ 24. ա t = հնդեվր. d; t (s-ից հետո, նաև՝ բառասկզբում)

1) **ա - t** (որպես նախածանց), սնւ. dus, հույն. *δυσ*; **այտ** ait «այտ, բուշ», *οἶδος*; **ատամն** atamn «ատամ» *ὀδοὺς*; **ատեամ** ateam «ատում են», լատ. ὀδι; **զետ** get «զետ», հւլ. voda; **հետ** het «հետք, ոտնահետք», լատ. peda; **հոտ** hot «հոտ», odor?; **ձետ** jet «պոչ», զենդ. zađanh; **միտ** mit «միտք» *μηδος*; **նետ** net, սնւ. nada; **նիստ** nist «նիստ, տեղադրություն», սնւ. ničā, զերմ. nest; **ոտն** otn «ոտք», *ποὺς*; սեռ. *ποδ-ός*; **ուտն** utem «ուտում են», *ἔδω?*; սիրտ sirt «սիրտ» *καρδια*; **տայգր** taigr «տեքր», *δαήρ*; **տա-մ** ta-m «տալիս են», *δι-δω-μι*; **տասն** tasn «տասը», *δέκα*; **տես-անե-մ** tes-ane-m «տեսնում են», *δέσκομαι*; **տի** tiv «ցերեկ», լատ. dies; **տուն** tun «տուն», *δόμος*; **քիրտն** kirtn «քրտինք», *ἰδρώς* (գորտ gort «գորտ»?);

2) **աստղ** astl «աստղ, համաստեղություն», *ἀστήρ*; **զգետն** zgest «զգետն», լատ. vestis; **ոստ** ost «ոստ, ճյուղ», գոթ. ast-s; **հաստ** hast «ամուր», զերմ. fest; **ստերջ** sterj «ստերջ, ամուլ», *στειρα*; **դուստր** dusrt «դուստր», *θυγάτηρ*, գոթ. daúhtar; **սաստ** sast «սաստ, սաստում, հանդիմանություն», սնւ. čāsti;

3) **տար** tar «օտար», սնւ. tiras?; **տուժեմ** tužem «տուժում են», պիլ. tōjam «բավում են»:

§ 25. η d = հնդեվր. dh; t (r-ից և n-ից հետո և մեկ անգամ բառասկզբում)

1) **դուստր** *dustr*, *θυγάτηρ*; գոթ. daúhtar; **դուն** duin «դուր» *δύρα*, գոթ. daúr; **դուրզն** durgn «բրուտազործական անիվ», *τροχός*; **դիեմ** diem «ծծում են», սնւ. dhayāmi; **դալար** «դալար, կանաչ», *θαλερός?*; **դաւ** dav «դավ, դավադրություն», սնւ. արմատը՝ dabh(?); **հանդերձ** handerj «զգետն, հանդերձ», սնւ. արմատը՝ drh(?); **դեզ** dež «դեզ, կույտ», *τείχος*; **դեմ** «դեմք», զենդ. daēma, սնւ. արմատը՝ dhi; **դ-ն-մ** d-ne-m «դնում են», *τι-θη-μι*;

2) **մարդ** *mard*, սնւ. marta; **արդ** «արդ, հիմա», *ἄρτι*; **արդար** ardar «արդար», սնւ. rta; **երդումն** erdumn «երդում», հւլ. rota; **լարդ** leard «լարդ», սնւ. yakrt, *հմմտ.* **նարդ** neard «նյարդ, ջիդ», **ընդեր-ք** ender-k' «ընդերք», *ἔντερα* (?); - **անդ** and «շենք», լատ. antae; **դու** du, սնւ. tvam, դոր. *τύ*:

§ 26. p t' = հնդեվր. t, մեկական անգամ spy և d'

1) **տք** ut «ուք», զենդ. ašta, *ὀκτώ*; **տքն** ev'tn «յոթ», *ἑπτα*; **արծաթ** arcāt' «արծաթ», սնւ. rajata, լատ. argentum; **որք** or't, *ὀρτις* (?); **քանձր** t'anjr «քանձր, խիտ», լիտվ. tánkus; **քարշամին** faršamim «քոշնում են», *τέρσομαι*;

2) **քոք** t'uk' «քոք», *πτύω*, spuо;

3) **փոյք** p'oit' = *σπουδή* (?);

վաքսուն-ի մեջ va'sun t's-ն կանգնած է çs (այսինքն՝ t'ss) դիմաց, *հմմտ.* վեց veç:

§ 27. պ p = հնդեվր. p s-ից հետո?

սպասեմ *spasem* «սպասում են», զենդ. spas «ըրտես» (?):

§ 28. p b = հնդեվր. bh, մեկ անգամ = հույն. լատ. b

աղբեր *albeur* «աղբյուր», *φρέαρ*; **եղբայր** elbair «եղբայր», սնւ. bhrā-tar; **ամբ** amb (ամպ amp), «ամպ», սնւ. abhra; **արբի** arbi «խմեցի», *ρ'οφέω*, լատ. sorbeo; **արբ-ան-եակ** arb-an-eak «օզնական», հւլ. rabū; **որբ** orb «որբ», լատ. orbis, *ὀρφο-*; **որբ** olb «որբ», *ὀλοφύρομαι* (?); **ուրբ** surb «մարմար», սնւ. çubhra; **բազուկ** bazuk «բազուկ», սնւ. bāhu, *πήχυς*; **բազում** bazum «շատ, բազում», սնւ. bahu, հույն. *παχύς*; **բան** ban *λόγος*; հույն. *φωνή*; **բարձր** barjr «բարձր», սնւ. brhat; **բարձ** barj *προσκεφάλαιον*; սնւ. barhis; **բեկ** bek

«կոտրված, փշրված», սնւ. bhañj; **բերեմ** berem «բերում եմ», *φέρω* բով bok «բովոտն», հւլ. bosū; **բոյժ** boic «սննդամբերք», սնւ. bhōga «վայելք», բովժ buc «գառ», զենդ. būza, զերմ. Bock; **բահ** bah «բահ, բրիչ», զենդ. brōiðra?

Թերման համակարգում **բ-ն** **բ** հանդես է գալիս որպէս **բ-** և **ն-** հիմքերի գործիականի վերջավորութուն; **դատեր-բ** dster-b, հոգն. **դատերքք** dsterbk', **ակամ-բ** akam-b, հոգն. **ակամ-քք** akam-bk'; **բու** bu «բու», *βύα* և այլն:

§ 29. փ *p'* = հնդեվր. *p*(?), *sp*, *ps*, *py*

փոշի *pōši*, «փոշի», զենդ. pašnu? **փիճի**, piči «սոճի», լատ. pix? - **փոք** p'uk' «շունչ, փոք», *φύσα*; **փոն-չե-լ** p'rn-če-l «փոշտալ», *πταιρω*, լատ. sternuo; **փոյք** p'oit' = *σπουδή*; **եփեմ** epem «եփում եմ», *έψω*; **լափեմ** lap'em «լիզել», *λάπτω*, հրգ. laffan:

§ 30. *h* *h* = հնդեվր. *p* (բառակարգում), հազվադեպ = *s* (բառակարգում), *rt* կամ *rt* (բառամիջում) և բառակարգում հնչյունի հավելում

1) **հայր** *hair* «հայր», *πατήρ*; **հարսն** harsn «հարս», լատ. procus; **հարց** harc «quaestio», սնւ. prčēhā; **հաստ** hast «ամուր», զերմ. fest; **հեռի** heri «հեռու», *πέρα*; **հետ** het «տունահետք», լատ. peda; **հերիւն** heriun «հերյուն, մախար», *περόνη*; **հերու** heru «անցյալ տարի», *πέρυσσι*; **հինգ** hing, «հինգ», *πέντε*; **հուր** hur «հուր, կրակ», *πύρ*; **հուն** hun *διάβασις*, լատ. pons; **հատանեմ** hatanem «կտրում եմ, հատում եմ», օւեթ. fadun «ճեղքել»? *հմնտ*. **հա** hav (N. 162):

2) **հին** *hin* սնւ. sana, *ένος*; *h* (նախածանց), սնւ. su-, հուն. *εύ-*; **համ-** ham - = սնւ. sam, զենդ. ham «միասին» (?); **հան-ա-պազ** han-a-paz «միշտ», սնւ. sanā, լատ. semper?; **ահեակ** aheak «ձախ, աղակ», զենդ. havya (?):

3) **մահ** *mah* «մահ», սնւ. mrtyu, գոթ. maúrfr; **բահ** bah «բահ, բրիչ», Karst - **բրեմ** brem «բրում եմ», զենդ. brōiðra?; **նիրհ** nirh «նիրհ», սնւ. nidrā?

4) **հոտ** *hot* «հոտ», odor? **հում** hum «հում», *ώμός*? *հմնտ*. **հա** hav (N. 162):

§ 31. *ju* *x* = հնդեվր. *kh*

սխալ *sxal* «սխալ, բերություն», **սխալեմ** sxalem «սխալվում եմ», սնւ. skhalāmi «սխալվում եմ, սայթաքում եմ», հուն. *σφάλλομαι* «սայթաքում եմ, վրիպում եմ»:

§ 32. *u* *s* = հնդեվր. *s* և *k'*, մեկական անգամ = հնդեվր. *k* և *gh*

1) *u* *s* < հնդեվր. ns, ms

ամիս *amis*, լատ. mensis; **միս** *mis*, հւլ. mēso, սնւ. māsa; **ուս**, սնւ. āsa, գոթ. ams-; -*u*-ն որպէս հոգնակի հայցականի վերջածանց, *հմնտ*. **երի-ու** «երեք», գոթ. þrins:

2) *u* *s'* t, p, x-ից առաջ՝

աստղ *astl* «աստղ», *άστήρ*; **զ-գեստ** *z-gest* «զգեստ, հազուստ», լատ. vestis; **հաստ** *hast* «ամուր»; **ստերջ** *sterj* «ստերջ, ամուլ», *στεῖρα*; **սաստ** *sast* «հանդիմանություն», սնւ. čāsti:

նիստ *nist* «նիստ, դիրք», սնւ. niča (հնդեվր. nizdo); **ոստ** *ost* «ոստ, ճյուղ», գոթ. ast-s (հնդեվր. ozdo):

սպասեմ *spasem* «սպասում եմ», զենդ. spas «լրտես», լատ. conspicio; **սխալ** *sxal* «սխալ, բերություն», սնւ. skhalāmi «սայթաքում եմ, վրիպում եմ», *σφάλλομαι*:

3) *u* *s* = հնդեվր. *k'*

ասեղն *aseln* «ասեղ», *ἄκρο-ς*, լատ. acus; **աղուես** *aluēs* «աղվես», սնւ. lōpāça; **երե-սուն** *ere-sun* «երեսուն», *τριάκοντα*; **քսան** *k'san* «քսան», սնւ. vīçati; **լոյս** *lois* «լոյս», *λευκός*; -*u* -*s* «այս», հւլ. st; **սաստ** «հանդիմանություն, սաստ», սնւ. čāsti; **սամ** *sañ* «սառնայց», սնւ. çičira; **սար** «բարձուր», սնւ. çiras; **սեստ** *seav* «սև», սնւ. çyāva; **սին** *sin* «սին, դատարկ», *ἀνός*; **սիրտ** *sirt* «սիրտ», *καρδία*; **սին** *siun* «սյուն», *κίων*: **սկեստր** *skesur* «սկեստր», սնւ. çvaçrū, լիտվ. *szėszura-s* (հնդեվր., սակայն *svėk'rū* «սկեստր»); **սուզ** *sug* «սուզ», սնւ. çōka; **սորք** *surb* «մարդ», սնւ. çubhra; **սրունք** *srun-k'* «սրունք», լատ. crūres; **սպասեմ** *spasē* «սպասում է», սնւ. pa çyati «տեսնում է»; **տասն** *tasn* «տասը», *δέκα*, սնւ. daça; **վասն** *vasn* «վասն, պատճառով», *έκρητι*; **տես-անե-մ** *tes-ane-m* «տեսնում եմ», «վասն, պատճառով», *έκρητι*; **տես-անե-մ** *tes-ane-m* «տեսնում եմ», *δέκρομαι*; **հարսն** *harsn* «հարս», լատ. procus; **յեսան** *yesan* «հեսան» *άκόνη*:

4) *ստ* *st* = հնդեվր. *kt*

դուստր *dustr* «դուստր», սնւ. duhitar, զենդ. duγdar; **հուն**. *θυγάτηρ*, գոթ. *daúhtar*, հւլ. *dūšti*, լիտվ. *duktė*:

5) *u* *s* = հնդեվր. *g'h* կամ *g'*

ես *es* «ես», սնւ. aham, *έγώ* (*հմնտ*. հայց. *q-ju* *z-is* «ինձ», *q-բեզ* *z-k'ez* «բեզ», *q-մեզ* *z-mez* «մեզ», *q-ձեզ* *z-jez* «ձեզ»):

Բաղադրյալ ապառնիում *u*-ն *s* գալիս է *g*-ից *ç*, *հմնտ*. **սիրեցես** *siresçes* «սիրելու ես» և **կեցես** *keççes* «ապրելու ես»:

§33. q z = հնդեվր. g^h

լեզու *lezu* «լեզու», լիսով. lēžùvis; լիզում *lizum* «լիզում են», *լեիչա*, լիսով. lēžiù; **բազուկ** *bazuk* «բազուկ, բև», սնու. bāhu, *πῆχυς* (փոխառություն); **բազում** *bazum* «բազում, շատ», սնու. bahu, *παχύς*; **վեզ** *mēz* «վեզ» *Urin*, սնու. mēha, *ὀ-μῖχ-έ-ω*; **դեզ** *dēz* «դեզ, կոլյոն», սնու. dehi, *τεῖχος*; **յոյզ-ք** *yoiz-k* «հույզ, հուզվումք», զենդ. yaozaiti «հուզվում է, արկելովում էր»; **ոզնի** *ozni*, *ἐχίνοσ*, լիսով. ežys. -**ունգի** *mozi* «ունգի, ջահել եզ», *μοσχίον*?

ազդ *azd* «ազդ, լուր», հարս. azdā, փոխառություն:

§34. 2 § մեկական անգամ = հնդեվր. k^l և sk,
այլ դեպքերում հարցական է

շուն *šun* «շուն», սնու. čvā, *κύνω*; **զիշեր** *gišer* «զիշեր», հույն. *ἐσπέρα*, հույ. veđerü, հիդլ. fescor;

փռշի *poši* «փռշի», սնու. pāsu, զենդ. pāsnu; **ուշ** *uš* «զիսակցություն», զենդ. uši, փոխառություն; **քարշ-ամ-իմ** *tarš-am-im* «քոշում են» = *tār-am-im*, *τέρσομαι*?; *հմմտ.* §44 «ս-ի s սղումը»:

§35. օ չ = հնդեվր. gh (հսկ փոխառություններում g-ի^ո)

իծ *iž* «իծ», *ἔχισ*, սնու. ahis, զենդ. ažiš; **արծ-է** *arž-ē* «արծե, կշիռ ունի», սնու. arhati, զենդ. arejaiti (փոխառություն); *հմմտ.* **յարգեմ** *yargem* (N. 210); տոյժ *toiz* «կորուստ, վնաս», *multa* = **տուգան** *tugan*, պիլ. tōjišn; **տուծիմ** *tužim* «զոյում են, քաղում են» = **տուգան-իմ** *tugan-im*, պիլ. tōjam, նարս. tōzam? **քոյժ** *boiz* «քուծում, ապարհում», պազ. bōžišn «զրկություն» (փոխառություն); **ոյժ** *oiz* «ուծ», սնու. ojas, զենդ. aojañh (փոխառություն):

§36. ւ n = հնդեվր. n

անկիւն *ankiun*, լատ. *angulus*; - **անդ** -and «շեք, սեմ», լատ. *antae*; **անձուկ** *anjuk* «նեղ, անձուկ», սնու. ḡhus, լատ. *angustus*; **անուն** *anun* «անուն», *ὄνομα*; **անուրջ** *anurj* «անուրջ, երազ», *ὄνειρος*; **քան** *ban* *λόγος*, հույն. *φωνή*; **զան** *gan* «հարվածներ, ծեծ», սնու. ḡhana; **զին** *gin* «զին, արծեք», սնու. vasma; **երե-տուն** *ere-sun* «երեսուն», *τριάκοντα*; **ընդեր-ք** *ender-k* «ընդերք», *ἔντερα*; **քանձր** *t’anjr* «խիտ, քանձր», լիսով. tánkus; **ինն** *inn* «ինն», *έννεα*; **ծանե-այ** *can-eay* «ճանաչեցի», *ἔγνων*; **ծին** *cin* «ծնունդ», *γένος*; **ծուս** *cnaut* «ծընոս», *γνάθος*; **ծուր** *cunr* «ծունկ», *γόνυ*; **կաղին** *kalin* «կաղին», *βάλανος*; **կին** *kin* «կին», *γυνή*; **հան-ա-պազ** *han-a-paz* «միշտ, շարունակ»,

սնու. sanā; **հին** *hin*, *ένος*; **հինգ** *hing* *πέντε*; **ձուսն** *jaunem* «զոհաբերում են», սնու. havana «զոհաբերություն»; **մնա-մ** *mna-m* «մնում են», *μένω* լատ. *maneo*; **նա** *nav* «նավ», *ναύς*; **նեարդ** *neard* «նյարդ, ջրղ», զենդ. snāvare; **նեղ** *neł* «նեղ», հինասարս. *naru*; **նետ** *net* «նետ», սնու. nada; **նիսա** *nist* «նիսք, տեղադրություն», սնու. niša; **նոր** *nor*, «նոր», *νέος*; **նու** *nu* «հարս», սնու. snušā; **ոզնի** *ozni* «ոզնի», *ἐχίνοσ*; **ունայն** *unain* «ունայն, դատարկ», սնու. ūna; **սին** *sin* «սին, դատարկ», *κενος*; **ստին** *stin* «կործք», սնու. stana; **վասն** *vasn* «համար, պատճառով», զենդ. vasma; **ցին** *cin* *milvus*, *ιχτινος*; **քուն** *kun* «քուն», սնու. svapna, **հուն** *hun* *διάβσις*, լատ. *pons*; -**եկն** *ekn* «եկավ», սնու. a-gan:

Հայ. **ան** *an* գալիս է ռեգային ձայնորդներից, **ան-** (ծխտական), սնու. **a, an**, հույն. *a, av*; **սեփն** *evt'n* «յոթ», *ἑπτά*, լատ. *septem*, գոթ. *sibun*; **ինն** *inn* «ինը», *έννεα*, լատ. *novem*, գոթ. *niun*; **տասն** *tasn* «տասը», *δέκα*, լատ. *decem*, գոթ. *taihun*; **անուն** *anun* «անուն», *ὄνομα*, լատ. *nomen*; **քսան** *ksan* «քսան», սնու. *vīcati*, *Ἰξκατι*;

շուն *šun* «շուն», *κύνω*; **ճիւն** *jiun* «ճյուն», *χειμών*; **սիւն** *siun* «սյուն», *κίων*; **եղն** *ełn* «եղնիկ», հույ. *jeleni*; **զանն** *gañ* «զան», սեռ. **զանին** *gañin*, *άρνός*; **առն** *añ* «սողաճարդ», զենդ. arñō (սեռ.); **բեր-ե-ն** *ber-e-n* «բերել, կրել», սնու. bhar-a-nti և այլն; **զ-զե-նու-մ** *z-ge-nu-m* «զգեստավորվում են, հազնվում են», *έννυμαι* = *φεσ-νυ-μαι*; **ջե-նու-մ** *jeñ-nu-m* «տարանում են», սնու. *ghr-ñō-mi*; **լք-անե-մ** *lk-ane-m* «լքում են», *λιμπ-άν-ω*

§37. մ m = հնդեվր. m (չքրնայիններից ստաջ
նաև = հնդեվր. n)

ամ *am* «տարի», սնու. samā; **ամսան** *amañ* «ամսան», հրզ. *sumar*; **աման** *aman* «աման», *ἀμνίον*; **ամիս** *amis*, լատ. *mensis*; **արմուկն** *armukn* «արմունկ», լատ. *armus*; **ամեռն** *jmeñ* «ամեռն», սնու. himā; **մաղն** *malem* «մանրեն», *μύλλα* *մահ* *mah*, **մեռանիմ** *meranim* «մեռնում են», **մարդ** *mard* «մարդ», սնու. *mrtyu*, *mriyē*, *marta*; **մայր** *mair* «մայր», *μήτηρ*; **մարտ** *mart* «մարտ, պայքար», *μάρ-να-μαι*; **մեծ** *mec* «մեծ», *μέγας*; **մեղ** *meł* «մեղք», *άμαρτία*; **մեղր** *mełr* «մեղր» *μέλι*; **մեզ** *mēz* «մեզ, մառախուղ», սնու. *mēgha*; **մեզ** *mēz* «Urin», սնու. mēha; **մեջ** *mēj* «մեջտեղ» սնու. *madhya*; **մի** *mi* «մի» (ծխտական), *μή*; **մի** *mi* «մեկ», *μία*; **միս** *mis* «միս», հույ. *mēso*; **միս** *mit* «միսք», *μήδος*; **մնա-մ** *mna-m* «մնում են», *μένω*; **մի-մն-ω**; **մուկն** *mukn* «մուկ», *μύς*; **մրջ-իւն** *mrtj-iun* «մրջյուն», *μύρ-μηξ*; **ամբ** *amb* (սնու. *amp*) «ամս», սնու. *abhra*; **ակամբ** *akamb* (ական-ի akan գործիական հոլովը), գալիս

է ախան-բ-ից akan-b և այլն; **զեղմն** gelmn «զեղմ, բորդ», սնւ. varman; **մարմին** marmin «մարմին, միս», սնւ. marman; **եմ** em «ես եմ», սնւ. asmi, **եմ-ք** em-k «մեծք եմք», սնւ. s-mas:

§ 38. **լ լ = հնդեվր. Լ; քառասկզբում երկու անգամ = y ?**

այլ *ail* «տրիշ», *ἄλλος*; լատ. alius; **գայլ** gail «գայլ», սնւ. vrka, հւլ. vlükü; **դարար** dalar «դարար, կանաչ», *θαλερός*; **լայն** lain «լայն», *πλατύς*; հիբլ. lethan; **լալ** lav «ավելի լավ», *λαῖον*; **լախեմ** lap'em «զիզում եմ», *λάπτω* լեզու lezu «լեզու», լիւ. lëžùvis; **լիզում** lizum «զիզում եմ», *λείχω* լի li «լի, լիքը», *πλεῖος*; **լոգանամ** loganam «զիզանում եմ», լատ. lavo; **լոյս** lois «լոյս», *λευκός*; **լու** lu «լու», *ψύλλα*, հւլ. blücha; **լու** lu «լուելի», *κλυτός*; **լուանամ** luanam «զվանում եմ», *πλύνα* **լրանեմ** lk'anem «զրում եմ», *λιμπάνα* **մալեմ** malem «մանրում եմ», *μύλλα* **կլանեմ** klanem «կլանում եմ», լատ. gula; **սխալ** sxal «սխալ, բերութուն», սնւ. skhalämi, *σφάλλομαι*; **լիարդ** leard «լարդ», սնւ. yakrt, **լուծ** luc «լուծ» սնւ. yuga? **ալեար** aleur «ալար», *ἄλευρον*:

§ 39. **ղ լ = հնդեվր. Լ և ր**

1) **մեղ** mel «մեղ» *μέλι*; **աղ** al «աղ», *ἄλς*; **եղն** eln «եղնիկ», հւլ. jeleni; **աղամ** alam «աղում եմ», *ἀλέω*?; **ծաղը** calt «ծաղը, բրբիջ», *γέλας*; **աղուս** alawpex; **կաղին** kalin, *βάλανος*; **մեղկ** melk «մեղկ», *μαλακός*?; **ողը** olb «ողը», *όλοφ-ύρ-ομαι* (?);

2) **աղբար** albeur «աղբար», *φρέαρ*; **եղբայր** elbair «եղբայր», սնւ. frater; **ասղ** astl «ասղ», *ἀστήρ*; **նեղ** nel «նեղ», հւարս. naru, **մեղ** mel «մեղ», *ἄ-μαι-τ-ια*; **զեղմն** gelmn «զեղմ», սնւ. varman, *ἔριον* ?:

§ 40. **ր ր = հնդեվր. ր**

արեմ airem «արում եմ, վառում եմ», զեղն. atare; **անուրջ** anurj «անուրջ, երազ», *ὄνειρος*; **օր** aur «օր», *ἡμαρ*; **արագ** arag «արագ», սնւ. raghu; **արբ-ենա-մ** arb-ena-m «արբենում եմ», *ῥοφέω*, **արբ-ան-հակ** arb-an-eak «օգնական», հւլ. rabü; **արգել** argel «արգելք», *ἀρκέα* **արդ** ard «արդ, այծ», *ἄρτι*; **արև** arev «արև», սնւ. ravi; **արծաթ** arcac' «արծաթ», սնւ. rajata, լատ. argentum; **արօր** araur «արօր, գութան», *ἄροτρον*; **բարձ** barj *προσκεφάλαιον*, սնւ. barhis; **բերեմ** berem «բերում եմ», *φέρα* **գարուն** garun «գարուն», զեղն. vañri, *ἔαρ*; **գարի** garl «գարի», լատ. hordeum? **զիշեր** gišer «զիշեր», հուլ. *ἐσπέρα*; **գործ** gorc «գործ», *ἔργον*; **գորս** gort «գորս»,

լիւլ. varlë?; **դարար** dalar «դարար, կանաչ», *θαλερός*; **հանդերձ** handerj «զգեստ, հանդերձ», զեղն. handareza (?); **դուար** dust, *δυγάτηρ*; **դարգն** durgn «բրուտագործական անիվ», *τροχός*; **եղբայր** elbair «եղբայր», լատ. frater; **երգ** erg «երգ», սնւ. arka; **երդնում** erdnum «երդնում եմ», հւլ. rota; **երեկ** erek «երեկ», *ἔρεβος*; **երե-ք** ere-k' «երեք», *τρεῖς*; **ընդեր-ք** ender-k' «ընդերք», *ἔντερα*; **բար-ամ-իմ** farš-am-im «բռնում եմ» = *ταί-am-im*, *τέρσομαι*; **լիարդ** leard «լարդ», *ἦπαρ*; **ծեղ** cer «ծերունի», *γέραν*; **կեր** ker «կեր, սնունդ, լավ», *βορά*; **կրծ-ել** krčel «ստամոնդի կրծնոց», *βρυγμός*; **կար** hair «կար», *πατήρ*; **հարսն** harsn «հարսնացու», լատ. procus; **հերին** heriun «հերյուն, մախար», *περόνη*; **հերու** heru «հերու, անցյալ տարի», *πέρυσσι*; **հար** hur «հար, կրակ», *πύρ*; **մար** mair «մար», *μήτηρ*; **մարդ** mard «մարդ», *βροτός*; **մարմին** marmin «մարմին», սնւ. marman; **մարտ** mart «մարտ, պայքար», *μάρ-να-μαι*; **մրջ-ին** mrj-iun «մրջուն», *μύρ-μηξ*; **յարգեմ** yargem «հարգում եմ, զնահատում եմ», սնւ. argha; **նարդ** neard «նարդ», զեղն. snāvare; **նոր** nor «նոր», *νεαρός*; **որ** orb «որ», լատ. orbis; **ործամ** orcem «ործում եմ», *ἔρεύγομαι*; **ործ** orj «ործ, արու», *ὄρχις*; **չոր-ք** č-or-k' «չոր», *τέσσαρες*; **ջեր** jer «ջերմություն», *θέρος*; **սար** sar «զազաք», *κάρα*; **սիրս** sirt «սիրս», *καρδία*; **սկեսուր** skesur «սկեսուր», սնւ. čvačrū, *έχυρά*; **սար** surb «մարդ», սնւ. čubhra; **ստերջ** sterj «ստերջ, ամուլ», *στεῖρα*; **սրուն-ք** srun-k' «սրունք», լատ. crüres; **ի վեր** i ver «ի վեր, վերևում», հւլ. vrüchü; **տաղը** taigr «տեղը», *δαήρ*; **տար** tar «տար», լատ. trans?; **քիրսն** k'irtn «քրտինք», *ιδρώς*; **քոյր** k'oir «քույր», լատ. soror:

Հայ. **ար** ar = հնդեվր. ր-ձայնավոր, **արդար** ardar «արդար», սնւ. rta; **բարձր** barj «բարձր», սնւ. brhat; **արջ** arj «արջ», սնւ. rkša; **արծուի** arcui «արծիվ», սնւ. rjipyra; **արց** harč quaestio, սնւ. prččhā; **լիարդ** leard (սեռ. լերդի lerdi) «լարդ», սնւ. yakrt, *ἦπαρ*; **հմն**. **նարդ** neard «նարդ»; **արմուկն** armukn «արմուկ», սնւ. itmas; **աղբար** albeur «աղբար», *φρέαρ*:

§ 41. **ռ ՚ (նեծ մասանք ց-ից առաջ) = հնդեվր. ր**

աման amān (սեռ. ամանան amaran) «աման», հրգ.umar; **ան** an «սողամարդու», զեղն. aršnō; **անեմ** anem (կատարյալը *ար-ար-ի* ar-ar-i) «անում եմ», *ἀραρίσκω*; **անում** anum (կատար. աղի an), *ἄρνημα*; **բեռն** be'n (սեռ. բեռնի be'in) «բեռ», *φόρτος*; **բերեմ** berem «բերում եմ, կրում եմ» բայի համար; **գան** gān (սեռ. գանին gā'in) «գան», *ἄρνος* (սեռ.); **դուն** dū'n (սեռ. դրան dran) «դուն», *θύρα*; **կրունկ** krunk «կրունկ», *γέρανος*; **հեղի** he'i «հեղու», *πέρα*, գոթ. fairra; **ձեռն** je'n «ձեռք» (սեռ. ձեռնի je'in, գոթ. եղակի նաև *ձեղք* jerb), *χεῖρ*; **ձմեռն** jme'n (սեռ. ձմեռան jmeran) «ձմեռ», սնւ.

զ) ր-ից ր հետո. **ամն** ա՛ն «մարդու», զենդ. aršnō (utn.), **արծոն** ր վեր i ver «ի վեր, վերևում», սնու. varšman «բարձունք»;

դ) բառավերջում, ձայնավորներից հետո. **մարդ** mard, **բրոտո՛՛ս**:

2) ն ո և մ մ

ս-ից s առաջ = նախն. s. **ամիս** amis «ամիս», լատ. mensis; **միս** mis «միս», հուլ. mēso, գոթ. mīmz; **ուս** us «ուս», սնու. āsa, գոթ. ams-; հոգն. հայց. **մարտ-ու** mart-s (կարդա՛ մարտը martēs) = **բրոտո՛՛ս**; **երի-ու** eri-s, գոթ. þrins: - բառավերջում ձայնավորներից հետո մ-ն m սղվում է, **հմմտ.** **զ-մարդ** z-mard «մարդուն», սնու. martam:

3) u s = k¹

ուք ut' «ուք», սնու. ašļau, զենդ. ašta, **օկտո՛՛**; **լու** lu «լուսի», **կլտո՛՛**; սնու. քրտա:

4) կ կ

լիարդ leard «լարդ», սնու. yakrt?; **մորու-ք** moru-!՝ «մորուք», իտալ. smak-rà?; **ո** o «ով», **ո-ր** or «որ», սնու. ka-?: Ինչպես՞ **զիշեր** gišer «զիշեր» բառում, էօսթերա, հուլ. večerŭ?

5) տ t (թ t')

տ-ն t միջձայնավորային վիճակում j y է տալիս և սղվում է. **հայր** hair «հայր», հոգն. **հարք** harĕ; **մայր** mair «մայր», հոգն. **մարք** marĕ; **եղբայր** ełbair «եղբայր», հոգն. **եղբարք** ełbark (հմմտ. քոյր k'oir «քույր», հոգն. **քորք** k'or-k'); **չոր-ք** čor-k' «չոր», սնու. čatvārus; **ուս-տ** = uy = **ու** u, **երու** heru «երու, անցյալ տարի», դր. **թերտի**, սնու. parut; **կու** ku (կոյ koy) «քակոր», սնու. gŭtha; **լու** lu «լուսի», **կլտո՛՛**; **լու** լու «լու», սնու. čyuti; **ու-հիմքերի** ներկայի եզակի 3-րդ դեմք՝ **թող-ու** t'ol-u = *թողու t'ol-u) - **տի** -ti; **հմմտ.** **աղայ** alay և **բերե** berē (< բերե-յ bere-y = սնու. bharati)!

6) պ ք

լուանամ luanam «լվանում են», **պլնոն**; **լու** lu «լու», լատ. pulex, հուլ. blŭcha; **լի** li «լի», **պլեյոս**; **լայն** lain «լայն», **պլատո՛՛**; **սուն** otu «սուք», **պու՛՛**:

7) ձ j

բառ-նա-մ bai-na-m «բառնում են, բարձրացնում են» (բարձ-նա-մ-ի barj-na-m?-ի դիմաց), կատարյալը՝ բարձ-ի barj-i:

8) ք ր

տես-անե-մ tes-ane-m «տեսնում են» **ծերկոմա**:

9) j y

մորու mauru «մորու մայր», **միտրու** (ու + j = ու u+y = u տե՛ն վերևում); **լու** լու «լու», սնու. čyuti; **ցին** cin milvus, սնու. čyena; **հմմտ.** **սահեակ** aheak (էջ 17, 5):

¹ Մակայն անկատարի 3-րդ դեմքը հնչում է՝ թողուր t'olou:

10) լ v

կամ keam «կամ, ապրում են», սնու. jivāmi; **նոր** nor «նոր», **նարո՛՛**, **նարդ** neard «նարդ», զենդ. snāvare; **չոր-ք** čor-k' «չոր», սնու. čatvārus; **ձին** jiu, սեռ. **ձեան** jean «ձյուն»=**չեյմոն** (այսպես են նաև լուս-ով iun կազմվող բոլոր հիմքերը); **լու** լու «լու», սնու. «լան» šan; **տուն** tun, սեռ. **տան** tan; **արեր** alber սեռ. **արեր-ից** albeur «արերու», **փրեթար**; **ինն** inn «ինն», սնու. nava, **եննեա**; **հմմտ.** **սահեակ** aheak (էջ 17, 5):

§ 45. լի-ի ly փոխարինումը իլ-ով (yl), քր-ն (br) քր-ով (rb), տր-ն (tr) րու-ով (rt) (?) քղ-ն (bł) քր-ով (lb)

- 1) **ալ** ail «այլ, ուրիշ», լատ. alius; **գալ** gail «գալ» < *գալի galy = հուլ. vliükŭ;
- 2) **սուրք** surb «սուրք, մաքուր», սնու. čubhra;
- 3) **քիրտն** k'irtu «քրտինք», **իծրո՛՛**;
- 4) **արեր** albeur «արերու», **փրեթար**; **եղբայր** ełbair «եղբայր», սնու. bhrātar, լատ. frāter:

§ 46.

Ըստ այդմ ստացվում են հնդեվրոպական և հայկական հնչյունների միջև ընդհանուր առմամբ հետևյալ համապատասխանությունները.

1) Չայնավորներ

հնդեվր. հայկական
նախն. իրանական

a	=	ա, a-----	a (i)
ā	=	ա, a-----	ā
e	=	ե e; ոնգայիններից, նախնական ոնգային +բաղաձայններից առաջ և այլն = ի i; նախն. v-ից հետո = n o, մեկ անգամ = ա a (տասն tasn)-----	a
ē	=	ի i; մեկ անգամ = է ē (աղուէս aluēs),-----	ā
o	=	ա a, n o, նախնական ոնգային +բաղաձայններից առաջ և այլն = ու u -----	a, ā
ō	=	ա a -----	ā
i(i)	=	ի i -----	i(i)
u(ū)	=	ու u -----	u(ū)

ai = այ ai----- ai
 ei = է ē ----- ai
 oi = այ ai, օսն է ē ?----- ai
 au = աւ a v? ----- au
 eu = ն յ օ i ----- au
 ou = ն յ օ i (անվիճելի օրինակներ) ----- au

ր- ձայնավոր = ար ar; } ----- { ր- ձայնավոր
 լ- ձայնավոր = ալ al; }

Ռ-նգային ձայնորդներ = ան an, երկու անգամ = ա a----- a

2) Բաղաձայններ

հնդեվր. հայկական

նախն. իրանական

y = ջ j բառամիջում; մեկ անգամ = j,
 երկու անգամ = l(?);
 բառասկզբում, մեկ անգամ = y(?);
 բառամիջում հաճախ սղվում է = i;
 այլ ail, ալիս alius; ----- y
 v = գ g և լ v բառասկզբում և բառամիջում
 ձայնավորներից հետո;
 մեկ անգամ = ք k' (քսան k'san);
 մեկ անգամ կ k (սկեսուր skesur);
 բառամիջում մեծ մասամբ սղվում է:-----v
 Հմմտ. հնդեվր. sv, tv
 k = կ k Գ-ից և ր-ից հետո = գ g; = յ y. գայլ
 gail? բառի մեջ, մի քանի անգամ սղ-
 վում է-----k(x)
 g = կ k, մի քանի անգամ = ս c?-----g
 gh = գ g, հնդեվր. gh+t = ստ st դուստր
 dustր բառի մեջ-----g
 kh = խ x (մեկ անգամ)-----x
 k' = չ չ, մեկ անգամ j (Գ-ից հետո);
 բառամիջում = շ?, մեկ անգամ = գ
 (կ-ի դիմաց հինգ hing բառի մեջ);
 մեկ անգամ = ք k

(լք-անե-մ lk'ane-m)----- ճ
 g' հմմտ. g ----- j
 g' h = ջ j; ժ շ; մեկ անգամ = ձ j (օձ auj)----- j
 k' = ս s; մեկ անգամ = ճ (շուն šun);
 երկու անգամ (նախնական տ-ից
 և լ-ից առաջ) սղվում է -----s
 g' l = ծ c; մեկ անգամ = ս s (ես es)----- z
 g' h = ձ j (բառասկզբում և ' և ' ր հնչյուն-
 ներից հետո) և գ z ձայնավորնե-
 րից հետո; սղվում է, **քառնամ**
 bairnam-ի մեջ----- z
 t = տ t u-ից s հետո, Գ-ից և ր-ից հետո
 մեկ անգամ բառասկզբում = ղ,
 այլապես՝ մի քանի անգամ = ք t';
 միջձայնավորային դիրքում = յ y
 (հմմտ. սղում); ձայնավորներից
 հետո ր-ից առաջ = լ v; բառա-
 սկզբում ր-ից առաջ սղվել է (ե-
 րեք erek' հմմտ. հնդեվր. tv)-----t(θ)
 t h = յ y մեկ անգամ (լայն lain) -----θ
 d = տ t, մեկ անգամ = ք t' (փոյթ p'oit' ?)-----d
 dh = դ d -----d
 p բառասկզբում ձայնավորներից
 առաջ = հ h, երկու անգամ = յ y;
 բառասկզբում լ-ից լ առաջ սղվել
 է; = պ p (մեկ անգամ u-ից s-ից
 հետո); ձայնավորներից հետո
 = լ v-----p(f)
 b(?) = ք b (մեկ անգամ մեկ բնաձայնական
 բառի մեջ)----- (b)
 bh = ք b բառասկզբում, դ լ, ր r, մ m
 հնչյուններից հետո = լ v-----b
 n = ն n; u-ից s-ից առաջ = նախն. s-ն
 սղվում է ----- n
 m = մ m, չորս անգամ = լ v (ու u);
 u-ից s-ից առաջ = նախն. s-ն
 սղվում է -----m
 r = ղ լ, ր r, Գ-ից n առաջ = ն t', սղ-

վում է տեսանքն tesianem

բառի մեջ-----r

l = ւ l; ղ լ

s = ս s t, x, p հնչյուններից առաջ,

(սղված) m, n հնչյուններից հետո;

բառասկզբում ձայնավորներից ա-

ռաջ մի քանի անգամ = h (?);

մնացած դեպքերում բառասկզբում

ձայնավորներից առաջ և մ m, ն n,

ւ v (հմմտ. սակայն sv) հնչյուննե-

րից առաջ սղվել է; միջձայնավորա-

յին դիրքում = j y (հմմտ. սղում), ձայ-

նավորներից և կ k, ր r, մ m, ն n հընչ-

յուններից առաջ, ինչպես նաև ր-ից

ր-ից հետո սղվել է----- s, ճ, h

z d = ստ st

sv = ք k

բառասկզբում; մեկ անգամ =

ւ v (վեց veç)-----x w

t v = ք k

բառասկզբում (երկու անգամ)-----tv, Թv

sk = ց ց, ք k, չ չ ?; 2 ճ;

ks = ջ յ (ր-ից հետո); ց ց,

{ sk
sč
s

{ xš
š

sy = j y n-հիմքերի եզակի սեռականում-----hy

sp, ps, py = փ p'-----sp, fš

spy բառասկզբում = ք t' (թուք t'uk')?-----

rty կամ rtr = ր h, rh, h h-----rđy, rđr

Վ ե ր ջ ա ր ա ն

Հայերենի հնչյունահարաբերությունների այս շարադրանքից հետո հայերենի դիրքի հարցը արիական լեզուների շարքում պետք է վերջնակա- նապես լուծված համարել:

Եթե հայերենը իրանական լեզուներին դասվելու լիներ, այն պետք է կիսեր իրանական լեզուները հնդկերենից տարբերակող գծերը:

Դրանք են՝.

1) k, t, p-ն բոլոր բաղաձայններից առաջ տալիս են x, փ, ֆ;

2) ձայնեղ շնչեղ պայթականները իրենց շունչը կորցնելու պատճառով համընկնում են պարզ պայթականների հետ;

3) խուլ շնչեղները (kh, th, ph) տալիս են խուլ շփականներ (x, փ, ֆ);

4) k^l-ն տալիս է s; g^l, g^h-ն՝ z;

5) k, č, t, p, n հնչյուններից առաջ s-ն մնում էր անփոփոխ, սակայն ֆ-ից հետո և բառասկզբում տալիս է h:

Մինչդեռ հայերենը՝

1) չգիտի և ոչ մի հաստատ դեպք բաղաձայններից առաջ k, t, p հնչյունների համապատասխան փոփոխությունների՝ իրան. *pītrah «հոտ», մինչդեռ հայերենը նրա դիմաց ունի hop haur ձևը, զենդ. Թրայծ «երեք» ձևի դիմաց հայ. ե-րե-ք e-re-k^l; իրաներենի բառասկզբնային fr-ի (հմմտ. frəna «քազմություն») դիմաց հայերենում կանգնած է լ լ (հմմտ. լի li «լի»);

2) ճիշտ է՝ նա իր շնչեղ պայթականները դարձրել է պարզ պայթականներ, սակայն նախնական պարզ ձայնեղ պայթականների տեղաշարժի հետևանքով դրանք սղվել են խուլ պայթականներ, որի հետևանքով այդ երկու խմբերը չեն նույնացել;

3) նա, ճիշտ է, մի դեպքում իր խուլ շնչեղ kh պայթականը դարձրել է խուլ շփական (սխալ sxal «սխալ», սնս. skhalāmi, հուն. σφάλλομαι), սակայն երկու այլ դեպքերում նախնական th-ն, ինչպես t-ն, թույլ է սղվել, որ դառնա j y՝ կու ku (< կույ kuy) «քակոր», սնս. gūtha, զենդ. gūṭha, նպրս. gūh; լայն lain «լայն», սնս. prthu, հմմտ. զենդ. fraṭaṅh;

4) հայերենում k^l >^u/s, g^l >^ḍ/c (ts), g^h >^ḍ/j (dz) և Գ/z;

5) հայերենը u-ն s պահպանել է t/տ, x/խ, p/պ հնչյուններից առաջ, բա- ռասկզբում ձայնավորներից առաջ u-ն մի քանի անգամ դարձրել է h, մնացած դեպքերում, սակայն, նա իր u-ն բառասկզբում ձայնավորներից և մ m, ն n, ւ v հնչյուններից առաջ կորցրել է, ինչպես նաև բառամիջում ձայնավորներից հետո կ/կ, ր/ր, մ/մ, ն/ն հնչյուններից առաջ և ր/ր-ից հետո, մինչդեռ միջձայնավորային դիրքում դարձրել է j y: Չենդերենում u-ն և-ից առաջ պահպանվում է, մինչդեռ հայերենում նույն այդ դիրքում սղվում է, զենդերենում u-ն an հնչյունակապակցությունից հետո էլ է h տալիս, մինչդեռ հայերենում մu-ն ms, նu-ն ns u են տալիս:

Եթե պատկերացնենք, որ շնչեղ պայթականները, բացի հնդկերենից, հնդեվրոպական ուրիշ և ոչ մի լեզվում որպես այդպիսին չեն պահպանվել,

¹ Հմմտ. իմ «Iranischen Studien» KZ 24, 409-410; Այնտեղ նշվածը պետք է սահմանափակել ըստ Բարթոլոմեի «Arische Forschungen» աշխատության I, 3-23 և ըստ Յոն. Շմիդտի KZ 25, 179-ի:

հակառակ դրան ինչպես իրաներենում և հայերենում, այնպես էլ լիտվապատկոներենում, գերմանական լեզուներում և կելտերենում պարզ հնչեղ պայթականներ են դարձել, և ինչպես իրաներենում, այնպես էլ սլավոներենում $k' > s, g', g'h > z$, որ ինչպես իրաներենում և հայերենում, այնպես էլ հունարենում $u-ն s$ նույն ձևով մասամբ պահպանվում է, մասամբ էլ h է տալիս և սղվում է, ապա պարզ կղառնա, որ հայերենի և իրաներենի միջև գոյություն ունեցող համապատասխանություններն այնքան չնչին են և աննշան, որ նրանց օգնությամբ հայերենի իրանական բնույթը բնավ չի կարող ապացուցվել:

Ավելի շուտ կարող է հարց ծագել, թե արդյոք հայերենը կարելի է առհասարակ արիական լեզուների թվին դասել, թե՞ ոչ:

Արիական լեզուներին ընդհանուր առմամբ բնորոշ են հետևյալ առանձնահատկությունները՝

- 1) հնդեվրոպական a, e, o ձայնավորների դիմաց $a, \text{իսկ } \tilde{a}, \tilde{e}, \tilde{o}$ -ի դիմաց՝ \tilde{a} ;
- 2) հնդեվրոպական ռնգային ձայնավորների դիմաց՝ a ;
- 3) հնդեվրոպական r և l հնչյունների դիմաց՝ r ;
- 4) i, u, k, r հնչյուններից հետո հնդեվրոպական s -ի դիմաց՝ \tilde{s} ;

Հայերենը ցուցաբերում է հետևյալ առանձնահատկությունները՝

- 1) հնդեվրոպական a, \tilde{a} հնչյունների դիմաց՝ a

“-----” e -ի դիմաց՝ $e(i)$

“-----” i -ի դիմաց՝ \tilde{e}

“-----” o -ի դիմաց՝ a, o, u

“-----” \tilde{o} -ի դիմաց՝ a

Այսինքն՝ նրան հատուկ է ձայնավորների հնդեվրոպական համակարգը, ճիշտ այնպես, ինչպես գերմանական լեզուներին;

2) հնդեվրոպական ռնգային ձայնորդների դիմաց՝ $ան, աո,$ միայն երկու անգամ՝ $ա a$;

3) հնդեվրոպական l -ի դիմաց՝ $l(\eta), l(\lambda)$;

“-----” r -ի դիմաց՝ $r, n r$;

4) $s > z \tilde{s}, j/i, ու/u, կ/k, ը/r$ հնչյունների ազդեցության տակ, և անվիճելի չէ և ոչ մի օրինակում:

Այսպիսով, այն արիական լեզուներին բնորոշ գծերից և ոչ մեկը լիովին չի կրում:

Ուստի և, հետևաբար, հայերենը չի կարող դասվել արիական լեզուների

շարքին և նրանց չի էլ պատկանում: Այն հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի մի ինքնուրույն ճյուղ է և հնդեվրոպական լեզուների թվարկման ժամանակ լավագույն դեպքում պետք է նշվի արիական և սլավոնալիտական լեզուների միջև: Հայերենը իրանական լեզուներին դասելու հիմնական դրդապատճառները եղել են, ինչպես արդեն նախաբանում նշվեց, միայն պարսկերենից կատարված բազմաթիվ փոխառությունները, նրանք սխալմամբ ընկալվել են որպես ուրույն բնիկ բառեր, դրանք այս «Grundzüge»-ի II մասում պետք է ի մի բերվեին, որպեսզի իրենց հերթին գային հաստատելու հայերենի բնույթի մասին իմ կողմից հայտնած կարծիքի ճշտությունը:

**Հավելված
Հայերենի թերունը**

Հայերենի թերման կապակցությամբ մինչ այս կատարված ուսումնա-
սիրությունները մեծ մասամբ սխալ կամ անհաստատ արդյունքների են
հանգեցվել: Ես նպատակ չեմ հետապնդում դրանք այստեղ հերքել, այլ միայն
կարծանագրեն հոլովման և խոնարհման ամենակարևոր ձևերը և
կրավարարված նրանց կապակցությամբ որոշ դիտողություններ անելով:

Հոլովում

1) Անուններ

ա) m - հիմքեր՝	Մարիամ	Mariam	Maria
<i>ուղղ.</i>	Մարիամ	Mariam	
<i>հայց.</i>	զՄարիամ	z Mariam	
<i>սեռ.-սր.</i>	Մարեմայ	Maremay	
<i>բաց.</i>	ի Մարեմայ	i Maremay	
<i>գործ.</i>	Մարեմա	Maremay	

Այս ձևով թերվում են միայն հատուկ անունները: Թերունը դժվար թե վա-
ղենի լինի:

բ) n-հիմքեր՝	մարդ	mard
	եզակի	հոգնակի
<i>ուղղ.</i>	mard	mardk'
<i>հայց.</i>	z mard	z mards
<i>սեռ.-սր.</i>	mardoy	mardoç
<i>բաց.</i>	i mardoy	i mardoç
<i>գործ.</i>	mardov	mardovk'

Գործիական հոլովի **արդար-ով** ardar-ov (արդար-ից) ձևի կողքին
կիրառվում է **արդար-եւ** ardar-ev *áληθώς* մակբայը: **ե**-հիմքերի կապակցու-
թյամբ ներքևում *հմմտ.* նաև անձնական դերանունների գործիականը՝ *inev,*
k'ev, iurev; հոգնակին՝ *mev-k', jev-k', այնպես, ինչպես or-ov het-ev*
«որովհետև», ain-u het-ev, է՛ք ais-u het-ev, օ՛ն:

Այս հիմքերի **n-ի (o)-ի** հետ բաղադրման **ա (a)** ձայնավորը (օր. *mard-a-*
sirut'ian «մարդասիրություն») ոչ մի ընդհանրություն չունի, քանի որ այն
բոլոր հիմքերի հետ էլ կիրառական է:

գ) ju - հիմքեր (yo-stämme)	տեղի	te li «տեղ»
	եզակի	հոգնակի
<i>ուղղ.</i>	te li	te lik'
<i>հայց.</i>	z te li	z telis
<i>սեռ.-սր.</i>	te lnoy	te leaç
<i>ներգ.</i>	i te lnoj	—
<i>բաց.</i>	i te lnojē	i te leaç
<i>գործ.</i>	te leav	te leavk'

Հմմտ. ZDMG 36, 122:

դ) ի - հիմքեր (i-stämme)	սիրտ	sirt
	եզակի	հոգնակի
<i>ուղղ.</i>	sirt	sirtk'
<i>հայց.</i>	z sirt	z sirts
<i>սեռ.-սր.</i>	srti	srtiç
<i>բաց.</i>	i srtē	i srtiç
<i>գործ.</i>	srtiv	srtivk'
ե) խառը ի - հիմքեր՝	ազգ azg	«ազգ, սերունդ, ցեղ, տոհմ»
(i-stämme)	և այք ačk'	«այքեր»
	եզակի	հոգնակի
<i>ուղղ.</i>	azg	ačk'
<i>հայց.</i>	z azg	z ačs
<i>սեռ.-սր.</i>	azgi	ačaç
<i>բաց.</i>	y azgē	y ačaç
<i>գործ.</i>	azgav	ačavk'

զ) **ու - հիմքեր՝ (u-stämme)** զարդ zard և մահ mah

եզակի

հոգնակի

<i>ուղղ.</i>	zard mah	zardk'
<i>հայց.</i>	z zard z mah	z zards
<i>սեռ.-սր.</i>	zardu mahu	zarduç
<i>բաց.</i>	i zardu i mahuanē i zardē i zarduē	i zarduç
<i>գործ.</i>	zardu mahu	zarduk'

Գործիական հոլովի zardu ձևը կանգնած է *zarduv-ի դիմաց, հոգնակիում՝ zarduk' *zarduvk'-ի դիմաց:

է) **ը - հիմքեր՝ դուստր dustr**

եզակի

հոգնակի

<i>ուղղ.</i>	dustr	dsterk'
<i>հայց.</i>	z dustr	z dsters
<i>սեռ.-սր.</i>	dster	dsterç կամ dsteraç
<i>բաց.</i>	z dsterē	i dsterç կամ i dsteraç
<i>գործ.</i>	dsterb	dsterbk'

Նույն ձևով է թերվում նաև **աստղ asr** և **բաղը**:

ը) **ն - հիմքեր՝ (u-stämme) ակն akn «աչք» և անձն anjn «անձ, հոգի, անձամբ»**

եզակի

հոգնակի

<i>ուղղ.</i>	akn anjn	akank' akunk' anjink'
<i>հայց.</i>	z akn z anjn	z akans z akuns z anjins
<i>սեռ.-սր.</i>	akan anjin	akanç anjanç

<i>բաց.</i>	y akanē y anjnē	y akanç	y anjanç
<i>գործ.</i>	akamb anjamb	akambk'	anjambk'

Նույն ձևով են թերվում **-իմն**-ով (այսինքն՝ *իմ, սեռ. *իւան, ivan, բաց. *իւանէ, ivanē) ավարտվող գոյականները, օր. արիւն ariun, սեռ.-սր. արեան arean, բաց. յարենէ yarenē, գործ. արեամբ areamb; գերութիւն gerutian, սեռ.-սր. գերութեան gerutean, բաց. ի գերութենէ i gerut'enē, գործ. գերութեամբ gerut'eamb:

Նաև՝ **շուն šun, տուն tun** բառերը:

	šun, սեռ.-սր.	šan, բաց. i šanē;
հոգն. ուղղ.	šunk', սեռ.	šanç;
	tun, սեռ.-սր.	tan, բաց. i tanē;
հոգն. ուղղ.	tunk', սեռ.	tanç;

բ) **Խառը հոլովման ու-հիմքեր՝ (u-stämme) փոքր p'okr**

եզակի

հոգնակի

<i>ուղղ.</i>	p'okr	p'okunk'
<i>հայց.</i>	z p'okr	z p'okuns
<i>սեռ.-սր.</i>	p'oku	p'okunç
<i>բաց.</i>	i p'okue	i p'okunç
<i>գործ.</i>	p'oku	p'okumbk'
	p'okumb	

ժ) **հայր hair, մայր mair եղբայր elbair**

եզակի

հոգնակի

<i>ուղղ.</i>	hair	hark'
--------------	------	-------

Ծագումնաբանական հաջորդականությունը պետք է որ հետևյալը եղած լինի՝ հարբ hark' < *հայր-բ hair-k', հար-ս har-s < *հայրս hairs և, ընդհակառակը՝ հարբ harc, հարբ harb, հարբբ harbk' < *հոբբ haurç, *հոբբ haurb, հոբբբ haurbk', հմմտ. վերը՝ քոյր-ի k'oir թերմը:

հայց. z hair
 սեն.-տր. haur
 բաց. i haurē
 գործ. harb

z hars
 harç
 i harç
 harbk'

ի) քոյր k'oir «քույր»

եզակի

ուղղ. k'oir
 հայց. z k'oir
 սեն.-տր. k'er
 բաց. i k'erē
 գործ. k'erb (k'erb)

հոգնակի

k'ork'
 z k'ors
 k'erç (k'erç)
 i k'erç (i k'erç)
 k'erbk' (k'erbk')

յ) այր air

եզակի

ուղղ. air
 հայց. z air
 սեն.-տր. aïr
 բաց. y aïrē
 գործ. aramb

հոգնակի

ark'¹
 z ars
 aranç
 y aranç
 arambk'

խ) կին kin

եզակի

ուղղ. kin
 հայց. z kin

հոգնակի

kanaik'²
 z kanais

սեն.-տր. knoj
 բաց. i knojē
 գործ. knav
 kanamb
 kananç
 i kananç
 kanambk'

Սեռական, տրական հոլովների կապակցությամբ *հմմտ.* զեղջ *gełj*, զեղ *geul* բառերի սեռականը և տրականը, ինչպես նաև՝ **տուրնջեան** *tv-թո-յ-ean*, **տի** *tiv* բառի սեռականը և տրակա՞նը:

ծ) աւր aur «օր» (հիմքը՝ *avur*)

եզակի

ուղղ. aur
 հայց. z aur
 սեն.-տր. avur
 բաց. y aurē
 գործ. avurb

հոգնակի

avurk'
 z avurs
 avurç
 y avurç
 avurbk'

Եզակի ուղղականում նախնական *nu os*, *իս is*, *ուս us* վերջածանցները սղվել են. *dustr* -ը, հնչյունական օրենքների համաձայն, կանգնում է ի-ով *i =* հնդեվր. *ē* *dustir* ձևի դիմաց:

Հմմտ. *ժյգճտր*, նույնը նաև՝ **հայր** *hair* և այլն = *πατήρ* և այլն; **ակն** *akn*, **անձն** *anjn* և այլն ձևերի ն-ն *n* հնչյունական օրենքներով համապատասխանում է հունարենի *ήγεμών*, *ποιμήν* ձևերի *ων-ին* և *ην-ին*: Հետևապես նաև **շուն** *šun* = հուն. *κύων*; **փոքր** *p'ok'r* և **փոքու-** *p'ok'u* ձևերի հերթազայությունը հարկ է համադրել հունարենի *μάρτυ-ς*, սեռ. *μάρτυρ-ος* շրջված ձևերի հետ: Եզակի հայցականը ոչ այլ ինչ է, բան եթե *q-*նախածանցով ուղեկցվող ուղղական: Ուղղականի հետ համընկնումը առաջին հերթին տեղի ունեցավ ձայնավոր հիմքերում, որոնք իրենց բառավերջնային ոմ *om*, իմ *im*, ում *um-ը* ճիշտ նույն ձևով պետք է կորցնեին, ինչպես իրենց *nu os*, *իս is*, *ուս us-ը*: *n-*հիմքերի եզակի սեռականն ունի *nj oy* վերջավորությունը, որը հավասար է սնս. *asya*, հուն. *οιο* վերջավորությունների: Մի սեռական, ինչպիսին է **սրտի** ձևը, թերևս կարելի է համադրել հունարենի *πόλιος* (< *πόλις*) սեռականի հետ: ու-հիմքերի սեռականը թերևս կարելի է նույն ձևով մեկնաբանել: Բաղաձայն հիմքերը կորցրել են իրենց բառավերջնային -*nu-ը* (*os*): Մնացած դեպքերում **դատեր** *dster* ձևը հա-

¹ **արք-ը** *ark'* պետք է որ ***այրք-ից** *airk'* սերված լինի, իսկ **արս-ը**՝ *ars* ***այրս-ից** *airs*:
² **կին-** *kin-* և **կան-այ-** *kan-ai-* ձևերում առկա են նույն արմատի երկու ձայնավոր հիմքեր: Մնացած դեպքերում հավանաբար կարելի է համեմատել հուն. *γυνή*, *γυναϊκός* և այլն ձևերի հետ, սակայն հայերենի **կանայ-** *kanai-*, **կանան-** *kanan-* հիմքը չէ, որ հուն. *γυναϊκ-* -ով ծածկվի:

մապատասխանում է հուն. *θυγάτερος*-ին (ոչ *θυγατρός*), **ակամ, ան-
ծին** ձևերը՝ հունարենի *ανος, ενος*-ով ավարտվող սեռականներին (*հմմտ.*
ήγεμόν-ος, ποιμέν-ος)¹, **հոր** *haur*-ը ընդհակառակը = հուն. *πατρός,*
քեռ *kēr* = հնդեվր. **svesros*, առն *aīn* = զենդ. *aršōd*: Բացառականի է-ն է պետք
է որ **ey*-ից սերվելիս լինի և պետք է մեկնաբանվի մի հնդեվր. *e-tos* (*հմմտ.*
սնս. yatas, tatas, sarvatas, agratas, զենդ. xwatō, aiwito և այլն) ձևով:

Արտառոց է թվում *e-ն* **ey*-ի մեջ, քանի որ *e-ով* անվանական հիմքեր չկան:
Այս վերջավորությունը պետք է որ դերանվանական կարգում (*հմմտ.* *արանց*
e-v-ով ավարտվող գործիականը և էջ 85, b) առաջացած լինի և միայն
հետագայում տարածված լինի գոյականների վրա; *n-հիմքերի* *nj-ը* *oy* կամ
սեռականի վերջավորություն է, կամ՝ նույն ձևով *o + tos*-ից է առաջացել:
Գործիականի *v = b* վերջածանցը պետք է որ հնդեվրոպական *bh+* ձայնավոր
կապակցությունից առաջացած լինի, հնարավոր է, որ այն սերվում է հնդեվր.
bhi = հուն. *φί (ὄχρεσφί* և այլն): Հոգնակի ուղղականի *p-ն* *k'* չի կարող
հնդեվրոպական *es*-ից սերված լինել, քանի որ բառավերջնային *s-ն*
հայերենում սղվում է (*հմմտ.* ձայնավոր հիմքերի եզակի ուղղականը և
բաղաձայն եզակի սեռականը), *p-ի* *k'* համադրությունը *սնս. -āsas*-ի հետ
բացառում են բառավերջնային հնչյունական օրենքները: Գոյականների և
դերանունների հոգնակի ուղղականի *p-ի* *k'*, ինչպես նաև բայի հոգնակի թվի
1-ին և 2-րդ դեմքերի այդ նույն վերջավորության ծագման կապակցությամբ
առ այսօր չկա բավարար մեկնաբանություն: Դեռ մտածելու առիթ է տալիս
այն, որ ոչ թե նախնական *s-ն*, այլ միայն նախնական բառասկզբնային *sv-ն*
է հայերենում *p* *k'* տվել:

Առ այսօր, ինչպես ուղղականի *p-ի*, նույնքան թերի է մնացել հոգնակի
սեռականի, ինչպես նաև բաղադրյալ կատարյալի և պայմանական եղանակի
g-ի ց մեկնաբանությունը:

Հոգնակի հայցականի *u-ն* առաջացել է *ns-ից*, նախկինում առկա
ձայնավորը սղվել է համաձայն բառավերջնային հնչյունական օրենքների:
Հոգնակի գործիականում *ip-ն* *vk' = bk'* կարծես թե լիովին համապատաս-
խանում է *սնս. -bhis*-ին, սակայն բառավերջնային *ns-ն* թվում է, թե պետք է
սղված լիներ:

Ի-հիմքերի ներգոյականի *ջ-ի* (տեղուջ *teλvoj*), ինչպես նաև *կին* (*կնոջ*),
մեջ կարելի է թերևս իզական *ա-հիմքերի* *ā* (*սնս. սեռ. -āyās, տր. -āyāi, ներգ. -*
āyām) մի քանի հոլովական վերջավորությունների *j-ն* *y* որոնել:

¹Հայերենի շան ձևին հունարենում թերևս պետք է համապատասխաներ **xovos*
(*κυνός* -ի դիմաց):

2) Դերանուններ

	tu	es	դու	du	մեք	դուք	duk
<i>ուղղ.</i>	es	du			mek	duk	
<i>հայց.</i>	z is	z kez			z mez	z jez	
<i>սեռ.</i>	im	ko			mer	jer	
<i>տր.</i>	inj	kez			mez	jez	
<i>բաց.</i>	y inēn	i kēn			i mēnj	i jēnj	
<i>գործ.</i>	inev	kev			mevk	jevK	

Անդրադարձ դերանուն

	եզակի	հոգնակի
<i>հայց.</i>	—	iureans
<i>սեռ.</i>	iur	iureanç
<i>տր.</i>	iur	iureanç
<i>գործ.</i>	iurev	—

n o «ով» (հարցական, հարաբերական և անորոշ), հոգն. ոյք *oik*, **ի i «ի՞նչ»**
ուղղ. o (ձայնավորներից առաջ *ov*)

<i>հայց.</i>	z o	z i	«ի՞նչ»
<i>սեռ.</i>	oir	ir er	«ի՞նչն՞»
<i>տր.</i>	} um	իմ-(իք) im-(ik)	«ոչնչի»
<i>ներգ.</i>			
<i>բաց.</i>	y umē		
	y ummē		
<i>գործ.</i>	—	իւ iv	«ի՞նչն՞վ, ի՞նչի՞ց»
որ օր «որ»			

	եզակի	հոգնակի
<i>ուղղ.</i>	or	ork'
<i>հայց.</i>	z or	z ors
<i>սեռ.</i>	oroy	oroç
<i>սր.</i>	} orum	oroç
<i>ներգ.</i>		
<i>բաց.</i>	y ormë	y oroc
<i>գործ.</i>	orov	orovk'

3-րդ դիմի դերանուն և ցուցական դերանուններ

Որպես վերջածանց կիրառվում է՝ **s** (հմնտ. *tër tër-s* «տեր, ես տերս, այս տերը»),

d (*tër-d* «տերդ, դու տերդ, այս տերդ»),

n (գործում է որպես հոդ - *tër-n* «տերը»):

Ինքնուրույն դերանուններ

	եզակի	
<i>ուղղ.</i>	n - a «նա»	ai - n «այն»
<i>հայց.</i>	z n - a	z ai - n
<i>սեռ.</i>	no-r-a	ai-n-r
<i>սր.</i>	} n-m-a	(ai-no-r-ik)
<i>ներգ.</i>		ai-n-m
<i>բաց.</i>	i n-m-an-ë	(ai-n-m-ik)
<i>գործ.</i>	no- v-a-v	y ai-n-m-an-ë
		ai-n-u
		ai-n-u-ik

	Հոգնակի			
<i>ուղղ.</i>	no-k'-a	ai-n-k'	և	ai-no-k'-ik
<i>հայց.</i>	z- no-s-a	z ai-n-s	և	z ai-no-s-ik
<i>սեռ.</i>	} no-ç-a	ai-n-ç	և	ai-no-ç-ik
<i>սր.</i>				
<i>բաց.</i>	i no-ç-an-ë	y ai-n-ç		
		y ai-n-ç-an-ë	և	y ai-no-ç-ik
<i>գործ.</i>	no-k'-a-vk'			ai-no-k'-i-vk'
				ai-no-k'-im-bk'

Նույնը նաև՝ *s-a* և *d-a*, *ai-s* և *ai-d*

Եզակի

<i>ուղղ.</i>	no-in «նույնը»	n-ai-n
<i>հայց.</i>	z no-in	
<i>սեռ.</i>	no-r-in	
<i>սր.</i>	} n-m-in	n-m-ai-n
<i>ներգ.</i>		
<i>բաց.</i>	—	
<i>գործ.</i>	no-v-in	

Հոգնակի

<i>ուղղ.</i>	no-in-k' և	no-k'-in	no-k'-ai-n
<i>հայց.</i>	z no-in-s և	z no-s-in	no-s-ai-n
<i>սեռ.</i>		no-ç-in	
		no-ç-un	
		no-ç-un-ç	
		no-ç-un-ç	
<i>գործ.</i>	no-v-im-bk' և	no-k'-im-bk'	

Նույն ձևով են թեքվում նաև **so-in, do-in** դերանունները:

Այս դերանունները, այսպիսով, **so, s, do, d, no, n** դերանվանական հիմքերի զուգակցություններն են **a, ai** և **in** էլեմենտների հետ:

<i>բաց.</i>	an-ti	«այնտեղից»	
	as-ti	«այստեղից»	
	ai-ti	«այնտեղից»	
	u-s-ti	«ոքտեղից»	
<i>ներգ.</i>	an-d	«այնտեղ»	andr «այնտեղ»
	as-t	«այստեղ»	ai-d-r «այնտեղ» ai-s-r «այստեղ» u-r «ոքտեղ»

Դերանվանական հիմքերը մասամբ առաջին բաժնում են մեկնաբանվել: Թե արդյոք *d* վերջածանցը սնւ. ta-ին (հւլ. tñ, հուն. τός և այլն) է վերաբերում, հայտնի չէ (*հմմտ.* du = սնւ. tvam, հւլ. ty, դոր. τύ և այլն), ճիշտ այնպես, ինչպես *n* վերջածանցի վերաբերությունը սնւ. ana-յին, հւլ. onñ, լիտվ. àns «այն»: Հատկանշական է du-k «ոլոք» ձևի կազմությունը որպես նորաբանություն du եզակիից: *n*-ով կազմվող սեռականը թերևս նորաբանություն է, հավանաբար նախնական գոյականական հնդեվր. -ro վերջածանցի հետ: Հմմտ. գոթ. unsara-, izvara-: Տրական-ներգոյական -um վերջածանցը (*հմմտ.* or-um) = հնդեվր. osm + ձայնավոր կապակցությանը, *հմմտ.* սնւ. tasmāi, tasmin, հւլ. tomu, tomì, գոթ. þamma, ZDMG 36, 124-125; է-ի *e* հավելումով տրականի վրա կազմվում է հարցական, հարաբերական և ցուցական դերանունների բացառականը:

Ապառնու 1-ին դեմքը թվում է, թե կարծես առաջացել է կատարյալի 1-ին դեմքին -*ç*-ի հավելումով:

Կատարյալ

ber-i
sir-eç-i
ber-a-y
sir-eç-a-y

Ապառնի

ber-iç
sir-eç-iç
ber-a-y-ç
sir-eç-a-y-ç

Բաղադրյալ ապառնիում բայերի մեծ մասի մոտ կատարյալի հիմքի *ç*-ն հաջորդող *ç*-ից առաջ *s* է տալիս՝ siresçes «սիրելու ես», բայց՝ keççes «ապրելու ես»:

Ապառնու հոգնակի 2-րդ դեմքում *ç*-ի դիմաց ամենուրեք առանց

բացառության *j* է մտել՝ karasjik «կկարողանաք», keçjik «ապրելու եք»: Պայմանականի ներկա կազմող տարրը թվում է, թե *g ç* է եղել: Հմմտ.

Սահմանական

Պայմանական

sir-e-m	sir-iç-e-m	<*sir-e-yç-e-m
sir-i-m	sir-iç-i-m	sir-i-yç-i-m
zen-u-m	zen-uç-u-m	*zen-u-yç-u-m

Ապառնին կատարյալի պայմանականն է, ուրեմն նրա *ç* կանգնում է հավանաբար *iç*-ի դիմաց (պայմ. ներկա՝ beriče = *ber-e-iç-ē, ապառնի՝ berçe = *ber-iç-ē):

Ներկայի հիմքը կազմվում է վերջածանցների օգնությամբ

- ե e** - *հմմտ.* գործ-ե-մ, բեր-ե-մ կատար. գործ-եց-ի, բեր-ի *հմմտ.* հուն. φέρω, φορέω;
- նե ne** *հմմտ.* առ-նե-մ, կատար. ար-ար-ի, *հմմտ.* հուն. δάκνω;
- անե ane** *հմմտ.* գտ-անե-մ, կատար. գտ-ի, *հմմտ.* հուն. ἀλόφάνω;
- ի i** *հմմտ.* գործ-ի-մ, նստ-ի-մ, կատար. գործ-եց-այ, նստ-այ;
- նի ni** *հմմտ.* լի-նի-մ, հարակատար դերբ. լի-եալ;
- չի ç** *հմմտ.* փախ-չի-մ, կատար. փախ-եալ, *հմմտ.* սնւ. gaðèha = հուն. βάσκε-?;
- նչի nçi** *հմմտ.* կոր-նչի-մ, կատար. կոր-եալ;
- անչե ançe** *հմմտ.* մեղ-անչե-մ, կատար. մեղ-այ;
- նու nu** *հմմտ.* այտ-նու-մ, լ-նու-մ, զգե-նու-մ, կատար. այտ-եալ, լ-գ-ի, 3-րդ դեմք ե-լի-ց, զգե-ց-այ: Հմմտ. հուն. δείκνυμι;
- ու u** *հմմտ.* զեն-ու-մ, կատար. զեն-ի;
- ա a** *հմմտ.* ջան-ա-մ, կատար. ջան-աց-այ, *հմմտ.* հուն. τιμάω;
- նա na** *հմմտ.* բառ-նա-մ, բա-նա-մ, ստա-նա-մ, կատար. բարձ-ի, բա-ց-ի, ստա-ց-այ, *հմմտ.* հուն. δάμνημι;
- անա ana** *հմմտ.* բազմ-անա-մ, կատար. բազմ-աց-այ; տա-մ, մնա-մ, գնա-մ, կեա-մ և այլն, գո-մ, կատար. ե-տու, մնա-ց-ի, գնա-ց-ի, կե-ց-ի, *հմմտ.* հուն. δίδωμι, φημι, ειμι:

Հայերենի բայական ձևերի մեծ մասը մեկնաբանված չէ: Դիմային վերջավորություններից *m*-ն ակնհայտորեն = **mi, y = ti, n = nti; s**-ն, սակայն, օրինակ բեր-ե-ս-ի մեջ չի կարող անմիջականորեն

հնդեվրոպական si-ից սերված լինել (bhér-e-si), քանի որ այն միջձայնավորային դիրքում երբեք չի պահպանվել¹:

Հնդեվրոպական bheresi-ից հայ. բերե-ն կարող էր berē ստացվել: es = «դու ես» դեպքում թերևս կարելի է հուն. *έσσι* -ի մասին մտածել, մի վաղեմի հունական նորաբանություն esi-ի դիմաց = հուն. *εί*: Մի հնդեվրոպական esi-ն հայերենում ուղղակիորեն պետք է է *ե* տար, *mk* վերջավորությունը = սնս. *mas* պետք է փոխարիներ հնդեվրոպական *mes*-ին, այդ հավանական է, սակայն բառավերջի *s*-ն հայերենում պետք է տվեր: Հոգնակի 2-րդ դեմքի *yk*-ն, անշուշտ, պետք է նորաբանություն լինի: Հնդեվրոպական *bherete* կամ *bherethe* ձևերը հայերենում սակայն միայն **բերե** պետք է տային:

Այսպիսով պարզապես հոգնակիում *k* է հավելվել: Պահպանվել է տարբերությունը պարզ և բաղադրյալ կատարյալի միջև, սակայն բաղադրյալ կատարյալի *ç*-ն հնդեվրոպական *s*-ով չի բացատրվում:

Անբացատրելի է մնում նաև պայմանականի և ապառնու *ç*-ն և շատ այլ բաներ: Հայերենն ակնհայտորեն իր հին ձևերը մեծ մասամբ փոխարինել է նորերով և դրանով հենքը բոլորովին բնաջնջել, և քանի որ այս հին լեզվի պատմությունը մեզ բոլորովին հայտնի չէ, ապա շատ քիչ հույս կա, որ մեզ հասած ձևերը երբևէ ճշտորեն կմեկնաբանվեն:

¹ Այսպիսով ձախողվում է նաև Հաբերլանդի «Zur Geschichte einiger Personalausgänge bei den thematischen Verben im Indogermanischen» էջ 81-ում տրված նորագույն բացատրությունների փորձը: Ջենդերենի *baraçsa*-ին հայերենում միշտ պետք է **բերե** համապատասխանի:

ՄԵՍԱԿԱՆ ՓՈՆԱՈՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Ներքո կբննարկենք հին հայերենում մինչ այս հայտնաբերված սեմական փոխառությունները: Ըստ ծագման նրանք բաշխված են երկու խմբի (ասորական և արաբական) և կհետազոտվեն ըստ իրենց հնչյունական առանձնահատկությունների:

Այս երկու խմբին դասակարգելիս այդ բառերից շատերը դժվարություն պատճառեցին, քանի որ թեև նրանք հանդիպում են թե՛ ասորերենում և թե՛ արաբերենում, սակայն այստեղ նրանք ոչ թե բնիկ, այլ փոխառյալ են կամ թվում են որպես այդպիսին, առանց ապացույցի, թե նրանք որտեղից են գալիս առհասարակ և ինչ ճանապարհով են եկել հայերի մոտ, գուցե ասորերենի և արաբերենի միջնորդությամբ:

Ամենահավանականն այստեղ այն է, որ շատ դեպքերում նրանք ծագումով գալիս են պարսկերենից կամ գոնե պարսկերենով են մտել հայերեն, քանի որ, չէ՞ որ ապացուցված է, որ ինչպես հայերը, այնպես էլ արամեացիներն ու արաբները պարսկերենից շատ բառեր են փոխ առել: Մի քանի հնամենի բառերի կապակցությամբ, մանավանդ կասկածելի կարող է լինել, թե արդյոք հայերը դրանք անմիջականորեն հունարենից չեն վերցրել կամ ոչ անմիջականորեն ասորերենի միջնորդությամբ (վերջին դեպքում նրանք ասորական փոխառություններին են վերաբերում), իսկ որոշ ժամանակակից բառերի կապակցությամբ ևս հարցական է, թե նրանք արդյոք անմիջականորեն արաբերենից են վերցված, թե ոչ անմիջականորեն՝ արաբականացված նոր պարսկերենից (ավելի ուշ՝ նաև թուրքերենից): Վերջին դեպքում, եթե նրանց արաբական ծագումը հաստատ է, ես դրանք դասել եմ արաբական փոխառությունների թվին: Նույն ձևով եմ ես վարվել նաև մի քանի օտար բառերի հետ, որոնք արաբական ձևավորումով են հայերեն մտել: Մեր հետագա մեկնաբանությունների ժամանակ մենք որոշ պարսկական և հունական փոխառությունների վրա վերստին կանդրադառնանք:

Մինչև 1877 թ. գոյություն ունեցող գրականությունը հավաքված է Լագարդի մոտ՝ «Armenische Studien»¹ (Göttingen, 1877): Այնուհետև նաև Verf. Armeniaca II և III, ZDMG, 35, 654-664; 36, 115-134 և Պատկանեան «Materialien

¹ Հմմտ. նաև հեղինակի ուսումնասիրությունների ժողովածուում (Gesammelte Abhandlungen, Leipzig, 1866, bes. p. 1 ff. Persische, armenische und indische Wörter im Syrischen):
Ես նշում եմ երկու աշխատություններն էլ, որպեսզի շարունակ մեջբերումներ չկատարեն:

zum armen. Wörterbuche, I u II, Պետերբուրգ, 1882 և 1884 (ռուսերեն)»¹:

Այս աշխատության արամեական մասն աչքի է անցկացրել Նյուդեբերգը: Այն, ինչ շեղվում է նախկին տվյալներից, պայմանավորված է նրա հեղինակավոր կարծիքով: Ասորական տվյալների համար մենք այսօր պարտական ենք պարուն դր. Ենսենին:

I Ասորական փոխառություններ

Այն բանից հետո, երբ հայերն արդեն վաղուց արամեացիների հարևաններն էին (*հմմտ.* Kiepert, Alte Geographie, էջ 79), IV դարում քրիստոնեություն ընդունելու շնորհիվ մոտիկ հարաբերությունների մեջ մտան թե՛ նրանց և թե՛ հույների հետ:

Ասորական և հունական կրթօջախներում (Եդեսիա և այլն) ուսանում էին ուսման ծարավ և ջերմեռանդ հայ հոգևորականները², ասորիներն ու հույները Հայաստան էին գալիս և այնտեղ քարոզում էին քրիստոնեություն, և V-VIII դդ.-ում ասորերենից³ և հունարենից բազմաթիվ աշխատություններ թարգմանվեցին հայերեն: Ընդհանրապես այն ազդեցության, որ ասորիներն ունեցան հայերի վրա, բավական մեծ քանակությամբ ասորական բառեր մտան հայերեն, ըստ որում ինչպես առօրյա խոսակցական, այնպես էլ այնպիսիները, որոնք միայն գիտական գրքային լեզվին են վերաբերում⁴:

Կասկածից դուրս է, որ արամեական բարբառը, որից փոխ են առել հայերը վերը նշված բառերը, իսկական ասորական են, այդ Եդեսիայի և ասորական գրականության լեզուն է: Ինչ վերաբերում է փոխառությունների ժամանակաշրջանին, ապա այդ բառերի մեծ մասը, քանի որ նրանք հանդիպում են հայկական ամենահին գրական աղբյուրներում, հայերեն են մտել 5-րդ դարում և ավելի վաղ, այնպես որ միայն հետագայում վկայակոչված բառերի մի շնչին մասի կապակցությամբ հնարավորություն կա ավելի ուշ շրջանի փոխառություններ համարելու⁵:

¹ Այնտեղ հանդիպում են համադրություններ համապատասխան արաբական բառերի հետ՝ հայ. t'ap'ut xab, kavat, hesar, manšur, mašaray և k'min:

² Հմմտ. Կորնիլի Lebensbeschreibung des heiligen Mašthoths (կամ Mesrop):

³ Ասորերենից օր. Եփրեմի գործերը, Eusebius-ի Kirchengeschichte, Brief des Abgar (*հմմտ.* Dashian, Wiener Ztschr. 4, 17 և հաջ.), V դ.; Michael der Syrer, 13-րդ դ.):

⁴ Այդպիսիք են՝ aden «եղև», at'ut'ayk' «տաներ», t'arahatay, t'aršiš, t'ohevboh, k'ak'ar, «ծիթաբլիթ»; հավանաբար նաև՝ gadiš, gzat', xarb, karkuray, šušp'ay, šup'ay «աչքի քունք»: Որոշ դեպքերում դժվար է որոշել:

⁵ Դրանք են՝ cot'or (13-րդ դ.), manišak (12-րդ դ.), šušmay (11-րդ դ.), k'ušnay (13-րդ դ.), gurba «գովալա» (հավանաբար 12-րդ դ.), tarmal «քսակ» (8-րդ դ.), šup'ay «աչքի քունք» (8-րդ դ.), šušp'ay (14-րդ դ.), šukay «շուկա» (12-րդ դ.), mašax' «նախաք» (Վարդ հարանց?, մնացած դեպքերում 12-րդ դ.):

Ինչ վերաբերում է փոխառյալ բառերի ձևին, ապա աչքի է զարնում, որ նրանց մի մասը բառավերջում -ay-ով է ավարտվում, որը համապատասխանում է ասորերենի status emphaticus-ի ā-ին¹, մյուսները՝ ոչ, հետևաբար հարց է ծագում, թե արդյոք ասորական բառերը հայերեն փոխ չե՞ն առնվել մասամբ stat. emph. (ā-ով) ձևից, մասամբ էլ stat. absol. ձևից (առանց ā-ի):

Նյուդեբերգի հետ միասին պետք է ենթադրել, որ եթե ոչ բոլորի, ապա գրեթե այդ փոխառությունների մեծ մասի հիմքում անկասկած է stat. emph.-ի ասորական ձևը: Բնիկ ասորական գոյականները այն ժամանակաշրջանում, որը նկատի է առնվում այստեղ, այսինքն՝ այն բարձրությունը, որին ասորական գրականությունը հասավ, այնպես են նրանք այդ ā վերջավորության հետ ձուլվել, որ այն դիտվում է որպես նրանց հիմնական ձև, որի իսկական նշանակությունն այլևս չի ընկալվում, այսպիսով այդ ā-ն այլևս չի դիտվում որպես հոդ, ինչպիսին այն եղել է իր ծագումով, իսկ որոշ բարբառներում այդ դեռ շարունակում է մնալ: Հայերենը, սակայն, այդ բառերը փոխ առնելիս կամ այդ ā-ն պահպանել է, կամ այն ուղղակի դեն է նետել²: Որ հայերենի առանց ā-ի ձևերը գալիս են շատերի համար այլևս ոչ գործածական stat. absol.-ից, ապացուցվում է այլ փաստերի թվում մի՞թե, թձ-ով ավարտվող բառերի մեկնաբանությունից (*հմմտ.* հայ. galut' = ասոր. gālūṯā)³, որոնք stat. absol.-ում միայն -ū-ով կամ -ā-ով են ավարտվում (ասոր. gālū), մինչդեռ stat. constr.-ի մասին (մի, u սոր. gālūṯ) որպես հայկական ձևերի համար նախատիպ, առհասարակ մտածելու համար անգամ առիթ չի տալիս⁴: Այս հարցում ձայնավորների համակարգը չի կարող վճռական նշանակություն ունենալ, քանի որ այն կամայական է և մեծ մասամբ մատնացույց է անում stat. emph. (*հմմտ.* xarb = ասոր. ḫarbā, stat. absol. ḫerew, mak's = ասոր. mašsā, stat. absol. mešxes), մասամբ՝ stat. absol. (tereṯ = ասոր. teref, stat. emph. tərā): Իմիջիայլոց, պետք է նաև խոստովանել, որ առանձին, հավանաբար շատ հին ժամանակներում փոխառված բառեր կարող են և պետք է որ սերվելիս լինեն ասորական stat. absol.-ից, ինչպես, օր. վերը հիշատակված tereṯ բառը, որը stat. absol. tereṯ ձևին շատ ավելի մոտ է կանգնած, քան emphat. tərā-ին:

Որպես կանոն՝ փոխառյալ բառերում մասնավորապես համապատասխան

¹ Հայերենի բառավերջի -ay-ը դեռ բավական վաղ շրջանում -a է տվել, այնպես որ ավելի ուշ շրջանում հայերենում այդ ay-ը ըստ էության a-ի գրության ձևն է:

Ասորական a-ի և հունական a-ի համապատասխանող հայ. -ay-ի նախնական նշանակության մասին կիսուսենք այլ տեղում:

² Ինչպես նոր պարսկերենը: St'u Nöldeke, Pers. Stud. II, 35.

³ Այնուհետև՝ xanut' = ասոր. ḫanūṯā:

⁴ Հմմտ. նաև՝ gzat' = ասոր. gczzeṯā, stat. absol. gezza, šabat' = ասոր. šabbēṯā, stat. absol. šabba, urbat' = ասոր. ərūwēṯā, stat. absol. ərūwā, magalat' = ասոր. meṯyallēṯā, stat. absol. meṯyalla, šal'ay = ասոր. šešaltā, stat. absol. unṯawp'ayub' šešla:

խանում են հետևյալ տառերը կամ հնչյունները՝

syr.	ܐ	ܒ	ܓ	ܕ	ܚ	ܘ	ܙ
arm.	բ	գ	դ	հ	զ	ւ	չ
syr.	ܛ	ܥ	ܦ (im Anlaut)	ܩ	ܪ	ܫ	ܬ
arm.	տ	յ	բ	կ	լ	մ	ն

ասոր.

syr.	ܐ	ܐ	ܥ	ܦ	ܚ	ܘ
arm.	ս	պ, փ, ք	ծ (= ts)	կ	ր	շ
syr.	ܦ	ܥ	ܩ	ܪ	ܫ	ܬ
arm.	թ, Թ	ս	ի	ւ	օ, ո	աօժեր —

Ուշադրության է արժանի նաև, որ հայերենը ոչ կրկնակ բաղաձայններ ունի, ոչ w, γ, δ, f, θ շփականները, ըստ այդմ ասոր. bb-ն և w-ն հայերենում ներկայացվում են b-ով, γ-ն՝ հայ. g-ով, ասոր. δ-ն՝ d-ով, ասոր. pp-ն և f-ն՝ հայ. p'-ով, ասոր. θ-ն՝ t'-ով և այլն:

Հանդիպում են նաև, բացի առանձին անկանոնություններից, որոնք օտար բառերում օրինաչափորեն անենուր կարելի է տեսնել, հետևյալ շեղումները:

Չայնեղ շփական շ = w-ի դիմաց ձայնեղ պայթյունական b-ի փոխարեն կիրառվում է նաև կիսաձայն v-ն, *hūmūn*. kāk'av, hašiv, šavil, šuin, k'auš: Եիշտ է նաև՝ որ խուլ շփական Չ=f-ի դիմաց խուլ p'-ի փոխարեն երկու դեպքում միևնույն ժամանակ v է հանդիպում՝ *kelev*, *terev*: Ը = h-ի դիմաց օրինաչափ χ-ի կողքին կիրառվում է նաև h *hašiv*, նաև՝ k *kačin* բառում և k' *kāk'ar*-ի մեջ: Ս = t դիմաց կիրառվում է t, սակայն ֆ -ի դիմաց մի անգամ t' է հանդիպում *maχat'* = ասոր. *mēḥattā*: Ե-ի դիմաց = k, որը բառասկզբում օրինաչափորեն, ինչպես նաև բառամիջում, ինչպես, օր. *ak'sork'*, *maš*, *k'ank'ar*, *k'rk'um* և ասորական անուններում *brk'isoy* Ղազար Փարպեցի, էջ 72 (ասոր. *brixišo*) ներկայացվում է k'-ով, հանդիպում է նաև՝ k *kaskarayk'*, *karkehan*, *karmir*, *kupr*)¹, *mašk*, ինչպես նաև մի քանի ուրիշ, հավանաբար ոչ ասորերենից եկող

¹ *karkehan*-ը և *karmir*-ը հավանաբար այս ժամանակներից են գալիս; *kupr*-ը ունի նաև այլ զարմող p. p'-ի և v-ի դիմաց:

բառերում: Ասոր. ܘ = l λ-ի փոխարեն բացառության կարգով՝ ներկայացվում է l-ով այնպիսի բառերում, ինչպես՝ *lumay*, *χaragul*, *χarbal* և *tarmal* (սակայն նաև՝ *tarmalak*); ասոր. ܘ = f = հայ. p' կամ v ներկայացվում է p-ով՝ *kupr* և *špar* բառերում: Ասոր. ܥ = s ներկայացվում է հայ. δ c = ts-ով², մինչդեռ ֆ-ն ներկայացվում է g ց-ով՝ *kačin* = ասոր. *haššinā* և ցից = ասոր. *šeššā*; անկանոն ձևով՝ t'-ով՝ *t'rt'ur* բառում: Ասոր. ܦ = q ներկայացվում է հայ. k-ով, սակայն զգ-ն՝ k'-ով, տե՛ս *kāk'av* = ասոր. *qaqqewānā*: Ասորական ց-ի հայերենում a-ով արտահայտման կապակցությամբ *hūmūn*. *aden*, *basir*, *gadiš*, *gzat'*, *kaskarayk'*, *hašiv*, *magalat'*, *maχat'*, *šabat'*, *šavil*, *k'ank'ar*, մինչդեռ այլ դեպքերում այն ներկայացվում է e-ով կամ ուղղակի (առանց փոխարինման): Աչքի է զարնում ասոր. e = մախն. i փոխարինումը հայ. i-ով՝ ցից = *šešša*³:

Եթե հաշվի առնենք հայերենի հնչյունական օրենքները, նրանց համաձայն i և u ձայնավորները վերջին վանկում սղվում են, ապա կարելի է համարել, որ *gzat'* < **gizat'*, *cncalay* < **cincalay*, որոնց համեմատությամբ ասորական պատմական ձևերը՝ *gezzeḥā*, *šeššēlā*, պետք է որ լեզվական մի ավելի ուշ շրջան ներկայացնելիս լինեին: Բայց արդյոք կարելի է ընդունել, որ հայկական այս բառերը մախն. ասորերենից են գալիս: Նախնական ձևերը (հայ. *gzat'* < **gizzat'* ասորական *gizzat* և այլն):

Ես այդ վստահորեն չեմ կարող հաստատել: Ուշադրության է արժանի ձայնավորների ուժեղ սղումը այնպիսի բառերում, ինչպես՝ *šl'ay* = ասոր. *šēšaltā* և այլ ձայնավորների ունակությունների հետ:

Այստեղ հարկ է կանգ առնել հնչյունափոխության մեկ այլ առանձնահատկության վրա: Մինչդեռ ասորական կրկնակ բաղաձայնները հայերենում կրճատվում են մեկ բաղաձայնի, որովհետև, ինչպես վերը նշվեց, հայերենին առհասարակ հաստուկ չէ բաղաձայնների կրկնակիացումը և հետևաբար ասոր. bb-ն հայերենում ներկայացվում է մեկ b-ով, ասոր. pp-ն՝ p'-ով կամ p-ով, ասոր. qq-ն՝ k'-ով, ասոր. ֆ -ն՝ t'-ով, ասոր. zz-ն՝ z-ով (*gzat'*), ասոր. ֆ-ն՝ ց-ով, (*kačin* ցից), ասոր. ll-ն՝ λ-ով, ասոր. nn-ը՝ n-ով, վեց բառի մեջ՝ ասորական կրկնակ բաղաձայնները ներկայացված են n+պարզ բաղաձայնով:

Այսպես, օր. հետևյալ բառերում՝ *taggāra* (< **tangārā*), *mangal* = ասոր. *maggeḥlā* (< **mangelā*), *angan* «սանդ» = ասոր. *aggānā*, *χnjor* = ասոր. *hazzūrā* (< **hanzūrā*); *cncalay* = ասոր. *šeššēlā*, *k'ank'ar* = ասոր. *kakkērā*:

¹ Հնագույն ձեռագրերի λ-ն տպագրիչները, անշուշտ, փոխարինել են l-ով:

² *hūmūn*. բացի ներքո բերված բառերից, նաև *ḥpawān* = ասոր. *šwāḥḥ*. Wiener Ztschr. 4, էջ 183, *բարդեման* Ephrem, Vened. 1836, h. III, էջ 117 = ասոր. *Bardaišān*, *Bardaisan*, *մորթեմ* = ասոր. *Nestwān*:

³ Ասոր. *ē*-ի և *t*-ի միջև տարբերություն չկա, Nöldeke (Drucknote):

Այս բառերից կարող էր ասորական *hazzūrā*-ն փոխառություն լինել հայերենից և այլևս ուշադրության արժանի չէր լինի, քանի որ հայ. *nj= ndz* ասորերենում, բնականաբար, *nz-*ի վրայով *zz* պետք է տար: Մակայն մնացած բառերը փոխառություններ չեն հայերենից և նրանց կրկնակ բաղաձայնները չեն կարող բացահայտվել նախնական *n* + բաղաձայն կապակցությամբ, զոնե ինչ վերաբերում է այնպիսի բառերի, ինչպիսիք են՝ ասոր. *šeššēlā* և ասոր. *kakkerā*, եբր. *kikkār*: Մակայն եթե հայ. *k'ank'ar*-ը ասորական *kakkerā* նախնական ձևը չի, ուրեմն նակ՝ հայ. *mangal*-ը չի գալիս ասոր. *maggelā*-ից, չնայած այն բանին, որ նա իրականում պետք է որ **mangelā*-ից բխի: Մյուս կողմից՝ բացի հայերենից, այլևս ոչ մի ուրիշ տեղ որևէ պարագայում հակում չի ցուցաբերում մի «ոչ օրգանական» -*n*-ի սողոսկման համար¹: Իսկ արդյոք կարելի՞ է ենթադրել, որ նշված բառերը ասորական մի ինչ-որ բարբառից են գալիս, որտեղ *gg>ng*, *šš>ns*, *kk>nk*, ճիշտ այնպես, ինչպես մանդայերենը՝ *gg>ng* (*tangārā* < **taggārā*), և մյուս սեմիտական լեզուները՝ *dd>nd*, *ss>ns*, *bb>nb* (*Fränkel, Aram. Fremdw. էջ 136 Anm.*): Ես չեմ համարձակվում վճռել:

Ստորև տրվում են մինչ այս ճանաչված ասորական փոխառյալ և օտար բառերի ցանկը հայերենում: Փակագծերի մեջ են վերցված այն համադրությունները, որոնք ես ճիշտ չեմ համարում, ինչպես նաև նրանք, որոնց կապակցությամբ կարելի է ենթադրել, որ հայերեն բառը սեմիտերենից չի գալիս: Թվական տվյալների ճշտության կապակցությամբ, հատկապես այն դեպքերում, երբ նրանք վերաբերում են հայ գրողներին, առանձնապես քարգմանչական գրականությանը, ես չեմ կարող երաշխավորել, որ նրանք միշտ են ճիշտ: Այստեղ շատ բաներ դեռ անհաստատ են:

Հին ու Նոր կտակարաններից կատարված մեջբերումները վերաբերում են V դարին, մինչև Ապոկալիպսից կատարածները, որը VIII դարից շուտ չի թարգմանվել:

Wb-ի տակ ես հասկանում եմ Մխիթարեանների մեծ բառարանը (Վենետիկ, 1836-1837), C-ի տակ՝ Ջախջախեսանի հայ-իտալերեն բառարանը (Վենետիկ, 1837): Մովսես Խորենացու մեջբերումները ես կատարել եմ 1865 թվականի վենետիկյան հրատարակությունից: Եթե ոչ, ինչպես «Geographie»-ի դեպքում, ապա նշվում են այլ հրատարակություններ: Ընդհանուր մեջբերումները (առանց էջը նշելու) վերցված են բառարանից (Wb):

¹ Ինչպես *Wiener Ztschr. f. d. Kunde des Morgenl.* (5, 269) է ոչ իրավացի ենթադրություն կատարում

խոնարհում

	եզակի			հոգնակի		
	1 դ.	2 դ.	3 դ.	1 դ.	2 դ.	3 դ.
ներկա = արմատ + մերկայի հինք կազմող վերջածանց + դիմային վերջավորություն	մ m	u s r r	j y	մք m k'	յք y k'	նք n
• արգելական հրամայական = արմատ + դիմային վերջավորություն	ի ի	իր ir	ի r	աք a k'	իք i k'	ին in
անկատար = արմատ + վերջածանց + j + դիմային վերջավորություն	ի ի	եր er	-	աք a k'	եք ek'	ին in
ներգործական սեռի արագ ատրիստ = արմատ + դիմային վերջավորություն	յ յ	ր r	ւ v	-ք k'	րուք ru k' -յք y k'	նք n
ներգործական սեռի բաղադրյալ ատրիստ = արմատ + արմատ + ա վերջ. + դիմային վերջավորություն	?	e-s ե-u	ե-յ e-y	մ-ք u-k'	ի-ք i-k'	ե-ն e-n
ներգործական սեռի արագ ատրիստ = արմատ + ց + դիմ. վերջ.	?	ի-s	ի (=ի) i(=iy)	մ-ք u-k'	ի-ք i-k'	ի-ն i-n
ներգործական սեռի արագ ատրիստի հինք + ց + դիմ. վերջ.						
կրավորական սեռի արագ ատրիստի հինք + ց + դիմ. վերջ.						

1) **արեղայ** abełay (հիւրը՝ abełayi) «վսնական», ասոր. awilā anachoret, արար. abil (ասորերենից):

abełay-ն գրականության մեջ հաճախ է հանդիպում, *հմմտ.* Փաստ. Բուգ.: Վենետիկ, 1832, էջ 271: Յ. Մանդակունի, էջ 102 (5-րդ դ.), Մովս. Կաղանկ., էջ 129, Արիստ. Լաստ., էջ 27 և այլն:

Ասորերենում ւ-ն խոլ չէ (պայթական), այլ ձայնեղ է (շփական):

Ասորական awilā -ն պետք է որ հայերենում abełay կամ ֆ՝ համաձայն հայերենի օրենքների, abełay կամ abılay տար: Մինչդեռ i -ի կամ ֆ -ի դիմաց e է մտել (ինչպես մի քանի անգամ լ-ից առաջ), *հմմտ.* սլեւ «ուղեղ» (սեռ. սլլոу-ը ենթադրում է մի *սլիլո հիւրի մախորդումը), սեռ. šavełi (օրհնաչափ šavli կողքին) գալիս է šavil «շավիղ» ուղղականից: Մինչդեռ šap'ılay = ասոր. šappilā:

2) **ագուգայք** agugay-k' (հոգն. ուղղ., հայց. -ay-s) «ջրանցք, ջրատար խողովակներ», ասոր. ܐܓܘܓܐ «ջրմուղ» = հուն. ἀγωγός,

agugayk' -ը հանդիպում է Ստեփ. Միսեցու մոտ, 8-րդ դ., Վահրամ, 13-րդ դ., Կանոնք մինչև 8-րդ դ.: Օ-ի դիմաց u-ի կապակցությամբ *հմմտ.* հարև. haluē = հուն. ἄλωη Յովհ. 19, 39; սպունգ sprung = σπόγγος; tomar կողքին՝ tomar = τομάριον և այլն:

3) **ադեն** aden, **ադին** adin (պարտեզ), ասոր. ʿēden «դրախտ»: adin ձևը վկայակոչում է Լազարը՝ Եփրեմ, 5-րդ դ., Փիլոն, 5-րդ դ. (y adenay), Wb-ում adenabulx, «դրախտում ծառած», adenayin, adenakan (Wb II, էջ. 1041) «դրախտային»: Ըստ այդմ aden-ը (e-ով) «դրախտային»:

Այստեղից հետևում է, որ aden adina-ից e-ով լավագույնս է վկայակոչված: (պետք է, որ adna- դառնար), և այն լիովին ծածկվում է ասորական ʿēden -ով, քանի որ ֆ -ն հաճախ հայ. a-ով (տե՛ս էջ 299) է փոխակերպվում: Նրա կողքին եղև edem հուն. ἐδέμ-ից (Ծն. 2, 8), որտեղից էլ անև՝ edemabulx, edemakan, edemayin, edemean և այլն:

4) **աթուրայք** at'ut'ay-k' (հայց. - ays, սեռ. -ayic) «տառեր», ասոր. ܐܘܬܘܪܐ «տառ»:

Դեռ Wb-ն է վկայակոչում ասոր. «աթուրա» «տառ», քարգմանում է

սակայն ἄρθρον articulus; C: distinzione di suono o di pronunzia dell' abici, prosodia delle lettere d' alfabeto», Bedrossian (New dictionary): «elements, letters, characters, alphabet»:

Բառը վկայակոչված է Մովս. Խորենացու մոտ (5-րդ դ.), էջ 24 և Ղազար Փարպ. (5-րդ դ.), Վենետիկ, 1873, էջ 41, 42, մինչ այս միայն սխալ քարգմանված, անհասկանալի տեղերում, որոնք, սակայն, չպետք է շրջանցել, եթե չեն ուզում հայերենի տառերի գյուտի մասին եղած նյութերն անտեսել:

Ասոր. ܐܘܬܘܪܐ (հոգն.), ܐܘܪܐ- ձևն այստեղ հարկ չէ ներքաշել:

5) [ամիճ amič «ակրատ» (Փաստ. Բուգ., էջ 208, տող 2 «մրգեր, խնձորներ, ամիճ», տող 10, «մրգեր, ամիճ», Եղիշէ, 5-րդ դ., Mit dem amic von Wildpret), նաև՝ amčaber ὄψοποιός (Ոսկ. մտք. 3, 17; 5-րդ դ.): Ասոր. amša, արար. amiš:

Հմմտ. Լազարի Ges. Abh. էջ 12-13: Այս բառերը անմիջականորեն գալիս են մի միջին պարսկական *amič-ից, որը պրս. պետք է պատկանի ամեչտան «խառնել», ամեչ, ամեչ և այլն:

6) **ամղան** amlan «մի զգեստ կամ վերարկու» (միայն Յես. 7, 21; Եղիշէ, Վենետիկ, 1859, էջ 174, տող 7 ներքևից), ասոր. amellā «փլիղ»:

Միայն մի ասորական բառի կամ նրանից եկող հուն. ἀμλαν (հայց.) հայկական տառադարձությունն է:

7) [անագ anag (i-a հիւր, կամ o- հիւր), anageay «անագե» (Հին կտակ., Ազաթանգեղոս, 5-րդ դ. և այլն, *հմմտ.* Wb), ասոր. anāx (stat. absol. ānax), երբ. ānāx «արծիճ», արար. anuk «արծիճ», ասոր. anāku «անագ», սուներ. ni-ig-gi-, na-ag-ga, an-na, em (հիւրը՝ an(a)g), սնս. nāga «արծիճ, անագ»:

Ծագումը նույնքան անհաստատ է, ինչպես oski «ոսկի» բառինը: Յիններեն vaski «պղինձ, հանքաքար»]:

8) [անանուխ ananux = ἄνθοςμον «անանուխ» (միայն Մատթ. 23, 23, Դուկ. 11, 42 և Բժշկ. 13-15-րդ դ.), ասոր. nānā (māneš -ի համար), արար. nāna' «անանուխ»: Հայ. բառը, հավանաբար, առնչվում է պրս. nānešwāh

(=թթխմոր), քwäh = սնւ. svāda «համեղ»), նաև nānōxēh = Ammi. du Cange vanouça: Ammi և անանուխ բառերի կապակցութեամբ հմմտ. Löw, Aram. Pfl., էջ 259 և հաջ., հմմտ. նաև պիլ. nānā nānōkspram «անանուխը որպէս թթխմոր» (Bundeh. էջ 66, տող 21): Լազարդը պարսկերէն բառը համադրում է հայ. mananiχ բառի հետ, որը սակայն «մանանիխ» է նշանակում:

9) [անգան angan (միայն Թիւրք 11, 8, լետտին յանգանի «սանդում») ծնւթ, ասոր. aggānā «մի մեծ աման, տաշտ» և այլն, երբ. aggān, արաբ. ijjana և injāna (Fränkel, էջ 68), ասոր. agannu: «մի մեծ աման, տաշտ»:

Հայ. ագանուք aganōt' (Եսայի 22, 24), միայն հունական մի բառի ստանադարձութիւնն է՝ *αγανωθ = երբ. aggānōθ Ես. 22, 24:

10) [ապրասամ aprsam (կամ aprasam, aprasad, aprasad) «բալասան, բալզամ» (բույսը և խեժը) Ստ. Միւնեցի, 8-րդ դ., նաև մի քանի ավելի ուշ շրջանի տեքստերում, ասոր. apursāmā և pursāmā (pursēmā ?), մանդայերէն pursēmā - պարսկերէն ?]:

11) աքսորք ak'sor-k' և ak'sor-an-k' «աքսոր», ak'sor-el (Մովս. Խոր. և ավելի ուշ): Ասոր. eksoria կամ aksoria (e-ով կամ a-ով, k քե° x ?) կամ ուղղակիորէն = հուն. εζορία:

12) [բազմակ bazmak (i-a- հիմք) λύχνος «զամպ» (Հին կտակ., 5-րդ դ. և այլն, հմմտ. Wb), ասոր. mazmeχā, դժվար թէ այն սեմական ծագում ունենա, հավանաբար պարսկերէն է]:

13) [բաձակ bažak (i-a- հիմք) (Մատթ. 10, 42, Մարկ. 7, 4; Ազաբանգեղոս 373 և հաջ.), այստեղից էլ bažakel ποτίξειν; հրեերէն 𐤁𐤅𐤁, մոտավորապէս՝ bažak կամ bažik, որը թվում է, որ ավելի հավաստի է: Հավանաբար պարսկերէն է: Հմմտ. զեմ. bajina «աման» (KZ 25, 567), սնւ. bhājana «աման, անոթ»]:

14) բասիր basir «պարսապանքի արժանի», basrel «պարսապել» (Մովս. Խոր., էջ 41, տող 16, էջ 96, տող 14 և այլն), basr-an-k' διαβολή, αίτία, ասոր. bēsir «արգահատելի»:

15) [բերդ berd «բերդ, ամրոց» (Փաւստ. Բուգ., էջ 205, 206 և այլն), հազիվ թէ = ասոր. merdā]:

16) [բիբ bib (i-a - հիմք) (վաղեմի է և հաճախ կիրառվող) միայն պատահաբար է հնչում երբ. bāwā, ասոր. bāwā բառերին, մտ: Հմմտ. պրս. babak]:

17) բուծին bucin «պատրույզ» (միայն Բարսեղ Կեսար., Վեցոր. 5 դ.), ասոր. bōšīnā φλόμος (պարսկերէնից): Հմմտ. պիլ. bōčīnā (Յուստի, էջ 90, պիլ. պազ. Gl. էջ 4, տող 1) «վարունգ» = ասոր. bōšīnā և Նյուրդերէն, ZDMG 29, էջ 650:

18) գադիշ gadiš (սեռ. gadši), «կույտ» («խուրձ» միայն Հռոմ. 3, 7 = στοιβή) և Տոնակ, 8-րդ դ. և ավելի ուշ: Ասոր. gēdišā (երբ. gādiš):

19) գադրք galut' (i- հիմք) «գադր» (Փիլոն և Եփրեմ, 5-րդ դ.), ասոր. gālūthā, երբ. gālūth «աքսոր, գադրական»:

Թերական հոլովների օրինակով (սեռ. gal't' և այլն) ավելի ուշ կազմվել են նաև ուղղ. և հայց. gal't' = «գադր, գադրականներ, փախստականներ»: galut'-ից ածանցված gal't' akan «գադրական, փախստական» (Ա Մակար. 6, 53, հոգն. ἀνασωζόμενοι, Փաւստ. Բուգ., էջ 170, տող 2 ներքևից, Վարդան, Վենետիկ, 1862, էջ 146), gal't'el «փախչել» (Բ քազ. 4, 4 ἀναχωρεῖν):

20) **զգաթ** gzat' (սեռ. gzat' u) «զեղմ, բուրդ» (Դատ. 6, 37-40; πόκος, Եղիշէ, դս.), ասոր. gezzēšā:

21) **գուր** gub (սեռ. gbi և gboy) «փոս», **լάκκ** φρεαζ (Հին կտակ., Յայտ. 9, 1-3, Մովս. Կաղանկ. I, էջ 95), ասոր. gubbā:

22) **գուրպայ** gurpay, կարդա՛ gurba «գուլպա», ասոր. gorbā, պրս. gōrab, gōrāb -ից, որտեղից նաև՝ արաբ. jurāb, թուրք. çorab «գուլպա»:

Wb-ը այս բառը վկայակոչում է միայն Մաշտ. 5-13-րդ դդ. և Յվ. Դրին. (15-րդ դ.) մոտ, b-ի դիմաց p-ի պատճառով, *հմմտ.* ներքո արաբական փոխառությունների բաժնում տրված դիտողությունները:

23) **դահիճ** dahič (i-a- հիմք, սեռ. dahči) «դահիճ, ոստիկան» (Մատթ. 5, 25, Դուկ. 12, 58, Մարկ. 6, 27: ὑπηρέτης, πράκτωρ, σπεκουλάτωρ, Փ. Բ. 16, տող, 20), ասոր. dahšā (stat absol. deheš):

Վերջինս, անշուշտ, հավաստի ասորական չէ, ուստի և երկուսն էլ հավանաբար այլ ծագում ունեն: Ասոր. š-ն (պրս.) ċ-ի դիմաց *հմմտ.* Fränkel, 95: Հայերենում *հմմտ.* նաև dahčapet բառը, ἀρχιμάγειρος Ծնունդ. 39, 1]:

24) **դար** dar (հիմքը daru-) «սերունդ, դարաշրջան», (Հին կտակարան, Ազաթանգեղոս, Մովս. Խոր., էջ 11, տող 6 և 24 և այլն), ասոր. dārā (abs. dār):

25) **դարգիճ** dargič (կամ darguč?) «պատգարակ», արամ. մոտավորապես dargaš «մահիճ», ասոր. dargūšā «պատգարակ, դեսպակ»:

Հայերենում հնարավոր չէ որոշել, թե վերջնականի ձայնավորը i թե u է եղել, քանի որ բառը հանդիպում է միայն բարդություններում, dargčakal «պատգարակի վրա, պատգարակով տարված» (Կիրեղ Երուս. 5-րդ դ.) և dargčajev = պատգարակածն (Յովհ. Վանական, 13-րդ դ., Ոսկիփորիկ, Մովս.

Երզնկ. 14-րդ դ.), **մահիճ** «մահճակալ» և **խորզ** «պարկ» բառերի համար արամեական բառերը բնիկ սեմական չեն, ուստի և հավանաբար հայերենի հետ ինչ-որ տեղից փոխ են առնված]:

26) **դկղաթ** dklāt' (տարբերակները՝ dklat', dglat') Տիգրիս (Մովս. Խոր., Աշխարհացոյց, էջ 611-613); Պատկանեանի հրատարակությամբ՝ էջ 21; Soukpy-ի հրատ. էջ 31, 37, 38, Ps. էջ 90, 91, 123, Սեբեոս, Պատկ. հրատ. էջ 31, 6 ներքևից (deklāt'), (dglat'), Թովմ. Արծրունի, Կոստանդ. էջ 104; Պատկ. հրատ. էջ 94, ասոր. deqlaš, Պլինիոսի մոտ Diglito, թալմ. պի. ԵԼԿԵ (Bundeh. էջ 51, տող 12, 17), արաբ. دجله, *հմմտ.* Kiepert, Alte Geogr. էջ 79:

27) **զոյգ** zoigk' (սեռ. zugic), «զույգ» (Հեծյոց Դուկ. 2, 24 և այլն), ածական. zoig «կրկնակի», մակբ. հավասար, միաժամանակ, (Փ. Բ., էջ 237), ասոր. zaugā = հուն. Հեծյոց, այն մտել է բոլոր արամեական բարբառները, հետևաբար նաև՝ արաբ. zauj «զույգ» (Fränkel, էջ 106): zoig -ից են կազմված zugel «միմյանց հետ կապել» (Մատթ. 19, 6, zugeac = συνεζεύξε, 2. հավասարեցնել, կրավ. հավասարվել (Յովհ 28, 17, zugesci: ἰσῶθήσεται). zoig-ը հաճախ է հանդիպում որպես բարդության առաջին եզր (գիտական ձև)՝ zugat' iv ἰσῶρίθμος «թվով հավասար, նույնքան» և այլն: zoig = ասոր. zaug-*հմմտ.* հայ. yoink' հույները = պրս. yauna «լաոս»: Հայ. բառը պետք է որ շատ վաղեմի փոխառություն լինի: Հունարենից է գալիս **զոմ** zom «նավակամորթ» բառը (Սեբեոս 7-րդ դ. Պատկ. հրատ. էջ 31, 5 ներքևից) = հուն. ζεύγμα (ժողովրդ. ձևը՝ ζεύμα):

28) **զոպայ** zopay (հիմքը՝ zopayi-) Ասեռ. ըստ Յովհ. 19, 29; Թուրք առ երբ. 9, 19 և այլն ὕσσωπος, ասոր. zōpā (Löw, Aram. Pfl., էջ 134):

29) **զուարակ** zuarak (i-a- հիմք) «ջահել ցուլ», Ելք 28, 1, 14 (μοσχάριον, μόσχος) և այլն, ասոր. ezwarkā «ցուլ», վերջինս անշուշտ (անվիճելիորեն) բնիկ ասորական չէ, փոխառություն է հայերենից:

30) **ընգոյզ** engoiz (Ծն. 43, 11), այստեղից enguzi «ընկուզենի», ածականը՝ «ընկուզենու փայտից» (Ծն. 30, 37), երբ. əgōz (< 'igōz Լազարդ), վրաց. nigozi, outɕ. ängözä D, ängü z T, yidghah oγuzāh, արս. gōz, քրդ. gu'iz, goviz արար. jauz, քուրդ. jevz:

Հմմտ. Լազարդը Ges. Abh. 25; Tomaschek, Pamir. Dial. 58 և Bezenb. Btr. 7, 202, Verf. Etymol und Lautl. d. osset. Spr. էջ 124; Հեհնի կարծիքով ընկույզը, նուշը և շազանակը գալիս են Փոքր Ասիայի հյուսիսից, հետևաբար այստեղ նշված բառերը թերևս հայերենից կամ մեկ այլ փոքրասիական լեզվից են գալիս: Wb-ը նախընտրում է քոկոյզ արտասանությունը, սակայն պետք է հաշվի առնել, որ խուլ և ձայնեղ պայթականները ոնգայիններից հետո հայերեն ձեռագրերում և տպագրված տեքստերում հաճախ իրար են փոխառնվում՝ հայ. քոկոյզ-ը նաև՝ համաձայն ձայնավորների հնչյունական օրենքների, պետք է *ingoiz ձևից դուրս բերել: (< ingauz? հմմտ. օտɕ. ängözä<*angauz-]:

31) **քանգար** t'angar «վաճառական» (Մեթոս 7-րդ դ., Պատկ. հրատ. էջ 104, տող 5 ներքևից, որտեղ t'ankangar-ը պետք է ուղղվի t'angar-ի: Թովմ. Արծրունի 10-րդ դ., Պատկ. հրատ. էջ 99, տող 22: Վարդան 13-րդ դ., Վեցնետիկ, 1862, էջ 63), κάπηλος Սիրաք 26, 28, ասոր. taggārā, մանդայերեն tangārā, արար. tājir (արամեերենից, հմմտ. Ֆրանկել, էջ 181), ասոր. tamkaru, tamgaru:

Օտար բառ է: Կիրառական է պրսկ. vačarakan-ը:

32) **քարահատայ** t'arahatay (սեռ.) Գ. Նարեկացի, 10-րդ դ., (ուղղ.) Վարդանի մոտ 13-րդ դ., t'arhat'ay Եփրեմ I, էջ 125 տող 11 (5-րդ դ.), Մովս. Խոթ. էջ 101, տող 5 (ներքևից): Մի կուրքի անուն, ասոր. tar'āṯā = Ατάραγαις Αερακετώ:

33) **քարգման** t'argman (i-a- հիմք) «քարգմանիչ» (Ծն. 42, 23 և այլն), ասոր. targemānā, ասոր. turgumannu, targumannu:

Այստեղից էլ t'argmanel, t'argmanič, t'argmanut' iun (վաղեմի և հաճախակի օգտագործվող):

34) **քարշիշ** t'aršiš (սեռ. t'aršši, Եզեկ. 1, 15), t'arsis (սեռ. t'arssay), տարբերակը՝ t'ar'ššay Երզ երզոց, 5, 14 «մի քանկարծեք քար», երբ. taršiš, հուն. θαρσις:

35) **քոհ և քոհ** t'oh ev boh կամ t'ox ev box (Եփրեմ 5-րդ դ., Թովմ. Արծրունի 10-րդ դ., Վարդան 13-րդ դ.), ասոր. tōh vɕ wōh:

36) **քրթուր** t'rt'ur (սեռ. t'rt'roy) «քրթուր» (Ամովս 4,9, Օր. 28, 42, Յովել. 1, 4; 2, 25, Գր. Արշ. 7-րդ դ., Մխ. Գոշ 12-րդ դ., Վեցնետիկ 1854, էջ 128), ասոր. šaršūrā «մի տեսակ մորեխ» ձևը և բովանդակությունը չեն համապատասխանում:

37) **լումայ** lumay (հիմքը lumayi-) λεπτόν, «մանրադրամ» (Մարկ. 12, 42; Գուկ. 21, 2), ասոր. lumā (<*numā, լատ. nummus-ից):

Այստեղից **լումայափոխ** lumayap'ox κερματιστής Յովի. 2, 14:

38) **խանութ** xanut', նաև՝ hanut' (սեռ. xant'i, i- հիմք) «արհեստանոց, խանութ» (Ազաթանգեղոս, Եփրեմ, Եստեփոս 5-րդ դ. և այլն), ասոր. ḫānūtā, արար. ḫānūt (արամեերենից):

39) **խարագուլ** xaragul άτάκης (միայն Ղևո. 11, 22) «մի տեսակ մորեխ», ասոր. ḫarḡelā, արար. ḫarjal «մորեխ» (սե'ս Dozy), ḫarjala «մորեխների խումբ»:

Պրս. xarjal «անթև մորեխ» գալիս է արաբերենից, այսպիսով ḫarjal բառի համար պրս. բառարանի մի սխալ:

40) **խարբ** xarb (i- հիմք), «սուր» (ըստ Wb-ի հանդիպում է Փիլոնի մոտ Genes.-ում 5-րդ դ., Դիոնիսոս Թրակացու և մի քանի այլ քերականական և

լեքսիկական աշխատություններում 13, 14 և 17-րդ դդ.), ասոր. *ḫarba*: Հուն. ἄρπη (= հւլ. *sūpū*) նրա հետ չի առնչվում, *hūmū*. Bezz. Btg. 1, էջ 287:

41) **խարբալի** *ḫarbal-el* = σινιάζειν «մաղել», Ղուկ. 22, 31, ավելի ուշ «փորձել, անհանգստանալ, խառնել», *ḫarbal* «մաղ» բառից, որը հին հայերենում վկայակոչված չէ, արամ. 'arbālā, արաբ. *ḡirbāl* «մաղ»:

42) **խարունջ** *ḫarūnǝǝ* չևոյն (կամ *ḫarūn*, չեչոյստ Միսրթար Գոշ 12-րդ դ., էջ 67, հոգն. սեռ. *ḫarūnacc*, Բարսեղ Կեսարացի 5-րդ դ., Վենետիկ, 1830, էջ 152, տող 24; հոգն. ուղղ. *ḫarūnjoink'* նույն տեղում) «ծիրանագույն խխունջ», հր., արամ. *xalazōn*, ասոր. մոտավորապես *ḫlēzōnā*, արաբ. *ḫalazūn* (սեմական ծագումը թիչ հավանական է):

43) **խմոր** *ḫmor* (o-հիմք) «թթխմոր», Մատթ. 13, 33 և այլն, *ḫmor-el* «թթվեցնել», ասոր. *ḫemirā*, արաբ. *ḫamīr-?* *ḫmor*-ի փոխարեն սպասելի էր *ḫmīr* կամ *ḫamīr*:

44) **խնձոր** *ḫnǝǝ* (*ḫndzor*) (Երգ երգոց 2, 5 և այլն), ասոր. *ḫazzūrā* (<**ḫānzūrā*):

Քանի որ մյուս սեմական լեզուները «խնձոր»-ը այլ կերպ են անվանում, ասորական բառը կարող է հայերենից փոխառություն լինել: Համաձայն խուլ և ձայնեղ պայթականների ոնգայիններից հետո իրար փոխարինելու ունակության՝ կարելի էր սպասել նաև *ḫncor* (= *ḫntsor*) գրությունը, սակայն հավանաբար *ḫndzor* կամ *ḫendzor* է արտասանվել, մի ենթադրություն, որին չի հակասում Ժմկ-ից լեհ.-հայ. *xendzer* ձևը (W. Z. I, 299), քանի որ յուրաքանչյուր *-ndz* այս բարբառում պահպանվում է, *hūmū*. նույն տեղում II, էջ 127]:

45) **խոյ** *ḫoy* (i և o-հիմք) «խոյ» (Ծն. 15, 9; 31, 10; 32, 14 և այլն): Հավանաբար, որպես *kōy*, անցել է թալմուդերենին Լագ.-?:

Այնուհետև, այն ըստ Wb-ի վկայակոչվում է որպես *ḫoyak* (= խոյի գլուխ՝ ՚ի ձև գլխոյ խոյոց) և *ḫoyanal* «խոյանալ, հարձակվել որևէ բանի վրա (արծվի համար)», որպես գլխոյ Օր. 28, 49 Ղևոնդ, Փարիզ, 1857, էջ 29:

46) **խորգ** *ḫorg* (o-հիմք) «պարկ» (Ղուկ. 10, 13, Մծբ., Փատտ. Բուգ. 5-րդ դ.): Ասոր. *ḫurgā*, արաբ. *ḫurj* (այստեղից էլ քրդ. *ḫurj*): Գալիս է պարսկերենից, *hūmū*. պրու. աֆղ. *ḫurjin*, բելուջ. *hurjin*, հօրջին, օութթ. *ḫurjin* (հոգն. *ḫorjēnt'ā*) և այլն:

Հավանաբար եղել է մի միջին պրու. **ḫwary*: Բառավերջի *g*-ի հետ *hūmū*. պրու. արաբ. *sarj* «թամբ» = օութթ. *sary*, աֆղ. *sary*, արամ. ܣܪܝܫ < մի ինչ-որ մաքր. **sary*: *ḫwary* ձևի կողքին թվում է, որ եղել է ևս մի միջին պրու. *kurz* «պարկ», տե՛ս Nr. 133 :

47) **ծնծղայ** *cncalay* (= *sntslay=i*-հիմք) (Ա թագ. 18, 6; Ա կորնթ. 13, 1 և այլն): Ասոր. *ḫeḫḫelā*:

48) **ծոր** *cot'or* (o- հիմք) «ուրց» (հիշատակվում է Wb-ում միայն 13-րդ դ. Վարդանի և ավելի ուշ շրջանի հեղինակների գործերում: Ասոր. *ḫadra* (շեծր?), արաբ. *ḫātar* «satureia»:

Որպես տարբերակ Wb-ը բերում է *cot'orin*, *cot'orin*, *cot'orun*, *hūmū*. Löw, *Aram. Pflanz.* էջ 325:

49) **ծոմ** *com* (Մծբ., Եփրեմ 5-րդ դ., Ա Մակար. 3, 47 և այլն), ասոր. *ḫaumā* (նաև՝ *ḫōmā*, stat. absol. և constr. միայն *ḫōm*), երբ. *ḫōm*:

50) **ծրար** *crar* (սեռ. *crari*) «ծրար, կապոց» (Ծն. 42, 27; Ա թագ. 25, 29 և այլն), *crarel* «ծրարել, փաթաթել», ասոր. *ḫarārā*, երբ. *ḫarōr* «ծրար, կապոց»:

51) **կաթսայ** *kat'say* կամ *katsay* (i-հիմք) «կաթսա» (Երբ 16, 3, Լագարդ; նաև՝ Եզեկ. 24, 3; Միք. 3, 3; Ժող. 7, 7): Ասոր. *qadsā* (< *xādoç*, որը = երբ. *kad* «գուլլ»):

Հայերեն *t'*-ն հանդես է գալիս *d*-ի դիմաց (**kadsay*) անմիջապես իրեն հաջորդող խուլ *s*-ի ազդեցության տակ:

52) **կապար** kapar (o-հիմք և i-a-հիմք) (Ելք 15, 10 և այլն), kapareay «կապարե» (Ստեփ. Ասող. 11-րդ դ., Փարիզ, 1859, էջ 135 և այլն), ասոր. awārā, եբր. օֆերեժ, արար. պրու. abār (արամեերենից ?):

Ասորերենում awārā-ի դիմաց սպասելի էր abar: Ուստի այդ կապը բացարձակապես անհավանական է թվում: Ինչպես բացատրել թելուջերեն abtar-ը «բորենի», պրու. kaftār (Dames, Vocab. էջ 39), հայ. kaskaray, հուն. ἐσχάρα?: Բառասկզբի Դ-ի փոխարինումը արամեերենում Ե-ով տե՛ս Fränkel, էջ 150, 151]:

53) **կապարճ** kaparč-k' (i-հիմք և i-a- հիմք) «նետաման», Ծն. 27, 3 և այլն, ասոր. qeṣṣāqā? Հայերեն բառը ասորերենից չի գալիս, մինչդեռ ասոր.-ը հավանաբար պարսկերենից է: Հմմտ. պիլ. kantir «կապարճ»; Ztschr. 46, 141:

54) **կասկարայք** kaskaray-k' «ցանց» (Ղևտ. 2, 7; 7, 9; 11,35; Բ քազ. 6, 19; Բ մնաց. 4, 16 և այլն, ἐσχάρα, χυτροπους «երկաթի հյուսկեն ցանց, որ դրվում է կրակի վրա», ποδιστήρ, ասոր. kaskarā «զարմյուղ»:

Համադրությունը հիշեցնում է արար. qanūn «օջախ» = հուն. κανὼν «հյուսված կողով», որը Fränkel-ը էջ 26-ում մերժում է: Սակայն հմմտ. վանդակ vandak ἐσχάρα, Ելք 30, 3 և ստրոֆ Գործ. 9, 25 (ծագումով «վանդակ, ցանց» ինչպես է նրան հարաբերվում հուն. ἐσχάρα, = ժողովր. հայ. ըսկառայ, սկառայ (vulg. arm. Wb., Վենետիկ, 1869), թալմ. asqalā (Lg.)?

55) **կատու** katu (հոգն. սեռ. katuoc) «կատու» (Փիլոն, 5-րդ դ., Մխ. Գոշ 12-րդ դ., Վենետիկ, 1854, էջ 81), ասոր. qatū (qatū կամ qātū?), վրաց. kata, բուշ. katu և այլն: Հմմտ. իմ Etym. d. osset. Sprach., էջ 122:

Ասորիներն իրենք այդ բառը փոխառել են, այնպես որ հայերը նույնպես մի ինչ-որ տեղից կարող են այն վերցրած լինել: Բառի ծագումը մութ է:

56) **կարկեհան**, karkehan (սեռ. -i), մի կարմիր գույնի թանկարժեք քար, ἄνθοραξ) (Ելք 28, 18, Եզեկ. 10, 9 և այլն), ասոր. karkednā = ազդիծոնուց:

Այստեղից էլ նաև Freitag-ի արար. karkand-ը gemma similis rubino su carbunculo - Լազարո, «արար. kerkouhen Plempius 165 amethystus», հմմտ. karkuhan Amethyst Dozy: Հայ. բառն իր ձևով ավելի շուտ համապատասխանում է արարերեն h-ի ձևին, երկուսն էլ պետք է որ պարսկերենից գալիս լինեն (հին ծ-ն տալիս է հ կամ y):

57) **կարկուրայ** karkuray (i-հիմք) «նավակ» (Hesych. v. Jerus, Ստեփ. Միսեցի, 8-րդ դ., Եփրեմ, 5-րդ դ.), ասոր. qarqūrā, արար. qarqūr = հուն. κέρκονρος:

58) **կարմիր** karmir (o-հիմք), 1) ածակ. կարմիր (Մատթ. 27, 28 և այլն, 2) գոյ. ալ կարմիր (հատապտուղը, գույնը, զգեստը), κόκκινον Բ մնաց. 2,7, 14; 3, 14; եբր. karmil «որդանի կարմիր»-ի գույնը և նրանով ներկված իրերը»:

karmil-ը եբրայերենում մի ուշ շրջանի ոչ բնիկ բառ է, հանդիպում է միայն Բ մնաց.-ում 2, 6, 13; 3, 14, որը և առաջարկում է հայերենի karmir թարգմանությունը: Երկու բառն էլ կարող են պարսկերենից լինել:

59) **կացին** kaçin (o և i-a-հիմք) (Ա քազ. 13, 20 ἄξινη), ասոր. ἡαṣṣinā, ասոր. ἡαṣṣinnu, արար. xaşin «կացին» (Fränkel էջ 86), Փ. Բ. էջ 22 1 տող, kaçneav գործ. հոլ., ուղղ. kaçni, հ-ի դիմաց հայ. k և ֆֆ-ի դիմաց շ (միայն այստեղ):

60) **կարա** kak'av (u-հիմք) 1) «կարավ» (Երեմ. 17, 11, Մովս. Խոր. 5 դ., Մխիթար Գոշ 12-րդ դ., էջ 115, 2) «պար» (Ռսկ. Վենետ., 1862, Bd. 1 էջ 66, տող 20: kak'avel «պարել») (Բ քազ. 6, 16, Մատթ. 11, 17; 14, 6): Ասոր. qaqqewā (հազիվ թե հանդիպում է) վկայակոչում է միայն qaqqewānā «կարավ» բառը, պրու. kabg, բելուջ. kabg, kawg և այլն:

61) **կեղև** kelev (o-հիմք) «կեղև» (Երգ երգոց, 4, 3), այստեղից՝ kelevel (Ծն. 30, 37), ասոր. qelāfā, բայը՝ qelaf «կեղևել, կեղևը հանել, մաշկել»:

62) [կնիք knik' (սեռ. knk'-oy) (Ելք 28, 11, 36 և այլն), ասոր. kunukku ?

Սպասելի էր թերևս կ'նուկ', որն ի վերջո կարող էր կուկ' տալ (հմմտ. ասոր. duppu=ելամ. dipi = հայր. dipi սեպագիր = սնս. lipi «տառ, սեպագիր»։ Սակայն ի՞նչ միջոցառությամբ է ասոր. բառը հայերեն եկել։ Կամ այն պետք է նախնական ժամանակներում ասորերենից, իրենց տերերից ստացած լինի։ Եթե միայն այն ժամանակ հայերը Հայաստանում են եղել ?]։

63) կուզ kuz (i-o-հիմք) «աքիս, կզաքիս, կատու», (Կիրեղ Երուս., Ոսկերերան 5-րդ դ., Յովհ. Մամիկ. 7-րդ դ., Վարդան 13-րդ դ.), ասոր. qūzā, «աքիս», քրդ. «կզաքիս»։

Հմմտ. Hehn, Kulturpflanzen, էջ 403, ասոր. qūzā-ն հազիվ թե բնիկ սեմական լինի, այստեղից էլ հայ. kuz-ը պետք է որ այլ ծագում ունենա։

64) կուպր kupr (o-հիմք և բաղաձայնակ. հիմք) «կուպր» (Մն. 11, 3; ἄσφαλτος այլն), ասոր. kufrā, արաբ. kufr (արամեերենից, Fränkel, էջ 150), եբր. kōfer, ասոր. kupru։

Հայերենում սպասելի էր կ'սր'ր կամ կ'սր (< կ'սր)։

65) հաշի hašiv «հաշիվ, հաշվարկ» (Ղուկ. 12,58), «ավանդ» (սեռ. hašui Ա կորն. 16, 1, λογία), այստեղից՝ hašaim «հաշվում են, համարում են» (Ղևտ. 27, 23; Մովս. Խոր. էջ 9, տող 4; 16, տող 21)։ Ասոր. hešaw «հաշվեց», haššew «կարծում էր, համարում էր», hešiv «հաշված, համարած»։

66) հեգ heg (i- և o-հիմք) «վանկ»։ հեգենայ hegenay (i-հիմք) «վանկ, վանկեր, այբուբեն», հեգել heg-el συλλαβίζειν (Wb), ասոր. heγā «կարդացի», heγānā «կարդալը», արաբ. hijā «վանկ, հեգելը»։

Հայերեն բառերը հանդիպում են հին և նոր ժամանակների հեղինակների մոտ։ Հմմտ. Ղազար Փարպեցի, Վեներտիկ, 1873, էջ 41, տող 15,21; Մովս. Խոր. էջ 246, տող 4։ Սակայն բառի իսկական իմաստը ոչ բոլոր բառարանների կողմից բերված տեղերից է հասկանալի։ Հայ. hegenay<*hegeanay<*hegianay լրովին ծածկվում է ասոր. heγānā-ով։

67) հեթանոս het'anos (i-a-հիմք) «հեթանոս» (έθνικός Մատթ. 18, 17; ἔλληνας «հույն կին» Մարկ. 7, 29), հոգն. het'anosk' «հեթանոսները» (τα έθνη Մատթ. 4, 15; 6, 31; 10, 5;) Փատսո. Բուգ. 195, տող 16, 17 և այլն, գալիս է հունարենից և=չէ ասորական ԾՆՈՆ-ին, հուն. έθνος բառի տառադարձությունն է և լեզվում չի հանդիպել։

h-ն առաջադրություն է, ինչպես haluē բառում = ἄλόη բառը, ճիշտ այնպես, ինչպես ekeleci = ἐκκλησία, polotay=πλάτεια-ն մատնում է հայերենի հակումը ոնգայինների և նայ հնչյունների առկայության դեպքում դեպի Svarabhakti։

68) ձեթ jēt (= dzēf) ἔλαιον «ձեթ» (Մատթ. 25, 3), ἔλαια «ձիթապտուղ» (Միքիէ 6, 15), ասոր. zaitā, stat. absol. և constr. zēṯ (եբր. zayit), որի դիմաց հայերենում սպասելի էր zait' կամ zēf'։ Հմմտ. արաբ. zait (արամեերենից Fränkel, էջ 147), օսեթ. վրաց. zef'i, թուշ. zet'։

Ըստ Hehn, «Kultur.» էջ 88, «ձիթենին» (հայ. dzit'eni -eni վերջածանցով առանձնացված է dzēf'-ից) աճում է Ասիայի հարավում, որի կուլտուրան տարածվում է դեպի Ասիայի խորքերը և այնտեղ անհայտանում է։ Ուստի և դժվար թե Հայաստանը նրա հայրենիքը եղած լինի¹, հետևաբար հազիվ թե բնիկ հայկական բառ լինի, չնայած հնչյունական տարբերությանը, այն պետք է որ սեմական ծագում ունենա կամ մի որևէ օտար (փոքրասիական) լեզվից եկած լինի։ Ըստ այդ ամսագրի՝ Ztschr. 46, 123 այն ծագել է եգիպտական do'it «ձիթապտուղ» բառից։ Ձեթ բառի համար հայերենում կիրառվում է իսկ յսլ (euл) = հուն. ἔλαιον։

69) մագաղաթ magalat' (i-հիմք) (Եսայի 34, 4 և այլն), այստեղից՝ magalat'eay (Յայտ. Յովհ. 6, 14), ասոր. meγallēṯā, եբր. meγillā, արաբ. majalla (արամեերենից, Fr., էջ 247)։

70) մախաթ maxat' (o-հիմք) (Վրք. հգ., Մարթին 14-րդ դ., Ոսկիփորիկ 12-րդ դ.-ից հետո), ասոր. meḥatfā, meḥat saqqā «մախաթ»։

¹ Եթե անգամ, ինչպես նշվում է, որ ձիթենին տաք վայրերում է աճում, ըստ Mos. Geog. էջ 610, ձիթենիներ կային նաև Ուտի գավառում, Արծրունի, Die ökonomische Lage der Arm. in der Türkei, քարգնամությունը՝ Ամիրխանյանց, Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 13, հիշատակում է, որ ձիթենին և ձիթապտուղը չեն նշվում հայերի կողմից օգտագործվող կարևոր սերբքների մեջ։

71) **մանգաղ** mangał (i-a-հիմք) (Մարկ. 4, 29), Օր. 16, 9 և այլն, ասոր. maggēwā (= *mangelā), եբր. maggāl, արաբ. minjal (< արամ. maggēlā, *hūmūn*. Fr. էջ 133), փարսի mangāl ZDMG. 36, էջ 71:

72) **մանիշակ** manišak (սեռ. -šaki և -ški) «մանուշակ» (Ներս. Լամբրոնացի, 12-րդ դ., Մխիթար Գոշ էջ 34, 12-րդ դ., Մխիթար Հերացի էջ 69, 12-րդ դ., Մաշտ. ջահկ. 14-րդ դ.), ասոր. meñiškā:

Maniškak-ի կողքին կիրառվում է manušak ձևը, Փիլոն, Ազաթանգեղոս (5-րդ դ.), Մովս. Խոր., աշխ. Պատկ. հրատ. 22, տող 11, Ստեփ. Միսնեցի, 8-րդ դ., Թովմ. Արծրունի (10-րդ դ.) և այլն: Համապատասխանում են պրու. banafša, արաբ. banafsaj և manafsaj, թուրք. menefše և այլն: Բառը հավանաբար պարսկական ծագում ունի և պետք է որ հին պեղ. հնչելիս եղած լինի vanafšak (Յուստի, Bundeš. էջ 66, տող 17 vanavšak), որը հայերենում պետք է որ vanaušak կամ manaušak տար (*hūmūn*. kaušik = պրու. kafš և այլն): Նրա դիմաց անկանոն ձևով manušak է մտել, *hūmūn*. Գերբոն suser < *safser: Ասորական բառը պետք է որ նույնպես *safser-ից ծագած լինի: Ասորական բառը պետք է այնուհետև պարսկական ծագում ունեցած լինի: Աչքի է զարնում այստեղ i-ն, ինչպես այնտեղ u (ū) պրու. af-ի դիմաց:

73) **մաշարայ** mašaray (Փիլոն, Sermones, ed. Aucher 1822, էջ 66, Մովս. Խոր. էջ 237, տող 7; mašarayakan axt) մի տեսակ հիվանդություն, ասոր. māšrā ἐρουσιπελας:

Wb-ը mašaray բառը քարգմանում է որպես φθίσις, C-ն տատանվում է «մաշկային հիվանդություն» և «հյուծված» հասկացությունների միջև: Փիլոնի մոտ հայտնվում է mašaray = νόσος φθινώδης (նրա կողքին՝ utiē = ἔρπηνώδης), Մովս. Խոր.-ին կիրառում է հիւծումն=հյուծում: Մինչդեռ Մխիթար Հերացին այն դիտում է որպես «տուրք» (12-րդ դ., «Über die Fieber», Վենետիկ, 1832, էջ 72). (aitos = aitoic?), որը նշանակում է «տուրք», mašaray-ը հանգում է հուն. rustupēl (= ἐρουσιπελας) -ին:

74) **մաշկ** mašk (մաշկած և մշակած) «մաշկ» (Ղևտ. 11, 32 և այլն **δέρμα**), ասոր. meškā, արաբ. mask, ասոր. mašku:

Այստեղից էլ մաշկեղեն maškeleñ «կաշվեղեն», Մարկ. 1,6 և այլն:

75) **մարգ** marg «մարգագետին» (Ա Մակ. 9, 42 ἔλος, Բարսեղ Կեսարացի, 5-րդ դ., Ստեփ. Միսնեցի, 8-րդ դ., և այլն), ասոր. margā, արաբ. marj, հանդիպում է դեռ արաբների մոտ (Fränkel, էջ 129), որոնք այն դիտում էին որպես պարսկական: Հմմտ. պրու. mary «genus graminis quod bestiae pascentes libenter vorant» (Vullers), maryzār «տեղ, որտեղ այն բուսնում է», քրդ. mirk «մարգագետին», mergha G. (Justi-Jaba Dict.): Հիմքում ընկած է հավանաբար մի հին իրանական marya, որը ես ենթադրում եմ, որ Ավեստայից է Vd. 2, 26: hadra mareγā avastaya «այնտեղ նրանց կողքին հովիտներ են»:

76) **մաքս** mak's (Թուրք առ հռովմ. 13, 7; mak'savor Մատթ. 5, 46); ասոր. maχsā, եբր. mekhes, արաբ. maks (զալիս է արամեերենից, Fr. էջ 283), ասոր. maksu:

77) [**մզլահոտ** mglahot «մզլած, մզլահոտ», Վստկ. 13-րդ դ., Վենետիկ, 1877, էջ 100, տող 10, Գերբեկ, Մաթթեյ Գավրիսեցի, 17 դ.), mgl-il «մզլել» իմաստի շեղման պատճառով դժվար թե համապատասխանում է ասոր. muylā «թարախ» բառին, նշանակում է նաև «ձիթապտղի կորիզների հյութ», արաբ. majl «ուռուցք կամ վերքի մեջ հավաքված ջուր»]:

78) [**մեքենայ** mek'enay, menk'enay, menk'anay (Փաստ. Բուգ., էջ 123, տող 1 և այլն), չնայած -ay վերջավորությունը ասորերենից չի զալիս, մանավանդ որ այստեղ meχanē. չի հանդիպում, այն ավելի շուտ համադրվում է հուն. μηχανή, μάγχανον, μαγγανεία, *hūmūn*. արաբ. manjanīq, լատ. machina և manganum]:

79) **մղավաշե**(-ից) mlavašē (-ic, հոգն. սեռ.)= ասոր. malvāšē «զողիակի պատկերներ»: Այն միայն ասորական բառի տառադարձությունն է: Հմմտ. Wiener Ztschr. 4, էջ 191/2:

80) **յամուր** yamoir (i-a-հիմք) τρυγάλαφος (Յովք 39, 1), ծրջ (Օր. 14, 5), Մովս. Խոր., ասոր. yaħmūrā, եբր. yaħmūr, արաբ. yaħmūr:

Հայերենում *oi-ի* դիմաց սպասելի էր *u*:

81) **նածրացի** *nacr-açi* (Եղիշէ, 5-րդ դ., Վենետիկ, 1859, էջ 21), *nacar-açi* (նույն տեղում, էջ 123 և 140) նազովրեցի: Ասոր. *nāšrāyā*, մանդ. *nāšōrāyā*, արաբ. *našrānī*, հոգն. *našārā*, «քրիստոնյաներ»: Նաև նազովրեցի *nazōreçi*, **Ναζαρεθός** Մարկ. 1, 24; **Ναζωραϊος** Մատթ. 2, 23; -açi, -eçi վերջավորութունը հայկական է:

82) [**նիշ** *niš* (առանց բերական հոլովների) «կետ, հետք, նշան» (Մովս. Խոր., Եփրեմ 5-րդ դ., Յովհ. Մամիկ. 7-րդ դ., Գրիգոր Լուսավորիչ Յճխ.), ասոր. *nišā* «նպատակ» (պարսկերենից է?):

Գալիս է պարսկերենից կամ ասորերենից? Հմմտ. հայ. *nšan* = պրս. *nišān*]:

83) **շաբաթ** *šabat'* (ս-հիմք) *sabbat*, Մատթ. 12, 8 և այլն: Ասոր. *šabbēdā*, եբր. *šabbāṭ*, այստեղից հուն. **σάββατον** և այլն, *bb-ի* տարնմանումով: Պազ. *šanbaḏ* (Shik. Gum. Vij. էջ 267), պրս. *šanbaḏ* և *šanba*, երովպ *sanbat* և այլն: Հմմտ. Nöldeke, Pers. Stud. II, էջ 37:

84) **շամրիտ** *šamrit* «սամարիտացի» (Մծբ. 5-րդ դ.), այստեղից է *šam-rtaci* dt. (Ա Մակ. 3, 10; Ես. Քրոն. 5-րդ դ.; Անանիա Շիրակացի, էջ 22), *šam-rtut'ian* «Սամարիտերում» (որպես աղանդ, Կիրեղ Երուս. 5-րդ դ.), մի խառնակ ձև ասոր. *šamrāyā-ից* և հունարեն **Σαμαρειτης-ից**:

Հմմտ. սամարացի *samar-açi* **Σαμαρειτης** Մատթ. 10, 5, գալիս է **Σαμάρεια-ից**:

85) [**շամփուր** *šamp'ur* (կամ *šap'ur*, *o-ի* հիմք) (Մովս. Խոր. էջ 227, տող 14; Թովմ. Արծ. 10-րդ դ., Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 66, տող 13), հազիվ թե պատկանելիս լինի *sampūr-ին* (հոգն. *թ.*), որը միայն մեկ անգամ հանդիպում է Թարգումի մեջ և քիչ հավանական է, որ սեմական լինի: Նրա իմաստը պարզ չէ, համենայն դեպս ոչ «շամփուր»]:

86) **շավիղ** *šavil* (*i- a-ի* հիմք) «շավիղ, ճանապարհ», **τρίβος** Մատթ. 3,3 «ոտնահետք, հետք» **ἵχνος** Թուրք առ կորնթ. Բ 12, 18; Փաւստ. Բուզ. 23, տող

6 ներքևից, ասոր. *šewilā*, արաբ. *sabil*:

87) **շափիղայ** *šap'ilay* (նաև *šap'ulay*, սեռ. *šap'ilay* և *šap'ilayi*) «շափյուղ» **σάπφειρος** (Ելք 28, 18; 39, 11; Յայտ. Յովհ. 21, 19; Ելք 24, 10; Յովք 28, 16), ասոր. *sappilā*, եբր. *sappir*:

Միայն այստեղ է *σ-ի* դիմաց **š** հանդիպում, *Wb-ը* որպես ուղղ. տալիս է նաև *šap'ıl*, հավանաբար *šap'ilay* սեռ. և (ավելի ուշ) *šap'ili* ձևերի պատճառով:

88) **շիփորայ** *šip'oray* (նաև *šep'oray*, *i-ի* հիմք) «շեփոր» (Ազարանգեղոս, Մծբ. 5-րդ դ.): Ասոր *šifōrā*, եբր. *šōfār*, *hšmšn*. պրս. *šipōr*:

Wb-ը բերում է նաև որպես ուղղ. *šep'or*, *šip'or* ձևերը, սեռ. *šep'oray*:

89) **շիթայ** *šit'ay* (*i-ի* հիմք) (Մարկ. 5, 3 և այլն), ասոր. *šēšaltā*: Հայերեն ձևը լիովին չի ծածկվում ասորականով, եթե անգամ որպես նախնական ձևը վերցվի *ššit'ay <* šišit'ay:

Սակայն *hšmšn*. թալմուդ. **שִׁטָּי** *šošiltā*:

90) **շուկայ** *šukay* «շուկա, փողոց» (Ոսկիփորիկ, 12-րդ դ. հետո, Մատթ. Ուոհ. 12-րդ դ., Բրս. Մաշկ. 14-րդ դ.): Ասոր *šūqā* (պիլ. *šūkā*, Pahl. Paz. Gloss. էջ 214), արաբ. *sūq* (արամեերենից, Fr., էջ 187):

91) **շուշան** *šušān* (*i-a-ի* հիմք) «շուշան» (Մատթ. 6, 28 և այլն), եբր. *šošan*, ասոր. *šošanneḏā*, հոգն. *šōšānē* (*ō-ն* ավելի հաստատ է, քան *ū -ն*), արաբ. *sausan* կամ *sūsan*, *hšmšn*. հուն. **σοῦσον** Լազարդ, Ges. Abh. էջ 227):

Ծագումը եզրիպատկան է, *hšmšn*. Brugsch, Hieroglyph. Wb. 4, 1314/15, Erman, նույն Ztschr. 46, 117:

92) **շուշմայ** *šušmay* (*i-ի* հիմք) «քնքուք» (Ներս. Ընդհալի 12-րդ դ.): Սամահնեցի 11-րդ դ., Բժշկ. 13-15-րդ դդ.: Ասոր. *šušmā*:

93) **շուշպայ** *šušp'ay* կամ *šušpay* (*i-ի* հիմք) «սկիհը մաքրելու կամ ծածկելու

շոր, սրբերի մասունքների պատանք» (Մաշտ. ջահկ. 14-րդ դ.), ասոր. Տնօքթա:

94) **շովիայ** šup'ay «աչքի քույր», որպես տարբերակ հայ. de և բառի համար κολλύριον, Յայտ. Յովհ. 3, 18; վկայված է Յկ. ջահկ.-ի կողմից (14-րդ դ.), ասոր. šeyāfā, որտեղից էլ արաբ. šiyāf (Fränkel, էջ 262):

Այն թերևս մի զուգահեռ ձև է ասոր. šūfā բառի? Հայերեն ձևը սովորաբար չի հանդիպում:

95) **շպար** špar «սնգոյր», špar-im, špirim, «շպարվում են» (Եզեկ. 23, 40; Ոսկերեան 5-րդ դ. և այլն): Ասոր. šəfar «գեղեցիկ էր», šufrā «գեղեցկություն», šappir «գեղեցիկ»:

špirim-ը հանգում է conjectur-ին: Յովհ. Ոսկ. հ. 1-ին, Վենետիկ, 1862, էջ 66, 22 (Ա. Տիմոթ. 8) 'ի ցոյցս պարիցիս, տարբերակը 'ի ցոյցս շարիցիս: Հետևաբար հարց է ծագում, թե արդյոք այստեղ ևս šparicis չպետք է կարդալ:

96) **ուրբաք** urbat' (u-հիմք) (Մատթ. 27, 62) ասոր. 'erwəḫā, արաբ. yurūb (զալիս է արամեերենից, Fr., էջ 277):

97) **չաման** čaman (o-հիմք) «չաման» Մատթ. 23, 23; Եսայի 28, 25, 27, 28; ասոր. kammōnā, եբր. kammōn, փյուն. χαμάν, արաբ. kammūn, հուն. κύμινον, լատ. cuminum, գերմ. Kümmel և այլն (Löw, Aram. Pflanz. էջ 206):

Իր բառակազմի պատճառով հայերենը չի կարող անմիջականորեն ասորերենից վերցված լինել:

98) **պայուսակ** payusak (i-a-հիմք) (Միք. 6, 11; Յհ. կթ. 10 դ., Երզնկ. 13-14-րդ դ.), payuasik (Մեթեոս, Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 147, տող 5 ներքևից, payrasik-ի դիմաց, Կոստանդնուպոլսի հրատ., էջ 231, տող 1), payuasik (Անանիա Շիրակացի, Պատկան., էջ 29, 2), payusak-ի կողքին apavasik (Ոսկ. 5-րդ դ.), ասոր. payūsag կամ paivasag; պրս. payūza(?), paivaža (Լազարո, Ges. Abh. 74); վրաց. pavasaki (հայերենից):

Ծագումը պարսկական է:

99) [**պապկայ**, parkay (i-հիմք) «թութակ», անմիջականորեն չի առնչվում արաբ. babayā կամ babyā ձևերին, քանի որ այն դեռ Փիլոնի և Պտմ. Աղեքս.-ում է հանդիպում (5-րդ դ.):

Կարո՞ղ էր արդյոք նախապես ասորերենից եկած լինել: Հմմտ. ասոր. Պտմ. Աղեքս. 211, 9 մեկ անգամ ψιττακοι-ի դիմաց? Արդյոք այն ծովային ճանապարհով այդ անունը կրող կենդանու հետ միասին Բաբելոնից չի՞ եկել Ասորեստան (Nöldeke)]:

100) **պողոտայ** polotay (i-հիմք) «պողոտա, փողոց» (Փաստ. Բուգ., էջ 16, տող 6-7 և այլն), ասոր. plāṭiā, հուն. πλατεία, լատ. platea, գոթ. plarja, գերմ. Platz և այլն:

Հունարենի՞ց է գալիս. թե՞ ասորերենից:

101) **պրակ** prak (i-a-հիմք) 1) «փոքրիկ անտառ, պուրակ» (Փիլոն, Թովմ. Արծր.); 2) հոգն. prak-k' = πράξεις (Գործք Առաքելոց) (Ոսկ. յի. բ.; Յովհ. իմաստ. 8 դ. և այլն), հմմտ. praksaut'oik' և այլն = πράξεις αὐτῶν (Եփրեմ, Վենետիկ, 1833, հ. 3, էջ 117/118) apokryph. Apostelgeschichten); 3) prak-k' «զուլիս, հատված» (Դավիթ փիլոս., Վենետիկ, 1833, passim, 5-րդ դ.): Վերջինս հարաբերվում է հրեերեն pāreq, perqā «հատված» (գրքի), ասոր. perqā «շորի կտոր, պատառիկ» բառաձևերի հետ:

102) **սաբա** saba «ծեր, ծերուկ» (ըստ Wb-ի հանդիպում է միայն մեկ անգամ Եստերիսի եկեղ. պտմ.-ում, 5-րդ դ., Վենետիկ, 1877, էջ 499, տող 16 ներքևից): Հունական տեքստում ὁ προεβύτης; ասոր. sāwā: saba-ի կողքին կարող է նաև sabay գրվել:

103) **սակուր** sakur (i-a-հիմք) «պատերազմական տապար» (Փաստ. Բուգ., էջ 232), այստեղից sakravor «տապարով զինված» (նույն տեղում, էջ 118, տող 17, էջ 204, 232), նրա կողքին օգտագործվում է սակր sakr (Մովս. Խոր.), արամ. saqūriā, այստեղից էլ արաբ. šāqūr (Fränkel, էջ 84), լատ. secūris?

104) սասաթ sapat և sapatak, «կողով, արկղ» (Եսայի 3, 26; Ղազար. Փարպ., 5-րդ դ.; Մովս. Կաղանկ., էջ 144, տող 7 ներքևից, 174, տող 2), ասոր. sefā (թե՞ safā), արաբ. safat «զամբյուղ»:

Տե՛ս Fränkel, Kuhn-ի Litteraturblatt-ում 1, 416, նա բառը դուրս է բերում պրու. sabad և արաբ. sabada բառերի միջոցով մի պարսկական sapat (ավելի նախնական ձևի, որը նույնպես փոխառություն է հայերենի՞ց):

105) սատանայ satanay (i-հիմք) «սատանա», Մատթ. 4,8 (ὁ διάβολος), 4, 10 (Σατανᾶ Voc.) և այլն, ասոր. sātānā:

106) սափրեմ sap'r-em «սափրում եմ, խուզում եմ» (զլխի մագերը) (Փիլոն 5-րդ դ., Ստեփ. Միսեցի 8-րդ դ., Արիստակես Լաստ. 11-րդ դ.), ասոր. sappar «սափրեց»:

107) սեղան selan (o-հիմք) «սեղան, բեմ, զոհասեղան» (վաղեմի և հաճախ կիրառվող), այն չի կարող երբ. šulhān-ը «սեղան» լինել:

108) սեռն sern «սայլի սոնակ» (Միրաբ 36, 5, ἄξων, Փիլոն, Ստեփ. Միսեցի), ասոր. sarnā (sran, sren?).

Հմմտ. sṛnak ἄξων λύγος; ժողովրդական նաև liserṇ = serṇ, սակայն գրականը՝ liserṇ (Wb-ում միայն հոգն. է նշվում՝ lsrunk, lsruns)= քոնդա, σφόδρυλος. -հայերենի r'-ն սովորական r-ի դիմաց պայմանավորվում է իրեն հաջորդող n-ի առկայությամբ:

109) սիք sik' (o-հիմք) «քամի, զեփյոտ» (Ագաթանգեղոս, Վեներտիկ, 1862, էջ 204; Եզնիկ, Վեներտիկ, 1826, էջ 92, 5-րդ դ.), ասոր. zīqā «քամի», արաբ. zīq «քամի» (զալխու է արամեերենից, Fränkel, էջ 285), ասոր. zīqu:

sik բառում z-ի դիմաց անկանոն ձևով s է կիրառվում, նույն այդ ձևով k-ի դիմաց՝ k': Հավանաբար հայ. sik'-ը արաբ. siq «քամի» բառի հետ զալխու է արամեական, բառասկզբում s-ով մի ձևից:

110) սուին suin (կամ sevin) «նիզակ» (Եսայի 2,4 = ζιβύνη; Մովս. Խոր., էջ 73, տող 7 ներքևից): Ասոր. մոտավորապես suwīnā: Որտեղի՞ց է ծագել:

Հայ. suin-ը, հայերենի ձայնավորների օրենքների համաձայն, զալխու է *suvin կամ *sivin ձևերից: Հմմտ. պրու. žōpīn (Fird. I, էջ 337, 3 և այլն, ինչպե՞ս է արտասանվել՝ žūbin? Լազարյ, Ges. Abh., էջ 68, արաբ. պրու. zōbīn կիրառված զիլանցիների կողմից, հուն. ζιβύνη, σιβύνη, σιγύνη, լատ. sibina բաղադրյալ բառերում կիրառվում է sun- (<s-v-n) ձևը, sunavor «նիզակով զինված», Փալաստ. Բուգ. 118, տող 17:

111) սուսեր suser (i-a-հիմք) (Եսայի 2,4 և այլն, վաղեմի և հաճախ կիրառվող), զալխու է ասոր. safsērā < հուն. σαμψήρα -ից < պարսկերենից, որտեղ հանդիպում է պիլ. šafšēr (Haug, Pahl. Paz. Gloss. էջ 10 և 213), նպրու. šamšēr (Jātkār i Zar, էջ 54); Mātikān i čatrang էջ 5, տող 1; Pehl. Vend., էջ 171, տող 2, ներքևից: af-ի դիմաց u-ի կապակցությամբ հմմտ. վերը manušak բառը manišak-ի հետ: Լազարյ, Ges. Abh., էջ 72-73:

112) սպեղանի spelani (i-o-հիմք) (Եսայի 1,6 և այլն), ասոր. esplēnyā, հուն. σπληνιον «վիրակապ»:

Հունարենի՞ց, թե՞ ասորերենից է զալխու:

113) տարմալ tarmal (նաև՝ tarmalak, tarmalak) «պարկ» (Հին բռ. 13-14 դդ. Տոնակ. 8-րդ դ. և ավելի ուշ, Ոսկիփորիկ 12-րդ դ.-ից հետո, Երզնկ. մատթ. 13-14-րդ դդ.), ասոր. tarmālā:

114) տերև terev (o-հիմք) (Մարկ. 11, 13 և այլն), ասոր. tarpā, stat. abs. țeref: Ֆր. Մյուլլերը (Armeniac VI, N. 64) հայ. terev-ը համադրում է այժմ սնս. darbhá-ի «խոտի խուրձ, մացառ»-ի հետ, հրգ. zurba, գերմ. Torf, որի դեմ, սալյան, նրա իմաստն է խոտում:

115) տղայ tlay (o-հիմք) «տղա, պատանի, անշափահաս» (Թուղթ առ հոռվմ. 2, 20, νήπιος և այլն), ասոր. țalyā, stat. abs. țelē «ջահել, պատանի»:

116) [ռաբբունի rabbuni (Մարկ. 10, 5), ռաբբունի rabbuni, (Յովհ. 20, 16), ռաբբունի rabuni, չպետք է համադրել հրեերեն rabbōnī, ribbōnī ձևերի հետ, այլ անմիջակաճորեն = հուն. ραββουσι (տարբերակը՝ ραββονι) = διδάσκαλε Մարկ. 10, 51: Հմմտ. ռաբբի rabbi = ραββι, Մարկ. 11, 21:

Այստեղից էլ ավելի ուշ (10-13-րդ դդ.) rabun «dottore, maestro», rabunabar «da maestro», rabunakan «dottorale», rabunapet «capo dei dottori», rabunaran «residenza dei dottori», rabunel «insegnare»]:

117) [ցեց օ-հիմք) «ուտիճ» (Մատթ. 6, 19 և այլն) որպես փոխառություն հնչյունապես նա չի համապատասխանում ո՛չ եբր. sās, ո՛չ ասոր. sāsā, ո՛չ արաբ. sūs, և ո՛չ էլ որպես բնիկ բառ կամ փոխառություն նաև հուն. σής «ցեց» բառին, չնայած նրանք նման են հնչում:

Հուն. σής, սեռ. σεός գալիս է մի նախն. հուն. հիմքից, որը եթե բնիկ բառ է, պետք է որ սերված լինի մի վաղ հուն. sves, kjes, tyes և նման այլ ձևերից (syes ըստ G. Meyer-ի Alb. Stud III, 41):

Թերված ձևերը՝ սեռ. σητός, հոգն. σήτες մի համարանություն է բազմաթիվ -դս և -դτος-ով ավարտվող գոյականների հետ, ինչպես յոթնորդի և այլն: Kühn-Blass, Ausf. Gram. d. griech. Spr. I, էջ 471-472: Սակայն այդ նախահունական ձևերին չի համապատասխանում հայ. օ-հիմքը, անգամ այն դեպքում, եթե Բարթոլոմեի հետ միասին ենթադրենք (Stud. z. idg. Sprachg. II, էջ 11), որ հայ. օ-ն գալիս է նախնական 1) sy-ից = հուն. հ բառասկզբում, 2) k'y (ըստ Բարթոլոմեի = հուն. κτ), 3) k's = հուն. ξ, 4) k'h կամ sk'h = հուն. κ, σκ]:

118) ցից օ-հիմք) (Ազաբանգեղոս, Փիլոն և այլն), ասոր. šessā, «ցից, փայտե սեպ»:

Այստեղից էլ ցցել օ-հիմք) «infigo»: Որ դրան է վերաբերում նաև ցցունք օ-հիմք) (Ղևտ. 19, 27; Գ Մակար. 4, 6; Փաւստ. Բուգ. 253, տող 1) = σισόη (դպտ. jicōi Լազարի), ես հավատ չեմ ընծայում,

119) փեզնայ p'egenay, p'eganay «սպանդ, փեզնայ» πήγανον (Ղուկ. 11, 48, Մխիթար Գոշ, Առակք, էջ 49), ասոր. pēyānā, արաբ. fayjan հունարենից πήγανον, հմմտ. Löw. Aram. Pflanz. էջ 372:

120) փրկեմ p'rkem «փրկում եմ, ազատում եմ, բաժանում եմ» (Մատթ. 9, 21, 22; 14, 36; Մարկ. 5, 28; 6, 56 և այլն), ասոր. pēraq «փրկել», pārōqā «փրկիչ», purqānā «փրկություն»:

Հայ. p'rk-an-k' «փրկագին» Մատթ. 20, 28, Ելք 21, 30, Փաւստ. Բուգ. 197, տող 10, ներքևից և այլն: Նույնքան ճիշտ հայ. բառակազմական ձև է, ինչպես p'rkic-ը p'rk-el բառից:

121) քահանայ k'ahanay (i-հիմք) (Մատթ. 12, 4-5; Մարկ. 2, 26; Ղուկ. 10, 31; Յովհ. 18, 15 և այլն), ասոր. kāhnā, եբր. kōhēn, արաբ. kāhin:

122) քաղաք k'alak' (i-a-հիմք) (Մատթ. 2, 23; 10, 14, 15, 23; 21, 17; 23, 24 և այլն), ասոր. karxā (stat. abs. հավանաբար քերաչ)?

Հնչյունապես լիովին չի համապատասխանում: Փոխառություն է հայերենից, վրաց. k'alak'i, օսեթ. k'alak', թուշ. k'alik':

123) քաղեայ k'aldeay (i-հիմք), «աստղագուշակ, աստղաբաշխ», (Դա-նիլ 2, 2 4, 5, Փիլոն, Եւ. Բրոն. և այլն), ասոր. xaldāyā (նաև = աստղագուշակ) = հուն. χάλδαιος, Դանիլ 2, 2 և հաջ.:

Այստեղից էլ k'aldeuf'ion Փաւստ. Բուգ. էջ 252, տող 10-11: Նրա հետ ծագումով նույնական է քաղեայ k'avdeay (i-հիմք) «գուշակ» (Փաւստ. Բուգ. 165, տող 5, 166, տող 3, 6, 29; Եզնիկ, Փիլոն; k'avdeuf'ion Եղիշէ, 14, տող 10): Աչքի է զարնում նաև լ-ի դիմաց v-ի առկայությունը: Նրանից, անշուշտ, պետք է սահմանազատել Խաղաղիք չալ'ik' = Χάλδοι (Փաւստ. Բուգ. 179, Եղիշէ, 72 և 97), Հայաստանի հյուսիսարևմուտքում:

124) քանքար k'ank'ar (o-հիմք) «տաղանդ, քանքար» (որպես գումար) (Մատթ. 18, 24 և այլն), ասոր. kakkerā, եբր. kikkār:

125) քարոզ k'aroz «գրաբեր, մունետիկ» (Ա Տիմոթ. 2, 7; Կղզի Փաւստ. Բուգ. 15, տող 1 և այլն), այստեղից՝ k'arozel «քարոզել, ազդարարել»:

κηρύσσειν (Մատթ. 3,1; 4, 17; 11, 1; Մարկ. 1, 14; 5, 20 և այլն), ասոր. *kārōzā* < *hmi*. *κηρύσσειν*;

Արդեն Դանիելի մոտ 3, 4 *kārōz* «մուկնտիկ»; 5, 29, *kəraz* «քարոզել, հրապարակորեն ծանուցել»:

126) **[քարտու** *kartēs* (գործ. *Kartisiv* 2. *Johannesbrief* 13; նրա կողքին *kartēz*; *kartēn*, սեռ. *karteni*; *kart*, սեռ. *karti*, Փիլոն, Սեբեր. և այլն 5-րդ դ. և ավելի ուշ) «քուրթ», թերևս ոչ ասոր. *xartisā*-ից կամ *xartēsā* = արաբ. *qirfās*, այլ անմիջականորեն հունարենից (ὄ) *χάρτης* (ոչ *χάρταις*-ից)):

127) **[քարաք** *ka'ar* (i-a-հիմք), «ձիթարիթ», *λάγανον* ըստ *Wb*-ի միայն Հին կտակարանում է հիշատակվում:

Ելք 29, 2; Ղևտ. 2, 4; Թիւք 6, 15, 19; Բ քազ. 6, 19; Ա մնաց. 23, 29; ասոր. *hāhurtā* (հոգն. *hahṛāḏā*), հանդիպում է նաև Աստվածաշնչի ասորական քարգմանության մեջ, Ելք 29, 2; Ղևտ. 2, 4; Թիւք 6, 19:

Այսպիսով միայն գիտական օտար բառ: Աստվածաշնչի հայերեն քարգմանիչը այնտեղ *tā* ունի որպես ասորական վերջավորություն: Վերջավորությունը ուղղակիորեն կտրված է:

128) **[քրասմն** *krsamn* (գործ. *krsamamb*, տարբերակը՝ *kisamn*) ըստ *Wb*-ի միայն Հին բառարանում է նշվում 13-14-րդ դդ. = *ὄροσος*, նաև Եւս. եկեղեց. պտմ. 5-րդ դ., Վենետիկ, 1877, էջ 158, տող 17, ներքևից, *ὄροσος* *μέν* *ἔμφορᾶττοντες* *τοῖς* *ἀθλοῖς* *τῶν* *αἰδοίων* *τοὺς* *πόρους*), արաբ. *karsanna*, հրեերեն *mischna*-hebr. *karšnā*, պրս. *karsana*, հույն. տառադարձությանը՝ *καρσένα*;

Պարսկական փոխառություն է? *hšm*. *Löw*, *Aram. Pflanz.* էջ 105 և 228, նույնական է ավելի ուշ շրջանի *kušnay*-ի հետ, տե՛ս *N.* 130]:

129) **[քնար** *k'nar* (i-a-հիմք) «քնար» (Ծն. 4, 21 և այլն), ասոր. *kennārā*, եբր. *kinnōr*, հույն. *κινύρα*:

Հմմտ. ջնար *jnar* «կիթառ», *χορδή* (Լատում, 3, 8) ?

130) **[քուշնայ** *kušnay* (սեռ. -*ayi*) «մի պատիճավոր պտուղ», միայն Վստկ. 13-րդ դ. (քակլայի, սիսեռի և ոսպի միջև գտնվող մի ինչ-որ ընդերք), ասոր. *kušnā* «ոսպնավիկ»; պրս. և արաբ. *kušnā* *hšm*. *N.* 128:

Հմմտ. Լազարդ, Ges. Abh. էջ 59, *Löw Aram. Pflanz.* էջ 228:

131) **[քուշիթայ** *k'usitay* «վեղար» (Եւագր. 5-րդ դ., Ստեփ. Օրբել. 13-րդ դ., Հին բառարան, 13-14-րդ դդ., Ոսկիփորիկ, 12-րդ դ.-ից հետո և այլն): Ասոր. *kosiḏā*:

132) **[քուրայ** *kuray* (i-հիմք) «քուրա» (Կիրեղ Երուս. 5-րդ դ.; Ոսկ. ես. 5-րդ դ., Թովմ. Արծրունի 10-րդ դ., Իզնատ. 12-րդ դ.), ասոր. *kūrā*, պրս. *kūra*:

133) **[քուրձ** *kurj* (= *kürdz*, սեռ. -*i*) «պարկ» = կոպիտ հագուստ և պայուսակ (Փաւստ. Բուզ. էջ 25, տող 22, Հին կտակ., Եփրեմ 5-րդ դ. և այլն), ասոր. *kurzḏā*, *kursḏā*, արաբ. *kurz* (սեմական ծագում չունի, *hšm*. *Fränkel*, էջ 82):

Ասորական *kurz*, *kurs* ապացուցելի չեն: Լազարդը ասորական բառը փոխառություն է համարում հայերենից: Երկուսն էլ սերվում են պարսկերենից]:

134) **[քուրմ** *kurm* (i-a-հիմք) «քուրմ» (Ազաթանգեղոս 5-րդ դ.) Չենոբ Գլակ. Վենետիկ, 1832, էջ 25, տող 9, 20; Միխ. Ասոր. 13-րդ դ. և այլն, ասոր. *kumrā* (ոչ *kurmā*):

135) **[քրքում** *krkum* (o-հիմք) «գաֆրան» (Երզ երզոց 4; 14 Մովս. Խոր. աշխ. Պատկան. էջ 25 և այլն), ասոր. *kurkēmā*, եբր. *karkōm* (Երզ երզոց, 4, 14), արաբ. *kurkum*, պրս. *karkum* (1. *kurkum*, Լազարդ *Ges. Abh.* 58); սնս. *kuńkuma*. *crocus sativus*:

136) **բօշ** = **բաւշ** k'aus (i-hիմք), «արու այծ» (aիջ, Ծն. 15, 9; *χιμαρος*, Թուոց 29, 22 և այլն); ասոր. *kewšā*, արաբ. *kabš*, եբր. *kebes*:

Հմմտ. *Fränkel*, էջ 109: Նախապատմական ժամանակաշրջանում արաբական բառը առարկայի հետ անցել է արամեերեն:

Եկեղեցական հասկացություններից այստեղ, այսպիսով, հանդիպում են քահանայ, քուրմ, աբեղայ, աղեն, նածրացի, շամրիտ, շաբաթ, քուսիթայ, բույսերի և կենդանիների անուններից մանիշակ, շուշան, շուշմայ, քրքում, տերև, այնուհետև նաև՝ թրթուր, խարագուլ, կատու, կուզ, կաքաւ, խոյ, ինչպես նաև՝ մաշկ, գրելու և կարդալու արվեստին վերաբերող բառեր՝ աթութայք, հեզ, մագաղաթ, զենքերի անվանումներ՝ սուսեր, խարբ, սակուր, սուխն, տնային առարկաների և գործիքների անվանումներ՝ կացին, մախաթ, մանգաղ, կաթսայ, նաև՝ կուպր, երաժշտական գործիքների անուններ՝ ծնծղայ, շեփոր, քնար, առևտրի հետ կապված արտահայտություններ՝ թանգար, լումայ, քանքար, հաշիւ և այլն:

Հայաստանն իր տարածքով Արաբիայից կտրված լինելով՝ արաբների հետ անմիջական հարաբերությունների մեջ մտավ միայն մեր թվարկության 7-րդ դարում, որպես արաբական նվաճումների արդյունք: Այդ ժամանակից ի վեր հայերը կարճ ընդմիջումներով մահմեդական իշխանների (արաբների, սելջուկների, մոնղոլների, օսմանների) հպատակության տակ են եղել և մինչև օրս էլ մեծ մասամբ այդ վիճակում են: Ուստի և հավանաբար կարելի էր սպասել, որ նրանց լեզուն էլ պետք է ներթափանցեին արաբական բառեր, ինչպես պարսիկների և թուրքերի՝ իրենց հարևանների ու տերերի լեզուներից: Սակայն այդ տեղի չունեցավ, քանի որ հայերն իսլամ չընդունեցին և, չնայած բոլոր հավածանքներին, տոկուն և հավատարիմ մնացին քրիստոնեությանն ու իրենց քրիստոնեական կրթությանը, այնպես որ հայերենը գրեթե լիովին ազատ մնաց արաբական բառերից, մինչդեռ մահմեդական պարսիկների լեզուն բազմաթիվ արաբական բառեր է փոխ առել: Մերեռը (7-րդ դ.), ինչքան ինձ հայտնի է, դեռ ոչ մի արաբական բառ չի վերցրել, բացառապես, իհարկե, հատուկ անուններից և տիտղոսներից: Ղևոնդի մոտ (800 թ.), բացի հատուկ անուններից և տիտղոսներից: (*amiralmumnik* = խալիֆ), ես գտել եմ միայն *kuraik* = Ղուրան կարդացողներ (հոգն.) և *p'urkan* = Ղուրան բառերը, որպես զուտ արաբական իրականությանը յուրահատուկ տերմիններ: IX-X դդ. հեղինակների մոտ, ըստ բառարանների վկայակոչության, հանդիպում են միայն շնչին քանակությամբ արաբական բառեր, դարձյալ, բացի անուններից և տիտղոսներից:

Միայն 12-րդ դ.-ից սկսած են գրականության մեջ փոքր-ինչ ավելի հաճախ արաբական բառեր հանդիպում, ինչպես այդ հետևում է ստորև տրվող բառացանկից:

Անշուշտ այդ բառերից ոչ բոլորն են վերաբերում կենդանի լեզվին: Մի քանիսը, ինչպես, օրինակ, աստղաբաշխական անվանումներն ընդհանրապես չեն դիտվում որպես հայկական բառեր, այլ՝ որպես նշված հասկացությունների արաբական անվանումներ, մի քանի ուրիշներ էլ միայն պատահականորեն են հանդիպում և դիտվում են որպես գիտական լեզվին վերաբերող օտարաբանություններ, որոնք ժողովրդական լեզվում քաղաքացիական իրավունք չեն ստացել: Ամենից հաճախ արաբական բառերը, բնականաբար, հանդիպում են այն գրականության մեջ, որը արաբական աղբյուրներից է գալիս, ինչպես, օր.՝ Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարութիւն» աշխատությունը, 1184 (Վենետիկ, 1832), *հմմտ.* հեղինակի առաջաբանը՝ «Ես ուսումնասիրեցի արաբների, պարսիկների և հույների գրականությունը» և էջ 23-ում՝ «նշված արաբական հեղինակությունների՝ Ին

Sinay, Mahamad ibn Zaqariay և այլն», ինչպես նաև «Geoponica»-ում (Գիրք վաստակոց, արաբերենից մի հին թարգմանություն, Վենետիկ, 1877), որն ըստ Մխիթարյանների (*հմմտ.* առաջաբանը, էջ 15) 13-րդ դ. է հայերեն թարգմանվել: Երկու աշխատությունն էլ ժողովրդական հայերենով են թարգմանվել և մանրակրկիտ ուսումնասիրության դեպքում այնտեղ դեռ կարելի է հանդիպել բազմաթիվ օտար բառերի, նրանց թվում շատ արաբականների:

Այստեղից հետևում է, որ արաբական փոխառություններն ու օտարաբանությունները առաջին հերթին ավելի հաճախ ժողովրդական կամ արդի հայերենում են հանդիպում, և որ ընդհակառակը, նրանք հին հայերենում հազվադեպ են և շատ ավելի հազվադեպ կլինեն, եթե մենք գնանք դեպի ավելի հին ժամանակները, այստեղից ինքնուրույնության հետևում է, որ հայ հնագույն հիմնականները, այստեղից ինքնուրույնության հետևում է, որ հայ հնագույն գրականության մեջ (5-6-րդ դդ.) անմիջապես արաբներից փոխառնված բառեր առհասարակ չի կարելի գտնել: Սակայն այնտեղ, որտեղ թվում է, թե նրանք կան, կարելի է 3 ճանապարհով հավաստել՝

1) համապատասխան բառը կամ հատվածը, որտեղ այն հանդիպում է, հետագայում է մտցվել, իսկ նման ընդմիջարկությունները հայ գրականության մեջ բավական հաճախակի երևույթ են, 2) նշված աշխատությունն ավելի ուշ ժամանակաշրջանի է վերագրվում, և գործի շարադրման ժամանակաշրջանի մասին գոյություն ունեցող կարծիքները, առանձնապես թարգմանական գրականության հետ կապված, դարերի տարբերություն են տալիս, 3) համապատասխան բառը անմիջական փոխառություն չէ, այլ ժողովուրդների միջնորդությամբ է հայերեն մտել (ինչպես, օրինակ՝ արաբական մթերքների հետ կապված) կամ նաև՝ արաբերենն ու հայերենը կարող են այդ բառը մեկ այլ լեզվից վերցրած լինել: Այս տեսանկյունից՝ նշված դեպքերից որևէ մեկի հետ կապված են ներքո տրվող բառարաններում բերվող այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են՝ *balasan*, *t'ap'ut* «պատգարակ», *kavatu'iun* «կավատություն», *malap* և *šalak* բառերը:

Հնչյունաբանության առումով, ելնելով արաբական փոխառություններից, կարելի է նշել արաբական և հայկական հնչյունների (կամ տառերի) հետևյալ համապատասխանությունները:

am.	ب	ت	ث	ج	ح	خ	د	ذ	ر
	b	t	θ	g	h	z	d	z	r, r'
arm.	ز	س	ش	ص	ض	ط	ظ	ع	غ
	z	s	š	s	dʒ	t	—	—	z, z'
arm.	ق	ك	ك	ل	م	ن	ه	و	ی
	p' (q)	k	k' (im Anlaut)	l	m	n	h	v	y

Բացի այս՝ արաբ. *a, ā, i, ī, u, ū* = հայ. *a, ā, i, ī, u, ū* (o):

Ուշադրության են արժանի հնչյունների հետևյալ փոխարինումները՝

1) արաբ. *q*-ը հայերեն *q*=*k*-ով, *hmm.* *akrkarhay, baklay, zik, kamas, karuray, kavat, klay, klayek, kuraik, mkrad, šalak, snduk, p'urkan* և 2) արաբ. *l*-ի և *ll*-ի փոխարինումը հայ. *l*-ով, ոչ ղ *l*-ով՝ *balasan, zohal, lubia, lovias, šalal, klay, klayek, mt'çal, šalak, salay, balyam*:

Առաջինն ապացուցում է, որ հայ. *q* *k*-ն դեռ 12-րդ դարից հետո մի կոկորդային խուլ պայթականի արժեք ուներ և ժողովրդական լեզվում դեռ ծայնեղ *g* չէր դարձել, մինչդեռ այն ժամանակ հին հայերենի *t, p* հնչյունները արդի հայերենի տեղաշարժից հետո *d, b* են տվել, իսկ հին հայ. *-ի b, d-ն p, t* էին տվել (այստեղից էլ նոր փոխառնված արաբ. *bādinjan*-ը արդի հայերենում *patinčan* է գրվում, սակայն արտասանվում է *badinjan*: Վերջինս *gույց* է տալիս, որ հին հայերենի *q* *l*-ն դեռ վաղ արաբական ժամանակաշրջանում իր նախնական հնչյունական արժեքը *l* (= հուն. *սառ.* *l*) կորցրել է և հետագա արտասանությամբ *γ* է տվել, որի հետևանքով էլ իրենց արաբ. *l*-ն հայերենի *l*-ով է տառադարձվում¹, մինչդեռ նախնական ժամանակաշրջանում օտար (հուն., *սառ.*) *l*-ի տառադարձման համար հայերենում գրեթե միայն *q* է կիրառվում:

Այժմ ես բերում եմ արաբական փոխառությունների շարքը՝

1) **ազապ** *azap*, կալդա՝ *azab* (ժողովրդական և արդի) արաբ. *'azab*, նաև՝ *պրսկ.* թուրքերեն և քրդերեն:

Բնիկ հայերենը՝ **ամուրի** *amuri*:

2) **աբխար** *at'xar* *C* = վաղամեռուկ խոտաբույսը *giunco odorato* վերծանվում է արաբ. *at'xar* (= *id'xir*) և **թխանի մեքքե** (= *juncus odoratus*) և **շախարե** *šaxbār* (բացարձակապես = *պրս.* *šāx + bar*):

Այսպիսով, այն միայն արաբական մի բառի տառադարձությունն է:

3) **ակրկարհայ** *akrkarhay* *πύρεθρον* (Մխիթար Հերացի, 12-րդ դ.) = արաբ. *'āqir qarḥa pyrethrum* <*սառ.* *'āqar qarḥā* (*Lōw, Aramäische Pflanzennamen* 298):

4) **անպարար** *ačparar*, կարդա՝ *ajb-arar* «ձեռնածու, անպարար» (Ոսկի-փորիկ 12-րդ դ.-ից հետո), արաբ. *'ājab* «զարմանալիք» + հայ. *arar* «անող»:

¹ Հայ պատմագիրների կողմից բերվող բազմաթիվ արաբական անունների մեջ արաբերենի *l*-ն հայերենի *l*-ով է տրվում (*հմմտ.* *Abdmelik, Անող* էջ 52 և հաջ.), միայն *Salman* ձևն են ես *Անողի* մոտ (էջ 83) *q*-ով հանդիպել և, հակառակը՝ *Մատթ.* *Ուռնայեցու* մոտ նույն բառը գրվում է *l*-ով (էջ 64, 71):

5) **ամիրայ** amiray «էմիր» (Թովմ. Արծրունի 10-րդ դ. և այլն) արաբ. amir, *հմմտ.* amir al mumni-k' (Ղևոնդ, Փարիզ, 1857, էջ 19; 8-րդ դ.):

Այստեղից amirayakan (Գրիգոր Մագիստրոս, 11-րդ դ.), amirayapet-em (Թովմ. Արծրունի), amirapet (Ստեփ. Օրբ. 13-րդ դ.), amiracıanel (Ստեփ. Ասողիկ, 11-րդ դ.), amirut' iun (Վարդան, 13-րդ դ.), amirayut' iun (Միխ. Ասոր. Երուսաղեմ, 1870, էջ 408; 13-րդ դ.), կամ՝ amiray նախապես = ասոր. amirā (արդեն իսկ 700 թվին):

6) **բաբունիճ** babunič (Մխիթար Հեր., էջ 69, տող 2), **պապունիճ** Wb, կարդա՝ babunij «երիցուկ», արաբ. bābūnāj, պրս. bābūna (Löw, Aram. Pflanz. էջ 326):

7) **բալասան** balasan (Մովս. Խոր. աշխ. 5-րդ դ.), արաբ. balasān, գոթ. balsan (Մարկ. 14, 4, 5 և այլն = μύρον), *հմմտ.* aprsam = Balsam (տե՛ս վերը) և balsamon, balsamos = βάλσαμον, βάλσαμος (Ազաթ., Ոսկերերան, Բարսեղ, Վեցոր. 5-րդ դ.):

Մովս. Խոր. Աշխարհացոյցի մեջ նշվում է՝ (Վենետիկ, 1865, էջ 612 և Պատկ.-ի հրատ. էջ 22) «Բուրումնավետ յուղեր կան այնտեղ (in Ariabia felix)» և ծաղիկներ»՝ 16; hali, jarp'u, malap, xalsk, k'i, ալխuna, xalar, buxtak, nardos, balasan, ban, yasmik, naran, vard, manušak, marzgoš, մինչդեռ այդ անունները Soukry-ի մոտ (Վենետիկ, 1881, էջ 39) այլ կերպ են հնչում՝ xalami, jabrik, malad, xašuk, kedi, hunalhunar, xatar, buxtak, nardin, yasmik, nran, marzigoš: Որոշ բաների վերածնունդներ Պատկանեանն է փորձում տալ (էջ 56-57 ծմբ., նրանք մասամբ պարսկական ծագում ունեն: Որոնք արաբական ծագում ունեն, պարսկերենի միջնորդությամբ են հայերեն մտել կամ՝ հավանաբար՝ ավելի ուշ:

8) **բակլայ** baklay «բակլա» (Մխ. Գոշ. Առակ., Վենետիկ, 1854, էջ 44, 45, 12-րդ դ., Տոնակ. 8-րդ դ. և ավելի ուշ), արաբ. bāqila «բակլա. լոբի» և այլն:

9) **պարարայք** pak'arayk' (հոգն.), կարդա՝ bak'arayk' «լծկան եզ» (Ներս.

Լամբր., 12-րդ դ.), արաբ. baqara «եզ», ասոր. baqrā «նախիր», երբ. bāqār «եզների նախիր, եզ»:

9*) **բուխտակ** buxtak «արաբական մի ծաղիկ» (Մովս. Խոր. աշխ. հրատ. Պատկանեանի 22, 10, Վենետիկ, 612, 26): Այն ոչ մի ընդհանրություն չունի արաբ. buxtaj «բուսաջուր»=պրս. քաչա, պիլ. *քաչտակ «եփած» բառի հետ:

10) **դուրայ** duṛay «sorta die veste» (Ներս. Լամբր. 12-րդ դ., Երզնկ. 13-14-րդ դ.), արաբ. durrā'a «vestimentum quod nonnisi e lana conficitur»:

Ըստ Երզնկացու duṛay-ը (արաբ. riddā = «վերարկու»), գալիս են պարսկերենից:

11) **զանապ** zanap կարդա՝ zanab «պոչ» (այստեղից էլ zānāb i t'innin «վիշապի պոչ», մի համաստեղության անուն) Վարդան (13-րդ դ.), արաբ. ḏanab «պոչ» և tinnin «վիշապ»:

12) **զիլ** zil «երաժշտական գործիքի ամենաբարձր տոնն ունեցող լարը», der sopran (ի հակադրություն bamb-ի «bass»), հանդիպում է Երզնկացու մոտ (13-14-րդ դդ.), նաև՝ Ոսկիփորիկ (12-րդ դ. հետո= արաբապարսկական շիր (ավելի վաղ ձևը՝ zēr «ցածր»), ինչպես bamb-ը = պրս. bamm-ի, արաբ. (փոխառություն) bamm:

13) **զիկ** zik «եզր» (միայն Վարդանի մոտ, 13-րդ դ.) = արաբ. ziq շապիկի օձիքի վերին եզրը՝ վզի մոտ:

14) **զոհալ** zohal «Սատուրն» = արաբ. zuhal, **մուշթարի** mušt'ari = արաբ. muštari «Յուպիտեր», **շամս** šams = արաբ. šams «Արև», **մարիխա** marex = արաբ. mirriḫ «Մարս», **զոհրայ** zohray = արաբ. zuhra «Վեներա», **օտարիտ** otarit = արաբ. ūtārid «Մերկուրի» և **դամար** yamar = արաբ. qamar «Լուսին» հանդիպում են Վարդանի Աշխարհացոյց-ի մեջ (14-րդ դ.), *հմմտ.* St. Martin, Mémoires II, էջ 410, 455 մոլորակների օտար անունները:

Ըստ Wb-ի նրանք պետք է որ հանդիպելիս լինեն նաև Անանիա

Շիրակացու մոտ (7-րդ դ.), սակայն Անսինիա Շիրակացու Պատկանեանի հրատարակության մեջ. Ս. Պետերբուրգ, 1877 թ. չեմ գտնում, սակայն որտեղ էլ նրանք հանդիպում են, նրանց զիտական տառադարձություններն են: Նույնը նաև **բուրայա** t'uraya (Աշխ. էջ 11, 4; 25, 7) = արաբ. *burayā* «Plejaden»:

15) **զունար** zunar (Ոսկ. գծ., բառը 11-րդ դ. առաջ, թե՞ հետո), հուն. ζωνάριον = արաբ. *zunār*, ասոր. *zōnārā*:

16) **զուրափե** zurap'ē, *zurap'ay* «զնճուղտ» (Միխ. Ասոր. 13-րդ դ.), արաբ. *zurāfa*, ասոր. *zarnāpa*:

17) **բաս** t'as (i-հիմք) «զավաթ, բաս» (Մովս. Կաղանկ. I, 85, 10-րդ դ., Վարդան 13-րդ դ.): Արաբ. *ḥās* (թրդ. *ḥās*, բելուջ. *tās*) նաև՝ *ḥass* և *ḥassa*, այստեղից էլ իտալ. *fransa.*, գերմ. *azza*, *tasse*, *Tasse* «զավաթ», բուրն էլ զալիս են *apru. tašt-ից*:

18) **բափուտ** t'ap'ut (o-հիմք) = «պատզարակ» (ըստ Wb-ի հանդիպում է մեկ անգամ Կեղծ-Կալիսթ.-ում 5-րդ դ.), արաբ. *tābūt* «արկղ, դագաղ», արամ-ից՝ *tēbūtā* (եթր. *tēwā*) զալիս է եզիպտերենից իբ *ZDMG. 46, 123*:

Հմմտ. *Bezz. Btrg. I, 289*, ըստ որի սեմական բառերը ասորականում կիրառական չեն: Բառը եղել է նաև պարսկերենում և հայերի մոտ այնտեղից է եկել:

19) **բրմուս** t'rmus կամ՝ t'rmuz «fava d'Σgitto» (Բժշ. 13-15-րդ դդ., Վստկ. էջ 22, 1, 2, 5; 13-րդ դ.), արաբ. *turmus*, հուն. *θέρμος* «բրմուս» (*Lōw, Aram. Pflanz. էջ 394*):

20) **լուխաս** lovias «զոբի» (Մխ. Գոշ, էջ 46, 47; 12-րդ դ.), **լուպիա** lubia (Բժշ. 13-15-րդ դդ.), արաբ. *lūbiyā* (արամ. *lūbiya Fränkel, էջ 145*), *apru. lūbiyā*, *lūviyā* (արաբերենից), հուն. *λοβοί*:

21) **խաբ** ḫab «խաբեություն», *ḫabel* «խաբել» (հին և կիրառական), ըստ ձևի և իմաստի համապատասխանում է հին արաբ. *ḫabb*, չհամարելով այն փոխառություն՝ համապատասխանությունը միայն պարսկերեն է:

22) **խալաս** ḫalat, արաբ. = *sbaglio*, այստեղից՝ **խալափ** ḫaltil կամ **ղալափ** ḡaltil *sbagliare* (Ներս. Լամբր. 12-րդ դ.), արաբ. *ḡalaḫ*:

23) **խումար** ḫumar «տխուր» (Ոսկիփոր. 12-րդ դ.-ից հետո), *ḫumaruf'ium* «տխրություն», արաբ. *ḫumār* «զարթսում, խումար»:

24) **կամաս** kamas «զգեստ», *mazekamas* «այծի բրդից զգեստ» (Վարք հարանց, տարբեր դարերից), հավասար չէ արաբ. *qumās-ին* «իրեր», ավելի շուտ = արաբ. *qamīs-ին*, լատ. *camisia*:

25) **կարուրայ** karuray (i-հիմք) «միզաման» (Մխիթ. Հերացի 12-րդ դ.), արաբ. *qārūrā* «աման, միզաման»:

26) **կասա** kavat «կավատ» (Ներս. Շնորհալի և Լամբրոնացի, 12-րդ դ.), արաբ. *qavvād*: Այստեղից էլ **կասատոթին** *kavatur'ium*, ըստ Wb-ի հանդիպում է Ոսկ. Մատթ. (Վենետիկ, 1826), հ. 2, էջ 569, տող 12 (5-րդ դ.):

Հատվածը բնագրում հնչում է՝ և **այնչափ կասատոթեան բանս և գործս անանօրոթեան գործեն**, սակայն (տե՛ս Յովի. Ոսկ. հրատ. *Migne, h. 7, մաս 1, էջ 426*, տող 13 ներքևից) հունարեն տեքստում կանգնած է՝ *τοσαύτην μελέτην ἀναίσχυστιας ποιούμεναι*, այնպես որ այն բնագրի **կասատոթին** բառին չի համապատասխանում: Այնուհանդերձ խոսքը վերաբերում է նաև սանձարձակությանն ու անանօրոթյանը, սակայն ոչ կավատությանը: Այսպիսով, բառը կամ ավելի ուշ է մտել հայերեն կամ այն այլ կերպ պետք է կարդալ:

27) **կլայ** klay «ամրոց» (Ներս. Շնորհ., Մատթ. Ուոհ. 12-րդ դ., Պտմ. վր. 12-րդ դ. կամ 13-րդ դ.), արաբ. qalā; բելուջ. kilāt, օսեթ. qalle, չալե և այլն: Այստեղից էլ Հռոմիլայ «Հռոմ ամրոց» = արաբ. qal'at arrūm, թուրք. Rüm qalèsî (Carrière, Reliquaire arm. 1293), էջ 22, Խոթոմկլայ տառադարձված, էջ 20՝ klay հոմայական:

28) **կլայեկ** klayek klayeak «անագ» (Մխ. Այրիվ. 13-րդ դ.), արաբ. qalī, թուրք. qalai, բելուջ. kalāi, օսեթ. kala և այլն:

29) **կոտայք** kuṣaik' (սեռ. kuṣayic) «Ղուրան կարդացողներ» (հոգն.) (Ղևոնդ, էջ 146, տող 9, 15, 8-րդ դ.), Ստեփ. Ասողիկ, Փարիզ, 1859, էջ 133, վերջին տողը (11-րդ դ.), արաբ. qurrā (հոգն., եզ. qāri):

30) **հեջուպ** կամ **հեծուպ** = hejub «սենեկապետ» (Վարդան, 13-րդ դ., Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 17, 20, 22); արաբ. ḥājib (ḥejib):

31) **հեսար** hesar «շրջափակում» (Մաղաթ. ար. 13-րդ դ.) կամ **խսար** ḫsar (Վարդան, էջ 114, տող 4, ներքևից), ḫsarel «շրջափակել» (Թովմ. Մեծուփ., Փարիզ, 1860, էջ 14, 72), արաբ. ḥiṣār «շրջափակում»:

32) **հունադհունար** hunalḥunar, տարբերակը՝ dhunālḥunar, ալխուна, alku-na (Մովս. Խոր. աշխ., Վենետիկ, 612, 25, տե՛ս վերը N. 2), արաբ. duhn al ḥinnā հունախհունարի յուղ:

33) **մահր** mahr (սեռ. mahri) «ամուսնու հարսանեկան ունեցվածքը» (Մխ. դու., 12-րդ դ., բնիկ հայկականը՝ tuair); արաբ. mahr, ասոր. mahrā:

Կնոջ օժիտը կոչվում է՝ **պրոյգր** proigk' (սեռ. prugaç) = հուն. πρῶξις:

34) [**մաղապ** malap «Արաբիայից եկող մի յուղ» կամ բույս, արաբ. malāb, հուն. μαλόβαθρον, լատ. malobathrum, սնս. tāmālapattra (= Tamāla-Blatt):-?

Չափազանց անհաստատ է: Բառը հանդիպում է միայն Մովս. Խոր. Աշխ. մեջ, Պատկ. էջ 22, 9, Վենետիկ, 612, 25, մինչդեռ Soukry-ն կարդում է malad: Արաբ. malāb-ի դիմաց հին հայերենում սպասելի է մալաբ, 12-րդ դ. մալապ, տե՛ս N. 7]:

35) **մամբար** mambar «մզկիթի բեմը» (Գր. Տղայ, Ողբ ի վերայ Երուսաղեմի ի Սալահադիմայ...յամի 1187), արաբ. minbar:

36) **մայտան** maitan, կարդա՛ maidan «հրապարակ», (Վարք հարանց, Ոսկ. գծ. 11-րդ դարից առա՞ջ, թե՞ հետո), արաբ. maidān:

37) **մանջուր** manšur «հրովարտակ» (Ստեփ. Օրբել., Փարիզ, 1859, հ. 2, էջ 138, 13-րդ դ.) արաբ. manšūr «հրովարտակ»:

38) **մաշարայ** mašaray «պարտեզի ածու» (Վստկ. 13-րդ դ.) արաբ. mašāra (hūmūn. Fränkel, էջ 129):

39) **մզքիթ** mzk'it' (նաև՝ mzkīṭ', mzkīṭ') «մզկիթ» (Ներս. Շնորհ. 12-րդ դ., Մատթ. Ուոհ. 12-րդ դ.; Մխ. Ասոր., Երուսաղեմ, 1870, էջ 405, 475, 13-րդ դ. և այլն), արաբ. masjid:

Հայերենում ամենուր կանգնած է պրս. mazgit-ը (Նյուլդեբե, Pers. Stud. II, 37), հմմտ. նաև ասոր. masgeḏā, mazgeḏā:

40) **մթխալ** mt'ḫal (mt'ḡal) «մի կշռաչափ» (Վարք հարանց, Վստկ. 13-րդ դ.), արաբ. miḏqāl «1½ դրամ»:

Հմմտ. նաև Ան. Շիրակացի, Պատկան. հրատ. էջ 29, ծմթ. 2:

41) մկրատ mkrat կարդա՝ mkrad? (գործ. -ա) (Յայսմ. և Գճճ. 12-րդ դ.-ից հետո), արաբ. miqraḏ:

42) յունապ yunap կարդա՝ hunab «giuggiola» (Մխ. Գոշ 12-րդ դ., էջ 19; յունապի, Վարք հարանց, Բժշկ. 13-15-րդ դդ.), արաբ. 'unnāb Judendom (Löw, Aram. Pflanz. էջ 285):

43) նալ nal «պայտ» (Վարդան, 13-րդ դ.), արաբ. na'l:

44) նաշ naš «դազադ» (Մաշտ., մինչև 12-րդ կամ 13-րդ դ., Յայսմ. Գճճ., Ոսկիփոր. 12-րդ դ.-ից հետո), արաբ. na'š:

45) նոպայ nopay, կարդա՝ noba (գործ. nobayov) «նոպա, ջերմության կանոնավոր կրկնությունը», Մխիթ. Հերացի, էջ 95 և հաջ., 12-րդ դ., արաբ. nauba, նոր ձևը՝ nōba:

46) նուխայ nusxay, այստեղից էլ nusxayin «օրինակ», (Գր. Նարեկ. 10-րդ դ., Ներս. Շնորհ. 12-րդ դ.) «դեղատոնս» (հմմտ. Մխիթ. Հերացու հավելվածը, Վենետիկ, 1832, էջ 144), արաբ. nusxa:

47) շալակ šalak (i-a- հիմք) «պարկ» (Վստկ. 13-րդ դ., Երզնկ. 13-14-րդ դդ., Մարթին, 14-րդ դ.), արաբ. šallāq «խորջին»:

Բառը հանդիպում է նաև Գ թագ. 4, 39 և Բ մակար. 9,8, որտեղ հունարենն առաջարկում է 2 տարբերակ՝ ἰμάτιον և φορτίον: Մրանք նույն բառերն են (?): C-ն այս թարգմանում է որպես ուս, մեջք. պարկ, իսկ šalakeլ բայի համար՝ «մեջքին կրել», սակայն եթե հանդիպում է դեռ «Հին կտակարանում», ապա պետք է որ արամեերենից կամ պարսկերենից գալիս լինեն: Հմմտ. Fränkel, որը ենթադրում է, որ (էջ 82) բառը օտար ծագում ունի, արաբ. šallāq բառի դիմաց:

48) շամամ šamam «փոքր, հաճելի բուրմունք ունեցող սեխ» (Մխ. Գոշ, էջ 58, 12-րդ դ.): Արաբ. šammām:

49) շարաբ, շարապ šarab «մրգահյութ» (Բժշկ. 13-15-րդ դդ., Ներս. Շնորհ. 12-րդ դ., Վարդան 13-րդ դ.), արաբ. šarāb, նաև՝ պրս. քրդ., աֆղ. և քելուց.:

50) շումրայ šumray «վայրի սամիթ» (Wb-ում չի հանդիպում, միայն C), արաբ. šumra, ասոր. šumrā (Վստկ. հրատ. Լազարդի) և šamrā:

51) šb<šib շպլեղ-ում, šbley, տարբերակը՝ šabley, (Ոսկիփոր. 12-րդ դ. հետո), պրս. արաբ. šab «պաղլեղ», šib-ի կապակցությամբ հմմտ. Wb պաղլեղ «շիբ, պաղլեղ»:

52) լողկոյզ olkoiz (i-a-հիմք) «խաղողի կամ արմավենու ողկույզ» (Երզ երգոց 1, 13; Յայտ. Յովհ. 14, 18; Եփրեմ, Փիլոն և այլն), հնչյունապես չի համապատասխանում արաբ. ānqūd-ին «ողկույզ»:]

53) պաղղամ pallam, կարդա՝ balgam (Մխիթ. Հերացի, էջ 80 և այլն, 12-րդ դ.), արաբ. balgam = φλέγμα:

54) պատինճան patinčan, կարդա՝ badinjan, badenjan «melanzana» (Բժշկ. 13-15-րդ դդ., Վարդան, 13-րդ դ., Մխիթար Հերացի, 12-րդ դ.), արաբ. պրս. բուրբ. bādinjān «solanum melongena» (Löw. Aram. Pflanz. էջ 188):

55) արքե prk'ē, կարդա՝ brkā «ջրավազան» (Վստկ. 13-րդ դ.), արաբ. birka:

56) **ջուսայ** juap, կարդա՛ juab «պատասխան» (Երզնկ. այբուբ.), արաբ. javāb:

57) **ռահան** rahan (ժողովրդ. rēhan, rīhan, rēihan) «ռեհան» (Տոնաց. տարբեր ժամանակներից), արաբ. raiḥān, rēḥān:

58) **ռայ** ray «ղրոշակ» Գրիգոր Տղայ 12-րդ դ., Ոսկ. ես. և Ա Տիմոթ. 8 (Վենետիկ, 1862, էջ 66, 24), արաբ. rāya «ղրոշակ»:

Մի արաբական փոխառություն, հանդիպում է Ոսկ. ես. և Պողոս առաքյալի նամակներում: Այն, որ 5-րդ դ.-ում պե՛րք է թարգմանված լիներ, սպասելի չէ:

Մեջբերված հատվածներում կարդում ենք՝ «անդէն զարդուցն **ռայք** և ժամանակ մենքանաց (?), **անդ սերևեթեալ և անդէն պերևեթեալ**», որը հունարեանում լիովին բացակայում է, սրանք միայն անմիջականորեն նախորդող սողերի լուսանցքագրություններ են. «անդ հանդերձքն պաճուճեալք = հուն. ἐκεῖ τὰ πολυτελεῖ ἰμάτια»:

Եվ այս լուսանցքագրությունը վերաբերում է 5-րդ դ.?

59) **ռատինճ** ratinēč, կարդա՛ radināj «խեժ» (Վստկ. 13-ր դ.), արաբ. rātinaj< հուն. ῥητίνη = հայ. ռետին retin (չին կտակ.):

60) **ռումբ** rumb «նիզակ» (Մատթ. Ուռհ. 12-րդ դ.), հնչյունապես չի համապատասխանում արաբ. rumbh, արամ. rumbā ձևերին:

Հմմտ. **մնրատր** δορυφόρος (Ոսկ. յոհ. II, 5-րդ դ.) և **մնրաքար** πετροβόλος (Եզեկ. 13, 11, 13) «քարան և բարանով նետելու քար»:

61) **ռուպ** rup կարդա՛ rub «քառորդ, չորրորդ մասը» (Բրու. մաշկ. 14-րդ դ.), արաբ. rub՝:

62) **ռուխ**, **ռուպ**, **րսք՝**, **րսք**, կարդա՛ rub «եփելով թանձրացրած քաղցու, մաթ» (Վստկ. 13-րդ դ., Բժշկ. 13-15-րդ դդ), արաբ. rubb:

63) **սալայ** salay «կողով» (Ոսկիփորիկ, 12-րդ դ.-ից հետո), արաբ. sallā, ասոր. sallā, երբ. sal:

64) **սակո** sakt, *հմմտ.* Մխ. Գոշ (12-րդ դ.) Առակք, էջ 102: «Եկան նրանց հետ սակոը և հողամաղը և խոստովանեցին՝ մենք մկներ և գորտեր բռնեցինք և կերանք արաբ. šagr «քազե», *հմմտ.* միջին լատ. sacer, իտալ. sagro, ֆր. sacre, մրգ. sackers, միջին հուն. σάκρο, քրդ. sakkar և այլն: Hehn-ի մոտ «Kultur. 3, էջ 537: Հայերենում կիրառվում են bazē և šahen (պրս.) ձևերը:

Մակոռք-ի դիմաց *κόρακας* Սովինիա 2, 14 տալիս է **ագռաք** = պետք է կարդալ ազոավք:

65) **սապ** sapr, կարդա՛ sabr «հավվեի դառը հյութը» (Վստկ. 13-րդ դ., Բժշկ. 13-15-րդ դդ.; Ոսկիփոր. 12-րդ դ.-ից հետո), արաբ. sabr «հավվեի հյութ» (Löw Aram. Pflanz. էջ 426):

66) **սատասայ** satap, կարդա՛ sadab «փեզենա» (Վստկ. 13-րդ դ.) ժողովրդ. ձևը **փեզենայ** p'egenay բառի համար (Ղուկ. 11, 42) = πήγανον; արաբ. sadāb (ինչպես նաև՝ sadāb), պրս. sadāb (Vullers կեղծ sudāb) կամ sazāb:

67) **սարատան** saratan «խեցգետին կենդանակերպը» (օտարաբանություն, Երզնկ. 13-14-րդ դդ.), արաբ. saraṭān, ասոր. sarṭānā:

68) **սափրայ** sap'ray «մաղձ, լեղի» (Բժշկ. 13-15-րդ դդ., Ոսկիփոր. 12-րդ դ.-ից հետո), արաբ. šafra:

69) **սնդուկ** snduk «փոքրիկ արկղ» (Մովս. Կաղանկ. 10-րդ դ., Միխ. Ասոր., Վստկ. 13-րդ դ. և այլն), արաբ. šandūq ավելի նրբահունչ՝ šundūq, *հմմտ.* ռուս. sundukū, թաթ. sandek, ֆինն. sunduga (Ahlqvist, Culturwörter 115); նաև՝ բալկանյան լեզուներում, տե՛ս Miklosich, türk Elem. II, էջ 50:

70) **սորնջան** *sornjan* (միայն C-ի մոտ) «hermodactylus; արաբ. *sūrinjān* (Löw, *Aram. Pflanz.* էջ 174):

71) **փուրկան** *p'urkan* «Ղուրան» (Ղևոնդ, էջ 83, 10), արաբ. *furqān*:

72) **քարում** *k'ak'um* (միայն C-ի մոտ) «կնգում», արաբ. *պրս. քուրք. qāqum, քրդ. k'ak'un* (Justi, *Gram.* 68, *պիլ. kākum* (Justi, *Bundeh, Wb.* 199):

Հմմտ. Փաստ. Բուգ. էջ 263, **կնգմննի** *kngm-eni* «կնգումի մորթի» **kngum* «կնգում» (*kagum*-ի դիմաց?): Այն, անշուշտ, արաբերենից չպետք է լինի:

73) **քմին** *k'min* «որոգայթ, դարան» (Մատթ. Ուտհ. 12-րդ դ.), արաբ. *kamin*:

74) **քումայթ** *k'umait'* «կարմրաշագանակագույն» (Վստկ. 13-րդ դ.), արաբ. *kumait*:

75) **քուաթ** *K'uraf* (*k'uruf*) «պրաս» (Վստկ. 13-րդ դ. Բժշկ. 13-15-րդ դ.), արաբ. *kurr āṭ*, ասոր. *karrāṭā* (Löw, *Aram. Pflanz.* էջ 226):

Հին հայ. *b, d > p, t* և *p, t > b, d* հնչյունների տեղաշարժի կապակցությամբ պետք է նկատի ունենալ, որ այն գրության մեջ միայն նոր փոխառություններում է իր արտահայտությունը գտել, և որ այն, սակայն, նախկինում փոխառյալ բառերում և անուններում պահպանում է իր նախկին պատմական ուղղագրությունը: Այսպիսով, այնտեղ, որտեղ 12 կամ 13-րդ դ. հեղինակը պատմական ուղղագրությանն է հետևում, *Abu. Bekr*-ի դիմաց Ղևոնդի մոտ (էջ 19) գրում է **արուաթթ** կամ **քուրաթթ** (Վարդան, էջ 68), մինչդեռ այն հնչյունապես **քուպաթթ** *bupak'r*¹ (Միխ. Ասոր. էջ 391, կարդա՛

¹Կիրակոսի մոտ (էջ 34) աչքի է զարնում ավելի հետևողականորեն տրվող *արպակ'ը*, որը արաբ. *Abu* - Թովմա Արծրունու մոտ մի *արս*- ձևով է հանդես գալիս, միայն մեկ անգամ *Abu'* *urab*

bubak'r), պետք է գրվի, *հմմտ.* *Aladin*-ի դիմաց *Alatin*, *Zabel*-ի դիմաց *Zapil* = *Isabelle* (Վարդան, 144, 141; Միխ. Ասոր., էջ 515), *Salahatin*, *Sep'etin* *Salahadin*-ի դիմաց (Միխ. Ասոր., 476 և հաջ.), *Balduin*-ի դիմաց *Paltoin* (Վարդան 110 և հաջ.), Միխ. Ասոր., 445, *Bertran*-ի դիմաց *Perdran* (Վարդան, 114, 115), *brints*, *brindz* = *Prinz* (Միխ. Ասոր., 492, 514, 524) և այլն: Անշուշտ, բոլորովին էլ պարտադիր չէ որ ամենուրեք, որտեղ *d*-ի դիմաց *t* է կանգնած, այդ տեղաշարժի արդյունք լինի: Եթե անտեսենք ավանդաբար մեզ հասած նյութերի մեջ բազմաթիվ սխալներն ու կամայականությունները, ինչպես նաև հնչյունական համակարգերի միջև գոյություն ունեցող տարբերությունները¹, օտար բառեր փոխ առնելիս հայերենը նույնպես, թեկուզ պատահականորեն, որոշ չափով ազատ է վարվել:

Այսպիսով, Նոր և Հին կտակարաններում, ինչպես նաև ավելի ուշ, *David* անունը միշտ *Davit* ձևով է տրվում, նույնը նաև *Muhammed*-ի կապակցությամբ, դեռ արդեն Մեբեոսի մոտ, ինչպես նաև ավելի ուշ, *Mahmēt* ձևով է տրվում, *Valid*-ը Ղևոնդի մոտ (էջ 54, 149) բերվում է *Vlit'* ձևով: *Ahmad*-ը Թովմա Արծրունու մոտ բերվում է որպես *Ahmat* և այլն: Այս պետք է հաշվի առնվի այնպիսի բառերի կապակցությամբ, ինչպիսին *kavat*-ը, արաբ. *qavvād*: Այդ բառը արդի հայերենում կարող էր լինել և պետք է տառադարձվեր որպես *kavad*, սակայն այդ դեպքում նրա բառավերջնային *t*-ն *d*-ի դիմաց պետք է նույն ձևով պահպանվեր, ինչպես *Mahmēt*- և *Ahmet* բառերում:

(էջ 103), ինչպես Ղևոնդի մոտ (էջ 83), մինչդեռ Վարդանը *abu*- է գրում: Դեռ 1034 թ. մեզ հասած մի արձանագրության մեջ, (*Brosset, Ruines d' Ani*, I, էջ 20) հայտնվում է *Abhyarip* գրությունը *Ablyarib*-ի դիմաց:

¹ Հայերենը որոշ արաբական հնչյուններ առհասարակ չի կարող տառադարձել, իսկ ուրիշները միայն ոչ լիարժեք (ինչպես *ṭ*, *f* շփականներն ու *th*, *ph*, շնչեղներ) ձևով փոխակերպել:

ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ

1) Զատագով - jatagov

Պազ. jadañgō-ն, որը հայտնի է West-ի, Mainyo -i - Khard Gloss. էջ 122 և Geiger-ի Aogemad Gloss. էջ 102 աղբյուրներից, ըստ Tadition-ի այն նշանակում է «միջնորդ» և համապատասխանում է պահլավերեն մի բառի, որը West-ը, հիշատակված տեղում և «Gloss. and Index» էջ 180 տառադարձում է dātōgūb ձևով և թարգմանում է որպես «Արդարություն ասելով»: Darmesteter-ը իր «Etudes iraniennes» II (էջ 155-157) աշխատության մեջ մանրամասն քննարկում է jadañgō բառը և գալիս է այն եզրակացությանը, որ jadañgō-ն նշանակում է «մեկը, որը աղքատների համար հանգանակություն է կազմակերպում» և, որ այն բխում է պիլ. jatak-gōb= հայրս. *yātagauba= celui qui dit la part=qui pêche de donner part (*հմմտ.* գեմն. yāta «ունեցվածքի բաժին» և հայրս. gaubataiy «անվանվում է», պրս. guftan «ասել»): Միանալով Darmsteter-ի հետ՝ Վեստը իր «Les Textes du Mainyo-i-Khard» (Extrait du Muséon, Louvain, 1883) աշխատության մեջ, էջ 10 jadañgō-ն վերծանում է՝ «exhortant a l'exécution de bonnes oeuvres en faveur d'autrui», սակայն հակված է այն այլ կերպ արտասանել՝ yēdatō-gōb կամ dādak-gōb, որի նախնական իմաստն է «Յազատասի մասին խոսելով», կամ «լավ գործերի մասին խոսելով»¹: Այս բառը այլ կերպ է մեկնաբանում նաև Ֆր. Մյուլլերը իր «Beiträgen zur Kritik und Erklärung des Minōig-Chrat» (Վիեննա 1892, էջ 6-7): jadañgō-ն նա դիտում է որպես մի «անմիտ ձև», որի փոխարեն, շնորհիվ ձևով նրան համապատասխան պահլավերեն բառի, պետք է արտասանել նպրս. *šahrāna և թարգմանել «քաղաքային վարքագիծ» իմաստով:

Սակայն Մյուլլերն ու Վեստը իրավացի չեն այս հարցում Darmesteter-ի և Tadition-ի հանդեպ, որը ես ներքո կապացուցեմ:

Նախ չպետք է կասկածի տակ առնել այն, որ jadañgō-ի նախնական իմաստը «interceder, mediator»-ն է, այսինքն՝ «միջնորդ, պաշտպան»: Aogemad-ի § 9-10 գրված է՝ «Նրանք հոգին տանում են և Յինվատ-կամրջի վրայով, թող Amshaspand Vahman-ը jadañgō դառնա հանգուցյալների հոգու համար (և նրանց ներկայացնի Ormuzd-ին և Amshaspands-ին)»:

Այս միայն մի իմաստին է համապատասխանում՝ «հովանավոր, պաշտպան» և այլն: Նույնն է նաև այլ տեղերում, *հմմտ.* M.i.Kh գլուխ 15, 20 (լավ տիրակալը նա է), որը թշվառներին հովանավորություն jadañgō-ի «պաշտպանություն» է ապահովում: M.i.Kh. գլուխ 33, 11 (վատ առաջնորդ է նա), որը հպատակներին (? պիլ. ašāk?) օգնական և jadañgō չէ: Ardā-Virāf գլուխ 15, 18

dātōgūbān-ների (=jadañgōban, Վեստ Gl. 180)-ների և հաշտարարների հոգիներ: jadañgō -ի իմաստը մութ է միայն M.i.Kh. 2, 69-ում, քանի որ այդ կարճ նախադասության մեջ հանդիպում է նաև մեկ ուրիշ մութ բառ: Հաջորդ հարցը, որ ծագում է, այն է, թե բառն արդյո՞ք ճիշտ է կարդացվում, թե՞ այն այլ կերպ պետք է կարդացվի: Այդ հարցը պետք է պահլավերենը որոշի: Անդրեսսի կողմից հրատարակված (Kiel 1882) «Pehlevi Mainyo-ի Khard» գլուխ 2, 69 (էջ 8, տող 7-ում) jadañgō -ի դիմաց կանգնած է jātuānak, գլուխ 33, 11 (էջ 35, տող 7). Ardā-Virāf -ի գլուխ 15, 18-ում կանգնած է jātūgūban, Spiegel, Pehlevi Jasna 27-ում (էջ 120, ներքևից տող 9) և Js 61 (էջ 220, տող 8): jātākūbīh=բարեխոսություն (Haug, Ahuna-vairya-Formel, էջ 10-11): Այսպիսով պահլավերենում այդ բառը հնչում էր jātākūb կամ jātōgūb, նաև M.i.Kh. 1, 69-ում նույնպես կեղծ jātuānak-ի դիմաց պետք է jātākūb կարդալ: Բառի ճիշտ արտասանության կապակցությամբ երկու կերպ կարելի է դատել՝ 1) որ ūb տառակապակցությունը միշտ պետք է av (կամ ov), կամ uv արտասանել (*հմմտ.* պիլ. χusrūb=Chosrav; պիլ tūbān=պազ. tuān, պրս. tuvān «վիճակում»), 2) բարդության մեջ առաջին բաղադրիչին մեծ մասամբ -ak է հավելվում, մինչդեռ իրական արտասանության մեջ այդ k-ն չի լսվում (*հմմտ.* պիլ. anōšak-rūbān, West, Gl. և Index էջ 59=պազ. anōš-ruān) (Geiger, Aogemad, էջ 23, 10), պրս. anōšarvān, Nöldeke, Tabari, էջ 136, հայ. anuš քրյան Sebēos, Պատկ. էջ 28, տող 1; էջ 30, տող 1): Եթե այդ կիրառվի պիլ. jātākūb-ի նկատմամբ, ապա կստացվի jātagav (կամ jātaguv) արտասանությունը: Եթե հարց տրվի, թե ինչպես պետք է այդ բառը հայերենում արտասանվի, ապա պիլ. jātagav բառի համար մատնացույց կանի հայ. jatagov-ի արտասանությունը: Իրականում հին հայերենում (տես 5-րդ դ.) հանդիպում է մի ինչ-որ **զատագով** jātagov¹ «պաշտպան, հովանավոր» (*հմմտ.* Փալստ. Բուզ. էջ 69, 10՝ jātagov amenain zrkeloc, բոլոր գրկյալների պաշտպան, ըստ Էմինի՝ «mediateur des opprimés»), որը փոխություն է պարսկերենից, մի պիլ. jātagav-ի գոյությունը՝ գրված jātākūb = «պաշտպան, հովանավոր, միջնորդ»: jātagav-ից, սակայն, պազենդերենում պետք է jātāgō դառնար, ինչպես վկայակոչված jadañgō-ն թեթև սրբագրություններից հետո պետք է կարդալ: Պարսիկների մոտ կիրառվող իմաստը (տես վերը) ես բնականաբար դիտում եմ որպես նոր ածանցում: Մինչդեռ պիլ. jātagav-ը ես Դարմաստեների հետ միասին դուրս եմ բերում հայրս. *yātagauba-ից «կարեկցանք հայտնող»:

2) Ազդ azd

Իմ «Armenischen Studien»-ում էջ 16 ես այն կարծիքն եմ հայտնել, որ հայ azd-ը «լուր, տեղեկություն» (*հմմտ.* azd arnel-«լուր տալ», «ազդարարել»:

¹ Այստեղից է ածանցվում jātagov-ut' iun «պաշտպանություն», ինչպես պիլ. jātagav-ih «բարեխոսություն»:

¹ Նման ձևով վերծանվում է նաև Pahlavi Texts III-ում (Oxford 1885, էջ 44, ծնթ.1)

Փաստ. Բուգ., էջ 203; azd elev nma «նրան ինաց տվին» Ղուկ. 8, 20, *հմմտ.* Ա կորնթ. 1, 11; Ծն. 27, 42; Սեբեոս 44) փոխառություն է պարսկերենից (*հմմտ.* հայրս. *kārahya nāy azdā abava* «ժողովրդին չէր ազդարարվել, ժողովուրդը տեղյակ չէր»: Այս ենթադրությունը համոզմունք դարձավ այն բանից հետո, երբ այդ բառը հայտնվեց նաև պահլավերենում¹, *հմմտ.* Geigers-ի «*Jātkār i Zarirān*, էջ 48 *Arjāsp azd mat A.* «տեղեկացվեց» կամ «տեղեկացավ»:

3) Հրովարտակ *hrovartak*

Հայ *hrovartak*-ը «նամակ, գրություն, հրամանագիր» (թագավորական), (Փաստ. Բուգ. էջ 245, Սեբեոս 37 և այլն) իր բառակազմային հր (*հմմտ.* *hraman*=պրս. *farnān*) և բառավերջնային *ak* վերջածանցով իմ մեջ վաղուց ի վեր կասկած էր առաջացել որպես պարսկական փոխառություն: Այստեղ այն (պահլավերենում) պետք է հնչեր *fravartak*: Այս պիլ. բառը ես հանդիպել եմ նախ *Salemann*-ի մոտ «*Mittelpersische Studien*» էջ 222-232, որտեղ նա ճիշտ վկայակոչված *fravartak*-ը² «նամակ» աղավաղել է «րպես *parvānak*, ավելի ուշ ես այն հանդիպեցի Geiger-ի «*Jātkār i Zarirān*»-ում էջ 48, ծան. 9, որտեղ պիլ. 𐭠𐭣𐭥𐭩𐭥 «գրություն», «նամակ» միայն սխալ է տառադարձված որպես *parvartak*, փոխանակ *fravartak*: Այդ ժամանակամիջոցում Նյոլդեբերի (նույն ամսագիր 46, էջ 139) կողմից բերվող արամեերեն բառում՝ ܐܘܢ ܐܘܢ ܐܘܢ պետք էր փոխարինել, քանի որ պահլավերենը, ըստ հայերենի, պետք է որ ոչ այլ կերպ, քան *fravartak*³ հնչած լիներ:

4) Վասպուրական *vaspurakan* և սեպուհ *sepuh*

Այն փաստը, որ Սասանյանների թագավորության օրոք ազնվականների ամենաբարձր դասը, յոթ ամենատոհմիկ ընտանիքների անդամները, պարսկական *vāspuhrakān* բառով էին անվանվում, անվիճելի նշված է Նյոլդեբերի կողմից, այնպես որ բառի ձևը և իմաստը այժմ միանգամայն դուրս են կասկածից: Նյոլդեբերն նախ գտավ *Pahl.-Paz. Gl. Haug*-ի հրատարակությամբ 9, 1; *Salemann*-ի հրատ. 73, 4; 89, 5 *vaspur*=*barbita* հավասարումը «տան զավակ», *Hājiābād* (արձանագրություն 7-ի) մեջ, բարձրագույն ազնվականության արամեական անվանումը, մեծ արքային ենթակա իշխանների համար, և այս միաժամանակ ցույց տվեց 13-րդ դ. սկզբից եկող բառը մի ասորական ծննդյան երզում, «նազնատ» իմաստով (*Tabari*, էջ 501): Այնուհետև գալիս են՝ 1) *Kāmāmak* (*Bezenb. Btrg.* 4, 39 և 62) *āspuhrakān* ազնվականներ:

¹ *Հմմտ.* Nöldeke, հիշատակված ամսագիրը 46, էջ 139:

² *Հմմտ.* պիլ. *Mārikān i čatrang* էջ 1, տող 8, *Glossar* էջ 14 (1885 թ. (Բոնիայի հրատարակությամբ):

³ Վերը բերված համադրությունները՝ պիլ. *azd*=*hāj. azd*, պիլ. *fravartak*=*hāj. hrovartak*, ինձանից անկախ հայտնաբերել է նաև դոկտ. *Stackelberg*-ը (*briefl. Mittheilung*, 27 ապրիլ, 1892):

րը, որը մի պարզ գծիկի հավելումով կարելի է փոխել մի իսկական *vāspuhrakān*-ի.

2) որը նույնպես *vāspuhrakān*-ի (կամ պազ. *vāspuhragān*) *vāspihirgān*-ի փոխված ձևն է, (*West, Mainyo-i-khard*, գլուխ 1, 7, (*հմմտ.* *Glossar*-ը էջ 213, *Olshausen, Berl. Sitzungsber.* 1880, էջ 356; *West, Pahlavi Texts III*, էջ 4, 1885, *Fr. Müller, Btrg. zur Krit. und Erkl. des Minōig Chrat* էջ 2, 1892).

3) Արձանագրված է *vāspuhrakān* «the nobles», «*Naqš i Rustam*» արձանագրության մեջ, տող 6 (*West*-ի հրատ., 1881, էջ 71).

4) պազ. *vāspuhragāni nobility* և այլն: (*West, Shik. Gum. Vij*, էջ 271).

5) *āspuhrakān* «ազնվականները» (կարդա՝ *vāspuhrakān*) *Geiger, Jātkār Zarirān* էջ 47 (1890).

6) Մի *Gemme*-ի վրա՝ *V(a)spuhr* «վագնատ» (*Horn, Sas. Siegelsteine, Բեռլին* 1891, էջ 28).

7) *vāspuhrakāni aitō* «is ennobled» und *vāspuhrakānihā* «preponderantly» *West, Pahl. Texts IV*, էջ 324 և 375 (1892).

8) *Sebēos*-ի մոտ (Պատկանեանի հրատարակությամբ) որպես պարսկական տիտղոս՝ *vaspurakan hamarakar*=հարկահավաք: *vāspuhrakān*¹, *հմմտ.* պիլ. *andarzpat i vāspuhrakān* (*Bezenb. Btr* 4, 62), որի կողքին հայերը տարբերակում են նաև *andarzpat* «մոզ, քուրմ» (*movan anderjapet* Ղազար Փարսյ. և այլն).

9) Վանա լճից դեպի արևելք գտնվող Պարսկաստանին սահմանակից հայկական նահանգի անունը (Մովս. Խոր. և այլն), որը Յուստին «*Bundeh*» էջ 262 կապում է *Glossar*-ի *vaspur*-ի հետ:

Փաստական այս նյութերից հետևում է, որ մեր բառի առաջին վանկի ձայնավորը կամ *a* է եղել, կամ՝ ավելի հավանական է՝ *ā*, այստեղից էլ համապատասխանող զուգակցությունը² պիլ. *vāspuhr* (արամ. *barbitā*), զենդ. *visō pudra*-ի հետ «տան զավակ» (=պիլ. *vispus*), որի շնորհիվ ձայնավորների տարբերությունը վերանում է³:

Սակայն սրան վերաբերյալ մեկ այլ հնչյունական համակցությունն էլ է ձայնավորում: Ես նկատի ունեմ այն. Մառի կողմից⁴ բազմիցս վկայակոչված հայ *sepuh*⁵ և զենդ. *visōpudra* բառերի նույնացումը: Վերջինիս համար հին պարսկերենում պետք է *visōpudra*, պիլ. *vispus* (տե՛ս վերը) կամ *vispuhr*

¹ Խորով թագավոր Հայաստան է ուղարկում *Vaspurakan hamarakar*-ին «մեծ զանձերով», որպեսզի մեծամեծներին իր կողմը գրավի, էջ 48 «նրանք վերցրեցին արքայական զանձը, որը կար *Hamarakar*-ի տանը, որը հավաքված էր Երկրի (Իսպահան) տուրքերից» էջ 58:

² *Olshausen, Berl. Sitzungsber.* 1880, 355; *Darmesteter, Ir.* II 139-142.

³ *Հմմտ.* Նյոլդեբեր, նշված ամսագիրը 44, 139:

⁴ Ի վերջո «Հանդես ամսօրեայ», 1892, էջ 164-165:

⁵ Մեայրահները մի իշխանական տան անդամներն են, ի տարբերություն *tanutēr*-ի, այսինքն՝ «մայրատի»:

գրված լինելին: Եթե vispuhr-ը հայերեն մտած լինի, ապա այն հայ. šapuh=պիլ. šāhpuhr-ի օրինակով, ի վերջո, պետք է, որ մախ vispuh դարձած լինի, որը պատմական հայերենում, սակայն, որպես vspuh (կամ vęspuh) պետք է հանդես գար, *հմմտ.* հայ. včar=պիլ. vičār, հայ. včir=պիլ. vičir, հայ. Vstam<պրս. Vistakm¹ և այլն: Բառակազմային v-ի կամ vi-ի սղում հայերենում սովորաբար չի հանդիպում: Ուրեմն vispuhr-ից հայերենում պետք է որ **vspuh** առաջացած լինի, բայց ոչ sepuh: Սակայն ես բոլորովին էլ այն կարծիքին չեմ, որ այդ պիլ. vispuhr-ը, իսկապես, այդպես է արտասանվել, այլ կարծում եմ (ես սրան վերստին կանդրադառնամ), որ հնագույն ժամանակներում այն եղել է viθpuhr, ավելի ուշ՝ vihpuhr, որտեղից հայերենի sepuh բառը շատ ավելի քիչ է սպասելի:

5) Մաշկապերճան maškaperčan

Geiger-ի Jātkār i Zarīrān, էջ 55, § 25-ում առաջին անգամ «վրան» բառի համար պահլավերենում հանդիպում է maškāparzēn կամ maškāparčēn, որը հայագետներին վաղուց է հայտնի: Այն երկու անգամ հանդիպում է Փաւստ. Բուզանդի մոտ (Վեներտիկ 55 և 189) և երկու անգամ Սեբեոսի մոտ (Պատկ. հրատ. էջ 27 և 42): Նշված տեղերում գրված է

1. Փ. Բուզ. 55՝ «Պարսից արքա Ներսեհը հավաքեց իր զորքերը, իր ամբողջ շքախմբով, անհամար ապրանքներով և սեփական վրաններով (maškapačēnauk՝) և բոլոր կանանց ու թագուհու հետ միասին»

2. Փ. Բուզ. էջ 189՝ «Նրանք թալանեցին պարսից արքայի զանձերը և գերի վերցրին թագուհուն մնացած կանանց հետ միասին: Եվ զորավար Մուշեղը գրավեց ամբողջ վրանը և հրամայեց բոլոր ազնվականներին՝ մոտ 600 մարդու մորթել և այլն»:

3. Սեբեոս 27՝ «Նրանք գրավեցին ամբողջ ճամբարը թագավորական զանձերի հետ միասին և վերցրին թագուհուն (bambišn) և ճամբարը և թալանեցին վրանը (mašaperčan), ամբողջ կառքը (despak)² ոսկե, շատ տաղանտներ արժողության, որը զարդարված է թանգարժեք քարերով և մարգարիտներով և նրանց մոտ (պարսիկների) այն կոչվում էր փառահեղության կառք (despak p'arac)»

4. Սեբ. 42՝ «Եվ պատահեց, երբ նրանք ճամբար մտան և մոտեցել էին թագավորական վրանին (maškaperčan), նրանց հրաման բերվեց թագավորի մոտ գալ միայն քիչ մարդկանցով: Նա, սակայն, չհամաձայնվեց, այլ

¹ Պահլավերենում բառակազմային vi-ի դիմաց v է գրվում, հայերը ոչ վերջի վանկի i-ն և u-ն դեն են նետել: Այստեղից էլ Հոռնի սխալը: KZ 32, էջ 581:

² Հայ despak-ը (պարսկերենից?) վերծանվում է որպես դեսպակ, պատգարակ կամ կառք, սակայն պարսից արքայի կանայք ճանապարհորդում էին կառքով (Tabari 137/8):

արքայական վրանի դռանը մոտեցավ իր զորամասերով: Այսպիսով, Փաւստոսի մոտ առկա է 5 տարբերակ՝ maškapačēn- (նուրկականը՝ maškapačēn կամ -pačēan), նաև maškavarzan; Սեբեոսի մոտ՝ mašaperčan, իսկ պիլ. ձևը՝ maškāparzēn, որտեղ սակայն, հավանաբար z-ի փոխարեն ճ պետք է կարդացվեր, իսկ i-ն կարելի է ā-ի ուղղել: Արդպես է եղել պարսից արքայի վրանի անվանումը:

6) Վաշխ vašx

Հայ. vašx (i-հիմք) «վաշխառություն» (Յովհ. Մանդ., էջ 63 և հաջ. Արիստ. Լաստ., էջ 111 և այլն) փոխառություն է պարսկերենից, պիլ. vaxš interest (of money), increase, սակայն նաև՝ sunrise, growing (Ganjeshāyagān, Bombay 1885, Glossar, էջ 19, West, Pehl, Texts IV, 138), զենդ. vaχša «ամել», «գիրանալ», «արևածագ»: Պարսկական չճ-ի հնչյունափոխությունը հայերենում ճx-ի համար օրինաչափ է:

7) Չուր zur

Հայ. zur «զուր, իզուր, անտեղի» (ἄδικος Ելք 23, 7) «ապարդյուն, դատարկ, փուչ» որպես մակբայ «իզուր» (εἰς Գաղատ. 3, 4), պարսկական փոխառություն է:

Պրս. zūr «կեղծ», «սուտ», ըստ Վուլլերսի արաբական է: Իրականում բնիկ բառը արաբական zūr falsum, mendacium և այլն բառին է վերաբերում: Պիլ. zūr “a lie, falsehood, untruth” (Gloss and Ind. 151) *հմմտ.* նույն տեղում zūr - gukāsih “false, evidenc, perjury” պազ. zur (=պիլ. zūr) a lie (Shik Gum. Vij էջ 275), զենդ zura zurōjata-ի մեջ vd. 7,5 (Spiegel)= պիլ. zūr-zat, pavan, adinaih, այսինքն՝ «ոչ օրենքով, այլ անմեղ սպանված» Jašts-ի մեջ որպես Syāvaršan-ի բացատրություն, Siyāvusš (Ֆիրդուսի) «այն ամենը, ինչը զրպարտության զոհ դարձավ, անմեղ, անարդար սպանվեց» հայրս. zura (կարդա՝ zūra) Beh. IV, XIII; naiy draujana āham, naiy, zūrakara āham «Ես ստախոս չեի, ոչ էլ չարագործ» և, այնուհետև, naiy-zūra akūnavam «Ես ոչ մի անարդար բան չարեցի («ուժ, բռնություն» ըստ իմաստի այստեղ տեղին չէ): Այս բառը պետք է տարբերել զենդ. zāvare (zavare) «ուժ, իշխանություն»=պիլ. պազ. պրս. zōr «ուժ, հզորություն», «իշխանություն», հայ. zaur «ուժ, զորություն»:

ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆՉՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ներքո հետազոտվելու է, թե արդյոք անուններ տալու հնդեվրոպական սկզբունքը, որը Ֆիքը շարադրել է հունական անունների մասին գրած իր աշխատության մեջ (Գոյթինգեն, 1874), հայերենում, եթե անգամ նվազագույնս, պահպանվե՞լ է, թե՞ ոչ¹:

Հայկական անունները ուսումնասիրելիս ավելի մեծ դժվարությունների են հանդիպեցի, քան այլ լեզուների ասպարեզում՝ հայկական լեզվական նյութի առանձնահատուկ բնույթի պատճառով: Ընչտ է, շնորհիվ հայ պատմագիրների, որոնցից մեզ բավական մեծ քանակությամբ անուններ են հասել, դրանում կարելի է համոզվել աշխատություններին կից տրվող հավելվածներից: Չէ՞ որ միայն Մովսես Խորենացու (նրա և նրան վերագրվող) աշխատություններին կից տրվող անվանացանկը ավելի քան 1000 անուն է պարունակում: Սակայն ավելի հանգամանորեն ուսումնասիրելիս պարզվում է, որ այս առերևույթ հարստությունը զգալիորեն կնվազի, քանի որ, նախ՝ հայ պատմագիրները մասամբ նույն անուններն են կրկնում, ուսումնասիրվող նյութի նույնության և ավելի ուշ շրջանի պատմիչների՝ իրենց նախորդներից կախման մեջ լինելու պատճառով, 2) նշվող անունները ոչ միայն անձնանուններ են, այլ նաև աշխարհագրական անուններ և, բացի այդ, առաջինները ոչ միայն հայերի անուններ են, այլ նաև պարսիկների, հույների, ասորիների, վրացիների, աղվանների և ուրիշների: Եթե վերջիններս աշխարհագրական անունների հետ միասին մեկուսացնենք, որպես այս ուսումնասիրության հետ ոչ մի ընդհանրություն չունեցողի, կմնան միայն սահմանափակ քանակությամբ հին հայկական անուններ, որոնք, սակայն, չեն կարող ամբողջովին մեր ուսումնասիրության առարկան լինել, քանի որ նրանք մեծ մասամբ ոչ բնիկ հայկական, այլ փոխառյալ լեզվական նյութ են: Ինչպես Արշակունիների և Սասանյանների ժամանակաշրջանում մեծ քանակությամբ պարսկական բառեր ներթափանցեցին հայերեն, քրիստո-

¹ Այստեղ են օգտվում եմ (բացի կետով նշվող 1-ի փոխարեն և նշանագրից, քանի որ տպարանում այդ տառատեսակը չկա) նաև իմ "Umschreibung der iranischen Sprachen und des Armenischen" (էջ 38) աշխատության մեջ տրվող հանրամատչելի, ոչ համեմատական լեզվաբանական աշխատությունների համար առաջարկվող տառադարձական նշաններից, ինչպես նաև հետևյալ կրճատումներից՝ El.=Elišé, Ven. 1859, FB=Faustus von Byzanz, Ven. 1832, LPh-Lasar von Pharp. Ven. 1873, MX=Moses von Chorene, Ven. 1865, Ag=Agathangelos, Ven. 1862, Eznik, Ven. 1826, Koriun, Ven. 1833 im 5 Jhd, Sb=Sebedós, St. Peterb. 1879, Joh. Mamik=Johannes der Mamikonier, Ven. 1832 im 7. Jhd. Levond, Paris 1857, im 8 Jhd., M. Kal.=Moses Kalankaituathsi, Paris 1860, Joh Kath.= Johannes Katholikos, Moskau 1853, Thom.=Thomas Artsruni Petersb. 1887, NP=Biographie Nerses des Parthevs, Ven. 1853 im 10 jhd., Steph. Asol. = Stephanus von Taron (անվանված՝ Asołik), Paris 1859, Arist.=Aristakes von Lastivert, Ven. 1844, im 11 jhd., Vardan, Ven. 1862, Kir=Kirakos von Gandzak, Ven. 1865, Steph. Orb.= Stephanus Orbelean, Paris 1859, im 13 jhd.

նեության շրջանում Հայաստան մտան հունական և ասորական, ինչպես նաև շատ ուրիշ օտար անձնանուններ և, այնտեղ հաստատվելով, դուրս մղեցին մեծ քանակությամբ հին բնիկ հայկական անուններ: Ազնվականները հիմնականում կրում էին պարսկական (մեծ մասամբ արշակունյան) անուններ, հոգևորականները՝ բիբլիական, հունական կամ ասորական, մինչդեռ ժողովուրդը հավանաբար իր հին անունները դեռ երկար ժամանակ շարունակում էր պահպանել, որոնք, սակայն, պատմիչներն իրենց աշխատությունների մեջ չեն հիշատակում, քանի որ հասարակ մարդիկ պատմիչների համար որևէ դեր չէին խաղում, և դժվար թե նրանք համարվեին հիշատակության արժանի²:

Եթե մի կողմ դնենք պարսկական և քրիստոնեական այն անունները, որոնք դեռ շարունակվում են որպես այդպիսին ընկալվել, ապա կմնա անունների այն մնացորդը, որն ինձ համար բաշխվում է 2 խմբի, այնպիսիների, որոնց ստուգաբանությունը ինձ համար մութ է, և այնպիսիների, որոնք հայերենի օգնությամբ ավելի կամ պակաս չափով ենթակա են ստուգաբանության: Առաջինները պիտանի չեն այս ուսումնասիրության համար, անկախ այն բանից, թե արդյոք հայերեն են հնչում (իրենց հնչյունական կազմով հատուկ հայկական ձևավորում ունեն), թե՞ ոչ: Այդպիսին են հետևյալ անունները³:

Andôk Siuni (Փ. Բուգ. 28), **Ašot** Bagratuni⁴ (Սեբեոս 56), **Arandzar** Amatuni (Ղ. Փարպ. 201, 256), **Aravan** (տեղն Վանանդեայ) (Ղ. Փարպ. 126), **Atam** Išxan von Golthen (Փ. Բուգ. 29), **Atat** Gnui (Փ. Բուգ. 233), **Atom** Gnuni (Ղ. Փարպ. 126), **Artith** Բասենի եպիսկոպոս (Փ. Բուգ. 265), **Baboths** Պապ

¹ Հնդեվրոպականների մեջ կային, իմիջիայլոց, նաև ծննդով հայեր և ասորիներ, *հմմտ.* Chorpiskopos Daniél (ազգությամբ մի ասորի) և նրա աշակերտը՝ Epiphon «ազգությամբ հույն», նաև Šalıtay «ազգությամբ ասորացի» (Փ. Բուգ. 36, 42, 218); Phaustos և Arostom եպիսկոպոսները «ազգությամբ հռոմեացիներ» (Փ. Բուգ. 265):

² Այսպես՝ Եղիշէի մոտ հանդիպում է «մի մարդ» Xuzik անունով (էջ 140, 141 «Xuzik անվանված»), որը դեր է խաղում նաև Ղազար Փարպեցու մոտ (266-313): Նա, ըստ Ղազար Փարպեցու (283), վաճառական է եղել՝ «ազգությամբ Xuzik», այսինքն Խուժաստանցի: Նա այսպիսով, ոչ մի անգամ իր անունով չի նշված, այլ միայն իր ծննդավայրի անունով՝ «Խուժաստանցի»:

xuzik=պարս. xūzī, այսինքն՝ պիլ. *xūzīk, հայրս. (h)uvziya, պիլ. ik վերջածանցով կազմված xūz-ից=հայրս. (h)uvza «Խուժաստան»:

³ Այս անունների թվում կարող են նաև ինձ անծանոթ պարսկական կամ ասորական, ինչպես նաև բոլորովին օտար հյուսիսային գավառներից եկող անուններ լինել: Եթե դատելու լինենք ըստ տեղանունների, խիտ ազգաբնակչություն եղել է միայն Բարձր Հայքում, Այրարատում, Տուրքերբանում և Վասպուրականում, Ծոփիք և Աղձնիք գավառներում գերակշռում էին արամեացիք և քրդերը, ինչպես և Մոկրում և Կորճայքում, մնացած (հյուսիսային և հյուսիսարևելյան) գավառներում՝ կովկասյան ցեղեր:

⁴ -uni, -ean, -akan, -athsi վերջավորություններով ավարտվող անունները հայ ազնվական տոհմերի անուններն են, իսկ նրանց հոգնակին ցույց է տալիս նրանց բնիկ երկիրը:

Արտակունու հայրը (Ղ. Փարս. 394), **Bakur** Siuni (Ղ. Փարս. 255), bdeašx von Aladzikh (Փ. Բուգ. 21), **Gardžoil** Malxazean (Ղ. Փարս. 371, Փաստ. Բուգ. 104), **Gnel** Հայոց Արշակ արքայի եղբոր որդին (Փ. Բուգ. 90), **Ginth** եպիսկոպոս Դերջանի (Կորիւն 17)=Gnith (Մովս. Խոր. 258), **Gnith** Հաշտենից իշխան, Կամինական տոհմից (Փ. Բուգ. 29), **Goruth** Չորի իշխան (Փ. Բուգ. 29), **Dał** Aravelean (Եղիշ. 150, նույն անվան համար Ղազար Փարսեցու մոտ 256՝ **Dat**), **Zorthuaz** Վանանդի եպիսկոպոս (Փ. Բուգ. 270), **Zuith** Արտաշատի քահանա (Փ. Բուգ. 172-175, Մ. Խորենացու մոտ 223, **Zuithay**-հրեական ծագում ունի):

Xurs Արշամունիք գավառից Ղ. Փարս. 454, 455, *հմմտ.* Եղիշ. 77, Կորիւն 20: **Xad** եպիսկոպոս Կարնո գավառից [Փ. Բուգ. 105, Մ. Խ. 206 (սեռ. Xadday) 218]; **Xorišah** Մամիկոնեաններից, մարգապանի դուստր, Ալյանբեկի և Գրիգորի քույրը (Կիրակոս Գանձակեցի, 211, Վարդան 140 (պարսկ. «արեգակն արքայի»), **Kenan** Amatuni (Մ. Խ. 233), **Kotit** տերն Ամատունեաց (Մեք. 48, 56), **Mašthoths** Հացեկաց գյուղից, Տարոն գավառում (Կորիւն 6, Ղ. Փարս. 33 (=Mesrop, Mesrôp- Մովս. Խոր.), **Muš** Dimakhsean (Եղիշ. 58, Ղ. Փարս. 190), **Mušê** (ասո՞ր.) եպիսկոպոս Արծրունեաց (Ղ. Փարս. 124), **Mušel** Mamikonean (Փ. Բուգ. և այլն), **Yaškur** Արծրունի (Ղ. Փարս. 495), **Pačok** mardpetakan գնդից (Ղ. Փարս. 495), **Smbat** Բագրատունի (Մ. Խոր. 225, Մեք. 53), **Salamat** տերն Անձիսի, Ճոփքում (Փ. Բուգ. 160), **Saton** Գաբեղեան (Ղ. Փարս. 408), **Surmak**¹ Բզնունեաց եպիսկոպոս (Եղիշ. 22), **Vašinak** Սիւնի (Փ. Բուգ. 21, 250, Եղիշ. 106), **Vathšê** Մամիկոնեան (Փ. Բ. 9, 16, 283), Արծրունի 47, *հմմտ.* **Vathšê** և **Vathšagan** աղվանացի թագավորներ (Մ. Կաղանկ. I, 129), **Vathšak** Գինդի աշակերտը (Փ. Բուգ. 272), **Vargoš** Գնթունի (Ղ. Փարս. 381), **Vardz**² Կամսարական (Եղիշ. 150=**Vardzay** Ղ. Փարս. 256); **Voroth**³ Վանանդի իշխան (Փ. Բուգ. 29), **Vriv** (սեռ. Vrvay): 1. Մաղխագեան (Ղ. Փարս. 126), 2. Մի ասորեցու որդի (Ղ. Փարս. 345-356); **Tirith** Հայոց արքա Արշակի եղբոր որդին (Փաստ. Բուգ. 90, 104), **Tiroths** Բագրատունի (Եղիշ. 71, Ղ. Փարս. 195), **Tatšat** եպիսկոպոս Տայքի (Եղիշ. 22, Ղ. Փարս. 125), Արծրունի՝ Եղիշ. 150, Ղ. Փարս. 256; Gnithuni Եղիշ. 77, Ղ. Փարս. 213 (Gnduni); Rštuni (Փ. Բուգ. 47), **Phapak** Պալունի (Ղ. Փարս. 393), **Phapak** Aravelean Եղիշ. 150 (=Phaphak Ղ. Փարս. 256, Phaphakh) (Ղ. Փարս. 222, Phapag Ղ. Փարս. 126, 211); **Pharandzem** Սիւնեաց Անդղկի դուստրը, Գնելի կինը՝ այնուհետև Արշակ թագավորի, Փ. Բուգ. 116, 133); **Phisak** Հայոց Տիրան արքայի սենեկապետ «ազգությանք Սյունի» (!) (Փ. Բուգ. 49); **Khadžadž**

¹ Պրս. surma "Collyrium":

² Հմմտ. հայ. vardz «վարձ» բառի հետ:

³ Պարթ. Ούροδδης?

Սահառունի (Ղ. Փարս. 441), սարկաուազ (Եղիշ. 139, Ղ. Փարս. 222); **Khasu** Տուրուբերանի եպիսկոպոսը (Եղիշ. 22, Ղ. Փարս. 125); **Khonth** Առաւելեան (Ղ. Փարս. 467)¹:

Այս անունների, ինչպես նաև մի քանի այլ անունների, որոնք անհաստատ են կամ արհեստական ծագում ունեն², մեկուսացումից հետո մնում են հետևյալ բուն հայկական անունները՝

Aitseamn կնոջ անուն կամ մականուն, Մամուէլ Անեցու մոտ (1126 թ.), *հմմտ.* Չամչեան, III, 45, Brosset, Collection II, 461- հայ aitseamn «այծյամ», «վայրի այծ»³:

Airuk մի Սլկունի (Եղիշ. 77), հայ airuk «թզուկ» <air-«տղամարդ»+uk⁴ վերջածանցը:

Ariuts Թլկույանցի, մի հայ իշխան (հայկական Միջագետք) Չամչեան III 55 (1136 թ.), հայ airuts «առյուծ»:

Arnak մի Ամատունի (Եղիշ. 150, Ղ. Փարս. 256, 340, *հմմտ.* Մ. Խ. 43), բաղկացած է հավանաբար առ+ak մասերից <առ- «տղամարդ» (ուղղ. air, սեռ. առ) կամ arin (ուղղ. առ, հոգն. հայց. arins Եզնիկ 148, այստեղ անվանվում է եղջերուի և վարազի միջև), հավանաբար՝ «արու վայրի ոչխար» և ak վերջածանց, որը որպես բուն հայկական վերջածանց կազմում է՝ 1. նվազականներ և 2. ածականներ:

Ardzan (արձան) մի Արծրունի (Կորիւն-Մամբրե-Դաիթի), վեռ. մատենագրության առաջաբանում (Վեռ. 1833, էջ 99), Մաշտոցի աշակերտ, Ղ. Փարս. 205, Մովս. Խոր. 259, ինչ- որ մի քույր (Չենոբ 25), հայ. ardzan «քար», «ժայռ», «արձան» - կասկածելի է:

Aruseak Բագրատունեաց տնից, պարսկական ընտանիքից Սերվոյ Սևադայի կինը (Յովհ. կաթ. 61), հայ. aruseak, «լուսաբեր, առավոտյան աստղ», «Վեներա»- *հմմտ.* «Աստղիկ» (Astlik աստվածուհու անունը «աստղիկ», որը համազոր է Ափրոդիտեին (Ագ. 607)), Նոյի աղջիկը (Noah der Genesis) (Վարդան 9) astl «աստղ» բառից և ik⁵ փոքրացուցիչ ածանցից (սեռ-kan հնագույն ժամանակներում):

¹ Բերված անունների կառուցվածքի կապակցությամբ հարկ ենք համարում նշել, որ նրանցից մի քանիսը -ak (մի բան, որ պահիլավերենում և հայերենում բավական հաճախ է հանդիպում) վերջավորությունն ունեն, իսկ մյուսների մոտ -ith և -oths վերջավորություններն են օգտագործվում:

² Այնտեղ, օրինակ, տե՛ս Մովս. Խորենացու մոտ նշված հին հայերենից եկող մի քանի անուններ:

³ Հմմտ. Aitseamn անունը (Փ. Բուգ. 77)= Գործք առաքելոց 9, 36 "Tabitha (Ταβιθά)", այն բարգմանվում է aitseamn (Δορκάς) < aitseamn + -ik վերջածանցը:

⁴ uk վերջածանցը, որպես փոքրացուցիչ ածանց, միայն ուշ ժամանակներում է հանդիպում gelđzuk «գեղջուկ» <geul, gelđz- «գյուղ»:

⁵ Այս բուն հայկական ածանցի կողքին կա մեկ այլ՝ ածականակերտ -ik ածանց (սեռ. -ki), որը գալիս է պահիլավերենից (ik):

- Artoit** Գինդի աշակերտը (Փ. Բուգ. 272), հայ. artoit կամ artiuտ «արտույտ»:
- Garegin** (Եղիշ. 12), Սրուանձտեանց ընտանիքից (Եղիշ. 93, Ղ. Փարպ. 213), մի Ռշտունի (Փ. Բուգ. 17), հայ. gari «գարի» բառից և a-gin վերջածանցից (*hmdun*. -ah «վախ»+ahagin «սարսափելի»), այսպիսով, մի՞թե «գարուց»?:
- Giut** Վահևունի (Եղիշ. 33, 71), Տայոց գավառի մի կաթողիկոս, Արահեգ գյուղից (Ղ. Փարպ. 333), հայ. giut գիւտ-ի՞ց, անհավանական է:
- Gor և Gazan** երկու եղբայրներ, Միւնեաց Բաբիկի շքախմբից (Մ. Կղնկտ. I, 211), այր. gōr «վայրի ավանակ», իսկ հայ. gazan «գազան», «վայրի կենդանի»?
- Gind** Տարոնցի, Դանիելի աշակերտը (Փ. Բուգ. 271), հայ. gind (gint) «ականջօղ»-?
- Dustr** Վարդանի կինը (Կորիւն 25), հայ. dustr «դուստր», «աղջիկ գավակ»¹, *hmdun*. Dughdā «Չարաթուշտրայի մայրը, Բունդեհեշ» (West, Pahlavi Texts I, 144):
- Dstrik** Մամիկոնեան իշխանուհի, Մեծն Սահակի հարսը, սպարապետ Վարդանի կինը (Մովս. Խոր. 270), նույնը Մտ. Ասողիկի մոտ (եջ 78) համոզիպում է Dxtik «թոռնուհի» ձևով, Մուրբ Սահակի «թոռնիկը» (*thorn*), պարսկական duxt «դուստր» բառի փոխակերպումով, հայ. **dustr** բառի փոխարեն, հայ. dstrik «դստրիկ»:
- Elbair** Անձնացեացի եպիսկոպոս (Եղիշ. 22, Ղ. Փարպ. 125), հայ. elbair «եղբայր»:
- Eznik** Բագրևաճի եպիսկոպոսը (Եղիշ. 22, Ղ. Փարպ. 125) **Eznik** Կողբ գյուղից Այրարատ գավառում (Կորիւն 20, 21 Մ. Խոր. 258)=Eznak (Կորիւն 21 և 99), գալիս է հայ. ezn «եզ» բառից՝ ածանցված փոքրացուցիչ -ik և -ak ածանցներով, այսինքն՝ «փոքրիկ եզ»:
- Eraneak** Տիրան անունով մի հին թագավորի դուստր, Տրդատ Բագրատունու կինը (միայն Մովս. Խոր. 141!), հայ. eraneak="Beata":
- Ēndžul** (Ակեի) իշխան (Եղիշ. 71), հայ. ēndžul:
- Thath** մի Կամսարական (Ղ. Փարպ. 256), նույն անվան համար Եղիշ. 150՝ տալիս է Thathul, *hmdun*. Thathul Դիմաքսեան: Եղիշ. 77, Ղ. Փարպ. 185; Thathul Վանանդեցի Եղիշ. 90, Ղ. Փարպ. 210, **Thathik** Բաստնի եպիսկոպոս, Եղիշ. 22, 139, Ղ. Փարպ. 125, հայ. thath «թաթ», thathul «թաթ»: Ուրեմն՝ Thathik -ը կազմված է thath + ik վերջածանցից:

¹ Ազգակցական անունները (ինչպես "Vater", "Mutter", "Bruder" և այլն), որպես անձնանուններ պարսկերենում տես Նöldeke, Pers. Stud. I, 27, սեմական լեզուներում՝ Nöldeke WZKM 6, 307 (որտեղ, օր. «դստրիկ, եղբայր, քոյր, հայր, հորեղբայր, իր հորեղբայր, իր հորաքույր» և այլն, նշվում են որպես անձնանուններ):

- Thornik** (միայն սեռ. Thornkay) մի Բագրատունի (Թովմ. Արծր. 109); Abdmsêh-ի հայրը՝ 309; Xedenek-ի որդին, Thadêos-ի հայրը 310-311; Thadêos-ի որդին, Abdmsêh-ի հայրը՝ 311; հայ. thorn «թոռ + -ik» վերջածանցը:
- İsxnik** Ստեփ. Օրբ. II, 61, Յհ. կթ. 79, միայն որպես Վասակ Միւնեցու փառաքչական մականուն, կազմված է՝ isxn+ik վերջածանցից:
- Xathšean** մի Առաւելեան Սեբ. 108; Xathšik Aplıyarib-ի հայրը, Վասապուրականի իշխան, Վարդան 106; Վարդան կաթողիկոս 90, 99; ածանցված է հայ. xathš «խաշ» բառից, ուրեմն՝ կազմվել է միայն քրիստոնեական ժամանակաշրջանում:
- Xotškorik** Thsri քաղաքի պարետը, Աղուանք աշխարհից մի իշխան Մ. Կաղ. I, 148, 149; հայ. xotškor (xotškorak) + -ik վերջածանցը:
- Tsamak** Hašteankh-ի նահապետը (միայն NP 531), հայ. tsam «ծամ» + -ik վերջածանցը, *hmdun*. ներքո Gisak:
- Tsitsarnik** Տարոնցի մի մարդ, Յովհ. Մամիկ. 54, 55; հայ. tsitsarn «ծիծեռն» + -ik վերջածանցը, *hmdun*. tsitsarnuk «ծիծեռնակ»:
- Korium** Մաշտոցի աշակերտը, Կորիւն 21, Ղ. Փարպ. 35, 103 (սեռ. Korean), 205 (գործ. Koreamb), Մ.Խ. 259; հայ. korium «կորյուն» կենդանու ձագ (Փ. Բուգ. 9, ordz korium «արտ գավակ»):
- Ktrithš**¹ Գարդմանի իշխան, Յհ. կթ. 71, հայերե՞ն է հնչում հավանաբար՝ ktur-kh «խուրեկ», ktrel «կտրել, խուրել», ktrithš «դանակ» ? - չափազանց անհաստատ է:
- Hair** մարդպետութեան իշխանը՝ Hair անունով, Փ. Բուգ. 45, Հայր անունով մի ներքինի, Փ. Բուգ. 46; իսկական անձնանուն չէ, այլ որպես մականուն² կամ՝ ավելի շուտ, որպես տիտղոս՝ արքայի ներքինապետի, հավանաբար հավասար է հայ. hair «հայր» (չնայած այն այլ կերպ է թեքվում): Hair սեռ. Hairi Փ. Բուգ. 115, իսկ hair - սեռ. haur:
- Hrathšeyay** միայն Մ. Խ. մոտ 47, նախնական ժամանակներում, ուստի և՛ Յհ. կթ.-ի և Վարդանի մոտ՝ վերջինիս մոտ, էջ 37, ինչպես նաև՝ Գոթերի երկրում Անակ թագավորի մի հետնորդ, Տրդատի կողմից

¹ -its վերջածանցը հանդիպում է՝ darnitš, kavitš, hatitš, utitš բառերում՝ ածանցված darn, kav, hat, ut-el բառերից:

² Hair mardpet-ը շատ ավագ ներքինիների անուն է, ինչպես այդ հետևում է Փ. Բուգ. 115 և 171-ից, և ինչպես ասվում է 113-ում՝ «Mardpet Hair»-ը ավելի վատն էր, քան նախորդ Hair անունով mardpet-ները: Այսպիսով, ներքինի Drastamat-ը նույնպես Hair անունով կոչվեց, ինչպես նաև նրա նախորդները՝ Dēgłak անունով, Փ. Բուգ. 191 կամ Dłak 203-205: Նա գրադեցրեց Hair-ութեան (և) Mardpet-ութեան տեղը՝ 191, և նա իր պաշտոնի համար անվանվեց արքայի Hair 203, կամ ներքինիների Hair 206:

կայր Diokletianos-ի օրոք պարսված (?) նշանակում է՝ «feuer-
äug-ig» հր-աչ-եայ:

Havuk Kukayaritš Մ. Խ. 265; հայ. hav «հավ, արյոք» կամ hav «պապ» և uk
վերջածանցը, *հմմտ.* Ջախջախեանի մոտ havik «avo», havik, havuk
«uccelletto»:

Dzagik Սիւնիքի մի իշխան, Ստեփ. Օրբ. I, 252, 279 և այլն II, 15, հայ. dzag
«ձագ» (թռչունի) + -ik վերջածանցը:

Dzuik (սեռ. Dzēvkay) Հմայեակ Մամիկոնեանի կինը Ղ. Փարս. 335, հայ.
dzu «ձու» և -ik վերջածանցը:

Marax Գինդի աշակերտը Փ. Բուգ. 272; հայ. marax «մորեխ» (պարս-
կական փոխառություն):

Mušk Սահառունեաց նահապետ Փ. Բուգ. 104; դժվար թե համադրելի է
հայ. mušk «մուշկ» = պրս. mušk:

Murik ավագ սարկավագ Փ. Բուգ. 118 հայ. murik «մուրացկան?» (ավելի
ուշ Murik-ը տեքստերում նույնպես սխալ է դրված, Maurik-ի դիմաց
= Mauricius, *հմմտ.* Թովմ. Արծր. 85, Murik = Սեբ. 47 Maurik):

Mrdžmnik մի քահանա NP 51 = Mrdžiunik, Տարոնի Գոմկունք գյուղից, Փ.
Բուգ. 123 (նույն անձը); Mrdžmnik Քարատնիքից, Ստ. Օրբ. I, 261;
հայ. mrdžimn, mrdžiun «մրջյուն» + -ik վերջածանցը:

Yusik 1. Կրթանեսի որդին, Գրիգոր քահանայապետի թոռը Փ. Բուգ. 10
(սեռ. Yuskan, էջ 32); 2. Մանազկերտի Աղբիանոս եպիսկոպոսի մի
հետնորդը, Փ. Բուգ. 226; հայ. yois «հույս» + -ik վերջածանցը:

Ordi Դիմաքսեանների ընտանիքից Ղ. Փարս. 441, հայ. ordi «որդի»:

Thšunak (տարբերակը Thšonak), կաթողիկոս, Ներսես կաթողիկոսի
հետնորդը Փ. Բուգ. 123, NP 66; Վարդան 48, հայ. (o)thš «ոչ» և unak
«ունեցող», այսինքն՝ «աղքատ, չունեցող»:

Pargev Արծրունի, Եղիշ. 150, Ղ. Փարս. 256; Անատունի, Փ. Բուգ. 72, Մ. Խ.
242, Գոմունի NP 15; հայ. pargev «պարզև, ընծա»:

Sag (տարբերակը Ség) Բարսի իշխանը, NP 25 (?), հայ. sag «սագ»
չափազանց անհաստատ է:

Sevuk Անձևացիքի մի իշխան Ղ. Փարս. 388, 389; Սևորդիքի (սեռ որդիք)
նախահայրը, Վարդան 81, *հմմտ.* Brosset, Collection I, 232; ծնթ.
հայ. sevuk «մուգ, սև» seav-ից «սև»:

Tirik Բասենի եպիսկոպոսը Փ. Բուգ. 270 (սեռ. Tirkan), հայ. tēr «տեր» + ik
վերջածանցը, այսպիսով՝ «փոքր տեր» (ինաստի առումով *հմմտ.*
հետևյալ անունները՝ Δόρυος, իգականը՝ Δόρυα, Κύριος և այլն):

Tiruk քահանա, Մովսիսի որդին, Վանանդի Չարիշատից, Մ. Խ. 266, հայ.
tēr «տեր» և uk վերջածանցը:

Tirair Խորձեանքից Մաշտոցի օգնականը, Korium 14; հայերենում կարող
էր նշանակել «տիրոջ այր», air -ով այլ անուններ են՝ Մրair
Աղվանքի քաղաքորդը, Փ. Բուգ. 103 (ուրեմն հավանաբար ոչ
հայերեն, չնայած այն հայերենում կարծես նշանակում է «մուրճի
մարդ»): Norair Մ. Խ. 43 (միայն հայկական նախնադարում):
Այստեղից էլ հավանաբար արդի Նորայր անունը, հավանաբար
նշանակում է «նոր մարդ», Νέανδρος; Zarmair Մ. Խ. 43 (նույնպես
միայն նախնադարում), արդյոք չի կարող նշանակել «հետ-
նորդներ»¹: Ամեն ինչ անհաստատ է: Մնացած-Tir-ով² սկսվող
վաղեմի անունները ստուգաբանորեն մութ են: Tirith-ը և Tiroths-ը
տե՛ս վերը: Tiranam (Ներսեսի սարկաւագը), Փ. Բուգ. 91, կարող էր,
ինչպես պարսկերենում, «Tir անունը ունեցող» նշանակելիս լինել,
սակայն այդ դեպքում այն պետք է՝ Tranam լինել (*հմմտ.* Trdat):
Սակայն այդ անունը Tir-ից դուրս բերելուն խանգարում է այն
միտքը, որ նա այդ դեպքում պետք է՝ Tran հնչէր: Tir-ով կազմվող
ավելի նոր անունները քրիստոնեական ժամանակաշրջանին են
վերաբերվում: Tiranun «Հիսուս Քրիստոսի անունը ունեցող», Tiratur
«Տիրոջից տրված», հմմտ. Xathšatur «Խաչից տրված», Astuatsatur
«Աստծուց տրված»: Գոյություն ունեցողներից մնում են հայկական
-ik³ և -uhi վերջածանցներով կազմված փոխառյալ երկրորդական
անուններ, 1. -ik վերջածանցով (նվազական անուններ):

Xosrovik մի իշխան, Ստեփ. Օրբ. II, 79; պարսկական Xosrov անունից:
Mōsisik Տիրուկի հայրը (տե՛ս վերը) Մ. Խ. 266, (սեռ. Mōsiskan) աստ-
վածաշնչային Mōsēs-ից:

Šušanik Աղուանքի իշխանուհին, Մ. Կղևկտ. I, 152; աստվածաշնչային
šušan = Σουσαννα Ղուկ. 8, 3; Ագ. 142, մի իշխանուհի, Ղևոնդ 46,
Ստեփ. Օրբ. I, 230, 235, 236, 281 և հաջ; Սիւնիքի իշխանուհի,
Աշոտի կինը:

Smbatik մի ասպետ Սեբ. 66, հայ. Սմբատից:

Vahanik կամ Vahan⁴, Կաթողիկոս Կիր. 49:

Vardik Մոկքի իշխանը, Aknik անվանված Սեբ. 109: Առաջինը գալիս է
Vard անունից, վերջինս՝ akn-ից «աչք» (այսինքն՝ «փոքրիկ Վարդ»

¹ Նաև Avarair գյուղի անունը Ղ. Փարս. 203; որ կարելի է տրոհել avar- «ավար» և air «այր»
բաղկացուցիչ մասերի. air «այր, տղամարդ» բառի կողքին կա նաև air «քարայր»:

² Tir աստծո կապակցությամբ *հմմտ.* Nöldeke «Pers. Stud.» I, 333:

³ պրս. ik-ով է կազմված հավանաբար Zaphranik-ը (Մոկքի իշխանի անունը, Ստեփ. Ասող.
178; saphran-ից «շաֆրան» կազմված) = պրս. zafarāni «շաֆրանաղեղին»:

⁴ Հմմտ. Vardan, նաև Vardkan, Կորիւն 14:

աչքիկ» անվանված Auglein¹): Միևնույն ik վերջածանցը կարող է հանդիպել հետևյալ սովորաբար շատուգարանված անուններում:

Babik (սեռ. Babkan), Միւնի, Փ. Բուգ. 250, 253, Ղ. Փարպ. 159, Մ. Կղնկտ. I, 1, 211; Ստեփ. Օրբ. I, 77 և այլն; *հմմտ.* Babgên (Babkên) և Babohts Ղ. Փարպ. և այլն (Bab միայն M.X. մոտ 59, «Urgeschichte-ում»):

Gagik Mamikonean Մեք. 56; Gazrik Dimakhsean, Եղիշ. 77, Abelean Ղ. Փարպ. 126:

Grigor Deranik անվանված, որը թարգմանվում է «հանդիսավոր խոստումով տիրոջից աղերսված»:

Deranik, Derenik Յհ. կթ. և Թովմ. Արծր., Ստեփ. Օրբ. I, 279; միայն որպես մականուն Աշոտի որդի Գրիգորի համար, *հմմտ.* Թովմ. Արծր. 280:

Kuntsik, մի վանական, Արիստ. Լաստ. 102; **Haidik** մի մարդ, Ղ. Փարպ. 595;

Nazinik² Բակուրի մի հարճ, Մ. Խ. 141 (!):

Šušik Գարդմանում Միհրանի մի հետնորդի՝ Վարդի դուստրը, Մ. Կղնկտ. I, 288:

Šeranik Աբասի հայրը Ստեփ. Օրբ. I, 261; (պարսկերեն է հնչում); **Thšmšikik** Demepikos, կայսր Կոնստանտինի կողմից մի հզոր զորքով Կարին ուղարկված (949 թ.) Ստեփ. Ասող. 166, հուն. Tzimisikes, բյուզանդական կայսր (969-976):

Džodžik վրաց. (!) իշխան, Յովհ. Մամիկ. 57, Ստեփ. Ասող. 180;

Sathinik (սեռ. Sathinkan) կամ Sarthenik, ալանական (!) իշխանուհի Մ. Խ. 126, 128; Թովմ. Արծր. 52:

Surik Հրսիծորի նահապետը, Փ. Բուգ. 104, N. von Gabeleankh NP 52; Vehik³ Մ. Կղնկտ. I, 221:

Vrik³ Հուսիկի որդու Պապի որդին, Փ. Բուգ. 48, 49:

2. -uhi վերջածանցով, urhi-ից (իզական⁴ սեռ. կազմող):

Xosrovuhi Անակի քույրը, Տիրան թագավորի կինը, Հակոբի մայրը, (Հակոբի, որի քույրը Askdne-ն (Վարդանի մոտ Sakdên⁵ է կոչվում), Չենոբ. 22, Վարդան 37, պարսկական Xosrov-ից):

Hamazaspuhi Մամիկոնեան, Hamazaspean-ի քույրը (ուրեմն՝ Hamazasp-ի դուստրը, Գարեգին Ռշտունու կինը, Փ. Բուգ. 172, 242, 243; Hamazasp անունից, որը հնչում է պարսկերեն:

¹ «Auglein»-ը Nöldeke-ի մոտ դիտվում է որպես սեմական անուն WZKM. 6, 313:

² պրս. nâz-ի «deliciae» դիմաց, որտեղից էլ nâzuk «teners», nâznî «delectans, delicatus, mollis»?

³ Ածանցված պրս. Vêh և *Vir- կարճ անուններից:

⁴ Իզական սեռի են ծառայում նաև -anoiš և -dux (= դուստր), որոնք, սակայն, պարսկական փոխառություններ են և նշվածների հետ կապ չունեն:

⁵ Հմմտ. պիլ. Kâmdên Horn, Sass. Siegelst. 33, X(u)rden ZDMG. 44, 663:

Hamaspruhi (?) իշխան Բարգեթի դուստրը, Ստ. Օրբ. I, 275:

Smbaturhi (և **Smbatanoiš**), Սմբատի դուստրը Մ. Խ. 115, Թովմ. Արծր. 46, Smbat անունից:

Tatšaturhi Արծրունի, Վարդան Մամիկոնեանի կինը, Սամուելի մայրը, Մ. Խ. 240; Նույնը՝ Tatšaturhi, Վահան Մամիկոնեանի կինը (sik), Սամուելի մայրը, Թովմ. Արծր. 68, Tatšat Արծրունեաց, Եղիշ. 15, Ղ. Փարպ. 256:

Tigranuhi Տիգրանի քույրը Մ. Խ. 56, Թովմ. Արծր. 38:

Zaruhi Տիգրանի կինը՝ Մ. Խ. 55 (հայ. նախնադար.) նաև՝ նույն վերջածանցով Thaguhi Ուտեցի (Բագնաց գյուղից) մի կին, Մ. Կղնկտ. I 196-198 = հայ. thaguhi «թագուհի», thagavor-ի (թագատր) իզականը: Ի վերջո՝ բերվում են ևս մի քանի անուն, որոնք Հայոց պատմության միայն նախնական ժամանակներին են վերաբերում, ինչպես Մ. Խ. (նաև նրանից օգտվող հեղինակների), որի պատճառով վատահեղի չեն որպես հանդիպող անուններ: Նրանք մեծ մասամբ վավարտվում են -ak՝ վերջածանցով, որն այստեղ ևս պետք է որ հավանական լինի:

Haik Հայերի նախահայրը էջ 12 և հաջ. «Հին Կտակարանում» = Օրինոն համաստեղությունը;

Pharox², **Thsolak** 28, **Garnik** 29 (գարն «գարն»), **Varž** 29, **Arbak**³ 42, **Havanak**; **Vaštak** (Vašt «ամբոխ, վաշտ»), **Haikak** (Haik-ից), **Ampak** (amp «ամպ»):

Gorak⁴, Գղակ 43, Pertš («պերճ, սքանչելի»), **Arbum** (arbunkh «արբունք»), **Bazuk** (բազուկ)⁵:

Hoy, Yusak (yois «հույս»), **Kaipak**, **Skayordi** (հսկայորդի) 44, **Paroir** («ըրբջան»), **Patšoitš** («պաժույճ»), **Kornak** 47, **Bab** 59, **Gisak** (gēs «վարս, գես») 123 և այլն:

Այս անունները ևս, եթե նրանք բնիկ են, դարձյալ այլ չեն, ինչ մինչ այս վերը թվարկվածները:

Ըստ այդմ՝ որպես մեր ուսումնասիրության արդյունք ստացվում են հետևյալ դրույթները:

¹ Ormazduhi Թովմ. Արծր. 62, Ormazdaxt-ի կողքին, մի պարսկական, Hormizd II թագավորի դուստրը, Փ. Բուգ. 160, 179, Մ. Խ. 223:

² Համեմատում են պրս. farrux-ի հետ, որը, սակայն, որպես իսկական կիրառական անուն, Xorox է հնչում:

³ Հմմտ. Αρβάκης (Xen. Anab. I, 7, 12, սմս. arbhaka «փոքր»):

⁴ Մի Գոռ Մարզպետունի, Չանչեանի մոտ II, 837:

⁵ Որպես պարսկական փոխառություն:

Չնայած նրան, որ հին հայերենը բարդ անուններ կազմելու իր կարողությունը պահպանել է նույն սահմաններում, ինչ հին պարսկերենը կամ հունարենը, կամ՝ գերմանական լեզուները. չնայած նրան, որ աշխարհագրական անունների մեջ ևս դեռ կան բազմաթիվ հին բարդություններ, այնուհանդերձ, անձնանունների մեջ չկա և ոչ մի հնդեվրոպական ձևով կազմված լրիվ անուն (ինչպես հուն. *Ἰππ-αρχος*), գերմ. *Wolf-gang*, գեմդ. *Keresâspa*=սնս. *Κρζάçva* «նիսար ձիերով»: Ուստի և անգամ հավանական չէ, որ սակավ քանակով պահպանված պարզ անուններից, եթե նրանք իսկապես բնիկ հայկական են, ապա լրիվ անունների կարծացման միջոցով ստեղծված «փաղաքշական» անուններ են (ինչպես հուն. *Ἰππος, Ἰππίας*, գերմ. *Wolf, սնս. Κρζα*), նրանք թերևս ի սկզբանե պարզ մականուններ կամ երկրորդ անուններ են եղել, ինչպես՝ հուն. *Κάπρος*-ը «վարագ, վայրի խոզ», *Ἰκτινος* «ցին, ուրուր», *Ατταγᾶς* «անտառակաբավ», *Δόναξ* «եղեգ»: *Σκροδόνυξ, Αστήρ* և այլն (Fick, Griech. Personennamen VI):

Հօգուտ դրա է խոսում նաև այդ անունների մեծ մասի իմաստը (*հմմտ.* «Արտոյտ, Արջառիկ, Խոճկորիկ, Սրջիւնիկ» և այլն) և առաջին հերթին այն հանգամանքը, որ նրանցից մի քանիսը միանգամայն հաստատ են, իսկ ուրիշները՝ հավանաբար միայն անունների կողքին դրվող մականուններ¹ կամ ծածկանուններ են: Սակայն, անշուշտ, պետք է ընդունել նաև, որ պարզ (մեկ հիմք ունեցող) բնիկ հայկական անունների մեջ դեռ նախնական փաղաքշական անուններ կարող են եղած լինել: Եղած օրինակները հանրագումարի բերելով՝ պետք է ասել, որ բնիկ հնդեվրոպական անուններ տալու ձևը հայերենում այլևս չի պահպանվել, այլ, ինչպես լատիներենում և լիտվերենում, կիրառումից դուրս է եկել: Հին իսկական և փաղաքշական անունները դուրս են մղվել օտար (սկզբում պարսկական, իսկ այնուհետև՝ քրիստոնեական) անուններով, որոնցից հայկական վերջածանցների միջոցով մի քանի նոր անուններ են կազմվել: Ավելի ուշ հանդիպող սակավաքանակ հայկական անուններ ի սկզբանե եղել են, կամ են միայն մականուններ կամ կեղծանուններ:

Այս դրույթի կապակցությամբ բացասական չպետք է համարել այն, որ արդի հայերենը դարձյալ լիովին, ինչպես *Astvatsatur*-ը (*Ալբարիկ*-ի որդի, *Brosset*=*Ալբրիկ*) Կիր. 91, *Xathšatur* ունի, Կիր. 106, 108 և այլն: *Astuatsatur*-ը հին հայերենում ուղղակի հասարակ անուն է² «աստծո կողմից տրված»

¹ *Հմմտ.* վերը *Aitseamn. Isxanik, Deranik*: Հին հեղինակները միմյանցից չեն տարբերակում անուններն ու մականունները, ինչպես այդ անուն էր ավելի ուշ շրջանում Վարդանը, էջ 140. «*Mxithar Gos*» մականունով (այսինքն՝ նոր մորուքով) Գամձակից:

² Նույնը վերաբերում է *Vanatur*-ին, ինչպես Ագ.-ի մոտ 623 «մի աստված»: Այն նշանակում է միայն «*der Gastliche*» հյուրընկալ, սրտաբաց *ἔξενος, ξενοδόχος*:

իմաստով և միայն ավելի ուշ է կիրառվել որպես հատուկ անուն (ըստ՝ *Θεόδοτος, Θεόδωρος*):

Այս քրիստոնեության կողմից մտցված¹ անունները, անկախ այն բանից, թե մեկ, թե երկանդամ են, ոչ մի առնչության մեջ չեն մտնում հին հայկական անունների հետ, որի շնորհիվ նրանք այստեղ խնդրո առարկա լինել չեն կարող: Մնացած արդի անունները ես թողնում եմ ուրիշների ուսումնասիրությանը²:

¹ *Հմմտ.* *Mxithar*= «մխիթարություն, մխիթարող»; = Սկրտիչ, *Karapet* (պարսկերենից) = մկրտող (այսինքն՝ Յովհաննես Սկրտիչ); *Theam thag* (Վարդան, էջ 57). *Martyrer* = Մարտիրոս «*der Herrn Krone*»:

² Օրինակ՝ *Tsaxtsax* = հին հայ. *Džaxdžax* «ջախջախված, մանրատված» *Tsamtsean*, հին հայ. *thšamithš* «չամիչ»:

ԱՐԻԱԿԱՆՆ ՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆԸ

1. հայ. **akn** «աչք»

Իմ «Հայերենի ստուգաբանություն» աշխատության մեջ **akn** «աչք» և **աճկ** «աչքեր» բառերը, չնայած նրանց ստուգաբանական պատկանելությանը, միմյանց անջատել են, սակայն իզուր, քանի որ քերականորեն ևս նրանք միևնույն հարացույցին են պատկանում: Ըստ ավետարանի այդ հարացույցը հետևյալն է՝

Եզակի թիվ	Հոգնակի թիվ
Ուղղ. akn (Մատթ. 5, 29; 6, 22; 18, 9; 20, 15; Մարկ. 19, 46; Դուկ. 11, 34)	Ուղղ. աճկ (Մատթ. 9, 30; 20, 23; Մարկ. 8, 18, 14, 40; Դուկ. 2, 30; 4, 20; 18, 41; 24, 16; Յովհ. 9, 10)
Հայց. անորոշ akn (Մատթ. 24, 44, 50; Մարկ. 15, 43; Դուկ. 7, 19)	Հայց. անորոշ աճկ (Մատթ. 9, 29; 19, 9; 20, 34; Մարկ. 8, 23; 9, 46; 12, 11; Յովհ. 7, 24)
Հայց. որոշյալ z akn	Հայց. որոշյալ z ačs (Մատթ. 13, 15; 17, 8; Դուկ. 6, 20; 16, 23; 18, 13; Յովհ. 6, 5; 9, 11, 14, 17, 32; 11, 41; 12, 40; 17, 1)
Սեռ. և տր. akan (Մատթ. 5, 38; 7, 3, 4; Դուկ. 6, 41)	Սեռ. և տր. ačac (Մատթ. 13, 16; Մարկ. 8, 25; Յովհ. 9, 6, 15)
Բաց. y akane (Մատթ. 7, 4; Դուկ. 6, 42)	Բաց. y ačac ;
Գործ. akamb (Մարկ. 9, 46)	Գործ. ačauk (Մատթ. 13, 15; Յովհ. 12, 40)

Այսինքն՝ **akn** հիմքը կիրառվում է միայն եզակիում, մինչդեռ **աճ-ը**՝ միայն հոգնակիում: Եվ ինչպես Ավետարանում է, նույնն է ընդհանուր ասմամբ նաև հայերենում՝ **աճ-հիմքը** երբեք եզակիում չի հանդիպում, մինչդեռ **ak-n-ը**՝ երբեք հոգնակիում: Բառարաններում բերվող **akunk**, **akanč** հոգնակի ձևերը, ինչպես բառարաններն այդ մասին պարզորոշ վկայում են, չեն հանդիպում

նաև ականավոր, այսինքն՝ հին մատենագրերի մոտ: Համենայն դեպս հին հայերեն **akank** մի հոգնակի ձև է հանդիպում, սակայն «թանկագին քարեր» իմաստով, և ևս մի **akunk**, սակայն «աղբյուրներ» իմաստով (օր. Փաստոս Բուզ., Վենետիկ, 1832, էջ 212, ներքևից 9-րդ տողը), այսինքն՝ այն իմաստով անմիջականորեն չի կապվում **akn** «աչք» բառի հետ: **Akn** բառի այս նախնական քերական ձևը հնադարյանի տպավորություն է թողնում, իսկ ինչ վերաբերում է **k-ի** և **č-ի** հերթազարկությանը, ապա այն հիշեցնում է հայ. ձևերը՝ **oko**, **uten**. **očese**, **hոգն**. **očesa**, **uten**. **očesū**, երկակի՝ **oči**, **očiyu**, **očima**, մինչդեռ ոմգայնացած և ոչ ոմգայնացած հիմքերի հերթազարկությունը հիշեցնում է սնս. **akšnás**, **akšābhis** ձևերը, կողքին՝ **ákši**, երկակի՝ **akši**, **akšyós**, **akšibhyām**; **asthnás**, **asthābhis**, կողքին՝ **ásthi** և այլն: Որպես «աչք» բառի թեքման հնդեվրոպական հարկ է ավելացել նաև Յոհ. Ծմիդոսի «Pluralbildung», էջ 406՝ եզ. ուղղ. **óki**, երկակի ուղղ. **aki**, եզ. **uten**. **aknós** և այլն, այստեղից հետևում է, որ հայերենի հոլովումը, ճիշտ է, ոչ անմիջականորեն, սակայն մասամբ շեղակի, կարելի է բացատրել այն, որ թերևս հայ. **akan-ը** կարելի է բխեցնել հնդեվրոպական **oknós-ից**, հայ. **ač-k-ը** հնդեվրոպական **oki-ից**: Համենայն դեպս հայ. հոգնակին՝ **աճկ** և այլն ոչ թե հնդեվրոպական հոգնակիի, այլ **h. t.** երկակիի՝ **oki-** հետևորդն է:

Մեկ այլ կերպ է բացատրել Բարթոլոմեոսն նույն հիմքերի հերթազարկությանը այլ հիմքերի հետ (BB. XV, 25 և հաջ.): Արդյոք նա իրավացի է, թե ոչ¹, անգամ նրա տեսանկյունից ելնելով, **akn-ի** թեքումը դյուրին է բացատրվում՝ եզ. տրական **akan-ը** հնդեվրոպական **okén** ներգոյականի շարունակությունն է, հոգն. ուղղ. **աճկ-ը**՝ որպես **h. t.** երկակի թվի ուղղական **oki-ի** շարունակությունը, մնացած ձևերը նորակազմություններն են, ըստ այս երկու ձևերի:

óki, **oknós** և այլն ձևերի հնդեվրոպական հարացույցի հարցում Յոհ. Ծմիդոսը կարող էր հենվել սնս. **ákši**, **ókšnás**, **qոթ**. **augins**, հայ. **akn**, հայ. **okno** և հուն **πρῶτον** ձևերի վրա (Pluralb. 108 և 398), եթե անգամ այդ հիմնավորումներից ոչ բոլորն են այնքան թարմ և հաստատուն, ինչպես այդ ցանկալի կլինեի²: Ընդհակառակը՝ սնս. **ásthi**, **asthnás** և այլն թեքումը այն տպավորությունն է թողնում, որ այն հնդեվրոպական չէ, քանի որ ազգակից լեզուները **n-հիմքերի** և ոչ մի հետք չեն ցուցաբերում³, և այդ պատճառով էլ այդ և նման դեպքերում կարելի է ենթադրել, որ հնդկական թեքումը նախ հնդկա-

¹ Հմմտ. ընդհակառակը՝ Pedersen KZ. XXXII 264:

² Սնս. **akši=qենդ**. **aši= h.t.** **okši**, կապակցությամբ **hմմտ.** իմ «Vokalsystem» էջ 168, և Collitz BB. XVIII, 226:

³ Մինչև հուն. **ὄσκαός-ը** «խեցեղեղ» (KZ XXXII 390), որը, սակայն, դժվարությամբ չի ծառայելու գրականության համար BB. XVIII 23 որպես ապացույց:

կան հողի վրա է առաջացել: Համեմայն դեպս, համապատասխան ենթադրու-
թյունն է՝ նախնական ռնգայիններից զուրկ հիմքերի ռնգայինների օգ-
նությամբ ածանցումը հայերենի հողի վրա կարելի է իրական համարել երեք
հայկական հիմքերի համար, որի համար պատմական հին հայերենը որևէ այլ
օրինակ, որին կարող էին ընդօրինակել, չի ցուցաբերում: Այդ հիմքերն են՝ յեր
«ձեռք» (հուն. *χεῖρ*), օտն «ոտք» (հ. է. pod), ժւր «զուռ» (*Θύρα*) և այլն, որոնց
հնագույն թեքումը էս այստեղ, առանց փաստացի տվյալների, կրեբեն:

Եզակի		Հոգնակի
1) յեր «ձեռք»		
<i>Ուղղ.</i>	յեր	յերկ'
<i>հայց.</i>		յերս
անորոշ	յեր	
որոշյալ	z յեր	z յերս
<i>ւեռ.-տր.</i>	յերին	յերափ
<i>բաց.</i>	i յերանե	i յերափ
<i>գործ.</i>	յերամբ	յերաւկ
2) օտն «ոտք»		
<i>Ուղղ.</i>	օտն	օտկ'
<i>հայց.</i>		
անորոշ	օտն	օտս
որոշյալ	z օտն	z օտս
<i>ւեռ.-տր.</i>	օտին	օտիփ
<i>բաց.</i>	y օտանե	y օտիփ
<i>գործ.</i>	օտամբ	օտիվկ'
3) ժւր «զուռ»		
<i>Ուղղ.</i>	ժւր	ժւրկ' (<i>Θύρα</i> , <i>Ղուկ.</i> 11, 7; <i>drunk'</i> <i>πύλαι</i> Մատթ. 16, 18)
<i>հայց.</i>		
անորոշ	ժւր	ժւրս
որոշյալ	z ժւր	z ժւրս (<i>Θύραν</i> Մատթ. 6, 6)
<i>ւեռ.-տր.</i>	ժւրան	ժւրափ
<i>բաց.</i>	i ժւրանե	i ժւրափ (<i>ἀπό τῆς Θύρας</i> Մատթ. 28, 2)
<i>գործ.</i>	ժւրամբ	ժւրակ' <i>Յուդ.</i> 20, 19

Որ ռնգայնացումն այստեղ նոր երևույթ է, վկայում են նաև այնպիսի բարդ
բառեր, ինչպիսիք են՝ *jer-a-kert* (յեր բառի համար), *dr-a-kič* (<*dur-a-kič* ժւր
բառի համար) և այլն, մինչդեռ *akn* բառը բարդ բառերի մեջ միշտ ռնգայ-
նացած է հանդես գալիս (որպես *akn-* կամ *akan-*):

Ուշադրության է արժանի այն, որ *յերկ'* և *օտկ'* հոգնակիի ձևերը իմաս-
տով, ինչպես նաև *աճկ'-ը*, նախնական երկակի թվից¹ կարող են սերվել: Այս
դեպքում, ինչպես սլավոններենում (*oči, očima*) և սասկրիտի (*akṣi, akṣibhyām*)
որպես հիմք գործելիս է եղել ուղղականը, այնպես որ այստեղ ռնգային
հնչյուններ չէին կարող առկա լինել: Այդպես էլ մնաց, երբ հետագայում
նախնական երկակիի ձևին հոգնակիի վերջնաածանցները հավելվեցին:

Այսպիսով, այն ենթադրությունը, որ նաև *ժւրկ'-ը* մի ավելի հին երկակիից
է գալիս (= դրան երկու փեղկերը), ոչինչ չի խանգարում:

Հմմտ. սնս. *dvārāu* «դարպաս»:

2) ավ. սճի

Ֆիրլինգերի կողմից (KZ. XXVII 335) կյանքի կոչված ավ. սճի «ականջ»
բառը, չնայած Գելլոների՝ այն ժխտելու ապարդյուն փորձերին (KZ. XXX
517), մինչ օրս էլ համեմատական լեզվաբանությամբ զբաղվող լեզվա-
բանների և իրանագետների մոտ շարունակում է իր չարդարացված գոյու-
թյունը: Թերևս, վերջապես, արդեն ժամանակն է այդ ուրվականի վերջը տալ:

Բարի անձանց «ականջի» համար Ավեստան կիրառում է այդ *gaōša* բառը
= *հպրս. gauša*, *պրս. gōš*, ահրիմանական արարածների համար, *karena* բառը
= սնս. *kārna* մի երրորդ բառ «ականջ» բառի համար՝ իրանականում հայտնի
չէ: Եթե ավ. սճի-ի բառը այդ իմաստն ունեցած լիներ, ապա մենք իրավունք
կունենայինք սպասելու, որ ավանդույթը այդ մասին որևէ բան պետք է որ
իմանար, սակայն այդ չկա: Այն այս բառը ավելի շուտ թարգմանում է պիլ. *hōš*
«բանականություն, կարծիք, իմաստ» բառերով (*հմմտ. ys. 9, 28*), և այդ
իմաստը հարմար է Ավեստայի բոլոր տեղերին, ինչպես դրանում կարելի է
համոզվել և Darmesteter-ի նորագույն թարգմանություններից: *Հմմտ. vsp.*
15,1' ava padō ava zaste ava uši darayadwem «պահեք ոտքերը, պահեք ձեռ-
քերը, պահեք Ձեր դատողությունը (լավ գործեր կատարելու համար)»; *ys. 9,*
28' geurvaya he padave zāvare, pairišē uši verenūdi, skeñdem šē manō
kerenūdi: «Խլի՜ր նրա ոտքերի ուժը, մթազնի՜ր նրա դատողությունը, ցնցի՜ր
նրա հոգին»; *ys. 43, 15; daxšat ušyāi tušnā maitiš vahišā* «թող ուշադիրը

¹ Ավեստերենում ևս *asī* «աջ» բառը միայն երկակիում է հանդես գալիս (*հայց. asī, գործ. asibya*, մյուս դեպքերում միայն բարդությունների մեջ՝ *xšvašaši* «վեցաչքամի»), եզակիում և հոգնակիում նրա դիմաց օգտագործվում է *dōiθra-* (< *di* «տեսնել»):

սովորի լավագույնը հասկանալ», Geldner KZ. XXX 321, 334; «*que l'intelligence du champion du bien ait un signe de reconnaissance*», Darmesteter, հաստատան չէ! ys. 62, 4 «Տն'ր, օ՛ կրակ, mastim spāno xšviwrem hizvām (urune uši), xratūm pasčāēta masitem և այլն», «իմաստություն, սրբություն, պերճախոսություն (հոգու համար դատողություն)», այնուհետև իմացություն; yrune uši այս բառերը տաղաչափությունից դուրս են ընկնում, ուրեմն՝ հետո են մտցված; yt. 1, 27' pairi uši vārayādewem, hām gava nidarezayādewem, hām zanva zembayādewem; մթագնե՛ք նրանց դատողությունը, թուլացրե՛ք նրանց ձեռքերը, ուժազրկե՛ք նրանց ծնկները; yt. 1, 3: = yt. 22, 38' uši (xratūm, hizvām) ahurahe mazdāo yazamaide dareθrāi (mareθrāi, fravākāi) māθrahe speθtahe; «մենք մեծարում ենք հիշողությունը (իմացությունը, լեզուն)» Ahura Mazda-ի, պահպանելու (ուսումնասիրելու, հրապարակելու) համար սուրբ խոսքը, yt. 11, 2' aši uši karena gava dvareθra zafare - աչքեր, ձեռքեր, ոտքեր, բերան (չար մարդկանց); yt. 14, 56' uši pairidārayeθiti, daθma hō pairi urvaēsayeθiti «մթագնել դատողությունը, թուլացնել տեսողությունը?» «ils ont l'intelligence paralysée, la vue égarée» (Դարմաստետեր):

Այս բառը եղել է նաև պարսկերենում, որտեղից էլ այն նախնական (Արշակունյաց) ժամանակաշրջանում հայերեն է փոխառնվել որպես սժ, սեռ. uši = հիշողություն, դատողություն, միտք, հին հայերենում մի շատ գործածական բառ, որը հանդիպում է նաև զանազան բաղաբառային մեծերում՝ šamb-սժ «զիժ, խելագար», ap-սժ «սպուշ», Anuš (berd= ամրոց) մոռացություն:

Միջին և նոր պարսկերենում այս բառից ստացվում է hōs¹ (huš) «խելացիություն, դատողություն, ոգի», տե՛ս պրս. hōšyār, hušyār «խելացի, զիտակից` (< ավ. ušidāra)», huštvār «հասկանալի», hōšmand «զիտակից, խելացի» և այլն:

Այսպիսով, մի այդպիսի սժի «ականջ» չի եղել ո՛չ զենդերենում, ո՛չ պարսկերենում, ո՛չ էլ իրանականում առհասարակ, հետևաբար ավ. սժի-ն չպետք է մեկնաբանվի ավ. aši-ով, այնպես, ինչպես այդ արել է իր Pluralbild.-ում Յոհ. Շմիդտը:

3) սնս. ah

Սնս. ah «ասել, խոսել», կիրառվում է միայն կատարյալում (āthha, āha, āhathus, āhatús, āhus, Վեդայում միայն՝ āha և āhús), Osthoff-ի կողմից դիտվում է որպես հայ. asem (Perf. 174-175), լատ. ajo, հուն. ἄ ^ῆ ձևերին համարժեք և այսօր ևս, շնորհիվ այս համապատասխանության՝ Ֆիքի («Wörterbuch»-ում I, IV հրատ. էջ 163) բխեցվում է հ. ե. agh-ից (Ֆիքի մոտ azha-), մինչդեռ Բեզենթերգերը այս կապակցությամբ նկատում է, որ սնս.

attha-ն ավելի շուտ հ. ե. adh, քան agh (azh) ձևն է մատնանշում:

Ես ևս արդեն մի քանի տարի է, ինչ սնս. ah-ն բխեցնում եմ հ. ե. adh¹-ից, և այն էլ շնորհիվ ավ. 2 բառերի, որոնք նշվում են Zand-Pahlavi Glossary» էջ 9-ում:

Այստեղ 9-րդ տողում հանդիպում է զենդ. paityāda բառը, որը քարգմանվում է պիլ. pasaxv - gōbešn «պատասխան ճառ» և ավ. paitiastō - vačāo, որը քարգմանվում է պիլ. patirešn - gōbešn = «ընդունելություն, ճառ»: Մինչդեռ paitiastō - vačāo-ն մի այնպիսի բարդ բառ է, ինչպես նույն տեղում՝ 6-րդ տող uxδō - vačāo-ն, և քանի որ այն նշանակում է «խոսքեր ասող», ապա մենք այն, եթե համեմատելու լինենք պիլ. քարգմանության հետ, պետք է քարգմանենք «խոսքերը ընդունող կամ նրանց հետևող»:

Այսպիսով, paitiasta բառը ստուգաբանորեն բազմիմաստ է և բոլորովին էլ հաստատ չէ, որ այժմ առնչվում է paityāda-ի հետ:

Ես այժմ ավելի հակված եմ այն համարել ավ. paityāstar-ի հետ, ys. 35, 9 = «ընդունող», paityāsti-, ys. 53, 3, vsp. 15, 2 paitiasti - Afr. 1, 14 = «ընդունելություն, հնազանդություն» (hմմտ. Baunack Studien I, էջ 356-357), որոնց հետ այն համընկնում է հնչյունապես և որոնց նա վերաբերում է ըստ պահլավերեն քարգմանության:

Այսպիսով, մնում է միայն paityāda «պատասխան», կամ ինչպես Glossary-ն է քարգմանում «պատասխանել», որպես սնս. ah = adh-ի հենարան: Քանի որ զենդ. āidi, yt. 8, 48, որը Գելդները KZ. XXX 323, ծնթ. 3-ում համարում է սնս. ah-ի հետ (որպես կրավորական կատարյալի 3-րդ դեմք, ys. 43, 13-ից համապատասխանում է vāci-ին), բավականաչափ հաստատ չէ:

4) ավ. aša

Մարմնի մասերի անուններ ցույց տվող բառերի թվում զենդ.-պահլավերեն քառարանում էջ 10, տող 6 «կործք» և «կոնատակ» (kašaibya kašaeibya-ի դիմաց, այսինքն՝ kaša բառի երկակի թվի տրականը) բառերի շարքում հանդիպում է ašayāo բառը, արական սեռի երկակի թվի սեռական հոլովը՝ aša, կամ իզական սեռի ašē, որը, ըստ քառարանում տրվող բացատրության, ցույց է տալիս մարմնի ուսի և կրծքի միջև գտնվող մասը:

Քանի որ այստեղ խոսքը չի վերաբերում ոչ կոնատակին (ավ. kaša) և ոչ էլ ուսին (ավ. supiti), ապա ինձ թվում է՝ մնում է միայն «ուս» հասկացությունը և ավ. երկակի թիվը aša կամ ašē, որոնք երկուսն էլ «ուս» են նշանակում: Այս

¹ Այժմ J. Leumann ևս իր «Etym. Wörterb. der Sanskrit-Sprache»-ում էջ 28-29 իմ դրդմամբ նույն կարծիքն է հայտնում:

դեպքում բառը վերաբերում է գերմ. Achsel «ուս» բառին, հրգ. ahsala և այլն, լատ. axilla, ala (axla-ից), որ հավանաբար կապվում է գերմ. Achse, սնու. àkša. հուն. ἄξων, լատ. axis և այլնի հետ:

Այստեղից ճիշտ է, որ Տ-ն՝ ավ. ašayāo, մատնացույց է անում հ. ե. ks-ն:

5) ավ. vikāya

Ֆր. Մյուլլերը WZKM. V 263 քննարկել է «վկա» հասկացությունը ցույց տվող պրս. և հայ. բառերը և քննարկել է նրանց համապատասխանության կապակցությամբ գոյություն ունեցող դժվարությունները: Մակայն հանգամանքներն ավելի են խճողված, քան Ֆր. Մյուլլերն է կարծում:

Եթե այդ բառերը հանգեցվեն ավ. և հայրս. *vikāsa-ին, ապա պիլ.-ում պետք է սպասել vkās (այսինքն՝ vikās) (*հմմտ.* պիլ. vnās = պրս. gunāh < *vināsa-ից), սակայն հանդիպում է gukās (կամ gūkās, gōkās)¹, ուրեմն, եթե այս մի հին ձև լիներ, ապա այն *vikāsa-ի հետ չէր կարող առնչվել ընդհակառակը՝ *vikāsa-ն նպրս. պետք է gūgāh տար (*հմմտ.* gunāh = *vināsa), մինչդեռ այստեղ հանդիպում է guvāh կամ guva, որն առնչվում է պազ. guvāh-ի հետ², guvāi «testimony» Shik.- Gum. - Vij. 247 և պիլ. guvak-ի «testimony»³:

Այսպիսով, պահլավերենում իրար կողքի հանդիպում են իրար նկատմամբ անհամատեղելի gūkās կամ gōkās և guvāk ձևերը: Հայ. vkay բառը չի կարելի այս երկուսի հետ համադրել (որպես պարսկական փոխառություն), չի կարելի համադրել նաև զենդ. *vikāsa-ն, որին հայերենում պետք է համապատասխաներ vkas կամ vkah ձևերը:

Հայերենի vkay ձևը, եթե այն անգամ պարսկական փոխառություն է, ենթադրում է հայրս. vikāya- ձևը, որպես իրեն նախորդող ձև, որն ավեստերենում պետք է հնչեր vīkāya - և այն իսկապես առկա է Zand.-Pahlavi-Glossary-ում: Այստեղ էջ 22-ի, տող 5-ում տրվում է vaikayō (եզակի ուղղ.) = պիլ. gōkās, իսկ էջ 43, տող 13-ում՝ vikaichē (եզակի սեռ.) = պիլ. gōkās, որով հաստատվում է vikāya - «վկա» իմաստով, զենդ. մի հիմք, որը լիովին համընկնում է հայ. vkay «վկա» բառի հետ: Որպես հ. ե. հիմք ձև կարող էր vikoy-o-ն նրա կողքին դրվել (արմատը koi, čei, čī) և ավ. vi-či-ra «որը կարող է վճռել» իմաստով:

¹ West Glossary and Index. էջ 280, Shikand-Gumanik-Vijar, էջ 247 և այլն:

² Minōkh Gl. 95.

³ Gloss. and Ind. էջ 273.

6) պազ. azg

«Shikand-Gumanik-Vijar»-ի էջ 236-ում հանդիպում է պիլ.-պազ. azg = «ճյուղ» բառը: Եթե ճիշտ է կարդալու ձևը, ապա այն վերաբերում է հուն. ὄσχος բառին, և եթե Բարթոլոմեոսն¹ իրավացի էր, ապա նաև սնու. ádga-«ցողուն», բառին:

Մակայն, եթե այն սխալ կարդացված azd բառն է (պիլ. d-ի և g-ի գրությունը չի տարբերակում), ապա այն = հուն. ὄζος բառին, հայ. ost «ստ», got. asts:

7) հայ. matani

«Մատանի» (Ring = Fingerring) հասկացության համար կիրառվող բառերը միանգամայն հասկանալիորեն մեծ մասամբ ածանցված են «մատ» հասկացությունն արտահայտող բառերից, այնպես որ հուն. δακτύλιος < δάκτυλος, պրս. anguštarī, anguštarin < anguš, նույնն է նաև հայերենում՝ matani (δάκτυλιος, Ղուկ. 15, 22), «մատանի, կնքամատանի, կնիք», matn բառից փերջածանցով ածանցված բառ:

8) նպրս. Iran

Պարսկական կայսրության այսօրվա անունը՝ Iran, այսինքն՝ irān, որը Ֆիրդուսու մոտ դեռ eran է հնչում, որքան ինձ հայտնի է ընդհանրապես նույնացվում է զենդ. airyana «արիական» բառի հետ: Հմմտ. նախկինում՝ Justi «Handbuch der Zendsprache», տե՛ս վերը՝ airyana, Spiegel «Eranische Altertumskunde» I, էջ 211, Altpers. Keilinschriften, էջ 207, այժմ նաև՝ Darmesteter «Le Zend-Avesta» II, էջ 6, ծնթ. (Փարիզ, 1892):

Մրան կարելի է հակադրել այն, որ այդ դեպքում հայրս. airyana-ն նպրս. ērān, irān պետք է հնչեր: Մակայն անկախ սրանից, մեկ այլ բացատրություն ինձ ավելի հավանական է թվում և բերված կարծիքի համեմատությամբ որոշակի առավելություն ունի, առավել ևս, որ այն հիմնականում վերաբերում է հնչյունական կազմին:

Հնագույն Սասանյան արձանագրություններում Ardašir I-ը (226-241) իրեն անվանում է malkan malka Airan = βασιλεύς βασιλέων Ἀριανῶν, իսկ նրա որդի Šāpūr I-ը (241-272)՝ malkan malka Airan u Aneran կամ (Chaldaeo-Pahlavi-ում) malkin malka Aryan u Anaryan, այսինքն՝ Երանի և Աներանի արքայից-արքա: Եթե այդ տիտղոսը թարգմանելու լինենք՝ պահպանելով հին պարսկերենի շարադասությունը, կստացվի՝ xšāyadīyānām xšāyadīyā Ari-

¹ Bartholomae ZDMG. XLVI 305.

yanām uta *Anariyānām, այսինքն՝ արիացիների և ոչ արիացիների ար-
քայից-արքա, որտեղից և պարզվում է, որ Iran = eran = պիլ. eran և aryān =
հայրս. հոգն. սեռ. Ariyānām և նախկինում նշանակում էր ինչպես արիացիներ,
այնպես էլ՝ արիացիների երկիր:

Հմնտ. հայրս. Mada = der Meder և Medien, Parsa «պարսիկ» և «պարսիկ-
ներ», հայ. Պարս-ք Pars-k' և այլն: Որ, այսպիսով, Iran-ը ի սկզբանե հոգն.
սեռական է, զարմանալի չէ, այլ միանգամայն օրինաչափ երևույթ է, քանի որ
միջին և նոր պարսկերենի հոգնակիակերտ -an վերջավորությունը գալիս է
հին պարսկերենի հոգնակի սեռականի -anām վերջավորությունից, *հմնտ.*
նաև՝ պրս. man «ես» = հայրս. manā «իմ» և այլն:

Արիացի և ոչ արիացի արտահայտությունները հայերը փոխ են առել
տարբեր ժամանակներում երկու անգամ, այն ժամանակ, երբ պարսիկները
դեռ Ariya-ն և Anariya-ն արտասանում էին որպես Ari-k' և Anari-k' (հոգն.
ուղղ.) և ավելի ուշ՝ Սասանյանների ժամանակ՝ Eran և Aneran, ինչպես
Եղիշէի մոտ Eran և Taneran է կարդացվում:

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՏՈՐ I

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՄԱՄ I

Պարսկական և արաբական փոխառությունները հին հայերենում

Իմ կողմից պլանավորված հայերենի քերականության առաջին հատո-
րում համառոտակի պետք է քննարկվեր հայերենի ստուգաբանությունը, երկ-
րորդ հատորում՝ հայերենի լեզվական նյութը՝ արմատական բառերը, վերջա-
ծանցներն ու նախածանցները, երրորդ հատորում՝ հնչյունաբանությունն ու
ձևաբանությունը, ինչպես նաև՝ շարահյուսությունը: Առաջին հատորի ներկա-
յացվող առաջին մասն ընդգրկում է պարսկական և ասորական փոխառու-
թյուններն ու օտարաբանությունները հայ մատենագրերի մոտ հանդիպող
պարսկական անունների հետ միասին, որոնք, շնորհիվ իրենց հնադարյան
ձևի, խիստ կարևոր են պարսկերենի հնչյունների պատմության համար: Երկ-
րորդ մասը կներկայացնի ասորական և հունական փոխառյալ և օտար բա-
ռերը, ինչպես նաև մինչ այս ստուգաբանված բնիկ բառերը, անվանացանկի
և ներածության հետ միասին: Նյութը գործնական նպատակով դասավորված
է այբբենական կարգով: Փոխառությունների դասակարգումն ըստ բառիմաս-
տի թերևս ավելի հետաքրքիր կլիներ, սակայն որոշ նկատառումներով այդ
ինձ նպատակահարմար չքվաց: Պարսկական բառերի հնչյունական հարա-
բերությունների կապակցությամբ ամենակարևորը ես նշել եմ իմ “Persischen
Studien” աշխատության մեջ (էջ 13-15), սակայն ես ինձ իրավունք եմ վերա-
պահում, ստուգաբանությունն ավարտելուց հետո, բոլոր փոխառությունների
հնչյունական հարաբերությունները մանրամասն հետազոտության ենթար-
կել, որը, հուսով եմ, որոշ լույս կսփռի հայոց լեզվի պատմության, որոշ բառե-
րի փոխառության հարաբերական ժամանակաշրջանի և այլ բաների վրա:
Այն ապացույցները, որոնք ես բերել եմ (էջ 3-8), ցանկի և հապավումների հետ
միասին, կոչված են տեղեկություն տալու առաջին հերթին այն մասին, թե որ
դարին են վերաբերում այդ փոխառությունները, ինչպես նաև նրանց կիրառ-
ման հաճախակիության մասին: V դարում քաղաքացիական իրավունք ստա-
ցած փոխառությունների կողքին կամ բերվում են բազմաթիվ այն աղբյուրնե-
րը, որտեղ դրանք հանդիպում են, կամ նրանք կրում են «հին և հաճախակի»
պիտակը, կամ նրանք տրվում են քաղվածքներում, կամ նշվում է և այլն, և
այլն: Այնտեղ, որտեղ նշվում են միայն մեկ կամ քիչ աղբյուրները, տեքստը գը-
նում է առանց «և այլն» հավելման: Ընդհանուր առմամբ պետք է ենթադրել, որ

այդ բառերը միայն մեջբերումներում են հանդիպում: Տե՛ս օր. **ataš** «կրակ» էջ 92, **barsmunk** “Barsomzweige” (միայն Եզնիկի մոտ) էջ 119, **kotak** «փոքր» էջ 173, **rat** «տեր» (իբրև մակդիր), էջ 233 **vzurk** «մեծ» էջ 246 և այլն: Ըստ այդմ էլ հնարավոր կլինի նաև որոշել, թե խոսքը վերաբերում է քաղաքացիական իրավունք ստացած փոխառություններին, թե որևէ օտար բառի լոկ տառադարձությանը:

Ես հավաքագրել եմ միայն այն զուգադրումները, որոնք ճիշտ են համարում, կասկածելիները նշել եմ որպես այդպիսիք, սխալները՝ ուղղակիորեն մի կողմ են թողնված: Ով այստեղ չի գտնի նախկինում տրված որևէ մի բացատրություն, չպետք է համարի, որ այն վրիպել է իմ ուշադրությունից, այլ՝ որ ես այն սխալ եմ համարում: Այն բանի համար, թե ինչու է այդ այդպես տրված, գիտակները հեշտությամբ իրենք հիմքեր կգտնեն, այլ դեպքերում ես յուրաքանչյուր անգամ պատրաստ եմ դրանք ըստ պահանջի բացատրել: Ով, անշուշտ, ինչպես այդ Մենեվիշեանն է պնդում (Հանր. և ամսօրեայ, 1896, էջ 183), որ իբր ինձ մոտ շատ ստուգաբանություններ բացակայում են և այդ անհիմն պնդումը փորձում է հիմնավորել հայ. **աղիս** *alius* «աղյուս» բառի պրու. *āxis* “later formatus”-ի և էլ ավելի անհաջող զուգադրություններով, ապացուցում է միայն նրա՝ այս ասպարեզում սեփական կարծիքի թերի լինելը: Կարևորը ոչ թե ամբողջ նյութի անքննադատ հավաքագրումն է, այլ այն, որը մետաղը շլաքից անջատվի և այն հեռացվի:

Պարսկական փոխառությունների մեծ մասը սերվում է պարթևական ժամանակաշրջանից և մեզ օգնում է վերականգնելու մի լեզու, որի հնչյունական հարաբերակցության շուրջ, նրա սեփական փաստաթղթերից ելնելով, մենք միայն շատ թերի գաղափար ունենք պահլավերենի մասին: Այդ տեսանկյունից նշված բառերը միանգամայն առանձնահատուկ նշանակություն ունեն և նրանց չի կարելի համեմատել օր. հունական փոխառությունների հետ լատիներենում կամ նույնիսկ նոր հունարեն փոխառությունները թուրքերենում և իտալերեն փոխառությունները պլեաներենում: Այս բոլորից այն լեզուների մասին, որոնցից նրանք փոխ են առնված, մենք շատ քիչ տեղեկություններ ենք քաղում, մինչդեռ պարսկական փոխառությունները մեզ շատ նյութ են տալիս պահլավերենի մասին: Շատ դեպքերից բերենք միայն մեկ օրինակ: «Միջոորդ», «պաշտպան», «դատապաշտպան» հասկացության արտահայտման համար Վեստը՝ պահլավերենի լավագույն գիտակը, բերում է **dātōgōb** բառը, ավելի ուշ՝ **yēdatō-gōb** կամ **dādak-gōb**, Ֆրիդրիխ Մյուլլերը, մի տարբերակի հիման վրա՝ *šatrānak*, որը պարսիկներն իրենք են *jādangō* արտասանում (պազենդերենում): Այն, որ այդ բառը պահլավերենում *jātāgōw* (գրությամբ՝ *jātāgōb*) է հնչում և, այսպիսով, բխում է հայրս. **yāta-gauba* ձևից, մեզ հայտնի է դառնում միայն հայերեն «ջատագով» *jatagov* (էջ 232)

փոխառության շնորհիվ, *hmdm*. ZDMG 46, 324: Հայերենի օգնությամբ է հաճախ հնարավոր դառնում նաև բացատրել պահլավերենի այն բառերը, որոնք պահլավերեն գրականության մեջ այսօր առկա մնացորդներում չեն պահպանվել, հաճախ չեն հանդիպում նաև ինձ և նոր պարսկերենում: Հմմտ. **պատուար** *patvar* (էջ 226), **պատրոյկ** *patroik* (էջ 227) և այլն: Իսկ նման բառեր հայերենում, անշուշտ, դեռ բավարար չափով կան, միայն թե շատ բառերի կապակցությամբ, որոնք ենթադրվում են որպես փոխառություններ, մենք մեր տրամադրության տակ դեռ միջոցներ չունենք հաստատ ապացույցներ բերելու, որ նրանք իսկապես փոխառություններ են: Այնուհետև, թե ինչ արժեք ունեն հենց այդ փոխառությունները պարսկերենի հնչյունաբանության հարցում, դրան ևս ես հաճախ եմ անդրադարձել իմ “*Persischen Studien*”-ում, հետագա ուսումնասիրությունները ևս մեզ այդ վերստին կապացուցեն: Քանի որ հայերենը մեծապես ճշգրտությամբ է տալիս այն պարսկերենը, որը խոսվել է պարթևների ժամանակաշրջանում, անգամ հայերենի այբուբենի թերի լինելու դեպքում, օրինակ այն, որ հայերենը չի տարբերակում երկար և կարճ ձայնավորներ կամ հայերենի ձայնավորների ասպարեզում գործող օրենքները այն բանի համեմատությամբ, ինչ նա ունի և ազատություն է առնում, միայն չնչին չափով կարող է վնաս պատճառել:

Պարսկական փոխառությունները շատ կարևոր են նաև այլ կապակցությամբ: Քանի որ, ինչպես այդ մասին արդեն շարադրված է էջ 16-ում, եթե իմ կողմից նշված բառերը բնիկ հայկական բառերից որպես փոխառություններ անջատվեն, ապա մեկընդմիջտ լուծված կլինի նախկինում գոյություն ունեցող բանավեճը՝ հայերենի դիրքի և նրա իրանական լեզուների հետ ունեցած փոխառնչման մասին: Որ այդ, սակայն, այդպես է, ինձ համար կասկածից դուրս է, և ես լիովին վստահ եմ պարսկերենին և հայերենին քաջ գիտակ և լեզվաբանորեն պատրաստված գիտնականների համաձայնության մեջ: Կարևորն էլ հենց այդ է: Որոշ բառերի կապակցությամբ կարելի է վիճել և դրանք կարող են պարսկական փոխառություններ բաժնից մեկ այլ բաժին փոխադրվել, հայերենի դիրքի մասին դատողությունը դրանից այլևս չի փոխվի:

Առանձին համարների կապակցությամբ թող ինձ իրավունք վերապահվի լրացումներ կատարել և մի քանի դատողություններ կցել, որպեսզի բացատրվեն այս հարցի կապակցությամբ այլ կարծիք ունեցող լեզվաբանների հետ, մասնավորապես սահմանազատվեմ Մարկվարտի նույնքան սրամիտ, ինչքան խորը գիտական “*Untersuchungen zur Geschichte von Eran*” *Philologus* 54 (N. F. 8) 489-527 և “*Beiträgen zur Geschichte und Sage von Eran*” ZDMG. 49. 628-672” աշխատություններում և Յուստիսի իրանական անունների մոնոմենտալ գրքում արտահայտված կարծիքներից:

Էջ 1-ի կապակցությամբ ես հայ. “f”-ն նշել եմ կամ որպես կոկորդային “f”,

և կարծում են, որ հայերենի երկու “լ”-ն “f” և “l” միմյանցից տարբերվում են որպես կոկորդային և քմային, «կոշտ և նուրբ» կամ «խուլ» և «ձայնեղ», ինչպես լիտվերենի և սլավոներենի երկու “l”-ն, *հմմտ.* Sievers Phonetik § 293 և 294: Հօգուտ այլ կարծիքի են խոսում՝

1) “f”-ն հետագայում համընդհանուր «γ» է տալիս (*հմմտ.* հհայ. Paulos = ժամանակակից արևմտահայերեն Բողոս Boyos):

2) Մինչդեռ հին փոխառություններում օտար “l”-ն, որպես կանոն, “f”-ով է արտահայտվում, **e** և **i** ձայնավորներից հետո հաճախ “l” է հանդիպում: Մեյեն (MSL 8, 299) “f”-ն դիտում է որպես “l” «հետին շարքի և implosive» և իրավացիորեն նկատում է, որ բնիկ հայկական բառերում բաղաձայններից առաջ նախկինում միայն “f” (ոչ “l”) է կանգնելիս եղել, էջ 27, 25: Արշամ Aršam անունը Մովս. Խորենացու մոտ (էջ 97 և հաջ.) = Arjam և Սեբեոսի մոտ (10), ըստ Յուստիի (Namanbuch էջ 29) և Կարիերի (Carriere, Légende d’ Abgar էջ 380) աղավաղված ասորական ԱԲՇԱՆ անունն է, *հմմտ.* Abgar Aršamay «Եղեսիայի արքա» «Թուրք առ Արգար»-ում, Վենետիկ, 1868, էջ 4 = Abgar Arjamay, Եւեթ. պտմ. էջ 61, ասոր. ԱԲՇԱՆ ԻՇԱՆ «Սև Արգար», “Philipps, the Doctrine of Addai”, էջ 1: Սակայն ակնհայտորեն հայրս. Aršama-ն հայերին հայտնի է եղել որպես Aršām էջ 28, 31: Artasēs-ը հայ հեղինակների մոտ հանդիպում է միայն որպես պարթևների և հայերի անուն, Artasir-ը (= պրս. Ardasir)՝ Մամիկոնյանների Մանուելի որդին մերթ անվանվում է Արտաշես Artasēs (Փ. Բուզանդ 242), մերթ՝ Արտաշիթ Artasir (Փ. Բուզանդ 256), իսկ ըստ Մ. Խորենացու, պարսից արքան հայ վերջին արքայի Արտաշեսի անունը Artasēs, վերջինիս թագադրության ժամանակ, փոխում է Artasir-ի: Այնուհետև Artasir-ը հանդիպում է որպես հայ-արշակունյան Արտաշես անվան պարսկա-ասսանյան համարժեք, և երկու անունն էլ ծագումով նույնական են: Հմմտ. W. Schulze. KZ 33, 219: Սակայն Յուստիին “Namenbuch” (էջ 36) և Մարկվարտը “Untersuchungen” (էջ 523 ծնթ.) այդ երկու անունները սահմանազատում են միմյանցից և Արտաշեսը Artasēs (Արտաշիս) մեկնաբանում է որպես հայրս. *Artaxšaya(n)s: Սակայն չափազանց տարօրինակ է, որ հայրս. անունը ոչ հին, ոչ միջին, ոչ էլ նոր պարսկերենում չի հիշատակվում, և պետք է, որ միայն հայերի մոտ պահպանված լինի, ինչպես նաև ընդհակառակը, որ հայրս. Artaxšaθrā-ն, եթե Արտաշեսից պետք է անջատել, ապա այն չպետք է հանդիպի որպես հայկական անուն, և պետք է, որ միայն պարսիկների մոտ պահպանված լինի, այնպես որ այդ անվան հետ հայերը պետք է ծանոթացած լինեին միայն Սասանյանների ժամանակաշրջանում՝ որպես պարսից արքայի անվան: Մրան ավելանում է նաև այն, որ *Artaxšaya(n)s-ը միջին պարսկերենում ոչ թե Artasēs, այլ *Artašai պետք է որ տված լիներ: Միջին պարսկերենի Artasēs-ին գալու համար, պետք

է որ հին պարսկերենում նրան *Artaxšayasa նախադրած լինեին, մի բան, որ ոչ-ոք չի անի: -էջ 30, 33 Մարկվարտն իր “Untersuchungen” աշխատության էջ 510-ում Արտաբավոց-ը դիտում է որպես Արտաբավոց-ի ավելի ուշ շրջանի ձև, ինչպես -βάρτε-ը (Μεγαβάτης, Αρταβάτας) որպես -πάτης-ի (Αρταπάτης) ավելի նոր ձև և այլն, որի պատճառով էլ $p > b$, v միջձայնավորային հնչեղացումը նա շատ վաղեմի է համարում, որը ես ին “Pers. Stud.” աշխատության մեջ (էջ 180) ինձ իրավունք վերապահեցի վերագրել միայն մեր թվարկության 4-րդ դարին: Զանի որ Հերոդոտի և Էսենոֆոնի մոտ՝ Αρταβάτης, Αρταβάτας (վերջինիս մոտ Αρταπάτης-ին զուգահեռ), Հերոդոտի մոտ Αρτάβαυοc, ձևերն են հանդիպում, ապա հնչեղացումը իրականում շատ ավելի վաղ ժամանակներին պետք է վերաբերեր, նույնիսկ այնքան վաղ, որ անհավատալի է թվում: Այսպիսով, ես ժխտում եմ այս վաղ հնչեղացումը նաև պարսկերենում: Այնուհետ, որտեղ հունարենում նույն մարդու համար տրվող անունների մեջ “p”-ի կողքին “b” է հանդիպում, ստիպված պետք է լինեն այդ հնչեղացումը հունարենին վերագրել և ենթադրել, որ հույները միայն ժողովրդական ստուգաբանությամբ են անունը ուղղել (հմմտ. παραι-βάρτε և այլն), ինչպես նրանք իրենց սովորաբար որոշ ազատություն են վերապահել պարսկական անունները վերաարտահայտելիս (*հմմտ.* Μεγα = հայրս. бага-, Σμέρδιc = հայրս. Bardiya և այլն): Որովհետև միայն հույներն են հաստատում այդ հնչեղացումը, որը միայն մի արամեերեն ԴԴՄՇԱ որպես ուղղում ԴԴՄԵԲ = հայրս. nipištam բավարար ապացույց չի գտնում, մանավանդ որ արամեական մյուս վկայությունները, ինչպես, օր. āxašdarpanayyā (տե՛ս էջ 208) դրան դեմ են խոսում: Ուստի և ես պնդում եմ, որ մի ինչ-որ հայրս. *Artapān- ձևը պարսկերենում հենց պարթևների ժամանակաշրջանում պետք է որ մնացած լինի որպես *Artapān և միայն որպես *Artapan էլ հայերեն է մտել: Զանի որ հայրս. “p”-ն միայն ռեզայիններից հետո է պահպանվել “b” տալիս (Pers. Stud. 179-180), մնացած դեպքերում, սակայն, պահպանվել են հայերենում պահպանվում է որպես “p”: Հատուկ -pān ձևն է որպես բաղադրության երկրորդ բաղադրիչ այնքան հաճախ հանդիպում պահպանվել են (Darmesteter Etud. iran. I 290) և հայերենում (մարզպան marzpan = պիլ. marzpan, պահապան pahapan = պիլ. pāspān, պարտիզպան partizpan և այլն, տե՛ս էջ 221), ուստի ոչ որի իրավունք չի վերապահվում ենթադրելու, որ այն իբր բացառության կարգով մի անգամ էլ- bān = -vān է տվել: Ընդհակառակը, ամեն ինչ խոսում է հօգուտ այն բանի, որ հայ. Արտաւան Artavan, թալմուդ. ארטאן, հուն. Αρτάβαυοc սերվում են հին պարսկերեն մի ինչ-որ *Artabnānu- ձևից: Հայրս. -pān-ի մասին տես, իմիջիայլոց, ստորև՝ էջ 208-ում:

Էջ 35. 49 Այնուհետև Γωτέρζե (դրամ) ZDMG. XLIX 628:

Էջ 37, 57 տե՛ս նաև՝ արար. *Dīvdad* Tabari-ի մտն և այլն: *Justi Namenbuch* էջ 85:

Էջ 38, 60 Հմմտ. *Justi Namenbuch* էջ 87:

Էջ 40, 68 Մարկվարտը այժմ իրավագիտուն մեթոմ է *Zadriades-Münze-ն* վկայակոչելով *Friedländer-ի Repertorium-ը* էջ 236, *Fabricius-ի* “*Theophanes von Mytilene*” էջ 130: Այսպիսով, իմ դիտողությունը այլևս չպետք է վարկած համարել և հայ. **Zareh-ը**, անշուշտ, պետք է համադրել *Ζαριάδρις-ի* կամ *Ζαριάδρις-ի* հետ: Մրանով հնարավոր է դառնում պր. *Zarēr-ը* հնչյունապես քերևս նրա հետ միավորել, մինչդեռ գործնականորեն այն վերաբերում է գեոն. *Zairivairi-ն*, որում ես չեի կարող չտեսնել պիլ. *Zarēr-ի* սխալ փոխակերպումը (*Marquart Untersuchung* էջ 523): Այս բոլոր փոխակերպումների հետ մինչև օրս ոչինչ չի պատահել! Հայ. Չարեհ-ը *Zareh* դեռ Սեբեոսի 6 մտն է հանդիպում = Մ. Խորենացի 60:

Էջ 41, 74 Այստեղ կարծես թե բացակայում է *Zradat-ը* (*Justi Namenbuch*, էջ 387): Բայց այն ոչ թե անուն է, այլ պարզապես ածական և նշանակում է «սխալ» *հմմտ.* Յովհ. կթ. էջ 65:

Էջ 42, 75 Այնուհետև Չրուան *Zrvan* = *Κρόνος* Մ. Խորենացի 15, ներքևից տող 10, **Չրուանեան** *Zrvanean* Կալիսթ. 45 = *Κρονίων* *Ilias* I 528 (*WZKM.* 9, 292), **Չրուան** *Zrvan* «Երկնքի որդի» *Philo de providentia* 73, 3 (այսինքն՝ *Kronos*, Ուրանի որդի):

Էջ 44, 82 Հայ. **Խոսրով-ը** *Xosrov* նախադրում է պր. *Xosrov* արտասանությունը (*հմմտ.* հուն. *Χοσρόης*), քանի որ *Xusrov-ը* հին հայերենում *Xsrov* (*հմմտ.* *dsrov* էջ 145), իսկ նորում՝ *Xusrov* պետք է տար:

Էջ 48, 99 Ըստ Մարկվարտի “*Untersuchungen*” աշխատության (էջ 515) *Phradates-ը* (*Curtius*) ուղղակիորեն *Αύτοφραδάτης-ի* դիմաց է կանգնած:

Էջ 50, 105 Պարսկերեն **Minōčīhr-ը** կարդա *Manōčīhr*, *Nöldeke* “*Das iranische Nationalepos*” էջ 37, նույն տեղում, ծանոթություն 2: Իմ «որն է աստծուց» թարգմանությունը Մարկվարտի *ZDMG* դիմաց ճիշտ է: Դերանվանական վերջնահանգը, ըստ *m-nū* = պր. *kē*, բացակայում է նաև արձանագրության մեջ 11, 12 և 14 տողերում:

Էջ 54, 115 *Mihrān* = *Mihrdāt-ի* կարճ ձևը, *Nöldeke Nationalepos* էջ 7, ծնթ., *Marquart ZDMG.* 49, 634.

Էջ 54, 116 *niv-salavurt-ի* կապակցությանը տե՛ս *Justi, Namenbuch* էջ 230:

Էջ 55, 119 *Yeztayar-ի* կապակցությանը տե՛ս բացի Յուստիի “*Namenbuch*”-ից (էջ 147), նաև պր. *izadyār-ը*, որպես *Vis u Rāmin* 121, 6 (*v. Stackelberg*):

Էջ 55, 121 Այդ անունները «Վարք սրբոց»-ում (II 124 և հաջ.) նշվում են որպես *Yiztibuzit, Maxoš* և *Beršapuh*: *Yiztibuzit-ը* սերվում է *Pārs a. a. O.* 128, այսպիսով, *Be(r)šapuh-ը* իսկապես ընկած է եղել *Pārs-ում*:

Էջ 56, 124: Այնուհետև, բացի *Ners-šapuh-ից* Վազար Փարպեցի 502, հանդիպում են նաև՝ *Ners-merh, Ners-mihr* Մովս. Կղնկտ. I, 96 (իրատ. Մոսկուա 10):

Էջ 61, 137 Այնուհետև հիշատակության են արժանի՝ *Šērgir, Sergir* արքա Վեկաց (*Lezghier*) Մ. Խորենացի 226, Մովս. Կղնկտ. I, 117 = պր. *šērgir* «առյուծներ բռնող, խիզախ»:

Էջ 63, 140 *Košm*, այստեղ ևս պր. *Kōmiš-ի* դիմաց, տեղանվան հետ նույնական է, էջ 46, 92, *Marquart ZDMG.* 49, 639:

Էջ 70, 158 *Rē* = *Rai* անվանն է վերաբերում նաև *ražik* անունը «*Rai-ից* սերվող» Վարք սրբոց II, 128, 4 = պր. *rāzi*, պիլ. *rāčik*, *Pers. Stud.* 226, հուն. *Ραζικηνή* “*Rai*”, ասոր. *bēš rāziqāyē* “*Rai*” *ZDMG.* 49, 628: Այս *ražik-ը* խոսում է հոգուտ Մարկվարտի *ZDMG.* 49, 664, թեև այն ավելի ուշ է հանդիպում և կարող է **račik-ի* ավելի նոր ձևը լինել: Եվ եթե պր. *tāzi* = հայ. *tačik* < *Tai* (ըստ Նյոդդերեի), չե՞ որ կարող է նաև *rāzi-ն Rai-ից* կազմված լինել: Ինձ մտն կասկած է հարուցում նաև այն, որ պիլ. *-Tk* վերջնահանգը դեռ միջին պարսկերենում պետք է որ նշված բառի քնայնացումն առաջ բերած լինի՝ **ray* = հայր. *Ragā* **rajik-ի* դիմաց (կամ՝ ըստ Մարկվարտի **rāy-ից* **rajik*): Գերադասելի կլիներ այդ դեպքում ըստ պր. *xūzi* = հայ. խումբիկ *xužik* = հայր. (*h*)*juvziya* < (*h*)*uvsza* պարսկերեն *rāzi-ն* = հայ. **ռաժիկ** *ražik* հետ տանելու դեպի հայր. **rajiya* < **ragiya* *Ragā-ից*: Սակայն ինձ միանգամայն բնական է թվում պր. *zi* վերջնահանգի դիմաց *ji-ի* առկայությունը ուղղակիորեն հետո, որտեղ այն նույն դերն ու նշանակությունն ունի, նույն ծագումը ենթադրել (պիլ. *čik, հմմտ. sagzi* < **sakčik*), եթե այն, ինչպես այս դեպքում է, հնչյունապես հնարավոր է:

Էջ 71, 160 **Ռուստամ** *Rustam* անվան համար բերված տարբերակներից հավելվում են նաև պր. *Rustahm* և *Rōsitam* ձևերը *ZDMG.* 49, 731, *հմմտ.* *Vullers Wb. s. v.*: Այժմ, սակայն, **Ռուստամ** անունը ևս (ըստ *Justi-ի Namenbuch-ի* էջ VIII, *Nöldeke, Nationalepos* էջ 81) հարաբերակցվում է իրեն մոտ *Rōdāba* անվան հետ, և քանի որ *Rōdāba-ն* գալիս է մի ենթադրական **Rōtāpak-ից*, *Rustam-ը* հարկ է հետ տանել դեպի *Rōtastahm* (*Nöldeke* նշված տեղում) = հայր. **rautastaxma*, ինչպես ես այդ արդեն արել եմ իմ “*Pers. Stud.*”-ում էջ 251: Այսպիսով, ես Մարկվարտի հանդեպ իրավացի եմ *ZDMG.* 49, 643:

Էջ 73, 167 Այնուհետև արժանահիշատակ է հայ. **Սնրսառ** անունը, եթե այն, ինչպես այդ ենթադրում է *Justi-ն* իր *Namenbuch-ում* (314), սերվում է պարսկերենից = *Sunbād* և *Sunfād*, այսինքն՝ *Sunpād* (?), Մարկվարտը (*ZDMG.* 49, 661) ըստ այդմ սույն անունը մեկնաբանում է որպես «չնից պաշտպանված», այսպիսով, նա այն նույնական է համարում հայր. **su(n)pāta* կամ **sunapāta?* ձևերի հետ: Սակայն անհավանական է թվում, որ պարսկերենում իրա-

նական sun- բառի թերական ձևը միայն այստեղ պահպանված լինի (զենդ. spā, սեռ. sūnō), որը արևմտապարսկերենում առհասարակ միայն պրս. sag < *sak-, med. c. ակ-α, kāš., esbā, espā և նմանօրինակ ձևերով է հանդիպում (Horn, Grundriß, էջ 164):

Էջ 75, 174 Եղիշէի Յովհաննիսեանցի հրատարակության մեջ (էջ 12), ինչպես սովորաբար անվանվում է Վռամշապուհ Vramšapuh, ոչ Stahrašapuh:

Էջ 75, 176 Չենդ. vərəθraγna-ն հայերենում հանդիպում է որպես **Վահագն** Vahagn, որպես **Վահրամ** Vahram (Սասանյանների ժամանակաշրջանի փոխառություն, այն ժամանակ միայն որպես պարսից անուն հանդիպող) և **Վռամ** Vram: Առաջին երկու ձևերը մեկնաբանված են էջ 77-78-ում: Սակայն ինչպե՞ս է մեկնաբանվում **Vram**-ը: Մեյեն (Revue critique 1 Juni 1896, Nr. 213) **Vram**-ի կողքին որպես համարժեք ձև ***Vuram**-ն է դնում: Զանի որ “r”-ն, եթե միայն այն “n”-ից առաջ չի կանգնած, օտար բառերի մեջ օրինակաբար միայն այն “n”-ից առաջ չի կանգնած, օտար բառերի մեջ օրինակաբար **Vram**-ը ***Vuram**-ի վրայով հետ տանելով, կարելի է հանգեցնել պիլ. մի ***Vurhram** < ***Vhran** ձևի: Հմմտ. արշակունյան **Varahrān**-ը սասանյան **Vahrām**-ի կողքին: Անդրեսար և Մարկվարտը հակված են այստեղ բերել նաև միայն հայերի մոտ վկայակոչվող **Վահան** Vahan անունը, *hmmn.* ասոր. Varhān, Hoffmann Ausz էջ 39: Սակայն այդ ինձ համոզիչ չի թվում:

Էջ 80, 181 Այնուհետև արժանահիշատակ է **Վասսուտրա** Vasavurt անունը Ղազար Փարպ. 495, *hmmn.* niv-salavurt:

Էջ 84, 194 -Հմմտ. **Amsačan**-ը Brosset Collect. II, 173 (?):

Էջ 85, 197 Դրան համապատասխան այստեղից կարելի է դուրս բերել նաև **Վիրոյ** Viroy անունը, աղվանական մի ուն կաթողիկոսի անուն, Մովս. Կղնկտ. I, 259 և հաջ. = պրս. Vīrōi, Justi Namenbush 371, v. Stackelberg, Über Vīs u Rāmīn (ռուսերեն), էջ 14:

Էջ 88, 209 Հայ. **Տիրան**-ը Tiran պետք է որ **Tigranes**-ի (հայրս. *Tigrāna-) միջին պարսկական ձևը լինի, *hmmn.* պրս. tīr «նետ» = զենդ. tyri-, ըստ Մարկվարտի ZDMG. 49, 655 (?): Եթե միայն այդ անունը Արշակունիների ժամանակաշրջանից չի գալիս, ինչպես ես էի ենթադրում, կամ բնիկ հայերեն է:

Էջ 89, 212 և հաջ. հայ pāi-ը = պրս. farr չի կարելի, ինչպես այդ Մարկվարտըն է անում ZDMG. 49, 667, հետ տանել դեպի հայրս. *frānah-ը: Հայրս. *frānah-ից պետք է որ պահլավերենում *fran- տար = հայ. *hran և միայն նոր պարսկերենում պետք է այն farn- տար, տե՛ս Pers. Stud. 173-174: Եվ ընդհակառակը, պրս. farr = haj. p’ ai- k’ իրենից առաջ ենթադրում է պիլ. farr-ի առկայությունը, որը հնչյունապես կարող է հետ գնալ միայն դեպի հայրս. farnah-ը: Հույներն այդ **farn**-ը սկզբում իրավացիորեն արտահայտում էին **φάρν-**, **φερν-** (**Φαρνάβασος**) տարբերակներով, սակայն հետագայում հաճախ (ելնելով

հուն. φέρν-ից?) վերափոխել են **φραν-**, **φρεν-** (**Ἀρταφρένης**, **Βαρζαφράνης**) տարբերակների: Այստեղ ևս ոչ թե պարսիկները, այլ հույներն են, որ պարսկերենը կամայականորեն փոփոխությունների են ենթարկել:

Էջ 94, 10 -ական -akan վերջածանցից բացի, թերևս նաև **-ակ** և **-իկ** վերջածանցները պետք է որոշ դեպքերում որպես փոխառություններ արժեքավորվեն: Մրան ես հետագայում մեկ այլ տեղում կանոնադրաբար: Որոշ գիտնականներ (Մառ, Մեյեն) փոխառություն են համարում նաև **-արան** -aran վերջածանցը և այն նույնացնում են պրս. dān-ի հետ «տեղ», «աման», «անոթ» (*hmmn.* ābdān, namakdān), զենդ. -dāna- (awždāna- բառի մեջ), *hmmn.* Horn, Grundriß, էջ 118: Որևէ վերջածանց չի կարող մի այլ լեզվից ուղղակիորեն փոխառնվել, այլ ավելի շուտ՝ նախ օտար լեզվից պետք է փոխառնվեն մի քանի անգամ գործածական կամ այդ ածանցով բաղաբանվող բառեր, որոնցից փոխառնող լեզուն հետագայում այդ վերջածանցը անջատում է և կիրառում նոր բառեր կազմելու համար: Սակայն հենց **-արան** վերջածանցով բաղաբանվող բառերը գրեթե առանց բացառության բնիկ հայերեն են, իսկ այն փոքրաթիվ բառերը, որոնք պարսկերեն են, այն տպավորությունը չեն թողնում, որ նրանք իբր այդ վերջածանցի հետ են մտել հայերեն: **կերպ-արանք** kerp-arank «արտաքին», «ձև», «տեսք» և այլն, բաղաբանված **կերպ-ից** «ձև», «կերպ», «կերպար» և այլն (տե՛ս էջ 168), **ճնարան** čemaran **ճն**-ից «զբոսնելը» (էջ 189), **վարժարան** varžaran «դպրոց» (= վարժության տեղ) **վարժ-ից** «վարժություն», «ուսում» (էջ 245), **վկայարան** vkayaran «նահատակների մատուցող» **վկայ** բառից (էջ 248): Սակայն **dān**-ը պարսկերենից հավանաբար որպես զոյական պետք է փոխ առնված լիներ և միայն հայերենում վերջածանց տար: Այդ դեպքում **dān**-ը բաղաբանություններում **a-dān** ձևով պետք է հանդես գար և ոչ թե՛ **արան** aran: Լիովին չի համապատասխանում նաև իմաստը, քանի որ պարսկ. **dān**-ը նշանակում է 1. անոթ, պահպանակ, 2. տեղ, հմմտ. outep **don** Verfasser Etym. und Lautl. der osset. Sprache էջ 36, սակայն հայ. **արան** aran = «տեղ» կամ «միջոց», կամ՝ համեմատաբար ավելի վերացական իմաստով, *hmmn.* **առաքելարան** ařak’ elaran «առաքելների գերեզման», **գործարան** gorčaran «արհեստանոց», «գործիք» **գործ** բառից, **զգայարան** zgayaran **զգան** բառից, **յիշատակարան** yišataran **յիշատակ** բառից, **տետարան** avetaran **տետիք** avetik’ «ավետիս» բառից, **կապարան** kaparan «կապանք» **կապ**, **կապեմ** բառերից և այլն: Եվ վերջապես, եթե **-արան**-ը սերվում է պահլավերեն a-dān-ից, ապա նոր պարսկերենում նրան -yān կամ -han պետք է համապատասխաներ, *hmmn.* պրս. Ispandiyād = հինպ. *Spantadāta, հայ. **Մալանդիատ** Spandiat, ավելի վաղ թերևս՝ Spandarāt (էջ 74); հայ. **դաստիարակ** dastiarak, պրս. dastyār «օգնական», հայրս. *dastadāra (էջ 135) և այլն. տե՛ս իմ «Pers. Stud.» էջ 200, 201: Այդ -yān-ը, սակայն, պարսկերենում չի հանդիպում,

այնտեղ հանդիպում է **dān** Vuller, Gramm. էջ 229, Darmesteter, Etud. iran. I էջ 290, իսկ այն բաղադրությունները, որտեղ այն հանդիպում է (*ābdān, maidān, atašdān* և այլն). ակնհայտորեն պահլավերենի և նոր պարսկերենի նորակազմություններն են: Ելնելով այս դատողություններից՝ հայ. *a-ran* = պիլ. պրս. *-dān* հավասարունը, որպես անհիմն, ես չեմ ընդունել: Նմանօրինակ դեպքերից ելնելով՝ ես մերժում եմ նաև (ըստ բանավոր տեղեկության) Անդրեասի կողմից բերվող հավասարունը, համաձայն որի՝ հայերեն **արեն** *arēn* վերջածանցը, որը գալիս է *w + rēn* *a+rēn*-ից (*hūmūt. yunarēn* յունարեն) = զենդ. *daenā* «հավատ», պրս. **dm** «կրոն», հայ. **դեն** *den* «կրոն, հավատ», «օրենք»: Մակայն ես կարծում եմ, այստեղ սխալմունքից մինչև ճշմարտություն մի չնչին քայլ է մնում: Իսկական հայկական վերջածանցը ես ոչ թե *-rēn*-ի, այլ *arēn*-ի մեջ եմ տեսնում և այն հավասար եմ համարում պիլ. **adēn* = սասանյան *āyēn* հետ, որը ես վերստին հայ. *-ayenpet* «արարողության պետ», «ծիսակատարության ղեկավար» բառի մեջ եմ գտնում, *Pers. Stud.* 11, *Arm. Etym.* էջ 59, Nr. 119 (*šahr-ayen-pet, pars-ayen-pet*, ասոր. *tuḥmīn-āimbeḏ*), *Justi, Namenbuch* էջ 16 (*Ἀντιβέδης*) և պրս. *āyīn* «օրենք», «կանոն», «բարք», «սովորույթ», «կարգ ու կանոն», չնայած *Pers. Stud.* էջ 11-ում քննարկված պահլավերենի ձևերի, որոնք ես այժմ այլևս հեղինակավոր չեմ համարում: Այսպիսով, պահլավերենում հանդիպող ձևը ես կարող եմ որպես *ādēn* և այն համարում եմ հայրս. **ādainā*-ի հետ: Հայ. *yunarēn*-ը, այսպիսով, նշանակում է «հունական ձևով», իսկ լեզվի վերաբերյալ հատուկ սահմանափակումով՝ «հունարեն»: Եթե այդ *arēn*-ը միանում է «ի»-ով ավարտվող գոյականների հետ, ապա հայերենի հնչյունական օրենքների համաձայն «*ia*»-ն պետք է «*e*» տա, այսպիսով *ebrayeci + arēn = ebrayecerēn* երբայերեն, համապատասխանաբար՝ *asorerēn* ասորերեն՝ *asori*-ից և նրանց անալոգիայով նաև՝ *daḥmaterēn* լատիներեն, *parskerēn* պարսկերեն: Հայերենը այդ «արեն»-ը *arēn = պիլ. ādēn* փոխ է առել որպես գոյական և այն դարձրել է վերջածանց:

Էջ 102, 40- Հայ. **երախտիք** *eraxtik* = սնս. *rakti-* տե՛ս WZKM. 5, 6-ում:

Էջ 106, 54- **Ասխտեսալ** *apxteal* = *τεταριχουμεινός* Եսեք. քր. Առիստրի հրատ. I. էջ 130, 5:

Էջ 112, 81- Պիլ. *avērān* (“*v*”-ով, ոչ “*p*”-ով) *Phl. Min.* 20, 7; 21, 5:

Էջ 112, 83- Հայ. **օտար** *autar* բառը Ֆրիդրիխ Մյուլլերը դիտում է որպես բնիկ հայերեն = սնս. *antara-* (WZKM. 9, 299), մինչդեռ Մեյեն այն համարում է փոխառություն = պիլ. *yavītar* (*Revue critique* 1896, էջ 423): Այս բառի տակ Մեյեն հավանաբար նկատի ունի West, *Gl. and Ind.* էջ 284-ում նշված բառը: Մակայն այն հարկ է արտասանել *yuttar yut* = զենդ. *yūta-* «անջատ» բառի բաղդատական աստիճանը, պրս. *juḏ, hūmūt.* Horn, *Grundriß* էջ 94:

Էջ 113- Այստեղ պակասում է **օրեն** *aurēn, օրենք* *aurēnk* «օրենք», «կա-

նոն», «սովորույթ» բառը, որը Մառը, Մեյեն և Անդրեասը հավասարության մեջ են դնում պրս. *āyīn = հայրս. *abi-dainā* (Andreas) բառի հետ: **āyīn** բառին ես վերևում արդեն անդրադարձել եմ և դիտել եմ որպես = հայ. **արեն** *arēn*, հայրս. **ādainā*: Անդրեասի կողմից ընդունված հայրս. **ābidainā = *awīdainā = պիլ. *awdēn* ձևի *ādēn = հայրս. āyēn* անցման ապացուցման համար ես բավարար չափով համամնաններ չունեմ, տե՛ս *Pers. Stud.* էջ 182-183: Մակայն հայ. «օրեն»-ը *aurēn* ինքը կարող է հետ տարվել դեպի հայրս. **awīdainā, hūmūt.* հայ. օսարդ *ausard = հայրս. *awisarda-*, *Pers. Stud.* էջ 183: Արդյոք ճիշտ է այն հավասարունը, համաձայն որի՝ ինչպես հայրս. **ādainā = հայ. arēn*, այնպես էլ՝ հայրս. **awīdainā = հայ. օրեն* *aurēn*: Այստեղ թերևս հարկ է նշել նաև **օրհնեմ** *aurhmem* «օրհնում եմ» բառը, որը Մառը և Մեյեն հավասարության մեջ են դնում զենդերեն *āfrīnāmi* «օրհնում եմ» ձևի հետ: Ինձ կասկածելի է թվում *aurh-* = պրս. *āfr-* հավասարունը: Այդ ապացուցելու համար Մեյեն վկայակոչում է հայ. **պատուհաս** *patuhas* < * *paturhas, hūmūt.* զենդ. *paitifrasa-* (?):

Էջ 134, 163 - Հայ **dandank** «ատամներ» Մովս. Կոնկտ. I 322, 2 ներքևից (Մովսևյան, էջ 159, 3):

Էջ 141, 194 - Հայ. **դետ** *dēt* «լրտես», «դիտորդ» = զենդ. **daeta* որպես **daetar*-ի ուղղական հոլով, *hūmūt.* զենդ. *vīdaeta* «դիտորդ», նույն տեղում 10, 46:

Էջ 154, 248 - Հայ. **բջնամի** *t'snami* (*t'smani*-ի դիմաց) գտնվում է **բջնամանք** *t'snamank*՝ բառի ազդեցության տակ, Meillet, *Revue critique* 1896, էջ 423:

Էջ 159, 274 - Հայ. **խաար** *xavar* «խավար», «նթրություն» = ասոր. *xabbārā* «թանձր մատախուղ», «ծուխ» “*caligo*” (?) (ըստ Նյուլդեքեի): Պետք էր սպասել **xabar*:

Էջ 179, 341- «*h*»-ն միայն բնիկ հայկական բառերից առաջ չի դրվում, այլ նաև՝ փոխառություն ձևերից առաջ, *hūmūt.* *haluē = հուն. ἄλός*:

Էջ 188, 374- **ճատրակ** *čatrak* «շախմատ» բառի հետ *hūmūt.* հուն. *ζατρικιον* (*Sophokles Wb.*):

Էջ 190- Սրանց պետք է վերաբերի թերևս նաև **ճշմարիտ** *čšmarit* բառը, եթե ըստ Մառի այն հավասար լինել զենդ. *čašma + dīta* «ականատես լինել», պիլ. *čašmdīt* «տեսք», «երևույթ» *Bdh. Gl.* էջ 118: Մակայն պիլ. *čašmdīt*-ը հայերենում պետք է ներկայացվեր **ճաշմարիտ* *čašmadit* ձևով և ընդհակառակը՝ հայ. **ճշմարիտ**-ը *čšmarit* պահլավերենում պետք է ներկայացվեր **čišmadīt* ձևով: Որպես այս թեզի ապացույց՝ մեր բերած պրս. *čišm = čašm* հավասարունը (Horn, *Grundriß*, էջ 98; իմ *Pers. Stud.* 128; Nöldeke, *Nationalepos* 55) հազիվ թե հիմնավոր է, մանավանդ որ հայ. *čšmarit* բառը կարող էր կետ առ կետ ազգակից լինել հայ. *ճիշտ* *čišd, ճշգրիտ* *čšgrit* բառերի հետ:

Էջ 191, 392 - **mang** «նեղություն», «խարդավանք» բառը = պրս. **mang** բառին, *hūmūt.* հայրս. *mēng* «խարդություն», *Fick Wb.* 2, 210:

Էջ 208, 461- Այս կապակցությամբ *հմմտ.* Joh. Schmidt, Kritik der Sonantentheorie, էջ 106, որտեղ ենթադրվում է, որ հայրս. *xšaθrapāvā «աատրապ» բառի թույլ հորվի հիմքը պետք է xšaθrapān- < xšaθrapāvn հնչեր: Մրան համապատասխանում է այն, որ արհեստական բաղադրություններով pān- հիմքն է նշվում և ոչ թե pāna- rānapānō, šōiθrapānō- հոգնակի ուղղական, pešurpāna- երկակի ուղղական: Եվ հենց pān- ձևին (որն ինչպես ես տեսնում եմ միշտ «պաշտպանող» և ոչ թե «պաշտպանված» է նշանակում) է, ի վերջո, հետ զնալով հանգում պիլ. -pān-ը = հայ. - պան - pan (էջ 221, 505): Նույն այս ձևով են միմյանց հետ կապվում նաև հայրս. xšaθrapāvā ուղղականի և երբայերեն - արամեերեն āxašdarpənīm, āxašdarpənayya = αατράπαι ձևերը որպես նույն հարացույց: Ես հաճությամբ կուզեմայի այն նաև հուն. αατράπης = հայրս. ուղղ. xšaθrapāvā-յի կողքին դնել, սակայն դրան դեմ են խոսում հին իր. chatrapa, լիլ. χssadrapa, KZ. 32, 216, հայ. šahap (*հմմտ.* սնու. kšatrapa):

Էջ 216, 494 - Հայ. յիշեմ yišem «հիշում եմ» ձևը *y-uš-em-ից չի գալիս, ինչպես այդ ուղում է Բուրգեն Bugge IF, 1, 459: Փոխառությունից դժվար թե կազմվեր մի այնպիսի ածանցում, ինչպիսին է յիշատակ yišatak բառը: Ինչպես նաև, հայերենի հնչյունական օրենքների համաձայն, *yūšem-ը պետք է որ *yšem (*հմմտ.* yhi, yšem և այլն) կամ yušem տար: Մանավանդ որ յիշե yišē-ի «հիշում է» կողքին կա նաև y uš ē «հիշողության մեջ է», տե՛ս նույն տեղում:

Էջ 225, 521 - Այնուհետև նաև paštgam draç = προπολυαίον Philo de providentia էջ 61, 12:

Էջ 226, 523 - Հայ. պատուար patvar բառին է վերաբերում Ռ7107Ժ Land Anecdota syriaca III 207, 20; 208, 12, տե՛ս Carrière Légende d' Abgar, էջ 413:

Էջ 227, 528 - Այստեղից հետևում է, որ հայ. պատուաճակ patručak 1) մորթի ենթակա անասուններ (ոչխարներ, այծեր և այլն) = բալնուդ. patrōzā Levy Neuhebr. und chald. Wb 4, 33a; 2) «քախտ», «ճակատագիր», *հմմտ.* հայ. տոճիկ ročik «օրավարձ», «կենսամթերք» = պրս. rōzī (տե՛ս էջ 234) Fr. Müller, WZKM. 8, 286: Եվ ընդհակառակը, ես կասկածելի եմ համարում Ֆր. Մյուլլերի հավասարումները, որոնց համաձայն հայ. պարզ parz, պարզեմ parzem = պրս. pālāyam WZKM. 9, 397 և հայ. պարս pars = բալնուդ. Lw. parsakā «օղակ», «թակար» WZKM. 8, 287: Քանի որ 1) պրս. pālāyam-ի դիմաց հայերենում գոնե *parzayem պետք էր սպասել, *հմմտ.* պրս. farmāyam = հայ. հրամայեմ hramayem, և 2) «պարս»-ը «օղակ» չէ:

Էջ 233, 558 - Հայ. rat = պիլ. rāt: Կամ = զենդ. ratu- (?)

Էջ 235, 565 - Մեյեն հավասարության նշան է դնում sālār հայրս. *sāradāra- բառերի միջև և ենթադրում է, որ հայ. նախաբար naxarar բառը sāra-ի nax-ով փոխարինմամբ (տե՛ս էջ 200) է տվել նշված *sāradāra- բառը: Անդրեասը հայ.

նախաբար բառը վերագտնում է Ammian-ի մոտ նշվող Nohodares անվան մեջ, այսպիսով այն պետք է, որ հետ տարվի դեպի հայրս. *naxadāra- ձևը: Ես կարծում եմ, որ թերևս սրանից պետք է որ ստացված լինի սասանյան *naxyār = լատ. *Nahiares, *հմմտ.* պրս. šahryār «իշխող», «տիրակալ» = հայ. Ըստիար Šahriar (տե՛ս էջ 55, ծմբ. 1) = պիլ. šatrd(ā)r = հայրս. *xšaθradāra- (Pers. Stud. 200):

Էջ 246, 616- Հայ. վեհ veh բառը Բուրգեն IF 1, 459 համարում է բնիկ հայերեն և այն համարում է = հնդեվր. *upértros < *uperteros: Այն որքան խիզախ է, նույնքան և սխալ:

Էջ 247, 623 - Հայ. վիշտ višt = սնու. višī- (?) Այսպես դեռ Fr. Müller WZKM. 6, 268:

Էջ 256, 669 - *հմմտ.* պրս. kändān «փորագրել», Rosen, Np. Sprachführer, էջ 68, muhrkan Shaks, Vuller Wb. = աֆղ. Lw. muhrkan «փորագրիչ»:

Էջ 263, 26 - Այնուհետև ըստ Wörterbuch-ի karupay, այն է՝ karuba = «դեղին սաք» Ոսկիփոր.:

Էջ 266, 50 - Թարխան t' arxan որպես հոնական տիրոջ, Մովս. Կղնկտ. (Մուսկուա) էջ 131, քարխանութիւն t' arxanut' iun «քարխանի արժանապատվություն» նույն տեղում էջ 206:

Էջ 275, 133 - Այնուհետև հիշատակելի է հայ. jumlay «գումար» Մովս. Կղնկտ. I 226, 1 (Մուսկուա 95) = արաբ. jumla «գումար»: Թերևս մինչ այս նշված արաբական փոխառություններից հնագույնն է: Շարունակությունը ստաջին հատորի հավելվածներում:

Ստրասբուրգ, հունիս, 1896

Հ. Հյուբշման

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՍ I

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՍՏՈՒՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԺԻՆ II

Ասորական և հունական փոխառությունները հայերենում և քննիչ հայկական բառեր

Մինչդեռ իմ հայերենի ստուգաբանության առաջին մասում քննարկած պարսկական փոխառությունները, ինչպես ես արդեն նշել եմ, իրենցից որոշակի, հայերենի սահմաններից դուրս եկող, հետաքրքրություն են ներկայացնում, ասորական և հունական փոխառությունները միայն համեստ չափով են սեմագետների և հունագետների ուշադրությունը իրենց վրա գրավում, քանի որ երկու լեզուն էլ ընդհանրապես արդեն բավական հայտնի են: Սակայն, այնուամենայնիվ, հնարավոր է, որ ասորերենի և հունարենի հնչյունաբանության առանձին՝ ավելի նուրբ հարցերում նաև այս փոխառությունները կարևոր նշանակություն ունենան հայերենի հնչյունաբանության որոշ հարցերի լուսաբանման հարցում:

Երկու բաժինների նախաբաններում (ստուգաբանության երկրորդ և երրորդ մաս) ես նկարագրել եմ պատմական այն պայմանները, որոնք նպաստել են ասորական և հունական լեզվանյութի հայերեն մտնելուն: Պարզվում է, որ քրիստոնեությունը և քրիստոնեական կրթությունը այստեղ մոլի գործոններ են եղել: Քանի որ, սակայն, քրիստոնեությունը 3-րդ դարի երկրորդ կեսում է մուտք գործել Հայաստան, այստեղից հետևում է, որ այս փոխառությունների գերակշռող մասը 3-րդ դարի վերջի և 5-րդ դարի սկզբի միջև ընկած ժամանակամիջոցում են մուտք գործել հայերեն, ուրեմն զգալիորեն ավելի ուշ, քան պարսկական փոխառությունները, որոնք գերազանցապես արդեն պարթևների ժամանակաշրջանում են ներթափանցել: Սակայն որոշ բառեր միայն ավելի ուշ են մուտք գտել, ուրիշները կրկին, հավանաբար մեր թվարկության 1-ին դարում, ինչպես, օր. կայսր kaisr = հուն. καΐσαρ, լամպար lampar = հուն. λαμπάρα(λαμπάδ-ος), կաղապար kafapar = հուն. καλοπόδιον, հրեայ հրեայ = ասոր. ܫܘܕܝܝܐ, Դկղաթ Dklat' (Տիգրիս) = ասոր. Deglaթ և այլն: Եթե, այսպիսով, ասորական և հունական փոխառությունները հիմնականում ավելի նոր են, քան պարսկականների մեծ մասը, ապա նրանք նաև իրենց քանակով են հետ մնում նրանցից, իսկ որպես ապացույց այդ բանի կարող է ծառայել այն փաստը, որ պարթևական ժամանակաշրջանի պարսկական

նշակույթը Հայաստանի վրա ավելի մեծ ազդեցություն է ունեցել, քան սասանյան շրջանի քրիստոնեականը: Քանի որ հարյուրավոր պարսկական փոխառությունների դիմաց կանգնած են մոտավորապես հարյուրից մի քիչ ավելի ասորականներ և հիսունից ոչ շատ ավելի իսկական քաղաքացիական իրավունք ստացած հունական փոխառություններ, որոնց կողքին հանդիպում են բավական մեծ քանակությամբ հունական ծագում ունեցող գիտական բառեր:

Առանձին համարների կապակցությամբ հարկ է նշել հետևյալը: Այն դեպքերի թվին, երբ ասորական կրկնակ բաղաձայնները այլ լեզուներում փոխարինվում են ռնգային և պարզ բաղաձայններով, կարելի է հավելել՝ ասոր. qub-bəθā = պիլ. gmbat, այն է՝ gumbaթ (Horn, Nr. Schriftsprache, էջ 6; D.D. Peshotan Sanjana the Pahl. Version of the Avesta Vendidad, էջ 85, տող 5 ներքևից), պրս. gunbad, հայ. գնբեթ gmbet' (տե՛ս Arm. Etym. էջ 127, որտեղ gubbəθā-ն պետք է ուղղել qubbəθā-ի), վրաց. gumbati "coupole" Tchoubinof 136:

Էջ 290-291, Հայերեն անունների հ-ի կապակցությամբ՝ Աբրահամ Abraham, Սհարոն Aharon, Իսահակ Isahak, Յովհաննես Jōhannēs հունարեն Ἀβραάμ (սակայն ասոր. Awrahām) և այլնի դիմաց, հմմտ. գոթ. հ-ն հետևյալ անուններում՝ Abraham, Aharōn, Jōhannēs, որը ըստ W. Luft KZ 35, 312 պետք է որ սերված լինի Italc և Vulgata-ից: Հայերենի հ-ի կապակցությամբ, ի դեպ, ուշագրավ է նաև Arm. Etym. էջ 329, Nr. 1 և ծնթ. 6:

Էջ 302, Nr. 21 «գուլպա» հասկացություն արտահայտող բառը արդի հայերենում պետք է կուրբա kulba հնչի, որը գրաբարում պետք է որ հետ գնար դեպի գուլպա gulpa (գուրպա gurpa) ձևի: Այդ դեպքում նա վաղեմի ժամանակներում (11-րդ դարից առաջ) պետք է որ փոխ առնված լինի և հետևապես այն պետք է որ գուրպա gurpa, գուլպա gulpa (և ոչ, ինչպես ես էի ենթադրում՝ գուրբա) կարդացվի: Հարց է ծագում միայն, թե ինչպե՞ս կարող էր ասոր. և պրս. Բ-ի դիմաց հայերենում պ կանգնել:

Էջ 304, Այստեղ պետք է թերևս հայ. թուր տւ' «թուր» = արամ. tūθa բառը դրվի, տե՛ս մաս I, էջ 155, Nr. 253:

Էջ 309, Nr. 63. վրաց. huria = հայ. հրեայ բառի կապակցությամբ տե՛ս իմ դիտողությունները L. v. Patrubánys Sprachw. Abhandl. 1, 150, ծնթ. 3:

Էջ 310, Nr. 69 հայ. մանանայ mananay «մանանա» հանդիպում է նաև որպես փոխառություն վրացերենում manana ձևով (Չուրինով, էջ 269):

Էջ 313, Nr. 85 Եթե մանդայացիները šōša (հուն. cōccoc = հայ. sos "վաթսուն տարվա շրջան", տես էջ 380) բառը փոխ են առել բաբելացիներից (Nöldeke, Mand. Gram. Einl. էջ 10), չի՞ կարող արդյոք նաև հայ. շար šar- (= բաբել. šar, հուն. κάρος) բառը բաբելոնական փոխառություն լինել: Այդ ես

այն պատճառով հավանական չեմ համարում, որ հայ. **շար**-ը Տար մաքուր գիտական բառ է, որը հանդիպում է միայն Եսեբ. Ժամանակականք-ի թարգմանության մեջ և պայմանավորված է նրանով:

Էջ 318. Nr. 121 Կարդա՝ k'afak՝ «քաղաք» katak-ի փոխարեն:

Էջ 319. Nr. 128, Կարդա՝ kosīθā “cucullus” kōsīθā-ի փոխարեն:

Էջ 325. Septuaginta-ի այստեղ նշված երբայերեն-հունարեն բառերից Կարիերը Carrière (Orientalistenkongress zu Paris) միայն երկուսն է ընդգծել, որոնք Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունից ներթափանցել են նաև այլ գրքերի մեջ՝ 1) հայ. **արգոբ** argob որպես բացահայտիչ **քորձ** k'arj «պարկ» բառի կողքին Ա թագ. VI 8, 11, 15 և ինքնուրույն՝ (սեռ. արգոբայ argobay) = «պարկ» Թովմ. Արծր. 3, 3 (Պատկ. էջ 139, *hūmūn*. Brosset Collection d'histo-riens arméniens 1, 119, ծմբ. 1) = հուն. ἀργόβ որպես ὄργοι-ի տարբերակ Ա թագ. 6, 8 երբայերեն argāz «արկղ» (?) բառի դիմաց 1. Sam. 6, 8; 2) հայ. **նեսար** nesar Ա թագ. 21, 7. Նարեկի կողմից սխալմամբ «չար ոգի» իմաստով օգտագործված Narek. և Cyrillus v. Alex. Comment. Թագ.-ի առաջին գրքի մասին = հուն. Νεσσαρ, որպես Νεσσαρᾶν-ի և այլնի տարբերակ Ա թագ. 21, 7 երբայերեն nešār «ներառյալ» 1. Sam. 21, 8 (= συνεχόμενος Νεσσαράν der Sept.):

Էջ 326. Գոթերենի ē-ի մասին հունարենի η-ի դիմաց տե՛ս KZ 35, 304:

Էջ 330. Որ հայերենի ձայնավորների հնչյունական օրենքների ազդեցությունը պարթևական ժամանակաշրջանին է վերաբերում, ես փորձել եմ պայացուցել իմ “Zur Chronologie der armenischen Vokalgesetze” (Patrubánys Sprachw. Abhandl. 1, 129-162) աշխատության մեջ:

Էջ 332. Ծմբ. ինչպես հայ. **Կոստանդիանոս**-ը Kostandianos, այնպես էլ գոթերեն Kustanteinus-ը, հունարեն Κωνσταντίνος-ի կապակցությամբ միջին հունարենում s-ից առաջ n-ի սղման մասին են վկայում:

Էջ 335. Տող 14, հայ. **Մովսես**-ը Mōsēs, ինչպես նաև գոթ. Mōsēs-ը հանգում են հուն. Μωσῆ-ին, ո՛չ Μωυσῆ: Այդ կապակցությամբ չպետք է շփոթության մեջ ընկնել հայերենի **Մովսես** Movsēs ուղղագրական ձևի պատճառով, քանի որ հունական անուններում օ-ը ընդհանրապես կիրառվում է որպես հուն. ω-ի գիտական գրության ձև, տե՛ս Arm. Etym. էջ 328:

Էջ 339. Այստեղ հարկ է նշել նաև **ալիլուիա** alēluia, **ալիլու** alēlu, հոգն. **ալիլոք** alēluk՝ (աղեղոք alēluk՝) «ալիլուիա» եկեղեցական գրիչների մտա Աստվածաշնչում, ինչպես նաև Առաքել՝ էջ 10, այստեղից էլ **ալիլուեմ** alēluem «օրհնաբանել», Եփրեմ հուն. ἀλληλούϊα:

Էջ 341. N 38 - Հայերն ու գոթերը հուն. υ-ն միայն «ասորի» բառում են օ-ով փոխարինել, *hūmūn*. հայ. ասորի asori = Ἀσούριος, գոթ. Saur «ասորի» = Σούρος (այնուհետև նաև՝ Saurini «ասորիներ»), Saura «Սիրիա»), տե՛ս KZ. 35,

303: Ի դեպ, Ուֆիլասը և Մեսրոպը հուն. υ-ն (= ū) իրենց այբուբենում միևնույն ձևով “v” (կիսաձայն) հնչյունական արժեքով են վերցրել:

Էջ 342. Այստեղ բացակայում է այն, ինչի վրա իմ ուշադրությունն է հրավիրում Մեյեն - հայ. **արկղ** arkl (սեռ. արկեղ arkef «արկղ», «պահարան», Յովհ. 12, 6; 13, 29, Եբր. 9, 4 և այլն) = հուն. ἄρκα «արկղ», «դարակ», «հյուր» < լատ. arcula «արկղիկ» (*hūmūn*. գոթ. arka «տապան», «արկղ», «դրամարկղ» = հուն. ἄρκα < լատ. arca «արկղ»): Հայերեն բառը, ի դեպ, ՆՀԲ-ում արդեն համադրված է լատ. arca, arcula բառերի հետ:

Էջ 367. Nr. 291. Ես այժմ հնարավոր եմ համարում, որ **նարդուն** ndrūn, **նարդուն** nadrun, **նասարուն** nat'run «սողա» բառը արաբական փոխառություն է (nat'rūn A. M. էջ 263 «սողա»):

Էջ 378. Nr. 396 Այնուհետև նաև sikef “décret, privilège”, Langlois Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens, էջ 154, Assises d'Antioche էջ 21, տող 15 և այլն կողքին՝ sičil “privilège”, Cartulaire, էջ 185 = իտալ. sigillo:

Էջ 383. Nr. 446 Հայ. **տառեխ** tarēx = հուն. τάρτιχος, տե՛ս էջ 106, 54 -ին կից էջ 511-ում տրված հավելվածը: Այդ ձևան շուրջն է գնում խոսքը նաև Dr. Müller-Simonis-ի “Durch Armenien, Kurdistan und Mesopotamien” աշխատության մեջ, էջ 170, որտեղ այդ ձուկը **Tekrit** է անվանվում և նկարագրվում է որպես մի տեսակ սպիտակ պերկես և մեկնաբանվում է որպես աղբատիկ «առհասարակ խոճուկ կերակուր»:

Էջ 389-391. Այստեղ բերված ֆրանսիական բառերի թիվը, որոնք բոլորը վերաբերում են կիլիկյան բարբառին, ես հեշտությամբ կավելացնեի մինչ այս իմ աչքից վրիպած Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens-ի բերված բառերը: Բայց քանի որ այդ բառերի լիակատար թվարկումը իմ աշխատության շրջանակներից դուրս է գալիս, ուստի կբավարարվեմ միայն **Cartulaire**-ից վերցված մի քանի նմուշների քննարկմամբ. kunç “consul” էջ 20, 156; kumin “la commune” էջ 154, 157; simičeal “sénéchal” էջ 45, 185; čamblain “chambellan” էջ 46, 185; čançler “chancelier” էջ 48, 158; burjēs “bourgeois” էջ 188; vikair “vicaire” էջ 154; samsar “censal” (censeur) էջ 154, 155, 188; prvljij “privilège” էջ 189; bōt'e “botte” (= tonneau) էջ 155; dubl “double” էջ 155; jařa “jarre” էջ 155; Benet “Benoit” էջ 154; Mumpuzlerçij “Montpellier”-ից էջ 185; jō-nuvez (սեռ. jōnvizi) = իտալ. Genovèse էջ 154, 156 և այլն:

Փոխառյալ բառերի վերջում (էջ 392-396) ես տվել եմ ոչ մեծ քանակությամբ հետաքրքիր և մասամբ լայն տարածում ստացած բառեր, որոնց կապակցությամբ հնարավոր չէ ասել, թե որտեղից են նրանք սերվում և ինչ ուղիներով են դրանք հայերեն մտել: Այդ բառերին կից (էջ 396-398) ես քննարկել եմ այն հարցը, թե այն բառերը, որոնք թվում է թե, կամ իսկապես կովկասյան լեզուների բառապաշարին համապատասխանում են, արդյոք հայկական:

թե՞ կովկասյան ծագում ունեն: Ես գալիս եմ այն եզրակացության, որ հայերը միայն **-pawd** կա բառն են փոխ առել, և որ մնացած բառերը, ինչ սահմաններում էլ որ նրանք ուշադրության արժանանան, կովկասցիների կողմից են փոխ առնվել: Ինչ վերաբերում է էջ 398-ում հիշատակված հայ. **գութա** gut'a «գութան», բառին, որտեղ ես մի երկրորդ կովկասյան փոխառություն եմ ենթադրում, ապա չե՞ որ այն արդեն գրականության մեջ հանդիպում է, այն է՝ Ռսկիփորիկ (13-14 դդ.) ըստ Ն-ՀԲ-ի 2, հավելված 1049. Բայց արդյո՞ք այս պատճառով այն պետք է միայն գութան gut'an (= վրաց. gut'ani) լինի, ավարերեն՝ kutan և այլն: (Տե՛ս իմ «Etym. und Lautl. d'osset. Sprache», էջ 123):

Իմ ստուգաբանության վերջին մասը (էջ 399-504), որը բուն հայկական բառերն է քննարկում, անկասկած ամենակարևորն է հնդեվրոպաբանների համար: Ուստի և ես առավել ևս ցավում եմ, որ հենց այս մասն են ներկայացնում առաջաբանի XVIII-XX էջերում նշված այն դժվարությունները, որոնք, ի հեճուկս շատերի, ես ի սկզբանե հույս չունեի հաղթահարել: Եթե իմ առաջադրանքը լիներ ոչ թե բոլոր ստուգաբանությունները հավաքել, այլ ընդօժել ճշտերը, ապա հետազոտությունների մեծ թերի մակարդակը, ինչպես նաև հայերենի հնդեվրոպական նախալեզվից չափազանց հեռացած լինելը, շատ դեպքերում ինձ համար անհնար կդարձնեին այժմ հաստատորեն վճռել, թե ինչը պետք է սխալ և ինչը՝ ճիշտ համարել: Այնուհանդերձ, ես պետք է փորձեի այդ սահմանազատումը ձեռնարկել, և ես այն արեցի, առանց սակայն համոզված լինելու, որ վճիռը միշտ պարտադիր և ընդհանրապես բոլորի համար ստիպողական պետք է լիներ և որ առանձնապես իմ կողմից չընտրված ստուգաբանությունները անհրաժեշտորեն պետք է մերժվեին: Ոչ թե ընտրված, այլ մերժված բառանյութն է եղել, որն ինձանից ավելի մեծ ջանք է խլել և կասկածների մեջ է զցել, այն է, որ աշխատանքի այս մասում ինձ զրկել են վայելելու լիակատար հաճույքը: Այսպիսով, ինձ մնում է միայն հուսալ, որ հետագա հետազոտություններ իմ եզրակացությունները միայն կհաստատեն, և նրանք մեզ հնարավորություն կընձեռեն նաև առանձին ստուգաբանությունների կապակցությամբ նրանց հավաստիորեն ճիշտ կամ սխալ ճանաչելը:

Էջ 410. Չայնավորների հնչյունափոխական օրենքների Nr. 2 բացառության կապակցությամբ հարկ է ավելացնել *u* և *i* ձայնավորները միայն *rh* հնչյունակապակցությունից առաջ պահպանվում են, *հմմտ.* **մորիակ** murhak «մորիակ», «փաստաթուղթ» = պիլ. muhrak; **սուրիանրակ** surhandak «սուրիանրակ»; **Սմբատուրիի** Smbaturhi անձնանուն; **նիրհեմ** nirhem «նիրհում եմ» **նիրհ** nirh «նիրհ» բառից = սնս. nidrā,

Էջ 411. 1 հայ. **ագանիմ** aganim «հագնել», միջին հայերենում հնչում է **հագնիմ** hagnim (Ներս. Լամբր. և այլն):

Էջ 412. 5, հայ. **ալի-ք** alik «սպիտակ մորուք» կարող է = հնդեվր. *polio-,

սակայն նաև = plio (բլիո և այլն):

Էջ 413. 8, Հուլգեր Պեդերսենը KZ. 36, 100 հայ. **ական-ը** akan «փոս», «բացվածք», «անցք» (պատի մեջ՝ տուն ներթափանցելու համար) դնում է Nr. 9-ի կողքին՝ հայ. **ակն** «աչք» հաշվի առնելով նրան վերաբերող հայ. **ակն** akn (հոգն. **ակունք** akunk') «անցք», «բացվածք», հուն. ὄπη «բացվածք», «անցք», լիտվ. ākas «բացվածք սառույցի մեջ», հսլ. okno «պատուհան» բառերը: Այս համադրումը ավելի հետաքրքիր է, քան էջ 413-ում զրվածը, որին նույնպես ես ոչ առանց կասկածի և միայն պայմանականորեն հավանություն տվեցի:

Էջ 423. 50, Հայ. **արգել** argel «արգելք» և այլն: Osthoff-ը IF. 8, 54 և հաջ. այն համադրում է rigil «սողնակ», *հմմտ.* լիտվ. rakinti «փակել» և հանգեցնում է հնդեվր. *rkélos, rekélos և այլն ձևերին: Այս համադրությունը զուրկ չէ հնչյունական դժվարություններից: Հայերենի կապակցությամբ բանը նրանում է, որ հայ. **արգել-ու-մ-ը** argel-u-m «արգելել» (կատարյալ՝ արգելի argeli, կրավ. արգել-այ argel-ay) իր թեքմամբ պարզ բայ է, մինչդեռ բոլոր դեպքերում սպասելի էր ածանցված ձև (ներկան՝ *արգել-ե-մ, կատարյալ՝ *արգել-եց-ի): Արդյոք կարո՞ղ էին այստեղ անվանական հիմքերը իբրև արմատներ դիտվել:

Էջ 424. 55. Դատելով ըստ **քեռ**-ի ke'r «քրոջ» (սեռ.) = հնդեվր. *svesrós, հնդեվր. sr-ն հայերենում *r* է տվել (և ընդհակառակը՝ *հմմտ.* եզ. ուղղ. **բայր** koir = հնդեվր. *svesōr): **Արիւն**-ի ariun «արյուն» r-ն է սնս. ásrk-ի դիմաց, պարզվում է, որ համեմայն դեպս ճիշտ է, քանի որ սնս. ásrk-ի դիմաց հայերենում, համաձայն հնչյունական օրենքների, պետք է ահար(զ) = սար(զ) = ար(զ) հանդես գար: Հմմտ. **գար-ուն** gar-un «գարուն» **գար-ով** <*գեհար- gehar- = հնդեվր. vesr = հուն. ἔαρ (<*Fecar) էջ 433: Հետևաբար **արիւն** և **գարուն** բառերը օրինաչափությունից շեղում չեն՝ հնդեվր. sr = հայ. *r* (էջ 409): Եթե **քեռ** սեռականի կողքին գործիականում **քերք** (ր-ով) է կանգնած¹, ապա այդ միայն նրանով է պայմանավորվում, որ *r*-ն (բացի նախնական անմիջապես իրեն հաջորդող *n*-ից առաջ²) չպետք է անմիջապես իրեն հաջորդող նախնական բաղաձայններից առաջ կանգնած լինի:

Էջ 428. 70. **Բարձ** barj «բարձ» և այլն բառի շարքին է պատկանում նաև սլով. սերբ. blazina «փետուրե անկողին», սերբ. blazinja «բարձ», գերմ. «Polster» (տե՛ս ի վերջո Osthoff BB. 24, 143): Այսպիսով, լիտվալավոնական լեզուները խոսում են հոգուտ հնդեվր. bhelg'h-ի (l-ով), իսկ հայ. **բարձ**-ը barj փոխառությունն է:

Էջ 433. 91. Այս համարը՝ **գեղձ-ք** geġ-k' «գեղձ» = հսլ. žlėza Մեյեն ուզում է ջնջված լինել (տե՛ս Revue critique 1897, էջ 388 և Brugmann Grundriß² 1, 1093),

¹ Հմմտ. **ձեքք** jerb ձկն ձեռամբ jecamb-ի կողքին և այլն էջ 470, Nr. 261:

² Հմմտ. **դում** dum «դուտ», **ջեմում** jernum «տաքանակ»:

հնչյունական օրենքների, պետք է որ *մինս-մ minam = *մենա-մ mena-m ձևից սերվելիս լինի: Քանի որ արմատը հավանաբար menə (?) է եղել:

Էջ 477. 306. Եթե սնու. arghá- «արժեք», «զին», árhati = զենդ. arəjaiti «կշիռ ունի, արժեք ունի», զենդ. arəjah- «արժեք» օսեթ. arj «զին», «արժեք», հայ. **յարգ-եմ** y-arg-em «հարգում եմ», «գնահատում եմ», համարվում է հուն. ἀλάφανα «բերել», «հանգեցնել», ἀλάφη «վաստակ», լիտվ. algá «վարձատրություն», պրուս. algas utn. «վարձ» ձևերի հետ: Այդ դեպքում հայ. **յարգեմ-ը** պետք է դիտել որպես պարսկական փոխառություն (տե՛ս Meillet Revue critique 1897, էջ 388; Pedersen KZ. 36, 76): «յ» նախածանցի կապակցությամբ **յարգե-մ** բառի մեջ (**արգոյ** ձևի կողքին) տե՛ս **յ-անդիման** էջ 141 և **յ-ոյզ** էջ 215, Nr. 489: Այսպիսով, **յարգեմ-ը** պետք է **արժան-ի** arzan (էջ 92) կողքին կանգնեք, ինչպես **տուզան-ը** tugan **տոյժ-ի** toiz էջ 253 և **մոյլ-ը** moik **մուճակ-ի** mučak կողքին էջ 196:

Էջ 478. 310. Այստեղից պետք է հանվի սնու. ana- «այս» (գործ. anəna, anáyā), զենդ. գործ. ana, քանի որ սնու. զենդ. ana-ն a-հիմք գործիականի anā-ից է վերցված: Bartholomae Grdr. d. iran. Phil. 1, 137, § 237; էջ 138, § 244, 6; Meillet MSL. 10, 244:

Էջ 481. 362. Հայ. **ոզնի** ozni (հուն. εζίνος) բառը հնչյունապես կարող է *o-zini ձևից ծագած լինել:

Էջ 482. 330. Լեհ. հայ. **ոճիլ** očil «ոջիլ» խոսում է հոգուտ հին հայ. **ոջիլ** ojil (ոչ որջիլ orjil) ձևի:

Էջ 482. 332. Կիւր. ascwm-ի և այլն վերջածանցի մասին տե՛ս Zimmer բառը Bloomfield Am. Journ of Phil. 16, 419, նաև Foy IF. 8, 202 ծանոթագրություն:

Էջ 484. 315. Հին հայերենի **սորովիմ** sorovim բառի իմաստափոխության կապակցությամբ՝ «վարժվում եմ», «ընտելանում եմ», «սովորում եմ» *հմմտ.* նաև = նոր հայ. **սորվիմ** «սովորում եմ»:

Էջ 487. 355. s, d, n դերանվանական վերջածանցների մասին հանգամանորեն գրում է Մեյեն, MSL. 10, 241:

Էջ 494. 387. Մեյեն ևս իր Revue critique 1897, 388 աշխատության մեջ հայ. **վասն** vasn = հայրս. vašnā «կամքով» բառը ներկայացնում է որպես պարսկական փոխառություն: Մակայն տարակուսելի է թվում, քանի որ մինչ այս պի. ձևը պետք է որ *vašn հնչեր: Նա թերևս չի էլ հանդիպում, քանի որ «վասն»-ի համար կիրառվում է պի. **rāi** ձևը (= հայրս. rādiy):

Էջ 495. 389. Ուշադրության արժանի է **վաթսուն** vat'sun (ա-յով) ձևը **več** «վեց» և **veštasan** «տասնվեց» բառերի կողքին: Այն ցույց է տալիս, որ հայերենում անծանոթ պայմաններում **e-ն** կարող է **a** տալ (*հմմտ.* տասն = հուն. δέκα և **վասն** «վասն» հարաբերվում է հուն. ἑκατη): Կամ կարո՞ղ է

արդյոք, որ որևէ մեկը **več** հնդեվր. **vek's** ձև ենթադրել, հիմք ընդունելով հայ. **վաթսուն** vat'sun ձևի առկայությունը: Ես վճռականորեն մերժում եմ **e-շար-**բուն մի հնդեվր. **ə-ի** առկայություն (ընդդեմ BB. 17, 118 և այլն):

Էջ 495. 390. Հայերենում **r-ն** հաջորդող նախնական **n-ից** առաջ **t** է տվել: Եթե, սակայն, հայ. **ր-ն** = հնդեվր. **r** միայն հաջորդող **i-ի** կամ **u-ի** տղման պայմաններում (այսինքն՝ ըստ ձայնավորների ասպարեզում գործող օրենքների) հարկադրված է լինում **n-ից** առաջ կանգնել, ապա այն պահպանվում է՝ մնում է **r**: *Հմմտ.* **գարուն** garun, սեռ. գարնան<գարունան; **վերին** verin, սեռ. վերնոյ < *վերինոյ; **սրունք** srunk՝ սրունկունք-ից եկող **սրնկունք** ձևի կողքին: Ուրեմն **վրնջեմ-ը** vrnjem «վրնջել» կարող է կանգնել մի ***վրինջեմ** vrinjem ձևի կողքին և այդ չի հակասի Բուզգեի ստուգաբանությանը:

Էջ 497. 396. Մեյեն իր Revue critique-ում 1897, էջ 388 ուշադրություն է հրավիրում այս բանի վրա, որ սնու. drapsá- «կաթիլ» բառը, ըստ Wackernagel-ի Aind. Gramm. 1, 242, իր բառասկզբնային **d-ն** **dh-**ից ունի (*հմմտ.* dhrebh): Այդ դեպքում նրա համադրությունը հայ. **տարափ** tarap՝ բառի հետ մերժելի է հենց ձևական գործոններից ելնելով:

Էջ 498. 405. Մեյեն MSL. 10, 138 այստեղ է ուզում դնել նաև հայ. **տեք** tēr = (*տե-այր tē-air) «պարոն», «տեք» և **տիկին** tikin! (= *տե-կին tē-kin) «տիկին», «տիրուհի», ուրեմն հայ. **տե** tē (= հնդեվր. dei-, doi) պետք է համադրել հնդեվր. dom-, dem- «տու:» ձևերին: Այդ ինձ անհավանական է թվում:

Էջ 503. 431. Հայ. **քենի** k'enı բառը հնչյունապես կարելի է նույնպես տանել դեպի *sveyenyā- կամ *sveygyā, տե՛ս Brugmann Grdr.² 1, 269 (որտեղ այն համադրվում է հրգ. ge-swīo «քենակալ», «տագր», «աներձագ», մրգ. geswīe «տալ», «քենի», «հարս»):

Էջ 503. 432. Հուն. κείρω բառը Solmsen Wackernagel և ուրիշներ դուրս են բերում մի **kers** արմատից (տե՛ս Brugmann Grdr.² 1, 744): Սրան թերևս չէր համապատասխանի նաև հայ. քեր-ե-մ k'er-e-m: 503-ին պետք է վերաբերելն ըստ Մեյեի MSL. 8, 280; 10, 269 նաև **քարշ-ե-մ** k'arš-e-m «քաշել» և **քեն** k'en «քեն», «ատելություն», «վրեժ» բառերը, որոնք ես էջ 257-ում պարսկական փոխառություններին եմ դասել, քանի որ նա դրանք դիտում է որպես բնիկ հայերեն բառեր: Ես նրա հետ համաձայն չեմ և հետագայում հարմար առիթի դեպքում կհիմնավորեմ, թե ինչու եմ ես այդ բառերը փոխառություն համարում: Աշխատության ավարտից հետո հաստատվեց ոչ միայն նոր ստուգաբանություններիս մի զգալի մասը, այլ անվանի գիտնականների կողմից ճիշտ համարվեցին նաև որոշ իմ կողմից մերժված հին ստուգաբանություններ: Այժմ թող ինձ իրավունք վերապահվի ընտրել նրանցից լավերը և այստեղ դրանք առաջադրել:

¹ Ուրեմն նաև հայ. **տիեզերք** tiezerk՝ «տիեզերք, աշխարհ» < տի + եզր «եզր» (= եզրերից դուրս):

Ազոր azdr (սեռ. ազդեր) «ազոր» (< a-zgdh-): Սնու. sákthi «ազոր», Մեյե. MSL. 10, 277: ai-s, ai-d, ai-n բառերի մեջ **այ-ը** = սնու. ē ē-šá, ē-tad «այս», հայրս. aita «այս» և այլն բառերում Մեյե MSL. 10, 254: *Հմմտ.* սակայն օսկ. eíseis “eius”, eísúd “eo” և այլն օսկ. ei-ի հետ = հնդեվր. **ei**, ոչ **ai**: - առեան atean (սեռ. առեանի) «ատյան» «խորհուրդ» «դատարան» (սոսեդրոն), լատ. solium «գահ», «քազկաթոռ» (այն, սակայն, ըստ Joh. Schmidt KZ. 36, 102, ծնթ. պետք է պատկանի հրգ. swelli բառին) sedeð-ից: Meillet MSL. 8, 154, H. Pedersen. KZ. 36, 98: Ըստ այդմ **առեան**-ը (< առ-եան?) նախկինում պետք է որ մոտավորապես «նիստ» նշանակեր և հայ. **ն-ստ-իմ** n-st-i-m «նստել» ձևի հետ պատկաներ հնդեվր. **sed** «նստել» արմատին, ձայնավորային հերթազայտությունը դեռ մութ է: Ֆր. Մյուլլերի հավասարությունը հայ. **առեան** = պրս. dīvān < dēvān երերում է: -բարի bari // հուն. φέρτερος «ավելի լավ» L. v. Patrubány Sprachw. Abhandl. 1, 187: Սակայն ֆերտեր-ը թերևս լիտվ. gēras- ին «լավ» է վերաբերում: **-բոյս** bois (սեռ. բուսոյ) «այն, ինչ գետնից է ծլում», «ծիլ», «խոտ», «բույս», **բուս-անի-մ** bus-ani-m (կատարյալը՝ **բուսայ** busay) «ծլեցի» // հուն. φύομαι «ծագեցի», φύτόν «բույս», «տունկ» Bugge KZ. 32, 77, Meillet MSL. 10, 279 (որը համադրում է հայ. ի-ս-եմ l-s-em և սնու. člōka ձևերը, սակայն u-ն **լսեմ** բառում միայն ներկայի հիմքն է կազմում): Հարց է ծագում, թե **բուսանիմ**-ը արդյոք կարող է անվանակա՞ն ծագում ունենալ՝ **bois** բառից (որի դեպքում ես կատարյալի համար ***բուսեցայ** ձևը կսպասեի), և արդյոք **bois** = հնդեվր. bheuko- կամ *bheuk'o = հնդեվր. bheuθ արմատին, թույլ աստիճանը՝ bhū: **-եզն** ezn (սեռ. եզին ezin) «եզ» // սնու. ahī- «կով» (միայն Nāigh.-ում), զենդ. (gāuš) azi «եռանյա կով» Մեյե MSL. 10, 278: Հնդկական բառը հաստատ չէ, զենդ. azī հանդիպում է միայն «կով»-ի համար կիրառվող մակդիրներում (մոտավորապես «կաթ տվող» և նմանօրինակ իմաստներով): **-եզր** ezr (սեռ. եզեր ezer) «եզր, ափ, սահման» // լիտվ. ežė «դաշտի եզր», լատիշ. efcha, պրուս. asy «քաժանագիծ» Meillet MSL. 10, 282: **-երզիծ-անե-մ** ergic-ane-m «ճայթեցնել», «պատառոտել», «ծաղրել» // հուն. ῥήγ-νυ-μι «պատառոտել», լիտվ. rėži «կտրել», «քերծել», «ճանկոտել», հւլ. rēžą «կրտրել» Meillet MSL. 10, 281: Հնդեվր. vrēg¹-ից = հայ. * գրիծ gric (կամ *վրիծ vric ?, տե՛ս vrmjem վերը՝ էջ 46) = *ergic (?) պետք է որ հայերենում *երզանեմ *ergcanem կազմված լինի: **-երթ-ա-մ** erī-a-m «զմար», «հեռանալ» // հուն. ἔρχομαι «գալ» < *ἔρθ-κκο-μαι, հնդեվր. արմատը erth և erdh ? Meillet, MSL. 10, 277, 278: **-երթ** r'er «կողմ» // հուն. τέρωω, τέρμα «նպատակ», «սահման», «զազաթնակետ», «վերջնակետ», լատ. termen, terminus «սահման» Meillet MSL. 10, 281: Իմաստը - **խանդ** xand «բռնոն ցանկություն», «խանդ», «ջանք», «կարեկցանք» (խանդ-ա-կաթ xand-a-kat' «խանդադատանքով», Երգ երգոց 2, 5) // հւլ. xūtēti, xotēti «ցանկանալ», xoti “meretrix, pellex” Meillet MSL. 10,

140: **-խափան-ե-մ** xap'an-e-m (կատար. խափան-եց-ի xap'an-eç-i) «խափանել», «խանգարել», khāph արմատից // լատ. habēre, գոթ. haban «ունենալ» H. Pedersen IF. 5, 64 ծանոթ. **-խեթ** xei «ըմբոստ», «անհնազանդ», «համառ» // լատ. cerritus «խելագար», իռլ. cearr “wrong”, լիտվ. skeřsas “quer” Bugge IF. 1, 446, Brugmann” Grdr.² 1, 432-433, 581, 786: Ընդհակառակը ըստ H. Pedersen-ի IF. 5, 54, հայ. **խեթ**-ը թերևս պետք է հնդեվր. **skhers**-ի դիմաց կանգնել, սակայն չի համապատասխանում իմաստը: Այն կարծիքը, թե **խեթ**-ը xei «խեթ», «ծուռ» է նշանակում, սխալ է, քանի որ միակ տեղը, որտեղ այն հանդիպում է (Լամբր.), գրված է այլ ձևազարկով՝ **խեթ** xei' «խեթ», «շիլ» պետք է կարդալ, տե՛ս Wb. **խնդ-ա-մ** xnd-a-m «ուրախանալ», **խնդ** xind «խնդ», «ուրախություն» // պրս. xand-īdan «ծիծաղել», հնդեվր. արմատը՝ khendh ? : **-խոյս** xul // հուն. χολός «կաղ», սնու. kharvá «խեղ» Meillet MSL. 10, 282: **-խոյս տամ** xois tam = **խուսեմ** xusem «խոյս տալ», «խոսափել», մրգ. schiuhēn «վախենալ», «փախչել», Brugmann Grdr.² 1, 564 (ըստ Bugge-ի) **ծամ-ե-մ** came-m «ծամել» (այստեղից էլ **ծամելի** «ծնոտ» // սնու. jámbha - «ատամ», հուն. γαμφολαι «ծնոտ» և այլն, Brugmann. Grdr.² 1, 632 (ըստ Բուզգեի): Հայերենում ինչու՞ **ծամք** camb չէ: Որովհետև mb = հնդեվր. mbh հայերենում պահպանվում է: **ծով** cov (սեռ. ծովու covu) «ծով» // սնու. java- «շտապողականություն», «արագություն» (*հմմտ.* զենդ. zrayah-, հայրս. draya- «ծով» // սնու. jrāyas- «վազք», ըստ Geldner-ի Ved. Stud. 2, 248) L. v. Patrubány: **-կարկուտ** karkut (սեռ. կարկտի karkti) «կարկուտ» < *ka-krut // հւլ. gradū, լատ. grando «կարկուտ» Meillet MSL 10, 280: Իմ կարծիքով, **կարկուտ** բառը ***kakrut**-ի ձևափոխման արդյունքը չէ: **-կեր-կեր-ի-մ** ker-ker-i-m «խոչափել», «խոչափ դառնալ» // սնու. karkara- «կոշտ», karkaça- «կոշտ», «խոչափ», հուն. κάρκαρος, τραχύς Hesyeh. Brugmann Grdr.² 1, 580 (ըստ Բուզգեի): **կերկերիմ** ձևի մեջ ես ավելի շուտ ենթադրում եմ բառակազմական մեկ կրկնված պրոցես, **կեր** արմատից = հնդեվր. ger: **-կորկ** kork «կեղտ» (մեկ անգամ Լամբրոնացու մոտ, 12-րդ դ.) // հուն. βόρβορος «տիղմ», «ցեխ» Brugmann Grdr.² 1, 619 (ըստ Բուզգեի): **-կոր-ն-չ-ի-մ** kor-n-č-i-m (կատ. կորեայ koreay) «կործանվել», «կորչել», պտճո. **կոր-ու-անե-մ** kor-us-ane-m «փչացնել», «կորցնել», դրան կից՝ **կործան-ե-մ** korcan-e-m «կործանել», «ավերել» // լատիշ. gurstu, gurt «հոգնեցնել», «ուժասպառ անել», gurdens «թույլ», «հոգնած», պրուս. gurīns «խեղճ», «անաշխատ» Meillet MSL. 10, 278: **-հազ** haz «հազ», **հազ-ա-մ** haz-a-m, **հազ-ե-մ** haz-e-m «հազալ» // սնու. kās «հազալ» և այլն: Meillet MSL. 10, 282: **-հալ-ե-մ** hal-e-m «հալել» (անցող.), **հալ-ի-մ** hal-i-m (անանցող.) // լիտվ. pilū, pilti «լցնել», «թափել» Meillet De indo-europ. radice men էջ 36: - Ես A. E. էջ 466 Բուզգեի հետ միասին լիտվ. pilū-ն համադրում եմ հայ. hef-u-m «ամանից թափել» բառի հետ: **- հան-ե-մ** han-e-m (կատ. հան-ի

han-i) «բշել», «հեռացնել», «հետ վերցնել», «դուրս նետել», «առաքել» // հուն. ἄνυμι, ἀνύω «կատարել, լրացնել, գոյիս հանել», սնս. sanōti «շահել, ձեռք բերել» Meillet, De indo-europ. rad. men էջ 26: - **հիւանդ** hivand (հոգն. սեռ. հիւանդաց hivandaç) «հիվանդ» = հնդեվր. *pēvnto- // հուն. πῆμα «ցավ», «վնաս», «չարիք», «աղետ» Brugmann Grdr.² 1, 403, 510 (ըստ Բուրգգեի): *pēvnt-ի դիմաց, ըստ էության, սպասելի էր *հիւանդ hvand (*hēvand), հետևաբար նրա դիմաց պետք էր *peivnt սահմանել: - **հողով-ի-մ** holov-i-m «գործել» (ամանցող.) // հուն. κυλίω, κυλίνδω «գործել» Meillet MSL. 10, 282: **հունչ-ք** hunč-k' կամ **հինչ-ք** hinč-k' (գործ. հնչի-ք հոչիւ-կ'), **հնչիւն** հոչիւն, **հնչումն** հոչումն «հնչյուն, ձայն» // լատ. sonus «հնչյուն», «տոն», «ձայն», «աղմուկ», սնս. svaná-s «հնչյուն», «շառաչ», «խշշոց» Meillet MSL. 10, 278 - **հուսկ** husk այնպիսի կապակցություններում, ինչպիսին են **հուսկ յետին** husk yetin, **հուսկ վերջին** husk verjin «ամենավերջինը», **հուսկ յետոյ** husk yetoy «ամենավերջը» // զենդ. paskāt «հետևից» «հետո» ըստ Fr. Müller-ի WZKM. 5, 279: Սակայն *հմմտ.* **հուսկ կրասեր** husk krtser «ամենակրասեր»: - **ծաղ** jał «ծաղր» // հուն. χλεύη «կատակ», «ծաղր», հւլ. glaumr «զվարթություն», «ուրախություն», Meillet MSL. 10, 280: Հայ. **ծալ** jal < *g^hilju- (?) - **մայր** mair (սեռ. մայրի mairi) “ceder” // հւլ. smrēča “ceder” Brugmann Grdr.² 1, 741 (ըստ Բուրգգեի): - **յոլով** yolov (հոգն. սեռ. յոլովից yoloviç) «շատ» // հուն. πολύς, գոթ. filu, հիբլ. il, սնս. puru «ի, շատ, առատ» Brugmann Grdr.² 1, 510 (ըստ Բուրգգեի): Հնդեվր. *p^hlú- (pélú-) ձևի դիմաց նախ սպասելի էր *hal, սակայն հնարավոր է նաև *yol: - **յորդոր** yordor «պատրաստական», «կամուփին», **յորդոր-ե-մ** yordor-e-m «հորդորել», «համոզել», «զրգռել», «մղել» // հուն. ὀροθύνω «զրգռել», «մղել» Brugmann Grdr.² 1, 528: - **ներքին** nerk'in «ներքին», **ի ներքոյ** i nerk'oy «ներքուստ», **ի ներքս** i nek's «դեպի ներս» // հուն. ἔνεροι «ներքինիները», ἐνέρτερος «ներքինը», νέρθεν, ἔνερθεν «ներքևից», սնս. naraka- «ստորերկրյա աշխարհ», «դժոխք», ումր. nertru “sinistro” (°) Meillet MSL. 10, 275: - **շունչ** šunč (սեռ. շնչոյ šnčoy) «շունչ», «շնչառություն», «հոգի» // սնս. čvāsiti «շնչել», čvasaná- «փնչալով», «ծանր շնչելով» (*հմմտ.* **շուն** šun = սնս. čvā) Meillet MSL. 10, 278: - **ոտորկ** otork «հարթ», «ոտորկ» < *otirk (°) = հուն. ὀλιβρός «ոտորկ», «սահուն» < *slig²-ros, Bugge Brugmann Grdr.² 1, 433, 839: - **ոռ-որմ-իմ** ot-orm-im «ոտորմել» // գոթ. arms «խեղճ», «թշվառ», լատ. “miser”, տե՛ս նաև գոթ. arman «ոտորմել», «կարեկցել», ըստ լատ. miserēni, armahaírto «ոտորմած», «բարեգութ», ըստ լատ. misericors Fr. Müllers Arme-niaca 6, Meillet MSL. 10, 280: - **որկոր** orkor «որկոր», «կոկորդ», «երախ» < *korkor **կոկորդ** kokord-ի համար (հւլ. grūlo և այլն, տե՛ս էջ 460, Nr. 208), Meillet MSL. 8, 160, Brugmann Grdr.² 1, 855: Նույն իրավունքով կարելի է հուն. λάρρυξ «կոկորդ» բառը համադրել **փարս** «որկոր» բառի հետ: Եթե *korkor

ձևը երբևէ գոյություն ունեցած լիներ, այն պահպանված կլիներ, *հմմտ.* հայ. **կարկամ** karkam, **կարկաչ** karkač, **կարկառ** karkař, **կարկատ-ե-մ** karkat-e-m, **կերկեր-ի-մ** kerker-i-m և այլն: - **ջուր** jur (սեռ. ջրոյ jroy) «ջուր» // սնս. kšar «հնսել», «հորձալ», զենդ. γζar «հոսել» L. v. Patrubány: - **սալոր** salor «սալոր» (Մխ. Գոշ, Առակք 12-րդ դ.) // հւլ. sliva «սալոր» L. v. Patrubány Sprachw. Abh. 1, 106: - **սոր** «քարայր», «որջ», «խորշ» // լատ. caverna «խորշ», «խոռոչ», cavus «դատարկ», հուն. κόοι, κοιλώματα κύαρ «անցք» և այլն Meillet MSL. 10, 278 (*հմմտ.* հայ. **նոր** nor // հուն. νεαρός = հայ. **սոր** sor // լատ. caverna): - **սոր** sur (սեռ. սրոյ sroy) «սոր», «թոր», 2) ածական. «սոր» < *k^hōros // գոթ. haírur «թոր» < *k^herus L. v. Patrubány Sprachw. Abh. 1, 191: - **վար-ե-մ** var-e-m (կատ. վար-եց-ի var-eç-i) «վարել», «տանել» (նաև «ցանել» և Med. վար-ի-մ var-i-m «օգտագործել», «կիրառել» գործիականի հետ) // լիտվ. varaũ, varyti «վարել» Meillet MSL. 10, 280: Այնուհետև տե՛ս հայ. **վար-ք** var-k' (սեռ. վարուց varuč) «ապրելակերպ», «կյանք», «սովորույթ», «կենցաղ»: - **ցիլ** çir «ցրված» (**ցրտ-ե-մ** çrv-e-m «ցրել») < *sk^hēri- // սնս. kirāti (արմատը՝ kerə, kī) «դուրս նետել», «թափել», զենդ. kārayeiti «ցանել» Meillet De indo-europ. rad. men էջ 51: Երկուսն էլ հարաբերվում են **sek** արմատի հետ (*հմմտ.* լատ. secāre), թուրք sk-, ընդարձակվածը՝ sk-en հայ. **ցան** çan «ցանելը» **ցան-ե-մ** çan-e-m «ցանել» բառերում Meillet, MSL 10, 281: - **փարատ** p'arat «հեռավոր», **փարատ-ե-մ** parat-e-m «հեռացնել» // հուն. σποράς «ցրված» Brugmann Grdr.² 1, 510 (ըստ Բուրգգեի): - **քաղ-ե-մ** k'al-e-m «քաղել», «հավաքել» (σλλέγω) «քաղել», «արմատախիլ անել» = հուն. κλάω «կտրել», հւլ. kolja, klati «ծակել», «մորթել», լիտվ. kalũ, kalti «մուրճով հարվածել», «դարբնել» Meillet MSL 8, 297: - **քաղց** k'alç «քաղց» // լիտվ. álku, álkti «քաղցել», հւլ. alkati «քաղցել» Meillet MSL 10, 270: - **քիլ** k'il (գործ. քլա k'lav) «թիզ», «թզաչափ» < *kēlā // սնս. kará-s «ձեռք» Meillet MSL 10, 270:

Հայերենի տարբեր վերջածանցների մեկնաբանման կապակցությամբ Մառի արած դիտողությունները կարելի է գտնել նաև IF. 8, Anz. էջ 185-ում (հաղորդված Zubaty-ի կողմից), սակայն անհնար է դրանք լրջորեն ընդունել:

Առաջիկա ստուգաբանություններից հազիվ թե որևէ մեկը անթերի լինի և միայն քչերը կարող են հավանական համարվել: Մի քանիսը, իհարկե, հնարավոր են, առանձնապես այն պատճառով, որ համադրվող բառերի հնչյունական փոխհարաբերությունները բավարար պարզ չեն: Իսկ այն ստուգաբանությունները, որոնք իսկապես հնարավոր են, առանձին մեծ արժեք չեն ներկայացնում:

Հավելումները, որոնք ես տվել եմ մասնավորապես իմ Arm. Etym.-ին կից, այնքան ծավալուն են (էջ 505-520), որ ես այստեղ հարկ եմ համարում սահմանազատվել միայն նրանց նկատմամբ արված դիտողություններով:

Էջ 510, հավելում էջ 97-ի վերաբերյալ՝ հայ. **անգարեմ** angarem «հաշվի առնել» Անան. Շիրակ., էջ 16 մեջտեղը և էջ 18, ներքևից 4-րդ տող: Conybeare, der Byz. Ztschr. 6, 575, 577 այն թարգմանում է որպես “to establish, to adhere to” (հիմնավորել), հետևաբար նա այս բայից անտեղյակ է:

Էջ 514, հավելում էջ 228-ի վերաբերյալ:

Հայ. **պարս** pars «պարս», «պարսատիկ» = թալմուդ. Lw. parsakā «օղակ», «թակարդ», *հմմտ.* WZKM. 11, 294: Հետևաբար ես Ֆր. Մյուլլերի համադրությունը ճիշտ են համարում և երկու բառն էլ դիտում են որպես փոխառություն, այստեղից էլ դուրս են բերում պիլ. *pārs և pārsak «օղակ», «պարսատիկ» բառերը:

Էջ 516, էջ 275, 133-ի վերաբերյալ տրված հավելում: Մովս. Կղնկտ.-ու ամբողջ գործը, որտեղ հանդիպում է **ջումլայ** jumlay = արաբ. jumla բառը, այժմ վերագրվում է 10-րդ դարին, Մանանդեանի Btrg. zur albanischen Gesch., Leipzig 1897. -էջ 518, տող՝ 24: **diktion**-ի կողքին հանդիպում է ðndiktion (indik-tion) = ἰνδικτιών, տե՛ս Wb.:

Էջ 521-543-ի գրքի բառացանկում հանդիպող բոլոր անուններն ու բառերը ես տալիս են այբբենական կարգով:

Էջ 411-504-ում թվարկվող բնիկ հայերեն բառերի բաժնում հանդիպող հնդեվրոպական բառերի ցանկի համար (էջ 553-573) ես իմ շնորհակալությունն են հայտնում cand. phil. պարոն Յոզեֆ Կարստին (Լոթարինգիայից): Շատ ցանկալի կլիներ առաջին մասում նշվող պարսկական բառերի համար տալ անվանացանկ, սակայն ես այդ բանին վերապահորեն են մոտեցել, որպեսզի բառերի, առանց այն էլ ծավալուն ցանկը, չափից ավելի չմեծացնեն:

Ստրասբուրգ

Հ. Հյուբշման

Հայերենի ձայնավորների հնչյունափոխության օրենքների ժամանակագրությունը

Որևէ լեզվի հնչյունափոխությունների ժամանակագրության որոշման հարցում փոխառությունների դերի մասին բազմիցս է խոսվել, առանձնապես գերմանագետների կողմից: Հայտնի է, որ գերմ. Hant. բառը փոխառություն է մի ինչ-որ լեզվից, այստեղից էլ հույներն են դուրս բերում իրենց *κάνναβις* բառը, որը հայտնի էր դեռ Հերոդոտին (IV, 74): Նշված բառը գերմանական լեզուներ է մտել նախքան բաղաձայնների առաջին տեղաշարժը, հավանաբար *kanabis ձևով, իսկ առաջին տեղաշարժից հետո այս բառը ևս տեղաշարժի է ենթարկվել ինչպես յուրաքանչյուր գերմանական բառ:

Հետևաբար *kanabis-ը գերմանական լեզուներում *hanapiz է տվել (= անգլաբ. hcenep), որից էլ շնորհիվ բաղաձայների երկրորդ տեղաշարժի (մեր թվարկության VI-VII դդ.) հրգ-ում օրինաչափորեն ստացվել է hanef, hanf = նրգ. Hanf: Եթե, այսպիսով, ինչպես ընդունված է համարել, առաջին (գերմանական) տեղաշարժը մեր թվարկությունից առաջ 3-րդ կամ 4-րդ դարերում է տեղի ունեցել, ապա Hanf բառը *kanabis ձևով գերմաներեն է մտել նույնպես մեր թվարկությունից առաջ 3-րդ կամ 4-րդ դարերում: Եվ, ընդհակառակը, եթե մեզ պատահաբար հայտնի լիներ այն ժամանակաշրջանը, երբ այդ *kanabis-ը գերմաներեն է մտել, թող այդ լինի, ասենք, մեր թվարկությունից առաջ 5-րդ դարում, ապա մենք կկարողանայինք և պարտավոր կլինեինք ի վերջո, ելնելով այն բանից, որ նշված բառը նույնպես մասնակցել է տեղաշարժին, եզրակացնել, որ բաղաձայնների տեղաշարժը այդ ժամանակաշրջանից հետո, տվյալ դեպքում, ուրեմն, մեր թվարկությունից առաջ 5-րդ դարից հետո պետք է տեղի ունեցած լիներ: Այնուհետև, եթե Donau անունը իր մեջ բաղաձայնների գերմանական տեղաշարժի ոչ մի հետք չի կրում, ապա դրանից ելնելով՝ կարող ենք եզրակացնել, որ այն փոխ է առնվել (կելտերենից) միայն բաղաձայնների առաջին տեղաշարժից հետո, այսինքն՝ այն ժամանակաշրջանում, երբ այդ անունը գերմանական լեզուներ ներթափանցեց (ըստ Much PBr. 17, 63, մեր թվարկության մոտավորապես 100 թվին), երբ գերմանական տեղաշարժն արդեն ավարտված էր: Որովհետև, եթե մի որոշակի հնչյունական շարժում իր ազդեցությունն է ունեցել միևնույն հնչյունի վրա, համանման բոլոր դեպքերում, և այն փոփոխության է ենթարկվել, ապա հնչյունափոխության այդ երևույթը ինքնըստինքյան պետք է հանդարտված և դադարած լիներ գործելուց, որովհետև այն իր մեծ գործունեության համար այլևս որևէ առարկա չուներ, և եթե ես-

տագայում նույն այդ հնչյունը միևնույն պայմաններում վերստին ի հայտ է գալիս, ապա այն նախ և առաջ անփոփոխ է մնում¹, քանի որ այն ուժը, որը նախկինում ներազդել էր այդ հնչյունի վրա, արդեն հանգել է:

Եթե հնարավոր է որոշակի հանգամանքների առկայության պայմաններում, օտար բառերի փոխառության ժամանակաշրջանից ելնելով, որոշել տրվել լեզվի որոշ հնչյունափոխությունների տեղի ունենալու ժամանակաշրջանը, - և ընդհակառակը, - ուրեմն, թերևս, հայերենի համար սա հնարավոր կարելի է համարել, նրա կողմից փոխ առնված բազմաթիվ փոխառությունների միջոցով որոշել հայերենի ձայնավորների հնչյունական օրենքների մոտավոր ժամանակաշրջանը, որոնց ազդեցությանը մասամբ ենթարկվել են նաև այդ փոխառությունները:

Մինչդեռ միջին հայերենում այն օրենքն է գործում, համաձայն որի «a» ձայնավորը եռավանկ կամ բազմավանկ բառերի միջին վանկերում սղվում է կամ «ə» է տալիս, հին հայերենում գործում են իմ կողմից բազմիցս ձևավորված երկու օրենք՝ 1) «i» և «u» ձայնավորները պահպանվում են միայն վերջին վանկերում, մնացած դեպքերում նրանք (բաղաձայններից առաջ) սղվում են կամ «ə»² են տալիս (որը գրվում է միայն բառասկզբում «ո», «ու», «ի» + բաղաձայն կապակցություններից առաջ): 2) «t» և «nj» ձայնավորները պահպանվում են միայն վերջին վանկում, մնացած դեպքերում (բաղաձայններից առաջ) նրանք «i» և «u» են տալիս³: Միջին հայերենի հնչյունական օրենքների հետքերը առատորեն ի հայտ են գալիս ժամանակակից բարբառներում, *հմմտ.* լեհ. հայ. **բարդաք** badrak՝ «սուրբ պատարագ», հոգնակին՝ բարդրկներ badrəkner = հին հայ. **պատարագ** patarag, լեհ. հայ. **ստեղրան** avedran «ավետարան» = հին հայ. **ստեղրան** avetaran, լեհ. հայ. **տաղրստան** tadəstan «դատ» = հին հայ. **դատաստան** datastan «դատաստան», լեհ. հայ. **դեսնելու** desnelu «տեսնել» = հին հայ. **տեսանելոյ** tesaneloy և այլն (WZKM. I, 196-197); Մուշի բարբառում **բաղնիք** baynik՝ = հին հայ. **բաղանիք** bałanik՝; **հարսնիք** harsnik՝ «հարսանիք», լեհ. հայ. **հարսնիք** harsnik՝ = հին հայ. **հարսանիք** harsanik՝ և այլն (Մտերեանց, Stud. zur arm. Dialectologie, ռուս. I, էջ 12), սակայն դեռ «Անսիզ Անտիոքայ»-ում, որի ստեղծման ժամանակ

¹ Հմմտ. Brugmann, Zum heutigen Stand der Sprachw. էջ 55:

² Համաձայն գրության, այդ մեծ մասամբ գրավոր խոսքում է տեղի ունենում, մինչդեռ բանավոր խոսքում, ընդհակառակը, ավելի հաճախ տեղի է ունենում «i» և «u» հնչյունների փոխարինումը «ə»-ի, ինչպես այդ մասին վկայում են տաղաչափությունը և ժամանակակից բարբառները (տես WZKM. I, 299): Ավելի հանգամանորեն այդ մասին կարելի կլինի դատել միայն հատուկ ուսումնասիրությունների միջոցով:

³ Առաջին օրենքի սահմանափակման և որոշ բացառությունների կապակցությամբ տես իմ Arm. Etym. էջ 410-411 և էջ 143: Այս բացառություններին չի պատկանում հայերեն **տիկին** բառը, քանի որ այն սերվում է *tēkin բառից, ինչպես **տեղ-ը** tēr < *t-air-ից:

կաշրջանը ընկնում է 1265 թվից առաջ, այդ օրենքի ազդեցությունը, հաճախ գրավոր լեզվի ազդեցության տակ ակնհայտորեն բացակայում է, *հմմտ.* **տարբաս** tarbas «դատարան», գործ. **տարբասով** tarbsov (< *tarbasov) էջ 13, ներքևից տող 2-3, **համանք** hamank՝ «թույլտվություն», սեռ. համնաց էջ 13, տող 5 = հին հայ. **հրամանաց** էջ 13, տող 5, **համել** hamel «հրամայել» էջ 13, տող ներքևից 2 = հին հայ. **հրամայել** և այլն: Եթե, այսպիսով, 13-րդ դարը այդ օրենքի ներքին սահմանն է եղել, ապա մնում է նրա վերջին սահմանը որոշել: Սակայն այս առաջադրանքը պետք է հետագա հետազոտությունների առարկա դառնա, այստեղ մեզ ավելի հանգամանորեն զբաղեցնելու են միայն հին հայերենի վերը նշված օրենքները, որոնցից «i» և «u» ձայնավորների վերաբերյալ օրենքները ես հարկ եմ համարում նշել որպես առաջին, մինչդեռ մյուսը՝ որպես ձայնավորների երկրորդ օրենք:

Հին հայերենը այնպես, ինչպես մեզ է հասել մեզ հայտնի ամենահին մատենագրությամբ, այն է՝ 5-րդ դարում, այդ երկու օրենքներով լիովին համակված է, հետևաբար նրանց ազդեցությունը, այսպիսով, վերաբերում է նախքան մեր թվարկությունը 5-րդ դարից առաջ ընկած ժամանակաշրջանին: Սակայն դրանք ևս ձայնավորների զարգացման ամենահին օրենքները չեն, քանի որ բառավերջնային ձայնավորների օրենքները, որոնց համաձայն նախնական վերջին վանկերի ձայնավորները սղվում են (Arm. Etym. էջ 410), պետք է որ ավելի հին լինեն, մի բան, որ միանգամայն ակնհայտ է: Եթե օրինակի համար հայերենի հնչյունական օրենքները կիրառելու լինենք նախահայկական այնպիսի ձևերի նկատմամբ, ինչպես եզակի ուղղ. *dhuktēr «դուստր», սեռ. *dhuktrós, կամ հայցական հոլովի նկատմամբ՝ dhuktéros, հոգն. ուղղ. dhuktéres, ապա որպես նախնական հայկական ձևեր ստացվում են՝ եզակի ուղղ. *dustir, սեռ. *dustero(h), հոգն. ուղղ. *dustere(h), որոնք հետագայում, բառավերջնային հնչյունական օրենքների համաձայն, նախ տվել են ուղղ. դուստր, սեռ. *duster, հոգն. ուղղ. *duster-k՝, այնուհետև ձայնավորների առաջին օրենքի համաձայն՝ ուղղ. դուստր dustr, սեռ. դստեր dster, հոգն. ուղղ. դստերք dsterk՝, ինչպես և այդ ձևերը հնչում են իրականում: Եթե ձայնավորների առաջին օրենքն ավելի հին լիներ, քան բառավերջնային հնչյունական օրենքն էր, ապա եզակի ուղղականը ձայնավորների առաջին օրենքից հետո պետք է տար *dstir, իսկ նա իր հերթին բառավերջնային հնչյունական օրենքների ազդեցության տակ՝ *dəstr կամ որպես միավանկ՝ *dstir (Arm. Etym. էջ 410), մինչդեռ այն հնչում է **դուստր** dustr: Եթե, այսպիսով, բառավերջնային հնչյունական օրենքները որպես համեմատաբար ավելի վաղեմի պետք է դիտվեն, ապա նրանց ազդեցության բացարձակ ժամանակաշրջանը ևս հնարավոր չի լինի որոշել անզամ մոտավորապես, մինչդեռ եթե ես ճիշտ եմ մոտենում, հայերենի կողմից փոխառնված օտար բառերը վկայում են, որ հնչյունական նշված երկու

օրենքները, որոնք հայերենի ձայնավորների համակարգը հիմնական փոփոխությունների միայն պարթևական ժամանակաշրջանում ենթարկեցին, հետևաբար այդ օրենքների ազդեցությունը պարթևների ժամանակաշրջանին է վերաբերում: Ես կփորձեմ իմ այս դրույթը ապացուցել ստորև բերվող փաստական տվյալներով:

Չայնավորների առաջին օրենքը

Քանի որ, համաձայն ձայնավորների առաջին օրենքի, «i» և «u» ձայնավորները նախավերջին վանկում սղվում են, մինչդեռ վերջինում պահպանվում են (*հմմտ. դուստր* dustr, սեռ. դստեր dster; *սկիզբն* skizbn «սկիզբ», սեռ. սկըզբան; *տգէտ* tgēt < *tu(h)gēt = հնդեվր. *dus-voido-, սնու. durvēda-; *գտանեմ* gtanem «գտնել» < *gitanem // սնու. vid «գտնել»), ապա պետք է որ, այն բանից հետո, երբ այդ օրենքը ներագրել է, բաղաձայների միջև կանգնած բոլոր «i» և «u» ձայնավորները ոչ վերջին վանկում սղված լինեին: Եթե ապա հետագայում փոխառությունների հետևանքով հայերեն գային «i» և «u» ունեցող նոր բառեր, նրանք պետք է այս օրենքներից անմաս մնային, հետևաբար «ի» և «ու» ձայնավորները այդ բառերի բոլոր վանկերում պետք է պահպանվեին: Այդ օրինակի համար հենց այդպես են լեհ. հայերենի ավելի ուշ շրջանի փոխառությունները, *հմմտ. դուշման* dušman «թշնամի» = պրու. բուրք. dušman; *քիրաջ* k'iraj «կիր» = բուրք. kirej և այլն WZKM. 1 էջ 291 և 295, այս վերաբերում է նաև հին հայերենի վաղեմի շատ փոխառությունների, օր. *կաթողիկոս* kat'ohikos 5-րդ դ. = հուն. καθολικός, *փիլիսոփայ* p' ilisop' ay 5-րդ դ. = առոր. φιλόσοφος և այլն: Ուրեմն «i» և «u» ձայնավորներով այդ բառերը կամ փոխ են առնվել նշված հնչյունական օրենքների ազդեցությունից հետո, կամ, ինչը որ ըստ էության նույնն է, այդ օրենքները գործել են նշված բառերի փոխ առնվելուց առաջ: Եթե, սակայն, եղել են փոխառություններ, որոնք մեր օրենքի ազդեցությունից առաջ են մտել հայերեն, ապա փոխառությունների «i» և «u» ձայնավորները պետք է օրենքի ուժի մեջ մտնելու պահին նույն հաջողությանը ենթարկվեին հնչյունափոխության, ինչպես նույն այդ հնչյունները՝ բնիկ հայերեն բառերում, այն է՝ ոչ վերջին վանկերում նրանք պետք է սղվեին: Եթե, այսպիսով, պիլ. *kundurūk «խունկ» = պրու. kundurū, սնու. kunduruka- բառը հայերի կողմից փոխ է առնվել նախքան այդ օրենքի գործել սկսելը, ապա այն պետք է օրենքի ազդեցության տակ *kndruk* տար նույն այն ժամանակաշրջանում, երբ բնիկ հայկական *շուրջ-շուրջ-իմ իմ-իմ շուրջ-իմ «շրջել» բառը *շրջշրջիմ* šrjšrjim տար: Իրականում այդ այդպես էլ եղել է: Հետևաբար այդ օրենքը գործել է այն բանից հետո, երբ պիլ. *kundurūk-ը փոխ է առնվել և նախքան հուն. καθολικός-ն է փոխ առնվել: Այն փո-

խառությունը վերաբերում է պարթևների ժամանակաշրջանին, մինչդեռ այս քրիստոնեական (մոտավորապես 300 թվին), օրենքը ինքը, այսպիսով, վերաբերում է պարթևների ժամանակաշրջանին: Այժմ տեսնենք, թե արդյոք այս երկու դեպքով հիմնավորված վերծանումը իր հեմարանը կգտնի՞ նաև ուշադրության ներկայացվող այլ փոխառություններում:

Այն, որ վերջին վանկում հանդիպող «i» և «u» ձայնավորները ինչպես բնիկ հայերեն, այնպես էլ փոխառյալ բառերում են պահպանվում, ապացույցի կարիք չի զգում. այդ օրենքը գործում է առանց բացառության, անկախ այն բանից, թե այդ բառերը, որտեղ նրանք հանդիպում են, փոխ են առնվել ինքն, թե նոր ժամանակաշրջանում, *հմմտ. հայ. կապիճ* kapič = պիլ. kapič 165¹; *հայ. պայիկ* payik = պրու. paig, սնու. padika- 220; *հայ. բասիր* basir = առոր. bəsir 301; *հայ. պոռնիկ* pořnik = հուն. πορνικός 373; *հայ. արայիչ* arayiš = պրու. ārāyiš 262: Ուստի և ես անմիջապես կդիմեմ այն բառերին, որոնք իրենց «i» և «u» ձայնավորները ոչ վերջին վանկերում կամ կորցրել են, կամ պահպանել են դրանք և հերթով կքննարկեմ պարսկական, առորական և հունական փոխառությունները:

Ա. Պարսկական փոխառություններ

1ա) պրու. í-ն ոչ վերջին վանկում բաղաձայնների միջև հայերենում սղվել է հետևյալ բառերում.

bdeaxš, բարձր տիտղոսի անվանում = լատ. vitaxa, հուն. βιτάξης, πριτάξης 120; *bzišk* «բժիշկ» = պրու. պիլ. bijišk, սնու. bhišáj 120, 121; *grvan* «մծուց» = պիլ. *grwān 131; *grapan* «եգր», «շրջակարվածք» (զգեստի) *grv-a-pan ?-ի դիմաց = պիլ. grvřpān 132; *dpir* «դպիր» = պիլ. dipir (*հմմտ. հայրու. dipi-* «գիր») 145; *črag* «լույս», «ճրագ» = պրու. čirāy 190; *hāj. nždeh* «օտարական» = պրու. *niždahyu- 203; *hāj. nkar* «պատկեր» = պրու. nigār, ուրեմն՝ պիլ. *nikār 204; *hāj. nkun* «ցած» = պիլ. nikūn 205; *hāj. nhang* «մի առասպելական ջրային կենդանի» = պրու. nihang? 205; *hāj. nman* = պիլ. *nimān 205; *hāj. nšan* «նշան» = պիլ. nišan; *hāj. nšān* «նշանակ» «նշանակ» = պիլ. nišanak 206; *hāj. nšmar* «նշմար», «հետք» = պիլ. *nišmār 206; *hāj. nmtpr* nvēr «նվիրատվություն» = պիլ. *nivēd ? 207; *hāj. vkay* «վկա» = զենդ. vīkaya, հետևաբար = պիլ. *vikay 248; *hāj. včar* «վճար» = պիլ. vičār vicārtan բառի մեջ 248; *hāj. včir* «վճիր» = պիլ. vičir 248; *hāj. včit* «վճիտ», «մաքուր» = պիլ. vičit-ak? 248; *hāj. vnas* «վնաս» = պիլ. vinās 248; *hāj. vstah* «վստահ» = պիլ. vistāxv 249;

¹ Այստեղ և հետագայում բառերի կողքին տրվող թվերը վերաբերում են իմ Arm. Etymologic աշխատության այն էջերին, որտեղ նշվող բառերը քննարկվում են:

հայ. **vtak** «վտակ» = հայր. *vitāka-? 249; հայ. **vtang** «վտանգ» = հայր. *vitanka-? 249; հայ. **vtarem** «վտարել» = հայր. vi-tar «խախտել օրենքը, սահմանը» ? 250; հայ. **k'sak** «քսակ» = պր. k'sa, ուրեմն = պիլ. *k'sak 258; հայ. **Vštas** = պիլ. Vištāsp 85; հայ. **Trdat** = լատ. Tiridātes, հուն. Τιριδάτης, հայր. *Tiridāta- 89; հայ. **hndikk'** «Հնդկաստան» = պր. hindi «հնդկերեն» (< պիլ. *hindik), *hūm*. զենդ. հայր. hindu-, պիլ. hindūk:

Այս բոլոր բառերը հայերենում փաստարկված են 5-րդ դարում¹ և համաձայն իրենց հնչյունական հարաբերությունների² պետք է որ, կամ հնարավոր է, որ փոխառված լինեն պարթևների ժամանակաշրջանում: Ավելի ուշ շրջանում հիշատակվում է **գրտակ** grtak բառը «կլոր հաց» = պր. girda 132, որը ես հանգեցնում եմ պիլ. *girtak (= արաբ. jardaqa) բառին և քննարկել եմ «Pers. Stud.» էջ էջ 91 և 157-ում: Նույնը կարելի է ասել նաև vzean, vzenak «վնասի փոխհատուցում» բառերի նկատմամբ 150, որոնք հետ են գնում դեպի պիլ. *viziyān, *viziyānak, ինչպես նաև **vtar** (vtar) «Վար» 249, որը հավանաբար իդեոնիկ է պր. guḍār, պիլ. vitār «ճանապարհ», «զեռնանցք» բառի հետ: Հնչյունահարաբերությունները հնարավորություն են տալիս այստեղ նշելու նաև պարթևական ժամանակաշրջանի բառեր: Նկատի չեն առնվում այն բարբառները, որոնցում որպես հողակապ հանդես է գալիս «i» (կամ նաև «a» և «a») ձայնավորները, քանի որ բառաբարդման հողակապ ձայնավորները չկային արդեն իսկ միջին պարսկերենում, նրանց սղոմը պետք է վերագրել պարսկերենին (*hūm*. Pers. Stud. էջ 122-125), օր. **zanvar** «պատգարակ», «ղեսպակ» = պր. zanbar < *janiwara- 156; **partēz** «պարտեզ» = պր. pālēz < *pardēz, էբր. pardēs, զենդ. pairidaeza- 229; **paiker** «պատկեր» = պր. paikar, պիլ. patkar, հայր. patikara- 224 (*hūm*. նաև pat-ով կազմված բոլոր բաղադրությունները = հայր. pati- 222-227), հայ. **ausard** «ծեր կին» = հայր. *awisardā- 112, հայ. **Azdahak** = պր. aždahā, զենդ. ažiš dahākō 32: Այլ դեպքում, եթե բաղադրության ձայնավոր հողակապը պահպանվերենում դեռ պահպանված լիներ, այդ բառերը միայն մեր կարծիքը կհաստատեին, քանի որ նրանց

¹ Այն փոխառությունները, որոնք 5-րդ դարում շատ կիրառական էին, իրենց նկատմամբ հավանականություն են ներշնչում, որ դրանք հայերենում ավելի վաղուց են քաղաքացիական իրավունք ստացել, հետևաբար նաև ավելի վաղ շրջաններում պետք է փոխ առնված լինեն, քան նրանք, որոնք 5-րդ դարում հազվադեպ են հանդիպում կամ ավելի ուշ շրջանում են հիշատակվում:

² Սրանց կապակցությամբ ես այստեղ միայն կարող եմ հասցեագրել իմ «Pers. Studien» աշխատությունը, որտեղ ես վարձել եմ պարսկական հնչյունների զարգացմանը հետևել պատմականորեն: Ընդհանուր առմամբ գործում է այն օրինաչափությունը, որ պարսկական այն բառածը, որը համընկնում է պահպանական գրավոր ձևին, հարկ է դիտել որպես պարթևական: Սակայն *hūm*. Pers. Stud. 117 և ներքևում 148-149 էջերում տրվող դիտողությունները:

փոխառությունը պարթևական ժամանակաշրջանին է վերաբերում¹: Սրան են վերաբերում նաև հետևյալ բառերը, որոնք, քանի որ նրանց հնչյունահարաբերությունները կամ նրանց փոխ առնելու ժամանակաշրջանը հաստատ չեն, մեզ համար առանձին կշիռ չունեն **aspnjakān** «հյուրընկալ» 109, որը ըստ ասորերենի և մանդայերենի ձևի (տե՛ս Arm. Etym. էջ 109) կարող է հետ գնալ դեպի պիլ. *aspinjakān բառը, անշուշտ նաև պիլ. aspanjakān (*hūm*. պազ. պիլ. aspanj, պր. sipanj “a”-ով), մինչդեռ, ինչպես մի քանի այլ դեպքերում², ոնգայինի հնչեղությունը կամ սղված ձայնավորը (հայ. **ասպնջական**-ում aspnjakan = ասպնջական aspnjakan) անկանոն ձևով փոխարինում է լիարժեք ձայնավորին (պիլ. *aspanjakān); nzar =պր. պիլ. nizār «նիհար», միայն մեկ անգամ ըստ Wb. Յովհ. Մանդակունու մոտ՝ nihār «նիհար», «հյուծված» (= պր. nihār) Arm. Etym. էջ 203: Եթե առկա է եղել **նգար** ձևը, ապա այն, բնականաբար, պետք է սերվի պարթևական ժամանակաշրջանից; nkan, nkanak «հաց», որը գալիս է հավանաբար *nikan, *mikanak ձևից և անշուշտ սերվում է պարթևական ժամանակաշրջանից, սակայն հնչյունապես դժվարությամբ է համադրվում պր. nān, բելուջ. nagan, nayan «հաց» բառերի հետ 204; sngvēl, snkrvil «մի տեսակ հնդկական համեմունք», մեկ անգամ հիշատակված է MGg-ում, հավանաբար պետք է սնգվել sngvēl կարդալ = պալի singivēra, հուն. ζιγγίβερις, արաբ. պր. zanjabil “Ingwer” ? 238: Բառի հայերեն ձևը, տարիքը և հիմքում ընկած բնիկ բառը հաստատ չէ; եթե sngvēl ձևը միշտ է և նոր, ապա կարող է ոնգայինի ձայնեղությունը բնիկ բառի լիարժեք ձայնավորին փոխարինած լինել, ինչպես aspnjakan-ի³ դեպքում; p' šit «ծանրության մի չափ» բառը հանդիպում է միայն Անանիա Շիրակացու և Փիլոնի մոտ = պր. pišiz, pasiz, պիլ. p(i)šizak կամ p(i)šičak ? 255: Հայերեն և պարսկերեն բառերի հիմքում արդյոք պիլ. *pišit-ը չի ընկած⁴ ? Այդ դեպքում հայ. **փշխա**-ը p' šit պետք է հետ գնալ դեպի բնիկ պահլավական ձևը, այսինքն՝ մինչև պարթևական ժամանակաշրջան:

1p) Պարսկերեն “š”-ն բաղաձայնների միջև ոչ վերջին վանկում հայերենում սղվել է հետևյալ բառերում՝

Atrpatakan “Atropatene” = պիլ. āturpatakān¹, ասոր. ādurbaigān (5-րդ դար)

¹ Թերևս քաջառությամբ Աժդահակ-ի Մոկս. Խորենացու մոտ, որը կարող է հետ գնալ դեպի սասանյան մի Ազդահակ-ի: Աչքի է զարնում պիլ. պազ. “i”-ով aždahak-ը Bdh. և Min., որը կամ գրքային ձև պետք է լինի, կամ նորաբանություն Izafe-ով: Ընդունված ձևը համեմայն դեպս միայն aždahak-ն է:

² Տե՛ս ստորև հունական փոխառությունները, էջ 153:

³ Նմանօրինակ երևույթ է տեղի ունեցել քերես նաև p|p|l, p|p|l, p|p|l «պղպղ» ձևերում (տոր. աշխ.-ում և ավելի ուշ) = պր. p|p|l, “i” դիմաց “l”-ի ձայնեղացումը և ձայնավորի սղումն են մտել:

⁴ Այստեղից էլ պիլ. pišičak < *pišit-čak ? *hūm*. Pers. Stud. 191 և 227, նաև պր. anguzad < *angut + žat, (պր. žad-ի ազդեցության տակ “ž”-ով), Arm. Etym. 98:

բառ, պետք է որ լատ. tundo բառի հետ ազգակից լինի: kštapanak «մի տեսակ զարդ» 5-րդ դ. < *kuštapanak ձևից, սակայն ստուգաբանորեն մութ է -172; վերջապես ևս մի քանի բառեր, որոնցում պարսկերենի «ու» որպես «օ» է արտասանվում կամ սերվում է պիլ. “ծ”-ից և հայերենում տառադարձվել է որպես «օ»¹, որն անշուշտ մեր կանոնի տակ չի ընկնում. noxaz «նոխազ» 5-րդ դ. = պրս. nuhāz, պիլ. n(u)hāzik 207; Xosrov N. pr. = պրս. պազ. xusrav², հուն. Χοσρόης 44; pēšopay «առջևից գնացող», «առաջնորդ» - մեկ անգամ Սեբեոսի մոտ (7-րդ դ.) = պիլ. pēšupāi, պազ. pēšawāi, պրս. pēšvā 230; Rostom Մ. Խ., Սեբ. = պրս. Rustam: Այնուհետև տե՛ս նաև էջ 169-ում տրվող դիտողությունները:

Այստեղից հետևում է այն արդյունքը, որ այն փոխառությունները, որոնք, հայերենի հնչյունական օրենքների համաձայն, կորցրել են իրենց «i» և «a» ձայնավորները, պետք է վերաբերեին կամ կարող են վերաբերել պարթևական ժամանակաշրջանին:

2ա) պրս. Ի ձայնավորը ոչ վերջին վանկում բաղաձայների միջև պահպանվում է:

darīčak «ձուլակաղապար» = պրս. darīča 137: Այս ձևը վկայակոչվում է միայն 11-րդ դ., -īča վերջածանցը պարսկերենում (“č”-ի՝ ձայնավորներից հետո “z” տալու պատճառով) համեմատաբար նոր երևույթ է, տե՛ս Pers. Stud. 227; darīčenik «ղարչին» = պրս. dārčini, վրաց. darīčini 137, այս միայն Խոր. աշխ. 616, 12-ում վկայակոչված բառը կազմված է Izafe-ով (Կազ. i = հայրս. հարաբերական hya- դերանունը), որը գոնե նախապես ինքնուրույն բառ է եղել, քանի որ darīčenik-ը = միջ. պրս. *dār i čenik «չինական փայտ», նույնը նաև darīpēt «պղպեղ» Գաղիան. = միջ. պրս. **dār i pilpil (պղպեղի ծառ), նպրս. (արաբականացված) dārfilfil 138; buičenik MGg. 616, 12 = միջ. պրս. *boi i čēnik «չինական օձանելիք» (սասանյանների ժամանակաշրջանից, տե՛ս էջ 123, որտեղ արձանագրված է նույն կազմության այլ բառեր), denimazdēzn 5-րդ դ. «մազդեզական կրոնը» = պիլ. den i māzdēsān 139, 190; k'atak i hnduk Մովս. Կղնկտ. = phl. katak i hindūk «հնդկացու տուն» (որ հիշատակվում է 628 թվին Խոսրով II-ի մահվան ժամանակ) 48; koh i nihorakan լեռ N.(Խոր. աշխ.) = պրս. *kōh i nax'arakān 57; Marvirol այն է՝ Marv i rot 5-րդ դ. = պրս. Marv i rođ «Merv գետի» = «գետ-Մերվ» 51, 234; նշված բառերի³ «i»-ն

¹ Հմմտ. հայ. zohal 13-րդ դ. = արաբ. zuhal և այլն, էջ 265, հայ. p'osiš 10-րդ դ. նախնական p'ursiš-ի դիմաց 256: Նույն ձևով էլ “e” է կանգնած “i”-ի դիմաց mehekan բառում = պիլ. mihrakān 194 և այլն:

² Չենդ. haosrara, ըստ Ավետայի՝ Գեղդների հրատարակության:

³ Ավելացրու նաև Baklibamik Խոր. աշխ. Soukry-ի հրատարակությամբ - 40, պետք է կարդալ = պիլ. Balx i bāmik -31:

թերևս կպահպանվեր նաև պարթևական ժամանակաշրջանում, առավել ևս՝ սասանյանների ժամանակաշրջանում, որին էլ, ինչպես ես այդ ենթադրում եմ, վերաբերում են այս փոխառությունները; nihar «նիհար» հիշատակվում է մեկ անգամ Յովի. Մանդ. մոտ nzar տարբերակով (տե՛ս վերը), մյուս դեպքերում՝ 7-րդ դարում և ավելի ուշ = պրս. nihar 203: Իր ձևով այս բառը կարող է և հին, և նոր լինել, իր նշանակությամբ՝ ավելի շուտ նոր, քան հին; p'uštipan (կամ p'stipan) «քիկնապահ» 5-րդ դ. = պրս. puštībān, պիլ. puštīkrān¹ 255, նշված բառը, ըստ իս, էջ 221, սասանյան ավելի նոր ձևն է ալշակունյան paštran «պաշտպան» բառի դիմաց 5-րդ դ. = հայրս. parštīpān- 221; Andikan (տարբերակները՝ Andkan, Andekan) որպես IV և V դարի երկու պարսիկների անուն. Փ. Բ. և Դ. Փ. = պրս. Andiyān, հուն. Ἀνδιῶν, ուրեմն՝ պիլ. *Andīkān 18, այս անունը, քանի որ այն առհասարակ չի հանդիպում, հայերեն է մտել թերևս միայն հին սասանյան ժամանակաշրջանում; Garik'pet 34, կարդա՝ Darik'pet 7-րդ դարի պարսկական տիտղոս Սեբեոսի մոտ = պրս. *Darik'pet², հուն. δαριγβεδ Ἰθιζφι. 3, 18, 12 (ըստ Մարկվարտի), այս տիտղոսը վկայակոչվում է միայն երկու պարսիկների կողմից 6-րդ և 7-րդ դարերում, ուստի և հարկ չկա գնալ սասանյանների ժամանակաշրջան³; Mihran 5-րդ դար և ավելի ուշ = պրս. Mihrān 53, ըստ Pers. Stud. 205 ծանոթ. hr-ով ձևերը ընդհանրապես ավելի նոր են (սասանյան) rh=h-ով ձևերի համեմատությամբ, որոնք ես համարում եմ արշակունյան, հմմտ. հայ. մեհեկան mehekan = պիլ. mihrakān 194, Նյուդեբեի ցանկում 139 նշված Միհրան -ները ևս վերագրում եմ միայն սասանյան ժամանակաշրջանին; Mihr, Mihr-Nerseh, Mihr-všnasp 54, Veh-mihr-šapuh 84 և այլն = պրս. Mihr-narseh, Mihr-Gušnasp 54 և այլ անուններում պահպանում են իրենց «i»-ն, քանի որ այն սասանյան ձև է (շնորհիվ իր hr-ի) և հանդիպում է սասանյան կրկնակ անուններում, առավել ևս չէ՞ որ Միհր-ը այդ կրկնակ անուններում մնում է որպես ինքնուրույն բառ և կարող է որպես այդպիսին իր «ի»-ն պահպանել⁴; Mihrdat = լատ. Meherdates, պրս. Mīlād, պիլ. Mihrdāt-ān 54, այս բառը պետք է որ պարթևական փոխառություն լինի, քանի որ սասանյան (4-րդ դարում ասորերենում վկայակոչված) ձևը Mihlād է = Mīlād, հմմտ. Pers. Stud. 122 ծնթ., 189 և 260,

¹ Հայերենի «կ»-ի սղման մասին տե՛ս Pers. Stud. 243-244:

² Հայերենում «կ»-ի պահպանման մասին տե՛ս Pers. Stud. 244:

³ Նույնը վերաբերում է նաև ստուգաբանորեն դեռևս մութ Granik-satar տիտղոսին Մովս. Կղնկտ.-ի մոտ I, 238:

⁴ Տե՛ս վերը էջ 136-ի կապակցությամբ տրվող ծանոթությունը և հմմտ. Šapuh-varaz անունը = Varaz-šapuh և էջ 142-ում ներքևում Apzūt-kavat անունները:

սակայն պարթևական ձևը պետք է որ հայերենում *Mihrdat հնչեր (որից հետագայում սերվում են **Միհրատ** կամ **Մեհրատ** անունները) (Pers. Stud. 205, ծնթ.), հավանաբար այդ անունը, քանի որ հայերենում այն բոլորովին կիրառական չէր, այն երկու գործերն էլ¹, որոնցում այն հիշատակվում է, գրավոր ճանապարհներով ներթափանցած լինի: Մովս. Խորենացի¹ թերևս “Mar Ibas Katinay”-ից, որը մինչև էջ 82 որպես աղբյուր է ծառայում; Tigran, Արշակունիների արքայի անունը Փաստ. Բուգ. և Մովս. Խոր. (այստեղից էլ նաև ավելի ուշ շրջանի մատենագիրների մոտ) = հուն. Τυράνης 87, միաժամանակ էջ 88-ում, իմ կարծիքով, գրքային բառ է²; Tiran, Tirik և այլ անունների մասին տե՛ս Arm. Etym. էջ 88, այլ ձևով նաև ZDMG. 49, 655, հակառակը՝ Idg. F. VIII Anz. էջ 46: Եթե համենայն դեպս հայ. **Տիրան**-ը = սասան. *Tirān արշակունյան *Tiryān-ից ծագած լիներ, ապա այն օրինաչափորեն իր «i»-ն պետք է պահպանած լիներ:

Բացի այդ, «i»-ն դեռ պահպանվում է այնպիսի բառերում, ինչպիսին են՝ višap (5 դ. բավական հաճախ) 247, այն անշուշտ հին է, սակայն պետք չէ անպայման նույնացնել զենդ. višāpa (Nirangistan, տե՛ս ZPGI. 76 = Darmesteter, Z. A. III, 110) «թունավոր հյութ պարունակող», այլ այն կարող է սերվել մի ավելի վաղեմի *višap-ից³ -վիրայ viray «հատու» (5-րդ դար, հազվադեպ) = պազ. vīrai (առաջին վանկում երկար «ի»-ով, որը պիլ-ում կարող է կարդացվել vērai և vīrai և չի փոխարինում *vīrai ձևին - 247: Իր “ay”-ի պատճառով, որը = ai, նախնական ād-ի դիմաց (տե՛ս Pers. Stud. էջ 200) այն համենայն դեպս չի վերաբերում հին պարսկական ժամանակաշրջանին (1. 1.

¹ Այն վկայակոչվում է միայն Pseud. 94 և 100-ում հուն. Μιθριδατης ձևի դիմաց (մի հունարեն տեքստում, Raabe-ի հրատարակությամբ՝ էջ 53 և 56) որպես մի պարսիկի անուն Աղեքսանդրի և Դարեհի վերջին ժամանակաշրջաններից, ինչպես նաև Մ. Խորենացի 78, 84, 91 էջերում, որպես Դարեհի վերջինի և նրա հետնորդ Mithridates von Pontos ու նրա որդու՝ մի սատրապի անուն: Arm. Etym. էջ 52-ում կիրակոսից բերված հատվածը առհասարակ ուշադրության արժանի չէ: Վրաց պատմության մեջ հիշատակվող **Միհրդատ**-ը, անշուշտ, գալիս է վրացերենից: Pseud-ի մոտ հիշատակվող Vstasp և Cur (Arm. Etym. 85 և 293) ձևերում զգացվում է պարսկական և ստրակյան ազդեցություն:

² Նույնը վերաբերում է նաև Tigranakert անվանը Փ. Բ. և Մ. Խ. = հուն. Τυρανός, *hēmēt*. Mommsen, Hermes IX, էջ 130 և հայ: Kiepert, Alte. Geogr. էջ 80: Նշված անունը նորից կյանքի է կոչվում 17-րդ դարում Առաքելի մոտ, որը **Տիգրանակերտ** անունը օգտագործում է Hamif = Amida:

³ Հմմտ. վրաց. vešapi “baleine, serpent ailé, monstre” (Tchoubinof էջ 202), որը հավանաբար սերվում է նախապատմական *vēšap-ից, ինչպես վրաց. spetaki, speti «սպիտակ» (Tch. 466) ձևերը հայ. նախապատմական *սպետակ *spetak-ից = հայ. սպիտակ: Հարց է ծագում, թե այստեղ վրացերենում “i”-ի դիմաց արդյոք “e” չէր կարող կանգնել (*hēmēt*. վրաց. k'esa, k'isa-ի կողքին “bourse” = պրս. kisa, վրաց. spilenji “cuivre rouge” = հայ. պղինձ քիչ), եթե միայն vešapi-ն և spetaki-ն պարթևական ժամանակաշրջանում հայերենից կամ պարսկերենից փոխ չեն առնված: Նույն ձևով պետք է գնահատել հայ. gusan «զուսան» 131 և վրաց. mgosani «երաժիշտ» բառերի (Tchoubinof 278) փոխառնությունը:

էջ 201) և ստուգաբանորեն հենց առաջին վանկի i-ի պատճառով (պարսկերենում) մութ է; Širin (սեռ. Širinay Մեք. 46) Խոսրով II-ի կինը (590-628), միայն Սեբեոսի մոտ (7-րդ դար) = պրս. Širin 62, ինքը, ինչպես և Viroi-ն աղվանական կաթողիկոսի անուն է, Մովս. Կղնկտ.-ի մոտ (7-րդ կամ 10-րդ դար) = պրս. Vīrō, Vīrōi 509, հայերենում անշուշտ ավելի նոր է:

Այդ բառերից մի քանիսում «i»-ն անալոգիայով կամ գիտական ժառանգության ազդեցության տակ պահպանվել է, **Վիշապ** բառում այն հավանաբար օրինաչափորեն ē-ից է առաջացել, մնացած դեպքերում նրա պահպանման համար չկա որևէ այլ հիմք, քան այն, որ այդ բառերը միայն պարթևների ժամանակաշրջանի վերջում կամ նրանից հետո են փոխ առնվել:

Ուշադրության արժանի չեն՝ Zindkapet կամ Zndkapet ձևերը (միայն Փաստ. Բուգ. 41), տիտղոսի հայկական և պարսկական ձևը¹ հաստատ չէ; Դնիկան (միայն Եղիշէի մոտ, իսկ նրանից հետո Ղազար Փարպ.) 69: Տիտղոսի պարսկական ձևը անհայտ է²: «g»-ի փոխարեն j-ի առկայությունը (ըստ Pers. Stud. 153) վկայում է ավելի վաղ ժամանակաշրջանի մասին; Նիխոր Nixor, Nixorakan (5-7-րդ դար) 57, այս անվան պարսկական ձևը (Nax'argān) «i»-ի դիմաց հայերեն ə-ի մասին տե՛ս էջ 145:

Սրանց շարքին են դասում նաև արաբերենից և նոր պարսկերենից փոխ առնված բառերը, որոնք բոլորն էլ պահպանում են պրս. i-ն՝ žibak «սնդիկ» 13-րդ դ. = արաբ. zībaq, պրս. žīva 267; xalifay «խալիֆ» 13-րդ դ. = արաբ. xalīfa 267, hisar «պաշարում» (համենայն դեպս խսար xsar-ին զուգահեռ) 13-րդ դ. = արաբ. hišār 269; herisay «հարիսա» (modern) = արաբ. harīsa 516; šīšak «գառ» (modern) = պրս. šīšak 273; širik “քնուրթի ձեթ” (modern) = պրս. šira 273; badinjan «բադրջան» 12-րդ դ. // նպրս. արաբ. bādinjān 274; jhangir 13-րդ դ. = պրս. jihāngīn «տիրակալ» -275; surinjan «սորնջան» = արաբ. sūrinjān 277:

2^b) Պարսկերեն ն-ն ոչ վերջին վանկում բաղաձայնների միջև պահպանվում է՝

y-angumani-s «անսպասելի» 14-րդ դ. *hēmēt*. պրս. պազ. gumān, հայրս. *vimāna- 98; Gundīšapuh պարսկական մի քաղաքի անուն MGg. 7-րդ դ. = պրս. Gundīšāpūr, ավելի հին ձևը՝ Gundēv-šāpūr, հուն. Βενδειασφόρων πόλις 35; Gurgan “Hyrkanien” 7-րդ դ. = պրս. Gurgān ավելի վաղ հայ. Վրկան Vrkān 5-րդ դ. = հայրս. Vrkāna- 86; Gurgēn հայկական և վրացական անուն և այլն 10-րդ դ. = պրս. Gurgīn, ավելի վաղ հայ. Vrkēn (5-րդ դար) 86: Այս ձևերը բոլորը նախնական “vi” կամ vu(r)-ի դիմաց բառասկզբնային gu-ով միայն սասանյան շրջանին են վերաբերում, *hēmēt*. Pers. Stud. 161, 162, 163,

¹ Գալիս է Zindkpet-ի*g: Այս բառը հայերենում նոր բաղաբնություն է, կազմված է *zindik և pet բաղադրիչներից, ուստի և «a»-ն հոդակալան է, իսկ «i»-ի սղումը (դիկ-ում) կատարվել է ըստ անալոգիայի (*hēmēt*. ramkapet 233, kaušakkar 174 և այլն):

² Ո՞ր ձայնավորն է հայերենում «g»-ի և «n»-ի միջև (Ջ-նիկան բառում) սղվել:

այնուհետև թերևս նաև՝ gumarem «հավաքել, ժողովել» = պրս. gumāram 130 և Gumand-Šapuh մի պարսկական նախարարի անուն (Փաւստ. Բուգ. 5-րդ դ.) 35, եթե միայն այս բառերի «gu»-ն նույնպես «vi»-ից է գալիս, սակայն *hūmūt*. Pers. Stud. 161-162 և 163; anguzat “Silphium” MGg. angzat տարբերակով = պրս. anguzad, ավելի վաղ՝ *angut-žat 98, այս բառը դժվար թե սասանյանների ժամանակաշրջանից ավելի վաղեմի լինի, *hūmūt*. Pers. Stud. 191, § 85 a; čurak, կարդա՝ juřak «արու բազե» 11-րդ դ. = պրս. jurra, արաբ. zurraq 190; k'urak «քուռակ», «Վարք հարանց» = պրս. kurra, արաբ. kurraj պիլ. kur(r)ak ? (WZKM, 10, 183) 258; šustak «թաշկինակ» Յայսմ. (13-14 դդ.) = պրս. šusta, արաբ. šustaqa 215. այս երեք՝ ուշ վկայակոչված բառերը լավագույն դեպքում սասանյան կարող են լինել: juxtak «զույգ» հանդիպում է մեկ անգամ Կիրիեղի մոտ (5-րդ դ.), պրս. juft, պիլ. juxt՝ կամ yuxt զենդ. yuxta 233, շնորհիվ «j»-ի (y-ի դիմաց) ավելի ուշ շրջանի է վերաբերում; այն է՝ թերևս սասանյան ժամանակաշրջանին, *hūmūt*. Pers. Stud. 153-154; puš-pan (տարբերակը՝ p'sti-pan) «թիկնապահ» 5-րդ դ. = պրս. puštibān, պիլ. puštkpān 255, էջ 139-ում բերված փաստարկումների շնորհիվ՝ սասանյան; p'ursišn «ղատավարություն» = պրս. pursiš, պիլ. pursišn 256, միայն¹ Եղիշէ (5-րդ դ.), այն է՝ նրա պատմության վերջին և նոր գրված գլխում, հետևաբար հավանաբար միայն 5-րդ դարում, պարսկական փոխառություն; Hruden Մ. Խ. < *Hredun = պրս. Farēdūn, պազ. Frēdūn, պիլ. Frētōn, զենդ. θραεταona- 32, այն իր «t»-ի դիմաց «d»-ով և ծո-ի դիմաց ōn-ով սասանյան է, *hūmūt*. Pers. Stud. 142 և 189; նույնը նաև **Burdar**² մի պարսիկի անուն Մ. Խ. մոտ, եթե այն = պրս. burdār, պիլ. burtār 33; Apzut-kavat երկար պատը Կովկասում Խոր. աշխ. = պիլ. afzūt-Kavāt, այն ակնհայտորեն գալիս է Կաւատ արքայի անունից՝ 488-531, հետևաբար՝ սասանյան է³: Նույնը վերաբերում է նաև Šapuh-varaz 5-րդ դար = Varaz-šapuh պարսկական արքայի մարզպան (Šāpūr II 309-379) Փ. Բ.-ի մոտ, ասոր. Sābūr-Barāz, Šāwōr-barāz, 81; Xužastan “Susiana” 5-րդ դ. = պիլ. xuzistān, հայրս. Huvaža; հայ. xuzik⁴ “Susianer” 5-րդ դար = պրս. xūži, հայրս. huvažiya - 45; եթե հին պարսկական ձևը պետք է կարդալ uva-ով (ինչպես նաև առհասարակ հին պարսկական ձեռագրերում ևս uv-ը պետք է -uva կարդալ), ապա xūž-ով ձևը uva > ū սղման պատճառով համեմայն դեպս ավելի նոր է, *hūmūt*. Pers. Stud. 169 և վերը 1բ-ի տակ բերված՝ որպես պարթևական նշված (ոչ պայմանական) drvatik'; Juvan-veh⁵ մի պարսից նախարար Խոսրով II-ի թագա-

¹Սակայն *hūmūt*. p'osiš. Յովհ. կթ. (10 դ.):

²Վարդանի մոտ դրա դիմաց՝ Bundar:

³*Atur-ormizd-ի դիմաց Atr-ormizd-ի կապակցությամբ տես վերը՝ էջ 136:

⁴Վրաց. uziki “Chaldéon” Tchoubinof 733:

⁵Նաև Juan-veh գրությամբ, որը, սակայն, կարող է Ջուվան-վեհ կարդացվել: **տ** հնչյունական հաջորդականությունը բնիկ հայկական բառերում չի հանդիպում:

վորության ժամանակ (590-627) Սեբեոսի մոտ (7-րդ դ.) = միջ. պրս. jvān+vēh 69. այդ անունը y-ի դիմաց j-ի առկայության շնորհիվ (Pers. Stud. 153-154) ավելի նոր է, ըստ որում անվան կրողը ընթր 7-րդ դարին է պատկանում; Նույնը վերաբերում է Juvanšēr-ին 69; vaspurakan սասանյան դինաստիայի ազնվական բարձրագույն դասի անվանումը **վասպուրական համարակար-** ում Սեբ.-ի մոտ (7-րդ դ.), **Վասպուրական** Vaspurakan մի հայկական գավառ Մովս. Խոր. = պիլ. vāspuhrakān 80: Հայերեն բառը միայն սասանյան է, քանի որ պարթևական ձևը հայերենում պետք է *vaspurhakan կամ *vaspuhakan հնչեր, *hūmūt*. հայ. Շապուհ Šapuh = պիլ. šāhpuhr 60, տե՛ս նաև Pers. Stud. 206-207; Butmah Հայաստանի պարսկական կուսակալ Խոսրով II-ի օրոք՝ Սեբ. մոտ, *hūmūt*. պիլ. Māh-būt 33 և հայ. Xoroh-but 43, քանի որ այս սովորաբար չհանդիպող անունի կրողը միայն 7-րդ դարի սկզբում է երևան գալիս, ապա անունը հայերենում հին չէր կարող լինել: Turan և Makuran 5-րդ դ. պարսկական գավառներ = պրս. (արաբ.) Tūrān 88 և Mākūrān 50. Նշված անունների տարիքը հայերենում հնարավոր չէ որոշել, սակայն ինձ թվում է, որ նրանց կիրառությունը (միայն Եղիշէի պատմության 8-րդ գլխում, Մովսեսի Աշխարհացոյց-ի մեջ և Սեբ. մոտ) վկայում է հոգուտ այն բանի, որ նրանք միայն 5-րդ դարում են հայերեն մտել: Անորոշ է նաև հետևյալ անունների տարիքը՝ Maručan (տարբերակը՝ **Մարիճ**) 4-րդ դ., պարսից մի նախարար Փաւստ. Բուգ. մոտ = հուն. Μαροουζᾶς 52, պրս. Marūzan 507 (ū-ով թե՛ ὀ-ով) և Muškan 5-րդ դարի պարսից նախարար Եղիշէի մոտ Mškan-ի կողքին՝ պարսից 4-րդ դարի նախարար Փ. Բուգ. = պրս. Muškān 54: Ուշադրության արժանի չեն՝ yuškararik «մի երևակայական էակ» -5-րդ դար, որի պարսկական ձևը անհայտ է; patuhas «պատուհաս», «պատիժ» 5-րդ դար, եթե այն = պիլ. pātfrās-ին, “u” չունի, մեր կանոնի տակ է ընկնում 226: **Օշնան** ošnan «օճառարույս» 5-րդ դ.: (Եղիշէ, գլուխ 8), որը, եթե այն = պրս. ušnān-ի 259, ավելի շուտ **ուշնան** պետք է հնչեր և իր «ու»-ն, քանի որ այն բառակազմում էր կանգնած, այսպես թե այնպես պետք է պահպաներ: Մի առերևույթ բացառություն է կազմում **մուրհակ** murhak «մուրհակ», «փաստաթուղթ» բառը, 5-րդ դար = պիլ. muhrak (*hūmūt*. խալդ. muhraq, Horn Grundr. էջ 224, արաբ. muhraq «փաստաթուղթ» 6-րդ դար), պրս. muhr, սնս. mudrā 197, այստեղ “u”-ն մնում է, որովհետև «ի» և «ու» ձայնավորները “rh”-ից առաջ սովորաբար պահպանվում են, ինչպես այդ հետևում է nirhem «նիրհեղ» nirh «նիրհ» բառից = սնս. nidra 204 և իզական սեռ. ցույց տվող -ուհի = ուրհի urhi վերջածանցը (օր. Smbaturhi բառի մեջ և այլն, Festgruss an Roth էջ 105)¹:

¹ Հետևաբար նաև murhakan ձևը (Ազ.-ի մոտ) դժվար թե ճիշտ լինի, այլ պետք է **միրհական** կամ **միրական** կարդալ:

Արաբերենից փոխառյալ բառերում “մ”-ն պահպանվում է amir al mum-nik՝ «հավատացյալների հրամանատար» 8-րդ դ. = արաբ. amir ul mu'minina 262; **արուզնա** abuzna «կապիկ» 13-րդ դ. = արաբ. abūzinnata, պրու. būzina 262; **բաբունայ** babunaj «երիցուկ» 12-րդ դար = արաբ. պրու. babūnaj 263; **գուրգասար** gurgasar «գայլագլուխ» 13-րդ դար = պրու. *gurgsar 129; **տուտար** tutak՝ «թութակ» 12-րդ դ. = արաբ. tūtāk, պրու. tōtak 264; **դուռայ** duṛay «զգեստ» 12-րդ դ. = արաբ. durā'a 264; **մուշբարի** mušt'ari «Յուպիտեր» և այլն, տե՛ս էջ 265; **զունար** zunar «զոտի» նախքան 12-րդ դ.-ից = արաբ. պրու. zunnār 265; **զուրափե** zurap'ē «ընձուղտ» 13-րդ դ. = արաբ. zurāfa 265; **բուրիայ** fut'iy «collyrium» 12-րդ դ. = պրու. արաբ. tūtiyā 266; **բուրայա** t'uraya «բազմաստեղ» 13-րդ դ. = արաբ. Գurayyā 266; **բուրինջ** t'urinj «նարնջի մի տեսակ» «Վարք հարանց» = պրու. արաբ. turunj (նրա կողքին նաև հայ. **բրնջի** t'rnji 13-րդ դ.) 266; **խումարուբին** xumarut' iun «զինվություն» Ոսկիփորիկ = արաբ. xumār 268; **կարուրայ** karuray «միզաման» 12-րդ դ. = արաբ. qārūrā 269; **կուռայք** kuṛaik «Բուրան կարդացող» 8-րդ դ. = արաբ. qurrā 269; **հունար** hunab «ունար» 12-րդ դ. = արաբ. 'unnāb 271; **նուխայ** nusxa «օրինակ» 10-րդ դ. = արաբ. nusxay 272; **շումրայ** šumray «վայրի սամիթ» (modern) = արաբ. šumra 273; **չուխայ** čuxay «բրդե գործվածք» Վարք հարանց = պրու. čūxā 273; **ջումլայ** jumlay «զունար» Մովս. Կղնկտ. (7-րդ կամ 10-րդ դ) = արաբ. jumla 516; **սուրինջան** surinjan «վայրի քրքում» Mech. d. Arzt.-ի հավելվածը = արաբ. sūrinjān 277; **սունարեմ** sunat'em «թլփատել» Յայսմ. // արաբ. (թուրք.) sunnat 517 և այլն:

Արաբական այս փոխառություններում «ա»-ի պահպանման պատճառը պարզ է, քանի որ դրանք հայերեն են մտել 8 դարում և ավելի ուշ. նույնքան պարզ է նաև, թե ինչու են իրենց «ա»-ն պահպանել վերը բերված պարսկական բառերի մեծ մասը, քանի որ նրանք փոխառվել են միայն սասանյան ժամանակաշրջանում կամ ավելի ուշ, արդյոք նույն հիմքը չունե՞ն նաև այն բառերը, որոնց փոխառության ժամանակաշրջանը ճշտելու համար մենք հաստատ հենարան չունենք:

Համենատարբար ուշ շրջանի փոխառություններից մի քանիսի մոտ [լ] կամ [ն] սղվել են, այդ սղումը, սակայն, ինչպես այդ կարելի է եզրակացնել, ելնելով նոր փոխառություններից ընդհանրապես վերցրած, մեր օրենքի հետևանքը չէ, այլ օտար բառերի ոչ ճիշտ (լինի այդ բանավոր¹, թե գրավոր) նկարագիրը, այսպես, օրինակ՝ «io»-ն սղված է այնպիսի բառերում, ինչպես լգամ lgam «սանձ» մեկ անգամ Ոսկիփ. = պրու. ligām 267; **մթխալ** mt'xal

¹ Նույն այս ձևով լեհահայերենը և մի քանի ուշ շրջանի փոխառություններում լիարժեք (a, e, i և այլն) դիմաց [թ] է ընդունել, օր. kənar «ափ», mək' in «քշվառական», səhat «ժամ», «ժամանակ» և այլն, տե՛ս WZKM. 1, 299:

«ծանրության քաշ» 12-րդ դ. = արաբ. miθqāl 271; **բակլայ** baklay «բակլա» Լամբր. (12-րդ դ.) Թուրք առ Լևոն 24 = արաբ. baqilā 263; mkrat՝ «մկրատ» Յայսմ. = արաբ. miqrād 271; **gzir** «զգիր» (modern) = պրու. gizir 264, այնուհետև նաև վերը նշվածները՝ mumnik՝ = արաբ. mu'minina 262; abuzna = արաբ. abūzinnata 262; «ա»-ն սղված է՝ xarbzak «սեխ» 12-րդ դ. = պրու. xar-buza, xarbūza, պիլ. xarbūzak² 159; štrpaṅg³ «ընձուղտ» միայն MGg. Soukry-ի հրատարակությամբ 43, տող 1, ներքևից = պրու. šatur+paṅg 215; t'rnji, t'rnjeni 12-13-րդ դդ. t'urinj-ի կողքին «նարնջի մի տեսակ» 266, տե՛ս վերը; ttmaj «արիշտա» modern = պրու. tutmāj 264; t'mus «եզիպատալոն» 12-13-րդ դդ. = արաբ. turmus (tarmus, turmis) 267; smbul տարբերակը՝ sumbul «փայլասեմի» Գաղիան. = պրու. sunbul 277; snduk «սնդուկ», «արկղ» 10-րդ դ. *sunduk կամ *sanduk ? ձևերի դիմաց = արաբ. šandūq (ավելի բարեհունչ šundūq), պրու. sandūq, ռուս. СУНДУК (լեհ. հայ. սունդուկ < սնդուկ WZKM. 1, 296): Նույն այս ձևով որոշ դեպքերում սղվել է նաև «ա»-ն՝ zñil (Վարք հարանց) «շղթա», = պրու. zanjir, zinjir, բելուզ. Lw. zanjir, zamzil 265; klay «ամրոց» 12-րդ դ. = արաբ. qafa 269; mzkit', mzigit', msk' it' «մզկիթ» 12-րդ դ. = պրու. mazgit, արաբ. masjid⁴ 271; k'an «վուշ, քաթան» 12-րդ դ. (Լամբր. Թուրք առ Լևոն 240) = արաբ. kattān 278; k' min «ղարան, որոզայթ» 12-րդ դ. = արաբ. kamīn 278 և այլն:

Նույն ձևով էլ մի քան անգամ պրու. “i” կամ “u” ձայնավորների դիմաց “ə” է մտել⁵ əstaurak «ստյուրակ» մեկ անգամ Մովս. Կղնկտ. (7-րդ կամ 10-րդ դ.) = արաբ. istabraq 153 (< մպրու. *stawrak, hūmūn. qēnū. stawra- = պրու. sitabr, istabr); Danəšman “Herr von Sebaste” (11-րդ դ.) Վարդանի մոտ (13-րդ դ.) = պրու. dānišmand 36; jəvanšēr (jəvanšēr) 10-րդ դ. = juvanšēr 69; Դըմբավընդ Dəmbavənd «Դեմավենդ լեռը» Մ. Խ. = Dmbavand Խոր. աշխ. = արաբ. Dumbāvand 37; Vəndatakan պարսկական կուսակալ Հայաստանում Խոսրով II-ի օրոք, Մեք. 34, 70 պիլ. *vindātakān-ի դիմաց⁵ 85: Հմմտ. նաև ստորև էջ 153

¹ Համապատասխան վրացական ձևերը հնչում են՝ lagami, misvali, bakla, makrateli Tchoubinof 257, 299, 46, 267:

² Ես կասկածում եմ պահլավերենի ձևի կապակցությամբ. ուստի և հայերենի նոր վկայակոչված xarbzak բառը չեմ կարող որպես վաղեմի, մեր օրենքի ազդեցության ենթարկված պարսկական փոխառություն դիտել, որպիսին, սակայն, այն կարող էր լինել, եթե համադրվող պարսկական ձևը ճիշտ է:

³ -štr- «ուղտ» բառի պարսկական ձևը, որը հայերենում օրինաչափ փոխարինման դեպքում պետք է իր «ու»-ն պահպանի՝ uštr, քանի որ այն բառասկզբում է կանգնած:

⁴ Վրաց. mizgit 'i, misgit 'i Tchoubinof 294, 299 ձևերը թվում է թե հայերենից են սերվում և անորոշ ձայնավորի դիմաց “i” են մտցրել:

⁵ Այսինքն՝ գրության մեջ, որտեղ սովորաբար, բացի բառասկզբից, որպես կանոն այն չի դրվել: Արտասանվում է այն այսպես թե այնպես:

քննարկվող հունական ձայնավորների սղունը ռնգայիններից և նայ հնչյուններից առաջ:

Լուրջ դժվարություններ են պատճառում միայն անունները՝ հայ. Surēn 5-րդ դ. = արս. Sūrēn, հուն. Σουρήνας, լատ. Surena 73; Vndoi Սեթ. (7-րդ դ.) = արս. Bindōi և Vstam Սեթ. = արաբ. Bistām < արս. Bistahm = պիլ. Vistahm 85: Հանրահայտ պարթևական Sūrēn անունը (Nöldeke, Tab. 438-439) պետք է որ դեռ պարթևական ժամանակաշրջանից ծանոթ եղած լինի հայերին և հայերենում պետք է որ *Սրեն Srēn տված լիներ, ոչ **Սուրեն**, որի հիմքում պարթևական *Sōrēn անունը պետք է ընկած լիներ: Մինչդեռ Խոսրով II-ի (590-628) հորեղբայրներ Bindōi և Bistām անունները Պարսկաստանում մինչև 600 թիվը պետք է հանրահայտ լինեին, եթե նրանք այն ժամանակաշրջանում կամ ավելի ուշ են եկել հայերեն, այստեղ, եթե ոչ *Bindoi և *Bistam¹, ապա համեմայն դեպս *Vindoi և Vistam պետք է հնչեին: Սակայն այն փաստը, որ նրանց դիմաց 7-րդ դարում Vndoi և Vstam են երևան գալիս, թերևս պետք է բացատրել նրանով, որ այդ անունները դեռ արդեն ավելի վաղ դարերում էին հայերին ծանոթ և կիրառական, ուստի և դեռ 7-րդ դարում կարող էին ավելի ուշ շրջանի պարսկական ձևերին փոխարինել, մոտավորապես այնպես, ինչպես **Վրկանը** մնաց “Hyrcaenien” դիմաց, անգամ այն դեպքում, երբ **Գուրգան** ավելի ուշ ձևը վաղուց արդեն պարսից շուրթերից էր ընդօրինակվել²: Այնուհետև նաև Սեթեսի մոտ **Վասամ**-ն է հանդիպում որպես երկու հայերի անուն, հետևաբար, իսկապես որ, այն հայերի մոտ գործածական էր: Մինչդեռ **Vndoi**-ն հայերենում միայն մեկ անգամ է հիշատակվում որպես պարսկական **Mogpet**-ի անուն, որը 5 դարում որպես մարզպան Հայաստան եկավ և այնտեղ Դվինում հայերի կողմից հրկիզվեց (Թովմ. Արծր. 77-78): Այստեղ հանդիպող բոլոր դժվարությունները են բավարար չափով չեն կարող լուծել:

¹ *vindāt-ը ավելի շատ անուններում է հանդիպում, քան Vindād-ը, հետագայում Bundād, Arm. Etym. 85, Justi Namenbuch 370: Պագ.-ում vandād դերբայական ձևը (պահլավական գրության մեջ՝ v(a)ndāt) «ձեռք բերված», որը կարող է ներկայի Vand հիմքի հետ (պագ. vandašn < պիլ. *vindišn) միանալ, եթե միայն այն ընկալվում է որպես նոր պարսկերենի հետ նմանօրինակ կազմություն՝ uftād: uftam, nihād: niham Horn. Grdr. էջ 300 ենթադրաբար նրա հետ հարադրում է պիլ. vindītan-ը, որը սակայն չի համապատասխանում բերված անուններին: Phl. Min. 57, 19-21-ում չկա այն բառը, որը, որպես համարժեք արձանագրված է սենական Gl. and Ind. էջ 29-ում:

² Սեթեսի հետ միաժամանակ (Նյուդեբեի թարգմանությամբ, Guidi-ի հրատարակությամբ) հրատարակված ասորական բրոնզեկոնուն (670-680) բերված են Bindōi և Bistām ձևերը (տե՛ս թարգմանություն էջ 8-ը) Մովս. Կոնկտ.-ի մոտ I, 286 (Մոսկվայի հրատարակություն էջ 135), որը ըստ Մանանդեանի վերաբերում է 10-րդ դարին, նշվում են **Բնդոյ** և **Վասամ** անունները (առաջինը պարսկական Bindoi-ի և հայ. Վնդոյ-ի՝ ձևերի խառնուրդն է):

Անհրաժեշտ է նշել նաև Zrvan անունը 5-րդ դ. = պիլ. zurvān, zrvān, պագ. zurvān, արս. zarvān 42: Հայկական ձևը կարող է *zrvan-ի դիմաց կանգնել¹ և պետք է կցվի գեղն. zrvan- = zrvan-ին: Այս բառը հավանաբար միայն Ավեստայից է մտել պարսկերեն որպես պարսկական բառ, Pers. Stud. 69, իսկ իր իմաստով որպես «աստվածային էակ» հայերեն պետք է եկած լինի միայն սասանյան ժամանակաշրջանում²:

Հին հայ մատենագիրների մոտ հանդիպող պարսկական ծագում ունեցող բառերն ու անունները ընդհանուր առմամբ ցույց են տալիս մի այնպիսի հնադարյան հնչյունական պատկեր, որ սկզբից ևեթ կարելի է տրամադրվել ենթադրելու, որ նրանք փոխառվել են պարթևական ժամանակաշրջանում: Հօգուտ դրան է խոսում թերևս առանձնապես այն հանգամանքը, որ այդ բառերում հին խուլ պայթականները՝ k, t, p-ն, ձայնավորների միջև r-ից հետո գրեթե լիովին պահպանվել են և ոչ թե, ինչպես սասանյան ժամանակաշրջանի պարսկական բառերում հնչել g, δ, ω տվել: Բնականաբար հարց է ծագում, թե երբ է տեղի ունեցել այդ հնչեղացումը: Եթե այդ տեղի է ունեցել մեր թվարկության IV դարում, ինչպես են այդ ենթադրում էի Pers. Stud. 179, 189, 239 էջերում, ապա հնագույն շրջանի սասանյան փոխառություններում համեմայն դեպս պետք էր սպասել խուլ պայթականներ³: Սակայն այդ ի վիճակի չէի բացատրելու, թե ինչպես նաև վերջին սասանյան ժամանակաշրջանի պարսկական անունները հայերի մոտ երևան են գալիս խուլ պայթականների փոխարեն ձայնեղներով, մինչդեռ նրանք հույների և ասորիների մոտ հանդես են գալիս սպասելի ձայնեղ պայթականներով⁴: Այստեղ, անշուշտ, հաշվի է առնվում այն, որ այս անուններից շատերը հայերին հայտնի են ավելի վաղ ժամանակներից և վաղեմի ձևերով, և նրանք, այդ իսկ պատճառով, ավելի ուշ շրջանի ձևերը միշտ էլ ավելի վաղ ձևերով կարող էին փոխարինվել, ինչպես և, անշուշտ, նաև պատահական ձևերով, սակայն միայն բացառության կարգով: Հույներն ու ասորիները իրենց հայտնի վաղեմի ձևն օգտագործում են ժամա-

¹ Հմմտ. նաև արս. Vahram-ը, որը հայերը պահել են մասամբ որպես **Վաթրամ**, մասամբ՝ փոխարինել են **Վասամ**-ով Arm. Etym. 78:

² Զանի որ հայերեն գրության մեջ ua = va պետք է տա:

³ Այլ բան է, եթե, ինչպես Անդրեասը, ընդունենք, որ ձայնավորների միջև t-ն մեր թվարկությունից առաջ առաջին դարում “δ” է տվել (Pers. Stud. 273), որի համար են կարծես թե դեռ ոչ մի ապացույց չունեն, չնայած ենթադրությունը հնարավոր է:

⁴ Մրանք հանդիպում են միայն հետևյալ դեպքերում Gurgan 7-րդ և 13-րդ դ. = ասոր. Gurgān 5-րդ դ., արս. Gurgān (ավելի վաղ ձևը Vrkan 5-րդ դ., հայր. Vrkāna-) 86; Gurgān 10-րդ դ. = արս. Gurgin (ավելի վաղ՝ Vrkān) 86 Sagastan 7-րդ դ., հմմտ. լատ. Segestani 4-րդ դ., հայ. Sakastan ձևին գուգահեռ 5-րդ դ., հայր. Saka- ձևի համար, այստեղից նաև Սագահի Sagēk U. Խ. մոտ = արս. Saggzi 71; Hruden U. Խ. մոտ = պագ. Frēdūn, գեղն. θρακταona - 32; anušadr modern հմմտ. ասոր. anōšā- dūr 100; ardu 5-րդ դ. = ἀραβή 111: bob 7-րդ դ. = պիլ. bōp, արս. bōb 121; օbin 7-րդ կամ 10-րդ դ. = արս. ḥōbin 78; avaj կամ avač, վրաց. avaja (Tchoub. 6) = պիլ. āvāč, արս. āvaz 112:

նակակից ձևի փոխարեն¹: Մակայն հավանական է², արդյոք, որ 4-7-րդ դդ. բոլոր պարսիկների անունները հայերի մոտ փոխարինվեին նրանց պայթական ձևերով: Այնուհետև, եթե պիլ. -ak, -ik, -ük վերջածանցների “k”-խուլ պայթականը ավելի ուշ սասանյան ժամանակաշրջանի հայերի և ասորիների մոտ երևան է գալիս որպես հնչեղ պայթական “g” և պազենդերենում արդեն լիովին անհայտանում է. մենք պետք է, քանի որ այս վերջածանցները բոլորը որպես -ակ, -իկ, -ուկ են կիրառվում², ընդունե՞՞նք, որ բոլոր փոխառությունները, որոնցում այս վերջածանցները հանդիպում են, պարթևական ժամանակաշրջանին են վերաբերում: Այսպես, օրինակ՝ նաև daričak 11-րդ դ. = պրս. darīča; xapšik «նեգր», «հարեշ» Վարք հարանց = արաբ. պրս. habašī 159; Zapranik N. pr. 10-րդ դարի վերջում = պրս. za’ farānī 41; žipak, կարդա՛ ժիբակ žibak «անդիկ» (12-րդ դ. հետո) = պրս. žīva, արաբ. zībaq 267; čurak «բազե» կարդա՛ jurak 11-րդ դ. = պրս. jurra 190 և այլն ? Այս հավանական չէ և ավելի շուտ կարելի է ենթադրել, որ հայերն այստեղ միջին պարսկական -ag, -ig, -ūg-ը կամ նույնիսկ պարսկական -a, -ī, -ū-ն բազմաթիվ -ak, -ik, -uk-ով ավարտվող փոխառությունների ազդեցության տակ -ակ, -իկ, -ուկ-ի են վերածել³: Անշուշտ կարելի է նաև ենթադրել, որ հայերը ձայնավորներից հետո միջին պարսկական k, t, p-ի դիմաց ստացված g, ḡ, w-ն (= պրս. g, d, b) պետք է որ իրենց խուլ պայթական կ, տ, պ-ն substituir hätten, քանի որ նրանք հավանաբար նույն հնչյունները չունեին⁴, սակայն այդ քիչ հավանական է, որովհետև նրանք օտար g, ḡ, w հնչյունները նույն այդ ժամանակաշրջանում սովորաբար հայերեն g, d, b կամ v-ով են արտահայտել: Այսպիսով, առայժմ մութ է մնում, թե պարսկերենից փոխառյալ բառերը ինչպե՞ս կարող էին հին

¹ Հմմտ. հուն. Καβάτης (= պիլ. Kavāt) 628 թվից եկող մի մատենագրության մեջ, Chron Pasch.-ի վերջում (Nöldicke Tab. 135) Καβάτης-ի փոխարեն (= ասոր. Qarād); ասոր. Varahrān (= պիլ. Varahrān) ասորական 7-րդ դարի Քրոնիկոնում (Նյոլդեկեի բարգմանությամբ էջ 5) Vahrām čōbān-ի դիմաց (վախճանվել է 6-րդ դարի վերջում), որին հայերը իրենք միայն Վահրամ են անվանում; ասոր. Artašir BB 4, 35 = Artašahr (i. J. 430) Ardašir-ի կողքին (i. J. 410) և Ardaširagan (7-րդ դ.) = սասան. պրս. Artaxšir, Artašir, Ardašir ձևերին - 29:

² Հայերենում երբեք -ag, -ig, -ug չեն հանդիպում, ինչպես նաև «a» -ak, -ag-ի դիմաց, նաև՝ u, -ük, -ūg-ի դիմաց, կամ «i» -ik, -ig-ի դիմաց, բացի p’artay բառից, կարդա՛ p’arda (10-12-րդ դդ. կամ ավելի ուշ) = պրս. parda 278 (ավելի վաղ՝ partak 8-րդ դ. 299), ինչպես նաև t’asu-ից 12 դ. = պրս. tasū, արաբ. tassūj, պիլ. *tasūk 266 և խիթի xīr Խիթիար Հերացի 12-րդ դ. = պրս. արաբ. xīr, պիլ. *xīrīk կամ xērīk 268:

³ Այս ճանապարհով միջին և նոր պարսկերենի -agān-ի (< պիլ. akān) դիմաց հայերենում միշտ -ական է օգտագործվում, որը հայերեն է մտել պարթևական ժամանակաշրջանի բազմաթիվ փոխառությունների հետ և այստեղ այն աստիճան կենսունակ է դարձել, որ միանում է նաև բնիկ հայերեն բառերի հետ. հմմտ. Arm. Etym. էջ 94:

⁴ Նրանց մեջ իրականում բացակայում են “ḡ” և “w” հնչյունները, իսկ պարսկերեն “g”-ն պետք է որ խուլ հնչյուն եղած լինի:

խուլ պայթականները գրեթե լիովին պահպանել¹, որ նրանք՝ ոչ բոլորը պետք է պարթևական ժամանակաշրջանին վերագրվեին, ցույց է տալիս Arm. Etym. էջ 13-ում նշված բառերի հնչյունական հարաբերակցությունը², որոնք երկու անգամ տարբեր ժամանակաշրջաններում փոխ են առնվել պարսկերենից: Եթե պարթևական և սասանյան ձևերի միջև վերը նշված տարբերությունը ճիշտ չհամարենք, ելնելով այն բանից, որ ոչ միայն նրանք, այլ նաև սրանք են իրենց խուլ պայթական k, t, p, č հնչյունները պահպանել, ապա թերևս կարելի կլինի պարթևների փոխարեն վաղ միջին պարսկերենը դնել, սասանյանի փոխարեն՝ ուշ միջին պարսկերենը, կամ, եթե այսպիսով մոտավորապես բոլոր փոխառությունները վերագրվեն պարթևական ժամանակաշրջանին, անհրաժեշտ կլինի տարբերակել վաղ-պարթևական և ուշ-պարթևական ձևերի միջև: Համենայն դեպս միջին պարսկերենի հին և նոր փոխառությունների միջև գոյություն ունեցող տարբերությունը մնում է:

Բ. Ասորական փոխառություններ

Մինչդեռ հայերենը պարսկական, արաբական և հունական ձայնավորները ընդհանուր առմամբ մեծ ճշտությամբ և հավատարմությամբ է պահպանել, ասորական ձայնավորների նկատմամբ իրեն ավելի մեծ ազատություն է թույլ տալիս, որը հիմնականում թերևս պետք է բացատրել ասորական և հայկական ձայնավորների համակարգերի լուրջ տարբերությամբ: Եթե անդրադառնալու լինենք հայ-ասորական համադրություններում ձայնավորների տարբերությունների վրա, ինչպես, օրինակ՝ գաղիշ = ասոր. ցօժիժ 301, կեղև kelev = ասոր. ցօլօթ 307, ծրար crar = ասոր. ցօրօր 306 (հայերեն «ա», «ե» ասորական “օ”-ի դիմաց), հեզնայ hegenay = ասոր. hegyānā 309, մազ maz = ասոր. mezzē 310, ցից ciç = ասոր. ցօց 317 (հայ. ե, ա, ի ասորական e-ի դիմաց); մտրակ mtrak = ասոր. matrēqā 312, սափրեմ sap’rem // ասոր. sappar 316, տլայ tlay = ասոր. talyā 317, փրկեմ p’rkem = ասոր. pōraq 318 (հայերենում ասորական a-ի սղումով), այնուհետև շրթայ št’ay = ասոր. šēšaltā 314 և այլն, ապա մեր օրենքի համար ասորերենում առանձին հենարան սպասելի չէ, առանձնապես յ և ս կարճ ձայնավորների օրենքի վերաբերյալ, որոնք ասորերենում որպես e³ և u պահպանվել են միայն փակ վանկում և հայերի

¹ Ինչպե՞ս է արաբական 9-րդ դարի Dīrdād-ը Յովի. կթ.-ի մոտ (10-րդ դար) իսկական պարթևական անվանաձև տվել, ինչպիսին է Dērdāt-ը = պիլ. *Dērdāt:

² Հմմտ. նաև՝ հին ձևը *atur 110, նորը՝ at’as 92, նաև անուններում, տե՛ս էջ 17 և 23; հինը՝ boir 122, նորը՝ bui 123; հինը՝ yavanak 198, նորը՝ juvan 69; հինը՝ Artašēs, նորը՝ Artašir 28; հինը՝ Viam, նորը՝ Vahram 78; հինը՝ mogpet, նորը՝ *movpet 195; հինը՝ patker = պիլ. patkar «պատկեր» 224, նորը՝ paik’ar = պիլ. patkār «վեճ» 220 (ինչպես նաև pat-ով կամ pai-ով կազմված այլ բառեր = հայր. pati) և այլն:

³ Ի դեպ, “a” և “u” ձայնավորները նույնպես ասորերենում փակ վանկում կարող են “e” տալ:

կողմից փոխ առնվելիս հեշտությամբ կարող էին ուշադրությունից վրիպել: Չնայած դրան, ասորական փոխառությունները ընդհանուր առմամբ մեր օրենքին լավ են համապատասխանում:

Ասորական *ի* և *ն* ձայնավորները ոչ վերջին վանկում բաղաձայնների միջև հայերենում սղվել են:

Dklat' (տարբերակները՝ Dglat' Սեբ., Dklat' Կալիսոբ. Deklat' Թուվ.) 5-րդ դ. «Տիգրիս գետի անունը» < *Diklat' = ասոր. Deqla9 (e-ով < i-ից), Plinius-ի մոտ՝ Diglito, Jos.-ի մոտ, Διγλάθ, պիլ. գրության ձևը՝ Dglt = *Diglat կամ *Digla9, արաբ. Dijla, հայր. Tigrā (< *Tiglā, *Diglā-ի դիմաց) 292; Mcbin < *Micbin «Մծբին բաղաքի անունը» 5-րդ դ. = ասոր. Nšīwīn (Nəšīwīn), հուն. Νισσιβίς¹ Ստրաբոնի մոտ, լատ. Nisibis Plin., Tac.; hreay «հրեա» 5-րդ դ. < *hureay² = *hudeay, *hudāyā-ի դիմաց = ասոր. ihūdāyā 309: Բոլոր երեք անուններն էլ հին են և հայերին կարող են ծանոթ լինել նախքան մեր թվարկության սկիզբը, հետևաբար մեր օրենքի ազդեցությունն արդեն կրել են: Սակայն այդ ինձ, ընդհակառակը՝ կասկածելի է թվում հետևյալ բառերի կապակցությամբ, որոնք թերևս Հայաստան են եկել միայն հին՝ սասանյան ժամանակաշրջանում և կորցրել են իրենց e = i և "u" ձայնավորները, ինչպես վերը բերված բառերը իրենց "ā"-ն են կորցրել՝ gzat' "գեղմ" 5-րդ դ. = ասոր. gezzə9ā, եբր. gizzā 302; cnclay "ծնծղա" 5-րդ դ. (միայն Աստվածաշնչում և նրա ազդեցության տակ գրված գործերում) = ասոր. šesšə9ā 306; k'nar «քնար» 5-րդ դ. = ասոր. kennārā, եբր. kinnōr, հուն. κινύρα 319; k'rk'um "զաֆրան" 5-րդ դ. = ասոր. kurkə9mā 320; Այնուհետև նաև՝ knik' «կնիք» 5-րդ դ. = ասոր. kunukku կամ kaniku ? 307; urbat' «ուրբաթ» (< *urubat' ?) 5-րդ դ. = ասոր. əwə9ā 315:

Ասոր. *ի* և *ն* ձայնավորները ոչ վերջին վանկում բաղաձայնների միջև հայերենում պահպանվում են:

1. *ի*-ն պահպանվում է այնպիսի բառերում, ինչպիսիք են՝ արեղայ abelay «արեղա» 5-րդ դ. = ասոր. awilā (հայ. e < i) 299; amiray «էմիր» 5-րդ դ. = ասոր. amirā 300; manišak «մանուշակ» 5-րդ դ. = ասոր. mənīška 311; šap'itā «շափյուղա» 5-րդ դ. = ասոր. sappilā 313; šip' oray, šep' oray «շեփոր» 5-րդ դ. =

ասոր. šifōrā 313; p'ilisop'ay «փիլիսոփա» 5 դ. = ասոր. filōsōfā 318; k'usitay «վանակամի վեղար» 5-րդ դ. = ասոր. kostā9ā 319; (Mar Ibas) Katinay Մ. Խ. = ասոր. (Mār Hīwā) Qattīnā 288; Abdišoy 10-րդ դ. = ասոր. Awdišō 289; Brk' išoy¹ 5-րդ դ. = ասոր. Brīxišō 292; Gadišoy 5-րդ դ. = ասոր. gaddā + išō Ehišay 5-րդ դ. = ասոր. Eliša 292; Kamyišō 7-րդ դ. = ասոր. Qāmīšō 294; Ninvē Նինվե 5-րդ դ. = ասոր. Nīnvē 295; Šahitay «մի ասորի» (ապրել է 4-րդ դարում) = ասոր. Šallitā 296; Šamiram = ասոր. Šamīrām 296; Շուփհաղիշոյ Šup' hašoy 7 կամ 10-րդ դդ. = ասոր. Šuwxālišō 298: Այստեղ բերված անունները վերաբերում են քրիստոնեական, այսինքն՝ սասանյան և ավելի ուշ ժամանակաշրջաններին: Նույնը վերաբերում է նաև՝ արեղայ abelay, amiray, ամիրայ, փիլիսոփայ p'ilosop'ay և քուսիթայ k'usit'ay բառերին: Որևէ հիմք չկա կարծելու, որ մնացած երեք բառերը ավելի վաղ ժամանակաշրջանին են վերաբերում:

2. "ū"-ն պահպանվում է հետևյալ բառերում՝ at'ut' aik' «տառեր» 5-րդ դ. = ասոր. ā9ū9ā 300; bucin «պատույզ» 5-րդ դ. (մեկ անգամ Վեցոր.) = ասոր. būšīnā 301; lumay «լումա» 5-րդ դ. = ասոր. lūmā 304; karkuray «նավակ» Եփրեմի մոտ 5-րդ դ., նաև՝ Իսիք 8-րդ դ. = ասոր. qarqūrā 307; šukay «շուկա» 12-րդ դ. = ասոր. šūqā 314; šušmay "քնջութ" 11-րդ դ. = ասոր. šušmā; šušp'ay "սրբերի մասունքներ, խաչ փաթաթելու շոր" 14-րդ դ. = ասոր. šūšəppā 314; k'ušnay «տափուղո» 13-րդ դ. = ասոր. կամ արաբ. kušnā 319; k'uray (տարբերակը՝ քրայ k'ray) «քուրա» 5-րդ դ. = ասոր. kūrā 319; Մարտթա Marut' a "Վրք. և վկ. սրբոց" = ասոր. Mārū9ā 294; Մուշէ Mušē 5-րդ դ. = ասոր. Mušē 295:

Այս բառերից համեմատաբար ուշ հիշատակվածները միայն հետասանյան ժամանակաշրջանին են վերաբերում, մինչդեռ Մուշէն որպես քրիստոնեական անուն՝ սասանյան ժամանակաշրջանին: Մնացած բառերից և ոչ մեկի մոտ ես ոչ մի հիմք չեմ գտնում նրանց՝ այն ժամանակաշրջանից դուրս գալու համար, որի սահմաններում, անշուշտ, ասորերենն է իր հիմնական ազդեցությունը ունեցել հայերենի վրա (Arm. Etym. էջ 283): Ավելի վաղ ժամանակներից կարող է սերված լինել թերևս Uthai "Edessa" բառը (5-րդ դ.) = ասոր. Orhāi, ավելի ուշ՝ Urhōi 298, սակայն բառասկզբնային ու-ն հայերենում ամեն դեպքում պետք է որ պահպանվեր:

Ասորական փոխառությունները, այսպիսով, ցույց են տալիս ընդհանուր առմամբ, որ գերծ են մնացել մեր օրենքի ներգործությունից, և քանի որ նրանց փոխառության ժամանակաշրջանը հիմնականում սասանյանն է, ապա պետք է որ այդ օրենքի ներգործությունը նախորդած լինի նշված ժամանակաշրջանին:

¹ Բրիտիշոյ Brik' išoy-ի փոխարեն առաջին *ի*-ի ոչ օրինակափ սղումով:

¹ Հմմտ. հայ. Թր'իս Սեբեոս 33, 45, MGg. = վրաց. Թր'իլիս, հուն. Թ'իփուլիս Theoph.
² Հմմտ. վրաց. uria Tchoubinof 733, կամ huria «հրեա»: Զանի որ վրացիները հայ. «ը»-ն միայն հազվադեպ են որևէ լիարժեք ձայնավորներով փոխարինում (տե՛ս ստորև էջ 157, ծնթ.). ինձ թվում է՝ վրաց. uria-ն չի կարող *հայ. hēreay-ի (= hreay) դիմաց կանգնել: Վրաց. uria = հայ. **հրեայ** հավասարումը ևս հաստատ չի հիմնավորվում այնպիսի համադրումներով, ինչպիսիք են՝ վրաց. roartagi = հայ. hrovartak և վրաց. urakparak-ad "հրապարակային" = հայ. hraparak-av Tchoubinof 413 և 491, և դեռ շարունակում է վիճելի մնալ. թե՛ վրաց. uria-ն արդյոք հայ. պատմական (hreay) թե՛ նախապատմական (*hureay) ձևից է, հմմտ. Arm. Etym. էջ 309:

Գ. Հունական փոխառություններ

Հունական բառերի մուտքը հայերեն, ըստ իմ ուսումնասիրությունների Arm. Etym. էջ 322 և հաջ., հիմնականում վերաբերում է սասանյան ժամանակաշրջանին և հազիվ թե, լավագույն դեպքում միայն հազվադեպ, նշված ժամանակաշրջանին նախորդած լինի, քանի որ դրանից ամենահները ակնհայտորեն քրիստոնեության հետ են մուտք գործել հայերեն, իսկ քրիստոնեությունը 3-րդ դարի վերջում է միայն հայտարարվել որպես պետական կրոն, սակայն այն սկսվել է հայերեն ներթափանցել արդեն մի փոքր ավելի վաղ, ասենք մոտավորապես 250 թվին (Arm. Etym. էջ 281, ծնթ. 2): Եթե, այսպիսով, այս հունական փոխառությունները, անգամ ենթադրաբար նրանցից ամենավաղեմները իրենց “i” և (հազվադեպ հանդիպող) “u” ձայնավորները ոչ վերջին վանկում գրեթե լիովին պահպանել են, ապա այստեղից հետևում է, որ նրանց փոխառությունը ընկնում է մեր օրենքի գործելու ժամանակաշրջանից հետո, և որ այն, այսպիսով, գործել է նույնպես սասանյան ժամանակաշրջանի սկսվելը: Անհմաստ է, միայն ապացուցելու համար, որ “i” և “u” ձայնավորները պահպանվել են, այստեղ ներկայացնել “i” և “u” պահպանված հունական ամբողջ փոխառությունները, քանի որ այդ բանում հեշտությամբ կարելի է եզրակացություններ կատարել իմ Arm. Etym. աշխատությանից, տե՛ս էջ 338-389, ավելի շուտ բավական կլինի այստեղ ընտրել ամենավաղեմի փոխառություններից¹ մի քանիսը որպես օրինակ, և լիովին անվանել միայն այն բառերը, որոնք ընդհանուր օրենքից շեղվում են որպես բացառություն:

Որպես “i”-ի (= հունական գրությամբ ι և η) պահպանման օրինակ հարկ ենք համարում նշել՝ K'ristos = հուն. Χριστός 389, այստեղից էլ K'ristoneay քրիստոնեայ; episkopos «եպիսկոպոս» = հուն. ἐπίσκοπος 348; kat'ohikos, կաթողիկոս kat'ohikos «կաթողիկոս» = հուն. καθολικός 353; Yisus «Յիսուս» = հուն. Ἰησους 326; Grigor “Գրիգոր” = հուն. Γρηγόριος 334; sinkhitos “ծերակույտ” = σὺγκλητος 379 և այլն տե՛ս էջ 327: «u»-ի (= οὐ և οἰ հունական գրությամբ) պահպանման կապակցությամբ հմմտ. **ակումիտ** akumit 5-րդ դ. = հուն. ἀκοίμητος «անքուն» 327, 339; spudēk՝ հոգն. ուղղ. «փութաջան վանականներ» Մ. Խ. = հուն. σπουδαῖοι 381; k'artuḥar “ատենադպիր” Մ. Խ. = հուն. χαρτουλάριος 388: Այն դեպքերը, երբ հունական բառերը հայերեն մտնելիս իրենց մի ձայնավորը կորցրել են - մոտ 500 բառից և բազմաթիվ անուններից միայն 14-ը - ես արդեն ի մի են բերել իմ Arm. Etym. աշխատության մեջ, էջ 330: Ըստ որում, երկու դեպքում խոսքը վերաբերում է

o-ի սղմանը՝ տպագրոն trazon “Topas” 5-րդ դ. = հուն. τοπάζιον 385 և Ptkomēos = հուն. Πτολομαῖος 330, մեկական դեպքերում՝ e-a-ի սղման վերաբերյալ՝ k'hmidr (k'hmindr, kolomintr) «կղմինդր» 10-րդ դ. = հուն. κεραμίς 358 և “u”-ի՝ knkuf «կնգուղ» 7-րդ դ. = հուն. κουκούλλιον 358, չորս դեպքում i = iu = հուն. u-ի սղմանը՝ zmrnıtean (k'ar) «զմննիտեան քար» 13-րդ դ. = հուն. σμυρίτης (λίθος) 349; stephin «ստեպիդին» 12-րդ դ. = հուն. σταφυ λίνος 381; sring «սրինգ» 5-րդ դ. = հուն. σῦριγγ; sp'rid «կողով» Վրք. հարանց ավելի վաղ ձևը՝ sp'ıurid 5-րդ դ. = հուն. σπορίς 382, իսկ վեց դեպքերում խոսքը վերաբերում է “i” = հուն. սղմանը՝ ap'sndin «օշինդր» Վրք. հարանց = հուն. ἀψινθιον 342; mlon «մղոն» 5-րդ դ. = հուն. μίλιον 365; ndrın (nadrun, nat'run) “բորակ” 13-րդ դ. = հուն. νίτρον 367; «pnak», «ափսե» 5-րդ դ. = հուն. πίνναξ 373; sndon «կտավ» Վրք. հարանց = հուն. σινδών 380; tmēs «մետաղադրամ» 7-րդ դ. = հուն. τριμίσσιον 385: **Վերջիններից, սակայն, նորոն**-ը պետք է անջատել, քանի որ այն ավելի շուտ արաբերենից (արաբ. արս. naṣrūn A.M. էջ 263 “բորակ”) է փոխ առնված, քան հունարենից: Որ այստեղ խոսքը վերաբերում է ոչ թե մեր հին օրենքի ազդեցությանը, այլ մասամբ հունարենի ձայնավորի ոչ օրինաչափ սղմանը, ինչպես **տպագրոն**-ի մեջ, մասամբ էլ ձայնավորների սղմանը ռնգային և նայ հնչյուններից առաջ, որոնց ձայնավոր հնչյունը փոխարինում էր լիարժեք ձայնավորներից¹, արդեն նշված է, ըստ Thumb-ի, Arm. Etym. էջ 330, ծնթ. 2 և ըստ իս ոչ մի կասկած չի հարուցում: Ուշագրավ է նաև բառակազմի ձայնավորի սղմանը **կոնոնոս** konomos «կառավարիչ» Վրք. հարանց = հուն. οἰκονόμος 359; **պոտոնոն** pōt-ıomn «ձիարշավ» 12-րդ դ. = հուն. ἰππόδρομος 375; skeptor «արձանագրող» 13-14-րդ դդ. = հուն. ἐξέπτωρ 380; Sahak 5-րդ դ. = Isahak 5-րդ դ. = հուն. Ἰσαάκ 291 բառերի մեջ, որը չի կարող համաձայն ձայնավորների հնչյունական օրենքի տեղի ունեցած լինել, քանի որ այդ օրենքը բառակազմում չէր կարող գործել:

Այնուհետև, սակայն կան բազմաթիվ դեպքեր, որոնք, քանի որ թվում է, թե կարող են ապացուցել մեր օրենքի ազդեցությունը սասանյան և ավելի ուշ ընկած ժամանակաշրջանում, չնայած սպառնում են վերը ներկայացված դեպքերը լիովին ի չիք դարձնել: Այսպես, օրինակ՝ ասոր. plıštāyā, երբ. pēlišti, հոգն. pēlištim «Plilister» բառը հայերենում հանդես է գալիս որպես **փոշտացի** p'ıştaçı 318: Քանի որ այդ բառը միայն Աստվածաշնչի միջոցով է (որը թարգմանվեց 5-րդ դ.) եկել հայերեն, ուստի և “i”-ն չպետք է կորսվեր, հետևաբար հայերենում պետք էր սպասել, ինչպես այդ թվում է առաջին հայացքից, **փոշտացի**: Սակայն այդ սխալ է: Այդ բառը սկզբում՝ առանց սեմական վերջավոր-

¹ Հմմտ. Idg. F. II, 111 և հայկական այնպիսի դեպքեր, ինչպես՝ Suklitos, Sēnkhtos Սեթ. 33, Sinkhtos ձևի կողմին, Arm. Etym. 379:

¹ Տե՛ս Arm. Etym. էջ 323 և 337:

րության, **փղիշտ** ձևով (որը հանդիպում է բեռ Փիլոնի մոտ), «i» ձայնավորով պետք է փոխ առնված լիներ, որն այստեղ վերջին վանկում այսպես թե այնպես պետք է պահպանվեր: Եթե սակայն **փղիշտ** բառին հոլովական վերջավորություն կամ հիմք կազմող վերջածանց է հավելվում, ապա այն պետք է հետևեր հայերենում գոյություն ունեցող բոլոր **-իշտ**-ով ավարտվող բառերի օրինակին, որոնք նոր վանկի հավելման դեպքում, համաձայն հայկական օրենքի, պետք է իրենց «i»-ն կորցնեին (*հմմտ. միշտ* mišt, *մշտնջեան* mštnjean «մշտնջեանական»), այսինքն՝ -ացի վերջածանցի հավելումով **փղշտացի** տար: Այսպիսով, արս. xišt-ը «տեգ, նիզակ» գոխառվել է *xišt ձևով, իսկ նրանից օրինակափորեն, անալոգիայի համաձայն, **xštavor** 159 ձևն է ածանցվել; *հմմտ.* նաև մարս. **Դելում** Delum որպես՝ Դելում Delum, իսկ այստեղից **բուն** bun-ի անալոգիայով // **բնիկ** bnik, **լուռ** lur // **լռիկ** և այլն, պետք է ածանցվեր **Դելմիկ** Delmik 35; այսպես՝ հուն. φοῦρνος կամ արաբ. furn «փուռ» որպես **փումն** p'um 387, իսկ այստեղից **դումն** «դուռ», սեռ. **դրան** և այլն: Անալոգիայով կազմվել է սեռ. **փռան** p'an ձևը; այսպես՝ ասոր. xəšiw «հաշվարկված», որպես hašiv 308, իսկ այստեղից - **հովի** hoviv, սեռ. հովուի hovvi անալոգիայով՝ սեռականի **հաշուի** hašvi ձևն է կազմվել; այսպես՝ ասոր. bəšir «արհամարհական» որպես **բասիր** basir 301, իսկ այստեղից **խաիր** xtir «խրտություն» բառից կազմված **խարեն** xtrem «խարել» դեմումինատիվի անալոգիայով՝ **բասրեն** basrem ձևն է կազմվել և այլն հարյուրավոր դեպքերում¹: Այստեղ միայն մի մակերեսային և սխալ տեսակետը կարող է մեր օրենքի հետևողական ազդեցությունը, ավելի քան հազար տարի- ցանկանալ գտնել, իրականում ինքը օրենքը չի գործում, այլ օրենքի անալոգիայով ստեղծված նմուշները, միայն թե այստեղ անալոգիան նույնպես առանց բացառության է գործում, գոնե հին ժամանակներում, որպես օրենքն ինքն է գործել: Համանման ձևով են գերմաներենի գրական լեզվում հոգնակի թվի կազմության որոշակի օրենքները գործել, ինչպես՝ **Lämmer** Lamm-ի համար, **Kälber** Kalb-ի համար. եթե սակայն նաև ժամանակակից գերմաներենում է կիրառվում հոգնակիացման այդ ձևը **Wort** բառի համար՝ Wörter, այդ տեղի է ունենում ոչ ըստ այն գործող օրենքի, այլ լոկ նախկին օրինակի անալոգիայով, ինչպես՝ Lamm - Lämmer և այլն, իսկ ով ցանկանա կարծիք հայտնել, թե այն օրենքներն են նաև Wort բառի Wörter հոգնակի ձևի կազմության հիմքը հանդիսացել, կուպիտ պատմալեզվական սխալ թույլ տված կլինի: Մեր օրենքը, այսպիսով, գրության ժամանակաշրջանում այլևս ուղղակի չի գործել, այլ շարունակել է գործել անալոգիայով:

Այստեղ պետք է քննարկվի ևս մի հարց: Մեր օրենքի հիմնավորման համար վերը բերված լեզվական նյութի մի մասը կարող է այնպիսի տպավորություն ստեղծել, որ իբր մի այնպիսի օրենք է գործել, որի համաձայն փոխառյալ բառերում պահպանվում են միայն երկար «i» և «ü» ձայնավորները, մինչդեռ կարճ ձայնավորները սղվում են կամ կարող են սղվել: Այս կանոնը, անշուշտ, պետք է որ փաստերին հիմնականում համապատասխանի, քանի որ համաձայն մեր օրենքի, վաղեմի փոխառություններում “i”-ն և “ü”-ն (ճիշտ այնպես, ինչպես i և ü ձայնավորները) սղվում են, իսկ ավելի ուշ փոխառություններում “i”-ն և “ü”-ն (այնպես, ինչպես “i” և “ü” կարճերը) պետք է պահպանվեին, մինչդեռ ուշ փոխառություններում, հակառակ մեր օրենքի, “i”-ն և “ü”-ն մի քանի դեպքերում սղվել են կամ ռեդուկցիայի են ենթարկվել¹: Սակայն եթե անգամ ի նկատի ունենանք նաև նշված օրենքից շեղումները, այսինքն՝ այն դեպքերը, երբ “i”-ն և “ü”-ն (*հմմտ. քասկ, Տրդատ*) հին փոխառություններում սղվել են, իսկ նորերում՝ “i”-ն և “ü”-ն մեծ մասամբ պահպանվում են (*հմմտ. yangumanis, Gurgan* և այլն), ապա այդ օրենքը, որպեսզի այն բոլոր դեպքերի համար կիրառելի լինի, թերևս հետևյալ ձևով պետք է ձևակերպվեր՝ i և ü ձայնավորները հայկական փոխառություններում կարող են մնալ կամ սղվել, որով ոչինչ ասված չէր լինի: Սակայն հայերենը, հարցը նրանում է, որ ոչ մի տարբերություն չի դնում i-ի և ü-ի, ինչպես նաև ü-ի և ü-ի միջև: Արդի հայերենը բացի երկբարբառներից, առհասարակ ոչ մի տարբերություն չի դնում երկար և կարճ ձայնավորների միջև, նա միայն կարճ ձայնավորներ ունի, ուստի և ոչ մի հիմք չկա ենթադրելու, որ 5-րդ դարում այլ կերպ է եղել²: Այստեղից էլ ես ենթադրում եմ, որ հնդեվրոպական ā, i, ü ձայնավորները իրենց երկարությունը դեռ վաղ հայերենում են կորցրել³, և որ, այսպիսով, պարսկերենից կատարած առաջին փոխառությունների ժամանակաշրջանում առկա են եղել միայն i և ü, ոչ նաև i և ü: Ուստի և փոխառությունների հետ հայերեն մտած i և ü ձայնավորները անմիջապես կորցրել են իրենց երկարությունը և համապատասխանաբար նույն փոփոխություններին են ենթարկվել, ինչպես վաղ վկայակոչված և նոր ներմուծված “i” և “ü” կարճ ձայնավորները: Այսպիսով, օրինակ պահլավերենից հայերեն

¹ Բացի այդ, խորհելու հիմք է տալիս այն, որ “i”-ի և “ü”-ի սղումը հին (պարսկական) փոխառություններում միայն հազվադեպ կարող է հիշատակվել, որ այդ ձայնավորները ի սկզբանե պարսկերենում, ինչպես և հնդեվրոպականում հազվադեպ են: Եվ այդ փոքրաքանակ բառերից, որոնք հին պարսկերենում և պահլավերենում i և ü ունեին, միայն մի մասն է հայերի կողմից փոխառվել, իսկ այդ մի մասից էլ մի մասը շարժի հիշատակել, այսինքն՝ այն բառերը, որոնք “i” և “ü” ունեն իրենց վերջին վանկում (*հմմտ. -ik և -ük վերջածանցները*):

² Հայերեն “e”-ի մասին տես էջ 157:

³ Հնդեվրոպական e և o ձայնավորները հայերենում “i” և “ü” են տվել:

¹ Հմմտ. Arm. Etym. էջ 330, ծնթ. 4:

եկած -ik և -ūk վերջածանցները -ik և -uk են տվել, և նրանց ձայնավորները հայերենի «ի»-ն և «ու»-ն, ենթարկվել են նույն փոփոխությունների, այսինքն՝ ոչ վերջնական կամ դուրս են նետվել, *հմմտ.* պիլ. *kafšik «կոշիկ», pārsik «պարսիկ», *bāzūk «բազուկ» = հայ. **կօշիկ** kaušik, **պարսիկ** parsik, **բազուկ** bazuk, որոնք սեռական հոլովի «ի»-ի հավելման ժամանակ ոչ թե մոտավորապես *kaušiki, *parsiki, *bazuki են տվել, այլ՝ **կօշկի** kauški, **պարսկի** parski, **բազկի** bazki, ճիշտ այնպես, ինչպես բնիկ հայկական բառերը, *հմմտ.* հայ. **գեղեցիկ** gelecik, **հարցուկ** harçuk «գուշակ», սեռականը՝ **գեղեցկի** geleciki, **հարցկի** harçki¹: Նույն ձևով էլ հայ. **Տրդատ** Trdat = հայրս. *Tiridāta, հայ. **հրեայ** hreay = ասոր. Թիմծայā և այլն, որ “i” և “u” ձայնավորները այլ կերպ չեն զարգացել, ինչ “i” և “u” կարճ ձայնավորները:

Եթե, այսպիսով, i և u ձայնավորների սղման կամ պահպանման հարցում փոխառությունների մեջ ոչ թե պատահականությունն է գործել, այլ օրենքը, որը նաև նախնական հայկական բառերում է գործել “i” և “u”-ի պահպանման հարցում (վերջնական կի անկումից հետո), “i” և “u” ձայնավորների սղման հարցում՝ ոչ վերջնական կամ, ապա հունական փոխառություններից մենք ստանում ենք նշված օրենքի գործելու կապակցությամբ որպես terminus **ad quem** սասանյան ժամանակաշրջանի սկիզբը, պարսկական հնագույն փոխառություններից՝ որպես **terminus a quo** պարթևական հնագույն շրջանը, այնպես որ օրենքը ինքը պետք է որ գործած լինի պարթևական միջին շրջանում: Մի ավելի ճշգրիտ ժամանակաորոշում հունական աշխարհագետների կողմից հիշատակված հայկական տեղանունների անվանումներից չի կարելի սպասել, քանի որ հույները պարսկական և հայկական անունները այնքան աղավաղված են ներկայացնում, որ հունական ձևը ճշգրիտ հնչյունական հետազոտության պիտանի չէ: Անգամ հանդուրժելի ձևով տրված Nipet կամ Nupat լեռան անունը ոչինչ չի ապացուցում², քանի որ հույներն անգամ, երբ Npat (= Nəpat <*Nipat կամ Nupat) էին լսում, այն չէին կարող արտահայտել **Νφάτης** ձևով, այլ պետք է “n”-ի և “p”-ի կամ “ph”-ի միջև որևէ ձայնավոր

ընեին կամ հայերենի ռեդուկցիայի ենթարկված ձայնավորը լիարժեք ձայնավորով փոխարինեին¹, մանավանդ որ բառի ստուգաբանական հենարանը մոտ էր **νιφετός, νιφόεις, νιφάς** և այլն ձևերին:

Ձայնավորների երկրորդ օրենքը

Մինչդեռ հայ «ի»-ի և «ու»-ի հնչյունական արժեքը որպես “i” և “u” 5-րդ դարի համար ոչ մի կասկած չի հարուցում, նույն ժամանակամիջոցի համար «ե» և «ոյ»-ի հնչյունական արժեքը նույնքան հաստատ հնարավոր չէ որոշել: Ես հնարավոր եմ համարում, որ «ե»-ն 5-րդ դարում կարճ, բաց “e” էր, ուրեմն մա միայն իր որակով (որպես բաց e) էր տարբերվում կարճ փակ «ե»-ից (այժմ որպես “je” կամ “e” արտասանվող)², սակայն կարող է և այն ժամանակ մա երկար է եղել, ինչպես երբեմն նախկինում՝ համեմայն դեպս գոնե նախնադարյան ժամանակներում իր ստուգաբանության համաձայն (= հնդեվր. ei կամ oi) այն պետք է որ երկար եղած լինի: Եթե սակայն պարսկական հնագույն փոխառություններում պարթևական ժամանակաշրջանի պարսկական “ē”-ն (= հայրս. ai) հայերեն «է» և «ե» ձայնավորներով է տառադարձվում, ապա այստեղից առաջին հերթին հետևում է, որ ոչ հայ. «է»-ն, ոչ էլ «ե»-ն պարսկական ē-ով չեն ծածկվում, և միայն ենթադրության

¹ Հմմտ. հայ. **Ղղակ** Dlak որպես Գլակ-ի համար = հուն. Γιλάκιος, լատ. Gylaces (Մարկ-վարտ. Philologus 55, 214); հայ. **Սմբատ** Smbat = հուն. Συμβάτιος Const. Porphyrog.; հին հայ. kcu (< *kicu) «կծու» = լեհ. հայ. gudzu «օղի»; հին հայ. **ճմնդուկ** ճեճուկ = լեհ. հայ. junjutux «ճմնդուկ», հին հայ. **թթու** t' t' u «թթու» = լեհ. հայ. **թթու** t' t' u «թթու»; հին հայ. **գրոյց** zroiց «ճմնդուկ», հին հայ. **թթու** t' t' u «թթու» = լեհ. հայ. **թթու** t' t' u «թթու»; հին հայ. **գրոյց** zroiց «գրոյց», «պատմվածք» = լեհ. հայ. գուրուց zuruc' (WZKM. I, 296); հայ. **կնդրուկ** kntruk «խունկ» = վրաց. gundruci “benjoin” Tchoubinof 137; հայ. **զմարիտ** zmruxt «զմարիտ» = վրաց. zurmuxti Tchoubinof 213; հայ. **ճմարիտ** čšmarit «ճիշտ, ճմարիտ» = վրաց. čšmariti Tchoubinof 663; հայ. **մշակ** mšak «մշակ», «երկրագործ» = վրաց. mušaki, muša “ouvrier” Tchoubinof 355 (սակայն վրաց. pinaki, pina Tch. 399, սերվում է հուն. πιναξ, πινάκιον, ոչ հայ. պնակ-ից; վրաց. gunda Tch. 137 պարս. gunda-ից, ոչ հայ. գնդակ-ից; վրաց. gumbat' Tch. 136 < պարս. gumbad ոչ գմբեթ-ից և այլն:)

² Այսօր բառամիջին «ե» և «է» հնչյունները միմյանցից հիմնականում չեն տարբերվում, քանի որ որպես կարճ “e” են արտասանվում (բա՞ց թե փա՞կ): Ըստ Աճառեանի՝ Կոստանդնուպոլսի և Թիֆլիսի գրական լեզվում բառակազմում բաղաձայններից առաջ “e”-ն որպես -je է արտասանվել, մնացած դեպքերում՝ ինչպես է = e, Պուսի, Թոքաթի, Ալլանբեկի և Ռոդոսթրի ժողովրդական լեզվում՝ ե = է միշտ ինչպես e (ավելի բաց, քան ֆրանս. é-ն և ավելի քիչ բաց, քան ժողովրդական լեզվում՝ ե = է միշտ ինչպես e (ավելի բաց, քան ֆրանս. é-ն և ավելի քիչ բաց, քան ֆրանս. e-ն), միայն թե Ալլանբեկում բաց վանկերում «ե» և «է»-ն շատ բաց (ինչպես ea) են արտասանվում: Մեծ Հայքում «ե»-ն նաև բառամիջում բաղաձայններից առաջ “je” հնչյունական արժեքը պետք է ունենա:

¹ Մեր օրենքի ազդեցությունից հետո փոխ առնված բառերը, ինչպես՝ **պոռնիկ** pornik = հուն. πορνικός 373, իրենց սեռականը, բնականաբար, ուղղակիորեն կազմում են ըստ **գեղեցիկ** // **գեղեցկի** և այլն անալոգիայի, ուրեմն՝ **պոռնիկ**, սեռականը՝ **պոռնկի**, որը *պոռնիկի աստիճան չի անցել:

² Եթե սակայն Ստրաբոնը կամ ավելի շուտ նրա երաշխավորը՝ Թեոֆանեսը (Theophanes von Mytilene) արդեն *Nipat կարող էին լսած լինել, ապա մեր օրենքը մեր թվարկությունից առաջ առաջին դարում դեռ չպետք է գործած լիներ:

դեպքում, որ պարսկական *ē* (երկար *ē*) փակ էր. կարելի է շարունակել ենթադրել, որ հայ. *e*-ն, քանի որ այն փակ, իսկ հայերեն *ē*-ն երկար է եղել, կարող էին փոխարինել պարսկական փակ *ē* ին: Հայերեն ոյ-ի կապակցությամբ, որը այսօրվա հայերը որպես “*ai*” են արտասանում, ես ենթադրում եմ, որ 5-րդ դարում այն “*oi*” էր արտասանվում¹, քանի որ այն “*oy*” է գրվում², իսկ ժամանակակից սի-ն հեշտությամբ կարող է հետ տարվել դեպի նախկին *oi*: Արդյո՞ք, սակայն, 5-րդ դարում ոյ-ով գրվող ձայնավորը արդեն իսկ պարթևական ժամանակաշրջանում *oi* էր արտասանվում, ինձ հարցական է թվում արդեն իսկ այն պատճառով, քանի որ այդ ժամանակից սերվող պարսկական փոխառություններում այս. *ō*-ն (= հայս. *au*) արտահայտվում է ինչպես հայերեն «*o*»-ով, այնպես էլ *oi*-ով, մի բան, որ, ինչպես ինձ է թվում, միայն այն ժամանակ կարող է հասկանալի լինել, եթե ավելի ուշ շրջանի հայ. «*oi*»-ը պարթևական ժամանակաշրջանում դեռ (բաց) *ō* էր արտասանվում³, որը (փակ) *o*-ի կողքին = *o* նույնպես տառադարձում էր պարսկական (փակ) *ō*-ն, ինչպես մենք այդ վերը տեսանք հայ. *e* և *ē* ձայնավորների պարսկական *ē*-ն ներկայացնելու կապակցությամբ: Եթե այդ ճիշտ լիներ, ապա ձայնավորների երկրորդ օրենքը, երբ այն գործել սկսեց, բնիկ հայկական, ինչպես նաև փոխառյալ բառերում, պետք է շոշափած լիներ դեռ *ē* և *ō* ձայնավորները, որոնք ոչ վերջին վանկում “*i*” և “*u*” պետք է տային:

Նախ՝ պարսկական փոխառությունների օգնությամբ երկրորդ օրենքի ազդեցության մոտավոր ժամանակաշրջանի որոշման ճանապարհին երևան են գալիս տարբեր խանգարիչ հանգամանքներ: Ապա մեր ուշադրության ոլորտ-

ներից գերծ պետք է մնան այն փոխառությունները, որտեղ *ē* և *ō* ձայնավորները հայերենում փոխարինվել են *ē* և *ō* ձայնավորներով, քանի որ հայերենում *ē* և *ō* հնչյունները մեր օրենքի ազդեցությանը չեն ենթարկվում, հետևաբար ուսումնասիրության պիտանի է այստեղ միայն փոխառությունների այն կեսը, որը պարսկերենում *ē* և *ō* ունի: Այնուհետև, հայ. «*ē*»-ն (քանի դեռ այն «*e*»-ի դիմաց չի գրվում կամ ավելի ուշ շրջանի ընդօրինակությամբ կազմված բառերում՝ «*io*»-ի դիմաց)⁴ և *oi*² սովորաբար, բացի վերջնականակից, ուրիշ դիրքում չեն հանդիպում, այնպես որ մենք նաև այստեղ չենք կարող այնպիսի փոխառություններ գտնել, որոնք, մեր օրենքի ազդեցության ժամանակաշրջանից հետո փոխ առնված լինելով, իրենց «*ē*»-ն և «*oi*»-ը (այս. *ē* և *ō* ձայնավորների դիմաց) կարողանային պահպանած լինել: Իսկ որտեղի՞ց է գալիս, որ ուշ փոխառություններից և ոչ մեկը իրենց «*ē*»-ն և «*oi*»-ը չեն պահպանել: Թերևս, սակայն, այն բանից, որ հայերը, որոնք օտարազգի *ē* և *ō* ձայնավորները տառադարձելու ընտրություն ունեին, *hūmūt*. «*e*» և «*ē*», նաև «*o*» և «*oi*», պետք է նախընտրելի կարճ «*e*» և «*o*» հնչյունները, առավելապես այն պատճառով, որ նշված օրենքի ազդեցությունից հետո իրենց լեզվում ոչ վերջնական կունայն *«t»* և «*nj*» առհասարակ չունեն: Բացի այդ, «*oi*»-ի կապակցությամբ առանձնապես պետք է նկատի ունենալ, որ այդ ձայնավորը սասանյան ժամանակաշրջանում “*oi*” հնչյունական արժեքը ուներ, ավելի ուշ՝ “*ui*” և դրանով իսկ մի օտար *ō* հնչյունը արտահայտելու համար հարմար չէր, ուստի և այն ավելի հաջող հայերեն *ō*-ով է փոխարինվում³: Հունական բառերի կապակցությամբ, այնուամենայնիվ, խորհելու առիթ է տալիս այն, որ հունարենը երկար և կարճ ձայնավորների տարբերությունը արդեն բավական վաղ է կորցրել⁴ և դրանով իսկ հայերին հնարավորություն է տվել հուն. *o* և *w* ձայնավորները շարունակ *n* = *ō* ձայնավորով արտահայտել⁵:

Նման հանգամանքներում հնարավոր է միայն ցույց տալ, որ վաղ ժամանակներում պարսկերենից փոխ առնված բառերը, ընդհանուր առմամբ, ենթակա են եղել նշված օրենքի ազդեցությանը:

¹ Հմմտ. Šergir «ղեզզիների արքան» Մ. Խ. 226 = Šergir Մովս. Կղնկտ. I, 117 = պրս. Šēr-gir 508; gērut՝ iun «գիրություն», հինը՝ girut՝ iun. gēr «նարպ» բառից:

² Բացի բաղարկություններից՝ goin-a-goin 129, խոյր-արար xoir-arar 160, t'akoik-a-butk 153, yamoir-a-nman 312, որտեղ բաղարկության առաջին բաղարկիչի ձայնավորը պարզ բառերի ազդեցության տակ (goin, xoir, t'akoik, yamoir) պահպանվել է:

³ Նոր պարսկերենից փոխառյալ բառերը միայն «*e*» ունեն, պարսկերեն “*ē*”-ի դիմաց (տես մեխակ mexak 270), իսկ պրս. *ō*-ի դիմաց՝ *o* (տես šomin 273):

⁴ Հմմտ. Hatzidakis, Eiuleitung in die neuere Grammatik էջ 304 և հաջ., Kretschmer KZ. 30, 594 և հաջ.

⁵ Հուն. *ω*-ի փոխարեն միայն գրական ձևով ով = *ov* գրության մասին տես իմ Arm. Etym. էջ 328: Հայ *oi* ձայնավորը հուն. փոխառությունների տակ՝ proig պոյոգ = հուն. προίξ 374, ինչը բնական է:

¹ Հմմտ. վրաց. kapoeti Tchoubinof 236 = հայ. կապոյտ kapoit:

² Հմմտ. հայր hair «հայր», որը գրվում է hayr ձևով: Հայերը որպես երկբարբառի երկրորդ բաղարկիչ *i*-ի և *u*-ի փոխարեն *ai*, *au* և այլ երկբարբառներում միշտ *y* և *v* կիսաձայններն էին օգտագործում: Ով, այսպիսով, hair-ի դիմաց hayr է գրում, իր սեփական ուղղագրությունն ունի: Իսկ ով, սակայն, hayr է արտասանում (ուրեմն նաև, որ. kaysr kaisr-ի դիմաց = καίσαρ), նույնքան պեղանտ և սիսալ է վարվում, որքան նրանք, ովքեր հայ. ու = u (որը կազմված է հուն. or-ի ընդօրինակմամբ) or են արտասանում: Բառավերջում այն վաղ ժամանակներում «այ»-ը և «ոյ»-ը, ինչպես *ai*, *ay* և *oi*, *oy* պետք է արտասանվեին. որտեղ *y*-ն ստուգաբանորեն արդարացվում էր օր. համար այնպիսի բառերում, ինչպես՝ hai «հայ», Urhai “Edessa” = ասոր. Orhāi 298. Վնոյ Vndoi = պրս. Bindōi 85 (hūmūt. Hamdoi 47, Միհրոյ Mihroi 54, Շերոյ Šeroi 61, Սատոյ Satoi 72, Վիոյ Viroi 509, Բոյ-եկան Boy-ekan 33, Դատոյ-եան Datoy-ean 36): Երբ ավելի ուշ բառավերջնային *y*-ն հստակ հնչյուն է տալիս և ապա սղվում, բառավերջում դեռ շարունակվում էր այ *ay* և ոյ *oy* գրվել ոչ միայն տրադիցիոն կարգով, չնայած նրան, որ միայն «*ay*» և «*oy*» հնչյուններին, որոնք սկզբից «*y*» *y* չունեին, «*y*» հավելվեց. hūmūt. արեղայ abelay = ասոր. awilā; Բրքիշոյ Brk' išoy = ասոր. Brīxīšō և այլն, այնպես որ ավելի ուշ (գրության մեջ) բառավերջնային *a*, *o* (և *c*) այլևս չէին հանդիպում, որովհետև միայն *ay*, *oy* (և *cə*) է գրվում:

³ Հմմտ. Capotes Plinius-ի մտն = հայ. Կապոյտ kapoit (5-րդ դար) 166:

ասոր. rahbōnā, հուն. ἀρχαῖων 316; Barcumay (ապրել է 5-րդ դարում) 10-րդ դ. = ասոր. Baršaumā 291, Yuxnan 5-րդ դ. = ասոր. Yōxannān¹ 295; տե՛ս ներքևում էջ 170:

Եթե, այսպիսով, բերված վիճելի դեպքերը, ինչպես ես եմ դրանք ընկալում, որոշակի նշանակություն չունեն, ապա այստեղից հետևում է, որ երկրորդ օրենքը, քանի որ այն շոշափելի է պարսկական փոխառություններից ամենահներին, նա էլ պետք է պարթևական ժամանակաշրջանում գործած լինի: Սակայն այն փաստը, որ նա առաջինից հետո է գործել, ըստ իս, մեզ ուսուցանում է պարզ դատողություններ. հայ. gitem «գիտել» ձևը նախ. հայ. հնչել է *gētem 435, հայ. gtanem «գտնել» նախ. հայ. *gitanem 437: Եթե երկրորդ օրենքը ավելի հին լիներ, ապա **գիտեմ**-ի դիմաց ***գէտեմ** պիտի լիներ, և երկուսն էլ **գիտեմ** և ***գիտանեմ**, համաձայն երկրորդ օրենքի, **գտեմ** և **գտանեմ** պետք է լինեին, մի բան, որ տեղի չի ունեցել: Մինչդեռ, եթե առաջին օրենքն է ավելի վաղեմի, ապա նախ ***գիտանեմ**-ը **գտանեմ** է տվել և, ապա, երկրորդ օրենքի համաձայն, որը **գտանեմ** ձևի վրա ոչ մի ներգործություն չէր կարող ունենալ՝ ***գէտեմ**-ը **գիտեմ** է տվել, և այդ երկու ձևն էլ պատմականորեն հանդիպում են: Նույն ձևով էլ պետք է նախահայկական ***լուսնանամ** և ***լոյսին** loisin (կամ *lōsin) նախ՝ առաջին օրենքի համաձայն **լսնանամ** և ***լոյսին** *loisin (*lōsin) տար, ապա երկրորդ օրենքի ազդեցության տակ՝ **լսնանամ** «սպիտականալ» և **լոսին** «լուսին», և այդպես էլ նրանք պատմական ժամանակաշրջանում հանդիպում են: Նույնը տարածվում է նաև բոլոր ուշադրության արժանացրած դեպքերին: Ուրեմն՝ երկրորդ օրենքը ավելի ուշ ժամանակի է վերաբերում:

¹ Հայ. Urhai “Եղեսիա” 5-րդ դ. = ասոր. Orhāi 298 և k’usit’ay «վանականի կնգուդ» 5-րդ դ. = ասոր. kostšā 319 բառերը այդ օրենքներին չեն առնչվում. քանի որ ասորական ձևերը կարճ օ (u) ունեն:

Հավելված

Պարսկական Ե և Ծ ձայնավորները հայկական փոխառություններում

Երկրորդ օրենքի կապակցությամբ բերված փաստարկումներում նշվեց, որ ինչպես «ե»-ն «է»-ն են կանգնած պրսկ. Ե-ի դիմաց, այնպես էլ **ռ**-ն և **ռյ**-ը՝ պարսկական Ծ-ի դիմաց: Այնտեղ թվարկվեցին նաև հայ. «է» և «ոյ» = պրս. Ե և Ծ հնչյուններով փոխառություններ, սակայն ո՛չ մնացածները, որտեղ «ե» և «ո» հնչյունները պրսկ. Ե և Ծ-ի դիմաց են կանգնած: Այստեղ հարկ է հավաքել փոխառությունների ողջ բառանյութը և այնպես դասակարգել, որպեսզի պարսկերենի նշված ձայնավորների հայերենում կրկնակի ներկայացումը հեշտությամբ հնարավոր լինել շրջանցել և քննարկել:

1. Պարսկ. Ե

Պարսկերենից փոխ առնված բառերում, ինչպես նշվեց, հայերը պրսկ. Ե-ի դիմաց «ե» կամ «է» են դնում: Սակայն, քանի որ հայերենում շատ հաճախ, հատկապես վերջնավանկում¹ Ե-ի դիմաց «է» է գրվում², կարիք ունի հատուկ չափանիշի, որպեսզի այդ երկու Ե-ն հնարավոր լինի միմյանցից սահմանազատել: Որպես նման մի չափանիշ կարող է ծառայել այն դրույթը, որ ոչ վերջնավանկային Ե-ն «ի» պետք է տա, մինչդեռ Ե-ն միշտ պահպանվում է³: Այնտեղ, որտեղ, այսպիսով, Ե-ն կամ Ե-ն հերթագայվում են **i**-ով, միշտ «է» է կանգնում, իսկ այնտեղ, որտեղ Ե-ն հերթագայվում է **e**-ով՝ «ե» է կանգնում, որտեղ այս հերթագայությունը բացակայում է, առայժմ անորոշ է մնում, թե արդյոք «ե», թե «է» է սպասելի:

ա) Պրս. Ե = հայ. է վերջնավանկում

zēn (սեռ. zinu) «զենք» 5-րդ դ. = պիլ. zēn, զենդ. zaena- 151, այնուհետև նաև որպես բաղարկությունների բաղադրիչ՝ aspazēn «ծիու զենք ու զրահ» (**ասպազինել** «զինել») և այլն 108; kapēn-k’ (սեռ. kapinaç) «վարձատրություն» (թեթևաբարո կանանց) 5-րդ դ. = պրս. kābīn, ուրեմն՝ պիլ. *kāpēn 165; hēn

¹ Հմմտ. իմ Arm. Etym. էջ 326-327:

² Գոնե, համեմայն դեպս, մեր տեքստերում: Թե ինչպիսի դիրք են բռնում հնագույն ձեռագրերը այդ կապակցությամբ, պետք է նախ հետազոտվի:

³ Այնուհետև լեհահայերենը, որը հին հայերենի Ե-ի դիմաց ye է վերջնավանկում ցուցաբերում, մինչդեռ հին հայերենի Ե-ի դիմաց՝ e: Հմմտ. WZKM. I, 283: Այս պատճառով էլ լեհահայերը հին հայերենի alvēs աղուե-ի «աղվես» դիմաց ayyves են օգտագործում, ինչպես ես արդեն իմ Arm. Etym. 415-ում գործածական աղուե alvēs ձևն են սահմանել, առավել ևս որ սեռականը հին հայերենում alvesu («է»-ով) էր հնչում:

(սեռ. hini) «թշնամական գործ» 5-րդ դ. = հայրս. hainā-, պիլ. hēn 180; k'ēn «քեն» (սեռ. phīnū) 5-րդ դ. = պիլ. kēn, զենդ. kaenā- 257; šēn (սեռ. շինի) «շեն, գյուղ» 5-րդ դ. = զենդ. šayana-, ուրեմն՝ պիլ. *šēn < *sayan 213; dēm-k' (սեռ. dimac) «դեմք» 5-րդ դ. = զենդ. daeman-, պրս. dīm, բելուջ. dēm, ուրեմն՝ պիլ. *dēm 140; vēm (սեռ. vimi) «քար» 5-րդ դ. = զենդ. vaema-? 247; dēt «դիտորդ», «լրտես», այստեղից էլ dītem «ուշի-ուշով նայել», «լրտեսել» = զենդ. *daeta (ուղղ.) 141, 512; yavēt «միշտ, հավետ», այստեղից էլ yavitean «հավիտյան» 5-րդ դ. = պրս. jāvēd, զենդ. yavaetāt, հետևապես պիլ. *yāvēt, *hūmūn*. պիլ. yāvētān 198; gēs (սեռ. gisoy) «գես, մազ» 5-րդ դ. = պիլ. gēs, զենդ. gaesa- 127; handēs (սեռ. handisi) «հանդես» 5-րդ դ. = պիլ. *handēs, սնս. samdēça - 179; pēs «ձև», այստեղից էլ orpēs, orpisi և այլն = զենդ. paesa- ? 230; asparēs կամ asparēz (սեռ. asparisi) «ձիարշավարան» 5-րդ դ. = պրս. asprēs, asprēz, պիլ. asprēs 109; *gomēz «կովի մեզ» (սեռ. gomizoy) 5-րդ դ. = պիլ. gōmēz, զենդ. gaomaeza 128; partēz (սեռ. partizi) «պարտեզ» 5-րդ դ. = սնս. pālēz, երբ. pardēs, զենդ. pairidaeza-, ուրեմն՝ պիլ. *pardēz 229; hravēr «հրավեր», այստեղից՝ hravirem 5-րդ դ. = պիլ. *fravēd? 183; nvēr «նվեր», «նվիրատվություն», այստեղից՝ nvirem 5-րդ դ. = պիլ. *nivēd ? 207; patvēr «հրաման, պատվեր», այստեղից՝ patvirem 5-րդ դ. = պիլ. *patvēd ? 226; vrēp «շեղում», «խեղաթյուրված», այստեղից՝ vripem 5-րդ դ. = պրս. virēb, այսինքն՝ պիլ. *virēp ? 250; տեղ տեղ (սեռ. tigi) «տեղ» 5-րդ դ. = պրս. tēy, ուրեմն՝ պիլ. *tēy 253: Այնուհետև նաև՝ դեւ dev «չար ոգի»: Համաձայն վերը էջ 160-ում պրս. ēv = հայ. եւ-ի մասին բերված դիտողությունների, գրված է dēv, սեռ. divi 5-րդ դ. = պիլ. dēv, զենդ. daeva - 140, *hūmūn*. Dev-dat 37; gomēš գոմէշ 5-րդ դ. և T' avrēz 5-րդ դ., որի սեռականը գոնե ուշ ժամանակաշրջանում gomīšaç (տարբերակը՝ gomšaç) և T' avrizoy է հնչում = պրս. gāvmēš 128 և Tabrēz 42; Artašes (սեռ. Artašisi) 5-րդ դ. = հուն. Ἀρταξίας, որի ē-ն, սակայն, պարսկերենում հետ է գնացել դեպի "a", եթե, ինչպես ես եմ այդ ենթադրում¹ = պրս. Artašir, հայրս. Artaxšaθrā է:

Թե արդյոք "e", թե "ē" պետք է սահմանել, հարց է մնում -ēn-ով ավարտվող անունների կապակցությամբ, որոնց ē-ն e-ի և i-ի հետ է հերթազայվում, ինչպես Փառեն P'arēn, սեռ. Փառինայ և Փառենայ 89; Արտաշէն Artašēn, սեռ. Արտաշինայ 30; Դատաբէն Databēn, սեռ. Դատաբենայ 36 և այլն, տե՛ս էջ 90, ծնթ. 2, որոնք տարբեր ձևով, կախված նրանց ձայնավորների հերթազայությունից, «էն»-ով կամ «են»-ով, կամ երկուսով էլ պետք է սահմանվեն, այնուհետև այն բաների մոտ, որոնք ածանցված ձևերի բացակայության պատճառով «է» ունեն միայն վերջնականում՝ k'askēn «գարեհաց» 5-րդ դ. = պրս. kaškīn 257; gazpēn «մամանա» Խոր. աշխ. (< gaz+ *pen); պրս. angubīn (< ang+

*pen) 125; Ašxēn 5-րդ դ. = զենդ. axšaenā- կամ xšoiθnī- ?-20; Aprvēz 7-րդ դ. = պրս. Parvēz 21; Manēč 5-րդ դ. = հուն. Μοναίτης 51; Vatgēs 5-րդ դ. = պիլ. Vātges 80: Այս բոլոր բառերում, բացի շէն (= զենդ. šayana-) և Արտաշէն բառերից, է = պրս. ē, հետ է գնում դեպի հայրս. "ai" և կանգնում է n, m, t, s, z, r (ծ-ից), p, g, ինչպես նաև v, š, ž բաղաձայններից առաջ:

բ) Պարսկ. ē-ն = հայ. է ոչ վերջնականում «ի» է ավել

Վերը, էջ 159-ում բերված բառերում nizak pisak, spitak, eritasard, vičak, dipak, yandiman և նշված ոչ հաստատ դեպքերում, ինչպես՝ aprišum, apikar, divan և այլն: Այստեղ ևս հայ. «ի»-ն = պրս. ē հետ է գնում դեպի հայրս. "ai" և կանգնում է m, t, s, z, č, p, ինչպես նաև k, š և v հնչյուններից առաջ:

բ) Պարսկ. ē = հայ. «ե» վերջնականում

դեմ (սեռ. դեմի) «հավատք» 5-րդ դ. = պրս. պազ. dīm, պիլ. dēm, զենդ. daemā - 139, այստեղից նաև՝ համակրեմ = պիլ. hamāk+dēm 177 և դեմ-ա-դարձ, դեմ-պետ 139: Դեմ-շապուհ, Վեհդեմ-շապուհ 37. դեմ-ը հավանաբար միայն սասանյան ժամանակաշրջանի փոխառություն է; շահեմ (šahēn), սեռ. շահեմի «բազե» 12-րդ դ. = պրս. šahin, հետևաբար՝ պիլ. *šahēn 210; պարկեմ (գրության ձևը՝ պարկէմ), գործ. պարկեմաւ "խրամ" 5-րդ դ. = պրս. pārgīn, հետևաբար՝ պիլ. *pārkēn 228; պատոնեմ patēn (գրելված՝ պատոնեմ patčēn), սեռ. պատոնեմի «պատոնեմ» 5-րդ դ. = պիլ. pačēn, ավելի վաղ՝ *patčēn կամ *patčayan, երբ. paθšeyen, հայրս. *patičayana- 224; Գենք Čenk' (սեռ. Գենաց čenaç), Գենաստան Čenastan «Չինաստան» 5-րդ դ. = պրս. Čīn, պիլ. Čēn, այստեղից՝ Գենիկ «չինարեն» = պիլ. *čēnīk 49; այնուհետև նաև -ēn-ով ավարտվող անուններ, որոնց «է»-ն, անշուշտ, հերթազայվում է նաև «ի»-ի հետ (տե՛ս վերը), ինչպես՝ Փառեն P'arēn, սեռ. Փառենայ P'arēnay, նաև Փառինայ P'arinay, որի ուղղ. պետք է սահմանել՝ Փառեն P'arēn և Փառեն P'arēn 89-90; Դատաբեն Databen (գրությամբ՝ Դատաբեն Databēn), սեռ. Դատաբենայ 36; Ծահեմ (գրությամբ Ծահէմ Šahēn), գործ. Ծահեմով 7-րդ դ. = պրս. Šāhīn, ուրեմն՝ պիլ. *Šāhēn 59; Սուրեն (գրությամբ Սուրէն), սեռ. Սուրենայ Փ. Բ. 245 = պրս. Sūrēn, հուն. Σουρήνας, լատ. Surena 73; Կարեն (գրությամբ Կարէն), այստեղից՝ Կարենանք, Կարենան և այլն. Մ. Խ. = լատ. Carenes, սակայն արաբ. պրս. Qārān < պիլ. *Kārēn? 45; Հրուդեն Hrudun *Hredun-ի դիմաց Մ. Խ. = պազ. Frēdūn (պիլ. Frētōn) 32; այնուհետև՝ դիմա

¹ Տե՛ս ընդհանրապես Arm. Etym. էջ 505:

5-րդ դ. = պիլ. tōžišn 253; (*spoiž «հետաձգում», այստեղից) **սպուծեմ** spužem «հետաձգել» 7-րդ դ. = պիլ. spōž, spōžēm 240; **արոյր** aroir «արույր», **արուրի** aruri «արույրե» 5-րդ դ. = պրս. rōi, պիլ. rōd, հայրս. *rauđa- 111; **բոյր** boir «բույր», հետևյալ բառերում՝ **բուրաստան** burastan «պարտեզ, բուրաստան», **բուրել** burel «բուրել» 5-րդ դ. = պրս. bōi, պիլ. bōd, զենդ. baoidi - 122; **խոյր** xoir (սեռ. խուրի «զվխանոց» 5-րդ դ. = պրս. xōi, պիլ. *xōd, հայրս. xauđa- 160; **համբոյր** hamboir «համբույր», այստեղից՝ **համբուրեմ** «համբուրել» 5-րդ դ. = զենդ. *hambaođa-? 176; **կոյր** koir¹ (սեռ. կուրի) «կույր» 5-րդ դ. = պրս. պիլ. kōr 173; **սամոյր** samoir «սամույր», այստեղից՝ **սամուրենի** samureni «սամույրի մորթի» 5-րդ դ. = պրս. samōr (KZ. 35, 184) 236; **սնգոյր** sngoir տե՛ս էջ 238; **դոյլ** doil (սեռ. դուլի) «դույլ» 5-րդ դ. = պրս. dōl կամ ասոր. daulā 144; **գոյն** goin (սեռ. գունոյ) «գույն» 5-րդ դ. = պրս. պազ. gūn, պիլ. gōn, զենդ. gaona -128; **Յոյնք** Yoink² (սեռ. Յունաց) «հույներ» 5-րդ դ. = հայրս. Yaunā “Yonien, Yonier”, ասոր. Yaunāyē 56; **յոյզ** yoiz «որոնում», «հուզումնք», **յուզեմ** yusem «հուզվել» 5-րդ դ. = պրս. -yōz «փնտրելով» զենդ. yaozaiti «շարժվել» 199; **կասպոյտ** kapoit² «կասպույտ», այստեղից՝ **կասպուտակ** kaputak 5-րդ դ. = պազ. kapōd, պիլ. kapōt 166; **կոյտ** koit (սեռ. կուտի) «կույտ» 5-րդ դ. = պրս. kōd 173; **մոյկ** moik «կոշիկ» 5-րդ դ. = պազ. պիլ. mōk 136, *հմմտ.* **մուճակ** mučak «փոքր կոշիկ»³ = պիլ. mōčak 136; **պատրոյկ**⁴ patroik (սեռ. պատրուկի) «պատրույզ» 5-րդ դ. = պիլ. *patrōk 227; **թակոյկ**⁵ t'akoik (հոգն. սեռ. թակուկաց) «կուժ» 5-րդ դ. = պրս. պիլ. takōk 153; **մակոյկ** makoik (սեռ. մակուկի) «մանուկ» 5-րդ դ. = պրս. makōk 191:

Այս բոլոր բառերը (բացառությամբ՝ spužem-ի) վկայակոչված են 5-րդ դ. և հավանաբար բոլորն էլ պարթևական ժամանակաշրջանի փոխառություններ են: Նրանք ցուցում են, որ oi = պրս. օ-ին՝ n, z, ž, š, r = δ, r = r, l, t, k հնչյուններից առաջ:

Շատ հազվադեպ ոյ-ի դիմաց “ու” է կանգնում, օր. կանանց անուններում՝ **Անուշ** Anuš և **Հրանուշ** Hranuš թուվ. (10-րդ դ.), որոնք, եթե նրանք, ինչպես ես եմ ենթադրում, նույնական են **Անուշ** Մ. Խ. և **Հրանուշ** Արիստ. Լաստ. (11-րդ դ.) անունների հետ, միայն սխալ ձևեր կարող են լինել. նույնը թերևս պետք է ենթադրել նաև **Անուշ-Վիամ** Anuš-Viam կանացի անվան կապակցությամբ Ղազար Փարպ. (5-րդ դ.) = պրս. ***Անուշ-Վիամ**-ի դիմաց Anoiš-Viam?,

¹ Վրաց. k'uri Tchoubinof 522:

² Վրաց. kapoeti Tchoubinof 236:

³ Վրաց. patruk' i Tchoubinof 398:

⁴ Վրաց. takuki Tchoubinof 475:

⁵ Սակայն *հմմտ.* **Միհրոյի** Mihroi (սեռ.) Սեբ. 63 *Mihroyi ձևի դիմաց < ուղ. *Mihroi = պրս. Mihroi 54, հակառակը՝ **գոյ** goy «գոյություն», գործիականը՝ **գոյի** goyiv և այլն:

ինչպես նաև՝ **Անուշ-ըռուան** Anuš-ērvan արքայի անվան կապակցությամբ Սեբ. (7-րդ դ.) = պրս. Anōšarvān, պազ. anōš-ruān, պիլ. anōšak-ruvān 20, սակայն վերջինս կալող է նաև հայերեն **անուշակ** anušak «անմահական» = պիլ. anōšak 100 բառի ազդեցության տակ լինել: Մեկուսացած **բուիճենիկ** buičenik (միայն Խոր. աշխ.) = պիլ. *bōi i čēnik 123 որոշակի արժեք չի ներկայացնում:

բ) **Պրս. օ** = հայ. ոյ, ոչ վերջնականում «ու» է տվել՝ վերը, էջ 161-ում քրմնարկված բառերում՝ **անուշակ** anušak, **ատրուշան** atrušān, **դրուժան** družān, **սպուժեմ** spužem, **մուճակ** mučak, **պատմուճան** patmučān, **պատմուճակ** patmučak, **պատրուճակ** patručak, **տուգան** tugan, **Մերիուժան** Merhužān մի քանի այլ բառերի կողքին, որոնք այս խմբին հաստատ չեն վերաբերում: Այստեղ «ու»-ն գալիս է «ոյ»-ից = պրս. օ հետևյալ բաղաձայններից առաջ՝ ճ, չ, ճ, ց, ց:

գ) **Պրս. օ** = հայ. օ՝ *վերջնականում.*

ահոկ ahok «վնաս», այստեղից՝ **ահոկել** ahokel 7-րդ դ. = պրս. āhō, պիլ. āhōk 95; **յոկ** jok «խումբ», «հոտ» 5-րդ դ. = պրս. jōx, արաբ. Lw. jauq, վրաց. Lw. jogi 232, 514; **ամբոխ** ambox «ամբոխ, բազմություն» 5-րդ դ. = պրս. anbōh 96; **սոխ** sox «սոխ» 5-րդ դ. = պրս. sōx 238; **դոխլաք** dzoxk¹ «դոխլաք» 5-րդ դ. = պազ. dōžax 142; **անդոհական** andohakan «երկյուղալի, տազնապալի» 12-րդ դ. < անդոհ = պրս. andōh 99; **գրոհ** groh (grox) «ժողովուրդ» 10-րդ դ. = պրս. gurōh, պիլ. grōh 132; **տոհմ** tohm «տոհմ», «ընտանիք» 5-րդ դ. = պրս. tuxm, պազ. tuxm, պիլ. tōxm, որն, անշուշտ, կարող է կարդացվել նաև՝ tuxm, զենդ. taoxman - 253; **կոհ** koh «լեռ» Խոր. աշխ. = պրս. kōh 57; **Կասպկոհ** Kapkoh «Կովկաս» 5-րդ դ. = պիլ. Kāfkōh (կամ Kāpkōh) 45; **զոհ** zoh¹ «զոհ» (<*zorh) 5-րդ դ. = պազ. zōr, պիլ. zōhr, զենդ. zaoθrā- 151; **շնորհ ճորհ** «շնորհ» 5-րդ դ. = զենդ. xšnaoθra-, ուրեմն՝ պիլ. šnōhr 214; **սպչոս** apšop «փրարանցում» Մ. Խ. և Ռսկ. սաղմ. պրս. āšōb-ի դիմաց, պիլ. āšōp 106; **բոբ** bōb «գորգ» 7-րդ դ. = պրս. bōb, պիլ. bōp 121; **ջատագով** jatagov «պաշտպան» 5-րդ դ. = պիլ. jātakgōb 232, Pers. Stud. 244; **չոբին** čobin որպես մականուն Մովս. Կղնկտ. = պրս. čōbīn 78; **մոմ** mom «մոմ» 5-րդ դ. = պրս. mōm, ուրեմն՝ պիլ. *mōm 196; **շնում** šnum Սեբ.-ի մոտ (7-րդ դ.) = **շնոմ** šnom՝ **Հրե-շնոմ-շապոհ** Hrev-šnom-šapuh Ղազար Փարպ. (5-րդ դ.) = պիլ. šnōm կամ šnōm, զենդ. xšnōman- և xšnaoma 214 և 49; **նոճ** noč «նոճի» 5-րդ դ., պրս. nōj, nōž, nōz 207; **րոճ** doč «լաք» Բժշ. և alt. Wb. = պրս. dōž 144; **մարզանգոշ** marzangoš «խնկածաղիկ» Խոր. աշխ. = պրս. marzangoš 193; **-ռոտ** -rot «զետ», անունների մեջ Փարպ.

¹ Հմմտ. նաև վրաց. zorva «զոհաբերություն» Tchoubinof 22, ինչպես վրաց. bari հայ. **բահ**-ի դիմաց (< *barh) «բահ» 427 և վրաց. parak-ad «զոռով, ուժով» Tch. 396 հայերեն **պահակ** = **պարհակ**-ի դիմաց 218: Վրացիները օտար «հ»-ն, որպես կանոն, չեն արտահայտում, քանի որ, ինչպես երևում է «հ» հնչյունը (ինչպես նաև f-ն և y-ն) նրանց լեզվին օտար են:

Մեք. և այլն = պրս. rōd, պիլ. rōt, հայրս. rauta 234, *հմմտ.* Վեհրոտ Vehrot "Oxus գետը" 7-րդ դ. = պիլ. Vehrōt 84; **Պեռոզ** 5-րդ դ. = պրս. Pērōz 67; **ափսոս** ap' sos «ափսոս» 13-րդ դ. = պրս. afsōs 262; **զոս** gos «թմբուկ» 12-րդ դ. = պրս. kōs 264: Այստեղ օ-ն = պրս. ō (k, x, h, rh, p, b, m, v, č, š, t, z, s հնչյուններից առաջ):

դ) **Պրս. օ = հայ. օ ոչ վերջնավանկում**¹

կոհակ kohak «ալիք», «գազաք» 10-րդ դ. = պրս. kōha, պիլ. kōfak 173, *հմմտ.* վերը՝ **կոհ** koh Խոքր. աշխ. և **Նասակոհ** Kapkoh 5-րդ դ. = պրս. պազ. kōh «լեռ», պիլ. kōf: **գոհար** gohar «գոհար» Խոքր. աշխ. = պրս. gōhar (թանկարժեք քարի իմաստով միայն ուշ միջին պարսկերեն) 128; **գոմեզ** gomēz «կովի մեզ» մեկ անգամ Եղիշե (5-րդ դ.) = պիլ. gōmēz 128; **գոմեշ** gomēš «գոմեշ» 5-րդ դ. = պրս. պիլ. gāvmēš, որի կողքին հավանաբար *gōmēš բառն է կանգնած եղել¹; **ռոճիկ** rōčik «սպրուստի միջոց» 5-րդ դ. = պրս. rōzī, ուրեմն՝ պիլ. *rōčik 234; **Ռոճվեհ, Ռոճվեհան** Մեք. = պիլ. rōč-vēh 70; **ռոշնական** rošnakan «մաքուր, լուսավոր» 10-րդ դ. < *rōšn = պրս. պազ. rōšan, պիլ. rošn, զենդ. raoxšna - 234; **գորշապահանգ** goršapahang, **գոշապարհանգ** gošaparhang² «ականջօղ» 5-րդ դ. պրս. gōš-ի «ականջ» դիմաց 129; **թոշակ** t'ōšak, **թորշակ** t'oršak «սննդամթերքի պաշար» 5-րդ դ. = պրս. tōša 155; **Կոշմ** Košm, **Կոմշ** Komš Խոքր. աշխ. և Մեք. *Komiš-ի դիմաց = արաբ. Qūmiš, մպրս. *Kōmiš 46; **կոտակ** kotak «փոքր» 5-րդ դ. = պիլ. kōtak, պրս. kōdak 173; **հրոտից** hrotiç, **հրորտից** hrortiç հոգն. սեռ. «Հրոտից» (5-րդ դ.) = մպրս. *frōrdin, պիլ. fravartin 184-185; **Գոտորզ** Gotorz 5-րդ դ. = պրս. Gōdarz, լատ. Gotarzes 35; **ոստան** ostan տե՛ս էջ 215; **պատգոսապան** patgosapan «գորավար» 7-րդ դ. = պրս. pādōspān 223; **կատասական** kavosakan 5-րդ դ., պրս. պիլ. Kāōs, զենդ. Kava Usa 44; **Ռազմիոզան** Rāzmiozan 7-րդ դ. = պրս. *Razmyōzān, պրս. razmyōz³ 69 և հաջ. *հմմտ.* **Աֆանա-յոզ-ան** Afāna-yoz-an 17; **պողովատ** polovat «պողպատ» 5-րդ դ. = պրս. pōlād, պիլ. pōlāpat (*pōlāvat բառի դիմաց) 232, **բորակ** borak 5-րդ դ. = պրս. bōra, արաբ. bauraq, հետևաբար՝ պիլ. *bōrak 122; **դորակ** dorak «հեղուկների չափ» 5-րդ դ. = պրս. dōra, արաբ. दौरاق, պիլ. dōrak 144; **Բորան** Boran 7-րդ դ. = պրս. Bōrān 33. Այստեղ օ-ն = պրս. ō (h, m, č, š, t, s, z, t, r հրնչյուններից առաջ):

Մի քանի բառերում հայերենում օ է հանդիպում, այն դեպքում, երբ համապատասխան նոր պարսկական ձևը «ս» ունի: Այս, արդեն էջ 138-ում քննարկված դեպքերից միայն երկուսը կարող են նկատի առնվել, որոնցում պրս. "ս"-ն որպես ասպացույց առկա սովորական ձևի կամ ենթադրյալ հին պարսկա-

կան հիմք ձևի կարող է պիլ. օ-ից առաջացած լինել, դրանք են՝ **Խոսրով** 5-րդ դ. = պրս. Xusrav, սնս. sucrávas-, սակայն զենդ. Haosrava, որն ավելի լավ է ապացուցվում, քան Husrava-ն 44 և **Ռոստոմ** Rostom Մ. Խ., Մեք. = պրս. Rustam, Rustahm, Rōsitam ZDMG. 49, 731 < պիլ. *Rotastahm, հայրս. *rautastaxma- 71, 508; *հմմտ.* հայ. **տոհմ** tohm = պիլ. tuxm կամ tōxm? (պրս. պազ. tuxm, զենդ. taoxman-) և պրս. օ > u կապակցությամբ՝ Pers. Stud. 143: Եթե սակայն հայ. օ-ն միջին պարսկական օ-ի դիմաց է հանդես գալիս, ապա այս շարքի մեջ են մտնում դ) կետի տակ գրվող բոլոր բառերը, առանց այլևայլի:

Պարսկական այս փոխառությունների հետ անմիջականորեն կապված՝ այստեղ հարկ է բերել պարսկական և հունական այն բառերը, որտեղ ասորական և հունական օ և օ-ին փոխարինող հնչյուններն են կանգնած:

1. **Ասոր. օ, ai-ն վերջնավանկում առկա են**¹

ա) որպես «ե» e **Հաբել** Habel բառում (գրությամբ՝ Հաբել Habel), սեռ. Հաբելի 5-րդ դ. = ասոր. Hāwēl 294, ինչպես նաև (ասորերենից կամ հունարենից փոխառյալ-ել-ով ավարտվող) մնացած բոլոր անուններում (գրությամբ էլ օլ)¹, *հմմտ.* հաճախ օգտագործվող **Իսրայել** Israyēl, սեռ. Իսրայելի; ղեկ **լեկ** «ղեկ», հոգն. սեռ.՝ ղեկաց **լեկա** 5-րդ դ. = ասոր. lēqā 310; **սուսեր** suser «սուսեր», սեռ. սուսերի 5-րդ դ. = ասոր. safsērā 316:

բ) որպես «է» ē - **ձեթ** jēt՝ «ձեթ», «ձիթապտուղ», սեռ. ձիթոյ, այստեղից էլ՝ **ձիթենի** jit՝ eni «ձիթենի» 5-րդ դ. = ասոր. zaitā, abs. և constr. zēṯ 309 (եթե բառը ասորերենից է գալիս):

2. **Ասոր. օ, ai ոչ վերջնավանկում առկա են**¹

որպես «ե» e հետևյալ բառերում **Բարդեժան** Bardēcan 5-րդ դ. = ասոր. Bardaišan, հուն. Βαρδησαίνης 291; **փեզենայ** p'egenay «սատապ» 5-րդ դ. = ասոր. pēyānā < հուն. πηγανον 317; գրական **իլուլ** ilul բառը՝ 6-րդ ամսվա երրայական անվանումը = ասոր. ēlūl կամ հուն. Ελούλ Նեեմ. 6, 15 նկատի չի առնվում: Համեմայն դեպս *հմմտ.* **Շամրին** Šamrin 5-րդ դ. = ասոր. Šamrēn «Samaria» 296:

3. **Ասոր. օ, au վերջնավանկում առկա է**¹

ա) որպես «ո»՝ **ժոմ** com «ժոմ» 5-րդ դ. = ասոր. šaumā (šōmā, šōm) 306; **քարոզ** k'aroz «մունետիկ» 5-րդ դ. = ասոր. kārōzā 319; **Շմավոն** Šmavon «Սիմոն» 5-րդ դ. = ասոր. Šem'ōn 297; **Բրքիշոյ** Brk' išoյ, կարդա՝ Բրքիշոյ Brk' išo 5-րդ դ. = ասոր. Brīχīšō 292, նաև -išoյ-ով ավարտվող այլ բառերում:

բ) որպես ոյ՝ **զոյգ** zoig «նույն», զոյգ-ք zoig-k' (սեռ. զուգից) «զույգ» 5-րդ դ. = ասոր. zauḡā < հուն. ζεύγος 302; **դոլ** doil = ասոր. daulā կամ պրս. dōl, տե՛ս

¹ Հմմտ. պրս. gō «կով», gōšāla և այլ բառերում gār բառի կողքին:

² Նույն բառն է քերես վրաց. gošpclakni-ն «ոսկե ականջօղ» Tchoubinof 130:

³ -yōz, սրան է վերաբերում նաև հայ. յոյզ voiz, տե՛ս վերը, էջ 167:

¹ Էլ-ի դիմաց էլ-ի կապակցությամբ տե՛ս Arm. Etym. էջ 327, ծնթ.:

վերը՝ էջ 167: Մակայն հայ. ոյ-ը հանդես է գալիս նաև ասոր. օ-ի դիմաց՝ **յամօր** yamoir (հոգն. սեռ. յամօրաց) 5-րդ դ. = ասոր. yaxmūrā¹ 312:

4) **Ասոր. օ, au-ն ոչ վերջնավանկում առկա է՝**

ա) որպես «ո» - **զոպայ** zopay «մշտիկ» 5-րդ դ. = ասոր. zōpā, հուն. ὄσσωπος 303; **շիփորայ** šip'oray «շեփոր» 5-րդ դ. = ասոր. šīfōrā 313; **քրոբեք** k'robēk՝ «քերովբեներ» 5-րդ դ. = ասոր. krōwā (օւթթական սովորույթի համաձայն՝ օ), հուն. Χερωνβείμ < երբ. kērōwīm 320:

բ) որպես «ու», վերը՝ էջ 161-ում նշված բառերում՝ **ագուգայք** agugaik՝; **շուշան** šušān² և **Տուսան**; **նարունայ** řabunay, **Բարծունայ** Barcumay, **Յուխնան** Yuxnan³:

Հայերենի «ո»-ն «ու»-ի կողքին ասոր. «ա»-ի դիմաց հանդիպում է **Շոօ** բառում (օ կամ «au» գրությամբ) «Susa» (ՄԳր. և Կալիսթ.) **Շոշան** Šošān-ի կողքին Խոր. աշխ. նաև՝ **Շուշանաստան** Šušānastān Կալիսթ. = ասոր. Šuš և Šūšan, հուն. Σοῦσα, երբ. Šūšan 298:

Հունարեն օ-ն և w-ն հայերենում միշտ ո-ով են արտահայտվում, հուն. w-ն գիտական ձևով նաև՝ «ով» = ov-ով, որը այսպիսով պետք է [օ] արտասանվեր, մինչդեռ այն այդպես չի արտասանվում: Հունարեն «դ»-ն, եթե այն «i» է արտասանվում, տառադարձվում է «i»-ով, հուն. «դ»-ն, եթե այն «e» է արտասանվում, a-ի նման (բացառությամբ կայսր kaisr = καῖσαρ բառից) ինքն էլ «ե»-ով է արտահայտվում, սակայն հուն. դ-ի դիմաց նաև «է» է կիրառվում **կետ** kēt բառում, սեռ. կիտի «կետ» 5-րդ դ. = հուն. κῆτος (նաև՝ հայ. **կիտոս** և **կետոս**, որպես գրքային ձևեր); **քարտես** k'artēs, սեռականը քարտիսի «թրթի թերթ» 5-րդ դ. = հուն. χάρτης 388; **կրկես** krkēs, սեռ. կրկիսի «կրկես» 5-րդ դ. = հուն. κρκαήσιον 360; **Մովսես** Mōsēs, սեռ. Մովսիսի 5-րդ դ. = հուն. Μωσῆς 327; **Ներսես** Nersēs, սեռ. Ներսիսի (համաձայն ուղղակաթի, նաև՝ Ներսիսի) 5-րդ դ. = հուն. Ναρσης, հենարան ունենալով հայ. **Ներսեհ** Nerseh ձևը, 57:

Ի վերջո հարց է ծագում, թե ի՞նչ պայմաններում և հանգամանքներում են օտար «ե»-ն և «օ»-ն հայերենում «ե» և «ո» տվել, և որ դեպքում՝ «ե» և «օ»:

(պարթևական ժամանակաշրջանում հավանաբար = օ, տե՛ս վերը՝ էջ 158): Այստեղ հավաքած նյութը այս հարցին դժբախտաբար պատասխան չի տալիս: Համենայն դեպս չհաստատվեց իմ ենթադրությունը այն մասին, որ լեզուն e և ē, o և oi (= օ) հնչյունների միջև ընտրություններ կատարելիս, այդ պայմանավորվել է ձայնավորներից հաջորդող բաղաձայններով, չհաստատվեց, քանի որ այդ ձայնավորները հաճախ կանգնում են նույն բաղաձայններից առաջ: Որպես որոշիչ գործոն չի կարելի նաև շեշտը դիտել, որովհետև շեշտը, որը սակայն ակնհայտորեն պատճառ է եղել «ի» և «ու» ձայնավորների սղմանը, ինչպես նաև ոչ վերջնավանկում ē և oi թուլացումը «ի» և «ու»-ի, միշտ ընկնելիս է եղել միևնույն, այն է՝ վերջին վանկի վրա (հնդեվրոպականի տեսանկյունից ելնելով՝ նախավերջին): Օտար ē և օ ձայնավորների երկակի արտահայտության պատճառը հայերենում փնտրել հենց իրենց օտար լեզուների հնչյունական հարաբերություններում, ըստ իս, առ այսօր անգամ ամենաչնչին հիմք չկա: Արդյոք հիմք կա՞ ենթադրել, որ այդ երկակի նկարագիրը ընդհանրապես անհիմն է, այսինքն՝ պատահական կամ կախայական է: Այս ենթադրությունը չի բավարարում և ստիպում է ենթադրել, որ այդ կրկնակի ներկայացությունը կարող է ժամանակագրական պայմանավորվածություն ունենալ, որ այսպիսով ē-ն և oi-ն ավելի հին ձևեր են, մինչդեռ e-ն և օ-ն՝ ավելի ուշ փոխառություններում են հանդիպում, մանավանդ որ ավելի ուշ փոխառություններում ակնհայտորեն oi-ն (տե՛ս վերը՝ էջ 159) իր դիրքերը զիջում է օ-ի և պետք է զիջեր, իսկ մյուս կողմից ē-ն և oi-ն հաճախ հենց ամենահին փոխառություններում էլ հաճախ են հանդիպում: Մակայն այդ ենթադրությունը հերքվում է փաստերով, քանի որ e և օ ձայնավորները հանդիպում են նաև այնպիսի փոխառություններում, որոնք վերաբերում են ամենահին փոխառություններին: Այսպիսով, այս հարցը առայժմ պետք է անպատասխան մնա:

¹ Հմմտ. ընդհակառակը՝ ասոր. u-ն հայ. u-ի դիմաց՝ ասոր. xazzūrā բառում<հայ. **խննոր** xnoj «խննոր» 305:

² Այստեղից էլ վրաց. šrošani «շուշան» Tchoubinof 588 ?

³ **Շուշան** և **Բարծունայ** անունների մասին հարկ է դատել համաձայն նրանց հանդիպած ժամանակաշրջանի. նրանք հայերեն են մտել հավանաբար միայն 5 դարում, նույնն է **նարունայ** řabunay-ի կապակցությամբ: Այս բառի «ու»-ն պետք է որ օրինաչափորեն վաղեմի օ (oi)-ից առաջացած չլինի, այլ ոչ օրինաչափորեն ասորական օ (au)-ի դիմաց: Վաղ ժամանակներում է փոխ առնված **շուշան** šušān բառը, հավանաբար նաև **ագուգայք** agugaik՝-ը: Արդյոք նրանք, այսպիսով, ձայնավորների երկրորդ օրենքի համաձայն *šōšam և *agogaik՝ բառերից են սերվում: **Յուխնան** Yuxnan անվան մասին (Arm. Etym. 295) ավելի դժվար է դատողություններ կատարել:

Հայկականք 1. Հայ. ուստր անգլսք. Subterza

Անգլոսաքսերենում suhterza, suhtri(3)a «քեռորդի, եղբորորդի» = եղբորորդի և հորեղբոր, մորեղբոր, հորաքրոջ, մորաքրոջ որդի: Եթե խորհելու լինենք, թե ինչքան երերում են շատ ազգակցական անունների միջև գոյություն ունեցող իմաստային սահմանները, ինչպես, օրինակ՝ «vetter» նախնական իմաստն էր՝ «հորեղբայր», միջին բարձր գերմաներենում (vetere) «հորեղբայր», «եղբորորդի» և «հորեղբոր, մորեղբոր, մորաքրոջ, հորաքրոջ որդի», ինչպես լատ. nepos «թոռ» բառը հետավգոստյան շրջանում վերցրել էր «քեռորդի, եղբորորդի» իմաստը, ինչպես հնդեվրոպական nepōt = «հետնորդ, թոռ» հնդկերենում և իրաներենում, վաղ լատիներենում և հին լիտվերենում իր «թոռ» իմաստն է պահպանում, գերմաներենում մասամբ պահպանում է (նրգ. Neffe = «թոռ» Լուրի մոտ), մասամբ ստանում է «քեռորդի» (հետագայում նաև եղբորորդի, հորեղբոր. *որեղբոր և այլն որդի) իմաստը (Delbrück, Die idg. Verwandtschaftsnamen էջ 478 և հաջ.; Kluge Wörterb. s.v. Neffe), ապա կարելի է ենթադրել, որ անգլսք. suhterza-ն ևս երբեմն այլ, այն է՝ «թոռ» իմաստն է ունեցել: Մակայն քանի որ suhterza-ն ամուսնցված է մի ինչ-որ *suhter ձևից = հնդեվր. sūkter-, ինչպես անգլսք. mōdric «մորաքույր» բառը՝ հնդեվր. māter-ից = անգլսք. mōdor «մայր»; նրգ. fatureo «հորեղբայր», անգլսք. fādera < հնդեվր. pāter = անգլսք. fāder «հայր» (Kluge, Nom. Stammbildunglehre § 30), ապա կարելի է ենթադրել, որ եթե անգլսք. suhterza-ն նախկինում «թոռ» = «որդու զավակ» է նշանակել, հնդեվր. sūkter-ը «որդի» իմաստը նրան կցված լինի (hūsin. սնս. svasrīya) «քեռորդի» svāsar- «քույր» բառից; pāutra «որդու զավակներ, թոռ» < putrá - «արդու զավակ», dāuhitra- «աղջկա որդի», «թոռ» < duhitár-«որուստր»): Մյուս կողմից՝ մի հնդեվրոպական sūkter-ը կարելի է ընկալել «հետնորդ» իմաստով, որից հետագայում նույն հաջողությամբ «որդի», «թոռ», ինչպես «քեռորդի», «եղբորորդի» իմաստը կարող էր զարգանալ: Եթե հնդեվրոպական այս sūkter-ը ենթարկենք հայերենի հնչյունական օրենքներին, ապա քանի որ բառասկզբնային s-ն ձայնավորներից առաջ սղվում է, իսկ kt-ն u-ից հետո st է տալիս (hūsin. dustr «որուստր» < dhuktér dhugdér-ի դիմաց), այստեղից այն պետք է uster- տար, և հենց այդպես էլ իրականում հնչում է հայերեն ustr բառի հիմքը (սեռ. uster) «որդի», «արդու զավակ»: Այս, Հին կտակարանում հաճախ հանդիպող, մինչդեռ սովորաբար ավելի հազվադեպ դարձած, իսկ հետագայում անհետացած, բառը կիրառվում է միայն dustr (ուստր և դուստր ustr ev dustr) բառի հետ՝ մնալով կապակցության մեջ հին հայերենում, որից դուրս այն արդեն՝ անգամ Հին կտակարանում փոխարինվել է ավելի նոր՝ ordi որդի բառով¹, որը միջին և նոր հայերենում վաղեմի ustr ուստր բառը գործածությունից դուրս է մղել:

¹ Հայ. որդի ordi = h. b. portios «ջահեղ, երիտասարդ», հուն. πόρτις?

Ով այս ձևով վերծանված հնդեվր. sūkter բառը կուզենա հետ տանել դեպի գոյություն ունեցող արմատներից մեկը, նա իր տրամադրության տակ կուզենա հնդեվր. sūg, sūk կամ sūgh «ծծել» ձևերը (B.B. 26, 131), նրգ. saugen, նրգ. sūgan, անգլսք. sūzan և sūcan, լատ. sūgo, հիռլ. sūgim «ծծում են» և այլն: Նա կկարողանա այսուհետև հնդեվր. sūkter- բառը համադրել լատ. filius «որդի» = հնդեվր. dhīlios «ծծկեր» (արմատը՝ dhēi «ծծել») բառի հետ: Իհարկե այս համադրությունը չափազանց անհաստատ է:

2) Հայ շեն = rhod. xtoiva

Հայ. շեն թեո (սեռ. շինի) «շեն», բարեկարգ. բնակելի. ավան, գյուղ (այստեղից՝ շինական, šinakan «շինական, գյուղացի», շինել šinel «շինել», «կառուցել»), «հիմնել», շինուած šinvac «կառույց», շինութիւն šinut'ian, «Bauen», «Gründen», «Gedeihen», «Blühen»): Այս բառը ես իմ Arm. Gram. աշխատության մեջ (էջ 213) դիտել եմ որպես պարսկական փոխառություն և նույնացրել եմ միայն որպես բարդության երկրորդ բաղադրիչ կիրառվող զենդ. šayana- «բնակարան», «բնակություն» բառի հետ, քանի որ զենդ. šayana- բառը հին պարսկերենում šayana-, իսկ միջինում՝ šēn պետք է հնչեր (տե՛ս իմ Pers. Stud., էջ 167): Մակայն այստեղ այդ šēn-ի յուրաքանչյուր հետք կորսվել է այնտեղ, որտեղ Ավեստայի պահլավական թարգմանության մեջ պետք է սպասելիք, ինչպես, օրինակ՝ šayana-ի թարգմանության ժամանակ, միշտ mānišnih «բնակարան» բառն է երևան գալիս (Horn, Np. Schriftsprache, էջ 191), նույն ձևով էլ նոր պարսկերենում բացակայում է ինչպես šēn-ը, եթե միայն, ըստ Հոռնի a.a.O. ենթադրության, չի պահպանվել միակ gul-šan «վարդաստան» բառի մեջ (šēn-ի փոխարեն <šan ձևով, hūsin. J. F. Anz. 10, 20), ինչպես šī = սնս. kšī «բնակվել» արմատից: Մակայն ասոր. šainā-ի շնորհիվ «terra culta, res secundae, pax, cicur, mansuetus» (Brockelmann Lex. syr., էջ 373) հաստատվեց միջին պարսկական մի šēn, եթե ասոր. šainā-ն որպես փոխառություն պետք է ընդունվի, ինչպես ես այդ արեցի՝ հետևելով Բրոկելմանին: Համենայն դեպս երբայերեն բառարանը ասոր. šainā-ն դնում է ԴՂՃՄ «հանգիստ» արմատում, իսկ Նյոլդեբեն (անձամբ մտքեր փոխանակելիս) այդ զուգադրությունը միանգամայն ճիշտ է համարում և ըստ այդմ ասոր. šainā-ն դիտում է որպես բնիկ սեմական բառ, ո՛չ փոխառություն: Ըստ նրա՝ šainā-ն նախ ունեցել է «հանգիստ, խաղաղություն» իմաստը, այնուհետև՝ մոտավորապես «հեզություն» կենդանիների և բույսերի նկատմամբ, ապա՝ ուղղակի «մշակված հող» (ի հակադրություն dawrā բառի՝ «ամայի տեղ»), և šaiyen բառը ևս նախ նշանակում է «հանգստացնել, խաղաղություն հաստատել», ապա՝ «հեզացնել, ընտելացնել, սանձահարել»

և «մշակելի դարձնել»: Եթե այսպիսով միջին պարսկական մի ինչ-որ ձեռնարավոր չէ վկայակոչել, ապա հայ. շէն բառը ևս չի կարելի անվիճելիորեն փոխառություն համարել, և հարց է ծագում, թե արդյոք այն չպե՞տք է որպես բնիկ հայերեն բառ դիտել: Վերջին դեպքում հայ. շէն բառը պետք է նույնական լինի rhod. քտուա «բնակավայր, համայնքի շրջան» բառի հետ = հնդեվր. k̅poinā և վաղեմի ազգակից հուն. κτίζω «կառուցում եմ, հիմնադրում եմ κτίσις «հիմնադրում», εὐκτίμενος «զեղեցիկ կառուցված, լավ բնակեցված», ἀμφικτιονοες κτίλος¹ «հեղ, մեղմ, ընտելացրած», սնս. k̅si «բնակվել», k̅sitiš «բնակավայր», k̅šētram «ղաշտ, հողային սեփականություն, վայր, տեղ», k̅šēmas «բնակելի, խաղաղ, հանգիստ», զենդ. šī «բնակելի», šiti «բնակարան», anašita «անբնակ» (հայ. անշէն anšēn), šoiθtra- «բնակավայր», šayana «բնակարան, բնակություն»; շէն ձեռ = քտուա = հ.ե. k̅poinā հավասարումը հաստատ է, եթե կարելի է ապացուցել, որ հնդեվր. բառասկզբնային k̅p-ն հայերենում ձ պետք է տար: Մակայն, դժբախտաբար, բառամիջի k̅p-ի r-ից հետո հայերենում «ջ» j-ի անցումը (հայ. արջ arj «արջ»=հուն. ἄρκτος, սնս. ἴκσας, զենդ. arēšō) ոչ մի հետ զնացող կապ չի տալիս բառասկզբնային k̅p-ի քննարկման համար:

3. Հայ. սկունդ skund//հուն. σκύνλαξ

Հայ. սկունդ-ը, ըստ Wb.-ի, նշանակում է «շուն, փոքրիկ շուն, շնիկ» և վկայակոչված է (11 և 12-րդ դարերի մատենագրերի կողմից) միայն երկու անգամ: Ես հնարավոր եմ համարում, որ այս բառը, եթե այն բնիկ հայերեն է և ոչ թե փոխառություն (ինչպես քած k'ac «էգ շուն»), նախկինում ունեցել է «շնիկ» իմաստը և այն համարում եմ հուն. σκύνλαξ «շան ձագ» և σκύνμος կենդանիների ձագ (առյուծներ, արջեր և այլն): Այս բառը կարելի է, անշուշտ, սահմանազատել հայ. շուն ձև բառից = հուն. κύων, լատ. canis և այլն: Մեկ այլ համադրություն տես Schrader-ի մոտ Reallexicon, տես Hund:

4. Հայ. դեմեսլիկոս demeslikos // հուն. δομέστικος

Իմ “Arm. Gram” I. էջ 338 և հաջորդներում թվարկված հունական փոխառյալ և օտար բառերին ես հավելում եմ մինչ այս աչքից վրիպած **դեմեսլիկոս** բառը, որի մեջ դեռ Dulaurier-ը (Chronique de Matthieu d'Edesse, Փարիզ 1858,

էջ 379, *հմմտ.* նաև Ստեփանոս Տարօնեցի, Մալխասեանցի հրատարակություն, Պետերբուրգ, 1885, էջ 379-380) հայտնաբերել է δομέστικος տիտղոսի աղավաղումը: Ան այսօր այդ բառն ինձ հայտնի էր հետևյալ աղբյուրներից և հետևյալ ձևերով՝ Յովհան Մամիկոնեան (8-9-րդ դդ.), Վենետիկ. 1832, էջ 56՝ Հերակլետը նրան դարձրեց նաև «ողջագուրումի» դիմեսլիկոսը ողջ Հոռմի (= Հունաստան); Ստեփանոս Տարօնեցի (11-րդ դ. սկիզբ), Պետերբուրգ, 1885, էջ 170՝ Ռոմանոս կայսրը հավաքեց շատ զորք (i. J. 917-918, ըստ Ստեփանոսի) և «առաքեց մի դեմեսլիկոս (տարբերակը՝ դեմեսլիկոս dimealikos) դեպի Դվին քաղաքը» էջ 179՝ կայսր Կոստանդինը (Կոնստանդին VII) 949 թվին ուղարկեց Չմշկիկ (=Thšəməššikik) դեմեսլիկոսին հուժկու բանակով Կարինի գավառ; էջ 186՝ Կիր-Ժանը¹ Հունաստանի կայսրը, անհամար զորքերով Մլեհ դեմեսլիկոսին ուղարկեց Ամիթ², և նրանք գերի վերցրին դեմեսլիկոս Մլեհին (տարբերակը՝ դեմեոլիկոս demēolikos); Արիստակես Լաստիվերցի (11-րդ դ.), Վենետիկ, 1844. էջ 27՝ Միքայելը³ իր եղբայրներից մեկին (z mi) դարձրեց Մագիստրոս, «մեկին (z minn) նա դարձնում է Դեմեսլիկոս Demeslikos»⁴ և առաքում է նրան ի մեծն Անտիոք (Αντιόχεια)՝ Արաբիան և հարավը վստահելով նրա հավատարմությանը, իր եղբայրներից երկրորդին (զ երկրորդն z erkronon) նա Կոստանդնուպոլսում դարձրեց Sinklitos և այլն; էջ 31՝ «այն մեկը, որը անվանվեց Դեմեսլիկոս», Մատթեոս Եդեսացի (12-րդ դ.), Երուսաղեմ, 1869, էջ 17՝ «Հոռոմների զորավարը՝ Դեմեսլիկոսը, Մլեհ անունով» (i.J. 972-973); էջ 18՝ «Չորավար, Դեմեսլիկոսին և նրա մյուս մեծամեծ հոռոմներին նրանք գերի վերցրին և բերեցին քաղաք Ամիթ»; էջ 19՝ «Եվ Դեմեսլիկոսը մի նամակ գրեց Կոստանդնուպոլիս»; Սմբատ Ժմ. (13-րդ դ.), Փարիզ, 1859, էջ 31՝ «421 թվին (=972-973 p. Chr.) հույների զորավարը՝ Դեմեսլիկոսը, մեծ զորքերով զնաց Մելիտենե քաղաքի դեմ- և նրանք գերի վերցրին Դեմեսլիկոսին և 40 մեծամեծների»; էջ 32՝ «սակայն Դեմեսլիկոսը գրեց Չմշկիկին»: Այս անվան տարբերակները բոլորը տանում են դեպի դեմեսլիկոս, որպես անվան նախնական ձևի, որը ձայնավորների առնմանման շնորհիվ (Arm. Gram. I, էջ 329) դեմեսլիկոսից domeslikos կարող է ծագած լինել: Իսկ թե ինչպե՞ս կարող էր դեմեստիկոս- domestikos դեմեսլիկոս domeslikos դառնալ, մութ է մնում, քանի որ ոչ հայերենի «ստ»-ն երբևէ «սլ» չի գրվել, ոչ էլ հայերենի գրությունն է նպաստում «ստ»-ի և «սլ»-ի միմյանց հետ շփոթմանը:

¹ Այդ Յովհաննես Չմշկիկը 969-976, վերը նշված Չմշկիկի թոռն էր. Սմբատը էջ 33-ում նրան Չմշկիկ Յովհաննես է անվանում:

² 973 թվին, տես Gelzer-Krumbacher, Geschichte der byzant. Litteratur, էջ 989:

³ Միքայել IV 1034-1041:

⁴ Konstantinos, տես Gelzer-Krumbacher a. a. O. էջ 1000:

¹ Brugmann-ը իր Grundriß I² էջ 79-ում այն համեմատում է լատ. silere, գոթ. ana-silan «ղոտ լիճել» բառերի հետ:

5. Հայ. Նախնական Naxčavan // հուն. ἀποβατήριον ?

F. Murad-ը իր “Ararat և Masis” (Heidelberg, 1901) հրատարակած աշխատության մեջ փորձել է ապացուցել, որ հայերը երբեմն սեփական առասպել են ունեցել ջրհեղեղի մասին, որի գործողության վայրը Մեծ Մասիս¹ սարն է եղել Այրարատ գավառում, և այդ է եղել առիթը «Մասիսից մոտ 100 կմ հարավարևելք» (Murad a.a.O. էջ 62) ընկած քաղաքը Նախնական անվանելու²: Այդ քաղաքը, որը, ըստ Մովսես Խորենացուն վերագրվող աշխարհագրության, սկզբում Վասպուրական, ապա Սյունիք գավառին է պատկանել, պետք է որ, ըստ հայկական ավանդության, Նոյի տապանի փոխ դուրս գալուց հետո հենց նրա բնակատեղին եղած լինի և, հետևաբար՝ Նախնական = Նախիջաւան, այն է՝ նախնական (առաջին) իջևան (նախ «առաջին» և իջաւան «ապաստարան», «կայան», «իջևան», «օթևան» a.a.O. էջ 63)³ պետք է անվանված լինի: Ուստի և երբ Josephus-ը իր Antiq. Jud. I, 92-ում այդ վայրի մասին նշում է՝ «ἀποβατήριον μέντοι τὸν τόπον τούτον Ἀρμένιοι καλοῦσιν ἐκεῖ γὰρ ἀνασωθείσης τῆς λάρνακος ἔτι νῦν οἱ ἐπιχωριοὶ τὰ λείψανα ἐπιδεικνύουσι», ապա հավանական է այս բառերում տեսնել անվան այն ստուգաբանության հաստատումը և միաժամանակ հայկական ավանդության մի ավանդույթ: Հակառակ փաստարկները Մուրադը փատահորեն ժխտում է, այնպես որ, թվում է, թե նա հաստատման մի ապացույց է: Եթե ես, գրեթե բոլոր առանձին կետերում Մուրադի հետ համամիտ լինելով հանդերձ, հիմնական հարցում համենայն դեպս չեմ կարող համաձայնվել, ապա դրա համար ես հետևյալ հիմքն ունեմ:

1. Ստուգաբանության Մուրադի տված բացատրությունը ճիշտ կլինի, եթե Նախիջաւան կամ Նախիջեւան ձևերը նախնականը լինեին: Քանի որ նախնակքայը (հակահիշը՝ ապա) «նախ», «սկզբից» իմաստն ունի, բացատրություններում = «նախ», «նախօրոք», «սկզբից» (լատ. prae-), օր.՝ նախ-աթոռ nax-at' or «նախաթոռ», «առաջին աթոռը գրավող», նախողջոյն naxoġoin «նախնական ողջոյն» (= սկզբից ողջունված լինել), նախ-ա-գահ nax-a-gah «նախագահ» (առաջին գահը՝ աթոռն ունեցող, առաջնություն ունեցող), նախ-ա-ստեղծ nax-a-stefc «նախաստեղծ, սկզբից ստեղծված» (Ադամ), նախ-ծին nax-cin «առաջնեկ», նախ-ասացեալ «սկզբից ասված»,

¹ Հմմտ. Müller-Simonis, Durch Armenien, Kurdistan und Mesopotamien էջ 43:

² Կարողա՞նք Նախնական Nachtschavan, այժմ քարտեզի վրա Նախիջևան Nachitschevan դեռ Պտղոմեոսի կողմից (Ναξοσάνα) Արմաիքի և Արտաշատի կողքին վկայակոչված: Նվազական տարբերակը նրանից կազմված՝ Նախջաւանիկ Naxjavanik: Միմիքի գավառի Քաշունիք նահանգի մի գյուղ (Ստ. Օրբ. II, էջ 270):

³ Հմմտ. Ինճիճեան. Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց, Վեներտիկ, 1822, էջ 219 (= Նախ-իջևան կամ Նախ ասան և այլն):

նախ-ա-խնամութիւն nax-a-xnamut' iun «նախախնամություն», նախ-իմացութիւն nax-imaçut' iun «կանխատեսություն» և այլն (a.a.O. էջ 65-66), իսկ իջաւանը (-իջաւանք) նշանակում է «իջևան», «օթևան» (նախ իջաւան iġavan, իջեւան iġevan < էջ Ե՛, էջ-ք Ե՛-k՝ «իջևանել» և վանք wank՝ «օթևան», «բնակարան», հմմտ. օթե-ւանք aut' e-wan-k՝ «գիշերային օթևան»)՝, հին հայ. մի *Նախիջաւան կամ *Նախիջաւան կարող էր այսպիսով նշանակել «նախ-օթևան», «նախիջևան», «առաջին իջևան» և կարող էր այսպես անջատվել, ի տարբերություն հետագա իջևանների, որոնք Նոյի հետնորդները իրենց հետագա թափառումների և տարածման ժամանակ երկրով մեկ ունեցել էին: Սակայն հին հայերեն նման մի Նախիջաւան վկայակոչված չէ, դրա փոխարեն ավելի շուտ հանդիպում է, համաձայն մինչ այս գոյություն ունեցող ենթադրության՝ Նախնական Nachčavan, Նախնուան Nachčuan, ըստ Մուրադի կարծիքի՝ Նախջաւան Nachjavan, որը պետք է որ ժողովրդի արագ խոսելաձևի համաձայն՝ Նախիջաւանից ստեղծված մի կրճատված ձև (a.a.O. էջ 63) լինի: Նման կրճատումներ, սակայն, հայերենում առ այսօր չէին նշվել և, ինչքան ես եմ այդ տեսնում, նշելի էլ չեն: Այդ (հավանաբար *Ejavan' -ից՝ հայերենի հնչյունական օրենքների համաձայն ստեղծված) իջաւան-ը iġavan նախ-ով կազմված բաղաբկությունների մեջ իր «ի»-ն կամ «ու»-ն նույնպես չի կորցնում: Այս օրենքին բախվելով՝ Մուրադի տվյալ բառի կապակցությամբ արված ընդհանուր առմամբ տեղին դատարկությունը տապալիւմ է: Այսպիսի ձևեր են Նախիջաւան, Նախիջևան, Նախջաւան, Նախջուան-ը Նախնական և Նախնուան ձևերի կողքին, թերևս 10-րդ դարից սկսած, հրատարակություններով վկայակոչված (Մուրադ, a.a.O. էջ 103), սակայն ավելի վաղ ժամանակների համար կիրառելի է Նախնական-ը, ավելի հազվադեպ՝ Նախնուան ձևը, հենց այդպես է կիրառվում Փաստոսի մոտ՝ էջ 173, Գազար Փարպեցու՝ էջ 369, Մովս. Խորենացու՝ 77, 129, 219 (միայն էջ 57-ում՝ Նախջաւան), Մովս. Աշխարհացոյց, 609 (Նախնուան), Սեբեոսի մոտ (հաճախ, տես Մուրադ, էջ 103, նաև Պետերբուրգյան 1879 թ. հրատարակության՝ էջ 92, 93, 94, 118, 150), Գևորգի (Պետերբուրգ, 1887) էջ 24 (ըստ ձեռագրի) և էջ 33 (Նախիջևան ձևի համար՝ փարիզյան հրատարակություն 1857), Ստեփանոս Տարսնեցու մոտ (Պետերբուրգ, 1885) էջ 115, 120, 124 (Նախնուանի համար՝ 1859 թ. փարիզյան հրատարակություն), Թովմա Արծրունի (Պետերբուրգ, 1887) էջ 78, 92, 105, 128, 195 և այլն, այնպես որ 10 տարում, ըստ էության, միայն Յովհ. կաթողիկոսն է հաճախ գրում (Մուրադ, էջ 103) Նախջաւան² և Մովս. Կաղան-

¹ Հմմտ. իջանեմ iġanem < էջանեմ eġanem, իջից iġic, էջք-ի eġk՝՝ հոգն. սեռական:

² Նույնն է նաև ըստ մուսկովյան 1853 թվի հրատարակության, օր. էջ 61, 117, 179 Նախջաւան ձևի կողքին (տարբերակը Նախյուան) էջ 56:

կատուացին 3-րդ գրքում երկու անգամ՝ Նախիջևան¹: Համենայն դեպս Նախջաւան-ը, առավել ևս Նախիջևանը ավելի նոր կամ ընթերցվածքի ձևն է, որը միայն շնորհիվ պատմիչների (առանց բացառության ուշ շրջանի) ձեռագրերի արտագրողների և ժամանակակից հրատարակողների թափանցել է նաև հին տեքստերի մեջ: Եթե, սակայն, Նախճաւան-ը այդ անգամ հնագույն ձևն² է, ապա այն ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ չէր կարող նշանակել «առաջին հանգրվան» (Նախ-իջաւան), այլ ավելի շուտ այն կարելի էր բաժանել³ մի (սովորաբար անձանոթ) նախճ- նախիճ- կամ նախուճ-, որը հավանաբար մի անուն է եղել և (Ժանոթ) աւան «ավան», «գյուղ» (գյուղի և քաղաքի միջև մի բնակավայր, շեն) բաղադրիչների, և, այսպիսով, այն նշանակում է Նախիճ-աւան, հմմտ. վայրերի այնպիսի անուններ-, ինչպիսիք են՝ Անուշաւան, Արշակաւան, Բագաւան (Բագուան), Չարեհաւան (Չարեհուան), Թոռնաւան, Կարճաւան, Շիրակաւան, Վաղարշաւան, Մմբատաւան:

2. Մեզ հասած ավանդույթների համաձայն՝ Ֆ. Մուրադը, ըստ Ղ. Ալիշանի և Գեւցերի (a.a.O. էջ 67) բերած փաստարկների, պետք է որ ընդունի, որ հին հայկական մատենագիրները, մոտավորապես մինչև «11-րդ կամ 12-րդ դարերը, ոչ մի տեղ Մասիսը որպես Նոյի իջևան չեն նշում, այլ որտեղ նրանք ընդհանրապես տապանակիր սարի մասին են խոսում, որպես այդպիսին նրանք նշում են Կորդուք լեռնաշխարհը, եթե սակայն Ղ. Ալիշանի և Գեւցերի հետ միասին նա չի ուզում եզրակացնել, որ ամենահին ավանդությունը Մասիսը չի ճանաչել որպես տապանասար, այլ Յովհաննէս Երզնկացու (մոտավորապես 1250-1326) խոսքերում՝ «Այրարատեան լեռ, բարձրաբերձ Մասիս, քանի որ այն տապանի հանգրուանն է եղել» (a.a.O. էջ 69), որ ջրհեղեղի առասպելը տեղայնացում է Մասիսի մոտ, «մի հնուց ի վեր հանրահայտ փաստ է»: Այդ Յովհաննէս Երզնկացու վկայության անհիմն գերազնահատումն է, որը, սակայն, միայն ապացուցում է, որ նրա ժամանակ Մասիսը բոլորի կողմից ընդունված էր որպես տապանակիր սար, սակայն ոչ թե որ այն միշտ է իբրև այդպիսին գնահատվել: Այդ կարծիքի վաղեմության հարցում մենք կարող ենք հենվել հին ձեռագրերի վկայակոչության վրա, որոնք հավասարապես, անկախ այն բանից, թարգմանություն են, թե բնագիր, Մասիսը չեն կապում ջրհեղեղի առասպելի հետ:

Վկայությունները, որոնցում մենք ջրհեղեղի մասին երկու միևնույն վարկած-

ների ենք վերստին հանդիպում, ինչպես հին հրեական, հունական և ասորական մատենագիրների մոտ (Մուրադ, էջ 26, 36 և հաջ.) բարելոնական, համաձայն որի տապանի Kardū (Kordune) երկրում, և՛ բիրլիականը, որի համաձայն այն «Արարատ լեռան» վրա (Ծնունդը 8,4) է մտել, ընդհանուր առմամբ հետևյալներն են՝

1. Eusebios Chronik-ի թարգմանությունը (Աուխերի հրատարակությամբ) 1, էջ 36-37 «Եվ (Xisuthros) նավեց, որը գնաց և կանգ առավ Հայաստանում, մինչև օրս մի փոքրիկ բեկոր է մնացել (Կորդուք) լեռան վրա (հայ. Կորդու-ացիք Korduacik՝) Հայաստան երկրում»:

2. Փաւստոս Բուզանդ (Վենետիկ, 1882) էջ 22՝ «Այն ժամանակ Մծբինի եպիսկոպոսը (Հակոբը) վեր կացավ իր քաղաքից, որպեսզի գա հասնի Հայոց լեռները, Սարարադ¹ լեռը, Այրարատյան տերության² Կորդուք գավառում, և նա աղաչում էր աստծուն, որ Նոյի կողմից կառուցած փրկարար տապանը կարողանա տեսնել, որովհետև այն այդ լեռան վրա էր հանգել ջրհեղեղից հետո»:

3. Սուրբ Հռիփսիմեի և նրա ընկերուհիների պատմությունը (Մովս. Խոր. մոտ, Վենետիկ, 1865), էջ 300՝ Կորդուքի Մուլի լեռան մասին ասորիները ասում են, «որ ջրհեղեղի ջրերի տեղատվության ժամանակ տապանը» լեռան, այսինքն՝ Սարարադի գագաթին (ի գլուխ լեռինն որ է Սարարադայ) է հասել,

¹ Ի լեռն Sararaday: Քանի որ Սարարադ-ը լեռն է (տե՛ս Փաւստոս, էջ 24, տող 5 ներքևից՝ ի Սարարադ լեռնն), ոչ երկիրը, որտեղ այն գտնվում է, ուրեմն չպետք է թարգմանել «Սարարադ լեռան վրա» (Մուրադ էջ 71): Այդպիսի հասկացությունների հետ, ինչպիսիք են՝ գավառ, նահանգ, քաղաք, գյուղ, ավան, լեռ և նման այլ հասկացություններ, հայերենում անունը կամ սեռականով է դրվում, կամ (առանձնապես նախորդելիս) մնում է անփոփոխ՝ որպես բացահայտիչ, օր.՝ գաւառն Այրարատու gavaṛn Airaratu Փ. Բ. 143, Ղազար Փարպեցի 282 կամ Այրարատ գաւառն Airarat gavaṛn, գաւառին gavaṛin և այլն (շատ հաճախ)՝ Այրարատ գաւառ. - Սարարադ-ը Արարադի՞ց է գալիս = Արարատ (տե՛ս ներքևում էջ 77): Հմմտ. Մուրադ, էջ 84 ծնթ.:

² Այս հատ ու կենտ և բռնագրոսիկ արտահայտությունները «Այրարատեան տերութեան գաւառ» ինձ համար (ինչպես և Մուրադի, էջ 84) տարիներ ի վեր հակասական է: Այնտեղ, որտեղ Փաւստոսը սովորաբար Կորդուք գաւառ կամ այլ՝ Հայաստանի վերաբերվող կամ վերագրվող որևէ գավառ է իշխատակում, նա բավարարվում է միշտ «գաւառ Կորդուք», «գաւառ Աղոյիովիտ» և այլն ձևերով, առանց որևէ պարզաբանման, քանի որ այն միանգամայն ավելորդ էր, եթե միայն վկայում էր, որ գաւառը gavaṛn Հայաստան երկրին կամ թագավորությանն էր պատկանում: Այդ, այստեղ ևս բավարար չափով է արտահայտված՝ «Հայոց լեռներում» բառերով: Ըստ որում չի եղել և ոչ մի Այրարատյան թագավորություն, այլ միայն՝ Արշակունյան արքաների թագավորություն, որոնք իշխում էին Այրարատեան գաւառի մի քաղաքում: Փաւստոսն օգտագործում է այդ արտահայտությունը միայն այստեղ, որպեսզի ասած լինի, որ եթե տապանը Կորդուք գաւառում է ավի դուրս եկել, այն, եթե անգամ ոչ Այրարատ գաւառում, ապա գոնե Այրարատի կողմից իշխվող Հայաստանի գաւառներից մեկում է իջել, և դրանով նա բացահայտորեն ցանկանում արդեն կատարել է հրեական ավանդույթը (Մուրադ, էջ 26, 39), ըստ որում նա (այն) Արարատը Kardū-ի (հայ. Կորդուք) հետ է նույնացնում: Այդ երկու հարկորումների հակասությունը հետագայում ևս վեր է հանվել, այնուհետև բնականաբար լուծվել է հոգուտ Աստվածաշնչի (Մուրադ, էջ 91): -Այն փաստը, որ Այրարատը Փաւստոսի մեր հասկանածում նաև Ուրարտու հին թագավորության իմաստն է ունեցել, ինչպես այդ ուզում է դուրսորդ Բելքը (համաձայն տեղեկության), ես ժխտում եմ:

¹ Ըստ մուսկովյան 1860 թվի հրատարակության, օր էջ 256:

² Հմմտ. Ղևոնդ Ալիշան, Միսական (Վենետիկ, 1893) էջ 497 «Հնագոյն և լավագոյն մատենագիրները»՝ Խորենացիին և ուրիշներ, մոտավորապես մինչև 12-13-րդ դարերը, միշտ Նախճաւան են գրում: Հմմտ. նաև պոսկ. Naxčavan. Naxjavan, հուն. Ναξουάνα:

³ Նույնը՝ Ղ. Ալիշան, Միսական էջ 497:

և որ սողոսողուկը, նրա միջով սողանցելով, հասել է նավ և մնացել այնտեղ: Վայրի անունը պետք է որ Thœmis¹ կոչված լինի, այսինքն՝ տապանից ութ հոգի են իջել (տե՛ս Մուրադ, էջ 28-29 և հմմտ. Ա Պետր. 3, 20):

4. Թովմա Արծրունի (Պետերբուրգ, 1887) էջ 19՝ «Աստծո հրամանի կատարումից հետո տապանը ջրի հոսանքով քշվեց դեպի արևելք, աշխարհի մեջտեղը (յարևելեայն ի միջոց աշխարհի) և դադար առավ Կորդվաց լեռներում (ի լեռինս Կորդուաց)»:

5. Ծնունդի հայերեն թարգմանություն՝ 8, 4՝ «Եվ տապանը նստեց Արարատ լեռներին» (ի լեռինս Արարատայ² տարբերակը՝ Արարադայ, Այրարատայ հուն. *ἐπι τὰ ὄρη τὰ Ἀραράτ*): Եթե այս տվյալները (դարձյալ Մուրադի կարծիքով) բոլորը ուղղակի թե անուղղակի եկած լինեին հունական կամ ասորական աղբյուրներից, ապա այն հարցի կապակցությամբ, թե արդյոք հայերի մոտ դա բնիկ հայկական առասպել³ է եղել: Միակ տեղը, ուր ջրհեղեղի մասին առասպելը դեռ հիշատակվում է, նկատի է առնվում Մովսես Խորենացու Պատմութիւնը I, գլուխ 6, էջ 17: Սա հաղորդում է՝ այս գրույցները մեզ հասան Գորգիի, Բանանի և Դավթի (?) միջոցով, որ իբր նրանցից մեկը մասնակցել է ազգերի բաժանման մասին հույն իմաստուններից մեկի գրույցին, և որ այդ ժամանակ նրանցից ամենաուշինը՝ Ոլոմպիոդորոս անունով, իբր այսպես է խոսել՝ «Ես ձեզ պատմել եմ ուզում», ասաց նա՝ «չգրված, ավանդությամբ մեզ հասած մի պատմություն, որը շատ գեղջուկներ դեռ պատմում են»: Քսիստոթրոսի և նրա որդիների մասին կա մի մատյան, որը այսօր ոչ մի տեղ չես տեսնի, որի մեջ, ինչպես վկայում են, պատմվելիս է եղել այսպես: Այն բանից հետո, երբ Քսիստոթրոսը դեպի Հայաստան մղվարկեց և ափ դուրս եկավ, նրա որդիներից մեկը՝ Միմ անունով, գնաց հյուսիս-արևմուտք, որպեսզի երկրից տեղեկություն հավաքի, հանդիպում է մի երկար ձգված լեռան ստորոտում մի փոքրիկ դաշտի, որի միջով գետ է հոսում դեպի Ատրեստան, երկու ամսվա ընթացքում բնակվում է գետի ափին և լեռը իր անունով Միմ է անվանում³: Ապա վերադառնում է դեպի հարավ-արևելք, որտեղից եկել էր: Մա-

կայն նրա կրտսեր որդիներից մեկը՝ Տարբան անունով, հորից բաժանվում է իր 30 որդիների և 15 դուստրերի և սրանց ամուսինների հետ միասին և իր բնակատեղին է ընտրում նույնպես նույն այդ գետի ափին՝ և որի (Տարբանի) անունով նա (Միմը) նաև գավառն է Տարոն անվանում, սակայն վայրի անունը, որտեղ նա բնակվել էր, Յրոնք (Շրոնկ) է անվանում, քանի որ այնտեղ սկզբվեց նրա որդիների անջատումը իրենից: Նա հետ է դառնում և ապրում է, ինչպես նրանք են ասում, մի քանի օր բակտրիացիների սահմանների մոտ, և նրա որդիներից մեկը այստեղ էլ մնում է: Որովհետև արևելքի կողմերում Սեմին (sic) Ջրուան են կոչում, իսկ գավառը՝ նրանք մինչև օրս Ջարուանդ են անվանում: Սակայն ծերունիները ավելի հաճախ հիշատակում են Արամի հետնորդների հետ կապված այդ իրողությունները՝ փանդիոի մվագակցությամբ՝ երգի և պարի ուղեկցությամբ: Այս հաղորդումներում ակնարկվում են Խիստոթրոս, Միմ = Սեմ, Սեմ և Ջրուան անունների նույնացումը, Տարոնի մեկնաբանումը որպես Տարբան ձևից եկող, Ջարուանդ-ը որպես Ջրուանից մեկնվող, և այդ փաստաթղթերի բովանդակությունը ոչ թե հենվում է հայերի ժողովրդական ավանդության, այլ Մովսեսի գիտական հնարամտության վրա: Նաև այն պնդումը, թե Արամի հետնորդները «վկայում են այդ մասին», չափազանց անհաստատ է, այնպես որ Մովսեսի նկատմամբ ակնհայտ անվստահության դեպքում անգամ, դժվար թե կարելի է որևէ բան եզրակացնել: Եվ եթե անգամ այդ հաղորդումները ժողովրդական կորիզ ունենային, մի բան, որը ես ժխտում եմ, ապա այդ ավանդության խաղահրապարակը պետք է Վանա լճից արևմուտք և հարավ լիներ, իսկ Խիստոթրոսի վայրէջքի վայրը՝ ելնելով Միմ լեռան դիրքից (տե՛ս Մովս. Խորենացի, էջ 80, Արիստակես Լաստ. էջ 94) և դատելով վերը բերված տվյալներով, ոչ թե Մասիսն է Այրարատում, այլ հենց Կորդուք երկիրը:

5-10-րդ դարերի հայ մատենագրությանը Մասիս լեռը, այսպիսով, ոչ այլ կերպ է հայտնի, քան որպես տապանասար: Եթե այն հետազայում, սակայն՝ որպես այդպիսին է հանդես գալիս, ապա այդ առավելապես բացատրվում է Աստվածաշնչի շարունակ աճող ազդեցությամբ, որը տապանը իջնել է տալիս Արարատ լեռների վրա = հայ. Այրարատ: Ամենաբարձրը և ամենահանրահայտը դրանցից եղել է Մասիսը, հետևապես տապանը պետք է նրա վրա իջներ: Եթե այնուհետև նույն ժամանակամիջոցում Նախճաւանդ-ը նախիջևան է դառնում, որը մեկնաբանվում էր որպես «առաջին հանգրվան», հասկանալի է, որ այդ քաղաքը կապի մեջ էր դրվում տապանի՝ Մասիսի վրա

¹ Հմմտ. *Nöldke*, Festschrift für Kiepert, էջ 77:

² Ծնունդի 8,4 հայ թարգմանիչը արդյո՞ք հասկացել է “*Արարատ*”-ի իմաստը, և ինչու՞ նա ավելի հասկանալի ձևով չի թարգմանում Այրարատ (ինչպես երեւ. -ի 51, 27 թարգմանիչը): Համենայն դեպս, եթե Արարատ-ը (տարբ.՝ Արարադ) միայն հուն. *‘Արարատ* բառի տառադարձումն է, բացարձակ ոչ հայերեն, բացառվում է, որ նա Այրարատից ծագած լինի, ինչպես այդ Մուրադն ուզում է, էջ 20: Նույնքան խորթ է Արարադ ձևը՝ երկիրն Արարադայ «Արարատ երկիրը» Դ թագ. 19, 37, (Pseudo-) Սերոս, Պետերբուրգ, 1879, էջ 2 և 3 (երեք անգամ) և (նույն աղբյուրից) Մովս. Խորենացի, էջ 22 և 23: Իսկ Սարարադ-ը: Հմմտ. Մուրադ, էջ 23, 91-92 ծմբ. և էջ 102:

³ Մասուն գավառում (Իճնիճ., էջ 70), Վանա լճից արևմուտք, Սեմի (Նոյի որդու) անվան հետ մանուկյան պատճառով, Մովսեսն այդ լեռն է ընտրում, որը նա այստեղ Միմ-ի է փոխում:

¹ i noim getezerbn? «ի» նախդիրը կապվում է միայն տրական, հայցական և բացառական հոլովների հետ, սակայն ոչ գործիականի:

² Հմմտ. Մուրադ, էջ 91-92:

կատարվող վայրէջքի հետ, այնպես որ այս դեպքում, ըստ էության, առասպելն ու ստուգաբանությունը մեկը մյուսին հենարան կարող են ծառայել:

Ինչպես էլ որ այդ, սակայն, լինի, գոյության չունի որևէ հետք ջրհեղեղի տեղական առասպելի և Նախնալանի (և անգամ Նախջալանի) որպես ἀποβατήριον¹ մեկնաբանման և ոչ մի հնարավորություն:

Ինչ վերաբերում է Josephus-ին, ապա նա ևս միայն տապանն է լեռան վրա իջեցնում, սակայն չի խոսում ո՛չ Ἀραράτ գավառի մասին, ո՛չ էլ Մասիս լեռան կամ Ναξόανα քաղաքի մասին և նրա պնդումը, թե հայերը իբր մի ինչ- որ վայր՝ ջրհեղեղի առասպելի հետ կապված, ἀποβατήριον են անվանել, չի կարող դիտվել որպես հուսալի: Նա իր աղբյուրը չի անվանում, և մենք հիմք չունենք այն՝ առանց այլևայլի դրական համարել, եթե այն անգամ հայկական էր: Քանի որ անգամ հայր մի որևէ հայկական տեղանվան մասին կարող է տվյալ հաղորդել, և նա այդ արդեն արել է, եթե անգամ Նախնալանը որպես վայրէջքի վայր և նմանօրինակ մեկ այլ ձևով է մեկնաբանել:

¹ Հավանաբար այսպես մեկնաբանվեց Իջաւանք Ijavank՝ գյուղի (Այրարատում) անունը (Եղիշէ, Վեներտիկ, 1859, էջ 139; Մուրադ, էջ 63) (իբր իջանել բայից «իջնել», «ցած իջնել», «վայրէջք կատարել», ἀποβαίνειν): Գյուղը, սակայն, ընկած է Վանանդի գավառում, Մասիսից շատ հեռու և ջրհեղեղի առասպելի հետ ոչ մի առնչություն չունի:

Կարստ Յ. Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն

(Մտրասբուրգ, Տրյուբներ 1901, 444 էջ)

Այն բանից հետո, երբ ես «Lit. Centralblatt»-ում վեր հանեցի Կարստի գերազանց հաջողված աշխատության արժեքն ու նշանակությունը և հայտարարեցի հիմնականում դրա հետ իմ համամիտ լինելը, բող ինձ իրավունք վերապահվի հին և միջին հայերենի բարբառների և բառաձևերի կապակցությամբ նրա տարբեր առիթներով արտահայտած կարծիքները, որոնք ես միշտ չէ որ նրա հետ կիսում եմ, այստեղ հանգամանորեն քննարկել:

1. Իմ հայերենի քերականության առաջաբանի VIII-IX էջերում ես համառոտակի կանգ եմ առել ժամանակակից հայերենի բարբառների՝ հին և միջին հայերենի նկատմամբ ունեցած փոխառնչության վրա: Ես այն կարծիքն եմ հայտնել, որ նույն այն բարբառը, որը 5-րդ դարում գրաբար ամրակայվեց որպես գրավոր լեզու, հիմնականում առանց փոփոխությունների մինչև նորագույն ժամանակները պահպանվել է ժողովրդի բերանում (որպես ժողովրդախոսակցական լեզու Vulgärsprache) շարունակել է ապրել և աստիճանաբար փոփոխությունների է ենթարկվել, որպես ավելի ուշ՝ արևելյան և արևմտյան տարբեր բարբառների: «Հնարավոր է, որ 5-րդ դարում հայերենի բարբառները գոյություն են ունեցել, սակայն պետք չէ, որ նրանք շատ տարբեր եղած լինեն և կարող էին գրավոր լեզվի կամ իրենց շարունակող ժողովրդական լեզվի վերածվելին, ինչպես հին հունարենի բարբառները՝ Κοινή (a.a.O.):» Մինչդեռ Կարստը, ընդհակառակը՝ էջ 132 և հաջ. ընդունում է, որ «Դասական բարբառի կողքին, որից առաջացել են ոչ միայն դասական գրաբարը, ինչպես պայմանական «դասական» ժողովրդական լեզուն, այլև մեկ այլ՝ ասենք «ոչ դասական» մի բարբառ, որը կազմավորվել է դեռ 5-րդ դարում և որը այդ և ավելի ուշ շրջանի որոշ հին մատենագիրներ (Փաւստոս, Ղազար Փարպեցի և այլն, այսինքնըն՝ «ոչ մաքուր» դասականներ) մատուցել են լեզվական տարբեր ձևեր, ինչպես, օր. **-տար** և **-անի** վերջածանցներով կազմվող հավաքական-հոգնակերտ անուններ: Այս բարբառի մի դուստր էլ հավանաբար կիլիկյան հայերենն է եղել, այն արդեն դասական հայերենից չի սերվում: Նման մի բարբառի երբեմնի առկայության հնարավորությունը, իհարկե, չի կարելի ժխտել, այն բոլորից հետո ինչ մենք այդ լեզվի կյանքի մասին գիտենք, ավելի շուտ պետք է ընդունվի որպես ինքնըստիմքյան հասկանալի, որ հին հայերենը նախագրային ժամանակաշրջանում՝ 5-րդ դարից առաջ, բարբառների է ճեղքված եղել: Այդ բանի համար 8-րդ դարից մի ապացույց կա, որը ես քրճնարկել եմ իմ «Arm. Gramm.» էջ 518-519-ում, համաձայն որի կենտրոնական նահանգի և պալատական¹ բարբառի կողքին գոյություն են ունեցել «եզերա-

¹ Բառացիորեն՝ «սահմանային (եզերական) բարբառներ (բարբ bark՝ «բառեր» արտահայ-

կան» բարբառներ, որպես՝ Կորճայի՛ Korčay (Կորճայք գավառի քրդերի), Տայեցի՛ն Tayeçi (Տայքի գավառի, Τάοχοι), Խուբայի՛նն Xuʿayin (Խոյքի գավառ, Տուրուբերանում, հայկական ազգաբնակչությանը, և 10-րդ դարում-Ստարմենիսի լեզուներում, վաղ ժամանակներում արամեական ազգաբնակչությանը բնակեցված գավառ), Սպերացի՛ն Speraçi (Սպեր գավառը Բարձր Հայքում, Σάσπειρες), Սիւնի՛ն (Սիւնիքի գավառ) և Արցախա-յի՛նն Arçaxayin (Արցախի գավառ): Այս տվյալները, ըստ իս, ավելի շուտ խոսում են հոգուտ օտար լեզուների, որոնք խոսել են նշված գավառներում և ծայրագավառներում, քան հայկական բարբառների և, համեմայն դեպս, առանց այլևայի չէին կարող ապացույց ծառայել այդ բարբառների առկայության համար: Հին հայերեն բարբառների առկայության համար այլ տվյալներ հանդիպում ենք Ջրպետ(եան) Cirkied. Grammaire de la langue arménienne-ում Փարիզ, 1823, Préface էջ XI և հաջ., համաձայն որի «dans des temps déjà très-éloignés de nous» տարբերակվել են վեց գլխավոր բարբառներ (բարբառք barbark՝)՝ արարատյան, գորդյան, աղվանյան, գուգարյան, փոքրհայքյան, պարսկահայքյան: Ըստ Ջրպետեանի՝ սրանցից ամենաբարեհունչը եղել է Այրարատի բարբառը, գրավոր հայերենը, մնացածները սերվում են սրանից և կիրառելի են միայն ժողովրդի մեջ: «Արարատյանը և գորդյանը» երբեմն մաև կենտրոնական բարբառներ են անվանվել (միջերկրեայ բարբառներ mijerkreay barbark՝): Գորդյանը արարատյանից քիչ է միայն տարբերվել (օր. գորդ. լքեմ lk'em= արար. լքանեմ lkanem, գորդ. ձուկ juk = արար. ձուկն jukn «ձուկ»), իսկ նրա առանձնահատկությունները «furent plus ou moins recus dans le dialecte ararathien; on les trouve aujourd'hui dans les ouvrages des anciens et dans les dictionnaires de la langue littéraire», մինչդեռ մյուս կիրառությունները, ինչպես, օրինակ՝ սահմանականի ku, kə մասնիկները կիրառական են միայն ժողովրդական լեզվում: Այդ գորդյան բարբառից օգտվում էին այն ժողովուրդները, որոնք բնակվում էին «Գորդուաց» լեռներում և Վանա լճի հարավային ափերին, ինչպես մաև հյուսիսային Միջագետքի շատ գաղթաբնակներ: Այն մաև Հայաստանի Արշակունյան արքաների պալատական լեզուն էր Մծբինում և այլն, Միջագետքի արաբների, խալդերի և ասորիների հաղորդակցման լեզուն, ինչպես մաև Վասպուրականի Արծրունյաց արքաների պալատական լեզուն և այլն: Նորագույն ժամանակներում այն գավառներում, որտեղ գորդյանով էին խոսում, կազմավորվեցին տարբեր բարբառներ, ինչպես՝ Վանա, Մասունի, Մոկքի, Խոյի, Չորրոդ Հայքի և այլն, որոնք որոշ տարբերություններ են հանդես բերում գրավոր հայերենի համեմատությամբ և անգամ հին «գորդյանից» (a.a.O. էջ XIII): Եթե, սակայն, հարց տրվի, թե ինչի՞

վրա են հենվում այս տվյալները, ապա որևէ այլ աղբյուրի բացակայության դեպքում կարելի է նշել Յովի. Երզնկացու վերը նշված տեղը, ինչպես մաև ժամանակակից բարբառները, որոնց Ջրպետեանը քաջ ծանոթ է եղել: Սրանք, սակայն, բավարար չեն Ջրպետեանի պնդումների համար հին ժամանակներում «գորդյան» բարբառի հնչյունական հարաբերությունների և նրա տարածման ոլորտների համար, ուստի և ես դրանք այնքան ժամանակ կմերժեմ որպես հորինվածք, մինչև որ նրանք ավելի լավ կհիմնավորվեն: Այդ իսկ պատճառով Կարստը միանգամայն սխալ է վարվում, երբ իր քերականության էջ 134-136-ում իր համերաշխությունն է հայտնում Ջրպետեանի բերած տվյալների նկատմամբ, որոնք մա ի վիճակի չէր ստուգել, և Կիլիկիայի հայերենը Փոքր Հայքի, «գորդյան» տարրերով միախառնված, մի դուստր բարբառ է համարում:

Իսկ ի՞նչ է ըստ էության ներկայացնում «գորդյանը»։ Ջրպետեանի a.a.O. էջ XI “gordien=korduaci” և էջ XVI-ում բերված տվյալը, որ այն Վանա լճից հարավ է խոսվել, ոչ մի կասկածի տեղիք չեն տալիս այն մասին, որ գորդյանի տակ պետք է հասկանալ Կորդուք երկրի լեզուն (Ammian-ի մոտ Կորդուքն Corduena, հուն. Κορδοσυνη, այժմ Բոհտան Bohtān) Վանա լճից հարավ: Հետևապես մենք բոլորովին չենք կարող մեզ իրավունք վերապահել խոսելու ինչ-որ «գորդյանի» մասին, այլ խոսքը պետք է վերաբերի կորդյանի korduish կամ գորդու-բարբառի՝ նորագույն արևմտահայերեն արտասանությամբ, և դրա տակ պետք է ընկալել Հին Քրդստանում խոսվող հայերեն բարբառը, որը այդ ժամանակ հարկ էր սահմանազատել՝ Կորդուք երկրում բնիկ ազգաբնակչության (Քսենոֆոն՝ Καρδοσυχοι) կողմից խոսվող լեզվից: Բայց քանի որ ըստ Մովս. Խորենացուն վերագրվող Աշխարհացոյցի էջ 608 Կորդուք Korduk՝ երկիրը, Կորճայք Korčaik՝ աշխարհի մի գավառն էր, ուրեմն պետք է Ջրպետեանի «գորդյանը»՝ որպես Կորդուքի լեզու, նույնացնենք նրա գորդյանի հետ Gordj-ischen (Grammaire de Denis de Thrace էջ 29)= Կորճայ Korčay Յովի. Երզնկացի (տես վերը) = Կորճայք գավառի լեզու, չնայած վերջինս որոշակիորեն և իրավացիորեն որպես եզերական լեզու է դիտվում, իսկ գորդյանը՝ որպես կենտրոնական բարբառ: Սակայն գորդյանի մասին հայտնած կարծիքը թերևս միայն Ջրպետեանի սխալմունքն է, և գոյություն է ունեցել վերջինից անկախ և տարբեր այլ գորդյան: Այդ կարծիքի է հանգեցնում Դիոնիսոս Թրակացու թարգմանության մեջ բերված ծանոթությունը², էջ 30՝ «գորդայք-ին (սեռ. գորդայից) հատկանշական է մի ձև, ինչպես, օր. Մանայճ

¹ Ես այստեղ մեկ անգամ ևս ընդգծում եմ, որ Եղիշի մոտ Կորդուք ժողովուրդը հայերից տարբերվում է և դառնում է օտար ժողովուրդ (ինչպես վրացիները, աղվանները և այլն) Arm. Gram. էջ 519:

² Grammaire de Denis de Thrace ed Cirkied, Paris, 1830: Այս աշխատությունը վկայակոչվում է որպես Dionys:

տություններ»)-կենտրոնական (միջերկրեայ mijerkreay) և ոստանական (ostanakan)», Յովի. Երզնկացի. Ինճիճեան, Հնախօս. 3, էջ 7:

Manaič», ընդունված Մանեճի փոխարեն: Այստեղից հետևում է, որ իբր եղել է մի բարբառ Գորդայ Gorday, որտեղ գրաբար հայերենի «է»-ն թ տառադարձվել է ai-ով: Այս բարբառը, ըստ ՆՉԸ-ի (Գորդայի տակ), երկու անգամ հիշատակվել է Երզնկացի և Մովս. Քերթող քերականների մոտ կամ՝ Ստեփանոս Միւնեցու, և սուաջինի կողմից համեմատվել է դորիականի հետ, որը որպես աղավաղված ատտիկյան է ընկալվում, մնացած դեպքերում, բառարանի կողմից Երզնկացուն հետևելով, այն նույնացվում է Կորճայի հետ Korčay, ինչպես այդ հետևում է կորճալեզու korčalezu, Կորճայ Korčay բառահոդվածից՝ «որոյ բարբառն է փոքր մի թիրեալ և խանգարեալ», ինչպես Կորճեք Korčēk' (=Korčaik') երկրի բնակիչների լեզուն Հայաստանում, որոնք անվանվում էին նաև Գորդայք Gordaik', Կորդուք Korduk', կորդուացիք Korduacik', սեղացիների հարևանները, որով նաև այժմյան ծագումով տարբեր (մահմեդական) բնակիչները քրդեր են անվանվում իրենց երկրի՝ Քուրդիստանի Kurdistan հետ միասին: Աղբյուրը՝ «գորդա է նա անվանում կորճալեզուն korčalezun» (ինչպես աղավաղված ատտիկյանը դորիականն է անվանվում) Երզն. քեր.: Այն քերականը, որը առաջինն է կորճայի korčay կողքին գորդայ gorday օգտագործել, արդյոք նա իր աչքի առաջ ունեցե՞լ է հունական մատենագիրներից եկող (տե՛ս Nöldeke, Festschrift f. Kiepert, էջ 73) հին տարբերությունը Գործսդն, Գործսաօու-ի և Կործոսդն, Կործսաօու-ի միջև: Ինչ-որ Գորդայի Gorday մասին, որպես վայրի կամ քաղաքի, կամ ժողովրդի և նման որևէ այլ բանի անուն, ինչքան ինձ հայտնի է, ընդհանրապես ամբողջ հայ գրականությունը ոչինչ չգիտի: Սակայն, ենթադրենք, որ գոյություն է ունեցել մի ինչ-որ հին Գորդայ բարբառ, որտեղ դասական «է»-ի թ դիմաց «այ» ai է կանգնած եղել, ապա չէ՞ որ այն ոչ մի առկություն չպետք է ունեցած լինի ոչ դասական ժողովրդական լեզվի և ո՛չ էլ դասական բարբառի հետ, քանի որ դասական «է»-ն երկու դեպքում էլ պետք է ներկայացվեր ո՛չ թե «այ»-ով, այլ «է»-ով: Ընդհանուր առմամբ, սակայն, այդ բարբառի մասին այլևս չարժե որևէ բան պնդել:

Սակայն, եթե մի կողմ թողնենք գրականության վկայությունները և դիմենք հենց լեզվին, ապա այն հին մատենագիրներից² մի մասի մոտ իսկապես ի հայտ կբերի կրկնակի ձևեր, որոնք կարող են և պետք է որ հենվելիս լինեն բարբառային տարբերությունների վրա, ինչպես նաև պետք է որ հին ձևերը

կիլիկյան հայերենից սերվելիս լինեն, որոնք չեն ծածկվում համապատասխան դասական ձևերով: Հմմտ. «-եար» (վանեար «վանքեր») և «եր» (հայեր) ածանցներով ավարտվող հավաքական անունները Փաւստոսի, Կեղծ-Կալիսթենեսի և Ղազար Փարպեցու մոտ = կիլ. -եր er (որպես հոգնակիակերտ վերջածանց, օր՝ վաներ, հայեր), կողքին՝ դասական «ք»-ն կ' (վանք vank' «վանքեր», հայք haik' «հայեր») Փաւստոսի և այլոց մոտ; -անի-ով անավարտվող հավաքականները (աւագանի avagani «ավագանիներ» Փաւստոսի, Ղազարի մոտ) = կիլ. «-նի» ni (որպես հոգնակի թվի վերջածանց, օր. օճևնո «ոջիւներ»), կողքին՝ դասական «ք»-ն կ' (աւագք avagk' Եզնիկի, Եղիշէի և այլնի մոտ); իբրու ibru «իբր» (Ազաթ., Պիտ. և այլնի մոտ, բայց նաև Եղիշէի)¹, կողքին՝ դասական իբրեւ-ը ibrev (նույնպես Ազաթանգեղոսի, Եղիշէի մոտ); այրուճի airuji «այրուճի» = հեծելակ (Մակար., Եղիշէ, Վենետիկ, 1859, էջ 7), կողքին՝ այրեճի airevji (Մակար., Ազաթանգեղոս, Ղազար, Եղիշէ էջ 7); ութուտասն ututasn, կողքին՝ ութետասն ut' evtasn «տասնութ»; կիլ. և նոր հայ. ու «և» = դասական եւ ev; կիլ. ինչու inču «մինչև», կողքին՝ դասական մինչէտ minčev (Կարստ, էջ 68); ժեռ շե՛ր (Պիտ.), ժեռաւոր շե՛րavor (Մովս. աշխ.) կողքին՝ ժայռ շա՛ր «ժայռ» (Ա թագ. 14,5), ժայռաւոր շա՛րavor «ժայռած, ատամնավոր» (Մովս. Խոր.); ժոռաւ շա՛րat «ամատամ» (Մահմ. էջ 144); սեր սե՛ր (ն՞րտեղ է հիշատակվում), կողքին՝ սայր սա՛ր «սրի սայրը» (Ոսկ. երբ., Մակար.); թառս.միմ տ' aramim «թառամել» (Հին կտ. Ղազար, Վարք հարանց և այլն), կողքին՝ թարշամիմ տ' aršamim (ՄԳր., Մովս. Խոր., Փիլոն, Եփրեմ, Լամբր.); հեղեղ helel «հեղեղ», «ջրհեղեղ» (Հին կտ.), կողքին՝ ողող-եմ օթօթ-em «լվանալ, հեղեղել» (Հին կտ.); լերկ lerk «լերկ», ողորկ օթօրկ «ողորկ, հարթ», «հարթեցրած» (հակահիշը՝ խոշոր xošor Հին կտ., Փիլոն, Եղիշէ, Մովս. Խոր. և այլն); մոնք monk' «մենք», դոնք donk' «դուք», ոնք nonk' «նրանք»², հին հայ. մեք mek', դուք duk', նոքա nok' a ձևերի կողքին: Կիլ. լափստակ lapstak, դասական նապաստակ-ի napastak «նապաստակ» կողքին; կիլ. բոման boman «պայմանագիր», «ժամկետ», դասական պայմանի-ի paiman կողքին; կիլ. չաք չակ' «չափ», դասական չափ-ի չաք' կողքին և այլն: Տարօրինակ է, որ Կարստը, որը էջ 62,68,86, 132-135 և այլնում այս դեպքերը նշում է, աչքից վրիպել է տալ լավագույն օրինակը, որը ես այստեղ լրացուցիչ նշում եմ՝ բաստ

¹ Նա, անշուշտ, «մաքուր» դասական չի համարվում:

² Գիոնիստի մոտ էջ 52: Այս ձևերը կասկածելի են, քանի որ նրանք պետք է որ երկակի լինեն, իսկ այդ բոլոր երկակի ձևերը, ինչպես՝ Պետրոս Petru ձև, այսու aidu 50, իմեն imen, քորա kora, նորոն noron 52, նովր novr «նրանց երկուսի» 54 գտնված ձևեր են: Օտարտի է նաև, որ ես es, դու du, նա na ձևերի հոգնակի տրվում է որպես ոնք onk' (մեք-ի mek' փոխարեն), դուք duk', նոքանք nok' ank' (նոքա-յի nok'a փոխարեն) էջ 52: Կասկածելի են նաև նոյր noir «նրա», տր. նուս num, գործ. նով nov, կանոնավոր բայերի լոկ հարացույցից թերևս որևէ հետագա հավելված լինելը (էջ 70-86) բոլորովին բացառվում է:

¹ Պարսկերենից փոխառնված մի անուն=միջպրակ. *Manēč, տե՛ս Arm. Gramm. էջ 51:

² Հետագայում կրեթվեն հետևյալ կրճատումները՝ AT-Հին կտակարան, NT=Նոր կտակարան - հայերեն թարգմանությամբ: Philo=Փիլոն, About the contemplative life ed. Conybeare, Oxford 1895, Kateg.=Kategorien des Aristoteles in Anecdota Oxoniensia ed. Conybeare, Oxford 1892, Def.=Definitiones philos. (Մահմանք իմաստութեան sahmank' imastu'ean) Դավիթ փիլիսոփայի, Կորին-ից, Մամբրե. Դավիթ. Վենետիկ, 1833, էջ 120-216, Isag.=Isagoge des Porphyrius նույն տեղում էջ 227-250:

bast, դրաստ drast, տաստակ tastak (Պիտ., Փիլոն և այլն) դասական բախտ baxt «բախտ, երջանկություն», դրախտ draxt «պարտեզ», տախտակ taxtak «տախտակ» ձևերի կողքին (Հայ. Քեր. էջ 115-116, 145, 250): Մակայն բերված ոչ բոլոր կրկնակ ձևերը ունեն ապացուցման նույն ուժը¹: Քանի որ այնպիսի կրկնակ ձևեր, ինչպիսին են՝ թառամ-ը և թարշամ-ը, հեղեղ-ը և ողող-ը, լերկ-ը և ողորկ-ը, չմայած իրենց տարբերությանը, կարող էին միևնույն բարբառին պատկանել, ինչպես, օր. հայերենում քառ k'ar և չորք չօրk' «չորս» (հնդեվր, k²tvř- և k²etvor-), լատիներենում՝ deus և divus (<* deivos), oleum և oliva (հուն. ἔλαιον և ἐλαία) և այլն: Կարող են գուգահեռաբար իրար կողքի կանգնել ժայռ žair և ժռառ-ը žaur-at, ինչպես ուղղ. հայր hair նրա կողքին սեռ. հոր haur և այլն (Կարստ, էջ 62): Լատիստակ lap'stak կարող է ժողովրդական ստուգաբանությամբ *նափստակ-ից առաջ եկած լինել= դասական՝ նապաստակ: Այնպիսի ձևերը, սակայն, ինչպիսին են՝ մոնք, դոնք, մոնք, որոնք ծառայել են Դիոնիսոս Թրակացու թարգմանչին բացակայող կրկնակ ձևերի փոխարեն, ինչպես նշվեց, կասկածելի են, առավել ևս, որ նրանք ավելի ուշ ձևեր են, քան անգամ կիլիկյան դերանվանական ձևերը՝ մենք m'enk', դուք duk', նաքա nak'a: Ես հնարավոր եմ համարում, որ այս կրկնակ ձևերի մի մասը բավարար բացատրություն կգտնեն միայն դասականի կողքին մի հին բարբառի առկայության ընդունմամբ: Այդ բարբառի կապակցությամբ առաջին հերթին կարելի է պնդել, որ եթե անգամ նրան վերագրվեն բոլոր այն առանձնահատկությունները, որոնցով նա սահմանազատվում էր դասականի լեզվից, և մի քանի այլ գծեր ևս, ապա այն որպես ապացույց իրեն վերաբերող կիլիկյան հայերենի, որը Կարստը գրեթե լիովին դասական լեզվով կարող էր բացատրել, վերջինիս հետ իր ձայնավորների և բաղաձայնների համակարգով, հոլովմամբ, խոնարհմամբ և շարահյուսությամբ այն աստիճան են համապատասխանում, որ խոսքը կարող է վերաբերել ոչ թե երկու բարբառների, այլ միևնույն բարբառի երկու խոսվածքների²: Այնուհետև պետք է նշվի, որ այն բոլորը, ինչ կարող է որպես բարբառային դիտվել, ինչպես այդ մասին ընդհանրապես ստուգաբանորեն կարելի է դատել, ավելի նոր է, քան համապա-

¹ Այդպիսին են նաև արիեստ-ը արուեստ-ի կողքին «արվեստ» (τῆχνη) «իրաշք», երկուսը իրար կողքի հանդիպում են Դիոնիսոսի մոտ, էջ 4; տեղի տեի սեռ. տեղոյ տեօյ «տեղ», «վայր». որպես բաղարկության առաջին բաղադրիչ, տեղ տե տող-ի օժ կողքին, սեռ. ետեղ etel նաև որպես բաղարկությունների առաջին (-տեղ) և վերջին (-տեղ) բաղադրիչ, երկուսն էլ դասական ձևեր; քոյն t'oin «թույն» քին t'ian-ի կողքին, երկուսն էլ Եղիշե-ի մոտ, էջ 7, տող 13 և 4 ներքևից; ամբառ-նում ambainam «տուրք հավաքել» համբառնամ hambainam ձևի կողքին (Փիլոն, էջ 157,173); մորուք mauruk' «մորուք» մուրուք-ի muruk' կողքին, երկուսն էլ Փիլոնի մոտ a.a.O., էջ 169: Այլ բնույթի են այն դեպքերը, ինչպիսիք են՝ ժամանակ-ը žamanak ամանակ-ի amanak կողքին: Հմմտ. Arm. Gramm. էջ 156:

² Ըստ որում բառային տարբերությունները, անշուշտ, պետք է ավելի նշանակալից եղած լինեն:

տասխան դասական ձևերը: Այսպիսով, Մանայճ Manaič (տե՛ս վերը) «գորդայ ձևը» ավելի նոր պետք է լինի, քան հին հայերեն Մանեճ-ը, քանի որ արշակունյան ձևը, որը փոխառություն է, եղել է Մանեճ Manēč (և ոչ թե *Մանայճ Manaič), այսպիսով կիլ. բոման-ը, եթե այն անգամ հնարավոր է հետ տանել դեպի մի հին բարբառային *պոման poman կամ պաման paman կամ նման մի այլ ձև, դարձյալ կշարունակի ավելի նոր մնալ, քան հին հայերեն պայմանը՝ paiman, քանի որ միջին պարսկերեն ձևը paimān է եղել (< պիլ. patmān), և ոչինչ չի կարող վկայել այն մասին, թե բոման-ը *պոմանի և նմանօրինակ այլ ձևերի վրայով հետ պետք է տարվի դեպի մի ավելի հին *պատման-ի *patman, հետևաբար կիլ. բացխուն-ը bačxun < * պատասխան patasxan դժվար թե ավելի վաղ ձևը *pātsaxv, *pātsax'an-ի կողքին: Այսպիսով, հինհայ. բաստ bast, դրաստ drast, տաստակ tastak համեմայն դեպս ավելի նոր են, քան դասական՝ բախտ baxt, դրախտ draxt, տախտակ taxtak= պիլ. baxt (զենդ. baxta-), draxt, tāxtak, ուրեմն նաև կիլ. վանց-ը vanč «պատճառով» <*vans (Կարստ, էջ 106) ավելի նոր է, քան դասական վասն-ը vasn= հայրս. vašnā, զենդ. vasna: Կարճ ասած՝ մինչև օրս չի գտնվել մի բարբառային ձև, որը նախադրվեր որպես ավելի հին, քան դասականը, այնպես որ իմ պնդումը Arm. Gramm.-ի նախաբանում էջ IX, որ «ինչքան ինձ հայտնի է, ասացված ոչ մի բառ չի հիշատակվել, որն իր հնչյունական կազմով, խոսքը ամենից առաջ հենց սրան է վերաբերում, հետ տարվի մի այլ ձևի, քան առկա հին հայերենի ձևն է», դեռ շարունակում է ճիշտ մնալ¹: Այսպիսով, ես գալիս եմ այն եզրակացության, որ հին հայերենը բաժանվում է զանազան, բայց միմյանցից ուժեղ չտարբերվող բարբառների, որոնցից ամենահինը եղել է դասական հայերենը:

Ճիշտ է, առաջին հայացքից թվում է, թե մի քանի հին մատենագիրների, հատկապես փիլիսոփայական և քերականական աշխատությունների թարգմանության լեզուն մեծ չափերով դասական լեզվից ուժեղ տարբերվող բարբառային առանձնահատկություններով է խճողված, սակայն այդ տպավորությունն անմիջապես վերանում է այն մտակից ուսումնասիրելիս: Չէ՞ որ դրանք առաջին հերթին հունարենի ընդօրինակմամբ և միայն այդ գրականության մեջ օգտագործվող բազմաթիվ արհեստական արտահայտություններն են, որոնք լեզվին օտարոտի բնույթ են տալիս, ինչպես, օրինակ՝ այն գոյականներն ու բայերը, որոնք կազմված են այնպիսի նախածանցներով, ինչպիսիք են՝ արտ-art-(էջ), բաղ- bał- (cuv-), բաց-bač-(ἀπο-), գեր- ger-(ὕπερ-),

¹ Իհարկե, եթե հայ ութ-ը «ութ» < *ovt-ից=*opt-ը (Բուգոե) դուրս բերելու լինենք, իսկ բուն-ը «բուն» < *kovn-ից = *svopno- (Մեյն) և կառուցենք մի դրույթ, որի համաձայն հնդեվր. op=հայ. ov=ս, ապա կարելի կլինի հին հայ. ու-ն = հնդեվր. *opi = լատ. ob- ևս դիտել որպես գուգահեռ ձև հինհայ. եւ «և»= հնդեվր. *epi, հուն. ἔπι ձևի համար: Իսկ այդ դրույթը ճիշտ է: Հմմտ. կով «կով» = հնդեվր. g²ov-:

դեր- der- (ἀντι-), ենթ- ent- (ὕπο-), հակ- hak-(ἀντι-), հոմ- hom-(ὄμο- տե՛ս Arm. Gramm. 175), մակ- mak-(ἐπι-), յար- yar-(παρα-), ներ- ner-(εις-, ἐν-), շաղ- šaġ-(kap-)= cún(δεσμός), շար- šar-(cuv-), պար- par-, փար- p'ar-(περι-), ստոր- stor-(ὕπο-), վեր- ver-(ἀνα-), տրամ- tram- (δια-), փաղ- paġ-(cuv-), փոխ- pòx-(μετα-)¹, այնուհետև այնպիսի մակբայներ, ինչպիսիք են՝ հիզան hizan, հիբար hibar, որգան orzan, որկեն orkēn, որգոն orgon, որգունակ orgunak (Դիոնիսոս, էջ 22, 26, 28), որպակ orpak «ինչպես» (οἶον) դասական այնպիսի ձևի դիմաց, ինչպես որպետ-ը orpēs «ինչպես»²; թվական եզ ez «մեկ» (Դիոնիսոս, էջ 20) դասական մի-ի mi դիմաց; n = ռո նախածանցը դասական «ի»-ի դիմաց, որը ես մինչև հիմա ընկալել եմ որպես հունական փոխառություն (ἐν)³: Եթե, սակայն, այդ արհեստական լեզուն գնենք բառապաշարի տեսանկյունից և ավելի հանգամանորեն աչքի անցկացնենք միայն բուն քերականությունը, հնչյունաբանությունն ու ձևաբանությունը, ապա այն ոչ մի էական տարբերություն չի ցուցաբերի հին հայերենի նկատմամբ: Այսպես, ես Դիոնիսոսի մոտ հանդիպում եմ միայն 1) իբրու ibru «իբրև» էջ 2, 36, 38 դասական իբրե-ի ibrev կողքին, էջ 8, 26 և այլն: 2) մու mu «մի», էջ 18 (մու մու mu mu) 30, 40, 52 դասական մի mi բառաձևի կողքին, սեռականը՝ միոյ mioy էջ 16, 30; 3) ունչ սոճ (որը բերվում է միայն մեկ անգամ այստեղ (էջ 54) նախդիրների թվում, սակայն հին հայերենում և ոչ մի տեղ չի կիրառվում), եթե այն վերաբերվելիս լինի կիլ. ինչու-ին inčū⁴ (դասականը՝ մինչև minčev «մինչև»); 4) ոյր-ով oir կազմվող սեռականը միայն մեկ անգամ է հանդիպում՝ ընդ տեղույր կապակցության մեջ⁵ ond telvoir “par le lieu”(?) էջ 56 (հուն. ἐκ τόπου բառաձևի փոխարեն) դասական տեղույ telvoy «տեղի» բառաձևի դիմաց, մինչդեռ կոչիլ-ը kočil «կոչվել» էջ 38 պետք է գնահատվի որպես հին հայերենի ավելի ուշ շրջանի ձև (դասական կոչել kočel բառաձևի փոխարեն, նույնը): Աստուածում

¹ Վերը նշվածները, բոլորն էլ Աստվածաշնչում դեռ չեն հանդիպում, ուրիշները՝ ինչպես, օր. նախ-ը nax (προ-) միայն քիչ դեպքերում:

² Մտորումների տեղիք է տալիս նաև մեկուսացած որչաք-ը orčak', նաև օրչան-ը orčan (միայն Դիոնիսոս. մոտ էջ 38), որպես հարցական դերանուն որչափ օրչար', որքան ork' an անորոշ դերանունը:

³ Դրա դեմ է վկայում այն, որ իբր Ագուլիսի բարբառը «ն» ու նախածանց ունի, որը դեռ Պատկանեանը «Arm. Dial.» էջ 20 գուգադրել է գերմ. in-ի, հուն. «ἐν»-ի: Հմմտ. Կարստ, էջ 409: «ն»-ն որպես նախածանց, կանգնում է ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ՝ տր. և ներգ. հոլովներում «մեջ» իմաստով, կամ բաց. հոլովում «-ից» իմաստով, ճիշտ այնպես, ինչպես «ի» նախդիրը: Բաղաձայններով սկսվող բառերում «ըն» ռո է կանգնում, օր. ընտեսակոջ՝ օտեսակոջ (Հոնասկ), ըն մարդոջ օտ mardoj Kategorien 110, ընմարդոջ օտmardoj 114, ընմարմնոջ օտmarmənoj 143.

⁴ Կարստ էջ 54 և 135-ում այն համարում է դասական և համադրում է ինչ inč=ագուլ. ունչ սոճ «ինչ-որ մի բան» բառաձևի հետ:

⁵ Ներտնդուց nertelvoj (εν τόπω) և ի տեղուց i telvoj (εις τόπον)

Astvacum էջ 92 տրականը վերաբերում է Դիոնիսոս Թրակացու թարգմանության մի ավելի ուշ շրջանի հավելվածի: Քանի որ ուն-ով սոտ այս ձևը Նոր կտակարանում հանդիպում է միայն նախդիրների և նախդրավոր ածականների հետ¹ (ZDMG. 36, 124), երբեմն նաև այլ ածականների մոտ, ինչպես՝ սուրբ surb (ի սրբում և srbum Ելք 29,31), հին hin (ի հնումն և hnumm Եղիշէ), և միայն շատ ուշ՝ գոյականների մոտ: Փիլոնի մոտ ես հանդիպում եմ միայն՝ 1) իբրու ibru էջ 160, 163, 173, 176 իբրե ibrev բառաձևի կողքին 162, 163, 166, 175, 177 (ինչպես նաև՝ եւ ev, ես evs, բեթեւ t' et' ev, ձեւ jev); 2) բաստ bast բարեբաստիկ barebastik էջ 161 և բարեբաստութիւն barebastut' iun 159, 180 բառաձևերում, դասական բախտ baxt բառաձևի դիմաց (Դիոնիսոս էջ 18, բաղտ bayt որպես վաղեմի բախտ-ի ավելի ուշ ձև); 3) ասիցեալ asičéal (յասիցելում y asičelum 163), դասական ասացեալ asačéal բառաձևի կողքին՝ 165, 176, 178; 4) -ոջ-ով oġ կազմվող ներգոյական, տրական՝ ի լուսոջ և lusoġ (են փօտ 158), նմանել կենդանուց nmanel kendanvoj (ἐοικέναι ζψψ) 177, որոնք միայն -ոջ-ի -ոյ ավելի ուշ շրջանի թարգմանություններով կարող են ներգոյականի ձևերից (ինչպես ի տեղուց և telvoj), ինչպես նաև սեռական-տրական ձևերից (ինչպես՝ կնոջ knoġ, միոջ mioġ) առաջացած լինել: 5) ասիցեալ asičéal դերբայական ձևից -ում-ով կազմվող տրականը միայն էջ 163, յասիցելում ի միայնանոցսն y asičelum և miainanočsn (են τοις λεχθεϊσι μονακτηριοις), փոխանցված դերանվանական ածականներից, հմմտ. ի միում և miuum 176, յեօթներորդում 163, 164; 6) -իլ-ով il կազմվող անորոշ դերբայը կրավորական և չեզոք բայերում՝ վերամբարձիլ verambarzil (μετεωριζεσθαι) 157, կերակրիլ kerakril (τρέφεσθαι) 165, ցուցանիլ ցուցանիլ «ցույց տալ» 166, տմբրիլ təmbril, ընկղմիլ օնկեմիլ 168, ձգիլ jgil, կորզիլ korzil, հաշիլ hašil, մաշիլ mašil 172, բաշխիլ bašxil 178 հին դասական լինել linel 156, 159, 172, 173, մարսնչել martənčel 156, ծնանել cnel 161, 174, բազմել bazmel 173, հանդիպել handipel 174, 177, պատահել patahel 171, նմանել nmanel 177, խօսել xausel 177, բուսանել busanel 172, ունել unel 173, հայել hayel 173 բայաձևերի կողքին 2-6 դեպքերում առկա են, անշուշտ, ավելի նոր ձևեր, քան դասականներն են: Փիլոնի մոտ աչքի է զարնում միայն սէ sē դերանունը, սա-յի sa դիմաց, քանի որ դասական լեզվին բոլորովին օտար է և պետք է ծառայի միայն ծանոթագրական սեռի արտահայտմանը, հմմտ. սէ = ἡ μὲν 157, 174 և q սէ = αὐτῆν 173; Մեծ բառարանը (ՆՀԲ) տալիս է նաև եզակի սեռականի ձևը՝ սարա sara (դասական տրա-յի փոխարեն) և հոգնակին՝ սացա saça (դասական սոցա-յի soça դիմաց) Փիլոնի այլ աշխատությունների թարգմանությունից, ինչպես նաև՝ Պիտոյից գիրքը

¹ Հմմտ. Դիոնիսոս. 48՝ յերկրորդում yerkordum «երկրորդում», յեռուն yeurum «երրորդում», Փաստոսի մոտ 11՝ յառաջում yafajum «առաջին (գիշեր)» 195; յաջում yajum «աջ (թև, կողմ)»:

Pitoyic girk' -ը, որպես իգական սեռ: Հա:երենը, սակայն, առհասարակ սեռ չի տարբերակում: Def.-ի Քերականությունը թվում է, թե որպես առանձնահատկություն ցուցաբերում է -ում-ով ավարտվող ներգոյականներ, որոնք նշում է Կարստը էջ 239-ում (նաև՝ ի լաումն i lavum, ի միջակումն i mijakum, ի յոռեզումումն i yoregunum էջ 167): Այդ ձևն այստեղ տարածված է ընդհանրապես ածականների և գոյականների վրա (ի Սոկրատում i Sokratum, ի Պլատոնում i Platonum): Միևնույն հիմունքով է այստեղ ում-ով ավարտվող ձևերը Isag.-ի մոտ կիրառվում որպես ներգոյական (օր. ն-ենթակայում n-ent' akayum էջ 239) և՛ տրական (մարդում mardum էջ 238, 1-4 ներքևից; 250, 11; տեսակում tesakum էջ 248 տեսակի tesaki սեռականի կողքին 259), սակայն շատ ավելի հաճախ (տես Կարստ, էջ 238) է հանդիպում այստեղ ոյր-ով օր ավարտվող սեռականը, առանձնապես n- հիմքերից, օր. մարդոյր mardoir ձևը մարդոյ mardoy բառաձևի կողքին, կենդանոյր-ը kendanoir կենդանոյ kendanvoy, կենդանոյ kendanoy բառաձևերի կողքին էջ 230, 231, 235, սակայն նաև տեսակոյր tesakoir 248 տեսակի tesaki կողքին 259, որը մենք մեկ անգամ արդեն հանդիպել ենք Դիոնիսոսի մոտ (ընդ տեղոյր օռժ տելօիր?), այլ դեպքերում, սակայն, մենք այդ չենք հանդիպում ո՛չ Isagoge-ի Կոմենտարներում (նշված տեղում՝ էջ 251-256), ո՛չ Kateg.-ում էջ 359-408 և ո՛չ էլ Def.-ում էջ 180-216 և այլն: Ես չեմ կարող այստեղ, հետևելով Կարստին, այս՝ ինձ արհեստական թվացող կառուցվածքում՝ հին ժամանակներից եկող մի ինչ-որ “Reminiszenz” տեսնել, ավելի հավանական է, որ այն մի ավելի ուշ շրջանի նոր կառուցվածք է՝ հարցական դերանունների նմանությամբ, սեռ. ոյր օիր², տր. ում սո, որոնց համաձայն ստեղծվել են միում-ի mium դիմաց՝ միոյր mioir (էջ 229), մարդում-ի mardum դիմաց՝ մարդոյր mardoir: Քանի որ նախկինում ր-ով ավարտվող սեռականը միայն դերանուններին էր հատուկ, Kateg.-ում ում-ով սո ավարտվող տրական-ներգոյականը ավելի հազվադեպ երևույթ է (*հմմտ.* ն- ենթակայում n-ent' akayum 108, սակաում 116, փոկում p'okum 123, ընդունակում օռժունակում 146 (ածականներ), ունելում unelum 144, հիւանդանալում hivandanalum 148 (դերբայներ), մինչդեռ -ոջ-ով օյ կազմվող տրական-ներգոյականները ավելի հաճախ են կիրառվում, օր. ն-ենթակայոջ ումեք n-ent' akayoյ umek', ընմարդոջ օռժմարդոյ

¹ Հմմտ. հոգնակի սեռականի ձևերը՝ unցայր soçair է մարդոյր mardoç Isag. էջ 228, 229, 234:
² Դիոնիսոսն այստեղ՝ էջ 52-ում, իմ im «ին», քոյ k'oy «քո» բառաձևերի կողքին նշում է մի նոյր noir «նրա» բառաձև: Բացի այդ, Կարստի վկայությամբ՝ էջ 135 այն հանդիպում է հին անտիպ՝ ձեռագիր Glossar-ում: David-ի մոտ ես այն չեմ կարողանում գտնել, Isagoge-ում այն չի հանդիպում, Aidyn.-ի մոտ 2,43 հանդիպում են միայն նկոր nvor, դկոր dvor, սկոր svor բառաձևերը, որոնք, սակայն, նոյր noir, դոյր doir, սոյր soir ձևերից չեն սերվում: Մնում է միայն Cirtied-ը (Gramm. էջ 755) սոյր soir բառաձևի կողքին տրվում են սկոր savor, սոյր սոյ տարբերակները և այլն:

114, ըն մարդոջ օռ mardoյ 110, ն-ումեք մարդոջ n-umek' mardoյ 113, ումենն մարդոջ umeməon mardoյ 115 (ավելի հաճախ հանդիպող մարդոյ mardoy բառաձևանի կողքին), կենդանոջն kendanvoյn 115, ի մարմնոջ-ի i marmənoյ կողքին՝ ընմարմնոջ օռmarmənoյ 143¹, սակաւոջ sakavvoյ 123, ամենայնոջ amenainvoյ, ընդունականոջ օռժունականոյ 146, բարոջ barvoյ, չարոջ çarvoյ 149 և այլն: Այդ դեպքերում Kateg.-ի արհեստական լեզվից կարելի է արձանագրել՝ ասիցեալ asiçeal (յասիցեալոջ-u 110, տող՝ 4, 22, յասիցեալոջ, ասիցեալոջ 138, տող 19-20 և այլն) դերբայական ձևը, որը մենք դեռ վերը՝ Փիլոնի մոտ հանդիպեցինք, դասական ասացեալ asaçeal բառաձևի կողքին էջ 138, տող 1 և այլն, ինչպես նաև իբրու օր բառաձևը էջ 109, 116 և այլն, դասական իբրեի-ի ibrev կողքին; περὶ ἐρμηνείας մատենագրության թարգմանությունից կարելի է արձանագրել՝ ամեն amen, ամեն amēn «յուրաքանչյուր», «ամեն» էջ 159, 160, 161, 170, դասական ամենայն amenain բառաձևի կողքին՝ էջ 159, 162 (սակայն նաև դասական ամեն-ը բաղարկությունների մեջ, օր. ամենահնար amenahnar), մու mu «մեկը» էջ 161, 162, 170, 171 (մոյր moir սեռականով), դասական մի mi բառաձևի կողքին՝ 171, 180, իբրու օր 168, դասական իբրեի ibrev-ի կողքին 175, նաև՝ ասիցեալ asiçeal 173 (*հմմտ.* ստորոգիցեալ storogiceal 172, տարոգոջիցեալ taroroşiceal 173): «Ոչ շատ մաքուր» դասականներից վկայակոչված բառաձևերը մասամբ ավելի ուշ ձևեր են կամ արհեստական հետդասական նորաբանություններ², մասամբ էլ՝ սակայն (ինչպես իբրու, մու, բաստ ձևերը) իսկական բարբառային ձևեր: Սակայն անգամ սրանց թվարկումը բավական է ցույց տալու համար, որ մենք առնչվում ենք միայն չնչին քանակությամբ բարբառային տարբերությունների հետ, որոնք դասական հայերենին մասամբ կարող էին այնպես հարաբերվել, ինչպես ժողովրդական լատիներենը դասական լատիներենին: Առհասարակ շարունակ պետք է շեշտել, որ այն ժամանակաշրջանը, երբ նշված մատենագրությունները թարգմանվել են, ճշտված չէ, և որ հնագույն գործերի տարբերի որոշումը զուտ պայմանական է: Ինձ համար հաստատ է մի-

¹ Ընմարմնի օռmarməni բառաձևի կողքին 111, ի մարմնի i marməni 108 և մարմնոյ marmənoյ 119, 120; մարմին marmni «մարմին» գոյականը պատկանում է n-հիմքերին, սեռական-տրականը՝ մարմնոյ marmnoյ: Սակայն երբեմն ամենավաղեմի ժամանակներում որպես սեռական-տրական հանդիպում է նաև մարմնի marmni, օր. Թուրք առ գաղ. 6, 17՝ ի մարմնի իմում i marmni imum, Եղիշ էջ 8, ի մարմնի i marmni ձևերը:
² Նմանօրինակ մի նորաբանություն է ինձ թվում նաև -իցեի icēi և այլն վերջածանցով կազմվող պայմանական եղանակի անկատարը, որը հիշատակված է Sasse Prolegomena in Aphraatissermones homileticos, Lipsiae 1878, էջ 25 գործի թարգմանության մեջ՝ դիցեի dnicēin, փրկիցեի p'rkicēer, լուեալ իցեի leal icēer, լինիցիւր linicēur = լինիցեի linicēer, գիտայցեի gitacēin, փորձիցիւր p'ortēicēur, որը պետք է, որ հանդիպելիս լինի նաև Փատսոսի մոտ, *հմմտ.* Petermann, Brevis linguae Armeniacae grammatica, էջ 65:

այն, որ հայերենի մեր այբուբենը հայտնաբերվել է Մեսրոպի կողմից 5-րդ դարի սկզբում, որ այդ հայտնագործություններից առաջ հայերեն ոչ մի գրավոր հիշատակարան¹ չկար, որ հայ գրականության ամենահին հիշատակարանը Աստվածաշնչի մեծ մասի թարգմանությունն էր, և որ ամենավաղեմի հայերենը Աստվածաշնչի հնագույն ձեռագրերի հայերենն է, համեմատությամբ վերը նշված գործերը, որոնք համեմայն դեպս ավելի ուշ թվարկության են վերաբերում²:

2) Կարստի³ հին հայերենի առանձին ձևերի հետ կապված մեկնաբանությունների կապակցությամբ հարկ ենք համարում նշել հետևյալը՝

Էջ 17 - Համաձայն Կարստի³ այստեղ և էջ 55-ում բերված փաստարկումների, ինչպես նաև՝ Մեյեի դիտողությունների MSL 11, 16՝ այնպիսի բառաձևերի մասին, ինչպիսիք են՝ բացցես բազես (ապառնի), եբաց եբազ (կատարյալ), բաց բազ (հրամայական) ի հակադրություն՝ գնացես գնազես (ապառնի), գնաց գնազ (կատարյալ), գնա գնա (հրամայական)։ ապա գնացես գենացես-ի դիմաց և այլն, որոնց հետ համահունչ են ներքո տրվող բառերի տառադարձումները՝ Նութադե (Ստրաբոն) հայ. Նպատ-ի Npat դիմաց, Γιλᾶκιος հայ. *Գղակ-ի *głak դիմաց (ըստ Մարկվարտի՝ վկայակոչված Դղակ Dlak), (κλίμα) Μουζουρωδον, հայ. Մզուր-ի Mzur դիմաց Gelzer, Geogr. Cypr. 184, Κιθαριζων հայ. Կտոհի-ի Ktiré դիմաց, Τζιμικησ հայ. Չմչիկի-ի դիմաց, Συμβάτιος հայ. Սմբատ-ի Smbat դիմաց և այլն (տե՛ս իմ Zur Chronologie der armen. Vokalgesetze աշխատությունը, էջ 156-157), հայերենի ձայնավորների երկրորդ օրենքը հետևյալ կերպ կարելի է ձևակերպել (Arm. Gramm. էջ 410)։

«ի» և «ու» ձայնավորները (բաղաձայններից առաջ) պահպանվում են միայն վերջին վանկում, մնացած դեպքերում նրանք «ը» թ են տալիս, որը զրկվում է միայն բառասկզբում և բաց կարճ վանկում, նույնատիպ վանկին, հաջորդելիս լիովին է սղվում՝ սիրտ - սրտի sirt-serti, գրվում է srti³, սուտ - ստել,

¹ Նույնը Յովի. Թունայան «Geschichte der klassisch-armenischen Schriftsprachi» (Verhandl. d. 7. Orient. Kongresses, Arische Sektion), Վիեննա, 1888, էջ 70. Conybeare-ը, ընդհակառակը (Anecdota Oxoniensia, Oxford, 1892, Prolegomena XXI) կատարելիս և թերի էրմոնեզիս բարգմանությունը հակված է վերագրելու Պրոտերոսիոսին (276-368), հետևապես հնարավոր է համարում հայ գրականության առկայությունը արդեն իսկ 4-րդ դարում։ Անգամ հայ թարգմանիչների «սուկե» դարաշրջանը իր «Philo About the contemplative life», էջ 155, ուղղակիորեն վերագրում է 350-500 թվերին։ Ես այս հարցում նրա հետ չեմ կարող համաձայնվել։

² Թե ինչքան անհաստատ են այդ հարաբերական թվարկումները, հետևում է հենց այն բանից, որ, մինչդեռ Մխիթարյանները փիլիսոփայական աշխատությունների թարգմանությունները վերագրում են 5-րդ դարին, Conybeare-ը, չնայած իր՝ Մխիթարյաններին հետևելու հակամտքով, թերի կոմոս-ի և թերի արեթոն-ի թարգմանությունները վերագրում է 8-րդ կամ 9-րդ դարերին, իսկ Պրոփիլոսի εὐκαταφρόνη-ը հակված է վերագրելու 7-րդ դարին (նշված տեղում էջ XXXII և XXXVI)։

³ Հայերենում բ, է, ն, մ հնչյունները հաճախ են հանդես գալիս ձայնավորների միջև, սակայն երբեք չեն կիրառում որպես վանկարար է, լ, զ, որ, այլ որպես՝ օր, օլ, օն, օմ = er, el, en, em:

քուն - քնոյ, դուստր-դստեր, ինձ-ընձու, ունա-ընայեմ, սակայն պատում-պատմել (<* պա-տը-մել *պա-տու-մել-ի դիմաց), գլուխ (= gəlux <gʷlux) -զըլ-խոյ (=gəlxoy <*gəlxoy gʷluxoy-ի դիմաց), պտուղ (=pətul <*pʷtul) - պտղոյ (=pətloy <*pətəloy *pʷtuloy-ի դիմաց)։ Բաղաձայնների բառասկզբնային խմբին, այսպիսով, միշտ կարող են կորցրած լինել կամ գրեթե միշտ, բացի վանկարար + պայթական խմբերից, օր. ստերջ sterj, ստին stin, սխալ sxal - կորցրել իրենց «ի» և «ու» (=h. i, ē, u, ō և այլն) ձայնավորներից ստացված «ը»-ն օ, հմմտ. ծնունդ cunud= միջին հայ. ձնունդ jəunud Կարստ, էջ 17 = վաղ հայ. *cinund= նախահայ. *gʷen-unto- կամ gʷen-ōnto- gʷenə արմատից, գնալ = gənal, մնալ = mənal և այլն։ Այս վաղ հայերենի դեպքերը միջին հայերենում միևնույն ձևով կրկնվել են բառամիջում ա(ն, ե) ձայնավորների սղման ժամանակ², հինհայ. աղաչեմ աձաչեմ= միջինհայ. աղչեմ աչձեմ ա-ղը-չեմ-ի a-թ-ձեմ դիմաց, հինհայ. *դատաստանել datastanel= միջինհայ. տաղըստընել tadəstənel (երկար վանկերում) և այլն, Կարստ էջ 16, 18, 42: Էջ 19-ի կապակցությամբ՝ միայն լիզադոն «կտակ», «ավանդ» < հինհայ. *ligaton=բյուզ. Ιηγᾶτον (Կարստը էջ 19-ում գրում է՝ λέγατον, էջ 27, λεγᾶτον, էջ 21, 31, 34 λεγᾶτόν) = լատ. lēgatum, չե՞ որ հայ. «ի»-ն նույնպես կարող է բյուզ. η=ի դիմաց կանգնել, տե՛ս Thumb Byz. Ztsch.-ում 9, 430:

Էջ 23. Ծանոթագրություն 1-ի կապակցությամբ՝ օւ տառագրությունը ծ ձայնավորի նշման համար նախապես հանդիպում էր հունական (ոչ առհասարակ օտար անունների) օ տառով զրվող անունների տառադարձման համար (Mowsēs= հուն. Μωσῆς), քանի որ պարսկական և առաքական au, օ-ն նախապես տառադարձվել են oi-ի կամ o-ի միջոցով, տե՛ս իմ Arm. Gramm. էջ 295, ծնթ. և էջ 328, Chronologie der armen. Vokalgesetze էջ 158-159, 166 և հաջ., 170-171, հետևաբար՝ օ-ն ծառայում էր որպես հունարենի օ-ի միայն գիտական տառադարձման միջոց, արտասանվում էր որպես կարճ օ, այսպիսով, օր.՝ Mōsēs, Jōhannēs³. Եթե կիլիկյան հայերենում մի քանի անգամ օտարազգի օ-ի դիմաց այ ay է գրվում (Կարստ, էջ 23 և 116), ապա այդ պետք

¹ Այսպես է գտնվում ժամանակակից հայերի արտասանությամբ, հմմտ. սակայն Codex Ticinus-ի (1100-ի և 1300 թվերի միջև) ձևերը Conybeare-ի մոտ, Anecdota Oxoniensia՝ բազմազգն bazəməçən էջ 170 < բազում, պատահլման patahəman էջ 172 երկու անգամ, պատահլումը patahəmun¹ 172 < պատահումն, ճշմարտին čəmarətin 180< ճշմարիտ:

² Նախահայերենի *ապուրանք apurank՝ > *apərank՝ > հինհայ. ապրանք aprank՝ «փրկություն», «փախուստ» «կյանքը փրկելը», որի սեռականից ապրանք apranaç, պետք է որ միջին հայ. *աբրնաց abənaç ստացվեր: Իսկ ինչու՞ է նրա դիմաց արքնաց abənaç «կյանքի» ստացվում (Կարստ, էջ 16):

³ Johannēs-ի կողքին գրվում է նաև Jowhannēs, Arm. Gramm. էջ 385: Արդի Հովհաննես-ը Hovhannes (Կարստ, էջ 35) ոչ մի կերպ չի վկայում հին հայերենի J-ով Jow(h)annēs արտասանությունը:

չէ փորձ համարել արար.-պարսկ. ā-ի ավելի ճիշտ տառադարձման, այլ այն իր հիմքում պետք է ունենա a-ի և ai-ի զուտ շփոթությունը, որոնք հետագայում կիլիկյան հայերենում երկուսն էլ որպես a են արտասանվել (Կարստ, էջ 23-24 և 60): Նման մի փորձի առկայությունը կարելի էր միայն այն դեպքում հնարավոր համարել, եթե պարզվեր, որ օտար ā-ն բավական օրինաչափ այ-ով ay է տառադարձվել: Համաձայն էջ 23-ի և 116-ի ծանոթագրության՝ այ-ը ay միայն մի քանի անգամ է պարսկ.-արար. ā-ին փոխարինել, իսկ ըստ էջ 117-ի ծանոթագրության՝ նաև «ավելի հաճախ» էլ առհասարակ օտար ā-ի:

Էջ 26. Ծնթ. 2-ի կապակցությամբ: Կարստի հայերեն իղ-ի և իռ-ի ir կապակցությամբ արված դիտողությունները ցույց են տալիս, թե հին հայերենի և-ն (IF. Anz. 8, 44), ինչպես նաև i-ն, ինչպիսի հնչողական խուլ երանգ էին ունեցել կամ ստացել: Բերված նյութին ես հավելում եմ այնպիսի անուններ, ինչպես, օր. Կիրեղ Kiurel Ղազար Փարպեցի 583 = Κύριλλος և Բարսեղ Barseł, սեռ. Բարսղի, Յովհ. Մամ. 8=Bacileios ա՞նուններ:

Էջ 29-ի Հին հայերեն կռիւն křivn «կռիվ», «վեճ» < կռի + հող «ն» բառը = չէ *կռիւան նախնական křivan բառաձևին, քանի որ չի կարելի ապացուցել, որ վերջից հավելվող հողի նախնական ձևը ան an (աս as, աղ ad) է եղել: Հմմտ. Arm. Gramm. էջ 437, 478, 487 և Մեյե, MSL. -10, 244-245 (u, η, ն < k'le, te, ne ?): Ինչպես հայ. դուստրն dustm, նախահայ. *dustiran¹ բառաձևից չի կարող ծագած լինել, բառն է ցույց տալիս պատրաստի հողը՝ ն. u, η (=ən, əs, əd), որը հավելվել է անվան պատրաստի ձևին², ինչպիսին այն դարձել է բառավերջի հնչյունական օրենքների համաձայն (օր. դուստր < *dustir=dhuktēr): Այսպիսով կարելի է ենթադրել, որ նախահայերենյան *křivoh «վեճ», «կռիվ» բառաձևի կողքին կանգնած է եղել *կռիւոհ նե՝ křivoh ne՝ (կամ *կռիւոհ են *křivoh e՛n և այլն), այստեղից էլ բառավերջնային հնչյունական օրենքների համաձայն՝ ստացվել է կռիւ křiv և կռիւ նե křiv ne՝ (կամ՝ կռիւ են křiv e՛n և այլն), ի վերջո՝ կռիւ křiv «վեճ» կամ կռիւն křivn «վեճ», «կռիվ»: Միայն մութ է մնում, թե ինչպե՞ս և ինչու՞ է նե կամ են և այլն, հողը իր ձայնավոր մասնիկի թուլացմամբ ն=ən և այլն տալիս:

Էջ 31- Կիլ. jaušan «զրահ» Լամբր. Թուրք առ Լևոն, էջ 239, այստեղ զարմացնում է «ու»-ն, քանի որ սովորաբար վկայակոչվում է ջոջան jaušan բառաձևը (տե՛ս ՆՀԲ, իմ Arm. Gramm. էջ 270), այն համապատասխանում է արար.-պարսկ. jaušan (Ֆիրդուսու մոտ հանգավորվում է rōšan-ի հետ KZ. 35, 189), վրաց. javšani Tchoubinof, էջ 685 բառերին:

¹ Այստեղից, համաձայն ձայնավորների բառավերջնային օրենքների. *dustim հետագայում *դստիրն dstim պետք է տար:

² Հմմտ. հոգնակիակերտ «ք» կ՝ վերջածանցը՝ մարդք mardk՝ «մարդիկ», չորք čork «չորք» (բաղարկությունների չորեք čorek՝ ձկն կողքին), բերեմք beremk՝ «մենք բերում ենք» Մեյե MSL. 11, 381:

Էջ 34- Հինհայ. դ-ն † (dunkles l) որպես կանոն հետագայում «դ» է տվել, այն էլ, ինչպես երևում է, ամբողջ արևմտահայերեն և արևելահայերեն լեզվական բնագավառում: Ինչպես երևում է, Կարստն էլ բոլորովին գաղափար չունի, որ մի ինչ-որ ավելի նոր բարբառում հինհայ. դ-ն մնացել է որպես «լ»: Այնուհետև, սակայն, աչքի է զարնում, որ վրացական փոխառությունները հայերենի «դ»-ն միշտ տառադարձում են որպես «լ» alizi “brique” Tchoubinof էջ 12 = հայ. աղիւս ahius; վրաց. bivriili “béryl” էջ 53 = հայ. բիրեղ biurel; bilci, pilci “impur” էջ 53 = հայ. պիղծ pilc; blarji “pain azyne” էջ 54 = հայ. բաղարջ balarj; galatozi “maçon Ղ. քաղ. XII, 12” էջ 73 = հայ. գաղատոս galatos; tela “orme, ormeau” էջ 221 = հայ. տեղի տել; kolopi “corbeille” Ելք 26,2 = հայ. կոդոփ kolop՝; ptuli “fruits frais” էջ 404 = հայ. պտուղ ptul; s-pilenji “cuivre rouge” էջ 466 = հայ. պղինձ plinj; k'alak՝ i “ville” էջ 513 = հայ. քաղաք k՝alak՝ և այլն: Այս հնարավոր է միայն նրանով բացատրել, որ բոլոր հայկական փոխառությունները, որոնք բերվում են Չուբինովի վրացերեն բառարանում, փոխ են առնված հին հայերենի ժամանակաշրջանում (մտավորապես նախքան 7-րդ դար):

Էջ 40 Ասում են Imāla (արար. իգ. imālat):

Էջ 42 Եթե ճիշտ է այն դրույթը¹, որ «ա» ձայնավորը եռավանկ կամ բազմավանկ բառերի միջին վանկերում սղվում է (միջին հայերենում) կամ «ը» ə է տալիս, ապա բառամիջնային «ու»-ն դրանից չպետք է տուժի և նրա սղումը բոլոր պատճառականներում (մեռցնեմ meřcnem < մեռուցանեմ բառաձևից, ամրցնեմ amřcnem < ամրացուցանեմ amraçucanem) չի կարող այս օրենքով պայմանավորված լինել: Այն, որ բառամիջնային «ու»-ն (= նախն. հայ. ոյ oi) սովորաբար չի սղվում, հետևում է հետևաբար əyortu՛t՝ün ըղորտութիւն օրինակից՝ էջ 59 և այլն:

Էջ 46 “a > o” մի (բարբառային) անցումը կարծես առկա է նաև մորեյս morex բառի մեջ, Մատթ. Ուռհայեցի 2,1 = հինհայ. մարախ marax:

Էջ 47 Կարստի կողմից նշված հին հայ. au-ի հերթագայությունը «ա»-ի հետ այնպիսի բառերում, ինչպես՝ թօնք t՛aunk՝ (հիմքը թօնի t՛auni-) «օդի գերխոնավություն», «անձրև» և քա-նա-մ t՛a-na-m (կատարյալը՝ քա-ց-ի t՛a-ç-i) «թացացնել, քրջել», յօտ yaut «էտած ճյուղ» և յատ-անե-մ yat-ane-m (կատարյալը՝ յատ-ի yat-i) «էտել», մօտ maut «մոտ» և մատչիւմ matçim < *մատիչիւմ matiçim (կատարյալը՝ մատե-այ mate-ay) ես ի վիճակի չեմ մեկնաբանելու: Կարելի է ենթադրել “ու”-ի հավելում և համադրել արտօսք artausr «արտասուք», հոգն. արտասուք artasuk՝ (տե՛ս ընդհակառակը Arm. Gramm. էջ 426) կամ “օ”-ն և “ա”-ն կարելի է դիտել որպես հնդեվր. “āu”-ից մեկնվող,

¹ Ինչպես ես այն արդեն ձևակերպել եմ իմ “Zur Chronologie der arm. Vokalgesetze”, էջ 130:

սակայն երկուսն էլ լիովին հեղիեղուկ են: Հմմտ. նաև զգօն zgaun «հեզ, հանդարտ», «խոհեմ, խելացի» և զգա-մ zga-m (կատարյալը՝ զգա-ց-ի) «ընկալել, ըմբռնել», «տեղեկանալ», զգաստացեալ zgastaceal «խոհեմ, խելացի դատնալ» Մարկ. 5,15 և հայտնի դեպքերը՝ ամօք amaut՝ «ամոք», ամաչել amačel, աղօթ-ք ałaut՝-k՝ «աղոթք» // աղաչեմ ałačem «խնդրել, աղերսել», ծանօթ. canaut՝ «ծանոթ» // ճանաչեմ čanačem «ճանաչել», կատարյալը՝ -ծանեայ՝ caneay «ճանաչեցի» (արմատը՝ g¹éne, g¹né և այլն): Մի երկրորդային au (<atr-) առկա է այնպիսի բառերում, ինչպես՝ աղօթի ałauri «աղորհք», նրա կողքին՝ աղամ ałam «աղալ» և սեռականում՝ hor haur, մօր maur, եղբոր elbaur և այլն:

Էջ 47. Ծնթ. 1-ի կապակցությամբ՝ հին ձեռագրերի հետ կապված դիտողությունը ճիշտ չէ: Աւետարանի 9-11 դդ. (մուսկովյանը՝ 887 թ., Մուրբ Ղազարիինը՝ 1001 և այլն) ձեռագրում ընդհանուր առմամբ «ե» e կամ «է» ē է հանդես գալիս, միայն այնտեղ, որտեղ տպագրված օրինակներում ևս «ե» և «է» է, այդ օրինակների թե և եթե ձևերը թե և եթե ձևերով են հանդես գալիս, ինչպես նաև ե-ով ավարտվող ներկայի հիմքից կազմված անցյալ անկատարի ներգործականը և կրավորականը վերջին վանկում մշտապես «էյ»-ի դիմաց ձեռագիր օրինակում «եյ» ունեն, օր. եին ein «էին» Մատթ. 2, 16, 18, խնդրեին xndrein 2, 20, ելանեին elanein 3, 5, մկրտեին mkrtein 3, 6, խոստովան լիսեին xostovan linein³ (սակայն՝ երեւեր erevēr «երևաց», «հայտնվեց» 2, 13, էր ēր «էր» հաճախ, ասեր asēr «ասաց», ասե asē «ասում է», առնե arnē «ստեղծում է» 3, 1, 10, 14 մուսկովյան ձեռագրից): Ընդհանրապես կանգնած են Հրեաստան Hreastan Մատթ. 2,1,5, հրեից hreic 2,2, Հրեաստան Hreastan-ի կողքին 2,22; 3,1,5, մարգարեից margareic 5,18 մարգարեի կողքին margarēi 2,17,23 // 3,3 և այլն, մուսկովյան ձեռագրում: Այնուհետև, այդ ձեռագրերը հունական λ -ի դիմաց միշտ կիրառում են ł (օր. Galileā(y) Մատթ. 3,13; 4,12,15,18,23 =Γαλιλαία, Israyēl 2,6 = Ἰσραήλ, Galilea-ի դիմաց, տպագրված օրինակի՝ Israyēl), տպագրված օ, (ծ)-ի դիմաց մշտապես au (օր. haur «հոր» Մատթ. 2,22 hor դիմաց), մշտապես ail «այլ» ավելի ուշ շրջանի այլ ail-ի դիմաց, gail «գայլ» (gailk՝ Մատթ. 7,15, gailoc 10,16) ավելի ուշ շրջանի գայլ-ի gail դիմաց, թույլ տալ t'oił tal, Մատթ. 3, 15; 8, 22; 13, 30; 15, 14; 19, 14 ավելի ուշ շրջանի թույլ տալ-ի toił tal՝ դիմաց պարհեմ parhem «պաս են պահում»//Մատթ. 4,2՝ պարհեալ parheal, 6,16 պարհիցեք parhičēk՝, պարհեացին parhesčin 6,17, պարհիցիս parhičis 6, 18 //

¹ Հմմտ. նաև՝ նշող nšoił= նշոյլ nšoil «ճառագայթ»: Աճառեանը հավանաբար իրավացի է. հայտնելով այն կարծիքը, որ 5-րդ դարի հայ. «դ»-ն է, ai, ē, oi -ից հետո (= a, e, o + y) համաձայն հնչյունական օրենքների, հետագայում «դ» է տվել:

պարհող parhoł մուսկովյան ձեռագրում¹, ավելի ուշ շրջանի պարհեմ-ի parhem դիմաց, եւթն eut՝ n² «յոթ» Մատթ. 12,45; 15,35-37; 16,10; 18,22 ավելի ուշ շրջանի eot՝ n-ի դիմաց = կիլ. iot՝ n³:

Էջ 51. § 45-ի ծանոթություն: Մուշի բարբառում կիրառվում է հրըշտակ hreštak=hrštak - Աւետարանի մուսկովյան ձեռագիր: Սակայն երկուսն էլ կանգնած են նախնական հրեշտակ hreštak-ի դիմաց:

Էջ 64. § 71

հասոյթթ hasoit՝ k՝ բառի գործիականը պետք է հին հայերենում հասութթոք hasut՝ auk՝ հնչեր: Այս բառը, սակայն, նշվում է բառարանում (ՆՀԲ)՝ վկայակոչված Մխ. Գոշի Դատաստանագրքից (12-րդ դ.), միայն մեկ անգամ, հետևաբար միջին հայերենով: Կարտն այստեղ նշում է, որ -օլ-ով կամ զլ-ով բայափոխության կազմված գոյականները, համաձայն միջին և նոր հայերենի համապատասխանությունների, նախկինում պետք է որ -աղ-ով ալ կազմվող գոյականներին համադրվեին, չնայած նրան, որ տպագրված տեքստերում մեծ մասամբ ող օլ է տրվում: Միայն, ցավոք, նրա քննարկմանը չեն արժանացել ամենահին ավանդույթները, որոնք ավելի հոգուտ -ող-ի օլ են խոսում: Մուսկովյան ձեռագրից (Մ) և Մուրբ Ղազարի Աւետարանի երկու ամենահին ձեռագրերից (Գ) ես նշել են հետևյալ ձևերը՝ կարող karol «կարող», «ձեռնհաս» Մատթ. 3,9 (Մ և Գ), 8, 2; 9,28; 19,12; 20,22 (Գ), պարհող parhoł «ծոմ պահող» 6,18 (Մ), յափշտակող-ք yap՝ štakol՝k՝ «հափշտակող», «գիշատիչ» 7,15 (Գ), կերող kerol «ուտող», արբեցող arbecol «հարբեցող» 11,19 (Գ), շնացող šnacol «շնացող» 16,4 (Գ), սրանց կողքին սակայն՝ հնձօղս hnjaułs հայց. «հնձողներ» 13,30, հնձօղս hnjaułk՝ ուղղ. 13,39, շինօղս šinaułk՝ «շինարարներ» (Գ.), այսպիսով Մատթեոսի առաջին 21 գլուխներում

¹ Հմմտ. պարհեմ parhem «պահեք» Եփեսեմ 3,17 և 117. ինչպես նաև՝ մարի marh «մահ», նույն տեղում, տե՛ս Arm. Gramm. էջ 217, 472:

² Հմմտ. արդեթ ardeuk՝ Մատթ. 11, 21, ավելի ուշ շրջանի արդեթ-ի ardeok՝ դիմաց:

³ Մուսկովյան ձեռագրում մուսկովյան hrštak «հրեշտակ» է կանգնած: Մատթ. 2,13,19; 4,6,11 այլ ձեռագրերի և տպագրական տեքստերի հրեշտակ-ի hreštak դիմաց, մարեալս marcax «մորեխ» 3,4, սովորական մարախ-ի marax դիմաց, բովական bowakan «բավական» 3, 11 բաական-ի bavakan դիմաց և այլն: Այս ձեռագրերի բոլոր առանձնահատկությունների մասին խիստ ցանկալի է մի ավելի ծանրակշիռ ապացույց: Codex Ticinus der Kateg. (գրված 1100 և 1300-ի միջև, համաձայն Conybearc Anecdota Oxon. XXVIII) ձեռագրում. մուսկովյան մեծ մասամբ ավելի ուշ շրջանի. կանգնած են երբ. ctē. ունեին unēin, էին ein, էր ēr, է օ բառաձևերի դիմաց՝ եթե ct՝ e , ունեին unēin, եին ein, էր e, է բառաձևերը. իսկ ավելի հաճախ՝ ուշ շրջանում յաւետ yavēt, այլ ail ձևերի դիմաց յաւետ yavet և այլ ail ձևերն են կիրառվում, համաձայն Conybearc-ի նույն տեղում, հմմտ. այլ ail էջ 107, 2,4; 115, 20; 135,9 և այլն, եթե ct՝ e 108 և այլն: Եվ անգամ Փիլոնի 1296 թ. ձեռագիրը ավելի ուշ շրջանի եօթն eot՝ n-ի դիմաց դեռ շարունակում է եւթն eut՝ n «յոթ» գրել, էջ 173 (երեք անգամ), որն էլ կանգնած է Աստվածաշնչում տպագրված տեքստերում ձեռագրային եւթն eut՝ n-ի դիմաց, մայել մալ՝ իւաւել xausel «խոսել». իւաւսք xausk՝ «խոսք» բառաձևերի կապակցությամբ, որոնք կիրառվում են ավելի ուշ շրջանի խօսել xosel, խօսք xosk՝ ձևերի դիմաց:

10 ձև հանդիպում է *ol*, իսկ 3-ը՝ *aul*-ով: Այս դեռ ոչինչ չի վճռում, սակայն ցույց է տալիս, որ ամենահին ձեռագրերից հանված այս բոլոր բայական գոյականների հանրագումարը թերևս կկարողանա ապացուցել, որ ող-ով *ol* ավարտվող ձևերը հնադարյաններն են: Կասկածելի է, որ միջին և նոր հայերենում նշված այլ *ail* «այլ, ուրիշ» բառաձևին վաղեմ ձեռագրերը այդ *ail* են հակադրում: Եվ ինչպես այդ-ը *ail* հետագայում այլ *ail* է տալիս, նույն ձևով էլ -ող-ը *ol*-ը հետագայում *ol* զ' կարող էր տված լինել:

Էջ 66-ի կապակցությամբ՝

Կարստը հակված է համաձայն «Berichtigungen» էջ XXII-ի, նաև ըստ 125-ի և 311-ի, Փաստոսի էջ 69-ում հանդիպող տեսանյութը *tesanoir* «նա տեսնվեց» որպես կրավորական թարգմանել, ես այդ չեմ կարող հնարավոր համարել մի այնպիսի նախադասության մեջ՝ ինչպիսին է՝ «յորժամ տեսանյութ զամենեսեսան *yorzam tesanoir zamenesean*» «երբ նա ամեն ինչ (նույն այդ առաջին բառի վրա շեշտ դնելով) տեսավ»: Ինչու՞ Կարստը այստեղ մի *տեսանում *tesanum = կիլ. դեսնում *desnum* (ըստ էջ 290-ի) բայաձևի անկատար անցյալը չի տեսնում: Հմմտ. արձակոյր *arjakoir* «ուղարկեց» Սեբեոս 48 արձակել *arjakei* բառի կողքին, էջ 49:

Էջ 71-ի ծանոթագրության կապակցությամբ՝

Տեմո *tend* բառի կապակցությամբ կարելի էր ավելի շուտ ենթադրել, որ այն մի ինչ-որ *teand-ից է գալիս, քանի որ *e*-ն մախն. պրսկ. *n*+բաղաձայն կապակցությունից առաջ պետք է կանգնած լիներ, որ *i* տալիս, սակայն *e*-ն պահպանվել է, եթե այն *ea* կամ *es* կապակցությունից է գալիս (Arm. Gramm. էջ 107 և 520): Հմմտ. սակայն, նաև տեմո չե՞ս «տեմո, ձգտում»:

Էջ 72-ի կապակցությամբ՝

Առհաստիցեայ² բառի -ճեայ վերջածանցը հանդիպում է նաև այնպիսի բառերում, ինչպես՝ արեւոյնայ Բ թագ. 4,10 «աչքալուսանք» (= *արեւ-իչ-եայ *avet-ič-eay*), *հմմտ.* արեւ-ա-տր *avet-a-vor* «ավետիս բերող», արեւ-ի-ք *avet-i-k*՝ «ավետիս»: -այծէք *aijek* (= հինհայ. *aiceaik*՝) «այծի մազից պատրաստած հագուստ», հանդիպում է Մատթ. Ուռհայեցու մոտ՝ էջ 7 (հայց.՝ այծէս *aijes*): Ե-ով *ē* կազմվող մի հրամայական վկայակոչվում է նաև մուսկովյան ձեռագրում (a. 887) Մատթ. 6,13, փրկել *p' rke* «փրկիր» փրկեա *p' rkea*-ի դիմաց: Քանի որ հին հայերենում առկա են եւ *ev*-ով ավարտվող մակբայներ, *հմմտ.* արդարեւ *ardarev*, որով հետեւ *orov hetev*, այնու հետեւ *ainu hetev* և այլն, յետեւ-ա-

խաղաց *yetev-a-xařac*, ստորեւ *storev* (ստորեւ *storeav* ձևի կողքին), զառաջեւ *zarajev* Փաստոսի մոտ (առաջեւ *arajev* ձևի կողքին Ղազար Փարպեցու մոտ), ապա կիլ. *իեվ-ը* *i-ev*՝ նույնպես (արչեւ *arčev*, հեղեւ *hedev* և այլ բառաձևերում) կարող է հին հայ. -եւ *ev* (-եւ *eav* ձևի փոխարեն) բառաձևից ծագած լինել, իսկ կիլ. ներքեւ *nerk' ev*, միջին հայ. վերեւ *verev* և այլ ձևերը նրանց անալոգիայով կազմված լինել:

Էջ 73, §83-ի կապակցությամբ՝

Քանի որ Աստվածաշնչում մեն *mēn* (օր.՝ մեն մի *mēn mi* «յուրաքանչյուր»¹ Մատթ. 20,10) բառաձևն է հանդիպում միայն-ի *miain* կողքին, ես առաջին հերթին եզրակացնում եմ, որ 5-րդ դարի այդ մեն-ը *mēn* միայն-ից *miain* չի առաջացել: Այնուհետև պետք էլ չի, որ 5-րդ դարի մեն-ը «մենակ», «միայնակ» միայն-ից *miain* ծագած լինել²: Սակայն մեն-ը եթե անգամ մի հին բարբառային ձև լինի դասական միայն *miain* ձևի նկատմամբ, ապա պետք է հետևաբար նաև դասական տեր *tēr* «տեր», «պարոն» ձևը և՞ մի բարբառային ձև լիներ գոյություն չունեցող մի *տիայր *tiair* ձևի նկատմամբ:

Էջ 82-ի կապակցությամբ՝

Հնչեղ պայթական *b, d, g, j, j* բաղաձայնները միջին և նոր հայերենում «ն»-ից հետո անփոփոխ են մնում: Սակայն *mb>mp* է տալիս³: Կարստն այս կապակցությամբ ոչ մի դիտողություն չունի, սակայն գրում է Մմպաղ *Smpad* էջ 3 (հինհայ. Մմբատ *Smbat*), համարեմ *hamperem* էջ 89 (հինհայ. համբերեմ) և այլն: Նույն ձևով են գրում նաև Մխիթարյանները (Նիերսես) Լամպրոնենտ - այսինքն՝ «պ»-ով: Լեհահայերենում ևս պամբազ = հինհայ. բամբակ ձևն են հանդիպել, սակայն նրա կողքին նաև՝ համպիրեղու *hampirehu* = հինհայ. համբերել և ամպ *amp*, հոգնակին՝ ամպեր *amp'er* = հինհայ. ամբ և ամպ (*Hanusz WZKM. 1, 302-303*):

Էջ 100-ի N 1 ծանոթության կապակցությամբ՝

Կարստը դարաբաղյան անամ, անում, անըմ «անուն» (Պատկանեանի *Dial. 66*-ից) ձևերը հետ է տանում դեպի հին հայերեն *անամն *anamn*, *անումն *anumn*, *անըմն *anəmn*: Ես այս միտքը այնքան ժամանակ ճիշտ չեմ համարի, մինչև որ Կարստը չի շարադրի այս ձևերի հարաբերությունները միմյանց նկատմամբ, ինչպես նաև Ղարաբաղի բարբառի հնչյունական օրենքները: Վաղեմի թվացող Ջուլֆայի բարբառի «անում կամ անումն, սեռ. անման» (Պատկ., *Dial. էջ 86*) = հինհայ. անում, սեռ. անումն ձևերի մասին դատողություններ չի կարելի անել, առանց այդ բարբառի հնչյունական

¹ Նույնը՝ Փաստոսի մոտ էջ 16, 1, *հմմտ.* նաև մեն-ը *men* բաղադրությունների և բառածանցների մեջ, օր.՝ մենաման *menanam*, կատար. մենացեալ *menaceal* Ա Տիմ. 5,5, մենաստան *menastan* և այլն:

² Միայն = մի + այն, *հմմտ.* ամենայն *amenain* (= *ամեան-այն *amean-ain*) և մակբայական ձևի՝ միանգամայն *miangamain*, վաղորդայն *valordain*, լռելեայն *lreleain*:

¹ Փիրոնից (ձեռագիրը վերաբերում է 1296-ին) ես արձանագրել եմ տեսող-օր *tesol* -*auk*՝ 167, 180, ծնող-ոց *cnol*-*oc*՝ 168, տոփող-աց *tip*՝ *ol*-*ac*՝ 172, գործող-աց *gorcol*-*ac*, որոնք օգտագործվում են կարող *karaul*՝ 174, ծնօղս *cnauš*՝ 175 բառաձևերի կողքին: Եփրեմի 3-րդ հատորից (Վենետիկ) 1836՝ կարող *karol*՝ 11,26, ապաշխարող *apašxarok*՝ 15, լողաց *lořac*՝ 19:

² Որտե՞ղ է կանգնած ուշ դասական առհաստիչ *arhavatčē* ձևը: *Wb.*-ն նշում է միայն առհաստիչայ *arhavatčay* (սեռ. *čēi* և այլն) բառաձևը:

օրենքների մասին գիտելիքները ունենալու: Առայժմ ես այդ անկանոն հինհայ. անուն // անուան (<onmen // onmenos) բառաձևերը վաղեմի եմ համարում և ենթադրում եմ Ջուլֆայի անունն // անման, հին հայերենի -ուն-ով կազմվող, սեռ. -ման (ուղղ. ծագումն, cagumn սեռ cagman և այլն) բազմաթիվ գոյականների ազդեցության արդյունք:

Էջ 106. Ծնթ. 1-ի կապակցությամբ՝
Ի՞նչ է Մզուր-ը Mzur = Մընձուր Մոնյուր (թուրք. Munzur daye): Հավանաբար նույնը, ինչ Բարձր Հայքի համանուն գավառը, Փաստոս:

Էջ 141. Մզուր Մովս. աշխ. էջ 607, սակայն այն Մընձուր Մոնյուր (= κλίμα Μουζουρῶν Gelzer, Georg. Cypr. 184):

Էջ 122-ի կապակցությամբ՝
Աղայրաց արիւն aypraç ariun «աղբերաց արյուն» բարձրանություն է արաբերենից: Այդ բույսը պրսկ. հայերենում կոչվում է շաւաշարիւն šavašarium (շաաբշարիւն Wb. I ներքևից, drakontikon), հմմտ. Arm. Gramm. 213, Ղ Ալիշան, Բուսաբանութիւն էջ 22, Airarat էջ 29-30:

Էջ 124-ի կապակցությամբ՝
Հինհայ. բոյն boin «բույն». գործ. բունով և այլն բառից է առաջացել կիլ. բույն, գործ. բույնով buinov և այլն: Բոլոր այս դեպքերում թեքական հոլովները գտնվում են ուղղական հոլովի ազդեցության տակ: Նույնն է նաև կիլ. ծույն cuin «ձյուն» բառի կապակցությամբ, գործ. ծույնով cuinov և այլն: (էջ 125) հինհայ. ձիւն jiuin, սեռ. ձեան jean, գործ. ձեանթ jeamb և այլն:

Էջ 125-ի կապակցությամբ՝
Համաձայն ծույն cuin «ձյուն» = դասական ձիւն jiuin; ածույր ajçuir «եղջյուր»=դաս. եղջիր eljiur և այլ ձևերի ույ սի-ի կարելի է դատել նաև կիլ. ծույթ cuit՝ ձևի մասին և այն հանգեցնել դասական ձիւթ jiuit՝ ձևին: Այդպես եմ ես այժմ կարողում և գրում ձիւթ jiuit՝ բառի կապակցությամբ իմ Arm. Gramm. էջ 185, հմմտ. եութն eut՝ n (ոչ եութն evt՝ n) «յութ» = միջին հայ. եթն eot՝ n էջ 131:

Էջ 131 -ի կապակցությամբ՝
Կիլ. հերձեի herçev «հետո, ի վերջո», դասական վերջին verjin «վերջինը» ձևերի համադրությունը երջանիկ erjanik «երջանիկ», «երանելի» ձևի հետ իհարկե սխալ է:

Էջ 152-ի կապակցությամբ՝
Ես չեմ կարողանում հասկանալ. թե ինչու՞ դասական հոգույ-ը hogvov (սեռ. հոգի-ից hogi) չպետք է հետազայում օրինաչափորեն հոգոյ hogoy տար = կիլ. հոկո hoko: Օրենքը՝ հինհայ. ու-ն vo = հնդեվր. yo միջին հայերենում բաղաձայններից հետո «ո» օ է տալիս: Բոլոր այն դեպքերում, երբ հնագույն տեքստերում հոգոյ-ի բնույթի ձևեր են հանդիպում, բոլորը պետք է ուղղվեն ուղղակի հոգույ-ի hogvov և այլն:

Էջ 154. Ծնթ. կապակցությամբ՝

Իսկ ինչպե՞ս էին հնչում գեղ զեւ «գյուղ» բառի նախնական ձևերը: Ըստ Այդինեանի քերականության (Aidynean, Gramm. էջ 27) ուղղ. և հայց. գիւղ զիւ, գեղ զեւ կամ գեղ զեւ, սեռ. և տր. գեղ զեւ, բաց. ի գեղ զեւ և զեւթ, գործ. գիւղի զիւիւ, հոգն. ուղղ. գիւղ զիւկ՝, գեղ զեւկ՝, հայց. գիւղս զիւս, սեռ., տր., բաց. գիւղից (գեղից) զիւիճ (գեիճ), գործ. գիւղիս զիւիւկ՝, ըստ Bibelkonkordanz-ի (Երուսաղէմ, 1895) և Նոր կտակարանի (Վենետիկ, 1887) ուղղ. հայց. գեղ զեւ, սեռ. տր. գեղ զեւ, բաց. ի գեղ զեւ և զեւթ, հոգնակի ուղղ. գեղ զեւկ՝, հայց. գեղս զեւս (հազվադեպ՝ գիւղս զիւս), սեռ. տր. բաց. գիւղից զիւիճ, բացի այդ՝ հայց. գեղ զեւ միայն մի կապակցության մեջ, այն է՝ ի գեղ մի և զեւ mi Նէեմ. 6,2, նաև ի գեղ զեւ «այդ գյուղը», Մարկ. 11, 2: Ըստ Նոր կտակարանի, Վենետիկ, 1805 եզակի հայց.՝ գեղ զեւ, հոգնակի հայց. գեղս զեւ, Ավետարանում՝ եզ. ուղղ. հայց. գեղ զեւ, հոգն. գեղս զեւկ՝, գեղս զեւս, եզակի սեռ. տր. գեղ զեւի, հոգն. սեռ. գեղից զեւիճ Apostelgeschichte, ըստ Վենետիկի արեւարանական ձեռագրերի՝ հոգն. հայց. գեղս զեւս Մատթ. 9,35, եզակի հայց. գեղ զեւ 10,11; 21, 2; 26,36, ըստ Փաստոսի (Վենետիկ, 1832) ի գեղն և զեւ 144, 204,265, յայնմ գեղ զեւ զիւ 252, սակայն՝ ի գեղն և զեւ 15, ըստ Փիլոնի ձեռագրի, 1296՝ գեղ զեւիճ էջ 162 (հոգն. ուղղ.), ըստ Kateg. ի գեղս զեւս էջ 122 (հոգն. հայց.) և այլն: Կիլ. կի եղ ke'iy ձևը, ըստ Կարստի § 75-ի, գալիս է մի ինչ-որ հին հայ. գիւղ զիւ = գեղ զեւ ձևից: Համենայն դեպս Կարստի այն պնդումը, որ իբր ներգ. գեղ-ը զեւ միայն այն ժամանակ է նաև որպես սեռական գործածվել, երբ ուղղականի գիւղ զիւ ձևը գեղ զեւ է տվել, համաձայն փաստերի՝ հիմք չունի:

Էջ 162-ի կապակցությամբ՝

Դասական **անձամբ** anjamb (գործ. անձն-ի anjn) ձևի դիմաց կիլ. հայերենում **անձամբ** ahjom է մտել: Մնում է կարծել, որ «ա»-ն **մբ**-ից առաջ մթագնվել և «օ» է տվել, իսկ բառավերջում «բ»-ն սղվել է: Սակայն **ա**-ն սովորաբար «օ» օ չի տալիս (անգամ **մբ**-ից առաջ = կիլ. մպ), իսկ բառավերջի **մբ**-ն, դատելով **ամպ** amp «ամպ», **թամպ** t' amp «թամբ», հոգն.՝ **թամպիեր** t' amp'ier (Կարստ, էջ 170) ձևերով **մպ**-տք է տալիս և ոչ թե «մ» m: մպ-ի տք մի համարժեք գուգահեռ գոնե որևէ երկվանկ բառի վերջում համենայն դեպս բացակայում է: Այսպիսով, կիլ. **անձամբ**-ը anjom ձևը առայժմ պետք է մի ավելի հին ***անձամբ** anjaum ձևի՞ հանգեցնել, որպես կիլ. **անձամբ** ձևին գուգահեռ մի բարբառային ձև: Ես կարող էի այդ ***անձամբ**-ի *anjaum (< **անձն** anjn «անձ»-ն-հիմքի գոյական) բառավերջնային «մ»-ի m մեջ, սակայն, միայն գործիականի սղված բ-ի b = հնդեվր. bhi = հուն. փ ազդեցությունը տեսնել: Համենայն դեպս Կարստի տված բացատրությունը՝ դաս. **ամբ** -amb < ***ամ** amv = նախնական

հայ. **ան** anv, իսկ կիլ. -od -om < *-ամ aum = *-avm = *-amm = *amv = նախն. հայ. *anv ես գտնում եմ կամայական և հերքման կարիք չունեցող:

Էջ 185-ի կապակցությամբ՝

Նույնը վերաբերում է նաև **կանանի** kanani «կանայք» բառածևին, օր. Փաստոս, էջ 252, տող 5 և 8 ներքևից, 253, 3 և այլն:

Էջ 191-ի կապակցությամբ՝

Շնվի šnovi «շներ» հոգնակի ըստ Կարստի, համաձայն Wb.-ի 2, 486, պետք է որ դեռ Euseb.-ի Kirchengesch.-ում 9, 8 վկայակոչված լինի: Բերվող հաստատվածը կանգնած է Վենետիկի 1877 թ. հրատարակության էջ 691-ում, որտեղ, սակայն, երկու տեքստերն էլ հիմք և նորը, **զ-շունս-ն** z-šuns-n ձևն են ներկայացնում (ոչ զ-շնվի-ն z-šnovi-n):

Ինչպե՞ս կարողավ ձեռագրերը: Կարստի բացատրությունը **վի**-ով vi կազմվող հոգնակիի վերաբերյալ, որպես u-ով կազմվող = հնդեվր. **ծ** (*hmdm*, երկու erku «երկու» = հնդեվր. dvō) հին երկակի թվին՝ ամապատասխանում է, սակայն հազիվ թե հենարան անի, քանի որ բառավերջնային “ծ”-ն = հայ. «ու» u բոլոր երկվանկ և բազմավանկ բառերում, համաձայն ձայնավորների բառավերջնային օրենքների, պետք է սղվեր (*hmdm*. ութ ut՝ «ութ» = հնդեվր. ok’tō, սակայն՝ երկու erku, այսինքն՝ «ու»-ով, քանի որ նախկինում այն միավանկ է եղել!):

Եթե, սակայն, ի-ն i (< i + x) հանդես գար նախքան բառավերջնային օրենքների ազդեցությունը, ապա մենք պետք է **ութ**-ի ut՝ դիմաց *ութվի ut՝ vi ունենայինք, **երկու**-ի erku դիմաց՝ *երկվի erkvi:

Էջ 195-ի կապակցությամբ՝

Եղիշէի մոտ, էջ 19, 15 հանդիպում ենք **նախարարեան** naxararean: - Ինչո՞ւ պետք է *jjean-ը jian տար: **լիեալ**-ը lieal «եղած», հարակատար դերբայի օրինաչափ ձևը Նոր կտակ.-ում ZDMG 36, 125 (ինչպես նաև Euseb. Chronik 1, 59) հետագայում **լեալ** leal է սղվել: **մի-ես** mi-avs ձևից ստացվել է **միս** mius, որն, անշուշտ, հերթագայվում է **մես**-ի meus հետ:

Էջ 210-ի կապակցությամբ՝

Պաես-ի pahs հավելումը **պաեթ**-ի pahk՝ դիմաց, «*hmdm*. պր. pās, պիլ. pās «պահակ», աննպատակ է և այստեղ շփոթեցուցիչ: Քանի որ հենց հայ. **պաես**-ի pahs «ս»-ն s ոչ մի ընդհանրություն չունի պր. pās-ի s-ի հետ:

Էջ 234-ի կապակցությամբ՝

Ազուլիսի բարբառում so, do, no “hic, iste, ille” (հին հայ. **սա** sa, **դա** da, **նա** na, սեռ. **սո-րա** so-ra, **դո-րա** do-ra, **նո-րա** no-ra) դերանվանական ձևերի կողքին կանգնած են **հոկ**, **ձոկ**, **նոկ** ձևերը: Եթե **հոկ**-ը < so-k ձևից է գալիս (տե՛ս Կարստ, էջ 88), ապա այն չպետք է զուգադրվի ոչ հուն **օ-ի**, ոչ էլ **լաս**.

¹ **ե-րկու** c-rku // h.b. dvō = ե-րիս e-ris «երեք», h.b. trins Մեյն, MSL11, 394:

հից-ի (= *hoce) ձևերի հետ: Քանի որ հայ. so = հնդեվր. k'o, հուն. ó = հնդեվր. so:

Էջ 235-ի կապակցությամբ՝

Մեռականի **նարա** nara և այլն բառածևերի բացատրությունը, որպես **նորա** nora և այլն ձևերից եկող, ուղղ. հայց. **նա**-յի na ազդեցության տակ, ինձ **ավելի** պարզ և բնական է թվում, քան Կարստի արհեստական վարկածը:

Էջ 252-ի կապակցությամբ՝

Արդյո՞ք **հիմա**-ն hima (= պր. ima «այժմ», «հիմա») պետք է դիտել որպես նոր պարսկական փոխառություն: Եթե ոչ, ապա ի՞նչ **հիմք-ձևից** պետք է երկուն էլ ծագած լինեն:

Էջ 266-ի կապակցությամբ՝

Կիլիկյան **լուծեմ**-ը lucem (արտասանվում է **լուծեմ** lujem) հին հայ. **լուծա-նեմ**-ի lucanem դիմաց, երևան է գալիս դեռ «հետդասական ժամանակաշրջանում» Ներս. Լամբր., Կլիմաք. և Վարք հց., Ներսես Լամբրոնացին եղել է 12-րդ դ. կիլիկիացի մի հայ, հետևաբար նաև զարմանալի ոչինչ չկա, որ նրա գրավոր հայերենում երբեմն կիլիկյան ձևեր են երևան գալիս: “Ιωάννης Κλίμαξ”-ի “Leiter”-ի թարգմանության ժամանակաշրջանը անհայտ է: «Վարք հարանց»-ը ընկնում է 5-12-րդ դդ. միջև:

Էջ 301 և հաջորդների կապակցությամբ՝

Արևմտահայերենի սահմանականի **գու** gu = արևելահայ. **կու** ku- մասնիկը առաջին անգամ վկայակոչվում է 12-րդ դարում և հատուկ է ժամանակակից բոլոր բարբառներին, բացառությամբ Ազուլիսի, մինչդեռ հին հայերենում այն բացակայում է: Նրա ծագումն այսպիսով ընկնում է նախքան բաղաձայնների տեղաշարժը (9-10-րդ դ. ?):

Էջ 311-ի կապակցությամբ՝

Կրավորական և չեզոք սեռերի անկատարի 3-րդ դեմքը ավարտվում է -եր -եր կամ -իր -իր-ով, օր. **կոչեր** kočēr Փաստոս էջ 14, 8 կամ **կոչիր** kočir «կոչվում էր»): Կարստը -եր-ով -եր ձևը համարում է անալոգիայով կազմված մի ավելի նոր ձև, քանի որ -իր-ով -իր- ձևը նա համարում է ավելի հին և նախնական: Սակայն հայկական մատյաններում համեմայն դեպս -եր-ով **եր** ձևը ավելի վաղ է վկայակոչվել, քանի որ նա մենակ, ինչքան ինձ հայտնի է, հանդիպում է միայն Աստվածաշնչի թարգմանության մեջ (*hmdm*. չափազանց հաճախ կիրառվող ձևերը՝ **խօսեր** xausēr, **կոչեր** kočēr), մինչդեռ **իր**-ով **իր** ձևը այստեղ, իսկ ըստ Այտղենանի քերակ. էջ 67՝ «դասական» հեղինակների մոտ, բացակայում է! Ինչ վերաբերում է նախնականությանը, ապա **խաուսեր**

¹ Սակայն օր. Մովս. Խորենացու մոտ, էջ 17, 8 **ճաուիր** čairur, Փիլոնի մոտ, էջ 179 **ընդարձակիր** endarjakir eḍrúveto; Սեպտուի մոտ էջ 125 **տեսանիր** tesaniur, Դիոնիսոսի մոտ, էջ 8՝ **ասիր** asirur:

kausēi, **խաւսէիր** kausēir ձևերը զայիս են *խաւսիյի *xausiyi, *խաւսիյիր *xausiyir, իսկ **խաւսիր**-ը kausiur հնչյունական օրենքների համաձայն *xausiyr բառաձևից, ուստի և **խօսէր**-ը պետք է որ կազմված լինի **խօսէի** kausēi, **խօսէիր** kausēir ձևերի անալոգիայով: **-իյի**-ի iyi > էի օի անցման կապակցությամբ Կարստը էի-ով օի կազմվող անկատարի ձևից բացի որևէ այլ ապացույց չունի, **-իր**-ի iur > **իր** iyr անցման կապակցությամբ նա դիմում է այնպիսի ձևերի, ինչպես՝ **ալիր** aliur «այլուր», **աղբիր** ałbur «աղբուր», **եղբիր** ełbur «եղբուր», **արիւն** ariun «արյուն», **ձիւն** ĵiun «ձյուն», որոնք պետք է եկած լինեն *aliyr, * ałbiyr և այլն ձևերից¹: Թե որտեղից են զայիս եղած այս հիմք ձևերը, այս կապակցությամբ նա չի խոսում, չի էլ ժխտում մինչ այս գոյություն ունեցող զուգադրությունները՝ **ալիր** aliur, **ալեւր** aleur, սեռ. ալեր aler *հմմտ.* ἄλευρον; **աղբիր** ałbur, **աղբեւր** ałbeur, սեռ. աղբեր ałber *հմմտ.* հուն. φρέαρ (< *φρη-φap); **ձիւն** ĵiun, սեռ. **ձեան** jean // χιών (< g¹hiyōm), **սլոն** siun «այուն» *հմմտ.* κίων, որի պատճառով մենք ***ալիւր** ձևը նախադրում ենք ***aliyr**-ին: Սակայն այդ պատճառով էլ ես չեմ կարող Կարստի հետ համամիտ լինել: Այդ կապակցությամբ ես կուզենայի նշել, որ ա, ի և ու-ով կազմվող ներկայի հիմքերի չեզոք և կրավորական սեռերը ներգործականի² հետ նույնն են (աղամ, խօս-ի-մ, բող-ու-մ), նույնն է նաև ե-ով կազմվող ներկայի հիմքերի անկատարը (կոչէի կոչեի և այլն), հնագույն ժամանակներում՝ անորոշ դերբայը (կոչել, սեռ. կոչելոյ³ և այլն), նախկինում նաև պայմանականը (կոչիցիմ, նախկին *կոչիցեմ-ից կազմված էր նորաբանություն՝ որպես կրավորական = *կոչե-ից-եմ սահմանականի կոչիմ-ի նկատմամբ, *կոչիցեմ // կոչեմ բառաձևերի օրինակով)⁴: Նախկինում, այսպիսով, միայն ե-հիմքերի ներկայի կրավորականն է ձևով ներգործական-ից տարբերվում: Իսկ ինչպե՞ս են ստեղծվել **կոչիմ** և **խօսիմ** ձևերը (անորոշը՝ **կոչել**, **խօսել**): Արդյոք **խօսիմ**-ը և այլն չե՞ն պատկանում Հիրտի exēi- Basen (Ablaut, էջ 108 և հաջ.):

Էջ 317-ի կապակցությամբ՝

չո-ք-այ čo-k'-ay // ču = **երկ-ո-քիմ** erk-o-k' in // երկու erku հավասարումը հենց այն պատճառով է սխալ, որ «ք»-ն k' **երկոքիմ**, **երկոքեան** հոգնակիում

¹ Ընդհակառակը տե՛ս ներկայի եզակի 3-րդ դեմքը՝ **խաւսի** xausi < *խաւսիյ xausiy; հոգնակի 2-րդ դեմք՝ **խաւսիք** xausik' < *խաւսիյք xausiyk' :

² *Հմմտ.* դատիմ «դատում են» և «դատվում են» Մատթ. 7, 1, Լուկ. 6, 37, **խօսէր** «խոսում էր» Մատթ. 9, 18 և **խօսեացի** «պիտի պատմվի» Մատթ. 26, 13; **հերո** «քափում է» և «քափվում է» Մատթ. 26, 28, **բողոցու** «կրողին» Մարկ. 13, 34 և «բողոցու (= կրողին) գտուն իր» Մատթ. 24, 20 և այլն:

³ Եթե նախնական ձևը **կոչիլ** եղած լիներ, ապա սեռ. պետք է հնչեր ***կոչլոյ**, *հմմտ.* **բողլոյ**, **բողլով** բայից:

⁴ Համապատասխանաբար նաև **բողոցում** **բողում**-ի համար: Հակառակը՝ կրավորականը **իմանայցի** (Euseb, Chron. էջ 26) նոր է կազմված **իմանայցեմ** ներգործականի համար, որպես օրինակ ունենալով **կոչիցիմ** // **կոչիցեմ** զուգադրությունը:

բյան նշան է, *հմմտ.* սեռ. **երկոցուն** erkočun, **երկոցունց** erkočunč, հայց. **երկուքին** erkosin, **երկուքեան** erkosean և այլն:

Էջ 323-ի կապակցությամբ՝

Բավարար չի լուսաբանված *ek // *yeg // *e-yeg // **eyeg** ձևերի վրայով կիլ. **երեկ**-ը erek, քանի որ «y»-ի ձայնավորների միջև «y»-ի = ր անցման համար չկա որևէ անալոգիա:

Էջ 329-ի կապակցությամբ՝

Ինչու՞ պետք է կրավորականի կատարյալի առաջին դեմքի **այ** ay (կոչեցայ կոչեայ, **հանայ** hanay) վերջավորությունը պարզ «a»-ից ծագած լինի: Չէ՞ որ անկատարի և ներգործական սեռի 1-ին դեմքը, ինչպես նաև չեզոք սեռի կատարյալը որպես դիմային վերջավորություն միշտ «ի» ունեն՝ **կոչէի** կոչեի, **խօսէի** xosēi, **կոծեցի** koceči, **խօսեցայ** xausecay, **հանի** hani, **հանայ** hanay, **երկ** ełē: Ինչպես նաև կրավորականի կատարյալի հոգնակի 2-րդ դեմքում (**կոչեցայք** kočecaič') և «ա»-ի դիմաց «այ» պետք է կանգնի, ինչպես ա հիմքերի ներկայի հոգնակի 2-րդ դեմքում (**աղայք** ałaič'): Այս մի մեծ շփոթություն է: *Հմմտ.* իմ Armen. Stud. էջ 93:

Էջ 332-ի կապակցությամբ՝

Կարստը իր -ճիշտ - դիտողություններում՝ արված **հանգչիմ** hangčim = *հանգի-չ-իմ, կատարյալը՝ **հանգեայ** = *հանգի-այ¹ կապակցությամբ, լիովին համամիտ է Մեյեի հետ՝ Notes sur la conjugaison arménienne (Banasēr, II, 2) էջ 10, ուր, որպես ապացույց, բերվում են նաև **հանգի-ստ** hangi-st և հրամ. կատար. **հանգի-ր** hangi-r, հոգնակի՝ հանգերուք hangeruk' = *հանգի-արուք և պայմանակ. **հանգիցես**² hangičes: Ես, իմիջիայոց, նաև **ծանեայ** caneay բառաձևն են վերլուծել որպես ***ծանի-այ**-ից առաջացած, **ծանօք** canaut' < *ծանա-ուք cana-ut', իսկ **ծանի** cani = հնդեվր. g¹e-nē, **ծանա** cana ***ծեմա**- *cena-ի դիմաց = հնդեվր. g¹énə (Hirt, Ablaut §321), այսպիսով, ուրեմն, ես այն կարծիքն եմ հայտնել, որ այն դեպքերում, ինչպիսին են՝ **ծանեայ** caneay, **հանգեայ** hangeay, **քաքեայ** t'ak'eay և այլն, երկվանականի բառերի «ի»-ն պետք է որ հետ գնա դեպի հնդեվր. ē-ն: Եթե, այսպիսով, **հանգի-ստ**-ը hangi-st մի hangi- արմատից է զայիս, ուրեմն **քաքուստ**-ը t'ak'ust պետք է մի **քաքու**

¹ *Հմմտ.* **երդում** < *երդումն, իսկ կատարյալը **երդուայ** erdvay, Arm. Gramm. էջ 443, IF. Anz. 10, 45:

² Ըստ Մեյեի = *հանգի-իցես hangi-ices: Քանի որ «ի» վերջնավանկում սովորաբար միշտ **հարյուրավոր** դեպքերում զայիս է «t»-ից ē = հնդեվր. ei, oi, հնարավոր է նաև՝ **հանգիցես** hangičes և այլն հանգեցնել ***հանգեցես** hangēces-ի: Այդ պետք է, այսպիսով, որպես **հանգի-իցես**-ից hangi-ices, քե «հանգե-իցես»-ից hangē-ices առաջացած վերձանե՞լ, այդ «իցես»-ը dices = ***դիցես** dices < ***դիցես** diices քե՞ ***դիցես** dices մեկնաբանել. քե այդ պայմանականի կատարյալի ազդեցությունն է, ինչպես **երբիցես** ertices (ներկամ՝ երբայցես ertaices), **լուիցես** luices (ներկամ՝ **լուիցես** luices), **կերիցես** kerices (ներկամ՝ **ուսիցես** utices), **մեղիցես** melices (աղբիստ 1. **մեղայ** melay) և այլն:

ի՛ ak՝ օ արմատից գա, որը կարող է, հետ տարվել դեպի մի ավելի վաղեմի **քարո** ի՛ ak՝ օ ձևի: Հետևաբար պատկերը պետք է լինի այսպե՛ս՝ **քարխայ** < քարէ, **քարուստ** < ի՛ ak՝ օ ? : *Հմմտ.* հնդեվր. *gʷenē* // *gʷenō* Հիրտ, նշված աշխատությունը: Եթե, սակայն, Կարստը կիլ. **հանգաւ**-ը *hangav* ուզում է հին հայ. **հանգաւ**-ից դուրս բերել = *հանգիաւ, վկայակոչելով կիլ. հոկո *hoko* = հին հայ. **հոգոյ** *hogvoy* < **hogyoy* = **hogi-oy* (§182 a), ապա այդ, իհարկե, հավանության արժան չէ:

Այլ բացատրություններ Կարստը տվել է § 84-ի և էջ 126-ի (§ 84) կապակցությամբ: Համաձայն հնչյունական օրենքների՝ մենք ըստ էջ 70-ի և հաջորդների պետք է սպասեինք՝ **հանգէ** *hamgē*, **հանգիեր** *hangʷi-er*, **հանգիւ** *hangʷev* և այլն: Սակայն քանի որ նրանց դիմաց հանդես է գալիս **հանգայ** *hangay*, **հանգար** *hangar*, **հանգաւ** *hangav*, թերևս պետք է ենթադրել, որ նրանք նորաբանություններ են, ըստ կատարյալի մնացած ձևերի, ինչպիսիք են՝ **կռայ** *kēd-ay*, **իչայ** *ič-ay*, **դեսայ** *des-ay* և այլ ձևերը:

Էջ 335-ի ծմբ-ան կապակցությամբ՝

Ես ենթադրում եմ, որ նախ **գիտացի** *gitaci* (**գիտեմ** *gitem* բառաձևի կատարյալը) ձևի դիմաց մի **գիտանամ** *gitanam* “*coeo*” ներկա է կազմվել (*հմմտ.* **լուացի** *lvači* // **լուանամ** *lvanam*): Համեմայն դեպս **«գիտացի»**-ն մույնքան քիչ հնարավոր է համարում մի ինչ-որ **գիտանամ* *gitanam* ձևի նախադրումը, ինչքան **ասացի**-ն *asaci* ինչ-որ մի ***ասանամ** *asanam*:

Էջ 342-ի կապակցությամբ՝

«ի»ով կազմվող ներկաները իրենց անորոշ դերբայը Նոր կտակ. (բացի ավելի ուշ շրջանի «Յայտնութիւն»-ից, ZDMG. 36, 126) միշտ -ել-ով են կազմում, մույնը -իմ կարծիքով- (Հին կտակ.-ում, ինչպես նաև ընդհանրապես հին մատենագիրների մոտ): Ավելի ուշ կրավորականը դառնում է **բերիմ** // **բերել**, ըստ **բերեմ**-ի // **բերել**, **աղամ** // **աղալ**, **թողում** // **թողուլ** բառաձևերի օրինակի, որոնք ձևափոխվել են **բերիմ** // **բերել**-ի օրինակով, սակայն թեքական հոլովները հետագայում ևս շարունակում են պահպանել -ելը *elo*-ով կազմվող հին հիմքը (**բերիլ**, սեռականը՝ բերելոյ, գործ. բերելով): Նույնիսկ *Assises Ant-*ի կիլիկյան հայերենում դեռ հանդիպում են՝ **արբել**, **արբիմ** ձևի համար, **լիմել** // **լիմիմ** և այլն: (Կարստ, էջ 343), և միայն- վի-ով (-ուի, -ի) *vi* կազմվող կրավորականները այստեղ իրենց անորոշ դերբայը միայն -վիլ *vil* վերջածանցով են կազմում (**վջարվիլ** *vjarvil* // *vjarvim*-ի համար). այս ժամանակագրության վրա հենվող կարծիքին Կարստը հակադրում է մեկ ուրիշը՝ «ի»-հիմքերն իրենց անորոշը նախնապես կազմել են «-իլ»-ով, որը թեքական հոլովներում -ել *el* է տալիս (հակառակ հայերենի բոլոր լեզվական օրենքներին, որոնք «-ել»-ի փոխարեն «վ» 1 պետք է պահանջեին), դասական, այսինքն՝ հնագույն գրականությունը լիովին անտեսում է այս նախնական

անորոշը և նրա դիմաց, այն բանից հետո, երբ անկատարի (որպես ավելի ուշ վկայակոչված) «-իւր»-ով -*iur* կազմված ձևը դուրս մղվեց «ավելի ուշ շրջանի -եր անալոգիկ ձևով կազմված նորաբանությամբ» (իրականում ավելի վաղ վկայակոչված), նրա դիմաց -ել-ով կազմվող անորոշն է դնում (չնայած «-իլ»-ը պետք է որ հենարան ունենար ներկայի «-իմ»-ում և այլն), սակայն «-իլ»-ով անորոշը դեռ հազվադեպ էր կիրառում գտնում որոշակի «ժողովրդախոսակցական արտասանություն ունեցող» հին հեղինակների մոտ, որպեսզի ավելի ուշ կիլ. հայերենում վի-ով կրավորականը կիրառում ստանար: Մրանով Կարստը, իմ կարծիքով, բոլոր փաստերը գլխիվայր է դրել, շարունակ ենթադրելով, որ իմ ժամանակագրությունը ճիշտ է:

Էջ 373-ի ծանոթության կապակցությամբ՝

Մի շատ խիզախ պնդում է այն դրույթը, թե «եթե «չ»-ն («ոչ») միայն հազվադեպ է վաղ դասական ժամանակաշրջանում հանդիպում¹, ապա այն միշտ հանդիպում էր ժողովրդախոսակցական արտասանության մեջ և այդ պատճառով չի կարելի այն դիտել որպես բնիկ դասական», Նոր կտակարանը չէ՞ որ, անշուշտ, վաղ դասական է, և այստեղ «չ»-ն (-ոչ օժ-ի կողքին) առատորեն հանդիպում է, ես կարող եմ միայն Մատթ.-ի մոտ 20 անգամ նշել: Կամ՝ Աստվածաշնչի թարգմանությունն էլ է ժողովրդախոսակցական արտասանություն?: Այդ դեպքում պետք է որ առհասարակ տարբերություն չլիներ ժողովրդախոսակցական և դասական լեզուների միջև, մի եզրակացություն, որի դեմ ոչ ոք այնքան առարկություններ չէր համարձակվի բերել, ինչքան Կարստը ինքը:

Էջ 388-ի կապակցությամբ՝

Դասական հայերենում **եղանիմ** *elanim* ներկան այլևս ճիշտ չէ, թե՞ գործածական չէ: Ավետարաններին հայտնի են միայն կատարյալի հիմք ձևերը (ինչպես՝ **եղել** *elev* «եղավ», **եղիցի** *elici* «կկատարվի»), մույնը նաև կիլ. հայերենում:

Էջ 401-ի կապակցությամբ կիլ. հայերենում հատուկ հարաբերական կառուցվածքները՝ հարաբերական մասնիկ + ցուցական, հանդիպում են դեռ հին հայ. մատենագրական գործերում, նաև այնպիսիները, որոնք ասորերենից չեն թարգմանվում, *հմմտ.* Փաւստոս էջ 215՝ «մի մարդու, որից (զ-որմէ *z-ormē*) բոլորն էին կախված (զ-մմանէ *z-mmanē* «նրանից»): Էջ 218 «նույնիսկ նրանց, որոնց (զ-որս *z-ors*) չէր ճանաչում (զ-նոսա *z-nosa* «նրանց»); 223 որ -այլ ինչ կերակուր չէր ճաշակել նոցա = որ - ուրիշ կերակուր չէին կերել և այլն: Ես այս դեպքում չեմ կարող որևէ «սեմիտիզմ» գտնել, քանի որ Փաւստոսը այն ասորերենից չի թարգմանել:

Ստորադրուգ i E.

Հ. Հյուբշման

¹ *Հմմտ.* *չ-ժազէ* *č-cagē* «չի լուսավորում», *չ-իմանամ* *č-imanam* «չգիտեմ», «չեմ իմանում», *չ-զգամ* *č-zgan* «չեմ նկատում», «չեմ զգում» Եղիշէ, էջ 8:

Գասական հայերենի համեմատական քերականության ուրվագիծ¹

Երբ Ա. Մեյեն¹ համեմատական և հայերենի քերականության Ֆրանսիայի ներկայացուցիչն է ձեռնարկում կազմել հայերենի քերականության լեզվաբանական առումով մի ակնարկ, ապա նրանից սպասվում է, որ նա մի ինչ-որ առանձնահատուկ բան կստեղծի: Այս սպասումն ունենալով՝ ընթերցողը նըշված էսքիզը կարողալիս չի հիասթափվի. փոքրիկ գրքուկը շատ սեղմ շարադրմամբ պարունակում է ստուգաբանությունից բացի այն ամենը, ինչը մենք լեզվաբանական տեսանկյունից գիտենք հայերենի մասին, այն եզրափակում է մինչ այս եղած ուսումնասիրությունները և հիմք է դնում այս ասպարեզում հետագա ուսումնասիրությունների համար: Հողվածագիրը հայտարարում է, որ ինքը հիմնականում լիովին համաձայն է գրքի բովանդակության, շարադրվող նյութի և մեթոդի հետ: Միայն մի քանի առանձին հարցերի մասին այստեղ կամ այնտեղ նա այլ կերպ է դատում: Սակայն հարկ է պարզել, թե ո՞ւմ տեսանկյունն է ճիշտ: Այնտեղ, որտեղ խոսքը վերաբերում է մաքուր վարկածներին, ինչպես, օրինակ՝ հոլովման և խոնարհման հարցերի հետ կապված, հեղինակն ինքն է կասկած հայտնում իր բացատրությունների ճշտության աստիճանի կապակցությամբ: Այսպիսով, այստեղ միայն քիչ դիտողությունների տեղ է մնում:

Էջ 3- Եթե *eay*-ը անշեշտ վանկում ձայնավորից առաջ **e** է տալիս (*Hreayi* = *Hreyi* = *Hrei*), ապա չէ՞ որ այն բաղաձայներից առաջ *ey* = *e*-ի վրայով *i* պետք է տար, մինչդեռ այն **e** է տալիս՝ *keçem* (< *keaiçem*): Գուցե այն գտնվել է կատարյալ՝ *keçi*-ի պայմ. *keçiç*-ի և այլնի ազդեցությամբ՝ տակ: Թե՞ կա ևս մեկ օրինակ բաղաձայններից առաջ *e*-ի անցման:

Էջ 8 *Tαρωνίτις* դժվար թե ճիշտ ենթադրություն է Ստրաբոնի մոտ վկայակոչվող *Tαμωνίτις*-ի համար, *Strabo* c. 528:

Էջ 10 Հունական *στιβάρδος*-ի «ամուր, ուժեղ» *β*-ն չէ՞ որ հավանաբար առաջացել է *g*-ից (լիտվ. *stingau*) «հաստանալ» (գիրանալ), ուստի և *στειβ*-ն պետք է հայ. *stēp*-ից «հաճախ» անջատել, սնս. *gáuh*, սեռ. *gaváh?*, բայց չէ՞ որ նրա սեռական հոլովը հնչում է *góh* (*góš*):

Էջ 11- Հայ. *anjuk* (սլավ. *azukŭ*) բառի *k*-ն թերևս պետք է որ նախն. *g*-ից բխած լինի: Սակայն, եթե անգամ, ինչպես Մեյեն է ուզում, համարենք, որ *k*-ն հայերենում ձայնավորներից հետո *kh* է տվել, *ko* վերջածանցի *k*-ն թերևս այլ կերպ պետք է դիտվի, ինչպես այն, օրինակ, պարսկերենում է այլ կերպ քննարկվում (տե՛ս *Meillet*, *Pet. Pers. Stud.* 244 և հաջ.), *hmn*. հայ. *-ak*, *-ik* վերջածանցները:

Հայ. *sksanim*-ը «սկսում են» < *skisanim* թերևս բխում է *skins-ani-m*-ից, քանի որ միջձայնավորային *s*-ն միայն *k*'-ից կամ *ns*-ից կարող է բխած լինել:

Էջ 28 Ես շարունակում եմ *šun*-ը համադրել հուն. *κίον*, սնս. *čvā* ձևերի հետ և հենց այդ պատճառով էլ հայ. *skund*-ը «փոքրիկ շուն, շնիկ» անջատում եմ *κίον*-ից և այլն:

Էջ 50 - *açi* վերջածանցը *giułaci* բառի մեջ (որտե՞ղ է հանդիպում այս բառը հին հայերենում) համապատասխանաբար պետք է վերծանել՝ ելնելով *askiyo*-ից: Սակայն ինչու՞ է այդ վերջածանցը հենց *a* -հիմքերի մոտ ձևավորվել:

Էջ 51 - *srbazan* բառը հեղինակը բացատրում է որպես *surb+zan*, ոչ *azn* բաղադրիչով, քանի որ այն սովորաբար *srbazn* (*hmn*. *thagavorazn*, *haikazn*, *hamazn* և այլն) պետք է հնչի, տե՛ս *Arm. Gramm.* I, 148-149: *-uthiun* = լատ. *-tiōn* (*natio*, *nationis*, ումբր. *natine*):

Էջ 55 *art* «արտ» (< **arc*) = հուն. *ἀργός*:

Էջ 78 *injem* «ջնջում են» = *θείνω* «հարվածում են» (*hmn*. հայ. *ganem*):

Էջ 79 *thakhçim* «քաքնվում են» = լատ. *taceo*, ես ոչ մի դեպքում ճիշտ չեմ համարում, մասամբ ձևի, մասամբ էլ իմաստի պատճառով:

Էջ 85 Կտտարյալի կազմության հետ կապված.

mna-çi mna-m-ից և այլն, հեղինակը համեմատում է հունական այնպիսի ձևերի հետ, ինչպես՝ *φάσκον*, *φεύγεσκον* և այլն, որտեղ Բրուզմանը I XIII, 267 և հաջ., տարբերակում է դերբայներից կազմված բարդություններ՝ *ἔσκον* և այլն: Արդյոք հայերենի կատարյալը նույն ձևով պետք է՞ ծագած լինի:

Էջ 95 Անկատարի 3-րդ դեմքը *Med. Pass.* (*beriu*) պետք է դարձած լինի: Տե՛ս *JF.* XII *Anz.* 60:

Ինչքան գրախոսողին հայտնի է, հայերենում կա պայմանական անկատար, այն հանդիպում է միայն այսպես կոչված *Jacob von Nisibis*-ի բարգմանության մեջ (*Sermones*, *Rom* 1756), օր. **թէ դնիցէին** “*ut ponerentur*”:

Էջ 21 զի տացէր “*ut daret*”:

Էջ 22, 38 զի փրկիցէր *zi phrkicēr* “*ut salvaret*”:

Էջ 31, էջ 99 լեալ դերբայի ավելի հին ձևը լեալ է *ZDMG.* 36, 125, Եստերնու, Զրոնիկոն, 1818, I, էջ 59:

¹ *Meillet A.*, *Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique.* Vienne, 1903 des *PP. Mékhitharistes* (XX, 116 S. Gr. 8.) *Fres.* 6.

Հայ. գուշակ gušak

Դարեհ II-ի (423-404 Քրիստոսից առաջ) ժամանակաշրջանի մի պարսկական պաշտոնյայի արամեերեն գրած մի զեկուցագրում մի քանի պարսկական բառեր են հանդիպում, այդ թվում նաև մի քանի անուններ, որոնք Օյտինգերը ճիշտ է հասկացել և մի հողվածում¹ մեկնաբանել է: Բայց քանի որ նրանք հայագետի համար որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում, քող ինձ թույլ տրվի դրանք այստեղ հակիրճ քննարկել: Այդ բառերն են՝

1) **Darius** անունը այնպիսի բառերում, ինչպես արամ. **bšnt XIV dryuhsš mlka**. Դարեհ արքայի թագավորության 14-րդ տարում: Նույն հաջողությամբ այստեղ կարելի է նաև կարդալ՝ *Dārayavahauš* = *Dārayavahōš*, ինչպես նաև *Dārayavahuš*, քանի որ *hū*-ի դիմաց *hu*-ի լրիվ գրությունը (*hō*, *hū*-ի փոխարեն), վերստին հանդիպում է *duškrta* բառում: Առաջին դեպքում թերևս հին պարսկ. սեռականի ձևն է հանդիպում՝ *Dārayavahuš*, և հասկանալի է դառնում, թե ինչու է անունն առանց արամեականի սեռական հոլովի *նշանի* (*zī* կամ *l*), որի բացակայությունը այստեղ՝ էջ 7-ում, Օյտինգերի ուշադրությունից վրիպել է, մյուս դեպքում *Dārayavahuš*-ը հին պարսկերենի ուղղականի ձևն է, որ հանդիպում է սեպագիր արձանագրություններում *Dārayavauš* ձևով, սակայն թերևս *Dārayavahuš* (*h-nl*) էր արտասանվում, տե՛ս *Bartholomae, Vorgeschichte*, էջ 160: Զանի որ արդեն Դարեհ II-ի անմիջական հետնորդը՝ *Artaxerxes Mnemon*-ը (404-358) իր արձանագրության մեջ *Dārayavahauš* սեռականի հին ձևը համանմանությամբ փոխարինել է *Dārayavaušahyā*-ի և այն օգտագործել է ուղղական հոլովի փոխարեն՝ *Dārayavauš*, ուստի և կարելի է ենթադրել, որ Դարեհ II-ի ժամանակաշրջանում նախնական սեռականը արդեն գործածությունից դուրս է եկել, հետևաբար մեր շարադրման մեջ պետք է կարդալ *Dārayavahuš*: Նկատի պետք է ունենալ, որ հին պրս. *h-n*, բացի սեպագիր արձանագրություններից, պահպանվել է նաև հայերենում՝ *Dareh* (տե՛ս իմ *Armen. Gram.*, էջ 36), վերջինս թերևս գալիս է պահլավերենի **Dārēh* ձևից, որը **Dārēvah*-ի վրայով վեր է ածվել *Dārayavah-uš*:

2) **Aršam** անունը հանդիպում է արամ. *mran aršm* բառերում «մեր տեր Արշամ» = հայրս. *Aršāma*-ի մասին տե՛ս Մովս. Խորենացի էջ 97 և հաջ. = Մտերուս 10, որը ասորերեն *Ukkāmā*-ի աղավաղված ձևն է, տե՛ս *Justi, Namenbuch* էջ 29, իմ *Armen. Gram.* էջ 288: Հայերենում *Aršam*-ը վերստին հանդիպում է *Arsamosata* «Արշամի ուրախությունը» (*Armen. Gram.* էջ 24) քաղաքի անվան մեջ, ինչպես նաև Տուրուբերան աշխ.-ի *Aršamunik*՝ գավառի անվան:

3) **duškert** անունը **mlka znh duškta** “*regem hunc maleficum*”, *hūmūn*. սնս.

duškrt «չարագործ», **duškrtam** «չարագործություն», սվեստ. *duškərətā* vd. 21, 6? հայերեն մի **džkert* բառ չի պահպանվել:

4) **prtdk** A4-ում պետք է *prvrđk* կարդալ (Դ-ի դիմաց Բ), համաձայն Նյուդեբերի դիտողությունների *ZDMG* 46, 139 և 326, *Armen. Gram.* էջ 184 = պիլ. *fravartak* «հրովարտակ, նամակ» (*Brief, Schreiben*), հայ. *hrovartak* «թագավորական նամակ, գրություն, հրամանագիր», վրացերենը (փոխառություն հայերենից) *roartagi* «թագավորական ձեռագիր» *Tchoubinof*, էջ 413: Հին պարսկ. հիմք ձևը եղել է **fravartaka*- և վերաբերում է սնս. *vart* «զորվել, պտտվել, անցնել», *vrttá*- «ողորկ, կլոր», պիլ. *vartišn* «պտույտ, ոլորում», պրս. *gardam* «պտտվում են», *navardam* (*nivardam*), «ոլորում են նամակը, գորգը» և այլն (*v. Stackelberg WZKM XVII, 55*) և այլն, նախնական իմաստը, այդպիսով, եղել է «զլանիկ, ճախարակ»: Հմմտ. սնս. *pravarta*- «պճնանքի կլոր առարկա», «ականջօղ», *pravartaka* - «հնարքով», «ճիգ գործադրելով» մեկ այլ՝ փոփոխական իմաստով:

5) **azd** *y'bd* “*certius factum est*” B 3-4 = պիլ. *azd mat* «նրան լուր տրվեց», հայ. *azd ešev* «ազդարարվեց», *azd ašnem* «ազդարարում են» գոյական անունից կազմված բայերը *azd-em* «ազդարարում են» (լուր են տալիս): *Armen. Gram.* էջ 92:

6) **hndiz** “*circumdati*”? B 2 = հայրս. * *handaiza*-?

7) **guškia**- այնպիսի ձևերում, ինչպես՝ *dinia* = *dayānāyē* «դատավոր», *tiftia* = *tiftāyē* Դ-անիլ է 2,3? և *guškia* = *gōškāyē*, մի հայրս. * *gaušaka* -ի հոգնակին, որը Օյտինգերը համենատուն է հայրս. *gauša*- «ականջ» հետ և միանգամայն արդարացի թարգմանում է՝ “*écouteur = ὠτακονοστής*” «ականջ դնող, լրտեսող, գաղտնի ոստիկան»: Այս՝ Քրիստոսից առաջ 5-րդ դ. վկայակոչված հինպարսկական *gošak(a)*- բառը պահլավերեն է մտել որպես *gōšak* և հայերի կողմից փոխ է առնվել որպես *gōšak*, որը, համաձայն հին հայերենի հնչյունական օրենքների, պետք է *gušak* դառնար: Այն առկա է և *նշանակում* է «մեկը, որը որևէ բան է հայտարարում» Ա կորնթ. 10,28 և այլն, ածանցված *gušakem* (եզ. 1 դեմք) *նշանակում* է «ազդարարել», «լուր տալ», «գուշակել» Դուկ. 20, 37, Յովհ. 11, 56 և այլն:

Այն վերաբերում է զենդ. *gūš* բառին «լսել, ականջ դնել», հրամայականը՝ *gūšahvā* «լուր», բելուջ. *gōšay* «լսել», մայրս. *niyōšay*, «լսել, ականջ դնել», հայ. *zgoiš* *linim* «զգույշ լինել, զգույշ են», այս բառարմատից հնչյ. **gheus* կազմվել է հայրսկ. **gaušaka* բառը -*a-ka* վերջածանցի միջոցով և նախնական իմաստով *նշանակում* է «ականջ դնել, ունկնդրել»:

azd-ի ձևից ելնելով, որը *Darius* I-ի արձանագրությունների մեջ որպես *azdā* «ազդ», «լուր» է հնչում, կարելի է դատել, որ Քրիստոսից առաջ 400 թ. բառավերջի *ā* հնչյունը, բնականաբար նաև *ā*-ն հին պարսկերենում արդեն սղված

¹ Notice sur un papyrus égypto-araméen de la bibliothèque impériale de Strasbourg pur M. J. Euting.

են, մինչդեռ բառավերջի -uš-ը (Dārayavahuš) դեռ պահպանվում է, ինչպես նաև -iš-ը: Հայերենի gušak-ի տիպի փոխառությունները քերականական պատճառներով չպետք է վերագրվեն դեռ Արշակունիների ժամանակաշրջանին, այլ կարող են հետ գնալ մինչև Արեւմտեան ժամանակաշրջան:

Հայկական

1. Բառակազմային z-ն հայերենում¹

Հայերենում z-ով սկսվող արմատական բառերը² բաժանվում են երեք կարգի՝ ա) փոխառությունների, բ) z-ով կազմված բառերի և գ) բառերի, որոնք ծագումով և կազմությամբ մութ են:

Ա) Փոխառություններ: Որպես այդպիսիք՝ մինչ այս ճանաչվել են՝

1) Պարսկական փոխառություններ - 1) **zambīst**, **zambīst** «զամբյուղ» = պրս. *zambīst*, *zambīr*, 2) **zan** «կերպ, ձև, տեսակ» այնպիսի բարդություններում, ինչպես՝ **bazm-a-zan**, **zan-a-zan**, «բազմազան, գունազան», **hi-zan**, «ինչպես» և այլն (AGr.³ 148) = հայր. *zana-* օր. *paruzana* և այլն: 3) **zangak** «զանգակ, զանգ», **zangik** «զեզվակ» պրս. *zang* «զանգ», 4) **zangapan** «զանգապան» = հայր. **zangōpāna-*, 5) **zandik** «մանիքեական» = պրս. *zandī*, *zandīk*, 6) **zarīk** «մկնդեղ, զանդիկ»⁴, < մպրս. **zarnīk* = պրս., արաբ. *zarnīx*, *zarnīq*, ասոր. *zarnīka*, 7) **zainavuxt** «մետաքսահյուս կերպաս», *τροιχαπτον* Եզեկ. 16, 13, այսինքն՝ «ոսկեհյուս», պրս. *zarr* «ոսկի» և *bāft* «հյուսված» բառերի համեմատությամբ, 8) **zarkaš** «ոսկեթելով ասեղնագործված» (մեկ անգամ Վարդան սղ.) = պրս. *zarkaš* «*pannus filis aureis textus*» վրաց. *zarkaši*, «*étouffe de soie brochée d'or*» Tchoubinoff Wtb. 206, *hūmūn*. N. pr. *Zarkaši Justī Namenb.* 383, 9) **zartagoīn** «ներկելու համար ծառայող մի դեղին ծաղիկ» կամ՝ *Crocus* (միայն Բժշկորն.-ում) = պիլ. **zartgōn* «դեղնագույն», 10) **zartaxoir** (միայն Մովս. Խոր. 58) մի ոչ հաստատ բառ, հնարավոր է, որ այն պիլ. *zart* «դեղին» բառի հետ է կապվում, 11) **zean** «վնաս» = պրս. *ziyān*, զենդ. *zyāna* «վնաս», 12) **zēn** «զենք» = պիլ. *zēn*, զենդ. *zāēna-* «զենք», 13) **zmruxt** «զմրուխտ» < **zmruxt* = պրս. *zumurrud*, հուն. *ζμάραγδος*, վրաց. *zurmuxti* MSL 10,15,

¹ Հմմտ. Meillet, MSL 9, 53-54:

² Ածանցված բառերին եւ անդրադարձել են միայն այնտեղ, որտեղ եւ արժանի են գտել:

³ AGr-ով եւ նշում են իմ «*Armenische Grammatik I*» Leipzig, 1897, այլ կրճատումների կապակցությամբ տե՛ս AGr. 3-8:

⁴ Քանի որ դեռ Արիստոտելն է նշում (*ἀρκενικόν*), որ այդ փոխառություն է պարսկերենից (Schrader Realexikon), ապա պետք է, որ պարսկական մի ինչ-որ **zarnīk* (AGr. 149) նախորդած լինի Արեւմտեան ժամանակաշրջանին: Որ այս պարսկական բառը փոխառություն է հունարենից, ինչպես այդ ենթադրվում է WZKM. 10, 276-ում, անհավանական է:

նուս. *izumrudū*, 14) **zōdan** «բանտ» = պրս. *zindān*, մպրս. *zēndān* (մանդ. *bēθ zainā* WZKM. 16,11), 15) **zoh** «զոհ» < **zoh* = պիլ. *zōhr*, զենդ. *zaoθrā-*, 16) **zur** «իզուր, սուտ, անօգուտ» = պրս. *zūr* «սուտ», պիլ. *zūr*, հայրս. *zūra-* «անիրավություն», արաբ. փոխառություն *zūr* «խորամանկություն», «խաբեություն», 17) **zrah-k'** «զրահ» = պրս. *zirih* պազ. *zreh*, զենդ. *zrāda-*, 18) **zaur** «զորք», այստեղից էլ **zauravar** «զորավար», **zauravor** «զորեղ, զորավոր», **zaurut'um** «զորություն, ուժ», **hzaur** «հզոր», պրս. մպրս. *zōr* «զորություն, ուժ», զենդ. *zāvareθ* (*zavarēča*) «ուժ, զորություն», *hūmūn*. այս բառերի կապակցությամբ AGr. 148-152: Այնուհետև՝ ավելի ուշ շրջանի փոխառյալ և օտարազգի բառերը պարսկերենից և արաբերենից: 19) **zambur** «կրետ, իշամեղու» Վստկ. = պրս. արաբ. *zambūr*, 20) **zanab** «վիշապի պոչ» (համաստեղություն) Վարդան = արաբ. *ḏanab*, 21) **zāfran**, **zafran**, **zavhāran** «զրբուս» Վարդան ծն., Մխ. Հեր., Յայսմ. = արաբ. պրս. *zāfarān* AGr. 279, ծնբ., 22) **zil** «զիլ» Երզնկ. = պրս. *zīr*, 23) **zīk** «եզր», «քրանցք» Վարդան = արաբ. *zīq*, 24) **zōjil** «շոթա» Վարդ հարանց = պրս. *zanjīr*, *zinjīr*, 25) **zohal** «Մատուրն», **zohray** «Վեներա» Վարդան աշխ. = արաբ. *zuḥal*, *zuhra*, 26) **zumar** «զոտի» Ոսկ. գծ. = արաբ. պրս. *zunnār*, հուն. *ζωνάριον*, 27) **zurapθ** «ընձուղտ» Մխ. Ասոր. = արաբ. *zurāfa*, 28) **zrevand** «սղանգ բույսը» Մխ. Հերացի = պրս. *zarāvand* «սղանգ» Vullers, *zirāvand* Abu Muwaffaq էջ 139, բարգանաված է Achundov-ի կողմից, էջ 77, Brockelmann, Ասոր. բառարան 99, 29) **zrišk** (պրս.) = պրս. *zir-išk* «ծոր, կոծոխուր», *hūmūn*. AGr. 264-265:

II) Ասորական փոխառություններ - 30) **zoig-k'** «զույգ», **zoig** «նույն, նման, հավասար», **zugem** «միացնել, կցել» = ասոր. *zauḡā* < հուն. *ζεύγος*, 31) **zopsy** «մշտիկ» = ասոր. *zōpā*, հուն. *ὑσσωπος*, 32) **zvarak** «արջառ» = ասոր. *ezwarḡā* (որտեղի՞ց է սերվում), *hūmūn*. AGr. 303:

III) Հունական փոխառություններ - 33) **zēpiut**, **zēpiuros** «զեփյուտ» (արևմտյան քամի) = *ζέφυρος*, 34) **zmelin**, **zmilin** «զրչախատ» = հուն. *σμιλιον*, 35) **zmnitean k'ar** «հղկաքար» = հուն. *σμοριτης λιθος*, 36) **zodiakos** «կենդանակերպների կամարը» = հուն. *ζωδιακός*, 37) **zom** «նավակամուրջ» = հուն. *ζεύγμα*,

IV) Ամիսանոթ ծագման բառեր - 38) **zmuīs**, սեռ. *zmrsoy* «զմուս», երկու այլ ձևերի կողքին՝ **zmuīn** և **zmuī** = հուն. *σμός* = *μύρβα*, եբր. *mōr*, արաբ. պրս. *murr* և այլն, *hūmūn*. AGr. 393:

Բ) z մասնիկով բառեր՝

z մասնիկը հանդիպում է որպես՝ 1) որոշյալ հոդ հայցական հոլովում՝ հուն. *τόν*, *τήν*, *τό*, հոգնակի *τούς*, *τάς*, *τά* մասնիկների համապատասխանությամբ, օր. Մարկ. 1,16-19 (նրանք զցել էին) «ուռկանները» *urkans* (ծովը և թողնելով)

¹ Սակայն այն երբեք նախդիրներից հետո չի հանդիպում:

«ուռկանները» z urkans-n (և մինչ նրանք) «ուռկանները» z urkans (կարգի էին բերում), նաև առանց գոյականի՝ Մատթ. 22, 21՝ tuk՝ z kaiser kaiser «սովեթ կայսրինը՝ կայսեր» (τα Καίσαρος Καίσαρι, Գուլ. 16, 12՝ z jern (= əz jer-ən) = «ձերը», կամ գոյականից անջատ օր. Գուլ. 4, 17՝ “etum nma girs z Esayay” «նրան սովեցին Եսայի (մարգարեի) գիրքը» բառացիորեն «գիրքը այս Եսայիի» կամ կրկնակի ձևով տրված, օր. Յովհ. 6, 42՝ zoroy mek՝ gitemk՝ z hair “οὐ ἦωεις οἰδαμεντὸν πατέρᾱ”: Ըստ որում z-ն որոշյալ հոդի իմաստ չունի, երբ այն օգտագործվում է ժամանակ ցույց տվող բառի հետ¹ («ինչքան ժամանակ» հարցի դեպքում): Օր. Մատթ. 12, 40՝ z eris tivs ev zeris gišers «երեք օր և երեք գիշեր» (Յովհանն էդել է կետի փորում), ինչպես նաև համեմատությունների ժամանակ (k'an «քան», ibrev «իբրև» բառերից հետո), օր. Մատթ. 17, 19՝ havats k'an z hat mananxoy (եթե մանանեխի հատիկի չափ հավատ ունենաք (πίστιν ὡς κόκκον σινάπεως): Այդ նույն z-ն կանգնում է նաև որպես նախադրություն՝ zhet «հետևից», օր. Մատթ. 4, 20՝ gnaçin zhet nora «զնացին նրա հետևից», Մատթ. 8, 10՝ or zhetn ert'ayin «որոնք հետևում էին», *hմմտ.* het «հետք», «ոտնահետք», AGr. 466, այնուհետև՝ zkni «հետևից» բառի մեջ, օր. Մատթ. 16, 24՝ zkni im gal «իմ հետևից գալ», Մատթ. 21, 9՝ or arajin ev zkni ert'ayin «որոնք առջևից և հետևից էին գնում», *hմմտ.* kin-k՝ կամ kni-k՝ otic nora Յովք 18, 13, հուն. κλώνες ποδῶν ըստ բառարանի «ոտքի ներբաններ», այնուհետև մակբայներում և մակբայաբար կիրառվող խոսքի մասերում, ինչպես՝ zarajinn «առաջին անգամ», «սկզբում», *hմմտ.* arajin-n «առաջինը» zardis «այժմ», *hմմտ.* ardi «արդի», zert՝ «ինչպես», zor aurinak «զոր օրինակ» = «ինչպես» Մատթ. 23, 37, Գործ. 1, 11 և այլն (ըստ հունարենի δν τρόπον), վերջապես՝ zi «ի՞նչ» (հուն. τι), ուղղ. և հայց.², նախնական հայց. < հարցական դերանուններից i «ի՞նչ» AGr. 450, ինչպես՝ zinç «ի՞նչ» (տի), ուղղ. և հայց., նախնական inç «ինչ-որ մի բան, որևէ բան», հոգն. «ուներցվածք» (հայց. zinçs iur «իր ուներցվածքը» Մատթ. 25, 14, սեռ. թե՛ յուրօք, Մատթ. 24, 47 և այլն), սակայն նաև հարցնելով՝ ar inç «ինչու՞ համար», հուն. πρὸς τι (անուղղակի հարցական նախադասության մեջ, Յովհ. 13, 28) *ar zinç-ի փոխարեն (բանի որ z-ն երբեք նախդիրներից հետո չի կանգնում): z-մասնիկը հանդիպում է 2) որպես նախդիր և այն է գործիականում՝ ա) Գործիական հոլովի հետ «չուրջ» իմաստով (περί), օր. Մարկ. 4, 10՝ or znovavn ein, նրանք, որոնք նրա շուրջն էին³:

¹ Սակայն տե՛ս առանց z-ի՝ Յովհ. 11, 6 avurs erkus «երկու օր»:
² Մրան է վերաբերում նաև ziard «ինչպես», «ինչ» (տճ, տի, Mt. 7, 4; 22, 43 և այլն) < zi+ard «ինչպես որ»:
³ Նաև այնպիսի խոսքի մասերում, ինչպես՝ ziurovin ertal «ինքնասպան լինել» Յովհ. 8, 22 (ըստ էության «իր շուրջը գնալ») և այնպիսի մակբայներում, ինչպես՝ zarajeav, zarajeauk՝ anganor «նա նրան ընդառաջ դուրս եկավ» Փ. Բ. 152 (IV, 39):

բ) Բացառական հոլովի հետ «մասին» իմաստով (de aliqua re, περι), օր. Մատթ. 16, 15 asèk՝ zinèn «որոք խոսում եք ինձնից» = իմ մասին, կամ՝ «իմ դեմ» (κατά), օր. Մատթ. 12, 32; z hogvoyn hayhoyut՝ iun «զրպարտության հոգու դեմ (չպետք է ներվի) կամ՝ «վրա» այնպիսի բայերի հետ, ինչպիսին են՝ ձեռք տալ, շոշափել, օր. Մատթ. 8, 15; kalav z jeranè nora «նա բռնեց նրա ձեռքից», առանձնապես արտահայտությունների մեջ՝ zaigoy «մի օր անց», զատկի հաջորդ օրը Թուոց. 33, 3; Յես. 5, 11 aig-ից «վաղ առավոտ, լուսաբաց», շմե «ինչու՞» (*z-i-mè), het-z-hetè «աստիճանաբար, հետզհետե» (քայլ առ քայլ) **het** «ոտնահետք» բառից:

գ) Որոշակի արտահայտությունների մեջ սեռ. և տր. հոլովների հետ (harkanel «հարվածել, խփել»), օր. zahi haran «նրանք վախեցան» Մարկ. 5, 15, zahi hareal ein «նրանք վախեցած էին» Մարկ. 16, 8 harçes z k'ari zotn k'o (որ դու) քո ոտքը քարին (չ)խփես Մատթ. 4, 6 և այլն:

դ) Մի մակբայական արտահայտության մեջ՝ z çanaparhain՝ «ճանապարհին», çanaparh, սեռ. çanaparhi «ճանապարհ» բառից: «z» մասնիկը հանդիպում է 3) որպես բայական նախածանց², այն դեպքերում, ինչպես՝

1. **zakanem**³ «ղիտել»՝ oç zakaniçè zis akn ou pronoisei me òmthalamòs Յոր. 24, 15, *hմմտ.* akanel Եզնիկ 174 (II, 18), տարբերակը՝ 1. **ankanel** (?) **yakanel** «մի բանի նայել», «ուշ» դրություն դարձնել՝ akn ակն, «այք» բառից:
2. **zahandim** «վախենալ» (անանցողական) «երկչոտանալ» (ձևերի համար) Մագիստրոս, *hմմտ.* ah «ահ, սարսափ», **zahi harkanim** «սարսափել» Intransitiv:
3. **zahp' ahp' un** «թույլ», «խաբխուլ», «խաբուսիկ», կազմված է կրկնակիացմամբ, ուստի և ենթակա է հետևյալ մասնատումների՝ z-ahp'-ahp'-un, հավանաբար՝ z ahp' ainul-ին պատկանող, որը Wb.-ում հանդիպում է հետևյալ ձևով՝ zi mi-zahp' arçè «որպեսզի» չ (կոտրվի սայլը և) չփշրվի (չխորտակվի, կամ նման մի բան), Մծբ. (Ափրահատ): Այդ դեպքում պետք է որ այն առաջացած լիներ * z-ahp'-ahp'-un-ից:
4. **zairanam** «զայրանալ, սաստկանալ» (ցավը, Մարկ. 5, 26 և այլն), zairagin «զայրագին», zairum, zairuç-k՝ «ցավի սաստկություն» (*hմմտ.* air-em «այրել, վառել») *air «կրակ» բառից = զենդ. ātar AGr. 418):
5. **zangitem** «վախենալ, երկչոտել» *hմմտ.* angèt «անզիտակից», angitanam «չիմանալ»:

¹ Ինձ համար պարզ չէ z leaïnlemaïn -ը «լեռներ», «դեպի լեռներ» (Թուոց. 34, 7, Յես. 2, 16): **-ain** վերջածանցը սովորաբար հանդիպում է mi-ain, amen-ain, miangam-ain, valord-ain, lfel-ain, նաև noim çam-ain բարդությունների մեջ, որպես ածականներ և մակբայները կազմող ածանց:
² Հմմտ. Meillet, Esquisse, էջ 98:
³ Ես բառերը բերում եմ ներկայի առաջին դեմքով, իմաստը քարգմանում եմ անորոշ դերբայով:

6. **zanxul** «գաղտնի, բացնված, բացում, անծանոթ» Կալիսո. 8,3 ներքևի, բացառականի հետ «որևէ մեկից բացում, գաղտնի» Փ. Բ. 254 (V. 43), լատ. clam բաց. հոլով, *հմմտ.* anxul «գաղտնի, բացում»:

7. **zanç ainel** «կողքով անցնել» (բացառ. հետ՝ որևէ մեկի կողքով), ԾՆ. 18,3 «կողքով անցնել» (աի-ով կամ z-ով + գործիական՝ որևէ մեկի կողքով) Մարկ. 6,48, Դուկ. 10,31,32 «մի կողմ թողնել», «մի բանի վրայով անցնել», Թեսալոնիկ. 4,6, *հմմտ.* ançanel «կողքով անցնել», «ոտնահարել», «մեղք գործել», Մատթ. 15,2; 20,30 և այլն, ançk՝ «անցք», «դեպք», yanzanel (կատարյալը՝ yanceay) «ոտնահարել», «մեղք գործել»:

8. **zaçal-em** (միայն մեկ անգամ «Գ-անծարանում») «նախանձել», «վատ աչքով նայել», *հմմտ.* yaçal-em «նախանձել», «վատ աչքով նայել», «անբարյացական լինել», Մ. Խ. III, 65 (էջ 267), aç-k՝ «աչք» բառի վերաբերյալ, դեռ արդեն Wb-ում çaraknel բացատրված որպես «չար աչքով նայել», “regarder de mauvais oeil, porter envie”:

9. **zaçacu** «կարճատես», *μωπάζων* Ա Պետր. 1,9, *հմմտ.* açaçu «կույր», aç-k՝ «աչք» բառից կազմված:

10. **zafacanem** «մերժել», «երես դարձնել», «շուտ գալ», «գայթակղել», zafacunim «երես դարձնել», «շուտ գալ» և այլն: Տիտոս 1,14, *հմմտ.* aracim, Եզնիկ:

11. **zafam** «ծեր, զառամյալ», կազմված է՝ z+aí+am բաղադրիչներից (aí նախդիր, am «տարի»), ըստ Wb.-ի = ançaal z-am-auk՝):

12. **zafanç-ank՝** «դատարկ շաղակրատանք», «զառանգանք», «անհեթեթություն», **zafanç-el** «փոփոխություն», ընթացք (ծամանակների), zafançaal zavurbk՝ «ծերացած» Փիլ. լին. էջ 256, zafanç-em «խելքը կորցնել», «զառանգել», zafançucanem (որևէ մեկին սուտ խոսքերով) շփոթեցնել, Կողոս. 2,4, *հմմտ.* arançanem «խելքը կորցնել», Բ կորնթ. 5,13 (zgastanam-ի հակամիջը, նույն տեղում) «զառամյալ դառնալ», «ուժասպառ լինել» Փիլ. լին. 7 (ծառերի մասին, որոնք տերևաբախ են լինում), Նարեկ. (մոր արգանդից) և այլն, arançelut՝ iun «զառանգանք», Փիլ. ել. 479, arançik «առասպելական», «աներևակայելի» Ես. Բրոն. I, 6 (Aucher), aranç-k՝, սեռ. arançic-ն “ τὸν ἐξέχομένων” (Գ թագ. 7,28-29 = 14-15) «միջանցք» ? Մ. Խ. 3,59, նախդիր՝ aranç «առանց» (aí + anç, ըստ էության bei Übergang von-, mit, Auslassung von-): zafanç- ցույց է տալիս ինչպես aranç- չափը՝ սահմանը անցնելը (ուղղակի և անուղղակի իմաստով), մտածելիս, խոսելիս արտառոց բաներ ասել և անանցված է anç-ից՝ ançanel «անցնել» և այլն:

13. **zafajavor** «առաջավոր», zafajavorut՝ iun «երախայրիք» (հաց, առաջատրուբեան = տաճարին նվիրված հացը) Մատթ. 12,4, zafaj-em «առջևից գնալ», «առաջնորդել», «ընդառաջել», *հմմտ.* araj «առջևի կողմը»:

«սկիզբ», arajadrut՝ iun «առաջադրություն», araji k'oy «քո առաջ» Մարկ. 1,2 և այլն: arajin «առաջին», yafaj՝ «առաջ, նախկին», yafajem «նախորդել», «առջևից գնալ» և այլն:

14. **zar i t'ap՝** (ածական), «զառիթափ», զոյակ. gorc zar i t'ap՝ i Գ թագ. 7, 29 («դուրս կախված?»): zar i kol «թեք, զառիվայր», zar i koleal «թեքված» Փիլ. լին. 70, zar i vair «զառիվայր» (merj i zar i vair lerinn jit'eneac «ծիթենիների լեռան զառիթափի մոտ», Դուկ. 19, 37), zar i ver «զառիվեր» Ա թագ. 9,11, բարդ բառ՝ z + նախդիր ar + նախդիր i + t'ap՝ «խորություն», «հատակ» կամ kol՝ «կողմ» կամ՝ vair «դաշտ», i vair «ներքև», «դեպի ցած թեքված» կամ ver «վեր» i ver «ի վեր» կապակցության մեջ: ar՝ և i նախդիրները հաճախ են կապակցված կիրառվում:

15. **zat** «զատ», «անջատ» Փ. Բ. 238,4, zatanem «զատել, անջատել», zatanim, zatçim բաժանվել Փ. Բ. 261, *հմմտ.* hat «հատված» «հատիկ», hatanem «հատել» Մարկ. 6,16 և այլն: hator «հատված», «կտոր», yatanem (կատարյալ՝ yati), «կտրել», «կտրատել» (խաղողի վազերը, ծառերը): Այսպիսով՝ zat < *zhat:

16. **zaramur** կամ **aramur** «հուժկու, ուժեղ», «ուժեղություն»? կամ՝ ըստ Ջախջախեանի «խիտ», «խտություն», «բազմություն», Wb. *հմմտ.* yaramur, 1.բուն, սաստիկ, ուժգին, 2. խավար, սթրություն, 3. yaramri i nerks mtanel “introdursi, insinuarsi” ?

17. **zard** «զարդ», zardarem «զարդարել», *հմմտ.* ard «ծև», yardarem «զասավորել», «կարգավորել» և այլն: Հուն. ἀρτώ AGr. 423:

18. **zart num** (կատարյալ՝ zart'eay) «զարթնել» 1. ԾՆ. 41,5, zart'un «արթուն», zart'ucanem «արթնացնել» Մատթ. 1,24, Մարկ. 4, 38, 39 և այլն: Հմմտ. art'un kaçek՝ «արթուն մնացեք» Մատթ. 26, 40:

19. **zarkanem** (կատարյալ՝ zarki) «հարվածել» Փ. Բ. 233, Մ. Խ. 2, 19 (էջ 93), zarkanim «նետվել», «զետին ընկնել», Յովհ. 18, 6, zarkucanem «վայր զցել» Մարկ. 1, 26; 9, 17, *հմմտ.* harkanem (կատարյալ՝ hari) «հարվածել», arkanem (կատարյալ՝ arki) «նետել»: Ուրեմն zarkanem < *zharkanem, *հմմտ.* Lidén “Arm. Stud.” 86:

20. **zarhurim** «զարհուրել, սարսափել» (անանցողական) Մարկ. 16, 5; 5, 33; 9,5, *հմմտ.* arhavor-k՝ (սեռ. arhavorac «սարսափ», Դուկ. 21, 11):

21. **zarmamam** (կատարյալ՝ zarmaçay) «զարմանալ, ապշել», Մատթ. 13,54; 15,31; 27,14 և այլն: zarmank՝ «զարմանք», *հմմտ.* armanam «զարմանալ», օնդարմանամ «ապշել, քարանալ» Փ. Բ. 4,15 (էջ 121) zarmaçaal linêr armanair օնդարմանամ «նա զարմանքից քարացել էր»: Այս բառերի արմատը arm-ն է,

¹ Ո՞ր z-ն է սակայն կիրառվում այս կապակցությունների մեջ:

այստեղից անանգված՝ armanal, ինչպես նաև՝ z-armanal և օnd-armanal:

22. **zartuhim** «ճանապարհից շեղվել», «հուռից դուրս գալ», zartuhi «զարտուղի» մակբայը՝ «սխալ ճանապարհով», *hմմտ.* artuhi «զարտուղի ճանապարհ», կազմված՝ **art-** «արտաքին», «դուրս» (մեծ մասամբ հուռ. ԷՃ-ի փոխարեն) և սի «ճանապարհ» բաղադրիչներից:

23. **zgam** (կատարյալ՝ zgaçi) «զգալ», զուգահեռաբար նաև՝ zgay-, zgast-, zgaç-, zgaun և zekuçanem **gam** բառի համար (կատարյալ՝ eki) «զալիս են», տե՛ս էջ 469:

24. **zgenum** (կատարյալ՝ zgeçay) «զգեստավորվել, հազմվել» (հայց. rei) Մատթ. 6,9,29 և այլն, zgeçuk' (ի՞նչ) հազմենք? Մատթ. 6,31, zgeçuçanem «հազմել», zgest «զգեստ, հազուստ» (սեռ. zgestu), կազմված՝ z + *gesnum < հնդեվր. ves արմատից «հազմվել» AGr. 446:

25. **zgetnem** «զետնել», «զետնին տապալել», Ղուկ. 4, 35, *hմմտ.* getin «զետնին»:

26. **zglxem** (ginvovn «զինիով») «հարբել» Ոսկ. Բ տիմ. գ **glux** բառից, բայց հավանաբար արտասանվել է օzğəlxem:

27. **zgnam** (zgnaci) «շրջել, ման գալ» Մարկ. 4,18; 11,27 և այլն, *hմմտ.* gnam (gnaci, 3 դ. gnaç, ապառնի հոգն. 1 դեմք gnasçuk' Մարկ. 14, 42 «զմանք»):

28. **zgoiš** «զգույշ, ուշադիր, զգոն» Սողոմոնի ասույթները 22, 29, zgoiš linim = zgušanam «ուշադիր՝ զգոն լինել» Մատթ. 16, 11, 12; 27, 64, 65, zgušavor «զգուշացված, ապահով», ἄσφα λής «Իմաստութիւն Սողոմոնի 14, 3, zgušut'ian «ապահովություն», «հոգատարություն» Մարկ. 14, 44, Գործք առաքելոց 5, 23, տե՛ս AGr. 150, *hմմտ.* goiš «զուցե թե, չլինի թե» (Աստված պահպանի, զուցե թե) Եփրեմ, gušak «զուշակ», այստեղից gušakem «զուշակել», «կանխազուշակել» հայր. *gaušaka- կիսմ՝ *gaušāka (5 դ. Քրիստոսից առաջ) Zeitschr. arm. Phil. II էջ 265, *hմմտ.* օutəp. gūsāg, i-yosāg «ունկնդիր» = houšəp. Γῶσακος "Grundr. d. iran Philol." I հավելված 6, 41, 82, սպր. nigōšag «ունկնդիր, լսող» Turfan 54: zgoiš-ը բարդ բառ է, կազմված է հայկական z մասնիկից + արս. փոխառություն՝ goiš բառից = հայր. gauša-, զենդ. gaōša-, որը «ականջ» բառի կողքին նշանակում է նաև «լսող», «զետնվ», հայ. zgoiš-ը, այսպիսով, լիովին չի ծածկվում իրեն մախորդող զենդ. *uzgaōša բառով, *hմմտ.* իմ "Abhandlung", Zur Chronologie der armenischen Vokalgeseetze, էջ 137, ծնթ. 4 և էջ 166 (ըստ Մեյերի):

29. **zgrgiem** (որտե՛ղ) "provoquer", irriter, *hմմտ.* grgrem «զրզռել», «զայրացնել»:

30. **zelanem** «չափից՝ սահմանից դուրս գալ», Ոսկ. Յոհ. 1, 12, *hմմտ.* elanem (կատարյալ՝ eli) «դուրս գնալ», «բարձրանալ», «ելնել», elanel օst çap' «չափը սահմանն անցնել»:

31. **zēlc** «եղծված, փչացած», zēlcem, zēlcānem, կրավ. zēlc-im, zēlc-anim (կատարյալ՝ zēlci, կրավ. zēlcay) «եղծել, փչացնել» Եզնիկ 285, կրավ. «եղծվել, փչացվել», *hմմտ.* elc-anem «եղծել, փչացնել»:

32. **zelum, zelanim** (կատ. zeli, չեզ. zelay) «թափել», «զեղել» Մարկ. 4,37, «եզրերից դուրս գալ», «չափից ավելի լցվել» Յովել 2, 24; 3, 13, Գործ. 10,45, **zelum** «զեղում», «ափերից թափվող», Ղուկ. 6, 38, *hմմտ.* helum (heli) «դուրս թափել, med. passiv» «դուրս հոսել», «թափվել» yelc «լի» AGr. 466, zelum և այլն ուրեմն՝ *zhehum-ից:

33. **zēram** «զեռալ», «սողալ», zērun «սողում» (կենդանի) Ծն. 8, 17, zērun jur «հոսող ջուր», Փիլ. էլ. II, 18 (էջ 481): Wb-ում eřam-ի դիմաց տրվում է «եռալ», «չիկանալ», «զեռալ», «վխտալ» Ելք 9,9; 16,20, *hմմտ.* այն ինչ տրված է լատ. **ferveo** բառի դիմաց, որպես բացատրություն՝ «եռալ», «եփել», «չիկանալ», «վխտալ», ստուգաբանության վերաբերյալ տե՛ս Meillet MSL 8, 165, Pedersen KZ. 38, 200, Lidén Arm. Stud. 85:

34. **zetelem** «զետեղել», «զնել»: Ելք, 33,14, Օրին. 3, 20, **zetehim** «մի տեղ պառկել», «հանգստանալ», Օրին. 23, 16, Յես. 7,7 zeteleçuçanem = zetelem Յես. 1, 13, 15, zeteł arnul «իջևանել», *hմմտ.* teti (սեռ. telvoy) = etł (սեռ. etel) «վայր, տեղ», etelakal «հաստատուն» Եզնիկ 188, AGr. 497:

35. **zerc-ani-m** (կատ. zercay) «փրկվել», «փախչել», «դուրս պրծնել» Ծն. 14, 13; 19, 17, 19 և այլն: zerc-u-m (կատարյալ՝ zerci) «խել», «հետ վերցնել», zerc-uç-anem «փրկել», կազմված z + erc բաղադրիչներից, tēp erc = h.ē. serġ (սնս. sġ «ազատել», «ազատ արտասանել», զենդ. harəz «ազատ արձակել», «թափել», արս. hištan «բաց թողնել»):

36. **zēnkenum** (կատարյալ՝ zēnkeçi) «մերծել», «դեմ շարտել» Յովք 40,3, Եզնիկ և այլն, *hմմտ.* ēnkenum (կատարյալ՝ ēnkeçi), 3-րդ դ. օnkēç, Մատթ. 27,5, հրամայականը՝ օnkea «նետիր», Մատթ. 5, 29; 17, 26; 17, 2; 18, 8 «նետել», Մատթ. 5, 13 և այլն:

37. **zījanim** (zījay) «իջնել», «խոնարհվել», «սուզվել», «զիջել», «ստորանալ» Ծն. 8, 3, Եզնիկ. 31,18, Հռովմ. 12, 16, Եզնիկ 149, zījucanem «ստորացնել», «հնազանդեցնել», «նվաստացնել», *hմմտ.* ijānem (կատարյալ՝ iji) «իջնել» Մարկ. 15,36:

38. **zirarem** կամ **zirarim** "levarsi a rumore, far tumulto, divulgavre, disseminare" Սոկր. 2,29 և այլն: Ըստ Wb-ի այն irear ձևից է, ոմկ. irar:

39. **zkcim** «դառնանալ», «զրզռվել», ֆր. s'aigrir, zkc-a-goin «վայրի», «կատաղած», zkc-ank' «դժվամոթյուն», «զայրույթ» Մ. Խ. 2, 71 (էջ 151), zkc-eçuçanem Մ. Խ. 2, 92 (էջ 183) «զրզռել», «դառնացնել», «վախեցնել», Եզնիկ 147, 149, *hմմտ.* kcanem (կատարյալ՝ z.ecic) «կծել», «կտրատել» (հացը), kcem «քոր գալ», «մրմնալ» Եզնիկ 176, **kcu** «կծու», «կծող», **ks-kic** «կսկիծ», «ցավ»

kskc-eçučanem «կծել», «խայթել» և այլն:

40. **znist** «խորը», «ցած», znstagoim «ավելի խոր» 3. Ծն. 14, 37, znstanim, znstim «խոնարհվել», «ցածրանալ», «նստել», znstučanem «հանգստացնել», «հնազանդեցնել», «նվաստացնել», *հմմտ.* nist «նիստ», «նստելը», nstim «նստել», nstučanem «նստեցնել» AGr. 478:

41. **zov** «զով», «թարմ», zovanam «զովանալ», «թարմանալ», «հանգստանալ» Ծն. 18,4, Դատ. 15,19, *հմմտ.* hov «զով», «ցուրտ», ուրեմն **zov**-ը գալիս է zhov-ից:

42. **zulambim** «զվիվալը ընկնել», «զահավիճել», «ընկնել» (ծիուց) Թովմ. Արծր. էջ 195, կազմված է սև «ծոծրակ» բառից՝ z + ulamb = z + գործիական (տեքստում՝ zulumbear, Wb-ում սակայն՝ zulambeal), *հմմտ.* zulamb ert՝ al «զվորվել» (ծիուց) (il cavallo) Փ. Բ. 255:

43. **zčarim** (կատարյալ՝ zčarečay) «չարանալ, դժվարը գալ, դժկամել», Գործք առաքելոց 7, 24, Մարկ. 14,4 Դուկ. 11, 53, Ա Թագ. 18,8 նույնը՝ zčaranam *հմմտ.* čar «չար», «վատ»:

44. **zstgelum** «ամոթահար լինել» (καταγινώσχω), Ոսկ. Մատթ. I, 23, կազմված է՝ z + est + gelum?, *հմմտ.* estgtanem «հանդիմանել» կազմված է՝ est + gtanem:

45. **zteleim, zteleim** Թովմ. Արծր., Եսեք. Բրոն. = zeteim, zetelem, տե՛ս Nr. 34:

46. **zpačim** «փախչել» *հմմտ.* p'axčim «փախչել»:
47. **zaud** «կապ» Կողոս. 3, 14, zaudem «կցել», «կապել», «կպցնել», *հմմտ.* yaud «կապ», «անդամ», «հոր», Կող. 2, 19, Եբր. 4, 12, Եփես. 4, 3, yaudem «միմյանց հետ կապել», «միացնել», Եփես. 2, 21; 4,16 և այլն:

48. **zauc** oskezauc բառի մեջ «սկեզոծ», Յայտ. 18,16 և այլն, oski «սկի» + aucanem «օծել», «քտել» AGr. 426, *հմմտ.* y-oskvoy auceal Մեր. 65 «սկեզոծած»:

Ստուգարանությանը մութ բառեր

1. **zazir** (սեռ. zazri) «տոգել», «զազրելի» (αίσχρος) Ծն. 41,3:
2. **zacac** «փոքրաթիվ», «նոսր», «թույլ» Եսայի 41,14:
3. **zakatim** (կատարյալ՝ zakatečay) «կրքով համակվել», «սիրահարված լինել»:
4. **zambik** «զամբիկ» միայն Երզնկացու Քերականության մեջ:
5. **zanalut՝ analut՝** բառի հայցականը «ընձուղտ» (հայ. թոյսի՝), Օրին. 14,5, Մ. Խ. աշխ. 599, 610:
6. **zanak** «կտոր», «դրամ» (նսկուց կամ արծաթից), միայն Փ. Բ. 4,9 (էջ 99) և Ճառ. վրք. Բրու.:

7. **zanganem** (կատարյալ՝ zangi) «խառնել», «հունցել» (ալյուրը ջրի, ձեթի և այլնի հետ): Ելք. Դևտ., Թուրգ. և այլն:

8. **zatic** (սեռ. zatic) «զատիկ» (πάσχα) Ելք. 12, 11; Մարկ. 14, 12; 14, 16; Ա կորնթ. 5, 7 և այլն: Wb. zat-ani-m «զատվել» (մի հատված Ägypten-ից), տրված բառի վերծանման համար:

9. **zarganam** (zargačay) «առաջադիմել», «զարգանալ», «բարգավաճել», «աճել», «ուժեղանալ», «մեծանալ» Դուկ. 2, 52; Փիլիպ. Ա, 25 և այլն: **Zargun** «հասուն», «առնական»:

10. **zarm** (սեռ. zarmi) «զարմ, սերունդ», Մ. Խ. 139 և այլն: Հմմտ. **arm** «արմատ», **armat** «ծագում», «արմատ», «հիմք»:

11. **zarôs** «բույսի տեսակ» χαμαϊδρος ըստ Wb-ի, “Teucrium”, “Gamander“, “Leberkraut“ ըստ Բուսաբանության, էջ 215, միայն Բժշկորն.-ում:

12. **zavak** (սեռ. zavaki) «որդի», «սերունդ» Ծն. 3, 15; 7, 3; 9, 9; 12, 7 և այլն:

13. **zbatim** (zbatēčay) կամ **zbatum** «զբաղվել», «հոգ տանել», «անհանգստացնել», «ցրել», «վանել» Փ. Բ. 30, վերջից 10-րդ տող, Դուկ. 8, 14; 10, 40-41; 12, 29, Ժող. 1, 13; Եզնիկ 178:

14. **zbausnum, zbausanim** (կատարյալ՝ zbausay), **zbausanam** «բավականություն ստանալ», «ժամանակ անցկացնել», «զբաղվել», այստեղից էլ՝ binazbaus-em «ստիպել», «բռնի ուժ գործադրել» (buin «ուժ», «բռնուցք»):

15. **zgac-cal** «զգեստավորված», «թուլությամբ համակված», Ա կորնթ. 8, 10, Եբր. 5,2; 7, 28, ներկան՝ zgacnu-m «հիվանդությամբ կամ հոգսերով, պարտքերով համակված», zgac-ստո «սգո զգեստ հագած» Եսայի 22, 12:

16. **zgair** «ործկալը», **zgairim** «ործկալ», «դեմ նետել»:

17. **zext** «զեխ», «անսանձ» Մ. Խ. III 63 (էջ 263), zext-ana-m «զեխ դառնալ» «զինարբուքի անձնատուր լինել», Եզնիկ 285, (i ginvoj «զինով») zexteal «զինովցած, հարբած», Մ. Խ. III, 55, zextut՝ iun «զեխություն» Եփես. 5, 18:

18. **zefč-em** (zefčeci) «նուր բողմել», «չպարզարանել», «թաքցնել», «չրջանցել», «մի կողմ բողմել»: **zefč**, տե՛ս **zifč** Nr. 21:

19. **zen-u-m** (կատարյալ՝ zen-i) «նորթել», «զոհել, զոհաբերել» Մարկ. 14, 12 և այլն:

20. **zzu-em** (կատարյալ՝ zzučeci) «վիրավորել՝ հանդիմանել», «ծաղրել», «զրպարտել» Դևտ. 19, 14; Հռոմ. 2, 16 Փ. Բ. 12, տող՝ 7; zzuank՝ «զզվանք», «ճնշում»:

21. **zifč** (սեռ. zfič) «զղջանք», «խղճի խայթ» Դ Թագ. 3, 27 (μετάμελος), Եղիշ. 35, տող 13 (ներքևից), zifčanam (կատարյալ՝ zifčay) «զղջալ» Մատթ. 12, 41; 21, 30, 32 և այլն:

22. **zist** (սեռ. zisti = zesti) = «զիստ» (μηρός) Ծն. 32, 25, Դևտ. 3, 9 և այլն:

23. **zlanam = zolanam** (կատարյալ՝ zlačay) «զլանալ որևէ մի բան տալ», «մերծել», «ուրանալ, ժխտել», Օր. 24, 14; Ժող. 4,8, Միրաք 4, 1 և այլն:

Անվանական՝ *zil կամ *zul, արմատից կազմված:

24. **zkef, ezkef** «զկեռ», Գաղիան:

25. **zkrctank'** «հաճույքներ» Փիլ. նխ., Վենետիկ 1822, էջ 106, ըստ Ջախ-ջախ. = իտալ. tutto, il ruttare (?):

26. **zhal, zotal** (= zyal, zoyal ?) “հոն” (ծառը և պտուղը), Բժշկրն., ըստ Wb.-ի = օտար բառ zeyal?

27. **zmailim** (կատարյալ zmaileçay), «քաղցր գինով արբենալ», «կուշտ խմել», «գիտելիքներով լիանալ», Ովսէ 13,6, Ազաթ. և այլն, zmaileçucanem «զցնել», «հագեցնել» Երեմ. 31, 14, Լամբ.:

28. **zmbal, zombal** Եզեկ. 7, 7, 10 κακία, πλοκή «մտատանջություն», «հոգս», «թախիծ», «վարանուն», **zombal-i-m** «մտատանջվել, հոգսերից տազ-նապել»:

29. **zembrim** = **zembrim** (կատարյալը՝ zembrēçay և այլն) «թմբել», «իրեն կորցնել», «պայաճանդել», «հուզմունքից համբանալ» Փիլոն, de vita contemplativa ed. Conybeare, էջ 167, հմմտ. **t'mbrim** «թմբել», «խորը քուն մտնել» **t'mbir** «շմեցնող խմիչք», **t'mrim**-ի և այլնի կողքին, AGr. 449:

30. **zndam** = **zendam** (կատարյալը՝ zndaçi) «կարեկցել», «խնայել» Եզեկի և այլն:

31. **znem** (կատ. znneçi) «քննել, հետազոտել» Դատ. 16, 26, Սիրաք 9, 5, 8, Հռովմ. 11, 33, **znin** «զննություն» Ծն. 34, 1 և այլն, **znumm** «զննում, հետազոտում», Փիլ. իմաստ. 3, 3 (էջ 170), *հմմտ.* k' nin «հետազոտություն»:

32. **zovol** (zuol, zovol) «ընկեր», «մասնակից» Սիրաք 6, 10; 42,3; **zovotut' ium** “χοινωνία” Ղևտ. 6, 2:

33. **zvalt'** (zvalt') «զվարթ», «կայտառ», «ուրախ», «ողջամիտ», «զգաստ», Բ Տիմոթ. 4,5, **zvalt' agin** «ուրախ», «ողջամիտ», Դուկ. 8,15, **zvalt' anam** «զվարթանալ», «զավ տրամադրության մեջ լինել» Դատ. 16,25; 19,7 «արթուն, զգոն լինել» Ա Պետր. 1, 13; Յայտ. 3, 3; **zart' um** «զգաստ», խոհեմ, շրջահայաց, զգուշ Ա Պետր. 4, 7, Թեսալոնղիկ. 5, 6 «պահակ», «հսկիչ» = «հրեշտակ» Դանիել 4, 10, *հմմտ.* art' un = zvalt' un «արթուն»:

34. **zvarč** (zuarč) «զվարթ, ուրախ, կայտառ», **zvarčanam** «զվարճանալ», «ուրախանալ» Սովոն. 3, 14 Առակ. 27, 9, Իմաստութիւն Սողոմոնի 13, 3, 5; **zvarčut' ium** «ուրախություն», «վայելք», «երանություն», Սովոն. 3, 17; *հմմտ.* Սեբեոս էջ 67, der könig Chosrov' zvarčanair zvalt' anair mecav xndut' eamb «զվարճանում էր մեծ խնդությանը»:

35. **zvirak** “Origanum” (բոյս), Փիլ. լիս. էջ 144:

36. **zuk** (սեռ. zuki) “storax” Wb. xunk zukin «որը հայերը Arus են անվանում, այն որոշ ծառերից է հոսում և նման է մեղրի կամ թանձր նստվածքի»: Մ. Խ. Աշխ. ed. Soukry էջ 23:

37. **zusp** «զուսպ», «ինքնամիտի», **zsp-om** «զսպել», «սանձահարել», Սիրաք. 38, 16:

38. **zut** «զուտ», «մաքուր», Գ թագ. 7, 49, 50 (զուտ ոսկի) **ztem** «զտել», «մաքրել», Յովք. 22, 25; Եզեկի 183:

39. **zopam** (կատ. zopaçay կամ zopaci), «զոդալ», «ափսոսալ», «մղկտալ» (Սիրաք 12, 19 = հուն. διαψιθροίζω) «ֆշշացնել»?):

40. **zok' anč** «զոքանչ» (կնոջ մայրը) Մատթ. 8, 14:

41. **zrahan-k'** «զույտ» Գ թագ. 10, 9:

42. **zrav** «ավարտ», Ոսկ. Ես., Խոր. և այլն:

43. **zrkem** (կատ. zrkeci), հայցական հոլովի հետ «թուլանալ», «որևէ մեկին վնասել» Մատթ. 20, 13, Դուկ. 19, 8, Գործ. 7, 26 և այլն: **zirk** «թալանված», «մերկ» - Լամբր., *հմմտ.* **zgayazirk** Նարեկ.:

44. **zroiç** (սեռ. zruci) «ավանդություն», «խոսք, խոսակցություն», «պատմություն», «համբավ, լուր», Ծն. 37, 14, Դուկ. 7, 17 և այլն:

45. **zauš** (zaušak' aš'-ի մեջ) «ազահ», «շահահանլ» (αίχροκερδής) Տիմոթ 1, 5; Ա Շիմոթ. 3, 8; **zaušot-ut' ium** «ազահություն», «ցոփություն»:

Հին հայկական բառերը, որոնք բառասկզբում **z** ունեն, գալիս են մոտավորապես 83 արմատական բառերից, որոնցից եթե չհաշվենք երեք առաջադիր մասնիկներից **z-**ն որպես հայցական հոլովի մասնիկ, որպես գործիական, բացառական և սեռական տրական հոլովների հետ կիրառվող նախդիր և որպես բայական նախածանց (մոտավորապես 48 արմատական բառերի մեջ), ապա 38-ը փոխառյալ կամ օտար բառեր են և 45-ը ստուգաբանորեն մութ բառեր: Վերջիններիս թվում կան, անշուշտ, նաև այլ փոխառյալ և օտար բառեր, ինչպես նաև մի շարք բառեր, որոնք կազմված են բայական **z** նախածանցով, չնայած նրան, որ մենք ի վիճակի չենք սահմանազատելու, այնպես որ ծագումով և իրականում **z-**ով սկսվող արմատական բառերը պետք է որ չնչին քանակությամբ եղած լինեն, մանավանդ որ բառասկզբի **z-**ն հին հայերենում ավելի հաճախ **əz²-**ի, իսկ այնուհետև թերևս պրոկլիտիկ **əz-**ի, իսկ հետագայում թերևս պրոկլիտիկ **-iz-**ի կամ **uz-**ի փոխարեն է կանգնում, ըստ որում նախկինում որպես ձայնավոր է հնչում: Այն փաստը, որ նախկինում բառասկզբում **z-**ով սկսվող բառեր առհասարակ չեն եղել, առայժմ չի կարելի պնդել, քանի որ այնպիսի բառեր, ինչպիսին է **zemm-**ը (մորթել), չի կարող լինել ո՛չ փոխառություն, ո՛չ էլ **z-**ով կազմված բառ, այլ ավելի շուտ այն պետք է

¹ k' aš- հավաքելով, k' alem հավաքում են բայից:

² Այսպես են գրում հայերը տողադարձի ժամանակ տողի վերջում -əz-divahars «գլխահարները» Մատթ. 4, 24, əz-k'ez «քեզ» Մատթ. 5, 29, əz-jeřanē «ձեռքից» Մատթ. 8, 15 և այլն:

դիտվի որպես բուն հայկական պարզ բառ: Թե ինչպես պետք է այդ **z-ն** (և **əz-ը**) ստուգաբանորեն մեկնաբանել, չնայած մինչ օրս գոյություն ունեցող վերծանման բոլոր փորձերին, առայժմ մութ է մնացել¹:

2. Հայ. **zgam** «զգամ են»

zgam ներկային (կատարյալը՝ **zgaçi**) պատկանող ապառնին¹ 1 դ. **zgaçic**, 2 դ. **zgasces**, 3 դ. **zgasçē** (Յովք 40, 18) ապացուցում է, որ բայի հիմքում ընկած արմատը հայերենում երկվանկ է, ուրեմն այն արտասանվել է որպես **əzga-**¹: Այս արմատին են պատկանում 1. **zgam** և այլն ներկան «զգալ», «նկատել», «տեղեկություն ստանալ», «հայտնաբերել» (լատ. sentire) Ովս. 7, 9, Մարկ. 6, 33, Փիլ. իմաստ. I, 29 (էջ 21), Փ. Բ. էջ 137, տող՝ 6; 236, տող՝ 8 (ներքևից), 237 և այլն, անձին զգալ **anjim zgal** «ուշքի գալ» Բ մակար. 3, 35; **zgalı** «զգալի» (αισθητικός), *հմմտ.* անորոշ դերբ. **zgal**: 2. Կատարյալը՝ **zgaçi** և ա՛յլս, կատարյալի հիմքից ածանցված ձևերով՝ **zgaçucanem** (պատճառական) «իմաց տալ, հայտարարել, տեղեկացնել» Գործ. 23, 15, 22; 34, 1 և այլն; **irazgac** (v. I. irazgac linim) imik՝ «տեղեկացնում են (մի բանի մասին), տեղեկություն են ստանում», Խոր. Փարս., Յհ. կթ., Ազաթ. (ir «փր» և **zgaç** բառերից), այսպիսով, մոտավորապես «գործին գիտակ»: 3. **zgay** ձևը **an-zgay** «անզգա» բառում «անգիտակից», **yanzgay** «անզգա», Բ մակար. 3, 27, **yanzgayeal** «խելակորույս դառնալ», «խելքը կորցնել» (զինուց), Ելք 32, 18, **anzgayabar** «առանց այն նկատելու», «անգիտակից», «առանց խելի և հասկացողության», **anzgayagoin**, **anzgayut՝ ium**, **anzgayum**, **zgayakan** Փիլ. իմաստ. II, 59 (էջ 142), **zgayaran**, **zgayut՝ ium** «զգացմունք», «զիտակցություն», «միտք, խոհ, նշանակություն» Փիլ. իմաստ. II, 59 (էջ 143) և այլն: **zgayum** «զգայուն», «զգայարաններով ընկալող», «հասկացող» 4. **zgaçt** (հիմքը՝ **zgaçti-**) “**σώφρων**” «զիտակցաբար», «մտածված», «ուշադիր», խելացի, զգոն, հավասարակշռված», «ազնիվ, առաքինի» Տիտ. 2, 2, Տոբ. 6, 12, Գործ. 13, 50; 17, 12; **zgaçt linim** «զգալ, իմանալ, տեղյակ լինել» Բ մակար. 12, 4, **zgaçtanam** (կատարյալ՝ **zgaçtaçay**) “**σώφρονέω**” «չրջահայաց դառնալ», «վերստին խելքի

զալ» (arancanem բառի հակահիշը) Բ կորնք. 5, 13; Հռովմ. 12, 3; Ա Պետր. 4, 7, Մարկ. 5, 15, Ղուկ. 8, 35, **zgaçtaçanem** “**σώφρονίζω**” «զիտակցության բերել», «զգուշացնել» Տիտու 2, 4, **zgaçtut՝ ium** **σώφροσύνη** «զգոնություն», «առաքինի, ողջախոհ, համեստ լինելը» Ա Տիմոթ. 2, 9, Բ Տիմոթ. 1, 7, Տիտու 2, 3 և 17, 5 հավանաբար նաև **zgaun**¹ ձևը **zgaun-ի** մեջ (հիմքը **zgauni-** ըստ Wb.-ի) «զգացող», «զգաստ, զգոն, խոհեմ», «զգալի», **zgaunanam** «զգոն դառնալ», **zgaunaçanem** «հեզացնել», **zgaunut՝ ium** «զգոնություն», «մեղմություն», «ճանաչողություն» (αἴσθησις), Առակ. 1, 7 «իմաստություն» Սիրաք 1, 4, Մով. 110, 10, Բ Պետր. 2, 22 և 6. **zgam anzgam** -ի մեջ «անմիտ, չար, վատ», «հանդուգն», «անպարկեշտ» Ա Պետր. 2, 15, Հռովմ. 2, 20, Ա կորնք. 11, 16; 12, 6 և այլն: **anzgamut՝ ium** «անմտություն», «չարություն» Ծն. 31, 24, Օր. 22, 21; Մարկ. 7, 22, Հռովմ. 1, 29, Ա կորնք. 5, 8 և այլն: Ինչպես բառարանում (Wb.) 1, 729 **zgaun** բառի տակ Եզնիկից բերվող հատվածն է ցույց տալիս, **zgaun-ն** իր իմաստով **anzgam-ի** հակահիշը է: Առաջինը երբեք ժխտականով չի հանդիպում (որպես *anzgaun), մինչդեռ **anzgam-ը** երբեք չի հանդիպում առանց ժխտական մասնիկի (որպես՝ **zgam**), այնպես որ **anzgam-ն**, այսպիսով, **zgam-ի** ժխտականն է, և երկուսն էլ՝ ***zgam** և **zgaun** բառերը, նախապես միևնույն իմաստն են ունեցել, ինչպես հոմանիշ են այդ **əzga-** արմատից կազմված ածանցյալները:

zgam-ը բայի համակարգին է պատկանում (ոչ **əzga-** արմատի), սակայն, նաև **zekucanem** բայը (կատարյալը՝ **zekuci**), որը Wb. 1. 729-ում վերծանվում է որպես **zgaçucanem**, **irazek** = **irazgac** (sic!) **anem**, **tefekaçucanem** և այլ բառերով: **zekucanem** բառը, ինչպես այդ ցույց է տալիս -**ucanem** վերջավորությունը, կատարյալով դրված առաջին դեմքի ***zeki**-ի պատճառական ներկան է, ինչպես և **zgaçucanem-ը**՝ **zgaçi** (ներկա՝ **zgam**) կատարյալի պատճառական ներկան է:

Քանի որ, սակայն, **zekucanem-ը** ունի այն իմաստները, ինչպիսին են՝ «ծանուցել», «տեղեկացնել», «ուսուցանել» և այլն Գործ. 25, 14, Կորին էջ 13, տող 7-ը ներքևից (1894 թ. հրատարակություն, էջ 23, տող 11 ներքևից), Փիլոն և այլն, ապա իմաստով այն իսկապես համընկնում է **zgaçucanem-ի** հետ, և, այսպիսով, մենք ստանում ենք **zgam** ներկայի համար կատարյալի երկու ձև՝ նշված **zgaçi-ն** և այլև ոչ գործածական ***zek-i**: Սակայն այն փաստը, որ նախկինում մի այդպիսի ձև գոյություն է ունեցել, ցույց է տալիս, -բացի **zekucanem-ից**, **irazek** «տեղյակ, իրազեկ» ածականը՝ **irazek linim** = տեղյակ լինել Jd. կամ ինչ-որ մի բանի մասին տեղեկություն են ստանում (vasn-ով կամ տրական հոլովով) Գործ. 21, 21 և 24, Ղևոնդ 7, Յհ. կթ., որը կազմված է **ir** «փր» և **zek** կատարյալի հիմք բաղադրիչներից և, ուրեմն, ինչպես **irazgac-ը**, մոտավորապես «փրազեկ» իմաստն ունի: Այժմ հարց է ծագում, թե ի՞նչ ճանապարհով է կատարյալի **zek** հիմքը **zgam** բայի

¹ Հմմտ. Meillet MSL 9, 54: 12, 423, Verf. AGr. 446, IF. 10, Anz. 45: Բառամիջում z է կանգնած h.b. ցի-ի դիմաց ձայնավորներից հետո (*hmmun. bezum* AGr. 426, *dizanim* 439, *lezu, lizem* 452, *mozi*? 475, *ozni* (< *ozini) 481 և *viz* KZ. 36, 340; 38, 225), այնուհետև s է կանգնում b-ից առաջ (*hmmun. skizbn, sksanim* *skins-ից կամ *skik-ից?):

² Ըստ Meillet-ի Esquisse § 24 **zgeçis** և **ont՝ercic** բառերի մասին տե՛ս Esquisse էջ 98, թեև պարզվում է, որ **zgaçic**, **zgasces** և այլն միայն համաբանությամբ են կազմվել, ուստի այնպիսի ձևեր, ինչպիսին են, օր. **zgasces-ը**, այստեղ ոչինչ չեն ապացուցում: Ապա **stascis, stasci** նույն ձևերից Մեյեն ենթադրում է § 24-ում, որ մի երկվանկ արմատ **əsta-**ն **stanam**-ում «ձեռք բերել» AGr. 492, ինչպես նաև այն Euseb. Kircheng. 426-427-ում (**əstanair, əstaçeal**) էլ կա:

Արդյո՞ք **ə-**ն նույնպես ստուգաբանորեն հիմնավոր է:

¹ **au-**ի մասին **a-**ի կողքին տե՛ս IF. 12, Anz. 56:

համակարգ ստել: Այդ այժմ արդեն հեշտությամբ կարելի է որոշել: **gam** ներկային է պատկանում ըստ կատարյալի սուպլետիվ ձևով կազմված **eki** -ն (3. ekn = h. t. *e-gem-t AGr. 441) և z մասնիկի հետ բարդվելով՝ փոխաբերական իմաստ է ստացել (*hmdm.* գերմ. kommen և hinter etwas kommen), ապա բնականաբար ծագել է բայը՝ **zgam** «զգում եմ», «տեղեկանում եմ», ***zeki** «զգացի», «տեղեկացա»: ***zeki** ձևին զուգահեռ կազմվել են պատճառական **zekučanem/zekuči** ձևերը միանգամայն կանոնավոր ձևով, մինչդեռ **zgam**-ին զուգահեռ -am-ով (աճամ «աղում եմ», կատարյալ՝ *ašaci*) ավարտվող կանոնավոր բայերի օրինակով էլ կազմվել է **zgači** կատարյալի նոր ձևը, իսկ նրա կողքին **zgačučanem** պատճառականը և այլն: Նախնական բայը հնչելիս է եղել, ուրեմն, ներկայում՝ **zgam**, կատարյալը՝ ***zeki**, պատճառականը՝ *zekučanem*, կատարյալի հիմքը՝ ***zgač**-ը, հենվում է ավելի ուշ շրջանի նման բառակազմական ձևի վրա:

zgal բայը իր իմաստով ծածկվում է լատ. **sentire** «զգալ», «ընկալել», «հայտնաբերել» բայով, որը նախկինում համադրվում էր գր: ևրեն *sinps* գոյականի հետ «քայլելը. շարժում», *gasinpa* «ուղեկից» և այլ բառերի հետ, համաձայն որի այստեղ ևս պետք է որ առկա եղած լինի իմաստափոխություն՝ «զնայ»-ից դեպի «զգալ», «նկատել» և այլն: Սակայն այժմ հակված են այստեղ միայն պատկանելություն նկատել (*hmdm.* Schade Altd. Wtb.², 765, Kluge Wtb.⁶ էջ 365; IF. 2, 316; դրանց դիմաց «Walde Lat. etym. Wtb. 563):

3. Հայ *nefn* «սուտ քրիստոս, նեո»

nefn բառը (սեռ. *nefin*, բաց. *i neimē*, գործ. *nefamb*, հոգն. ուղղ. *nefink'*) «հակաքրիստոս» Ա Յովհ. 2, 18 և 22; 4, 3; Բ Յովհ. 7, Եսեբիոս, «Kirchengesch.» էջ 435 և այլն, և որը իր իմաստով, քանի որ այն պարզ բառ է և ոչ թե անանցյալ կամ բարդ, այն տպավորությունն է ստեղծում, որ փոխառություն է որևէ քրիստոնեական ժողովրդի լեզվից: Քանի որ հայերը նախկինում ասորերենից և հունարենից որոշ բառեր են փոխ առել (տե՛ս AGr. էջ 320 և 323), ապա հնարավոր է նաև *nefn* բառը որևէ ասորական կամ հունական փոխառություն ենթադրել: Սակայն, քանի որ Յայտ. Յովհ. 13, 18 Ներոն կայսրին հակաքրիստոս է անվանում, և քանի որ հռոմեական կայսրության քրիստոնյաները, Ներոն կայսեր կողմից հետապնդվելով, սովոր էին նրա մեջ հակաքրիստոսի անձը տեսնել, որի մասին կա նաև առասպել, որ իբր նա չի վախճանվել և որ երևի վերստին վերադառնա, ապա միանգամայն հասկանալի է, որ եթե Ներոնի անունը որոշ քրիստոնյաների մոտ հակաքրիստոս իմաստն է ստացել, ճիշտ այնպես, ինչպես Կեսարի անունը կայսեր իմաստն է ստացել:

Այդ, սակայն, հայերի մոտ իսկապես է տեղի ունեցել, քանի որ կասկածից դուրս է, որ հակաքրիստոս հասկացության համար կիրառվող *nefn* հայկական

բառը նույնանում է կայսր Ներոնի անվան հետ նրա հունական ձևում՝ *Nérown*: Այս ենթադրությանը դեռ Մյիթարեաններն են եկել (տե՛ս Wb. 2, 413), առանց այդ ենթադրությունը որևէ կերպ շեշտելու և հիմնավորելու: Եթե սակայն փորձի համար կիրառենք հայերենի հնչյունական օրենքները *Nérown* բառի համար, ապա, 1) ըստ բառավերջի հնչյունական ամենահին օրենքի (AGr. 410, Chronologie der arm. Vokalgeseetze, էջ 131 և 162), վերջին վանկի ձայնավորը պետք է սղվի, ուրեմն *Nérown*-ը պետք է **nefn* դառնա, 2) ըստ հնչյունական օրենքի, որի համաձայն r-ն իրեն անմիջապես հաջորդող n-ից առաջ r է տալիս (Arm. Studien. էջ 74, AGr. էջ 409, Meillet Esquisse էջ 22), **nern*-ը պետք է, ուրեմն, *nefn* տա, որը հորվման մեջ հետևում է այնպիսի բառերի անալոգիային, ինչպիսիք են՝ *bern* «բեր», սեռ. *berin*, գործ. *beramb*; *garin* «գար», սեռ. *garin*; *sarin* «սարույց», սեռ. *sarin* և այլն: Այս սահմաններում ամեն ինչ լավագույն վիճակում կլինեք, եթե ճանապարհին չկանգնեք հնչյունական օրենքների ժամանակագրական հաջորդականությունը:

Քանի որ այն հնչյունական օրենքը, համաձայն որի վերջնականի ձայնավորը սղվում է, արդեն իսկ հին հայերենում է գործել և, ընդհակառակը՝ քրիստոնեության և անգամ նախաքրիստոնեական պարթևական ժամանակաշրջանում՝ վաղուց ի վեր դադարել է գործելուց (AGr. 330), ապա այդ ժամանակաշրջանում փոխառյալ հունական *Nérown*-ը հայերենում պետք է որ **nerun* կամ **ner* (AGr. 331) տված լիներ²: Քանի որ, եթե այն օրենքը, համաձայն որի հին ժամանակներում (**dhuktēr*) = **dustir*-ը *dustir*³ է տվել, (**mrtos*) = *mardo*-ն *mard*, (**g.lénos*) = **kafino*-ն, *kafin* «կաղին», **skesurā*-ն՝ *skesur* «կեսուր» և այլն (AGr. 410), ավելի ուշ ժամանակաշրջանում թերևս մեկ անգամ էլ է գործել հնչյունափոխության այդ օրենքը, ապա *kafin*-ը պետք է որ **kahn* տված լինի, *skesur*-ը՝ *skesr*, *dalar*-ը (θαλαρός) <**dalaro*-ն *dalr*, սակայն նաև փոխառությունները, ինչպես *lampar* = հուն. *λαμπραδ(ος)* IF. 10, Anz 41, պետք է տված լինեք **lampar*, *patker*-ը (պիլ. *patkar* = հայրս. *patikara*)՝ *patkr*, *suser*-ը «սուսեր», «սուր», «թուր» (= սսոր. *safsēr-ā*, մայրս. *safsēr* F.W.K. Müller Handschr. Turfan-ից էջ 63) պետք է **susr* տար, *sahman*-ը (պիլ. *sāmān* < **sāhmān*) պետք է **sahmn* տար և այլն: Սակայն այդ տեղի չի ունեցել, այլ պահպանվելից, ասորերենից և հունարենից փոխառված բառերը հիմնականում⁴ պահպանում են իրենց

¹ Քրիստոնեությունը Հայաստան է ներթափանցել 3-րդ դարում:

² Հմմտ. Solomon (U. Iv. 189), 5-րդ դ.:

³ Meillet Esquisse էջ 33 ենթադրում է, որ հին հայերենի *dustir* (նույնը նաև *astē*, *cut*՝ n) գրավոր բառը *duster* (*astē*, *aut*՝ *en*) ձևով է արտասանվել: Նշված այդ օրենքից ոչինչ չի փոխվում, եթե ընդհանրապես ընդունենք, որ հայերենում ձայնավորների սղումով առաջացան վանկարար (ձայնորդային) չ, է, ո հնչյունները ընդհանրապես *er*, *et*, *en* (= *er*, *et*, *en*) են տվել IF. 12, Anz. 54: **dustir*-ը այնուհետև **dustir*-ի վրայով է *duster* է տվել:

⁴ AGr. 287, 330, 331:

վերջնականների ձայնավորները նաև հայերենում և ցույց են տալիս, որ նշված հնչյունական օրենքը միայն մեկ անգամ է գործել և այն էլ պարթևների ժամանակաշրջանից առաջ, այդ ժամանակաշրջանում և դրանցից հետո, սակայն, այն կորցրել է իր ուժը: Այսպիսով, արդյո՞ք հունարեն Νερω-ը պետք է հայերենում *neron կամ *ner տված լիներ: Ինչքան էլ որ, սակայն, ճիշտ է այս եզրակացությունը՝ ընդհանուր առմամբ վերցված, կամ սակայն բառեր, որոնք հակառակ օրենքի իրենց վերջնականների ձայնավորը կորցրել են պարթևական կամ նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանում, չնայած այն բանին, որ մենք գիտենք այն հանգամանքները, որոնց առկայության պայմաններում պետք է որ տեղի ունեցած լինի այդ կորուստը:

Այդ հետևություններն են՝ 1. հուն. *καῖσαρ* (սեռ. *καῖσάρος*) AGr. 354, հայ. *kaisr* է դարձել և իր թեքական հոլովները կազմել է ըստ հայերենի *r* հիմքերի՝ սեռ. տր. *kaiser*, ուղղ. *kaisr*-ի համար, ինչպես՝ սեռ.-տր. *dster* (<**duster*) *dustr* ուղղականի համար և այլն¹: Ես այդ բառը նշել են (AGr. 329) որպես հայերենում հնագույն փոխառություն, սակայն այն հայերեն կարող է մտած լինել ամենավաղը Քրիստոսից հետո I դարում²: Այնուհետև, այդ բառը մեկ անգամ էլ է փոխառվել հայերի կողմից որպես ուսումնական բառ (AGr. 329 և 354) *kesar* (սեռ. *kesaru*) ձևով, այն արտասանվում է հունարենի ավելի ուշ շրջանի արտասանական ձևով *Käsar*³, և ձայնավորի սղում չի ցուցաբերում: Հայ. *kesar*-ը, այսպիսով, ավելի ուշ շրջանի գրքային (*gelehrte*) ձևն է, մինչդեռ *kaisr*-ը՝ հունարենի ավելի հին ժողովրդական ձևն է:

2. Հայ. *zaur* «գործություն», «գորք» AGr. 152 համապատասխանում է զենդ. *zāvare* «ուժ» (*zavareča*-ի կողքին), մպրս. *zāvar* և *zōr* F. W. K. Müller Turfan էջ 48, 52, 58, 62 և 25, 26, 56-59 և այլն, մպրս. *zōr*, այն ըստ իմ Pers. Stud. 169 և 273 հետ է գնում դեպի հայրս. **zavar*-, **zāvar*-ը փոխ է առնվել հայերի կողմից պարթևական ժամանակաշրջանում, որպես **zavar* և երկրորդ *a*-ի անկումից հետո **zavr* = *zaur* է դարձել: Հին հայ. *au* (V դար) նույն ձևով է գործել, ինչպես *av*-ը, միջին հայերենում տվել է, սակայն, այն դեպքերում, երբ այն արտասանվել է որպես երկբարբառ, *ō* (կարդա՛ *ō*), մինչդեռ *av*-ը պահպանվել է որպես *av*⁴, քանի որ *zaur*-ը միջին հայերենում *zōr* (*zōr*) է տվել, նաև ես ենթադրում եմ, որ հին հայերենում *zaur* են արտասանել և ոչ թե *zavr* կամ

¹ Նույն ձևով էլ *litr*, սեռ. *lter* < *λίτρα*, *art'r*, սեռ. *art'er* < *ἀρθρον*, *sakr*, հոգն. ուղղ. *sakerk'* = *σάκρα* AGr. 332: Այստեղ, սակայն, գործում է հունարենի թեքական վերջնահնչյունը և ոչ թե ձայնավորի սղում բառավերջի *r*-ից առաջ, *hmsn*. AGr. 331-332:

² IF. 10, Anz. 41:

³ Հունարեն *ai*-ն հայերենում արտահայտվում է *e*-ով, միայն *kaisr* բառում է հունարենի *ai*-ն հայերեն *ai* արտահայտվել, Chronologie der armenischen Vokalges. էջ 171:

⁴ Հմմտ. հայ. *aiavni* «աղավնի» **aiavni*-ի փոխարեն:

zavər, և որ այսպիսով արշակունյան **zavar*-ի կամ *zāvar*-ի երկրորդ *a*-ն հայերենում ոչ թե թուլացել է (*ə*-ի), այլ լիովին դուրս է գցվել¹:

3. Պիլ. *bēvar* տասն հազար = մպրս. *ōēvar*, զենդ. *baēvarə* պետք է հայերենում *bevar* կամ *bivar* դառնար, սակայն նա նույնպես բառավերջին վանկի ձայնավորի կորստով հայերենում *beur*, *biur* <**bev-r* է դարձել (AGr. 121): Եթե սակայն *kaisar*, *zavar* և *bēvar* բառերը հայերենում իսկապես *kaisr*, *zaur* և *beur*, *biur* են դարձել, ապա կարիք չկա կասկածելու, որ *Nérow*-ը ևս հայերենում *neřn* (<**nern*) կարող էր տալ, և որ, ուրեմն, փաստորեն *neřn*-ը *Nérow*-ից է առաջացել: Չորս դեպքերում համապատասխան ձևով նաև պարթևական ժամանակաշրջանում ևս, հակառակ գործող օրենքի, վերջին վանկի ձայնավորը (*a* և *o*) սղվել է, սակայն միայն փոխառություններում և միայն նայական *r*-ից և *n* նգալին *n*-ից առաջ:

Այն հանգամանքը, որ **nern*-ը *neřn* է դարձել, հետևում է նրանից, որ *r*-ն այստեղ հաջորդ ձայնավորի սղումից հետո անմիջականորեն *n*-ից առաջ է հայտնվել (ինչպես արդեն հայ. *garin* «գար» < վաղ հայ. **garin*² = հնիս. *vřén*): Որովհետև *r*-ն *n*-ից առաջ պահպանվել է, եթե այդ երկուսի միջև ռեզուկցիայի ենթարկված *ə* ձայնավորն է արտասանվել, որը սովորաբար չի գրվել, մի բան, որ սովորաբար³ գործել է այն դեպքերում, երբ, համաձայն ավելի ուշ շրջանի հնչյունական օրենքի⁴, *i* և *u* ձայնավորները սղվել են ոչ վերջնականում, *hmsn*. *garun* «գարուն», սեռ. *garman*, այսինքն՝ *garənan* <**garunan*; *vernaton* «վերնատուն, վերնահարկ» <*verənatun* = **verinatun*՝ կազմված *verin* «վերին» բառից, *kornčim* «կորչել» (կատ. *koreay* <**kori-ay*), <**korəncim*, *vrjem* «վրնջալ» < **vrjem* AGr. 495, IF. 10, Anz. 46 և այլն: Այսպիսով, *neřn*-ը ոչ թե **nerə*-ից է առաջացել, այլ անմիջականորեն **nern*-ից՝ *Nérow*-ի *o*-ի լիակատար կերպով, ճիշտ այնպես, ինչպես հայ. *garin*-ը <**garn* հին հայ. **garin*-ի համար՝ համաձայն նախահայկական հնչյունական օրենքների⁵:

¹ Պիլ. մպրս. *zōr*-ի և հայ. *zōr* = *zōr*-ի < հին հայ. *zaur* բառերի տարբերությունը ես արդեն AGr. 152 եմ նշել: Երկուսն էլ գալիս են հին մպրս. կամ հին պիլ. **zavar* (մպրս. **zāvar*)-ից: Հայերը փոխ են առնում բառը և դուրս են գցում երկրորդ *a*-ն, որի պատճառով էլ առաջանում է **zavr* = *zaur*, պարսիկները *ava*-ն (* *zavar*-ի մեջ) սեղմում են *ə*-ի, որի հետևանքով էլ *zōr*-ն է առաջանում: Եթե հայերը պարսկերենում արդեն *zōr* ձևը լսած լինեին և այդ ձևը փոխ առնեին, ապա նրանք այդ **zōir* կամ **zor* (ն'չ *zaur*, *zōr*, *zōr*) դարձրած կլինեին: Տե՛ս Chronologie d. arm. Vokalgesetze էջ 166-169: Հայրս. **zāvar*-ը, սակայն, պետք է որ սեղմում միջոցով մպրս. **zār* տար. Pers. Stud. 168:

² Այստեղ *i*-ն հնչյունական հնագույն օրենքների համաձայն սղվում է A. Gr. 410:

³ Հմմտ. IF 12, Anz. 54:

⁴ AGr. 410 B, 2:

⁵ Հին հայերենի *rn*-ով օրինակներ տե՛ս Arm. Stud. էջ 74: Սակայն նաև հունական փոխառություններում *rv*-ի դիմաց *rn* է հանդիպում, AGr. 328, տող 12, *hmsn*. *pořnik* *πόρος*, *πόρον*-ի համար AGr. 373, *basteřn* = *βαστερνον* AGr. 118, 511, *kisteřn* = *κιστερνα* AGr. 357, *maturn*, սեռ. *matran* հուն. *ματρίον*-ի համար՝, AGr. 363: Անշուշտ, հետագայում *i*-ն գնալով ավելի և ավելի մեծ առավելություն է ստանում *r*-ի նկատմամբ:

4. Հայ. ail = կիպր. ailos

Իմ Arm. Stud.-ում 1, 77 § 45 ես ապացուցել եմ, որ հայ. ail-ը (սեռ. ailoy) «այլ» առաջացել է դիրքափոխության շնորհիվ * alyo-ից = լատ. alius (հուն. ἄλλος, գոթ. aljis և այլն), մինչդեռ y-ն r-ից հետո պետք է j տված լինի (sterj = στείρα, anuj = δνείρος և mǝjunt «մրջուն» էջ 66, § 19): Այս բողոքարկում է Bartholomae-ն իր Stud. z. idg. Sprachgesch. 2, 24, որը -rj-ն sterj բառում և այլուր ուզում է հետ տանել դեպի հնդեվր. rk² կամ rg², իսկ հնդեվր. ly-ն հնչափավերման միջոցով միայն հայերենում է il (ail, gail, p'ail) տվել: Ընդհակառակը՝ Մեյն MSL. 8, 237 պնդում է, որ հնդեվր. y-ն ոչ միայն r-ից հետո (ինչպես sterj, anuj և այլն), այլ նաև l-ից հետո է j տվել և վկայակոչում է հետևյալ հավասարումը՝ հայ օյ (օ հիմք «ողջ, առողջ», «զրիվ») = հիռլ. uile < *olyo-s (AGr. 481), որը համեմայն դեպս չափազանց հրապուրիչ է: Մինչդեռ, սակայն, այդտեղից հետևեցնելով, որ հնդեվր. ly-ն հայերենում ընդհանրապես էլ է տվել, ստիպված է հնդեվր. *alyo-s-ից հայ. *ալ դուրս բերել և դրանով հայերենում առկա ail-ը անջատել և հետ տանել դեպի մի ինչ-որ հնդեվր. *ailos, որը վերստին հանդիպում է կիպրերեն αἰλος-ի և լատ. ille¹-ի մեջ: Ես, ընդհակառակը, իմ Arm. Gramm.-ում էջ 481 հաստատ եմ մնացել հայ. ail = հուն. ἄλλος և այլն < *alyo-s հավասարման վրա և հենց այդ պատճառով էլ Ֆր. Մյուլլերի և Մեյնի կողմից պաշտպանված հայ. օյ = հիռլ. uile < *olyo-s² հավասարումը ներկայացրել եմ որպես ճիշտ, առանց հարցական նշանի, սակայն նաև ոչ առանց կասկածանքի: Ես, սակայն, այդ տատանումը այժմ գտնում եմ անհաստատ, քանի որ ես համաձայն եմ Osthoff-ի Etym. Parerga 1, 289-ին, որը մերժելով Մեյնի՝ ինչ-որ դրույթը հնդեվր. *ajlos = հայ ail ուղղակի հնարավոր է համարում, որ հնդեվր. ly = li որոշ դեռ մութ պայմանների առկայության դեպքում հայերենում մասամբ il, մասամբ էլ էլ է տվել: Մինչդեռ, սակայն, հնդեվր. ly, ry (li, ri) օյ, sterj, anuj (հմմտ. mǝjunt, eǝjunt Osthoff a. a. O. 290) վրայով էլ, էլ դառնալ հաստատում է, թվում է, եթե ail-ը առժամանակ ուշադրությունից դուրս մնա և չդիտվի ոչ հաստատ դեպքերի համար, ինչպիսին են՝ gail AGr. 431 և paillem AGr. 500, թվում է, թե ly (li)-ի il-ի անցմամբ ապացուցող հաստատ օրինակները կբացակայեն: Բայց և այնպես այդ միայն թվում է այդպես, որովհետև իրականում չէ՞ որ գոնե երկու հաստատ օրինակներ հանդիպում են, այն է՝ t' oil և nšoil: t' oil³ գոյականը, tal

«տալ» բայի հետ կապված, ցույց է տալիս «թողնել», «թույլ տալ», Մատթ. 3, 15; 9, 22; 13, 30 և այլն, և անկասկած պատկանում է t' ot-u-m բային (անց. կատ. l. t' ot-i, հրամայականը՝ t' ot) «թույլ տալ, ներել, զիջել, արձակել, ետ ուղարկել, հրաժարվել, լքել» Մատթ. 6, 12, 14, 15; 9, 6; 18, 32; 27, 47; Մարկ. 1, 31; 11, 16 և այլն: Քանի որ հայ. toil-ը ավելի հին է, t' oil = t' oil-ը կարող է միայն հին հայերենից t' olyo- (t' oljo-)ից ծագած լինել և, այսպիսով, կազմում է ցանկալի զուգահեռը ail = ail < հնդեվր. *alyo-s (*aljo-s) հավաստման համար: Նույնը նաև nšoil, ավելի հին nšoil (i-him) «ճառագայթ» Ղուկ. 8, 36 և այլն (որից nšut-em (nšot-em) «ցուլացնել» Նարեկ.), որը ակնհայտորեն պատկանում է šol «շող», šol-am «շողալ», «փայլել» Յովք 39, 23 և այլն, šol-šol-im «փայլել», «առկայծել» Նարեկ., šohunt «շողալը» և հետ է գնում դեպի հին հայ. *ni-šol-y-:

Հետևաբար, ուրեմն հայ. ail-ը, ավելի հինը՝ ail, կարող է հնդեվր. *alyo-s (*aljo-s)-ից առաջացած լինել և հուն. ἄλλος, լատ. alius և այլնի կողքին դրվել: Եվ, ընդհակառակը, չի պահանջվում ենթադրությունը հնդեվր. *ai-lo-s-ի հայերենից լինելը: Արդյոք կելտերենից է, թե՞ հունական փոքրաթիվ որևէ բարբառից (Brugmann, Demonstrativpron. 114), թող ուսումնասիրեն ուրիշները¹:

5. Հայ. gišer «փայլ, գունախաղ»

IF.-ում 16, էջ 419 Gišerajor տեղանվան քննարկման պարագայում ես նկատել եմ, որ Brosset-ը այս անունը որպես “la vallée du jais” է բնութագրել և որ ինձ, սակայն, gišer բառը միայն «զիջել» իմաստով է հայերենում հայտնի (հմմտ. AGr. 435), և ոչ թե նաև արծն, արծնապակի «փայլ, գունախաղ», իմաստով: Որ սակայն այդ բառը նաև «այդ» իմաստն է ունեցել կամ ստացել, ապացուցում է վրացերենը, որը gišer (վրաց. gišer-i) բառը “jais, pierre noire” իմաստով փոխ է առնված հայերենից Tschoubinoff, Dictionnaire Géorgien-Russe-Français, 1840, էջ 127:

6. Հայ. janjaxarit' «վառ կարմիր»

janjaxarit' բառը հայերենում հանդիպում է Եսայի 1, 18 (հուն. φοινικιοῦν, երբ. šānīm) և Մժթ. (= Ափրահատ) էջ 77 և միայն այստեղից է մտել այլ տեղեր հայ գրականության մեջ: Ափրահատ-ի մոտ a, a, O. ձանձախարիթ-ը

¹ Thurneysen-ը (briefl. Mitteil. vom 17. Mai 1906) կհմր. բրտս. eil-ը նույնպես, ինչպես և հիռլ. aile-ն հետ է տանում դեպի *aljo և վկայակոչում է նկիմր. yspail, մկիմր. yspeil = լատ. spolia (ուշ լատ. spolia) փոխառությունը:

¹ Լատ. ille < *ile? Ընդհակառակը տե՛ս Brugmann, Die Demonstrativpronomina der idg. Sprachen էջ 96:

² Կամ օյ < *soljos, հմմտ. ὄλος < ὄλφο, լատ. salvos և այլն:

³ Որպես ածական t' oil, սեռ. = t' uloy = ոչ անուր, խարխուլ, փափուկ, թույլ և այլն, այսինքն՝ անփույթ, անհոգ:

թարգմանվում է ասորերեն *zaxōriṣā* (Ափրահատ Wright 78, 1) *coccum* «որդան կարմիր», և քանի որ այդ բառը բուն հայկական չէ, ինչպես այդ արդեն նկատել է Ջախչախեանը, Wtb. 909, ապա այն հավանաբար ասորական փոխառություն է, որը, սակայն, ասորացիք իրենք, ըստ Jensen-ի, Բաբելոնից (նո *zaburitu* “vinum zaburicum”) են ստացել, տե՛ս Brockelmann Lexicon Syriacum էջ 93: Հայերեն բառն իր հնչյունական կազմով տարբերվում է ասորականից. պետք էր մոտավորապես սպասել հայ. **zaxarit*՝ կամ *j-* օտար *z-*ի փոխարեն (ինչպես *jēt* = ասոր. *zaitā*, *jiut* = ասոր. *zifā* և այլն, AGr. էջ 287) **jaxarit*՝, մինչդեռ դրա փոխարեն հայերենում հանդես է գալիս *jan-jaxarit*՝ ձևը, որն այնպիսի տեսք ունի, որ կարծես այն ինտենսիվ կրկնակիացմամբ է կազմված, որն, իհարկե, այդպես չէ: Չնայած դրան՝ նույն իմաստն ունեցող բառերը ձևով այնքան մոտ են կանգնած, որ չի կարելի նրանց միմյանցից անջատել, այլ (ընդհակառակը) հայերեն բառը ստիպված են համարել սեմական փոխառություն: Սրանով իսկ հանձնա՝ արվածը նաև հայ. *xanjarur* «խանձարուր» Դուկ. 2, 7 ոչ իր հնչյունական տարբերության պատճառով տարբերել ասոր. *āzūrā* “fascia” բառից Դուկ. 2, 7 (Brockelmann Lexicon Syriacum էջ 247), ինչպես ես այդ արել եմ AGr. 517-ում, այլ այն դիտել որպես ասորական փոխառություն¹:

Հոլովների սեղմումը (նույնացում)

Շարահյուսության մեջ հայերենը ընդհանուր առմամբ համընկնում է հին հնդեվրոպական լեզուների հետ, սակայն դրա փոխարեն զարգացնում է առանձին խիստ տարբեր երևույթներ, որոնք հայագետների կողմից ևս հաճախ ընկալելի չեն կամ սխալ են ընկալվում: Դրանցից ամենակարևորն ու հաճախակիին *-eal-*ով կազմվող դերբայի² դեպքում ենթակայի կիրառումն է սեռական հոլովով, որը, սակայն, այստեղ քննարկման ենթակա չէ, ամենահազվադեպը հոլովական սեղմումն է, որի վրա ես այստեղ թուցիկ ձևով կանգ կառնեմ: Նրա էությունը նրանում է կայանում, որ բացառականից կամ գործիականից կախյալ մի սեռ. հոլով կարող է սեղմվել և դրանով իսկ

ինքը դառնալ բացառական կամ գործիական հոլով: Այս երևույթի համար համապատասխան օրենքները ես ստորև բերում եմ՝

A) Սեռական հոլովը վերափոխվում է բացառականի: Փաւստ. Բուգ. (Վենետիկ, 1832), էջ 7, վերջին տողը՝ *i knojē t'agavorēn* «թագավորի կնոջից» (ըստ էության կնոջից թագավորից), փոխանակ կիրառելու սովորական օրինակալի կառուցվածքը՝ *i knojē t'agavorin*, էջ 8, տող 9 ներքևից՝ *y anhnarin kckut'enēn tanjanaçn* (նա ազատեց նրան) «կապկավածության անտանելի տանջանքներից» փոխանակ՝ *kckut'eann tanjanaçn*, էջ 11, տող 8 ներքևից՝ *i nmanē kusē* «նրա կողմից» = «կողմից այդ նույնի» *i nora kusē-ի* փոխարեն, էջ 12, տող 7 ներքևից *i-çaušoin gitut'enē* (խմել), «գիտելիքների ցողից», փոխանակ՝ *i çaušoin qitut'eann*; էջ 23-24; *y erkrēn Hayastanē* «Հայաստան աշխարհից» փոխանակ՝ *y erkrēn Hayastani*; էջ 123, տող 9՝ *i nahangēn Taraun gavarēn* «Տարոն գավառի մահանգից» (Altarmen. Ortsnamen էջ 375), փոխանակ՝ *i nahangēn Taraun gavarin*; էջ 21, տող 9 *y erkrēn yišxanut'enēn Hayoç* (նա բաժանվեց) «հայերի իշխանության երկրից», (ըստ էության՝ «երկրից իշխանությանը հայոց») փոխանակ՝ *y erkrēn išxanut'eann Hayoç* էջ 231, տող 6 ներքևից՝ *y erkrēn t'agavorut'enēn Yunaç* «հույների թագավորության երկրից», փոխանակ՝ *y erkrēn t'agavorut'eann Yunaç*, էջ 200, տող 18 ներքևից՝ *i Ganjakē kusē y Atrpayakan tanē* «դեպի Գանձակի Ատրպատական տանող կողմից», այսինքն (ըստ էության)՝ Գանձակից կողմից Ատրպատական երկրից (տնից), փոխանակ՝ *i Ganjaki kusē Atrpayakan tan*; էջ 207, տող 7 ներքևից՝ *y anroç paranoçēn štayiçn sareaçn* (նա ազատեց նրան երկաթե շղթաներից, ձեռքի և ոտքի շղթաներից և) «պարանոցի օղակներից և շղթայակապերից» *Kettenfesseln* փոխանակ՝ *y anroç paranoçin*՝ «պարանոցի օղակներից»:

Եզնիկ (Վենետիկ, 1826) էջ 121, 3 ներքևից՝ *i mardkanē hnarohut'enē* «մարդկանց հնարամտությամբ» (*mardkan* տարբերակով), փոխանակ՝ *i mardkan hnarohut'enē*, էջ 180, 3-5՝ *y uššoin snaloy - i stomok'sē xangareloy - yorovainē xstanaloy*². ուղեղի դատարկվելուց, ստամոքսի խանգարվելուց, մարմնի կոփումից, փոխանակ՝ *i stomok'si xangareloy- yorovaini xstanaloy*;

Մեբեոս (Պետերբուրգ, 1879) էջ 139, 9 ներքևից՝ *i patvoy išxanut'enēn* (նրանք նրա զգեստները հանեցին) «ի պատիվ իշխանապետության (= որպես Հայաստանում հունական փոխարքայի)», փոխանակ՝ *i patvoy išxanuteann*:

Կիրակոս էջ 29, 10 ներքևից՝ *i geljē Bagaranē* «Բագարան գյուղից» (*hmnun*. Altarm. Ortsnamen 376-377) և այլն:

¹ Հմմտ. ասոր. *xazzūrā* (= **xanzūrā*) = հայ. *xnjor* (= *xinjor* կամ **xunjor*) AGr. 305 և 286: Իր բառակցի պատճառով *hmnun*. ասոր. արամ. *arbālā*, հայ. *xarbal-em* «մաղել» AGr. 304:

² Օր. համար ասում են *im tescal ē zna: mer tescal ē zna* և այլն «ես նրան տեսել եմ», «մենք նրան տեսել ենք», ավելի ճիշտ ինքն տեսել է նրան. «մերը տեսել է նրան» և այլն: Հազվադեպ սեռական կանգնում է որպես ենթակա կրավորական սեռի դերբայի հետ *ceal Ormizdi-ekn* «այնժամ ծնվեց Որմիզդը և եկավ» Եզնիկ 114, ըստ էության՝ «ծնված Որմիզդի- եկավ»:

¹ Այսպես է ուզում Fr. Müller-ը WZKM 10, 97 ուղղել տեքստը: (Անարդարացի) ուղղել:
² *-oy-*ով ավարտվող ձևերը անորոշ դերբայի բացառական հոլովի ձևերն են, ոչ հարակատար դերբայի:

В) Սեռական հոլովը վեր է ածվում (դառնում է) գործիական, Փաստոս Բուզանդ էջ 19, տող 7՝ bazmut՝ eamb zaurauk՝ n Hayoc «հայոց գորքերի բազմությամբ» (ըստ էության՝ հայերի գորքերով բազմությամբ) փոխանակ՝ bazmut՝ eamb zauracn Hayoc; էջ 30, տող 16՝ amenain banakauk՝ n bazmut՝ eambk՝ «ամբողջ գորաց բազմությամբ» (ըստ էության՝ բոլոր գորքերով բազմությամբ), փոխանակ՝ amenain banakaçn bazmut՝ eambk՝; էջ 223 1. տող՝ baniv zaurut՝ eamb «խոսքի գորությամբ» (այսինքն՝ խոսքով գորությամբ), փոխանակ՝ baniv zaurut՝ ean, Եսեբիոս Kirchengeschichte (Վենետիկ, 1877); էջ 432, տող 7 ներքևից՝ baniuk՝ aketut՝ eamb «կեղտոտ խոսքերով» (ըստ էության՝ խոսքերով կեղտով) փոխանակ՝ baniuk՝ aketut՝ ean:

Մեթոս 26, տող 5՝ handerj miabanut՝ eamb amenain Hayastaneauk՝ «բոլոր հայերի համաձայնությամբ», փոխանակ՝ handerj miabanut՝ eamb amenain Hayastaneaic; էջ 40, տող 14՝ liut՝ eamb avarav iureanç (հուժկու) լիությամբ (= բազմություն) իրենց ավարի, փոխանակ՝ liut՝ eam՝, avari iureanç. Մատթոս Ուռհայեցի (Երուսաղեմ, 1869); էջ 286, տող 9-10՝ bazmut՝ eamb zoxok՝ «բազմաթիվ գորքերով», 165, 1 տող՝ bazum areamb helmamb «բազմաթիվ արյունահեղությամբ» (ըստ էության՝ ըստ արյամբ թափելով) փոխանակ՝ bazum arean helmamb և այլն:

Այս օրինակների մի քանիսից գուցե կարելի էր եզրակացնել, որ այդ փոխակերպումը թերևս ձևական հիմք է ունեցել, ըստ որում գերակշռողը եղել է ձգողությունը: Կախյալը (սեռականում կանգնած բառը) ըստ ձևի նմանեցնելու իշխող (regierend) բառին (հմմտ. y erkren Hayastane, փոխանակ՝ y erkren Hayastani-ի), սակայն այդ եզրակացությունը սխալ կլիներ, քանի որ շատ դեպքերում փոխակերպման օգնությամբ չի առաջանում և ոչ մի տիպի նմանեցում ըստ ձևի: Այն տեղի է ունենում, այսպիսով, անկախ ձևից:

Ց Ա Ն Կ

Ցանկում բերված թվարկումները սահմանափակվում են միայն հայերենով (առանց սահմանազատելու լեզվի զարգացման շրջանները):

Հին հայերենի համար տրվող տառադարձումը միավորվել է ըստ Հյուբշմանի կողմից հայերենի քերականության մեջ կիրառվող համակարգի: Բայերը բերվում են անորոշ դերբայի ձևով:

1. Առարկայական ցանկ

ազգակցական անունների իմաստը - 412	բայական վերջավորություններ - 16 և հաջ.
հոլովումը - 110-113	բառավերջմային հնչյունական օրենք - 113, 221 և հաջ., 469
այբուբեն, գյուտը - 64-66	բառարան Գեորգ Տեր-Յովհաննեսի - 122
հերթականությունը - 66 և հաջ.	բարբառներ, հին հայկական - 168, 423 և հաջ., 428 և հաջ.
անձնանուններ - 318-329	ժամանակակից - 423 և հաջ.
անորոշում - i-ով բայեր - 447	բացառականը սեռականի փոխարեն - 475
անորոշում -il-ով բայեր - 150, 431	«գորդյան» - 424 և հաջ.
անվանական վերջավորություններ - 17 և հաջ.	գործիականը սեռականի փոխարեն - 476
անցյալ անկատար - 16 և հաջ., 17 ¹⁵ , 438	Դամիլի ասորի - 65-66
անցյալ անկատար -er-, -iur վերջավորություններով - 445, 445 ¹ , 446	դերանուններ - 257-260
անունը սեռականում կամ բացահայտիչ - 419 ¹	դը Լազարո - 94-109
անուններ, հայկական, արաբերենում - 68	Դիոնիսոս Թրակացի - 62, 427 և հաջ.
դժվարություններ - 318 և հաջ.	դրափոխություն - 242
-air-ով - 325	ենթակայի սեռականը eal-ով կազմվող դերբայներում - 474, 472 ²
-en-ով - 402 և հաջ.	երկակի ձևը - 333
իրանական - kart-ով ավարտվող - 76-79	երկբարբառներ, գրությունը - 396 ²
աորիստ - ç - 88 և հաջ., 451	թարգմանություններ ասորերենից - 264
ապառնի - 16, 260	թեքում - 15 և հաջ., 16 ¹³ , 250-262
Ապոկալիպս («Յայտնութիւն Յովհաննու»),	թվականներ - 52
առանձնահատկությունները - 150 և հաջ.	խոնարհում - 260-262, 269
ժամանակաշրջանը - 268	Կարստ - 423-449
Արարատյան բարբառ - 424	կիլիկյան հայերեն - 423-449
արտասանություն, հին հայերեն - 56-64, 162	կրավորական սեռ - 17
արդի հայերեն - 56-62	կրկնակ անուններ, իրանական - 374 ²
բաղաձայնական խմբեր, բառակզբնային - 434-435	

կրկնակ ձևեր - 427 և հաջ.
հայերեն, հնդեվրոպական - 10
իրանական - 10 և հաջ., 171, 172 և հաջ.
առանձնահատուկ ճյուղ - 48, 93
հայերենի բնույթը - 171 և հաջ.
հայերենի դիրքը - 10-48, 246-249, 341
արիականի հանդեպ - 33-36
լիտվա-սլավոնականի հանդեպ - 33-36
եվրոպական լեզուների հանդեպ - 43, 91-93
հավելում - 40, 150, 195, 224, 369
հատուկ անուններ, պարսկական - 90
հատուկ անունների թեքումը - 250
հարաբերական մասնիկներն ու ցուցականո-
թյունը - 449 և հաջ.
հիմքային «e» -ով ավարտվող ձևեր - 250
հին հայերեն - 168
հնչյունաբանություն, պատմական - 221-249
հնչյունական, *ly. *ry - 472
*s - 142
*t - 111
eay - 450
l<t - 438 և հաջ.
h<s - 21
y<h - 127
š<*kʰ? - 414
u<*u+y - 111, 112
r<sr - 357
s<ns - 21
r<իրանական d/δ - 157
k< - 81 և հաջ.
k<sv - 22
հնչյունական արժեք, հետևյալ հնչյունների՝
au, ô - 69 և հաջ., 470
e - 395, 395²
ē - 395 և հաջ., 395²
iu - 165²
χ - 160, 162
î - 57, 58, 71, 437 և հաջ.
oi - 395 և հաջ.
ow - 70
j - 80, 160 և հաջ.
î - 436

հնչյունական համակարգ, ծագումը - 71-72
հոգնակի թիվ (vi-ով կազմվող ձևերը կի-
հայերենում) - 444
հոգնակի թիվ, k' -ով ձև - 256, 436²
հող - 436, 444, 455
հոլովական կախյալություն - 474-476
հրամայական - ē - 440
հունարեն, արիեստական արտահայտություն-
ներ - 430
ձայնավորների I օրենք (i, u/ø) - 356, 370 և
հաջ.
II օրենք (ē, oi/i, u) - 395 և հաջ.
ձայնավորների հերթագայությունը՝ au/a - 437
e/ē - 401
ea/e - 87
eu/iu - 398
hr/rh (h) - 377
k/ξ - 331
Tenuis/Media ոնգայիններից առաջ - 276,
278
ուղղական/հայցական հոգնակի - 150 և հաջ.
«ձայնավորների ճեղքումը» a, e, o-ի - 37-40
ձայնավորների փոխարեն - , 3 91, 222
ձայնավորների օրենքներ - 38, 87, 212 և հաջ.
ժամանակարգությունը - 367
ձևավորումը - 368
ձեռագիր աշխատություններ - 439, 439³
մականուններ - 328
Մեյե - 450 և հաջ.
Մեսրոպ - 64 և հաջ.
միջին հայերեն -a-ի տղումը - 368
Մյուլլեր Ֆրիդրիխ - 100, 102 և հաջ.
նախածանց j - 360
ներգոյական-տրական - oյ - 146, 431 և հաջ.
ներկայի -ane- վերջածանցը - 92
ներկայի հիմքի կազմությունը - 261 և հաջ.
նորաբանություններ, հետդասական շրջանի -
433, 433²
շեշտադրման օրենք - 38
ջրհեղեղի առասպելը - 416-422
ոնգային հիմքերի ընդարձակումը - 331 և հաջ.

Սահմանական եղանակ - 16
"-----" աորիստ - 447
"-----"իմպերիվ - 433², 451
Սահմանական եղանակի մասնիկ ku - 445
սեռական - oir - 430, 432 և հաջ.
-r դերանունների մոտ - 433
սկզբնատառ, z -- 454-466
p -- 181
r -- 13
ստուգաբանություն - 168-262, 176-179, 183
Svarabhakti - 283
վերջածանցներ -agin -322
-ain - 457¹
-ak - 87, 322, 347, 450
-akan - 347
-an - 195
-ani - 423
-ar - 188
-aran - 347
-arēn - 348
-açi - 451
-ear - 423, 427
-er - 427
-t' iun - 88
-ik - 323, 324, 325, 347, 450
-iç - 323¹
-iun - 88
-oi, -auf - 439, 440
-ut' iun - 451
-uk - 322, 324
-uhi - 325, 326
-urhi - 326

- žeay - 440, 442²
տաղաչափություն - 70
տառադարձություն, հին հայերեն - 10, 68-75,
160-167
l-ից, l - 162 և հաջ.
r, r - 162 և հաջ.
v, w - 166 և հաջ.
y - 167
տեղաշարժ, առաջին - 24 և հաջ., 98, 98³
երկրորդ - 25, 310
Տերվիշեան - 80
տրական սեռականի փոխարեն - 151
տրական-ներգոյական - um- 143, 147 և հաջ.,
241, 260, 431 և հաջ., 431¹
Փիլոն - 431
փոխակերպում v-ի - 70-71
փոխակերպումներ, իրանական χš > šχ - 317
փոխառյալ բառեր, ասորական - 264-296, 387-
389
արաբական - 297-310
իրանական - 13, 88 և հաջ., 171, 371-387
կովկասյան - 355 և հաջ.
հայկական, վրացերենում - 69 և հաջ.
հունական - 390-395
սեմական - 263-296
վրացական - 378³
ֆրանսիական, կիլ. հայերենում - 355
փոխառություններ, իմաստը - 367
և բնիկ բառեր - 171, 177 և հաջ.
փոյուզիներն - 52 և հաջ.
քերականություն, հայերենի - 339
քմայինների փափկեցումը - 358

2. Բ ա ռ ա ց ա ն կ ¹

Աբգար - 342
Աբղիշոյ - 389
Աբղմեիկ - 299¹
աբեղայ - 270, 388, 396¹
Աբու - 310
Աբուբաքր - 310
աբուզնա - 382
Աբուբուդաբ - 310¹
Աբրահամ - 353
ագանել - 356
ագանովթ - 272
ագետր - 87
ագուզայթ - 270, 399, 410
Ադամակերտ - 76
ադեն - 264, 270
ադենաբուղիս - 270
ադենական - 270
ադենային - 270
ադին - 270
ագապ - 299
ագատ - 13, 88
ագատաբար - 91³
ագգ - 251
ագղ(ել) - 23, 44, 184, 236, 313, 453
ագղր - 362, 453
ագն - 451
աթաշ - 340, 387
աթխար - 299
աթութայթ - 264⁴, 270, 389
Աժդահակ - 68, 90, 372, 373¹
Ալատին - 311
ալետր - 238, 446
ալէլու(ել) - 354
ալէլուիա - 354
ալիւր - 446
ալիթ - 356
ալկունա - 304
ախտ 89
ած - 14
ածել - 28, 39, 184, 222, 231
ակահ - 13, 88
ակամայ - 176, 177, 201
ական - 184, 229, 333, 347, 357
ականել - 457
ականք - 238, 330
ակն - 26, 39, 42, 184, 187, 222, 229, 252, 255,
325, 330, 331, 333, 357
Ակնիկ - 325
ակումիտ - 390
ակունք - 330, 357
ակրկարիայ - 299
ահ - 322, 457
ահագին - 322
Ահարոն - 353
ահեակ - 42, 87, 172, 184, 221, 223, 227, 234,
242, 243
Ահմատ - 311
ահոկ(ել) - 407
աղ - 126, 142, 185, 221, 223, 238, 241
աղալ - 126, 185, 223, 438, 448, 468
Աղանայոզան - 408
աղանդասար - 214
աղաշել - 435, 438
աղանի - 470⁴
Աղբայրիկ - 328
աղբեր, -իւր - 88, 223, 225, 233, 238, 239, 240,
243, 398⁴, 446
աղթարք - 89

աղիւս - 340, 437
աղխունա - 304
Աղուանք - 69
աղուէս - 125, 126, 178, 185, 223, 224, 226, 228,
235, 238, 240, 401³
աղտարք - 89
աղքատ - 69
աղօթք - 438
աղօրի - 185, 189, 438
աճպարար - 176, 299
ամ - 142, 185, 186, 237, 241, 458
աման - 186, 237
ամանակ - 428¹
ամաշել - 438
ամառն - 142, 186, 191, 237, 239, 240, 241
ամար - 186
ամարային - 186
ամարասուն - 186
ամբ - 186, 233, 237, 441
ամբառնալ - 138, 203, 428¹
ամբոյս - 14, 88, 407
ամեն - 433
ամենագէտ - 193
ամենագիտ - 193
ամենակոյ - 202
ամենայն - 53, 433, 441², 457¹
ամէն - 53, 433
ամի՛ն - 84, 271
ամիս - 21, 42, 112, 142, 178, 186, 225, 235, 237,
242
ամիրալմուսնիք - 300, 381
ամիրայ - 300, 388
ամիրայական - 300
ամիրայապետել - 300
ամիրայութիւն - 300
ամիրապետ - 300
ամիրացուցանել - 300
ամիրութիւն - 300
ամղան - 271
ամճաբեր - 271
ամորձատ - 30¹, 212
ամորձիք - 30¹, 84, 212
ամուրի - 299
ամոքել - 84
ամս - 186, 233, 237, 327, 441
Ամսակ - 327
Ամսաճան - 346
ամօթ - 438
այ - 362
այգ - 457
այդ - 259, 362⁷
-այնպետ - 348
այժմ - 222
այլ - 39, 41, 149, 186, 191, 223, 238, 243, 439³,
440, 470, 472
այծ - 28, 39, 120, 186, 223, 231
այծեամն - 321
Այծեամն - 321
այծեայթ - 440
այծեմնիկ - 321³
Այծեմնիկ - 321³
այդ - 438, 439³, 440, 470
այն - 258, 362
այս - 259, 362
այտ - 110, 186, 223, 232
այտնուլ - 110, 186, 261
այտումն - 186
այր - 146, 187, 254, 325¹
Այրաբատ - 419²
այրել - 44, 180, 186, 223, 238, 457
այրեծի - 427
այրուկ 321
Այրուկ - 321
այրուծի - 427
այց - 186, 223, 232
ան - 187, 222, 237
անագ - 271
անագեայ - 271
անագղ - 69
անալութ - 462
Անահիտ - 68, 90
անանուխ - 271

¹ Բառացանկում ընդունված առ (au) երկբարբառի գրությունը մենք ներկայացրել ենք օ տառով միաժամանակ հետևելով հայերեն այբուբենի ավանդական հերթականությանը (ծնթ. խմբ.):

անանուն - 187
անապակ - 128
անարգ(ել) - 29, 210
Անարիք - 338
անբան - 187
անգամ - 90
անգան - 272
անգարել - 366
անգետ - 457
անգժատ - 380
անգիտանալ - 457
անգին - 187
անգուժատ - 380
անդ - 222, 233
-անդ - 187, 236
անդամ - 90, 159
Անդեկան - 377
անդերձապետ - 118, 194
Անդիկան - 377
Անդկան - 377
անդրի - 407
անդրիական - 407
Անդր(վ)կ - 319
անդր - 260
Աներան - 338
աներեակ - 196
աներեկ - 196
անզգամ - 467
անզգամութիւն - 467
անզգայ - 466
անզգայաբար - 466
անզգայագոյն - 466
անզգայութիւն - 466
անզգայուն - 466
անզօր - 144
անէծք - 114
անթառամ - 198
անթարշամ - 24, 198
անլուայ - 200
անխուլ - 458
անծան - 201

անծին - 40
անկամ - 201
անկիւն - 187, 222, 229, 236
անձն - 252, 255, 443
անձուկ - 187, 189, 222, 227, 229, 232, 236, 450
անմեռ - 208
անոյշ - 114, 405
-անոյշ - 326⁴
Անոյշ - 405, 406
անուն - 15, 178, 187, 222, 236, 237, 240, 241
Անուշ - 334, 406
անուշադր - 385⁴, 399
անուշակ - 399, 407
Անուշաւան - 418
Անուշ (բերդ) - 334
Անուշըռուան - 407
Անուշ-Վոսան - 406
անուրջ - 140, 160, 187, 220, 222, 227, 231, 236, 238, 472
անսախտ - 157
անվաւեր - 118
անց - 458
անցանել - 458
անցք - 458
աշակերտ - 89, 118, 119
աշխարհ - 23
աշխարհակուլ - 202
աշխեստածի - 404
Աշխէն - 403
աշխտ - 404
Աշոտ - 319, 325
աշուն - 191
աշագու - 458
աշք - 42², 184, 187, 222, 231, 330, 331, 458
ապ(ա) - -187
ապաբան - 187
ապաբանութիւն - 187
ապաբնակութիւն - 187
ապագործ - 187
ապազէն - 187
ապաթոյն - 187

ապախորել - 187
ապախտարք - 89
ապականել - 184
ապահատ 187
ապաձայն - 187
ապածեռն - 187
ապաշնորի - 187
ապասպարել - 152
ապաստան - 151
-ապատ - 78
ապարանջան - 128
ապարան(ք) - 152, 157, 158
ապարասան - 187, 196
ապարքանել - 152
ապացոյց - 187
ապաւասիկ - 288
ապենիագ - 398, 404
Ապգուտ-կաւատ - 377⁴, 380
ապի - 398
ապիկար - 398
Ապիղարիպ - 311
ապիտեակ - 348
ապշոպ - 407
Ապու - 310
ապուխտ - 120
ապուշ - 212
Ապուպար - 310
ապսպարել - 152
ապրանք - 435¹
ապրասամ, -դ - 272
ապրեշուն - 398
ապրիշուն - 398
Ապրուէգ - 403
ապրսամ - 272, 300
աջբարար - 299
առ - 458, 459
առածել - 458
Առանձար - 319
առանց - 458
առանցանել - 458
առանցելութիւն - 458

առանցիկ - 458
առանցք - 458
առաջ - 458
առաջադրութիւն - 459
առաջեալ - 441
առաջի - 459
առաջին - 458
Առաւան - 319
առաքելարան - 347
առզին - 29
առի - 239
առին - 321
առիծ - 321
Առիծ - 321
առիծաբար - 91³
առիաւատչեայ - 440, 440²
առն - 145, 237, 239, 242, 321
Առնակ - 321
առնել - 77, 188, 223, 239, 261
առնուլ - 239
Առոստոն - 319¹
ասան - 116
ասացեալ - 431
ասել - 30, 116
ասեղն - 188, 222, 235
ասիցեալ - 431
ասորերէն - 348
Ասորի - 354
ասպ - 23, 88
ասպազէն - 401
ասպազինել - 401
ասպահապետ - 117, 158
ասպար - 89
ասպարէգ - 23, 88, 402
ասպետ - 23, 117
ասպնջական - 161, 373
աստ - 260
աստղ - 24, 39, 41, 91, 114, 142, 176, 178, 188, 221, 223, 235, 238, 321, 469³
Աստղիկ - 321
աստուած - 221

Աստուածատուր - 325
Ատամ - 319
ատամն - 24, 91, 188, 222, 232
ատաշ - 340
Ատատ - 319
ատեան - 362
ատել - 24
Ատոմ - 319
ատուր - 374, 387¹
ատր - 374
ատրագոյն - 374
Ատրնեբսեհ - 374
Ատրորմիգո - 374, 380³
ատրուշան - 374, 399
Ատրպատական - 373
Ատրվնասալ - 374
արագ - 91, 188, 222, 223, 229, 238
Արամագո - 68, 90
արամուր - 459
արայիշ - 371
արաշ - 385⁴
արաջ - 385⁴
-արար - 201
Արարատ - 420
արարի - 77, 188, 239
արբ - 41, 188
արբ - - 21
Արբակ - 327
արբանեակ - 188, 223, 233, 238
արբենալ - 223, 238, 241
արբեցող - 439
արբի - 188, 233
արբուն - 179
Արբուն - 327
արբունք - 179, 327
արգանդ - 180
արգաւոր - 210
արգել - 188, 222, 230, 238, 357
արգելուլ - 357
արգոք - 354

արգոյ - 210, 360
արդ - 111, 114, 188, 222, 233, 238
արդար - 188, 223, 233, 239
արդարեւ - 440
արդեք - 439²
արդի - 456
արդն - 180
արդու - 385⁴
արեգակն - 188
արեւ - 188, 223, 224, 238, 240
արթուն - 459, 464
արթր - 470¹
արժ - 188, 210
արժան - 210, 360
արժանատր - 210
արժանի - 29, 88, 210
արժել - 210, 236
արի - 180, 188
արիւն - 228, 253, 357
Արիք - 338
արժաթ - 29, 111, 189, 222, 233, 238
արծիւ - 29, 114, 125, 189, 225, 240
արծուի - 189, 223, 231, 239, 240
արկանել - 459
արկի - 459
արկղ - 355
արհաւիրք - 459
արհեստ - 428¹
արձան - 321
Արձան - 321
արմ - 463
արմ - - 459
արմանալ - 459
արմատ - 463
արմուկն - 189, 222, 229, 237, 239
Արշակ - 90, 320
Արշակաւան - 418
Արշամ - 342, 452
Արշամունիք - 452
աթոյր - 157, 158, 406
արու - 146, 188

արունստ - 428¹
արուսեակ - 321
Արուսեակ - 321
արուրի - 406
արջ - 41, 160, 178, 189, 223, 231, 239, 414
Արջամ - 342
արտ - 180, 451
արտ - - 429, 460
Արտաշատ - 69
Արտաշէն - 402
Արտաշէս - 90, 342, 387¹, 402, 403
Արտաշիր - 342, 387¹, 402
Արտաւագո - 142, 69, 90
Արտաւան - 142, 69, 90, 343
Արտիթ - 319
արտիտ - 322
արտոյտ - 322
Արտոյտ - 322
արտոտի - 460
արտօսը - 437
արփի - 186
արօր - 110, 185, 189, 222, 223, 238
աւագամեծար - 188
աւագք - 427
-աւան - 418
աւար - 325¹
Աւարայր - 325¹
աւեղրան - 368
աւելի - 84
աւետարան - 368
աւետատր - 440
աւետիք - 347, 440
աւետչեայ - 440
աւեր - 404
աւերակ - 404
աւերել - 404
-աւոր - 90, 190, 226
աւսարդ - 372
ափսնդին - 391
ափսոս - 408
աքսոր (ք) - 176, 272

աքսորանք - 272
աքսորել - 272
Բաբ(իկ) - 322, 326, 327
Բաբէն - 326
Բաբոց - 319, 326
բաբունաջ - 382
բաբունիճ - 300
բագ - 14, 89
Բագաւան - 418
բագին - 89
բաղինջան - 307, 379
բաղրաք - 368
բազէ - 63, 89
բազմագան - 454
բազմակ - 272
բազմանալ - 261
բազկան - 375
բագուկ - 25, 38, 88, 189, 222, 227, 229, 233, 236, 327, 394
Բագուկ 327
բագուն - 25, 30, 38, 222, 227, 233, 236, 466¹
բաժ (անել) - 25
բաժակ (ել) - 272
բալասան - 300
բալլան - 307
բախտ - 87, 89, 428
բակլայ - 300, 383
Բակլիբանիկ - 376³
Բակուր - 320, 326
Բակուրակերտ - 76
բահ - 189, 228, 294, 407¹
Բահրամ-Գուշնասալ - 374²
բաղ - 429
բաղանիք - 368
բաղարջ - 437
բաղնիք - 368
բաղսամոն - 300
բանք - 153
բանբակ - 89, 441
բանբիշն - 89

բան - 25, 114, 189, 221, 222, 233, 236
բանալ - 262
բանակ - 69
բանդ - 25, 88, 159
բաշխել - 23
բառնալ - 138, 189, 190, 238, 242, 261
բասիր - 273, 371, 392
շաստ - 427, 431
բաստեռն - 471⁵
բասրանք - 273
բասրել - 392
բար - 153
-բար - 91³, 180
բարակ - 90
բարապան - 153
բարապետ - 153
բարատր - 153
Բարդեժան - 267², 409
բարեբախտ - 87
բարի - 42, 87
Բարծունայ - 400, 410
բարձ - 25, 30, 190, 223, 228, 232, 233, 238, 357
-բարձ - 190
բարձի - 138, 189
բարձր - 30, 189, 223, 232, 233
բարձրաբերձ - 190
Բարսեղ - 436
բարսմունք - 340
բարք - 180
բաց - 429
բացխուն - 429
բաւական - 439³
բղեաշխ - 320, 371
բեկ - 27, 35, 190, 229, 233
բեկանել - 92, 190, 224
բեկուտ - 92
բեկտել - 92
Բենետ - 355
բեռն - 40, 190, 239, 469
բեր - 40, 190
-բեր - 190

բեռան - 114
բերդ - 273
բերել - 40, 41, 91³, 117, 138, 141, 224, 225, 228, 234, 238, 239, 448
բերձ - 190, 228
-բերձ - 224
Բերշապուհ - 344
բեր - 398, 471
բըտթե - 355
բժիշկ - 89, 371
բիբ - 273
բիժ - 128
բիւր - 89, 398, 471
Բիւրասպ - 90, 398
բիւրեղ - 398², 437
բնաբար - 91³
բնակել - 150, 374
Բնդոյ - 384²
բնիկ - 392
բոբ - 385⁴, 407
բոկ - 125, 143, 190, 226, 229, 234, 241
բողոքել - 83
բունան - 427
Բոյեկան - 396²
բոյժ - 190, 236, 405
բոյժ - 190, 226, 231, 234
բոյն - 180, 442
բոյս - 362
բոյր - 158, 387¹, 406
բովական - 439³
բորակ - 408
Բորան - 408
բորոտ - 69
բու - 190, 224, 234
Բութաքր - 310
բուէճ - 190
բուժել - 25, 190, 405
բուի - 387¹
բուիճննիկ - 76, 407
բուխտակ - 301
բութ - 29, 191, 227, 231, 234

բութանել - 190, 226
բութին - 273, 389
բուն - 176, 191, 392
Բունդար - 380²
բուն - 463
բուսանել - 362
Բուտմահ - 381
բուրաստան - 157, 406
Բուրդար - 380
բուրել - 157, 174, 406
բուրջես - 355
բուրվառ - 157
բոնագրօսել - 463
բրել - 228, 234
բրինձ - 89
բրիչ - 189
բրուտ - 114
Բրքիշոյ - 389, 396¹, 409

Գագիկ - 326
Գագկակերտ - 76
գաղիչ - 264⁴, 273, 387
Գաղիշոյ - 389
գագան - 322
Գագան - 322
գազանակոյր - 202
գազպէն - 402
Գազրիկ - 326
գալ - 96, 460, 468
գահ - 13, 88
գաղատոս - 437
գաղթ - 273
գաղթական - 273
գաղթել - 273
Գաղիղէա(յ) - 438
գաղութ - 265, 273
գայլ - 22¹, 41, 191, 223, 230, 238, 240, 243, 472
գայղ - 438
գան - 35, 191, 197, 222, 229, 236
գանել - 29, 191, 451
գանձ - 89

գառն - 22¹, 191, 223, 230, 237, 239, 327, 469, 471
Գառնիկ - 327
Գարեգին - 322
գարի - 29, 191, 229, 238, 322
Գարիբաբետ - 377
գարուն - 22¹, 143, 191, 230, 241, 357, 361, 471
Գարջոյլ - 320
գաւ - 172
գաւազ - 128
գաւազան - 88, 96, 103, 104, 171
գեղ - 144, 404
Գեղան - 404
գեղեցիկ - 394
գեղձ (ք) - 357, 358
գեղմն - 191, 224, 230, 238, 358
գեղջուկ - 321⁴
գետ - 22¹, 24, 32, 53, 91, 114, 192, 224, 230, 232
գետին - 460
գետնաքիւր - 189
գեր - 429
գերել - 16
գերութիւն - 253
գել - 255, 321⁴, 443
գգաք - 265⁴, 274, 388
գգիր - 128, 383
գէս - 327, 402
գէտ - 144, 192, 193, 225
գէր - 397¹
գին - 22¹, 113, 143, 192, 225, 230, 236, 241
գինդ - 322
Գինդ - 322, 324
Գինք - 320
գինի - 22¹, 192, 225, 230
գիշեր - 225, 230, 236, 238, 242
գիշեր - 22¹, 192, 473
Գիշերաձոր - 473
Գիսակ - 323, 327
գիտ - 38, 193
գիտակ - 192, 225
գիտանալ - 448

զիտել - 22¹, 24, 38, 92, 192, 225, 230, 400, 448
զիտում - 192, 225
զիրութիւն - 397¹
զիւղ - 443
զիւղացի - 451
զիւտ - 193, 225, 228, 241, 322
Գ-իւտ - 322
զլուխ - 435, 460
Գ-դակ - 327, 434
զմբեթ - 118, 353, 375, 395¹
զմալ - 261, 435, 460
զմդակ - 395¹
զմել - 192
Գ-մել - 320
Գ-միթ - 320
զոլ - 143, 192, 226, 230, 241, 262
զոհար - 89, 408
զոմ - 192
զոմէզ - 176, 402, 408
զոմէշ - 89, 402, 408
զոյ - 142, 406¹
զոյմ - 144, 192, 226, 229, 397², 406
զոյնագոյն - 397²
զոյշ - 460
զոշապա(ր)հանգ - 408
զոշ - 90
զոշել - 22¹, 35, 38, 39, 180
Գոռ - 327⁴
Գոռակ - 327
զոս - 136, 408
Գոտորզ - 408
Գոր - 322
Գորդայ - 426
գործ - 38, 39, 113, 192, 226, 230, 231, 238, 347
գործարան - 347
գործել - 17, 22¹, 29, 41, 261
գորշապահանգ - 136, 408
Գորութ - 320
գորտ - 192, 226, 230, 238
գուբ - 274
Գուգարք - 69

գուբա(ն) - 356
գուծու - 395¹
Գումանդ - Շապուհ - 380
գումարել - 380
Գունդիշապուհ - 379, 398
գուշակ - 452, 453, 454, 460
գուշակել - 460
գուսան - 22
գուրբա - 353
Գուրգան - 379, 384, 385⁴, 393
գուրգասար - 382
Գուրգէն - 379, 385⁴
գուրպա - 353
գուրպայ - 274
գտակ - 193
գտանել - 22¹, 24, 38, 92, 192, 225, 230, 261, 370, 400
գրագէտ - 193
գրագիտ - 193
Գրանիկսաղար - 377³
գրապան - 371
գրաւել - 25¹, 26
գրգռել - 460
Գրիգոր - 326, 390
գրոխ - 407
գրոհ - 407
գրուան - 371
գրտակ - 129, 372

-դ - 24, 360
դա - 444
դագ - 180
դաղարել - 204
դալ - 24, 193
դալար - 193, 223, 233, 238, 358, 469
դահաղդամ - 89
դահիճ - 274
դահճապետ - 274
Դաղ - 320
դաղմատերէն - 348
դայեակ - 24, 193, 223

դայլ - 193, 223
դանակ - 69
դանդանք - 349
Դանըշման - 383
Դանիել - 319¹, 322
դաշն - 40, 88
դաշտ - 89, 96
դաշտի - 96
դառն - 323¹
դառնալ - 139
դառնիճ - 323¹
դաստ(ակ) - 88
դաստակերտ - 77, 88, 118
դաստառակ - 129
դաստիարակ - 129, 347
դատ - 89, 159
Դատ - 320
Դատարեն, -էն - 402, 403
դատաստան - 368
դատաստանել - 435
Դատոյեան - 396¹
դար - 274
դարգիճ - 153, 274
դարգճակալ - 153
դարգճածել - 153
Դարեհ - 404², 452
դարիճակ - 129, 376, 386
դարիճենիկ - 376
դարիպղպեղ - 96, 104, 376
Դարիքպետ - 377
դարձայ - 139
դուրման - 89,
դաւ - 24, 25¹, 193, 222, 233, 240
դաւաճան - 193
դաւել - 193
Դաւիթ - 311
դափ (ել) - 129
դափիւն - 129
դափումն - 129
Դգլաթ - 388
դղմենի - 375

դրում - 375
Դելմիկ - 392
Դելում - 392, 404
Դելդաթ - 388
դեհ - 118, 119
դեհկան - 89, 118
դեհպետ - 117
դեղ - 358
Դեղում - 392, 404
դեմեսլիոս - 414
դեմ - 14, 88, 348, 403
դեմադարձ - 403
դեմիմազդէզն - 376
Դեմ-շապուհ - 403
դեմպետ - 403
դեսնելու - 368
դեսպակ - 316²
դեսպան - 69
դեր - 430
Դերանիկ - 326
Դերենիկ - 326
դերձակ - 30, 193
դերձան - 193
Դերջան - 69
դել - 14, 88, 398, 402
Դելդաթ - 402, 405
դէզ - 24, 30, 40, 194, 225, 233, 237
դէմ(ք) - 24, 194, 225, 233, 402
դէտ - 24, 194, 349, 402
Դըզդակ - 323²
Դըմբալընդ - 383
դժ - 22, 201, 374
դժգոհ - 22
դժխնճ - 144, 176, 374, 403
դժխնճութիւն - 404
դժկանակ - 144, 201
դժոխք - 407
դժուար - 89, 96, 374
դժրել - 24, 29
դիանալ - 193
դիել - 24, 112, 193, 223, 225, 233

դիզանել - 24, 466¹
դիզել - 30, 194
դիզուլ - 194, 225
Դիլում - 404
դիկ - 379¹
դիմ - 194
դիմակ - 194
դիմել - 194
դիպակ - 14, 88, 398
դիտակ - 176, 194
դիտանոց - 194
դիտել - 24, 194, 402
դիր - 195, 200, 216
դիրտ - 89
դիւան - 398
դիք - 358
դիքտինոն - 366
Դիստիկ - 322
Դկլաք - 275, 388
դկղաք - 275, 352
Դղակ - 323², 395¹, 434
դմակ - 89, 374
Դմբարանդ - 383
դնել - 40³, 53, 194, 233
դշ - 374
դոճ - 137, 407
դոյլ - 406, 409
դոնք - 427, 428
դորակ - 408
դու - 41, 195, 208, 227, 233, 257
դուբլ - 355
-դուխտ - 326⁴
դուշման - 370
դուռայ - 130, 301, 382
դուռն - 24, 30, 42, 119, 153, 176, 195, 227, 233, 239, 332, 357², 392
դուստր - 24, 41, 111, 112, 114, 176, 195, 213, 221, 227, 232, 233, 235, 252, 322, 369, 370, 412, 469, 469³
Դուստր - 322
դուրզն - 195, 227, 229, 233

դուրք - 195, 333
դուք - 171⁴, 208, 257, 427
դալիր - 89, 371
դատրիկ - 322
Դատրիկ - 322
դարով - 89, 96, 344, 374
դախտ - 89, 428
դրակից - 195, 333
դրանդ(ի) - 187
դրաստ - 89, 428
Դրաստամատ - 323²
դրժել - 34, 29
Դրուսաս - 375
դրուատ(ել) - 375
դրուատիք - 375, 380
դրուժան - 399
դրուցք - 195
դրսով - 89
դրոշ - 89

ե - - 195
եբրայեցերէն - 348
եբրայեցի - 348
եգիտ - 40, 192, 195, 225
եղեմ (արտղիս) - 270
եղեմական - 270
եղեմային - 270
եղեմեան - 270
եղի - 40, 194
եզ - 430
եզն - 322, 362
Եզնակ - 322
Եզնիկ - 322
եզր - 362
եթե, -է - 409, 438
ել - 143, 192
ելանել - 460
ելից - 199
ելիք - 200, 224, 225
ել - 195
եկեղեցի - 283

եկի - 25, 35, 40, 460, 468
եկն - 195, 229, 468
եկուլ - 202, 227, 229
եղանել - 449
եղբայր - 25, 110, 112, 195, 223, 224, 233, 238, 239, 242, 243, 253, 322
Եղբայր - 322
եղբիւր - 25
եղեզն - 126, 224, 228
Եղիշայ - 389
եղծանել - 461
եղն - 195, 221, 224, 237, 238
եղջիւր - 472
ենք - - 42, 430
-ենի - 159
Եպիսկոպոս - 390
Եպիփան - 319¹
եռ - 196, 240
եռալ - 461
ես - 30, 41, 196, 257
Ետեղակալ - 461
Ետես - 195
Ետղ - 428¹, 461
Ետու - 40, 227, 228
Երագ - 91, 196, 224
Երախտիք - 348
Երակ - 90, 196, 224
Երան - 196
Երանակ - 90, 196
Երան(ք) - 196
Երան - 338, 404
Երանգ - 90, 91
Երանեակ - 322
Երանեակ - 322
Երասան(ակ) - 187, 196
Երասիս - 69
Երզ - 26, 196, 224, 229, 239
Երզիծանել - 362
Երդնուլ - 44, 196, 239, 358
Երդումն - 196, 358
Երեակ - 196
Երեկ - 35, 196, 224, 229
Երեսուն - 196, 215, 228, 236
Երեք - 52, 178, 196, 224, 239, 240
Երթալ - 362
Երի - 197
Երիս - 225, 235, 441¹
Երիվար - 23
Երիտասարդ - 398
Երծ - 461
Երկնաբարձ, -բերձ - 190
Երկու(ք) - 52, 84, 444, 444¹
Երկոքին - 446
Երկրաբիր - 189
Երջանիկ - 442
Երուանդակերտ - 76
-Երր - 197, 240
Եւ - 125, 224, 240, 398, 427, 431, 440
Եւքանասուն - 215
Եւքն - 21, 25, 39, 52, 111, 125, 143, 176, 197, 224, 233, 237, 240, 241, 439, 469³
Եւղ - 283
Եւս - 431
Եփել - 197, 224, 234

զ - 180, 455, 460, 465, 466
զ - - 23, 358, 465
զազիր - 462
զածած - 462
զականել - 457
զակատել - 462
զահանդել - 457
զաղիփ - 457
զաղիփաղիմոն - 457
զամբիկ - 462
զամբիղ, -իղ - 454
զամբուտ - 455
զայգոյ - 457
զայրագին - 457
զայրանալ - 180, 186, 457
զայրումն - 457
զայրուցք - 457

զան - 454
զանաբ - 455
զանազան - 454
զանալուք - 462
զանակ - 462
զանապ - 301, 131
զանգակ - 454
զանգանել - 463
զանգապան - 454
զանգիկ - 454
զանգիտել - 457
զանդիկ - 454
զանխուլ - 458
ցանց (առնել) 458
զաշաղել - 458
զաշացու - 458
Ջապիլ - 311
զառ ի թափ, ի կող - 459
զառ ի վայր, ի վեր - 459
զառածաննել - 458
զառամ - 458
զառանցանք - 458
զառանցել - 458
զառանցուցանել - 458
զառաջատր(ութիւն) - 458
զառաջեալ, -եալք - 456³
զառաջել - 458
զառաջել - 441
զառաջինն - 456
զառիկ - 30, 454
զառնաուխտ - 130, 454
զառքաշ - 130, 454
զավիրան - 455
զատ(անել) - 459, 462
զատիկ - 462
զատչել - 459
զարանուր - 459
Չարասպ - 90
զարգանալ - 462
զարգուն - 462
զարդ - 252, 459

զարդարել - 459
զարդիս - 456
Չարեհ - 344
Չարեհաւան - 418
զարթնուլ - 459
զարթուն - 459
զարթուցանել - 459
զարկանել - 459
զարկուցանել - 459
զարհուրել - 459
զարմ - 462
Չարմայր - 325
զարմանալ - 459
զարմանք - 459
Չարուհի - 327
զարտագոյն, -գուն - 130, 454
զարտախոյր - 454
զարտողել - 460
զարտողի - 460
զարօշ - 463
զաւակ - 463
զափրան - 455
Չափրանիկ - 325³, 386
զբաղել - 463
զբաղմուլ - 463
զբօսաննել -ալ - 463
զբօսմուլ - 463
զգալ - 347, 438, 460, 466
զգալի - 466
զգածեալ - 463
զգածմուլ - 463
զգածունն - 463
զգայ - 460
զգայ - 466
զգայազիրկ - 465
զգայական - 466
զգայարան - 347, 466
զգայութիւն - 466
զգայուն - 466
զգայո(ել) - 463
զգաստ - - 460

զգաստ - 466
զգաստանալ - 458, 466
զգաստացեալ - 438
զգաստացուցանել - 467
զգաստութիւն - 467
զգաց -- 460
զգաց - 468
զգացուցանել - 466, 467
զգենուլ - 113, 143, 197, 224, 230, 241, 460
զգեստ - 111, 142, 230, 232, 235, 375⁴, 460
զգետնել - 460
զգեցուցանել - 460
զգլխել - 460
զգնալ - 460
զգոյշ - 375⁴, 405, 460
զգուշանալ - 460
զգուշաւոր - 460
զգուշութիւն - 460
զգրգռել - 460
զգօն - 438, 460, 467
զգօնանալ - 467
զգօնացուցանել - 467
զգօնութիւն - 467
զեան - 90, 454
զելաննել - 460
զել - 467
զելուցաննել - 460, 467
զեղաննել - 461
զեղիս(անալ) - 463
զեղիսեալ - 463
զեղիսութիւն - 463
զեղծ(աննել) - 461
զեղծել - 461
զեղուլ - 461
զեղում - 461
զեղչել - 463
զեղչ - 463
զեն - 13
զենուլ - 88, 261, 463, 465
զեռալ - 461
զեռուն - 461

զետեղ(ել) - 461, 462
զետեղեցուցաննել - 461
զերթ - 456
զերծաննել - 197, 461
զերծուլ - 197, 461
զերծուցաննել - 461
զերցաննել - 461
զեփիտ - 455
զեփիտոս - 455
զգուանք - 463
զգուել - 463
զէն - 90, 401, 454
զըմբաղ(ել) - 464
զըմբրել - 464
զըմբել - 464
զընդան - 14, 88, 405
զընկեցնուլ - 461
զի - 180, 456
զիարդ - 456²
զիւ - 153, 301, 455
զիկ - 301
զիղչ - 463
Չինդկասպետ - 379
զինչ - 456
զիջաննել - 461
զիջուցաննել - 461
զիստ - 463
զիրարել - 461
զիրկ - 465
զլանալ - 463
զկեռ - 464
զկծագոյն - 461
զկծանք - 461
զկծել - 461
զկծեցուցաննել - 461
զկնի - 456
զկրտանք - 464
զհետ - 205, 456
զղալ - 464
զղջանալ - 463
զմայլել - 464

գմայլեցուցանել - 464
 գմբաղ - 464
 գմելին - 455
 գմէ - 457
 գմիլին - 455
 գմուռ(ն) - 455
 գմուռս - 455
 գննհիտեան քար - 391, 455
 գնրովատ - 374, 395¹, 454
 գնդալ - 464
 գնդան - 405, 455
 Չնդկապետ - 379
 գնին - 464
 գնիստ - 462
 գնճիլ - 130, 383
 գննել - 464
 գննումն - 464
 գնջիլ - 383, 455
 գնատագոյն - 462
 գնատանել - 462
 գնատել - 462
 գնատուցանել - 462
 գողիակոս - 455
 գոհ - 90, 407, 455
 գոհալ - 134, 301, 376¹, 455
 գոհրայ - 131, 301, 455
 գողալ - 464
 գոմ - 275, 455
 գոյգ (ք) - 88, 275, 409, 455
 գոպայ - 275, 410, 455
 գով(անալ) - 462
 գովող(ուքիւն) - 464
 Չորթուազ - 320
 գուարակ - 275, 455
 գուարթ(ազիւն) - 464
 գուարթանալ - 464
 գուարթուն - 464
 գուարն(անոալ) - 464
 գուարնութիւն - 464
 գուգաթիւ - 275
 գուգել - 275, 455

Չուիթ(այ) - 320
 գուիրակ - 464
 գուլամբ(ել) - 462
 գուկ - 464
 գունար - 131, 302, 382, 455
 գուսալ - 465
 գուտ - 465
 գուր - 317, 455
 գուրափէ, -այ - 302, 382, 455
 գուրուցք - 395¹
 գովալ - 465
 գոքանչ - 465
 գչարանալ - 462
 գչարել - 462
 գսպել - 465
 գստգելու - 462
 գտել - 465
 գտեղն - 462
 Չրադատ - 344
 գրահ - 88
 գրահանք - 465
 գրահք - 455
 գրաւ - 465
 գրեւանդ - 455
 գրիշկ - 455
 գրկել - 465
 գրոյց - 395¹, 465
 Չրուան - 344, 385
 Չրուանեան - 344
 գփախչել - 462
 գօղ(ել) - 462
 գօծ - 462
 գօշ(աքաղ) - 465
 գօշտոութիւն - 465
 գօր - 90, 144, 317, 455, 470, 471
 գօրավար - 455
 գօրատր - 455
 գօրութիւն - 455

էշ - 172

էշայծեամն - 90

էջ(ք) - 114, 417¹

ըզ - 465, 466
 ըզկեո - 464
 ընպել - 114, 197, 221, 356, 435
 ընգոյգ - 276
 ընգուգի - 276
 ընդարմանալ - 459, 460
 ընդդէմ - 194
 ընդերք - 111, 197, 224, 236
 ընդիքսիոն - 366
 ընթ - 42
 ընծայ - 197
 ընկեմուլ - 461
 ընկոյգ - 276
 ընծայ - 197
 ընծուղտ - 462
 ընջուղ - 322
 Ընջուղ - 322
 ընտերք - 197, 233
 ըսկառայ - 280
 ըստգտանել - 462
 ըստօրակ - 383

քազաւոր - 327
 քազաւորագն - 451
 քազուհի - 327
 Թագուհի - 327
 քազել - 176
 քաթ - 322
 Թաթ(իկ) - 322
 քաթուլ - 322
 Թաթուլ - 322
 քակոյկ (արուղիս) - 397², 406
 քամպ - 443
 քանալ - 437
 քանգար - 276
 քանկանգար - 276
 քանճր - 25, 198, 222, 232, 233, 236
 քառանել - 198, 427
 քաս - 154, 302

քասու - 386²
 Թակրէժ - 402
 քարահատայ - 264⁴, 276
 քարգման(ել) - 276
 քարգմանիչ - 276
 քարգմանութիւն - 276
 քարխան(ութիւն) - 351
 քարն - 24
 քարշամ - 24, 428
 քարշամել - 198, 222, 233, 236, 427
 քարշամեցուցանել - 24
 քարշիչ - 131, 264⁴, 277
 քարսիս - 131
 քափ - 459
 քափել - 180
 քափուտ - 264¹, 302
 քաքեայ - 447
 քաքուտ - 447
 քաքչել - 451
 քե, քէ - 438
 քեր - 362
 քերումք - 197
 քթու - 395¹
 քիթեղն - 188
 քիթեոն - 188
 քինոք - 181
 քիպնի մէքքէ - 299
 քիւն - 428¹
 քմբիր - 464
 քմբուկ - 375
 քմբել - 464
 քմրել - 464
 քնդիւն - 375
 քշ - 24, 374
 քշնամանք - 349, 374
 քշնամի - 24, 349, 374
 քշուտ - 89, 96, 374
 քոխ եւ քոխ - 277
 քոհեւրոհ - 264⁴, 277
 քողուլ - 446³, 448, 473
 քոյլ - 472

բոյղ - 438, 473
բոյն - 428¹
բոշակ - 14, 88, 408
բոռն - 322, 323
Թոռնաւան - 418
Թոռնիկ - 323
բորշակ - 408
բութ - 353
բութակ - 14, 88
բութիայ - 382
բութու - 395¹
բութայա - 302, 382
բութինջ - 382, 383
բութ - 227, 230
բրել - 180
բրթոր - 277
բրնու, -զ - 131, 302, 383
բրնջենի - 383
բրնջի - 382, 383
բքանել - 198
բօնք - 437

ժամ - 222
ժամայն - 457¹
ժամանակ - 428¹
ժայռ(աւոր) - 427, 428
ժանուար - 159, 372
ժեռ(աւոր) - 427
ժիբակ - 379, 386
ժիպակ - 379, 386
ժիր - 34, 181
ժտել - 34
ժրութիւն - 34
ժոռատ - 427, 428

ի - 192, 257, 456, 459
ի վայր - 459
ի վեր, վերոյ, վերայ - 54, 145, 216, 224, 239, 240, 242, 459
ի վերուստ - 216

իբրեւ - 427, 430, 431, 456
իբրու - 427, 430, 431
իժ - 29, 198, 225, 236
իլուլ - 409
իղձ - 114
ինձ(ինձ) - 30, 42, 114, 198, 221, 232, 241, 435
ինն - 39, 52, 198, 225, 236, 237, 243
իննսուս - 39¹, 215
ինչ - 430⁴, 456
ինչու - 427
իշխան - 323
իշխանիկ - 323
իշխել - 23
իջանել - 417¹, 461
իջաւան, -եւան - 417
իջաւանք - 417
իջուցանել - 461
Իսահակ - 353, 391
Իսրայէլ - 409
իր - 467
իրագագ - 466, 467
իրագել - 467
իրեար - 461
իւղ - 283
իւր - 198, 257

լագուարթ - 101¹
լալ - 41
լական - 101¹
լամբարթ - 157, 158
լամպար - 352, 469
լայն - 41, 111¹, 198, 223, 238, 242
լայքա - 131
լաշքար - 101¹
լապտեր - 101¹
լաւ - 198, 238, 240
լափել - 41, 198, 222, 234, 238
լափստակ - 427, 428
լաքա - 131
լգամ - 382
լեալ - 149, 444, 451

լեառն - 87
լեարդ - 41, 87, 114, 198, 200, 211, 221, 227, 233, 238, 239
լեզու - 30, 198, 236, 466¹
լեզուլ - 199
լեղակ - 132
լեռնաբերձ - 190
լեռնայն - 457¹
լերկ - 427
լի - 41, 112, 199, 225, 238, 242
լիեալ - 149, 444, 451
լիզել - 30, 38, 466¹
լիզուլ - 199, 225, 236, 238
լինել - 448
լիսեռն - 290
լիտր - 470¹
լիշ - 199, 200, 216
լծել - 200
լկամ - 132
լնուլ - 41, 112, 199, 262
լոգանալ - 41, 141, 199, 226, 230, 238
լոյս - 13⁹, 38, 41, 91³, 126, 199, 200, 221, 226, 228, 235, 238
լովիաս - 132, 302
լու - 41, 112, 143, 199, 226, 238, 241, 242
լուայ - 41, 199
լուանալ - 200, 226, 238, 242, 448
լութիա - 302
լուծ - 200, 231, 238
լուծանել - 41, 359, 445
լումայ - 277, 389
լումայափոխ - 277
լուպիա - 302
լուռ - 392
լուսաբեր - 91³
լուսաւոր - 91³, 190, 226, 228, 240
լուսին - 41, 126, 199, 400
լուսն - 126, 199, 228
լութ - 195, 200, 216
լուցանել - 200

լուելայն - 441², 457¹
լոիկ - 392
լսական - 200
լսարան - 200
լսել - 22, 41, 200
լսնագոյն - 228
լսնանալ - 400
լրիկ - 41, 200
զլքանել - 35, 41, 92, 230, 237, 238, 424
լքել - 424

խար(ել) - 264¹, 303
խաղ - 320
խալատ - 132, 303
խալիփայ - 379
խալտիլ - 303
խաղոթք - 293
խամ - 90
խանդ - 362
խանդակ - 171
խանդակաք - 362
խանձարուր - 474
խանութ - 265³, 277
խաչ - 323
խաչատուր - 325
խաչեան - 323
խաչիկ - 323
խառն - 228
խար - 172
խարագուլ - 277
խարագան - 88, 171, 172
խարակ(ածել) - 132
խարթ - 264⁴, 277
խարթալ(ել) - 278, 474¹
խարթգակ - 383
խարթուզ - 90
խաւար - 349
խափանել - 363
խափշիկ - 386
խեթ - 363
խեռ - 363

խինդ - 363
խիրի - 386²
խղնջուն - 154, 278
խղունջն - 154, 278
խմոր(ել) - 278
խնդալ - 363
խնծոր - 278
խնձոր - 278, 410¹, 474¹
խշտատր - 392
խոհակեր - 118
խոճկոր(ակ) - 323
խոճկորիկ - 323
խոյ(ակ) - 278
խոյանալ - 278
խոյս - 363
խոյր - 158, 397², 406
խոյրարար - 397²
խոշոր - 427
խոռոհ-բուտ - 381
խոսրով - 89, 90, 325, 344, 376, 409
խոսրովակերտ - 77
խոսրովիդուխտ - 90
խոսրովիկ - 325
խոսրովուհի - 326
խորան(ակարք) - 201
խորաշետ - 123
խորզ - 154, 275, 279
խորիշահ - 320
խուժաստան - 68, 319², 380
խուժիկ - 319², 345, 380
խուժիկ - 319²
խուլ - 363
խումար - 303
խումարութիւն - 303, 382
խումն - 228
խումել - 363
խուրս - 320
խսար(ել) - 304, 379
խտիր - 392
խտրել - 392
խրատ - 23, 90
խօսել - 446

ծաղր - 126, 201, 231, 238
ծամ - 323
Մամակ - 323
ծամել (ի) - 363
ծանեայ - 28, 35, 201, 231, 438, 447
ծանր - 29
ծանօթ - 28, 40, 201, 438, 447
Մբաուրթ - 267²
ծեր - 40, 41, 201, 224, 231, 239
ծիժառն(ուկ) - 323
Միժառնիկ - 323
ծին - 201, 225, 231, 236
ծնանել - 40, 201
ծնծլայ - 388
ծնծղայ - 379
ծննդեան - 114
ծնունդ - 114, 435
ծնօտ - 30², 39, 42, 201, 231, 236
ծոթոր - 264⁵, 279
ծոթորին, -ուն - 279
ծոթրին - 279
ծոմ - 176, 279, 409
ծով - 28, 363
ծույթ - 442
ծույն - 442
ծունկք, -գք - 201
ծունր - 29, 140, 201, 227, 231, 236
Մուր - 378¹
Մոկք - 69
ծրար(ել) - 279, 387

կաթ - 132
կաթնասուն - 228
կաթողիկոս - 370, 390
կաթուղիկոս - 390
կաթսայ - 279
կաղապար - 155, 157, 158, 352
կաղին - 126, 201, 223, 225, 229, 236, 238, 469
կամակ(ար) - 201
կամայ(ակամք) - 176, 201
կամաս - 155, 303

կամել - 26, 44, 201
Կամյիչօ - 389
կամուրջ - 359
կամք - 44, 201, 229
կայ - 120
Կայալակ - 327
կայսր - 352, 396¹, 470, 471
կան - 171
կանայք - 228
կանանի - 444
կապ - 181, 347
կապար - 280
կապարան - 347
կապարեայ - 280
կապարճք - 280
կապել - 25, 26, 347
կալէնք - 155, 401
կապիճ - 371
Կապկոհ - 407, 408
կապոյտ - 396¹, 406
Կապոյտ - 69, 396²
կապուտակ - 406
կասիլ - 181
կասկարայ(ք) - 280
կասուլ - 181
կատապան - 137
Կատինայ - 389
կատու - 280
կատսայ - 279
-կար - 144
կարապ - 201, 229
Կարապետ - 329¹
Կարեն(անք) - 403
Կարենեան - 403
Կարին - 69
կարկամ, -աչ - 365
կարկառ - 365
կարկատել - 365
կարկեհան - 280
կարկուտ - 363
կարկուրայ - 155, 264⁴, 281, 389

Կարճաւան - 418
կարմիր - 281
կարող - 439
կարորայ - 155, 303, 382
կացին - 281
կացնի - 281
կալ - 323¹
կաւատ - 264¹, 303, 311, 380
կաւատութիւն - 303
կալիճ - 323¹
կաւոտական - 408
կաքաւ(ել) - 281
կեալ - 25, 35, 229, 243, 261
կեանք - 87, 201, 202, 227
կեղել(ել) - 281, 387
Կենան - 320
կենդանի - 201
կեշտ - 404
կեսար - 470
կեսուր - 22, 215
կեսոս - 410
կեր - 202, 224, 227, 228, 229, 239
-կեր - 118, 202, 363
կերակուր - 202
կերայ - 213
կերի - 25, 202
կերկերել - 363, 365
կերող - 439
կերպ - 26, 41, 118, 347
կերպաս - 14, 88, 118, 119
կերպարանք - 347
-կերտ - 76, 116, 118
կերտել - 77
կերտող - 77
կեցել - 450
կէտ - 410
կըմար - 382¹
կին - 25, 35, 202, 225, 228, 229, 236, 254
կինք - 456
կիստեռն - 471⁵
կիտոս - 410

Կիրեղ - 436
կլայ - 155, 304,- 383
կլայեակ - 304
կլայեկ - 304
կլանել - 41, 202, 238
կծանել - 461
կծել - 461
կծու - 395¹, 461
կղմի(ն)ոյր - 391
կնգմենի - 159, 310
կնդրուկ - 370, 374, 395¹
կնիք 282, 388
կնկուղ - 391
կնճիք - 132, 374
կնուք - 282
կշտապանակ - 376
կոգի - 141, 176, 202, 225, 226, 229, 230
կոկորդ - 202, 364
կոհ - 407, 408
կոհի ի միտրական - 376
կոհակ - 408
կող - 459
կողոմինար - 391
կողով - 437
Կոմշ - 408
կոյ - 202
կոյս - 114
կոյտ - 406
կոյր - 202, 406
կոմոնոս - 391
Կոշն - 345, 408
կոշել - 35, 430, 446
Կոռնակ - 327
Կոստանդիանոս - 354
կով - 25, 35, 39, 141, 171, 176, 202, 226, 229, 240
կոտակ - 340, 408
Կոտիտ - 320
կորին - 323
Կորին - 323
կործանել - 363
կորկ - 363

կորնչել - 261, 363, 471
կորուսանել - 363
կու - 112, 176, 203, 227, 229, 242
կուզ - 156, 282
-կուլ - 202
կուբա - 353
կումին - 355
Կումծիկ - 326
կունց 355
կուալր - 282
կուտայք - 133, 304, 382
կուր - 202, 227, 228, 229
Կուր - 69
կոհն - 436
կուուն - 25, 177, 203, 229, 239
կսկիծ - 461
կսկծեցուցանել - 462
կտուրք - 203
Կտոհն - 434
կտրել - 77, 203
կտրին - 323
Կտրին - 323
կտրոց - 77
կրկես - 410
կրճել - 127, 203, 229, 230, 239
կրպակ - 133, 374
կօշիկ - 394
կօշկակար - 379¹

հ - - 203, 349, 374
Հաբել - 409
հագմիլ - 356
հագ(ալ, -ել) - 363
հագար - 89, 178
հալել - 144, 363
հալուէ - 349
հակ - 430
համ - 203, 234
Համազասպ(ուհի) - 326
համագն - 451
համակ - 203

համակդեն - 403
համահայր - 203
համայն - 203
համանք - 369
Համասպրուտի - 327
համարակար - 381
համբառնալ - 203, 428¹
համբերել - 203, 441
համբոյր - 114, 406
համբուրել - 406
Համդոյ - 396²
համել - 369
Համիք - 378²
համոզել - 84
հայ - 396¹
Հայդիկ - 326
Հայկ(ակ) - 327
հայկազն - 451
հայր - 25, 39, 41, 92, 110, 112, 114, 127, 178, 203, 223, 234, 242, 253, 255, 323, 396¹
Հայր - 323
հան - 205
հան -- 203
հանապազ - 204, 234, 236
հանգ(ե)աւ - 448
հանգէտ - 203
հանգիտ - 447
հանգչել - 447
հանգոյն - 203
հանդարտ - 204
հանդերձ - 30, 193, 203, 233
հանդերձել - 193
հանդէս - 114, 203, 204, 402
հանել - 363
հանի - 363
հանութ - 282
հաշի - 282, 392
հաշուել - 282
հասոյթք - 439
հաստ - 204, 222, 232, 234
հատ - 323¹, 459
հատանել - 92, 204, 234, 459
հատին - 323¹
հատոր - 459
հարք - 111¹
հարի - 457, 459
հարկանել - 457, 459
հարսանիք - 368
հարսն - 204, 234, 235
հարսնիք - 368
հարց - 142,- 223, 232, 234, 239
հարցանել - 92, 200, 204
հարցուկ - 394
հաց - 35
հաւ - 204, 223, 234, 240, 324
Հաւանակ - 327
հաւիկ - 324
հաւուկ - 324
Հաւուկ - 324
հեզ(ել) - 156, 282
հեզենայ - 282, 387
հեթանոս - 283
հեծան - 181
հեծանել - 92
հեկեկալ - ել - 133
հեկեկանք - 133
հեղել - 427
հեղուկ - 363, 461
հեճուպ - 133, 304
հեջուպ - 133, 304
հեռի - 204, 224, 234, 239
հեսար - 264¹, 304
հետ - 178, 205, 224, 228, 232, 250, 456, 457
հետել - 440
հետեակ - 205
հետզհետէ - 457
հետի - 205
հետք - 40
հերիսայ - 379
հերին - 205, 224, 234
հերկ(ել) - 205
հերճել - 442

հերու - 25, 112, 205, 224, 226, 234, 242
հզօր - 144, 203, 374, 455
հէն - 401
հիբար - 430
հիզան - 430, 454
հիմա - 445
հիմ - 21, 39, 120, 142, 205, 225, 228, 237, 431
հիմզ - 25, 39, 52, 54, 91, 116, 205, 225, 229, 234, 237, 358
հիմչք - 364
հիսար - 379
հիւանդ 364
հիւծունն - 284
հլու - 89, 144, 203
հնայեակ - 375
Հնայեակ - 375
հնայք - 374
հմուտ - 144
հնանալ - 39
հնարագէտ - 193
հնարագիտ - 193
հնարք - 374
Հնդիկք - 372
հնձօղ - 439
հնոց - 120, 206
հնչիւն, -ունն - 364
հողովել - 364
հող - 114
հողաբիր - 189
հողամաղ - 309
հոմ - 430
Հոյ - 327
հով - 462
հովիւ - 392
հոտ - 91, 205, 226, 232, 234
հօրք - 212
հու - 359
հուս - 205, 234
հուս - 120, 205, 227, 234, 237
հունաք - 382
հունադիունար - 304

հունչք - 364
հուսկ - 364
հուր - 54, 120, 206, 226, 234
Հոմնկլայ - 155
հրաման(ք) - 252, 88
հրամայել - 350, 369
Հրանոյշ, -ուշ - 406
հրաշ(ակերտ) - 116
հրաշաճարտար - 116
Հրաչեայ - 323
հրապարակար - 388²
հրասախ - 252, 88
հրաւեր - 402
հրաւիրել - 402
հրեայ - 114, 352, 353, 388, 394
Հրեաստան - 438
հրեշտակ - 252, 88, 404, 439
Հրեւ - 404
Հրեւ-շնոն-շապուհ - 407
հրձիգ - 359
հրշտակ - 439, 439³
հրովարտակ - 314, 453
հրոտից - 408
հրոտից - 408
Հրուդն - 90, 380, 385⁴, 399, 403
հրուշակ - 133, 399
հօրու - 204, 224

ձագ - 324
Չագիկ - 324
ձալ - 364
ձախ - 172, 185
ձաղ - 364
ձանձախարիք - 473
ձգել - 359
ձեռագործ - 77
ձեռակերտ - 77, 333
ձեռն - 77, 206, 224, 231, 239, 332
ձետ - 24, 30, 206, 224, 231, 232
ձեր - 206, 232
ձերք - 239, 359

ձերք - - 357¹
ձերբակալ - 206
ձէք - 283, 409, 474
ձի - 23, 30, 206, 225, 231, 359
ձիգ - 359
ձիթեմի - 283, 409
ձիւք - 474
ձիւն - 30, 87, 206, 225, 228, 231, 240, 243, 442, 446
ձլել - 181
ձմեռն - 30, 206, 231, 237, 239
ձմերել - 206
ձու - 206, 324
Չուիկ - 324
ձուկ - 424
ձուկն - 30, 206, 226, 229, 231, 424
ձօնել - 206, 223, 231, 237
ձօնի - 206

ղալտիլ - 303
ղումար - 133, 301
ղեկ - 409

Ճախճախ - 329²
ճակնդեղ - 374
ճամբլայն - 355
Ճամճեան - 329²
ճանաչել - 352, 201, 438
ճանապարհ - 457
ճանգ - 35, 88
ճանցլեր - 355
ճաշ(ել) - 35, 88
ճաշակ(ել) - 35, 88
ճապուկ - 35, 88
ճատրակ - 349
ճարպ - 35, 88
ճարտասան - 116
ճարտար(ասան) - 116
ճեմ - 118, 347
ճեմարան - 347
Ճեմաստան - 403

ճեմիկ - 403, 404
Ճեմք - 403
ճիշդ - 349
ճնճողակ - 395¹
ճշգրիտ - 349
ճշմարիտ - 69, 114, 349, 395¹, 435¹
ճուռակ - 380, 386
ճրագ - 14, 35, 69, 88, 371

մագաղաք - 265⁴, 283
մագաղաթեայ - 283
մագիլ - 41, 207
մագ - 387
մագդեզն, -էզն - 404
մագեկամաս - 155
մալեալ - 207
մալել - 41, 207, 223, 237, 238, 359
մախաք - 264⁵, 283
Մախոշ - 344
մածանել - 207
մածնուլ - 207
մածուն - 207, 231
մակ - 430
մակոյկ - 406
Մակուրան - 381
մահ - 42, 85, 207, 221, 223, 228, 237, 252
մահիկ - 131⁰, 21, 42, 85
Մահսէտ - 311
մահր - 304
մաղաղ - 305
մաղապ - 305
մաճ - 207, 230
մամբար - 305
մամուլ - 359
մայտան - 133, 305
մայր «մայր» - 25, 41, 112, 127, 207, 223, 237, 239, 242, 253
մայր «մայրի» - 364
Մանագկերտ - 76
Մանաճիրի - 90
մանանայ - 353

մանանիխ - 272
Մանաւազակերտ - 76
մանգ - 349
մանգաղ - 284
Մանէճ, -այճ - 403, 429
մանիշակ - 264⁵, 284, 291, 388
մանշուր - 264¹, 305
մանուշակ - 284, 291
մաշապերճան - 316
մաշարայ(ական) - 134, 264¹, 284, 305
Մաշտոց - 320
մաշկ - 284
մաշկապաճեն - 317
մաշկապարճեն, -էն - 316, 404
մաշկապերճան - 316
մաշկաւարգան - 317
մաշկեղէն - 284
մառելի - 177
մատանի - 337
մատեան - 114
մատն - 337
մատուռն - 471⁵
մատշել - 437
մարախ - 157, 158, 329, 437, 439
Մարախ - 324
մարզ - 285
մարդ - 15, 41, 114, 144, 207, 221, 223, 228, 233, 237, 239, 242, 250
մարդասանկ - 134
մարդպետ - 323²
մարեախ - 439³
մարեխ - 301
մարզ - 89
մարզանագոշ - 407
մարզել - 84
մարզպան - 89, 343
Մարիամ - 250
Մարիճ - 381
մարի - 439¹
մարձել - 84
մարմին - 208, 238, 239

Մարութա - 389
Մարունան - 381, 399
մարտ - 208, 237, 239
մարտնչել - 208
Մարտոտ - 376
Մարք - 157
մաքար - 84
մաքս - 285
մաքսաւոր - 285
մգլահոտ - 285
մգլիլ - 285
մեխակ - 397³
մեծ - 30², 38, 39, 208, 224, 231, 237
մեծարել - 188, 208
մեհեկան - 376¹
Մե(հ)րութան - 399
մեղ - 139, 208, 237
մեղանչել - 139, 208, 261
մեղկ - 208, 238
մեղու - 208
մեղր - 39, 116, 208, 224, 237, 238
մեն - - 441¹
մենքենայ, -անայ - 285
մեռանել - 41, 92, 208, 224, 228, 240
Մեսրոպ - 320
մեր - 208
մերժել - 84
մերկ - 84
Մե(ր)հութան - 399
մերձենալ - 84
մես - 444
մեք - 208, 257, 427
մեքենայ - 285
մզգիք - 383
մզել - 84
մզկիք - 305, 383
Մզուր - 434, 442
մզքիք - 305, 383
մէզ - 25, 29, 38, 177, 208, 221, 225, 237
մէզ - 30, 38, 176, 208, 225, 236, 237
մէն - 209, 441

մէջ - 39, 147, 160, 208, 225, 231, 237
Մընձուր - 442
մըսքին - 382¹
մթար - 188
մթխալ - 134, 305, 382
մի «մեկ» - 52, 143, 177, 209, 221, 225, 237, 241, 430
մի «ոչ» - 209, 225, 237
միայն - 441², 457¹
միանգամայն - 441², 457¹
միզել - 30, 38, 208
Միիր(ան) - 326, 344, 377
Միիր - Գուշնասպ - 374², 377
Միիրդատ - 69, 90, 344
Միիր-Նարսեհ - 374²
Միիր-Ներսեհ - 377
Միիրոյ - 396¹, 406¹
Միիրուի - 406¹
Միիր - Վշնասպ - 377
միցնել - 427
միշտ - 392
միտրձի - 212
միս - 42, 91, 142, 209, 225, 235, 237, 242
միտ - 177, 209, 225, 232, 237
միտք - 42, 209
միրզ - 84
միրհական - 381¹
միս - 444
Միսիքար - 329¹
Մծքին - 267², 388
Մծխիթայ - 69
մկրատ - 177, 306, 383
Մկրտիչ - 329¹
մղավաշէ - 285
մղոն - 391
մնալ - 40, 209, 237, 261, 359, 435, 451
մշակ - 395¹
Մշկան - 381
մշտիկ - 374
մշտնջեան - 392
մոգպետ - 387¹
մոզի - 209, 236, 466¹
մոլար - 188
մոլոշ - 151¹
մոլոր - 188
մոմ - 89, 407
մոյկ - 360, 399, 406
մոնք - 427, 428
մովպետ - 387¹
Մովսէս - 325, 354, 410
Մովսիսիկ - 324, 325
մորելի - 437
մորուք - 241, 242
մու - 430
մութ - 188
մուկն - 112, 119, 143, 209, 227, 229, 237, 241
մուճակ - 360, 399, 406
մումնիք - 383
Մումպուզլերցի - 355
Մուշեղ - 320
Մուշէ - 320, 389
մուշթարի - 301, 382
մուշկ - 324
Մուշկ - 324
Մուշկան - 381
մուրիկ - 324
Մուրիկ - 324
մուրիակ - 356, 381
մուրուք - 428¹
մսակեր - 202
մսքիք - 383
մտրակ - 387
մրիական - 281¹
մրջիմն, -իւն - 209, 231, 237, 239, 324, 472
Մրջիւնիկ - 324
Մրջմնիկ - 324
մրցել - 35
Մցխիթայ - 69
մօտ - 437
Մօրիկ - 324
մօրու - 127, 207, 224, 227, 242
մօրուք - 210, 428¹

յագել - 88, 161
Յագկերտ - 78, 161
յականել - 457
յամոյր - 285, 397², 410
յամոյրանման - 397²
յայնժամ - 222
յայտ - 181
յանգունանիս - 379, 393
յանդիման - 194, 360, 398
յանզգայ(եալ) - 466
յանցանել - 458
Յաշկուր - 320
յաշտ - 88, 161
յաշաղել - 458
յառաջ(ել) - 459
յառնել - 210, 240
յատանել - 437, 459
յար - 430
յարամուր - 459
յարգ(ել) - 29, 188, 210, 223, 229, 236, 239, 360
յարգի - 210
յարգուն - 210
յարդարել - 459
յարեայ - 210
յաւանակ - 177, 387¹
յաւելու - 84
յաւերժ, -էրժ - 404
յաւէժ - 404
յաւէտ, -ետ - 398⁵, 402, 439³
յաւիտեան - 398, 402
յաւիշտակողք - 439
Յեզտայար - 344
յեղց - 461
յեսան - 210, 222, 224, 235
յետ - 210, 250
յետեախաղաց - 440
յետկար - 101¹, 118, 161
Յիզտ(ի)բուզիտ - 344, 399
յիշատակ(արան) - 347
յիշել - 350
յիսուն - 127, 210, 215, 240

Յիսուս - 390
յղել - 350
յղի - 350
յոլով - 364
յոյգք - - 210, 226, 236, 240, 406, 408³
Յոյնք - 69, 161, 406
յոյս - 324, 327
Յովհաննէս - 353
յորդոր(ել) - 364
յուզել - 210, 406
Յովնան - 400, 410
յունապ - 134, 306
յունարէն - 348
յուշկապարիկ - 381
Յուսակ - 377
Յուսիկ - 324
յող(ել) - 462
յօտ - 437
յօրայ - 210, 240

ն -- 430
-ն - 360
նա - 258, 444, 445
նադրուն - 355, 391
նագիլ - 90
Նագիմիկ - 326
նագովրեցի - 286
նաքրուն - 355, 391
նալ - 306
նախ - 416, 430
նախ - - 23, 350
նախագահ - 416
նախաթոռ - 416
նախախնամութիւն - 417
նախասացեալ - 410
նախարար - 350
նախարարեան - 444
նախնացութիւն - 417
Նախիջաւան - 416, 417
նախժիւն - 416
Նախնաւան - 416, 417

նախողջոյն - 416
Նախջաւան - 417
Նախջաւանիկ - 416²
նած(ա)րացի - 286
նաճակ - 101¹
նամակ - 89
նաշ - 306
նապաստակ - 428
նաւ - 177, 210, 223, 237, 240
նաւազ - 134, 211
նաւակատիք - 137
նաւասարդ - 89
նաւել - 210
նղրուն - 355, 391
նեարդ - 87, 143, 211, 227, 233, 237, 239, 241, 243
նեղ - 211, 224, 237, 238
նեմոռզ - 405
նենզ - 90
նեոն - 468
նեսար - 354
նետ - 211, 224, 232, 237
նետաձիգ - 359
նեք - - 84, 430
Ներսէս - 404², 410
Ներսէս - 410
Ներսմերի, -միիր - 345
Ներսշապուտ - 345
ներք(ին) - 84, 364
ներքիմի - 84
նզար - 373
նզովք - 30
նժողի - 371, 404
նիազ - 30
նիզակ - 89, 398
Նիխոր(ական) - 379
նիհար - 373
Նիմուէ - 389
նիշ - 286
նիշաղիր - 399
նիստ - 22, 39, 142, 211, 225, 232, 235, 237, 462
նիրի(ել) - 211, 234, 356, 381
Նիւշապուտ - 398
նիսալաւուրտ - 344, 346, 398
նկան(ակ) - 373
նկար - 89, 371
նկուն - 89, 371
նհանզ - 371
նման - 371
նմոռզ - 405
նշան(ակ) - 89, 286, 371
նշմար - 371
նշողել - 473
նշոյլ, -դ - 438¹, 472, 473
նշուղել - 473
նշտիր - 405
նշարակ - 405
նոխազ - 89, 376
նոճ - 407
նոյն - 259
նոյր - 427²
նոնք - 427, 428
նուպայ - 306
նոր - 91, 125, 211, 226, 237, 243, 365
նորակերտիք - 137
Նորայր - 325
նու - 41³, 112, 119, 143, 177, 211, 226, 237, 241
նուէր - 371, 402
նուիրել - 402
նուխայ(ին) 134, 306, 382
նոքա - 259, 427
Նպատ - 394, 434
նստել - 24, 211, 225, 261, 362, 462
նստուցանել - 462
շաքաք - 265⁴, 286
շաքլեղ - 156
շալակ(ել) - 306
շախբէր - 299
շահապ - 350
Շահեն - 403
Շահեն - 403

շահրայենպետ - 405
Շահրիար - 351
շաղ - 430
Շաղիտայ - 389
շաղկապ - 430
շամամ - 307
շամբ - 69
շամբուշ 334
Շամիրամ - 389
Շամիրամակերտ - 76
շամս - 301
Շամրին - 409
շամրիտ - 286
շամրտացի - 286
շամրտութիւն - 286
շամփուր - 286
Շապուհ - 316, 381
Շապուհ-վարազ - 377⁴, 380
շատրուան - 374
շար - 353, 354, 430
շարաբ - 307
շարկայ - 120
Շաւարշ - 90, 96
շափղ - 270, 286
շափի(ւ)ղ (այ) - 270, 287, 388
շափուր - 286
շբեղ - 156
շերամ - 34¹
Շերգիր - 345, 405
Շերոյ - 396¹, 404³, 405
շեփոր(այ) - 287
շէն - 44, 402, 403, 413
Շերանիկ - 326, 397¹
Շերգիր - 345, 404³, 405
շիբ - 156, 307
շինական - 413
շինել - 44
շինուած - 413
շինութիւն - 413
շինող - 439
շիշակ - 379

շիվանք - 398
Շիրակաւան - 418
շիրիկ - 379
Շիրին - 379
Շիրոյ - 398
շիփոր(այ) - 287, 388, 410
շլոռու - 151
շլթայ - 265⁴, 287, 387
Շմաւոն - 409
շնացող - 439
շնոն - 407
շնորհ - 407
շնուն - 407
շող (այ) - 473
շողին - 473
շողշողել - 473
շոնին - 397³
Շոշ(ան) - 410
շուկայ - 264⁵, 287, 389
շումրայ - 307, 382
շուն - 23, 26, 96, 114, 211, 217, 236, 243, 253,
255, 364, 414, 451
շունչ - 364
շուշան - 287, 410
Շուշան(իկ) - 325, 399
Շուշանաստան - 410
Շուշիկ - 326
շուշմայ - 287, 389
շուշպայ - 287
շուշտակ - 380
շուշփայ - 264⁴, 287, 389
շուփայ - 264⁴, 287
Շուփեաղիշոյ - 389
շպար(ել) - 288
շպետ - 374
շպիրել - 288
շպլեղ - 156, 307
շտապ - 90
շտրպաղանգ - 383
շրջշրջել - 370

ո - 211, 226, 257
ոգնի - 211, 226, 236, 237, 360, 466¹
ողբ(այ) - 211, 226, 233
ողկոյզ - 307
ողողել - 427
ողորկ - 364, 427
ողորմել - 364
ողջ - 472
ոճիկ - 360
ոյժ - 211, 236, 405
ոչ - 181, 222, 324, 449
ոչ ես - 197
ոջիկ - 360
ոսկեզօծ - 462
ոսկի - 462
ոստ - 142, 212, 226, 232, 337
ոստան - 408
ոսն - 24, 178, 212, 226, 228, 232, 242, 332
ոք - 226, 257
ոքք - 25, 39, 177, 212, 221, 226, 233, 239
ոքզոն - 430
ոքզունակ - 430
ոքդեակ - 87
ոքդի - 87, 324, 412¹
Ոքդի - 324
ոքզան - 430
ոքք - 212, 226, 233
ոքծ(այ) - 91, 212, 226, 231, 239
ոքկէն - 430
ոքկոր - 364
ոքձ - 30, 39, 84, 212, 226, 232, 239
ոքձատ - 30¹, 212
ոքձի - 212
ոքնդական - 374²
Ոքնդոխտ - 90, 327, 374²
Ոքնդոտի - 327, 374²
Ոքնդպերոժ - 374²
Ոքնիզ - 68
ոքչակ, -ան - 430²
ոքչափ - 430²
ոքչակ - 430

որպէս - 402, 430
որքան - 430²

ու - 427
ուք - 25, 52, 96, 111, 140, 212, 221, 227, 429¹,
444
ուքետասան - 427
ուքուտասան - 427
ուքսուն - 215
ուլն - 462
ուխտ - 90
ուղեղ - 270
ուղի - 460
ուղղաբերձ - 190
ունպ - 114, 197, 221, 435
ունակ - 324
ունայն - 41, 212, 226, 237
ունչ - 430
ուշ - 22, 90, 177, 212, 236
Ուտայ - 389, 400¹
Ուտայր - 325
ուս - 91, 140, 142, 212, 221, 227, 242
ուստր - 213, 412
ուտել - 24, 177, 213, 232, 323¹
ուտիճ - 323¹
ուրբաք - 265⁴, 288, 388

չ - 449
չաման - 288
չամիչ - 329²
չար - 462
չարակնել - 458
չափ - 427
չաք - 427
չե - 197
Չմշկիկ - 326, 434
չոքին - 385⁴, 407
չոգայ - 141, 213, 230
Չոնակ - 324
չորք - 35, 39, 41, 52, 83, 115, 174, 213, 231, 239,
242, 243, 428

չու - 140, 213, 231, 242
չուառ - 374
չուել - 141, 213
չուխայ - 382
Չունակ - 324
չըքայ - 446

պալղամ - 307
պահակ - 407¹
պահապան - 343
պահել - 207
պահք - 444
Պաղտոյն - 311
Պաճոկ - 320
Պաճոյճ - 327
պայ - 387¹
պայիկ - 371
պայման - 53, 89, 427
պայուսիկ - 288
պայուսակ - 288
պայուսիկ - 288
պայքար - 89, 387¹
-պան - 343, 350
պաշտգամ դրաց - 350
պաշտուն - 241
պաշտպան - 89, 377
պաշտօն - 241
պապ - 204
պապկայ - 289
պապունիճ - 300
պատ - 23, 387¹
պատահումն - 435¹
պատասխանի - 429
պատարագ - 368
պատգամ(ատր) - 23, 88
պատգոսապան - 408
պատերազմ - 89
պատիժ - 69
պատիճան - 307
պատիւ - 69
պատկեր - 89, 118, 372, 387¹, 469

պատճեն - 403
պատմել - 23, 25, 435
պատմունակ - 399
պատմունան - 88, 399
պատուար - 341, 350
պատուէր - 402
պատուիրել - 402
պատուիաս - 349, 381
պատում - 435
պատրոյկ - 341, 406
պատրունակ - 350, 399
պար - 430
պարգել - 324
Պարգել - 324
պարզ(ել) - 350
պարկեն - 403
պարկէն - 156, 403
պարիակ - 407¹
պարիել - 207, 438
պարիող - 439
Պարոյր - 327
պարս - 366
պարսայենպետ - 405
պարսիկ - 394
պարսկերէն - 348
պարտակ - 89, 386²
պարտէզ - 372, 402
պարտիզպան - 343
պարտք - 44
պաքարայք - 300
պետ - 117
-պետ - 379¹
Պերդրան - 311
Պերճ - 327
Պերոզ - 404, 408
պէշասալիկ - 134, 405
պէշոպայ - 376, 405
պէս - 402
պըղպեղ - 373³
պիղծ - 437
պիսակ - 398

պղինձ - 378³, 437
պղպեղ - 373³
պղպիղ - 373³
պճեղն - 188
պնակ - 177, 391, 395¹
պշնուլ - 25
պողոտայ - 289
պողովատ - 408
պոռնիկ - 371, 471⁵
պոռոյզ(ք) - 304, 397⁵
պսակ - 374
պտեղն - 188
Պտղոմէոս - 391
պտուղ - 435, 437
պրակ(ք) - 289
պրակսօթոյք - 289
պրվիջ - 355
պրքէ - 135, 307
պօզլախ - 151
Պօղոս - 342
պօտոռոմն - 391

Ջախջախ - 329²
Ջամբխոսրով - 121
ջանալ - 261
ջառա - 355
ջատագով - 312, 340, 407
ջատագովութիւն - 313¹
ջատուկ - 161
ջաւիտեան - 398
ջեռնուլ - 29, 213, 237, 240, 357², 358
ջեր - 115, 213, 224, 239
ջերանել - 213
ջերին - 29
ջերմ - 29, 41, 115, 160, 213, 230, 240
ջերմն - 213, 258
Ջեւանշէր - 383, 404
ջընուվեզ - 355
ջիհանգիր - 379
ջնար - 294
ջնարակ - 177

ջնիկան - 379
ջնջել - 451
ջոկ - 407
Ջոջիկ - 236
Ջուան-վեհ - 380⁵
ջուապ - 135, 308
ջուլիակ - 399
ջուխտակ - 380
ջումլայ - 351, 366, 382
ջուվան - 387¹
Ջուվանշէր - 381, 383
Ջուվանվեհ - 380, 381
ջուր - 365
ջօշան - 436

ռաբբի - 292
ռաբբունի - 292
ռաբունայ - 399, 410
ռազմ - 13, 88
Ռազմիդան - 408
ռաժիկ - 345
ռահ - 13, 88
ռահան - 135, 308
ռամկապետ - 379¹
ռայ - 308, 34⁵
ռատ - 340, 350
ռատինէճ - 308
ռետին - 308
Ռեւան(դ) - 405
Ռէ - 345
ռիտղէ - 130
ռմբաւոր - 308
ռմբաքար - 156, 308
ռոճիկ - 13, 35, 88, 350
Ռոճվեհ(ան) - 405, 408
ռոշնական - 408
Ռոստոմ - 90, 376, 409
-ռոտ - 407
ռումբ - 156, 308
ռուպ - 308
ռուփ - 308

ս - 180
-ս - 213, 360
սա - 259, 444
սաբա(յ) - 289
սագ - 31, 324
Սագ - 324
Սագաստան - 385⁴
Սագճիկ - 385⁴
Սաթինիկ - 326
Սալահատին - 311
սալայ - 309
Սալման - 299¹
սալոր - 365
սախտ (եալ) - 157
սակ - 182
Սակաստան - 385⁴
սակուր - 289
սակո - 309
սակր - 289, 470¹
սակրատր - 289
Սահակ - 391
սահման - 469
Սաղամուտ - 320
Սաղման - 299¹
սամարացի - 286
սամոյր - 406
սամուրենի - 159, 406
սամսար - 355
սայր - 427
սան - 228
սապատ(ակ) - 290
սապո - 309
սառեայ - 213
սառն - 213, 235, 240, 469
սառնալ - 213
սառչել - 213
սաստ - 214, 235
սաստել - 214
սաստիկ - 214
սատանայ - 290
սատապ - 309

սատեր - 101¹, 177
Սատոյ - 396¹
Սատոն - 320
սար - 214, 235, 239
սարատան - 309
Սարարադ - 419
Սարթենիկ - 326
սափրայ - 309
սափրել - 290, 387
սեաւ - 41, 88, 214, 235, 240, 324
Մեթոխտ - 405
սեղան - 290
սեպուհ - 314
սեռն - 290
Մերգիր - 345
սերմն - 358
սեւուկ - 324
Մետուկ - 324
Մեփեստիմ - 311
սէ - 431
սէր - 427
սըհատ - 382¹
սթափիլ - 182
սիկեղ - 355
սին - 214, 225, 235, 237
սինիճեալ - 355
Մինկղիտոս - 390
սիշիլ - 355
սիսեռն - 182
սիրել - 88
սիրտ - 24, 39, 41, 114, 177, 214, 221, 225, 235, 239, 251, 434
սիւն - 214, 225, 228, 235, 237, 446
սիք - 290
սխալ(ել) - 142, 214, 223, 234, 235, 238, 435
սխալակ - 214
սխալանք - 214
Սկայորդի - 327
սկառայ - 280
սկեպտոր - 391
սկեսուր - 21, 39, 214, 224, 226, 229, 235, 239, 469

սկեսրայր - 214
սկեսրեայ - 215
սկիզբն - 370, 466¹
սկունդ - 22, 23, 54, 414, 451
սկսանել - 451, 466¹
սմբակ - 89, 374
Սմբատ - 320, 325, 345, 395¹, 434, 441
Սմբատանոյշ - 327
Սմբատաւան - 418
Սմբատիկ - 325
Սմբատու(ր)իի - 327, 356, 381
սմբուլ - 383
սմպատակ - 374
սնգոյր - 406
սնգրուէղ - 373
սնգուէղ - 373
սնդոն - 391
սնդուկ - 309, 383
սնդուս - 375
Սնկլիտոս - 391¹
սնկրուիլ - 373
սոխ - 407
Սողոմոն - 469²
սոս - 353
սոր - 365
սորնջամ - 310, 382
սորովել - 360
սորվիլ - 360
սուգ - 215, 226, 230, 235
սուխն - 291
սումբուլ - 383
-սուն - 39, 91, 215, 227
սումաթել - 382
սումատր - 291
սունդուկ - 383
սուսեր - 291, 409, 469
սուտ - 434
սուր - 365
սուրբ - 25, 215, 226, 235, 239, 243, 431
Սուրեն, -էն - 384, 403
Սուրիկ - 326

սուրինջան - 379
սուրիանդակ - 356
Սուրմակ - 320
Սպանդարատ - 347
Սպանդիատ - 347
սպառազէն - 69
սպաս - 215¹
սպասել - 142, 215, 222, 233, 235
սպարապետ - 158¹
սպեղանի - 291
սպիտակ - 23, 89, 378³, 398
սպուրէք - 390
սպուծել - 399, 406
սպունգ - 270
սպրդել - 182
սոնակ - 290
սոնապան - 215
Ստահրաշապուհ - 346
ստանալ - 261, 466²
ստեղծանել - 92
ստեպլին - 391
ստերդ - 231
ստերջ - 140, 142, 160, 215, 224, 231, 235, 239, 435, 472
ստեպ - 182, 452
ստին - 177, 215, 237, 435
ստիպել - 182
ստիպով - 182
ստնդի - 193, 215
ստնդիաց - 215
ստոնու - 215
ստոր - 430
ստորել - 441
սրբազան - 451
սրբել - 215
սրինգ - 391
սրնկունք - 215, 360
սրունք - 41, 119, 143, 215, 227, 235, 239, 241, 361
սփիրիդ - 391
սփրիդ - 391
վագր - 182.

վազել - 40
 վաթսուն - 215, 216, 222, 228, 233, 360, 361
 Վահագն - 346
 Վահան(իկ) - 346
 Վահրամ - 346, 385¹, 387¹
 վաղամեռուկ - 299
 Վաղարշ - 78, 90
 Վաղարշակերտ - 78, 118
 Վաղարշապատ - 78
 Վաղարշաւան - 418
 Վաղինակ - 320
 վաղորդայն - 441², 457¹
 վաճառական - 276
 վայր - 459
 Վանատուր - 328²
 վանդակ - 280
 վանել - 215, 240
 վանց - 429
 վանք - 427
 վաշխ - 317
 վաշտ - 327
 Վաշտակ - 327
 Վաչագան - 320
 Վաչակ - 320
 Վաչէ - 320
 վառ - 215
 Վառող - 320
 վառել - 215, 240
 Վասաուրտ - 346
 վասն - 215, 222, 235, 237, 240, 360, 429
 Վասպուրական - 314, 381
 Վատգէս - 403
 Վարազ - 90
 Վարագդատ - 90
 Վարագշապուհ - 377⁴, 380
 վարդ - 221¹, 41
 Վարդ(իկ) - 325, 326
 Վարդան - 62, 325⁴
 Վարդանոյշ - 405
 Վարդկան - 325⁴
 վարել - 365
 վարժ - 347
 Վարժ - 327
 վարժարան - 347
 վարժ - 216, 320²
 Վարժ(այ) - 320
 վարշամակ - 135
 վարք - 365
 վեհ - 118, 119, 351, 404
 Վեհ - 326³
 Վեհդեմշապուհ - 403
 Վեհիկ - 326
 Վեհմիհրշապուհ - 377
 Վեհոտ - 408
 վեշտասան - 216, 360
 վեր - 145, 430
 վերին - 361, 471
 վերնատուն - 471
 վերջին - 442
 վեց - 39, 52, 142, 143, 178, 216, 222, 224, 228, 232, 240, 360
 վզեան - 372
 վզենակ - 372
 վզուրկ - 340
 վէմ - 402
 Վընդատական - 383
 վիզ - 466¹
 վիկայր - 355
 վիճակ - 398
 վիշապ - 378, 379
 վիշտ - 351
 վիրայ - 378
 Վիրոյ - 346, 379, 396¹
 Վլիք - 311
 վկայ - 336, 347, 371
 վկայարան - 347
 վճար - 35, 88, 316, 371
 վճիռ - 371
 վճիտ - 371
 վնաս - 221¹, 38, 88, 371
 Վնդոյ - 384, 396²
 Վշնապ - 122

Վշնասպ - 122, 375
 Վշտասպ - 69, 372, 378¹
 Վորոք - 320
 Վոան - 346, 385¹, 387¹
 Վոանշապուհ - 346
 վստահ - 90, 371
 Վստամ - 316, 384
 վտակ - 221¹, 24, 39, 91, 372
 վտանգ - 372
 վտար, -առ - 372
 վտարել - 372
 վրէպ - 402
 Վրիկ - 326
 վրիպել - 402
 Վրիւ - 320
 Վրկան - 375, 379, 384, 385⁴
 Վրկէն - 375, 379, 385⁴
 վրնջել - 361, 471

 տ -- 201, 216
 տագր - 221¹, 24, 41, 119, 216
 տաղըստան - 368
 տալ - 39, 40³, 216, 222, 227, 228, 232, 261, 473
 տախտակ - 90, 428
 Տաճատ - 320, 327
 Տաճատու(ր)իի - 327
 տաճար - 90
 տաճիկ - 345
 Տամխոսրով - 121
 տայգր - 112, 119, 141, 216, 223, 230, 232, 239
 Տաներան - 338
 տանուտէր - 315⁵
 տանջք - 69
 տառնիս - 355
 տասն - 24, 52, 177, 216, 222, 232, 235, 237
 տասնդրամեան - 89
 տաստակ - 428
 տար - - 216, 222, 232, 239
 տարա - 217
 տարափ - 361
 տարբաս - 369

 տարմալ(ակ) - 291, 264⁵
 տարմաղակ - 291
 Տարօն - 69
 տզեղ - 144
 տզէտ - 144, 216, 370
 տգոյն - 144
 Տեառն թագ - 329¹
 տեղի - 53, 87, 147, 182, 227, 241, 251, 428¹, 437, 461
 տենդ - 440
 տենչ - 440
 տես(ակ) - 217
 տեսանել - 24, 217, 224, 232, 235, 242, 368
 տերեւ - 291
 տեսել - 217
 տզօր - 144
 տտ - 361
 տեզ - 402
 տէր - 87, 324, 361, 368³, 441
 տժ - - 374
 տժգոյն - 374
 տի - 361¹
 -տի - 260
 Տիգրան - 378
 Տիգրանակերտ - 76, 378²
 Տիգրանուհի - 327
 տիեզերք - 361¹
 տիզ - 217
 տիկին - 87¹, 96, 361, 368³
 Տիր - 325
 Տիրայր - 325
 Տիրան - 320, 346, 378
 Տիրանամ - 325
 Տիրանուն - 325
 Տիրատուր - 325
 Տիրիք - 320, 325
 Տիրիկ - 324, 378
 Տիրոց - 320, 325
 Տիրուկ - 324, 325
 տիւ - 24, 217, 225, 232, 240, 255
 տլայ - 387

տկար - 144
տհալ - 144
տհաճ - 144
տհաս - 144
տծել - 144
տղայ - 291
տմարդի - 144
տոհմ - 90, 407, 409
տոմար - 270
տոյժ - 217, 360, 399, 405
տուայ - 216
տուգան - 217, 236, 360, 399
տուգանել - 217, 236
տուժել - 217, 232, 236, 405
տուղրայ - 157
տումար - 270
տուն - 217, 227, 232, 240, 243, 253
տուտաք - 382
տուր - 195, 326
Տուրան - 381
տպագիտն - 391
տոփալի - 69
տտման - 383
տրան - 430
Տրանս - 325
Տրդատ - 69, 90, 325, 372, 393, 394
տրմէս - 391
տրտում - 24, 217
Տփղիս - 388¹
տքնիլ - 144

րաբրումի - 292
րաբուն(աբար) - 292
րաբունական - 292
րաբունապետ - 292
րաբունարան - 292
րաբունել - 292
րաբունի - 292
րուստուպէլ - 284

ցախ - 217

ժամաք - 41
ջան(ել) - 365
ջերեակ - 196
ջերել - 196
ջեց - 292
ջին - 217, 225, 232, 237, 242
ջիր - 365
ջից - 292, 387
Յոլան - 327
ցուրտ - 214
ցրուել - 365
ցցել - 292
ցցունք - 177, 292

փախչել - 261, 462
փաղ - 430
փաղանգաճուշկ - 135
փալ(ել) - 472
փայծաղն - 83
փայտակներտ - 77, 116
Փապակ - 320
փառ - 346
Փառանձեմ - 320
Փառեն, -էն - 402, 403
Փառոխ - 327
Փառսման - 69
փար - 430
փարատ(ել) - 365
փարգաստ - 135
փարթամ - 25², 88
փարտայ - 386²
Փաստոս - 319¹
Փափակ - 320
փեզենայ, -գանայ - 292, 309, 409
փետուր - 25, 218
փիփսոփայ - 370, 389
փիղ - 25², 88
փիճի - 218, 230, 234
Փիսակ - 320
փղիշտ - 392
փղշտացի - 391, 392

փշիտ - 373
փշտիպան - 377, 380
փոխ - 430
փոյթ - 139, 140, 218, 226, 233, 234
փոշի - 25, 218, 226, 234, 236
փոշիշ - 376¹, 380¹
փոս - 177
փութալ - 139, 218
փուշտիպան - 373, 380
փուռն - 392
փուտ - 25
փութկան - 310
փութիշ - 25², 88
փութիշն - 118, 376¹, 380
փութ - 135, 218, 227, 230, 231, 234
փոքր - 253, 255
փշել - 218, 231
փոնգալ - 218
փանչել - 218, 234, 240
փոնքալ - 218
փրկանք - 293
փրկել - 293, 387
փրկիշ - 293
փքալ - 218

քած - 182, 356, 414
քակել - 92
քակուտ - 92
քակտել - 92
քահանայ - 160, 293
քաղ - 465¹
քաղաք - 293, 354, 437
քաղղեայ - 293
քաղղեափիւն - 293
քաղել - 365, 465¹
քաղց - 365
քաղցու - 218
քաղցր - 218
քան - 218
քան - 171, 456

քանակ - 218
քանգիլ - 26
քանդուկ - 160
քանքար - 293
քաշկէն - 402
Քաջաջ - 320
քառ - 83, 113, 218, 230, 240, 428
քառասուն - 215, 218
Քասու - 321
քատակ ի հնդուկ - 376
քարափն - 69
քարշել - 26, 361
քարոզ(ել) - 160, 293, 409
քարուայ - 351
քարտ(էն) - 294
քարտեզ - 294
քարտես - 177, 294, 410
քարտուղար - 390
քաղեայ - 293
քաղեափիւն - 393
քափուր - 136
քաքար - 264⁴, 294
քարում - 177, 310
քեզ - 219, 226
քենուխտ - 404
քենի - 219, 230, 361
քեռ - 113, 125, 127, 143, 224, 241, 357
քեռայր - 127
քեռի - 127, 219
քեռորի - 127, 219
քերել - 182
քէն - 26, 89, 361, 402
քէշ - 89, 404
քթան - 383
քիլ - 365
քիշ - 136
քիրաջ - 370

քիրսն - 24, 41, 113, 143, 219, 225, 230, 232, 239, 243	քաակ - 372, 393
քծինք - 219, 230	քսան - 219, 222, 228, 230, 237
քծնել - 219	քրայ - 389
քնին - 136, 310, 383	քրիստոնեայ - 390
քնար - 294, 388	Քրիստոս - 390, 453
քնին - 464	քրոբէք - 410
քո - 113, 219, 226, 230	քրսամն - 294
քոյր - 22, 39, 41, 112, 113, 143, 219, 226, 230, 239, 241, 254, 357	քրքում - 295, 388
Քոնք - 321	քօշ - 296
քոռ - 160	օզն(ական) - 29 ¹
քունայք - 310	օզուտ - 29 ¹ , 114
քուն - 143, 144, 219, 221, 227, 230, 237, 240, 429 ¹ , 435	օղ - 24, 183
քունել - 219	օթեանք - +17
քուչնայ - 264 ⁵ , 295, 389	օծանդակ - 29 ¹
քուռաք - 310	օծիտ - 29 ¹
քուռակ - 380	օծանել - 92, 219, 231, 462
քուսիթայ - 295, 389, 400 ¹	օծ - 219, 232
քուրայ - 177, 389	օշնան - 381
քուրծ - 154, 295, 354	օտար - 348
քուրմ - 295	օտարիտ - 136, 301
	օր - 219, 224, 227, 298, 241, 255
	օրէն(ք) - 348
	օրհնել - 349

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	3
✓ Հայերենի դիրքը հնդեվրոպական լեզուների շրջանակներում	10
Aus: Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 23, 1875, 5-49	
Առաջին մաս	20
Երկրորդ մաս	37
Էքսկուրս I (Աֆղաներենի մասին)	49
Էքսկուրս II (Հին հայերենի, լիկիերենի և փոյուզիերենի մասին)	52
Հին հայերենի արտասանության և տառադարձության մասին	56
Aus: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 30. 1876, 53-73	
karta, kert, gird-ով կազմվող իրանա-հայկական անուններ	76
Aus: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 30. 1876, 138-141	
Հայկականք I	80
Aus: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 30. 1876, 774-779	
Հայկականք	87
Aus: Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 23, 1877, 400-407	
Պոլ դը Լազարը, Հայկական ուսումնասիրություններ (1877)	94
Aus: Literarisches Centralblatt für Deutschland 1879, Sp. 844-846	
Հայկականք	110
Aus: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 35. 1881, 168-180	
Հայկականք II	125
Aus: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 35. 1881, 654-664	
Հայկականք III	138
Aus: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 36. 1882, 115-134	
Հայերենի տառադարձությունը	160
Aus: H. Hübschmann. Die Umschreibung der iranischen Sprachen und des Armenischen. Leipzig, 1882, S. 31-39	
Հայագիտական ուսումնասիրություններ	168
Leipzig 1883, S. III-VI und 1-95	
Նախնական դիտողություններ	171
Առաջին մաս	184
Երկրորդ մաս	221
Հավելված, Հայերենի թեքումը	250
Սեմական փոխառությունները հին հայերենում	263
Aus: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 46. 1892, 226-268	
✓ I Ասորական փոխառություններ	264
✓ II Արաբական փոխառություններ	297
Հայկականք	312
Aus: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 46. 1892, 324-329	

Հին հայկական անձնանուններ -----	318
Aus: Festgruß an Rudolf von Roth zum Doktor-Jubiläum 24. August 1893. Stuttgart 1893.S. 99-106	
Արիական ու հայկականը -----	330
Aus: Indogermanische Forschungen 4, 1894, 112-120	
Պարսկական և արարական փոխառությունները հին հայերենում -----	339
Ստորական և հունական փոխառությունները հայերենում և բնիկ հայկական բառեր -----	352
Հայերենի ձայնավորների հնչյունափոխության օրենքների ժամանակագրությունը -----	367
Aus: Sprachwissenschaftliche Abhandlungen. Herausgegeben von Lukas von Patrubány 1, 1898, 129-172.	
Չայնավորների առաջին օրենքը -----	370
Ս. Պարսկական փոխառություններ -----	371
Բ. Ասորական փոխառություններ -----	387
Գ. Հունական փոխառություններ -----	390
Հավելված -----	401
Հայկականք -----	412
Aus: Strassburger Festschrift zur XLVI. Versammlung deutscher Philologen und Schul- männer. Herausgegeben von der Philosophischen Facultät der Kaiser-Wilhelms- Universität. Strassburg 1901, S. 69-79	
Կարաո Յ. Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն -----	423
Aus: Anzeiger für indogermanische Sprach- und Altertumskunde. Beiblatt zu den Indogermanischen Forschungen 12, 1901, 46-63	
Դասական հայերենի համեմատական քերականության ուրվագիծ -----	450
Aus: Literarisches Centralblatt für Deutschland 1902. Sp. 1732-1733	
Հայկականք -----	454
Aus: Indogermanische Forschungen 19. 1906. 457-480	
Հոլովների սեղմումը (նույնացում) -----	474
Ցանկ -----	477
1. Առարկայական ցանկ -----	477
2. Բառացանկ -----	480

Համակարգչային շարվածքը
և ձևավորումը Ս. Ա. Գալստյանի